Hana Arent

Izvori totalitarizma

FEMINISTIČKA IZDAVAČKA KUĆA 94

Objavljivanje ove knjige omogućili su

Fond za otvoreno društvo - Jugoslavija
i *Open Society Institute Foundation - Budapest Regional Publishing Center*

Zahvaljujemo se Dušanu Veličkoviću
na dugogodišnjem zalaganju da se ova knjiga objavi

Hana Arent

IZVORI TOTALITARIZMA

PREVOD

Slavica Stojanović

Aleksandra Bajazetov-Vučen



Beograd 1998

NASLOV ORIGINALA

THE ORIGINS OF TOTALITARIANISM
by HANNAH ARENDT

A Harvest / HBJ Book
Harcourt Brace Jovanovich, Publishers
San Diego New York London

Prvo izdanje

ISBN 86-901859-2-5

Sadržaj

DRUGI DEO: Imperijalizam

PREVELA S. S.

TREĆI DEO: Totalitarizam

PREVELA A. B-V.

HAJNRIHU BLIHERU

Weder dem Vergangenen anheimfallen noch dem Zukünftigen. Es kommt darauf an, ganz gegenwärtig zu sein.

KARL JASPERS

Predgovor prvom izdanju

DVA SVETSKA RATA u jednoj generaciji, između njih neprekidni lanac lokalnih ratova i revolucija, za kojima nisu sledili mirovni ugovori za pobeđene i predah za pobednike - završila su u očekivanju trećeg svetskog rata između preostalih svetskih sila. Taj trenutak očekivanja je kao kad zavlada zatišje pošto zamre svaka nada. Mi se više ne nadamo da je mogućna obnova starog svetskog poretka sa svim njegovim tradicijama ili ponovno združivanje masa pet kontinenata bačenih u haos koji su proizveli nasilje ratova i revolucija i pojačano raspadanje svega onog što su poštedeli. Pod veoma različitim uslovima i u nejednakim okolnostima posmatramo razvoj iste pojave - neviđeno beskućništvo i nesamerivo duboku iskorenjenost.

Naša budućnost nije nikada bila manje predvidjiva, nikada nismo više zavisili od političkih snaga kojima se ne može verovati da će slediti pravila zdravog razuma i sopstvenog interesa - snaga koje, prosuđene normama drugih vekova, liče na čisto ludilo. Kao da se stanovništvo podelilo na one koji veruju u ljudsku svemoć (i misle da je sve moguće ako se zna kako da se za to organizuju mase) i na one kojima je nemoć postala ključno životno iskustvo.

Na nivou istorijskog shvatanja i političke misli preovladava neosnovana opšta saglasnost da je suštinska struktura svih civilizacija na prelomnoj tački. Iako naizgled bolje sačuvana u nekim delovima sveta, ona nigde ne može da povede ka ostvarivanju pravih mogućnosti veka ili da da pravi odgovor na njegove užase. Često se čini kao da očajnička nada i očajnički strah pre nego uravnoteženo rasuđivanje i odmereno razumevanje mogu da dosegnu bliže centru ovakvih događaja. Oni koji veruju u neizbežnu propast kao i oni koji su se prepustili površnom optimizmu, uzaludno zaboravljaju ključne događaje našeg vremena.

Ova knjiga je pisana i protiv pothranjivanja lakoumnog optimizma i protiv pothranjivanja površnog očajavanja. Ona drži da su progres i propast dve strane iste medalje; da i jedno i drugo spadaju u praznoverje a ne u veru. Napisana je iz uverenja da je moguće otkriti skrivene mehanizme koji su sve tradicionalne elemente našeg političkog i duhovnog sveta rastopili u smešu u kojoj sve kao da je izgubilo svoju specifičnu vrednost i

postalo nedostupno ljudskom razumevanju, neupotrebljivo u ljudske svrhe. Postaje neizdrživo iskušenje da se popusti pukom procesu dezintegracije, ne samo zato što je taj proces uzeo lažni lik znamenite "istorijske nužnosti", nego i zato što je sve izvan njega počelo da izgleda beživotno, beskrvno, besmisleno i nestvarno.

Uverenje da sve što se na zemlji događa čoveku mora biti razumljivo može da nas zavede da istoriju tumačimo opštim mestima. Razumevati ne znači poricati okrutnosti, izvoditi presedan iz besprimernog ili objašnjavati pojave tolikim analogijama i uopštavanjima da se više ne osećaju uticaj stvarnosti i šok iskustva. Značajnije bi bio ispitati i svesno podnositi teret koji nam je navalio naš vek - bez poricanja i bez poniznog trpljenja. Ukratko, razumevanje znači spremno se suočiti sa realnošću i usprotiviti joj se bez premišljanja - ma kakva ona bila.

U tom smislu mora da bude mogućno suočiti se i shvatiti okrutnu činjenicu da tako mala (i u svetskoj politici tako nevažna) pojava kao što je jevrejsko pitanje i antisemitizam može da postane katalizator, prvo za nacistički pokret, zatim za svetski rat i konačno za stvaranje fabrika smrti. Ili shvatiti grotesknu nesrazmeru između uzroka i posledica, čime je započela era imperijalizma, kada su ekonomske teškoće u nekoliko decenija dovele do dubokih promena političkog stanja u celom svetu. Ili čudnu kontradikciju između "realizma" koji cinično proklamuju totalitarni pokreti i njihovog upadljivog prezrenja prema celokupnom tkivu realnosti. Ili iritirajući nesklad između stvarne moći modernog čoveka (veće nego ikad ranije, toliko velike da srne da prkosi samom postojanju svog univerzuma) i njegove nemoći da živi u njemu i da shvati smisao sveta koji je uspostavio svojom snagom.

Pokušaj totalitarizma da se sve porobi i da se totalno dominira je destruktivni put bez ikakvog izlaza. Njegova pobeda može da se podudari sa razaranjem čovečanstva; gde god vlada, on počinje da razara ljudsku suštinu. Pa ipak, malo ima koristi ako okrenemo leđa destruktivnim snagama veka.

Nevolja je što je naše doba tako čudno preplelo dobro i zlo da bez imperijalističke "ekspanzije radi ekspanzije" svet nikada ne bi postao jedno; da se bez buržoaske političke devize "vlast radi vlasti" razmere ljudske snage možda uopšte ne bi otkrile; da bismo bez fiktivnog sveta totalitarnih pokreta, gde su sa neuporedivom jasnoćom određene suštinske nesigurnosti našeg vremena, možda bili dovedeni do propasti ne postavši nikad svesni šta se događa.

I ako je istina da se u poslednjim scenama totalitarizma pojavljuje apsolutno zlo (apsolutno jer se više ne može tumačiti ljudski shvatljivim motivima), tačno je isto tako da bez njega možda uopšte ne bismo istinski spoznali potpunu prirodu zla.

Antisemitizam (ne prosta mržnja prema Jevrejima), imperijalizam (ne prosto osvajanje), totalitarizam (ne prosta diktatura), jedan za drugim, jedan brutalniji od drugog, pokazali su da je ljudskom dostojanstvu potrebno novo jamstvo koje se može naći samo u novom političkom principu, u novom zakonu na Zemlji, čiju punovažnost ovog puta mora shvatiti čelo čovečanstvo, pošto njegova vlast mora biti tačno ograničena, kontrolisana i utemeljena u iznova definisanim teritorijalnim entitetima.

Mi ne možemo više sebi da priuštimo da uzimamo iz prošlosti ono što je bilo dobro i da ga jednostavno nazivamo svojim nasleđem, da odbacimo zlo i da o njemu mislimo jednostavno kao o mrtvom balastu koji će samo vreme sahraniti u zaboravu. Podzemna struja istorije zapadne civilizacije najzad je izašla na površinu i zaposela dostojanstvo naše tradicije. To je realnost u kojoj živimo. I zato su uzaludni svi napori da se spasemo od neumoljive sadašnjosti u nostalgiji još netaknute prošlosti ili da predviđamo da će bolja budućnost doneti zaborav.

Hana Arent

Leto 1950.

Predgovor prvom delu: Antisemitizam

ANTISEMITIZAM, svetovna ideologija devetnaestog veka - koja je po imenu, mada ne i po sadržaju bila nepoznata pre 1870-ih - i verska mržnja prema Jevrejima, nadahnuta uzajamnim netrpeljivim antagonizmom dve sukobljene vere, očigledno nisu isto; otvoreno pitanje je, čak, do kog je stepena antisemitizam crpao svoje argumente i emocionalnu prijemčivost iz verske mržnje. Tumačenje neprekidnog kontinuiteta proganjanja, proterivanja i masakara od kraja Rimskog carstva do srednjeg veka i modernog doba, sve do naših dana, često ukrašeno idejom kako moderni antisemitizam nije ništa drugo nego sekularizovana verzija popularnog srednjovekovnog praznoverja[1], nije manje lažno (iako je naravno manje štetno) od odgovarajućeg antisemitskog shvatanja o tajnom jevrejskom udruženju koje od davnina vlada ili pretenduje da vlada svetom. Istorijski gledano, procep između kasnog srednjeg veka i modernog doba u odnosu prema jevrejskoj stvari još je naglašeniji nego jaz između rimske antike i srednjeg veka, ili ponor- često smatran najvažnijim preokretom jevrejske istorije u dijaspori - koji katastrofe prvog krstaškog pohoda deli od ranog srednjeg veka. Jer ovaj procep je trajao skoro dva veka, od petnaestog do kraja šesnaestog, tokom kojih su odnosi Jevreja i nejevreja sve vreme bili slabi, jevrejska "ravnodušnost prema stanju i događajima spoljnog sveta"

[1] Najskoriji primer ovog stanovišta je *Warrant for Genocide. The myth of the Jewish world - conspiracy and the "Protocols of the Elders of Zion",* Norman Cohn, New York, 1966. Autor polazi od pretpostavke da uopšte ne postoji tako nešto kao jevrejska istorija. Sa njegovog stanovišta Jevreji su "narod koji... živi raštrkan po Evropi, od Lamanša do Volge, sa vrlo malo toga zajedničkog, osim što potiču od poklonika jevrejske religije" (p. 15). Antisemiti, naprotiv, mogu da ustvrde direktnu i neprekidnu liniju, kroz prostor i vreme, od srednjeg veka, kada su Jevreji smatrani Sataninim izaslanicima, đavoljim poklonicima, demonima u ljudskom obličju (p. 41); jedina kvalifikacija takve sveopšte generalizacije koju učeni autor *Pursuit ofthe Millennium* smatra umesnom je ta da on razmatra samo "najsmrtonosniju vrstu antisemitizma, ovu vrstu koja završava masakrom i pokušajem genocida" (p. 16). Knjiga takode prilično uporno pokušava da dokaže da "masa germanske populacije nikada nije istinski bila fanatizovana protiv Jevreja" i da su njihovo istrebljenje "organizovali i uglavnom izveli profesionalci SA-a i SS-a", grupacije koje "nikako ne reprezentuju tipičan presek nemačkog društva" (p. 212 ff). Kako bi čovek voleo da ova tvrdnja može da se nosi sa činjenicama! Rezultat je da se delo čita kao da gaje pisao pre oko pedeset godina previše duhovit član *Verein zur Bekämpfung des Antisemitizmus,* Društva za borbu protiv antisemitizma, lošeg pamćenja.

bila neprestano jaka, a judaizam postao "sistem mišljenja zatvoreniji nego ikad". U to vreme su Jevreji, bez ikakvog mešanja spoija počeli da misie "da se razlika između jevrejstva i nacija u osnovi ne tiče uverenja i vere, već da je unutrašnje prirode" i da je davnašnja dihotomija između Jevreja i nejevreja "pre rasnog porekla nego što je stvar doktrinarne nesloge".[2] Ova varka u proceni tuđinskog karaktera jevrejskog naroda, koja se medu nejevrejima odomaćila tek mnogo kasnije, u doba prosvetiteljstva, jasan je uslov *sine qua non* za rađanje antisemitizma, a isto tako je važno da je ona prvo nastala u jevrejskom samotumačenju i to otprilike u doba kada se evropski hrišćanski svet podelio na one etničke grupe koje su zatim svaka za sebe ušle u sistem modernih nacionalnih država.

Istorija antisemitizma, kao istorija mržnje prema Jevrejima, samo je deo duge i zamršene priče o odnosima Jevreja i nejevreja u okolnostima jevrejske dijaspore. Interesovanje za ovu istoriju praktično nije postojalo pre sredine devetnaestog veka, kada se poklopilo sa porastom antisemitizma i njegovim žestokim otporom prema emancipovanim i asimilovanim Jevrejima - što je očigledno najgora moguća pozicija za stvaranje pouzdanih istorijskih spisa.[3] Od tada je uobičajeni falsifikat jevrejske i nejevrejske istoriografije - iako uglavnom iz oprečnih razloga - bilo isticanje neprijateljskih elemenata u hrišćanskim i jevrejskim izvorima i naglašavanje niza katastrofa, proterivanja i masakara koji su obeležili jevrejsku istoriju upravo kao što su naoružani i nenaoružani konflikti, rat, oskudice, pošast, obeležili istoriju Evrope. Nije potrebno da dodam, jevrejska je istoriografija svojom jakom polemičkom i apologetskom pristrasnošću preduzela da uđe u trag spisima o mržnji prema Jevrejima u hrišćanskoj istoriji, dok je antisemitima ostalo da pronađu intelektualno ne mnogo različite spise drevnih jevrejskih autoriteta. Kada je ta jevrejska tradicija često nasilnog antagonizma prema hrišćanima i ostalim nejevrejima izašla na videlo, "najšira jevrejska publika nije bila samo uvređena, već i iskreno zgranuta",[4] tako dobro su njeni predstavnici uspeli da ubede sebe i sve druge u lažnu činjenicu da je jevrejski separatizam isključivo posledica nejevrejskog ne-

[2] Svi su citati iz *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modem Times,* Jacob Katz, New York, 1962 (Chapter 12), jedne potpuno originalne studije, pisane na najvišem mogućem nivou, koja bi zaista trebalo da razbije "mnoge uvrežene pojmove savremenog jevrejstva", kao što se ističe na omotu, ali to ne čini jer ju je zvanična štampa skoro potpuno ignorisala. Kac spada u mladu generaciju jevrejskih istoričara, od kojih mnogi predaju u Jerusalimu i objavljuju na hebrejskom. Zašto se njihov rad brže ne prevodi i ne objavljuje u ovoj zemlji, svojevrsna je misterija. Sa njima je "lakrimozno" predstavljanje jevrejske istorije, protiv kog je Salo W. Baron protestovao pre skoro četrdeset godina, zapravo završeno.

[3] Interesantno je zabeležiti da je prvi moderni jevrejski istoričar, J. M. Jost, koji je u nemačkoj pisao sredinom prošlog veka, bio mnogo manje sklon uobičajenim predrasudama svetovne jevrejske istoriografije nego njegovi glasovitiji sledbenici.

[4] Katz, op. cit., p. 196.

prijateljstva i nedovoljne prosvećenosti. Judaizam je, to su sada zagovarali uglavnom jevrejski istoričari, uvek bio superioran u odnosu na drage religije po svom verovanju u ljudsku jednakost i toleranciju. To što je ta samozavaravajuća teorija, praćena verovanjem da je jevrejski narod uvek bio pasivni, patnički predmet hrišćanskih proganjanja, zapravo proizvod produžavanja i modernizacije starog mita o izabranosti i do krajnosti doterana novim i često vrlo komplikovanim postupcima izdvajanja, namenjenim jačanju stare dihotomije, to je možda jedna od ironija koje predstavljaju riznicu za one koji iz bilo kog razloga pokušavaju da ulepšaju političke činjenice i istorijske spise i da njima manipulišu. Jer, ako su Jevreji imali išta zajedničko sa svojim nejevrejskim susedima čime bi podržali svoju novoproklamovanu jednakost, to je bila baš zajednička prošlost, određena, doduše, suprotstavljenim verama, a bogata, s jedne strane, kulturnim dostignućima na najvišem nivou i fanatičnim i sirovim praznovericama na nivou neobrazovanih masa.

U svakom slučaju, čak i razdražujući stereotipi ovakve jevrejske istoriografije počivaju po pitanju istorijskih činjenica na solidnijim osnovama nego zastarele političke i društvene potrebe evropske jevrejske zajednice devetnaestog i ranog dvadesetog veka. Dok je jevrejska kulturna istorija bila beskrajno raznovrsnija nego što se tada pretpostavljalo i uzroci njene propasti se razlikovali po istorijskim i geografskim okolnostima, tačno je da su još raznolikiji bili uzroci u nejevrejskim sredinama nego u jevrejskim zajednicama. Dva veoma realna činioca bila su odlučujuća za kobna pogrešna shvatanja koja se još uvek provlače kroz popularne predstave jevrejske istorije. Nigde i nikad od razaranja hrama Jevreji nisu imali sopstvenu teritoriju i svoju državu; njihova fizička egzistencija uvek je zavisila od zaštite nejevrejskih vlasti, iako su neka sredstva samozaštite, pravo na nošenje oružja, "bila data Jevrejima u Francuskoj i Nemačkoj još u trinaestom veku".[5] Ovo ne znači da su Jevreji uvek bili lišeni vlasti, ali je istina da su u svim sukobima u kojima je došlo do nasilja, bez obzira koji su bili razlozi, Jevreji bili ne samo ranjivi nego i bespomoćni, tako da je bilo sasvim prirodno, naročito u vekovima potpune otuđenosti koji su prethodili njihovom usponu do političke jednakosti, da će svaki novi izliv nasilja iskusiti kao puka ponavljanja. Povrh svega, jevrejska tradicija je katastrofe razumevala kao mučeništvo, koje je imalo svoju istorijsku osnovu u prvim vekovima naše ere, kada su i Jevreji i hrišćani prkosili moći Rimskog carstva, kao i u srednjovekovnim okolnostima kada je Jevrejima ostavljena otvorena alternativa da se pokrste, da bi se tako spasli od proterivanja, čak i kad uzrok tom nasilju nije bio verski već politički i ekonomski. Ova činjenicama potvrđena konstelacija dala je zamah optičkoj varci od koje i jevrejski i nejevrejski istoričari od onda pate. Istoriografija se "sve do sa-

[5] Ibid., p. 6.

da više bavila odvajanjem hrišćana od Jevreja, nego obrnuto",[6] brišući tako inače važniju činjenicu da je jevrejsko podvajanje od nejevrejskog sveta, a posebno od hrišćanske sredine, bilo od veće važnosti za jevrejsku istoriju nego obrnuto, iz očevidnog razloga što je samo preživljavanje naroda kao entiteta koji se može identifikovati zavisilo od takvog hotimičnog podvajanja, a ne, kao što se stalno tvrdilo, od mržnje hrišćana i nejevreja. Tek u devetnaestom i dvadesetom veku, posle emancipacije i širenjem asimilacije, imao je antisemitizam nekakvu ulogu u očuvanju naroda, budući da su tek tada Jevreji težili da budu primljeni u nejevrejsko društvo.

Tokom devetnaestog veka antijevrejska osećanja su se širila medu obrazovanom evropskom klasom, dok je antisemitizam kao ideologija ostao, sa malim izuzecima, prerogativ uopšte čudaka, i posebno ludih ekstremista. Čak su i sumnjivi proizvodi jevrejskih apologeta, koji nikada nisu uverili bilo koga osim onih koji su već uvereni, bili uzvišeni primeri znanja i obrazovanja u poredenju sa onim što su neprijatelji Jevreja imali da ponude u svojim istorijskim istraživanjima.[7] Kada sam po završetku rata počela da sređujem gradu za ovu knjigu, koja je u razdoblju dužem od decenije sakupljena iz dokumentarnih izvora a ponekad iz izvrsnih monografija, nije postojao nijedan potpuni pregled tog predmeta za koji bi se moglo reći da zadovoljava osnovne standarde istorijske nauke. A stanje jedva da se do danas promenilo. To je tim žalosnije što je potreba za celovitim, istinitim odnosom prema jevrejskoj istoriji sada postala veća nego što je ikada bila. Politički razvoj dvadesetog veka doveo je jevrejski narod u centar vrtložnih zbivanja; jevrejsko pitanje i antisemitizam, relativno nevažna pojava u okvirima svetske politike, postali su prvo katalizator uspona nacističkog pokreta i temelj organizacionog ustrojstva Trećeg rajha, u kome je svaki građanin morao da dokaže da *nije* Jevrejin, a zatim uzročnik svetskog rata koji nema premca po surovosti, da bi pomogli sprovodenje besprimernog zločina, genocida u sred zapadne civilizacije. Meni deluje očigledno da to treba tako nazvati, ne radi jadikovanja ili potajnog optuživanja, već radi razumevanja. Ova knjiga je pokušaj da se shvati ono što na prvi, čak i na drugi pogled izgleda samo kao užas.

Razumevati, naravno, ne znači poricati okrutnosti, izvoditi presedan iz besprimernog ili pojave objašnjavati tolikim analogijama i uopštavanjima da se više ne osećaju uticaj stvarnosti i šok iskustva. Razumevanje je ispitivanje i svesno podnošenje tereta koji su nam navalili događaji — bez poricanja i bez poniznog trpljenja kao da sve što se stvarno dogodilo nije mo-

[6] Ibid., p. 7.

[7] Jedini izuzetak je antisemitski istoričar Walter Frank, glava nacističkog *Reichsinstitutfür Geschichte des Neuen Deutchlands* i izdavač sedmotomnog *Forschungen zur Judenfrage,* 1937-1944. Naročito je korisno konsultovati upravo Frankove priloge.

glo da se dogodi na drugi način. Ukratko, razumeti znači spremno se suočiti sa reainošći i usprotiviti joj se bez premišljanja - ma kakva ona bila.

Da bi se to razumelo, nije suvišno, nego je možda i neophodno izvesno poznavanje jevrejske istorije devetnaestog veka u Evropi i porasta antisemitizma koji ju je pratio. Sledeća poglavlja se tiču samo onih elemenata istorije devetnaestog veka koji zapravo spadaju medu "izvore totalitarizma". Još uvek ostaje da se napiše opsežna istorija antisemitizma, a to premašuje obim ove knjige. Sve dok postoji ova praznina, ima dovoljno opravdanja, čak i sa stanovišta same naučnosti, da se sledeća poglavlja štampaju, kao nezavisni doprinos opsežnijoj istoriji, iako je ovo prvobitno bilo zamišljeno kao sastavni deo praistorije totalitarizma, da tako kažemo. To da je istorija antisemitizma pala u ruke nejevrejskih ekscentrika i jevrejskih apologeta, a da su je ozbiljni istoričari pažljivo izbegavali, tačno je, *mutatis mutandis,* za skoro sve elemente koji su se kasnije kristalizovali u novoj pojavi, totalitarizmu; njih jedva da je primetilo i učeno i javno mnjenje jer su ti elementi pripadali podzemnoj struji evropske istorije gde su, skriveni od očiju javnosti i od pažnje prosvećenih ljudi, mogli da nakupe potpuno neočekivan otrov.

Postoje tek konačna kristalizacija katastrofe iznela te podzemne namere na svetlost dana i stavila ih na uvid javnosti, postoje tendencije da se totalitarizam jednostavno izjednači sa njegovim elementima i izvorima - kao da svaka provala antisemitizma ili rasizma ili imperijalizma može da se identifikuje kao "totalitarizam". Ova laž nas u potrazi za istorijskom istinom navodi na krivi trag, a isto je toliko pogubna i u političkom prosuđivanju. Totalitarna politika, daleko od toga da je samo antisemitska ili rasistička ili imperijalistička ili komunistička, koristi i zloupotrebljava sopstvenu ideologiju ili političke činioce sve dok potpuno ne iščezne osnov prave stvarnosti, iz koje ideologije izvorno crpu svoju snagu i svoj propagandni potencijal: stvarnost klasne borbe, na primer, ili sukob interesa Jevreja i njihovih suseda. Bila bi ozbiljna greška potceniti ulogu koju je sam rasizam igrao i još uvek igra u vladama južnjačkih država, ali bi bila još ozbiljnija laž da se retrospektivno zaključi kako su velike oblasti Sjedinjenih Država bile pod totalitarnom vlašću više od jednog veka. Jedina neposredna, autentična posledica antisemitskog pokreta devetnaestog veka nije bio nacizam, nego, naprotiv, cionizam, koji je, bar u ovom zapadnom ideološkom obliku bio vrsta kontraideologije, "odgovor" na antisemitizam. Ne može se ni slučajno reći da je jevrejska samosvest ikada bila puka tvorevina antisemitizma; čak i površno poznavanje jevrejske istorije, čija je središnja briga još od izlaska iz vavilonskog ropstva uvek bila da narod preživi nezadrživu moć dijaspore, trebalo bi da bude dovoljno da rasprši najnoviji mit na tu temu, mit koji je postao ponešto pomodan u intelektualnim krugovima posle Sartrovog "egzistencijalističkog" tumače-

nja Jevrejina kao nekog koga drugi vide i definišu kao Jevrejina. Možda je apsurdna istorija "Protokoli sionskih mudraca" najbolja ilustracija razlika i veza pretotalitarnog i totalitarnog antisemitizma. Nacističko korišćenje krivotvorine kao udžbenika za osvajanje sveta svakako nije deo istorije antisemitizma, ali samo ta istorija može da objasni zašto je ova neverovatna priča dovoljno uverljiva da može da se upotrebi za početak antijevrejske propagande. Ono što ona, s druge strane, ne može da objasni to je: zašto bi totalitarni zahtev za vladavinom nad svetom, koju bi članovi tajnog društva uvežbavali svojim metodama, uopšte postao privlačan politički cilj. Ova druga funkcija, politički (mada ne propagandno) mnogo značajnija, ima svoj izvor u imperijalizmu uopšte, u njegovoj jako eksplozivnoj kontinentalnoj verziji, a posebno u takozvanim pan-pokretima.

Ova knjiga je, dakle, ograničena vremenom i mestom, kao i svojim predmetom. Njene se analize tiču jevrejske istorije u Srednjoj i Zapadnoj Evropi od vremena dvorskih Jevreja do Drajfusove afere, u meri u kojoj je ta istorija važna za rađanje antisemitizma i u kojoj je na njega uticala. Ona se bavi antisemitskim pokretima koji se još uvek prilično čvrsto oslanjaju na činjenično stanje karakteristično za odnose Jevreja i nejevreja, to jest za ulogu koju su Jevreji imali u razvoju nacionalnih država s jedne strane i za ulogu Jevreja u nejevrejskom društvu s druge. Pojava prvih antisemitskih partija 1870-ih i 1880-ih označava trenutak kada je prekoračena ograničena, činjenična osnova sukoba interesa i dokazivih iskustava i kada je otvoren put koji se završio u "konačnom rešenju". Od tada, u eri imperijalizma, kojoj su sledili periodi totalitarnih pokreta i vlada, nije više mogućno izdvojiti jevrejsko pitanje ili antisemitsku ideologiju iz materijala koji zapravo gotovo da nema nikakve veze sa stvarnošću moderne jevrejske istorije. I do toga nije došlo prevashodno zbog vrlo istaknute uloge koju su ova pitanja imala u svetskim zbivanjima, već zato što je sada sam antisemitizam korišćen za skrivene ciljeve, pa je, iako je ispunjenje tih ciljeva na kraju zahtevalo Jevreje kao svoje glavne žrtve, antisemitizam daleko prednjačio u odnosu na sva pitanja od posebnog interesa i za Jevreje i za nejevreje.

Imperijalističku i totalitarističku verziju antisemitizma dvadesetog veka čitalac će naći u drugom, odnosno u trećem delu ovoga rada.

Hana Arent

Juli 1967.

Predgovor drugom delu: Imperijalizam

POČECI nekog istorijskog perioda retko mogu da se datiraju tako precizno i retka je prilika da savremeni posmatrači budu svedoci njegovog jasnog kraja kao što je to slučaj sa erom imperijalizma. Jer je imperijalizam, koji je izrastao iz kolonijalizma i koga je izazvala neprimerenost sistema nacionalnih država ekonomskom i industrijskom razvoju u poslednjoj trećini devetnaestog veka, započeo svoju politiku ekspanzije radi ekspanzije tek oko 1884; i ova nova verzija politike vlasti razlikovala se od nacionalnih osvajanja u pograničnim ratovima koliko i od izgradnje carstva po rimskom uzoru. Njegov kraj je izgledao neizbežan posle "ukidanja Imperije Njenog Kraljevskog Veličanstva", kojom je Čerčil odbio "da predsedava", odmah potom proglašena je nezavisnost Indije. Jedan od najznačajnijih događaja u istoriji dvadesetog veka je što su Britanci dobrovoljno ukinuli svoju kolonijalnu vlast, a posle toga nijedna evropska nacija nije mogla da zadrži svoje prekomorske posede. Jedini izuzetak je Portugalija, a njena čudna sposobnost da nastavi borbu od koje su sve evropske kolonijalne sile morale da odustanu možda je uzrokovana njenom nacionalnom zaostalošću, više nego Salazarovom diktaturom; jer ne samo slabost niti iscrpljenost od dva ubilačka rata u jednoj generaciji, već i moralne skrupule i politička shvatanja potpuno razvijenih nacionalnih država odvraćali su od ekstremnih mera, od uvođenja "administrativnih masakra" (A. Karthil), koji su svakako mogli da slome nenasilni ustanak u Indiji, a odvraćali su i od produžavanja "vladavine vodećih rasa" (lord Kromer) zbog mnogostrahovanog bumerang efekta na matične zemlje. Kada se najzad Francuska, zahvaljujući još uvek neoslabljenom autoritetu De Gola, usudila da odustane od Alžira, koji je uvek smatrala delom Francuske koliko i *departement de la Seine,* dostigla se tačka sa koje, izgledalo je, nema povratka.

Ma kolike da su mogle biti prednosti ove nade, da iza vrućeg rata protiv nacističke Nemačke nije došao hladni rat između sovjetske Rusije i Sjedinjenih Država, kad se osvrne, čovek je u iskušenju da na poslednje dve decenije gleda kao na razdoblje tokom koga su se dve najmoćnije sile na Zemlji nadmudrivale za premoć u manje-više istim oblastima u kojima su pre toga vladale evropske nacije. U istom duhu padamo u iskušenje da na novo nevoljno popuštanje između Rusije i Amerike gledamo kao na rezul-

tat pojavljivanja treće potencijalne svetske sile, Kine, više nego kao na zdravu i prirodnu posledicu detotalitarizacije Rusije posle Staljinove smrti. I ako bi budući razvoj potvrdio ova tumačenja, to bi u istorijskom smislu značilo da smo se vratili unatrag, neizmerno mnogo, tamo odakle smo krenuli, to jest, u imperijalističku eru i na put sukoba koji je doveo do Prvog svetskog rata.

Često se govorilo da su Britanci stekli svoju imperiju u trenutku rasejanosti, kao posledicu automatskih tokova, popuštajući onome što je izgledalo moguće i što je bilo privlačno, više nego kao rezultat promišljene politike. Ako je to istina, onda ni put u pakao ne mora biti popločan bilo kakvim namerama, iako su one poslovično dobre. A objektivne činjenice, koje podsećaju na povratak na imperijalističku politiku, danas su zaista toliko jake da je čovek sklon da makar upola veruje u istinitost ovog očitovanja, uprkos praznim uveravanjima o dobrim namerama sa obe strane - američkim "obavezama" zbog neodrživog *status quo-a* korupcije i nekompetencije na jednoj strani, ruskoj pseudo-revolucionarnoj priči o ratovima za nacionalno oslobođenje na drugoj. Proces izgrađivanja nacije u zaostalim područjima gde je nedostatak preduslova upravo proporcionalan žestokom, jalovom šovinizmu, rezultirao je bezmernim vakuumima vlasti, za koju se supersile sve žešće takmiče, kao što izgleda i da je usavršavanjem nuklearnog oružja definitivno odbačena direktna konfrontacija njihovih instrumenata nasilja kao poslednjeg sredstva da "reše" sve konflikte. Ne samo da svaki sukob između malih, nerazvijenih zemalja u ovom području, bio to građanski rat u Vijetnamu ili nacionalni sukob na Srednjem Istoku, odmah privlači mogućnu ili stvarnu intervenciju supersila, već su sami njihovi sukobi ili bar vreme njihovog izbijanja sumnjivi kaq manipulisani ili bar direktno izazvani interesima i manevrima koji nemaju baš nikakve veze sa sukobima i interesima koji su na delu u samom regionu. Ništa nije tako karakteristično za politiku vlasti u eri imperijalizma kao to okretanje od lokalizovanih, ograničenih i zato predvidljivih ciljeva nacionalnog interesa, ka trci bez granica, sila koje mogu lutati i opustošiti celu planetu bez određene nacionalne i teritorijalne svrhe i stoga bez predvidljivog pravca. Upadanje u stare greške postalo je očigledno i na ideološkom planu, jer čuvena domino-teorija, prema kojoj se američka spoljna politika oseća obaveznom da ratuje u jednoj zemlji radi integriteta drugih zemalja, koje čak nisu ni njeni susedi, nije ništa drugo nego nova verzija stare "Velike igre", čija pravila dozvoljavaju, pa čak i nalažu, posmatranje celih naroda kao sredstava za postizanje cilja, ili kao piona, po današnjoj terminologiji, radi bogatstva i radi vladavine nad trećim zemljama, koje redom postaju puka sredstva za postizanje cilja u neprestanom procesu ekspanzije i akumulacije vlasti. To je bila ona lančana reakcija, ugrađena u imperijalističku politiku, koju na ljudskom planu najbolje predstavlja figu-

ra tajnog agenta, o čemu Kipling (u *Kimu)* kaže: "Velika igra je završena kad svi umru. Nikako pre". I jedini razlog iz koga se njegovo proročanstvo nije ostvarilo su ustavna ograničenja nacionalnih država, dok se danas naša jedina nada da se neće ostvariti u budućnosti temelji na ustavnim ograničenjima američke republike i na tehnološkim ograničenjima nuklearnog doba.

Ne može se poricati da neočekivano oživljavanje imperijalističke politike i metoda uzima maha u promenjenim uslovima i okolnostima. Inicijativa za prekomorsku ekspanziju skrenula je zapadno od Engleske i Zapadne Evrope ka Americi, a inicijativa za kontinentalnu ekspanziju u čvrstom geografskom kontinuitetu ne dolazi više iz Srednje i Istočne Evrope, već je locirana isključivo u Rusiji. Imperijalistička politika, više nego ijedan drugi pojedinačni činilac, dovela je do slabljenja Evrope, a izgleda da se obistinjuju proročanstva državnika i političara da bi dva diva, koja sa istočnog i zapadnog boka prete evropskim narodima, konačno mogla da se pojave kao naslednici evropske moći. Niko više ne procenjuje ekspanziju kao "breme belog čoveka" ili kao "proširenu plemensku svest" koja ujedinjuje ljude sličnog etničkog porekla; umesto toga, slušamo o "obavezama" prema zemljama-klijentima, o odgovornosti vlasti i o solidarnosti sa revolucionarnim nacionalnim pokretima za oslobođenje. I sama reč "ekspanzija" nestala je iz našeg političkog rečnika, pa se sada za veoma slično značenje koriste reči "protezati se" ili, kritički, "protezati se preko". Politički je važnije što su privatna ulaganja u udaljene zemlje, prvobitno prvi pokretač imperijalističkog razvoja, sada zamenjene stranom pomoći, ekonomskom i vojnom, koju direktno daju vlade. (Samo 1966. američka vlada je potrošila 4,6 milijarde dolara za ekonomsku pomoć i strane kredite, plus 1,3 milijarde dolara godišnje za vojnu pomoć tokom deset godina 1956-1965, dok je oticanje privatnog kapitala 1965. iznosilo 3,69 milijarde, a 1966. godine 3,91 milijarde).[1] To znači da je završena era takozvane vladavine dolara, specifične američke verzije imperijalizma pre Drugog svetskog rata, koja je politički bila najmanje opasna. Privatna ulaganja - "aktivnosti hiljade američkih kompanija koje dejstvuju u stotinu stranih zemalja" i koje su "koncentrisane u najmodernije, strateški najjače, po rastu najbrže grane strane ekonomije" — stvaraju mnogo političkih problema čak i kad ih ne štiti vlada tog naroda,[2] ali strana pomoć, čak i ako je data iz čisto humanitarnih razloga, po prirodi je politička upravo zbog toga što nije motivisana traganjem za profitom. Potrošene su milijarde dolara na po-

[1] Iznosi su citirani iz "The Politics of Private Foreign Investtnent", Leo Model i "U. S. Assistence to less developed Countries, 1956-65", Keneth M. Kauffman and Helena Stalson, oba u *Foreign Affairs,* July, 1967.

[2] L. Modelov citirani članak (p. 641) daje veoma vrednu i primerenu analizu ovoga problema.

litičke i ekonomske pustoši gde su nestale u korupciji i nekompetentnosti pre nego što je moglo da se počne išta produktivno, a taj novac nije više "suvišni" kapital koji ne može da se iskoristi i da donese profit u zemlji porekla, već čudno prelivanje čistog izobilja koje bogate zemlje mogu sebi da priušte, one koje imaju u one koje nemaju. Drugim rečima, sada su potpuno nestali motivi profita čija se važnost za imperijalističku politiku čak i u prošlosti često precenjivala"; samo veoma bogate i veoma moćne zemlje mogu da podnesu teške gubitke koje i nosi imperijalizam.

Verovatno je prerano, i svakako je izvan okvira mojih razmatranja, da se analiziraju i da se sa bilo kojim stepenom tačnosti ustanove ovi skorašnji tokovi. Ono što već sad izgleda neprijatno jasno jeste snaga jednog naizgled nekontrolisanog procesa koji nastoji da uništi sve nade za ustavni napredak u novim i da potkopa državne institucije u starim nacijama. Ima previše primera da bismo mogli čak i letimično da ih nabrajamo, ali uspon "nevidljive vlasti" putem tajnih službi, čije je mešanje u unutrašnje poslove, kulturne, obrazovne i ekonomske oblasti našeg života tek nedavno otkriveno, isuviše je zlokoban znak da bismo ga mogli prećutati. Nema razloga da se sumnja u to što tvrdi g. Alen V. Dalis da je tajna služba u ovoj zemlji od 1947. imala "uticajniji položaj u našoj vladi od položaja koji tajna služba uživa u bilo kojoj vladi na svetu",[3] niti ima bilo kakvog razloga da verujemo da je taj uticaj opao od 1958. kada je dao ovu izjavu. Pogubni uticaj nevidljive vlade na institucije "vidljive vlade" često je istican; možda je manje poznata tradicionalno bliska veza između imperijalističke politike, "nevidljive vlade" i tajnih agenata. Pogrešno se misli da je stvaranje mreže tajnih službi u ovoj zemlji posle Drugog svetskog rata bilo odgovor na neposrednu pretnju koju su špijunske mreže sovjetske Rusije predstavljale po njen nacionalni opstanak; rat je Sjedinjene Države izbacio na poziciju najveće svetske sile i revolucionarna vlast komunizma diktiranog iz Moskve predstavljala je veći izazov toj poziciji moći nego nacionalnom opstanku.[4]

Ma šta da su razlozi američkog uspona do svetske sile, do njega nije došlo promišljenim bavljenjem svetskom politikom ili iz nekog zahteva za globalnom vladavinom. A verovatno se isto može reći i za skorašnje i još uvek nesigurne korake ove zemlje u pravcu imperijalističke politike kojoj

[3] To je g. Dalis rekao u govoru na univerzitetu Jejl 1957, prema David Wise and Thomas B. Ross, *The Invisible Government,* New York, 1964, p. 2.

[4] Prema g. Dalisu, vlada treba da se "bori vatrom protiv vatre", a zatim je nastavio da objašnjava šta to znači, sa razoružavajućom iskrenošću po kojoj se nekadašnji šef CIA-e razlikovao od svojih kolega iz drugih zemalja. CIA je prema tome trebalo da se oblikuje po Sovjetskoj državnoj službi bezbednosti, koja je "više nego organizacija tajne policije, više nego obaveštajna i kontraobaveštajna organizacija. Ona je instrument za *"subverziju, manipulaciju i nasilje, za tajne intervencije u stvarima drugih država. "* (Dodat kurziv.) Allen W. Dulles, *The Craft of Inteligence,* New York, 1963, p. 155.

je ustrojstvo njene vlade manje prilagođeno nego i u jednoj drugoj zemlji. Ogroman jaz između zapadnih zemalja i ostatka sveta, ne jedino i ne prvenstveno u bogatstvu, već u obrazovanju, tehničkoj veštini i opštem znanju, ometao je međunarodne odnose od samih početaka istinski svetske politike. A taj ponor, pod pritiskom naglog razvoja komunikacionih sistema i, posledično, smanjenih razdaljina, nije se u prošlim decenijama smanjivao, već je neprestano rastao i sada je dostigao alarmantne razmere. "Stepen prirasta stanovništva u manje razvijenim zemljama dvostruk je u odnosu na isti u više razvijenim zemljama."[5] Idok bi sam taj činilac nužno upućivao na one koji imaju višak hrane i višak tehnološkog i političkog znanja, on poništava svu pomoć. Očito, što je veća populacija, primiče manju pomoć *per capita,* a situacija je takva da su, dve decenije posle obimnih programa pomoći, sve zemlje koje nisu bile u stanju da sebi pomognu i nešto sa tim počnu - kao Japan — siromašnije i dalje nego ikada od ekonomske ili političke stabilnosti. Ova situacija strahovito povećava šanse imperijalizma iz jednostavnog raloga što sama brojnost nikad nije bila manje važna: bela vlast u Južnoj Africi gde je tiranska manjina brojčano nadjačana sa skoro deset prema jedan, nikad nije bila bezbednija no danas. Takva je objektivna situacija da se sva strana pomoć preokreće u instrument strane dominacije i da su sve zemlje kojima je ova pomoć potrebna, zbog opadanja mogućnosti za fizički opstanak, stavljene pred alternativu da prihvate neki oblik "vladavine vodećih rasa" ili da brzo potonu u anarhični raspad.

Ova se knjiga bavi striktno evropskim kolonijalnim imperijalizmom koji se završio ukidanjem britanske vlasti u Indiji. Ona govori o dezintegraciji nacionalne države koja, pokazalo se, sadrži skoro sve elemente potrebne za neprekidni uspon totalitarnih pokreta i vlada. Pre imperijalističke ere nije postojalo nešto što bi bilo svetska politika, a bez nje totalitarno osvajanje svetske vlasti ne bi imalo smisla. U tom periodu sistem nacionalnih država se pokazao nemoćan bilo da izmisli nova pravila za vođenje inostranih poslova koji su postali svetski poslovi, bilo da zavede *Pax Romana* u ostatku sveta. Njegova politička skučenost i kratkovidost završile su u katastrofi totalitarizma, čije su nečuvene strahote bacile u senku kobne događaje i još kobniji mentalitet prethodnog perioda. Naučno istraživanje se skoro isključivo koncentrisalo na Hitlerovu Nemačku i Staljinovu Rusiju na račun njihovih manje štetnih prethodnika. Imperijalistička vladavina, osim što se koristi kao naziv, izgleda da je napola zaboravljena, a to je za osudu na prvom mestu zbog njene važnosti za savremene događaje, koja poslednjih godina postaje sasvim očita. Tako se sa obe strane kontroverza o neobjavljenom američkom ratu u Vijetnamu vodila kroz izvođenje analogije sa Minhenom ili sa drugim primerima izvučenim iz tridesetih godi-

[5] Vidi veoma poučan članak: Orville L. Freeman, "Maltus, Mara and the North American Breadbasket", u *Foreign Affairs,* July, 1967.

na kada je totalitarna vladavina jedino bila zaista jasna i prisutna, svuda isuviše prisutna, opasna; međutim konci današnje politike nose u delima i rečima mnogo više kobne sličnosti sa delima i verbalnim opravdanjima koja su prethodila izbijanju Prvog svetskog rata, kada je iskra u perifernom regionu od malog interesa za sve zainteresovane mogla da izazove požar širom sveta.

Naglašavanje nesrećne važnosti ovog napola zaboravljenog perioda ne znači, naravno, da je kocka bačena i da mi ulazimo u novi period imperijalističke politike ili da u svakom slučaju imperijalizam mora da se završi u katastrofama totalitarizma. Bez obzira na to koliko smo u mogućnosti da naučimo iz prošlosti, to nam ne omogućava da znamo budućnost.

Hana Arent

Juli 1967.

Predgovor trećem delu: Totalitarizam

I

ORIGINALNI rukopis *Izvora totalitarizma* završen je ujesen 1949, više od četiri godine posle poraza Hitlerove Nemačke, manje od četiri godine pre Staljinove smrti. Prvo izdanje ove knjige se pojavilo 1951. Godine koje sam provela pišući je, od 1945. nadalje, javljaju mi se u sećanju kao prvi period relativnog smirenja posle decenija meteža, zbrke i čistog užasa - revolucije posle Prvog svetskog rata, uspona totalitarnih pokreta i podrivanja parlamentarne vlade, iza čega su došle sve vrste novih tiranija, fašisti i polufašisti, jednopartijska i vojna diktatura, najzad naizgled čvrsto ustanovljavanje totalitarnih vlada koje je počivalo na masovnoj podršci:[1] u Rusiji 1929. godine, koja se sada često naziva "drugom revolucijom", i u Nemačkoj 1933.

Sa porazom nacističke Nemačke, deo priče je završen. To je izgledalo kao prvi adekvatan trenutak da se sagledaju savremeni događaji sa istoričarskim osvrtom na prošlost i analitičarskim žarom nekoga ko se bavi političkim naukama, prvi mogući pokušaj da se kaže i razume to što se dogodilo, još ne *sine ira et studio,* još uvek u bolu i tuzi i zato naginjući lamentu, ali ne više u nemom besu i nemoćnom užasu. (Ostavila sam svoj originalni uvod u ovom izdanju s namerom da pokažem raspoloženje tih godina.) U svakom slučaju, to je bio prvi moguć momenat da se artikulišu i

[1] Bez sumnje veoma uznemirava činjenica da totalitarne vlade uprkos svom otvorenom zločinstvu počivaju na masovnoj podršci pa stoga malo iznenađuje što naučnici kao i državnici odbijaju da to vide, prvi verujući u magiju propagande i u ispiranje mozga, ovi drugi jednostavno poričući, kao što je na primer Adenauer više puta radio. Nedavno objavljen tajni izveštaj o nemačkom javnom mnjenju tokom rata (od 1939. do 1944), koji je podnela Služba bezbednosti SS-a *(Meldungen aus dem Reich. Ausv/ahl aus den Geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939-1944,* priredio Heinz Boberach, Neuwied & Berlin 1965), mnogo otkriva u tom pogledu. Izveštaj pokazuje, prvo, da je stanovništvo bilo dosta dobro obavešteno o takozvanim tajnama - o pokolju Jevreja u Poljskoj, pripremi za napad na Rusiju, itd. — i, drugo, o "stepenu do koga su žrtve propagande ostale sposobne da stvore samostalno mišljenje" (p. XVIII-XIX). U svakom slučaju, poenta je u tome da to nije nimalo slabilo opštu podršku Hitlerovom režimu. Sasvim je očigledno da masovna podrška totalitarizmu ne dolazi ni iz neznanja niti od ispiranja mozga.

obrade pitanja s kojima je moja generacija bila primorana da živi dobrim delom svog zrelog života: *Šta se dogodilo? Zašto se dogodilo? Kako se moglo dogoditi?* Jer iz nemačkog poraza, koji je ostavio zemlju u ruševinama i naciju s osećanjem da je stigla na "nultu tačku" svoje istorije, izronila su brda praktično nedirnutog papira, izobilje materijala o svim aspektima dvanaest godina Hitlerove vlasti, koliko je opstalo njegovo Hiljadugodišnje carstvo. Prvi obimni izbori iz tog *embarras de richesses,* koji ni do danas ni u kom slučaju nisu na odgovarajući način objavljeni i istraženi, počeli su da se pojavljuju u vezi sa Nirnberškim suđenjima glavnim ratnim zločincima 1946, u dvanaest tomova *Nazi Conspiracy and Aggression.*[2]

Mnogo više dokumentarnog i drugog materijala koji se odnosio na nacistički režim postalo je dostupno u bibliotekama i arhivima kada se drugo (džepno) izdanje pojavilo 1958. To što sam tada saznala bilo je dosta interesantno, ali nije zahtevalo suštinske izmene ni u analizi niti u argumentaciji mog prvobitnog izlaganja. Brojna dodavanja i izmene citata u fusnotama izgledalo je uputno uraditi, i tekst je bio značajno proširen. Ali sve su te izmene bile tehničke prirode. Nirnberški dokumenti su 1949. bili samo delimično poznati, i to prevedeni na engleski, a veliki broj knjiga, pamfleta i časopisa štampanih u Nemačkoj između 1933. i 1945. nije se mogao dobiti. Zatim, u nekim sam dodacima razmatrala izvesne važnije događaje posle Staljinove smrti - krizu oko naslednika i Hruščovljev govor na Dvadesetom kongresu Partije - kao i nove informacije o Staljinovom režimu iz skorašnjih publikacija. Tako sam preradila treći deo i poslednje poglavlje drugog, dok su prvi deo, o antisemitizmu, i prva četiri poglavlja o imperijalizmu ostali nepromenjeni. Štaviše, bilo je nekih uvida čisto teorijske prirode, u tesnoj vezi sa mojom analizom elemenata totalne dominacije, koje nisam imala kada sam završila originalni rukopis na čijem su kraju dosta nezaključne "Zaključne napomene". Poslednje poglavlje ovog izdanja, "Ideologija i nasilje", zamenilo je te "Napomene", koje su, ukoliko su toga bile vredne, prenete u druga poglavlja. Drugom izdanju sam dodala epilog u kome sam ukratko razmotrila uvođenje ruskog sistema u satelitske države i Mađarsku revoluciju. Ta se rasprava, pisana mnogo kasnije, razlikovala po tonu od one koja se bavila tada aktuelnim događajima i koja je zastarela u mnogim detaljima. Sada sam je uklonila i to je jedina suštinska promena u ovom izdanju u odnosu na drago (džepno) izdanje.

Očito, kraj rata nije značio i kraj totalitarne vlasti u Rusiji. Naprotiv, sledila je boljševizacija Istočne Evrope, to jest širenje totalitarne vlasti, a

[2] Od početka, dokumentarni materijal istraživanje i objavljivan sa težištem na kriminalna dela i izbor je obično pravljen za optužnice ratnih zločinaca. Zbog toga je propuštena velika količina veoma interesantnog materijala. Knjiga pomenuta u prvoj napomeni veoma je dobrodošao izuzetak od tog pravila.

mir je samo obeležio prelomnu tačku od koje se analiziraju sličnosti i razlike u metodima i institucijama dva totalitarna režima. Presudan nije bio kraj rata, već Staljinova smrt osam godina kasnije. Unazad gledano, čini se da ta smrt nije bila praćena samo nasledničkom krizom i privremenim "odmrzavanjem" dok se novi voda ne učvrsti, već autentičnim, iako nikad nedvosmislenim, procesom detotalitarizacije. Zato, sa stanovišta događaja nije bilo razloga da osavremenjujem ovaj deo moje priče; i koliko naše znanje o ovom događaju doseže, ništa se nije dovoljno drastično promenilo da bi zahtevalo široku preradu i dodatke. Za razliku od Nemačke, gde je Hitler svesno upotrebio svoj rat da razvije i, takoreći, usavrši totalitarnu vlast, ratni period je u Rusiji bio doba privremenog slabljenja totalne dominacije. Za moje svrhe, u središtu interesovanja su godine od 1929. do 1941, a zatim ponovo od 1945. sve do 1953, a izvori o tim periodima su isto tako retki i iste su prirode kao što su bili i 1958. ili čak 1949. Ništa se nije dogodilo, niti izgleda da će se dogoditi u budućnosti, što bi nam dalo takav nesumnjiv kraj priče ili tako užasno čisto i nepobitno svedočanstvo kojim bismo priču dokumentovali kao što je to bio slučaj sa nacističkom Nemačkom.

Jedini važan dodatak za koji ja znam, sadržaj Smolenskog arhiva (objavio gaje 1958. Merl Feinsod, pokazao je do koje će mere oskudica u dokumentarnom i statističkom materijalu ostati presudan hendikep za sva potonja istraživanja o ovom periodu ruske istorije. Jer, iako arhivi (koje je u partijskim štabovima u Smolensku otkrila nemačka tajna služba, a koje su potom u Nemačkoj zaplenile američke okupacione snage) sadrže nekih 200.000 stranica dokumenata i praktično su nedirnuti za period 1917. do 1938, zaista zapanjuje količina informacija koju oni propuštaju da nam daju. Čak i u "nesavladivom obilju materijala o čistkama" od 1929. do 1937. nema naznaka o broju žrtava ili ikakvih drugih vitalnih statističkih podataka. Gde god da su date brojke, one su beznadežno protivrečne, razne organizacije daju različitu građu i sve što sigurno znamo je da su mnogi podaci, ako su ikada i postojali, bili na izvoru obustavljeni po naredbi vlade.[3] Takođe, Arhiv ne sadrži informacije o odnosima između različitih organa vlasti, "između Partije, vojske i NKVD-a", ili između Partije i vlade i ćuti o putevima komunikacije i naređenja. Ukratko, ne saznajemo ništa o organizacionom ustrojstvu režima, o čemu smo tako dobro informisani u vezi sa nacističkom Nemačkom.[4] Drugim rečima, dok se uvek znalo da zvanične sovjetske publikacije služe u propagandne svrhe, sada se pokazuje da pouzdan izvor i statistički materijal verovatno nikada nigde nije postojao.

[3] Vidi Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule,* Cambridge 1958. p. 210, 306, 365, etc.
[4] *Ibid.,p.* 73, 93.

Mnogo je ozbiljnije pitanje da li studija totalitarizma može da ignoriše ono što se događalo i što se još uvek događa u Kini. Ovde je naše znanje još nesigumije nego što je bilo o Rusiji tridesetih godina, delom zbog toga što je ta zemlja uspela posle revolucije da se mnogo radikalnije obezbedi od stranaca, delom zato što nam begunci visokog položaja u Komunističkoj partiji Kine još nisu došli u pomoć - što, naravno, samo po sebi dosta govori. Za sedamnaest godina, ono malo što smo saznali kao sigurno ukazuje na vrlo važne razlike: posle velikog krvoprolića na početku - broj žrtava tokom prvih godina diktature je verodostojno procenjen na petnaest miliona, oko tri procenta populacije 1949. godine i, izraženo u procentima, znatno je manji nego ljudski gubici izazvani Staljinovom "drugom revolucijom" - i posle nestanka organizovane opozicije nije bilo porasta nasilja, pokolja nedužnih ljudi iz kategorije "objektivnih neprijatelja", montiranih suđenja, iako je bilo dosta javnih priznanja i "samokritike", i nije bilo potpunih zločina. Maov čuveni govor 1957. godine "O pravilnom korišćenju protivrečnosti među ljudima", obično poznat pod nazivom "Neka procveta stotinu cvetova", svakako nije bio zahtev za slobodu, ali je formulisao da nema sukoba protivrečnosti među klasama i, još važnije, između naroda i vlade, čak i pod komunističkom diktaturom. Sa oponentima se postupalo putem "pročišćavanja misli", razrađenim postupkom neprestanog vaspitavanja i prevaspitavanja misli, čemu je izgleda bilo podvrgnuto manje ili više celo stanovništvo. Nikad nismo saznali kako se to radilo u stvarnom životu, ko je bio izuzet od toga - to jest, ko je vršio "prevaspitavanje" - i nemamo pojma o rezultatima "ispiranja mozga", da li je ono bilo trajno i da li je zaista prouzrokovalo promene u ličnosti. Ako je verovati sadašnjim izjavama kineskog rukovodstva, samo je prouzrokovalo hipokriziju u velikom obimu, kao "plodno tlo za kontrarevoluciju". Ako je to bilo nasilje, što je sasvim sigurno bilo, bilo je nasilje druge vrste, i kakvi god da su rezultati, nije desetkovano stanovništvo. Pokazan je nacionalni interes, zemlji je dozvoljeno da se mirno razvija, da koristi znanja potomaka vladajuće klase i da podigne akademski i profesionalni nivo. Ukratko, bilo je očigledno da Mao Cedungova "misao" nije išla uporedo sa onom koju je zacrtao Staljin (ili Hitler), da on nije bio ubica po instinktu i da je nacionalno osećanje, tako važno u svim revolucionarnim prevratima u nekadašnjim kolonijama, bilo dovoljno jako da se sputa totalna dominacija. Sve ovo kao da protivreči izvesnim strahovima iskazanim u knjizi, (319).

S druge strane, odmah pošto je pobedila, Komunistička partija Kine je težila da bude "internacionalna po organizaciji, sveobuhvatna po svom ideološkom delokrugu i globalna po svojim političkim aspiracijama" (397), to jest, njene totalitarne odlike pokazale su se od početka. Te su se odlike više isticale sa razvojem kinesko-sovjetskog sukoba, iako je on sasvim mogao biti izazvan i nacionalnim, pre nego ideološkim podsticaji-

ma. Insistiranje Kineza na rehabilitaciji Staljina i optuživanje ruske detotalitarizacije kao "revizionistićkog" zastranjivanja bilo je dosta zlokobno i, da stvari budu gore, pratila ga je potpuno nemilosrdna i za sada neuspešna međunarodna politika čiji je cilj bio da u sve revolucionarne pokrete ubaci kineske agente i da oživi Kominternu pod vodstvom Pekinga. Teško je prosuditi ceo taj razvoj u sadašnjem momentu, delom zato što ne znamo dovoljno, a delom jer je sve još u toku. Ovoj nesigurnosti, koja je u prirodi stvari, na nesreću dodajemo hendikep koji smo sami stvorili. Jer ništa nam ne olakšava ni u teoriji niti u praksi to što smo iz perioda hladnog rata nasledili zvaničnu "kontraideologiju", antikomunizam, koja je takode sklona da postane planetarna po aspiracijama i koja nas dovodi u iskušenje da gradimo sopstvene fikcije, tako da u principu odbijamo da razlikujemo konkretne komunističke jednopartijske diktature od prave totalitarne vladavine koja se može razviti u Kini, premda u različitom obliku. Poenta, naravno, nije u tome da se komunistička Kina razlikuje od komunističke Rusije, ili da se Staljinova Rusija razlikuje od Hitlerove Nemačke. Pijanstvo i nesposobnost, koji su, prema svim opisima Rusije dvadesetih i tridesetih godina bili i još uvek su široko rasprostranjeni, ne igraju nikakvu ulogu u priči o nacističkoj Nemačkoj, a neizreciva, bezrazložna okrutnost u nemačkim koncentracionim logorima i logorima smrti kao da je potpuno odsutna iz ruskih logora, gde su zatvorenici umirali više od bede i prljavštine nego od mučenja. Korupcija, od početka prokletstvo ruske administracije, postojala je i u poslednjim godinama nacističkog režima, ali očigledno uopšte nije postojala u Kini posle revolucije. Možda će se povećavati broj ovakvih razlika; one su od velike važnosti i deo su nacionalne istorije pojedinih zemalja, ali nisu u direktnoj vezi sa oblikom vlasti. Apsolutna monarhija je, bez sumnje, bila sasvim različita u Španiji, Francuskoj, Engleskoj i Pruskoj; a ipak je to svuda bila ista forma vladavine. Za naš kontekst je presudno da se totalitarna vlast razlikuje od diktature i tiranije; sposobnost da se one razlikuju nije nikako akademska stvar koja bi se mirno mogla prepustiti "teoretičarima", jer je totalna dominacija jedina vrsta vladavine sa kojom nije mogućna koegzistencija. Tako, imamo sve razloge da reč "totalitaran" koristimo štedljivo i mudro.

U oštrom kontrastu prema retkosti i nesigurnosti novih izvora činjeničnog znanja o totalitarnim vladama, u poslednjih petnaest godina nalazimo ogroman porast studija svih vrsta o novim diktaturama, bilo da su totalitarne ili ne. To je naravno samo delimično tako sa studijama o nacističkoj Nemačkoj i sovjetskoj Rusiji. Postoji sada mnogo radova koji su nezaobilazni u daljim istraživanjima i studijama ovog predmeta, i ja sam dala sve od sebe da na odgovarajući način dopunim svoju staru bibliografiju. (Drugo, džepno, izdanje nije imalo bibliografiju.) Jedina vrsta literature koju sam, sa nekoliko izuzetaka, namerno izostavila su brojni memoari koje su

bivši nacistički generali i visoki funkcioneri štampali po završetku rata. (Dosta je razumljivo da ta vrsta apologeta ne blista poštenjem što samo po sebi ne treba da ih isključi iz našeg razmatranja. Ali ta sećanja pokazuju zaista zapanjujući nedostatak razumevanja onoga što se zapravo dogodilo i uloga koje su sami autori igrali a zbog toga njihovi memoari nemaju nikavu vrednost osim izvesnu psihološku.) Takođe sam dodala relativno malo novih važnih jedinica na popise literature uz prvi i drugi deo. Konačno, iz praktičnih razloga, bibliografija je kao i sama knjiga sada podeljena u tri odvojena dela.

II

ŠTO SE TIČE podataka, to što je knjiga rano zamišljena i napisana pokazalo se kao manji hendikep nego što bi se moglo pretpostaviti, a to se tiče i materijala o nacističkoj i o boljševičkoj varijanti totalitarizma. Jedna od čudnih stvari sa literaturom o totalitarizmu je da su vrlo rani napori savremenika da napisu njegovu "istoriju", što je prema akademskim pravilima osuđeno na propast zbog nedostatka pouzdanih izvora i zbog nedovoljne emotivne distance, izvanredno dobro izdržali ispit vremena. Hitlerova biografija koju je napisao Konrad Hajdn i Staljinova biografija Borisa Suvarina, obe napisane i objavljene tridesetih godina, u nekom su pogledu tačnije, a u mnogom pogledu relevantnije od standardnih biografija Alana Buloka odnosno Isaka Dojčera. Za to može biti mnogo razloga, ali jedan od njih svakako je prosta činjenica da je u oba slučaja dokumentarni materijal nastojao da doda i da potkrepi ono što smo sve vreme znali iz izjava istaknutih izbeglica i drugih očevidaca.

Da to zaoštrimo: nije nam bio potreban Hruščovljev tajni govor da bismo saznali da je Staljin počinio zločine ili da je taj navodno "bolesno sumnjičav" čovek odlučio da veruje Hitleru. Što se poslednjeg tiče, to poverenje najbolje dokazuje da Staljin nije bio lud; on je bio opravdano sumnjičav prema svim ljudima koje je želeo da eliminiše ili to nameravao, a to praktično uključuje sve u višim redovima Partije i vlade; prirodno da je verovao Hitleru kad mu nije želeo zlo. Što se toga tiče, Hruščovljeva zapanjujuća priznanja koja su skrivala mnogo više nego što su otkrivala, iz očitog razloga što su njegova publika i on bili potpuno upleteni u celu priču, imala su nesrećan ishod da su u očima većine (i, naravno, naučnika sa njihovom profesionalom ljubavlju prema zvaničnim izvorima) na najmanju meru svela divovske zločine Staljinovog režima koji se, najzad, nije sastojao samo u klevetama i ubistvima nekoliko stotina ili hiljada istaknutih političkih i književnih ličnosti, koje se mogu posmrtno "rehabilitovati", već u istrebljenju doslovno nebrojenih miliona ljudi, koje niko, pa čak ni Staljin, nije mogao osumnjičiti za "kontrarevolucionarne" delatnos-

ti. Upravo je priznavanjem nekih zločina Hruščov sakrio zločinstvo režima u celini, i upravo se protiv te kamuflaže i hipokrizije sadašnjih ruskih vlasti - svi su oni bili obučeni i unapređeni pod Staljinom - mlađa generacija ruskih intelektualaca sada skoro otvoreno buni. Jer oni znaju sve što ima da se zna o "masovnim čistkama, o deportaciji i uništavanju čitavih naroda".[5] Štaviše, time što objašnjava, pa dakle priznaje zločine - Staljinovom bolesnom sumnjičavošću - Hruščov prikriva najkarakterističniji vid totalitarnog nasilja, a to je da se ono razbesnelo tek kad je cela organizovana opozicija zamrla i kada je totalitarni vladalac znao da nema više čega da se plaši. To je pogotovu tačno za slučaj Rusije. Staljin nije počeo svoje velike čistke 1928. kada je priznao "Mi imamo unutrašnje neprijatelje", i kada je zapravo još uvek imao razloga da se plaši - znao je da ga je Buharin uporedio sa Džingis-kanom i da je ubeđen da Staljinova politika "vodi u glad, rasulo i policijski režim",[6] kao što je zaista i bilo — već 1934, kada su svi raniji protivnici "priznali svoje greške", a sam Staljin na Sedamnaestom kongresu Partije, koji je on nazvao "Kongres pobednika", izjavio: "Na ovom kongresu... nema više šta da se dokazuje, ni protiv koga da se bori."[7] Ni senzacionalni karakter, niti presudan politički značaj

[5] Na procenjenih devet do dvanaest miliona žrtava prvog petogodišnjeg plana (1928-1933) moraju se dodati žrtve velike čistke - oko tri miliona pobijenih, dok je pet do devet miliona bilo uhapšeno i deportovano. (Vidi važan uvod Roberta S. Tuckera, "Stalin, Bukharin and History as Conspiracy", u novom izdanju doslovnog izveštaja sa moskovskog suđenja 1938, *The Great Purge Trial,* New York, 1965.) Međutim sve te procene kao da ne pogađaju pravi broj. One ne uzimaju u obzir masovne egzekucije o kojima se ništa nije znalo sve dok "nemačke okupacione snage nisu otkrile masovnu grobnicu u gradu Vinica u kojoj su se nalazile hiljade tela ljudi ubijenih 1937. i 1938." (vidi John A. Armstrong, *The Politics of Totalitarianism. The Comunist Parly of the Soviet Union from 1934 to the Present,* New York 1961, p. 65 f.) Nije ni potrebno reći da je to nedavno otkriće učinilo da nacistički i boljševički sistem još više nego ranije izgledaju kao varijacije istog modela. - Do kog je stepena masovno ubijanje u Staljinovoj eri u središtu sadašnje opozicije najbolje se može videti iz suđenja Sinjavskom i Danijelu, o čemu je *New York Times Magazine* objavio glavni deo 17. aprila 1966. i odakle sam ja citirala.

[6] Tucker, *op. cit.*, p. XVII-XVIII.

[7] Citirano iz Merle Fainsod, *How Russia is Ruled,* Cambridge, 1959. p. 516. - Abdurakhman Avtorkhanov (u *The Reign of Stalin,* objavljeno pod pseudonimom Uralov u Londonu 1953) govori o tajnom sastanku Centralnog komiteta Partije 1936. posle prvog montiranog procesa, u kome je Buharin navodno optužio Staljina da menja Lenjinovu partiju u policijsku državu a podržalo ga više od dve trećine članova. Ova priča, naročito jaka podrška Buharinu u Centralnom komitetu, ne zvuči mnogo uverljivo; ali i ako je istinita, sa stanovišta činjenice da se ovaj skup odigrao kad je velika čistka već bila u najvećem zamahu, priča ne ukazuje na organizovanu opoziciju, već pre suprotno. Pre će biti da je, kao što Feinsod s pravom ističe, "široko rašireno masovno nezadovoljstvo" bilo uobičajena stvar, naročito među seljacima, da sve do 1928, "na početku prve petoljetke, štrajkovi... nisu bili neuobičajeni", ali takvo "opoziciono raspoloženje nikad nije došlo u žižu bilo kakvog oblika organizovanog otpora režimu," da je od 1929. ili 1930. "svaka organizovana alternativa iščezla sa scene", ako je uopšte ranije postojala. (Vidi *Smolensk under Soviet Rule,* p. 449 ff.).

Dvadesetog kongresa Partije za sovjetsku Rusiju i komunistički pokret u širokom smislu nije u pitanju. Ali irna politički značaj; sveti ost koju zvanični izvori post-Staljinovog perioda bacaju na ono što se ranije događalo ne treba pobrkati sa svetlošću istine.

Koliko dopire naše znanje o Staljinovoj eri, Feinsodovo izdanje Smolenskog arhiva, koje sam ranije pomenula, ostalo je daleko najvažnija publikacija. Sudeći po Feinsodovoj knjizi, ima još mnogo toga da se sazna o periodu Staljinove borbe za vlast sredinom dvadesetih godina: sada znamo kakvo je kritično mesto imala Partija,[8] ne zato što je raspoloženje direktne opozicije prevladavalo u zemlji, već zato što je ona bila prožeta korupcijom i pijanstvom; znamo da je otvoreni antisemitizam pratio skoro sve zahteve za liberalizaciju;[9] da je put kolektivizacije i raskulačenja od 1928. nadalje zapravo prekinuo NEP, Lenjinovu novu ekonomsku politiku, i time je presečeno početno pomirenje naroda i njegove vlade;[10] kakav je žestok otpor solidarno pružila cela seljačka klasa, koja je odlučila da je "bolje ne roditi se nego se pridružiti kolhozu"[11] i odbila da je podele u bogate, srednje i siromašne seljake da bi ih tako podigli protiv kulaka[12] - "tamo sedi neko ko je gori od tih kulaka i ko planira jedino kako da progoni narod";[13] i da situacija nije bila mnogo bolja ni u gradovima gde su radnici odbili da sarađuju sa partijski kontrolisanim sindikatima i krstili upravu sa "uhranjeni đavoli", "licemerni prisluškivači" i slično.[14]

Feinsod ispravno ukazuje da ti dokumenti jasno svedoče ne samo o "široko rasprostranjenom narodnom nezadovoljstvu" već i o nedostatku ikakve "dovoljno organizovane opozicije" protiv režima u celini. On, međutim, previđa, a po mom mišljenju to činjenice takođe pothranjuju, da je tamo postojala očita alternativa Staljinovom grabljenju vlasti i pretvaranju jednopartijske diktature u totalnu dominaciju, a to je bilo sleđenje NEP-a, onakvog kakvog ga je Lenjin započeo[15]. Štaviše, mere koje je Staljin pre-

[8] "Čudo", kao što Fainsod, *op, cit..* p. 38, ističe, "nije samo to što je Partija pobedila, već što je uopšte uspevala da opstane."

[9] *Ibid.,* p. 49 ff. -Jedan izveštaj iz 1929. donosi žestok antisemitski izliv u toku sastanka; komsomolci "u publici su ćutali... Dobio se utisak da se svi oni slažu sa antijevrejskim stavovima" (p. 445).

[10] Svi izveštaji iz 1926. pokazuju značajan "pad u takozvanim kontrarevolucionarnim izlivima, neku vrstu primirja koje je režim postigao sa seljaštvom". U poređenju sa 1926, izveštaje iz 1929-1930. "valja čitati kao *communiqués* sa užarenog bojišta." (p. 177).

[11] *Ibid.,* p. 252 ff.

[12] *Ibid.,* naročito p. 240 ff i 446 ff.

[13] *Ibid.,* sve su takve izjave uzete iz izveštaja GPU-a; vidi naročito p. 248 f. Karakteristično je međutim, da takve primedbe postaju mnogo ređe posle 1934, u vreme velike čistke.

[14] *Ibid.,* p. 310.

[15] Ova alternativa se u literaturi obično previđa iz razumljivog, ali istorijski neodrživog uverenja u manje-više kontinuiran razvoj od Lenjina do Staljina. Istina je da je Staljin skoro

duzeo pri uvođenju petogodišnjeg plana 1928, kada je njegova kontrola nad Partijom bila gotovo potpuna, dokazuju da transformacija klase u mase i propratna eliminacija sve grupne solidarnosti jesu uslov *sine qua non* totalne dominacije.

Što se tiče Staljinove neograničene vladavine od 1929. nadalje, Smolenski arhiv dokazuje ono što smo ranije znali iz manje pouzdanih izvora. To je naročito tačno za neke njegove čudne praznine u vezi sa statističkim podacima. Jer taj nedostatak samo dokazuje da je što se tiče toga kao i u drugim stvarima, Staljinov režim bio nemilosrdan: sve činjenice koje se nisu slagale, ili je izgledalo da se ne slažu, sa zvaničnim izmišljotinama - podaci o prinosu, kriminalu, pravom obimu "kontrarevolucionarnih" delatnosti za razliku od kasnijih izmišljenih zavera - bile su tretirane kao da nisu činjenice. Bilo je zaista sasvim na liniji sa totalitarnim prezirom prema činjenicama i realnosti što su se sve takve lokalne činjenice, umesto da se sa sve četiri strane beskrajne teritorije skupljaju u Moskvi, prvi put saopštavale lokalnoj javnosti putem *Pravde, Izvestije* ili nekog drugog zvaničnog organa Moskve, pa je svaki kraj i svaki okrug Sovjetskog Saveza dobijao svoj zvanični, fiktivni podatak na sasvim isti način na koji je dobijao ništa manje izmišljene norme koje su mu određene petogodišnjim planom.[16]

Kratko ću nabrojati nekoliko upadljivijih tačaka koje su ranije mogle biti samo nagađanja, a koje su sada dokumentovane podacima. Uvek smo sumnjali, ali sada znamo da režim nikada nije bio "monolitan" već "svesno konstruisan oko preklopijenih, udvostručenih i paralelnih funkcija", a da se ova groteskna, amorfna struktura održavala na principu vođe - takozvani "kult ličnosti"- koji nalazimo u nacističkoj Nemačkoj;[17] da izvršni organ ove posebne vlade nije bila Partija, već policija, čije "operacije nisu bile regulisane partijskim kanalima";[18] da su potpuno nedužni ljudi koje je režim na milione likvidirao, "objektivni neprijatelj" u boljševičkom je-

uvek koristio Lenjinove izraze, tako da ponekad izgleda kao da jedina razlika između ta dva čoveka leži u grubosti ili "bolesti" Staljinovog karaktera. Bila to ili ne svesna varka sa Staljinove strane, istina je - kao što Taker, *op. cit.,* p. XVI, dobro primećuje - da je Staljin punio ove stare Lenjinove pojmove novim, specifično staljinističkim sadržajem... glavna crta te razlike je jedan dosta nelenjinistički naglasak na *konspiraciji* kao pečatu sadašnje epohe".

[16] Vidi Fainsod, *op. cit.,* posebno p. 365 f.

[17] *Ibid.,* p. 93 i p. 71: Dosta je karakteristično da su poruke na svim nivoima obično naglašavale "zahvalnost drugu Staljinu", a ne režimu ili Partiji ili zemlji. Ništa možda uverljivije ne potcrtava sličnost dva sistema nego ono što Ilja Erenburg i drugi staljinistički intelektualci danas kažu pokušavajući da opravdaju svoju prošlost ili da jednostavno iznesu ono što su zaista mislili u vreme velike čistke. "Staljin nije ništa znao o besmislenom nasilju nad komunistima, nad sovjetskom inteligencijom", "oni su to krili od Staljina" i "da je samo neko rekao Staljinu za to" ili, konačno, krivac nije uopšte bio Staljin nego pojedini šef policije. (Citirano prema: Tucker, *op. cit.,* p. XIII.) Nepotrebno je da dodamo da su isto to nacisti imali da kažu posle poraza Nemačke.

[18] *Ibid,p.* 166 ff.

ziku, znali da su "zločinci bez zločina"[19]; da je upravo ta nova kategorija, za razliku od ranijih pravih neprijatelja režima - ubica vladinih činovnika, palikuća ili razbojnika - reagovala sa istom "potpunom pasivnošću"[20] koju tako dobro znamo kod žrtava nacističkog nasilja. Nikad nije bilo sumnje da je "poplava uzajamnih potkazivanja" tokom velike čistke bila kobna za ekonomsko i društveno blagostanje zemlje, koliko je bila uspešna za jačanje totalitarnog vladaoca, ali mi tek sad znamo koliko je promišljeno Staljin započeo taj "pokretni, zlokobni lanac potkazivanja",[21] kada je 29. jula 1936. zvanično objavio: *"Neotuđiva zasluga svakog boljševika u sadašnjim uslovima treba da bude sposobnost da prepozna neprijatelja Partije ma koliko da je on dobro prikriven."*[22] (Dodat kurziv.) Jer baš kao što je Hitlerovo "konačno rešenje" zapravo značilo naredbu "Počni s ubijanjem", koja je bila obaveza za elitu nacističke partije, Staljinove reči su prevedene: "Počni s podnošenjem lažne prijave", što je bilo glavno pravilo ponašanja izdato svim članovima boljševičke partije. Konačno, sve sumnje koje bi neko mogao da gaji u stepen istinitosti teorije prema kojoj je teror u kasnim dvadesetim i u tridesetim godinama bio "visoka cena u patnji" kojom su iščupani industrijalizacija i ekonomski napredak, otpadaju već prvim uvidom u pravo stanje stvari i tok događaja samo u jednom regionu.[23] Nije to bila cena terora. Najbolja potvrda rezultata raskulačenja,

[19] Ove reči su izvađene iz izjave "klasno tuđeg elementa" 1936: "Ne želim da budem zločinac bez zločina" (p. 229).

[20] Interesantan izveštaj OGPU iz 1931. naglašava ovu novu "potpunu pasivnost", tu užasnu apatiju koju je proizvodilo nasumično nasilje nad nevinim ljudima. Izveštaj pominje veliku razliku između ranijih hapšenja neprijatelja režima kada su "uhapšenog čoveka sprovodila dva milicajca", i masovnih hapšenja kada "jedan milicajac srne da vodi grupe ljudi a da ovi mirno idu i da niko ne pobegne" (p. 248).

[21] *Ibid,* p. 135.

[22] *Ibid.,* p. 57-58. O rastućem stanju čiste histerije u tim masovnim potkazivanjima vidi naročito p. 222, 229 ff., i lepu priču na strani 235, u kojoj čujemo kako je jedan od drugova pomislio "da je drug Staljin zauzeo pomirljiv stav prema grupi Trocki-Zinovjev", ukor koji je u to vreme u najmanju ruku značio trenutačno izbacivanje iz Partije. Ali nije bilo te sreće. Sledeći govornik je optužio čoveka koji je pokušao da nadmaši Staljina da je "politički nelojalan", na staje prethodni spremno "priznao" svoju grešku.

[23] Dosta je čudno da Feinsod ipak izvlači takve zaključke iz mase podataka koji upućuju u suprotnom smeru. Vidi poslednje poglavlje, naročito p. 453 ff. - Još je čudnije što ovom pogrešnom čitanju podataka podleže tako mnogo autora na ovom polju. Svakako, teško da bi iko od njih išao tako daleko kao Isak Dojčer koji suptilno brani Staljina u svojoj biografiji, ali mnogi ipak insistiraju da su "Staljinove okrutne akcije bile... način da se stvori nova ravnoteža snaga" (Armstrong, *np. cit.,* p. 64) i nude konstrukciju o "okrutnim ali čvrstim rešenjima nekih temeljnih kontradikcija sadržanih u lenjinističkom mitu" (Richard Lowenthal u svom vrlo vrednom *World Comunism. The Desintegration of a Secular Faith,* New York, 1964, p. 42). Ima samo nekoliko izuzetaka od marksističkog mamurluka, takvih kao Richard C. Tucker *(op. cit.,* p. XVII), koji nedvosmisleno kaže da bi sovjetski "sistem bio bogatiji i mnogo spremniji da se suoči sa predstojećim iskušenjem totalnog rata da tamo nije bilo velike čistke koja je u stvari bila velika operacija razaranja u sovjetskom društvu". Gospodin

kolektivizacije i velike čistke nije bio ni progres niti brza industrijalizacija, već glad, haotično stanje u proizvodnji hrane i smanjenje broja stanovnika. Posledice su bile stalna kriza u poljoprivredi, opadanje priraštа stanovništva i prekid u razvoju i naseljavanju unutrašnjosti Sibira. Čak je, što Smolenski arhiv do detalja pokazuje, Staljinov metod vladavine uspeo da podrije onaj stepen znanja i tehničke veštine koji je zemlja stekla posle Oktobarske revolucije. A sve to zajedno je bilo zaista neverovatno "visoka cena", ne samo u patnji, iznuđena radi otpočinjanja karijere u Partiji i vladinoj birokratiji od onih delova naroda koji često nisu bili jednostavno *"politički* nepismeni".[24] Istina je da je cena totalitarne vlasti bila tako visoka da je ni Nemačka ni Rusija još nisu u potpunosti platile.

III

RANIJE sam pomenula proces detotalitarizacije koji je usledio posle Staljinove smrti. Ja 1958. još nisam bila sigurna da to "otkravljivanje" predstavlja nešto više od predaha, neku vrstu hitne mere zbog krize naslednika, ne mnogo drugačiju od izvesnog popuštanja totalitarne kontrole tokom Drugog svetskog rata. Čak ni danas ne možemo znati da li je taj proces konačan i nepovratan, ali se svakako ne može više zvati privremenim i provizornim. Jer koliko god da se može sagledati cik-cak linija sovjetske politike od 1953, ne može se poreći da je veliko policijsko carstvo ukinuto, najveći broj sabirnih logora raspušten, da nisu sprovođene nove čistke protiv "objektivnih neprijatelja" i da se konflikti među članovima novog "kolektivnog rukovodstva" sada razrešavaju smenjivanjem i izgnanstvom iz Moskve a ne montiranim procesima, priznanjima i ubistvima. Bez sumnje, metodi koje su koristili novi vladaoci posle Staljinove smrti još uvek

Taker misli da to pobija moju "sliku" totalitarizma, što je, ja mislim, nesporazum. Nestabilnost je svakako funkcionalno sredstvo totalitarne vlasti koja je bazirana na ideološkom uobraženju i pretpostavci da je pokret, odvojen od Partije, osvojio vlast. Pečat ovog sistema je da se prava moć, materijalna snaga i blagostanje zemlje kao i realna istina stalno žrtvuju zahtevima ideološke doslednosti. Očigledno je da u borbi između stvarne snage i organizacione vlasti ili u borbi između činjenice i fikcije ova druga može da ne uspe i to se dogodilo u Rusiji i Nemačkoj u Drugom svetskom ratu. Ali to nije razlog da potcenjujemo moć totalitarnih pokreta. Satelitski sistem je organizovan uz pomoć terora permanentne nestabilnosti, a sadašnja stabilnost današnje Rusije, njena detotalitarizacija, s jedne strane je mnogo doprinela sadašnjoj materijalnoj moći, ali je s druge prouzrokovala gubljenje kontrole nad satelitima.

[24] Vidi interesantne detalje (Fainsod, *op. cit.,* p. 345-355) o kampanji iz 1929. da se uklone "reakcionarni profesori" uprkos protestima Partije, članova Komsomola i studentskog tela, koji nisu videli "razlog da se zamenjuju odlični nepartijski profesori"; o čemu je naravno nova komisija spremno izvestila da je "veliki broj klasno tuđih elemenata u studentskom telu". Oduvek se znalo da je jedan od glavnih razloga velike čistke bio otvaranje mogućnosti da i mlada generacija gradi karijeru.

su u stopu sledili obrazac koji je ustanovio Staljin posle Lenjinove smrti: opet se pojavio trijumvirat pod imenom "kolektivno rukovodstvo", termin koji je Staljin skovao 1925, i posle pet godina spletaka i borbe za vlast sprovedena je repriza Staljinovog *coup d'etat* iz 1929, naime, 1957, Hruščov je osvojio vlast. Formalno govoreći, Hruščovljev udar sledio je u stopu metode njegovog mrtvog i žigosanog gospodara. I njemu su bile potrebne spoljne snage da bi osvojio vlast u partijskoj hijerarhiji i on je iskoristio podršku maršala Žukova i vojske na isti način na koji je Staljin iskoristio svoje veze u tajnoj policiji trideset godina ranije.[25] Baš kao i u Staljinovom slučaju, kada je vrhovna vlast ostala u rukama Partije, ne u policiji, tako je u Hruščovljevom slučaju "do kraja 1957. Komunistička partija Sovjetskog Saveza zauzimala mesto bespogovorne prevlasti u svim oblastima života u Sovjetskom Savezu";[26] jer kao što se Staljin nije nikada kolebao da očisti svoj policijski kadar i likvidira njihovog šefa, tako je Hruščov izveo unutarpartijske manevre uklanjajući Zukova iz Predsedništva i Centralnog komiteta Partije, u koje je ovaj bio izabran posle udara, kao i sa mesta vrhovnog komandanta armije.

Doduše, kada se Hruščov obratio Žukovu za pomoć, vojska je već bila nadmoćna nad policijom. To je bila jedna od automatskih posledica razbijanja policijskog carstva čiju je vlast nad velikim delom sovjetske industrije, rudnika i nekretnina nasledila grupa rukovodilaca, koji su se iznenada našli oslobođeni svog najozbiljnijeg ekonomskog takmaca. Automatska prevlast vojske bila je čak još odlučnija; ona je sada držala potpun monopol nad instrumentima nasilja za rešavanje unutarpartijskih konflikata. O Hruščovljevoj promućurnosti govori to što je on pre svojih kolega ovladao posledicama koje su verovatno zajedno izazvali. Ali, bez obzira na motive, rezultati ovog pomeranja težišta sa policije na vojsku u igri moći ostavili su velike posledice. Istina, premoć tajne policije nad vojnim aparatom pečat je mnogih tiranija, a ne samo totalitarnih; u svakom slučaju premoć policije ne odgovara samo potrebi da se pritisne domaći narod, već odgovara zahtevu za totalnom dominacijom. Jer evidentno je da će oni koji posmatraju celu planetu kao svoju buduću teritoriju težište staviti na organ domaćeg nasilja i vladati osvojenom teritorijom policijskim metodama i personalom pre nego vojskom. Tako su nacisti koristili svoje SS-trupe, u suštini policijske snage, za vlast i čak za osvajanje stranih teritorija, sa konačnim ciljem da se vojska i policija stope pod vodstvom SS.

[25] Armstrong, *op. cit.,* p. 319, dokazuje da je važnost intervencije maršala Žukova u unutarpartijskoj borbi "jako preuveličana", i ne odustaje od toga da je Hruščov "trijumfovao bez ikakve potrebe za milicijskom intervencijom", jer ga je "podržavao partijski aparat". Izgleda da to nije tačno. Ali tačno je da su "mnogi vojni posmatrači", zbog uloge vojske u podršci Hruščova protiv partijskog aparata, došli do pogrešnog zaključka o trajnom jačanju vojske na račun Partije, kao da se Sovjetski Savez sprema da iz partijske diktature pređe u vojnu.

[26] *Ibid..* p. 320.

Staviše, značenje ove promene u ravnoteži snaga pokazalo se ranije, kod vojnog pritiska u Mađarskoj revoluciji. Krvavo gušenje revolucije, užasno i efikasno, izvršile su regularne vojne jedinice, a ne policijske trupe i rezultat je bio takav da to ni u kom slučaju ne predstavlja pravo staljinističko rešenje. Iako su uz vojne operacije pobeđene i vođe, a hiljade ljudi zatvoreno, nije bilo velikih deportacija naroda; u stvari, ništa nije učinjeno na raseljavanju zemlje. A kako je to bila vojna operacija a ne policijska akcija, Sovjeti su mogli da pošalju dosta pomoći poraženoj zemlji da bi sprečili masovno umiranje od gladi i potpuni kolaps privrede u godini posle revolucije. To je sigurno bilo veoma daleko od Staljinovih rešenja u sličnim okolnostima.

Najjasniji znak da se Sovjetski Savez ne može više zvati totalitarnim u pravom smislu reči je, naravno, zapanjujuće brz i plodan oporavak umetnosti tokom poslednje decenije. Da budemo načisto, stalno se obnavljaju napori da se Staljin rehabilituje i da se skreše rast čvrstih zahteva za slobodu govora i misli medu studentima, piscima i umetnicima, ali ništa od toga nije bilo mnogo uspešno, niti izgleda da će biti, bez potpunog uspostavljanja terora i policijske vlasti. Bez sumnje, ljudima Sovjetskog Saveza osporava se svaki oblik političke slobode, ne samo sloboda udruživanja, već i sloboda misli, uverenja i javnog izražavanja. Izgleda kao da se ništa nije promenilo, dok se zapravo sve promenilo. Kad je umro Staljin, ladice pisaca i umetnika bile su prazne; danas postoji čitava literatura koja kruži u rukopisima a u ateljeima se isprobavaju svi pravci modernog slikarstva i postaju poznati iako se ne izlažu. Ne umanjujemo razliku između tiranske cenzure i umetničke slobode, već naglašavamo činjenicu da je razlika između tajne literature i nepostojanja literature jednaka razlici između jedan i nula.

Dalje, sama činjenica da članovi intelektualne opozicije mogu da imaju suđenje (iako ne javno), znači da se oni mogu čuti u sudnici i računati na pomoć spolja; to što oni ništa ne priznaju, već odriču krivicu, pokazuje da ovde više nemamo posla sa totalnom dominacijom. Ono što se dogodilo Sinjavskom i Danijelu, piscima koji su februara 1966. pokušali da u inostranstvu štampaju svoja dela koja nisu mogli da objave u Sovjetskom Savezu i koji su osuđeni na sedam i pet godina teškog rada, okrutno je po svim zakonima pravne države; ali ono što su hteli da kažu čulo se širom sveta i ne čini se da će biti zaboravljeno. Oni nisu nestali u potpunom zaboravu koji su totalitarni vladaoci pripremili za svoje protivnike. Možda je manje poznato, ali je još uverljivije što je Hruščovljev lični i veoma ambiciozni pokušaj da skrene proces detotalitarizacije potpuno propao. On je 1957. uveo novi "zakon protiv društvenih parazita", koji bi omogućio režimu da ponovo uvede masovne deportacije, ropski rad u širokim razmerama, i - kao najvažnije za totalnu vlast - da izazove novu poplavu potka-

zivanja; jer "parazite" je trebalo da odabira sam narod na masovnim mitinzima. Taj je "zakon", ipak, naišao na otpor sovjetskih pravnika i bio je odbačen pre nego što je i mogao da bude primenjen.[27] Drugim rečima, narod Sovjetskog Saveza izronio je iz noćne more totalitarne vlasti u mnoštvo teškoća, opasnosti i nepravdi jednopartijske diktature; i dok je potpuno tačno da ovaj novi oblik tiranije ne nudi sigurnost ustavne vlasti, da je "čak i ako prihvatimo pretpostavke komunističke ideologije, sva vlast u SSSR u krajnjoj liniji nezakonita",[28] i da zemlja zato u tren oka može da se vrati u totalitarizam bez ikakvog velikog potresa, istina je takođe da je najužasniji od svih novih oblika vladavine, čije se elemente i istorijske korene spremam da analiziram, okončan Staljinovom smrću kao što se totalitarizam završio u Nemačkoj smrću Hitlera.

Ova knjiga se bavi totalitarizmom, njegovim izvorima i njegovim elementima, dok se njegove posledice u Nemačkoj ili u Rusiji nje tiču samo u meri u kojoj osvetljavaju ono što se ranije dogodilo. Tako je za naš kontekst važniji posleratni period Staljinove vlasti nego vreme posle njegove smrti. A tih osam godina, od 1945. do 1953, potvrđuju i razrađuju, ono što se pokazivalo od sredine tridesetih godina, čak ni ne protivreče, niti dodaju nove elemente. Događaji koji su došli nakon pobede, mere preduzete da se reafirmiše totalna dominacija posle zatišja u Sovjetskom Savezu za vreme rata, kao i one kojima je totalitarna vlast uvedena u satelitske države, slažu se sa pravilima igre, koliko mi o tome znamo. Boljševizacija satelita počela je sa taktikom narodnog fronta i lažnim parlamentarnim sistemom koji se brzo razvio u otvorenu vladavinu jednopartijske diktature u kojoj su vođe i članovi ranije tolerisanih partija bili likvidirani, a tada je dostignut poslednji stepen: domaće komunističke vođe, kojima Moskva s pravom ili pogrešno nije verovala, bile su okrutno izigrane, ponižene u montiranim procesima, mučene i ubijane pod vlašću najkorumpiranijih i najpodlijih elemenata u Partiji, naime onih koji nisu bili prvenstveno komunisti već agenti Moskve. Kao da je Moskva u najvećoj žurbi ponavljala sve stupnjeve od Oktobarske revolucije do pojave totalitarne diktature. Ova priča, tako, iako neizrecivo užasna, sama po sebi nije mnogo interesantna i nema mnogo varijacija: ono što se dogodilo u jednoj satelitskoj zemlji dogodilo se u skoro istom trenutku u svim drugima od Baltičkog mora pa sve do Jadrana, uz izvesne razlike u oblastima koje nisu bile uključene u satelitski sistem. Baltičke države su direktno pripojene Sovjetskom Savezu i prošle su znatno gore nego sateliti: više od pola miliona ljudi je deportovano iz tri male države, a zbog "ogromnog priliva ruskih naseljenika" domaće stanovništvo tretirano je kao manjina u sopstvenim

[27] *Ibid,* p. 325.
[28] *Ibid.,* p. 339 ff.

zemljama.[29] Istočna Nemačka je, s druge strane, tek sada, posle podizanja Berlinskog zida, počela polako da se inkorporira u sistem satelita, dok je ranije bila tretirana više kao okupirana teritorija sa kvislinškom vladom.

Za naš kontekst je od veće važnosti razvoj događaja u Sovjetskom Savezu, naročito posle 1948 - godine misteriozne Ždanovljeve smrti i "lenjingradske afere". Prvi put posle velike čistke Staljin je pobio veći broj visokih i viših službenika i mi pouzdano znamo da je to bilo planirano kao početak još jedne čistke u nacionalnim razmerama. To bi na brzinu eksplodiralo "Lekarskom zaverom" da nije Staljinova smrt učinila svoje. Grupa lekara, uglavnom Jevreja, bila je optužena da se zaverila da "unište vodeći kadar SSSR-a".[30] Sve što se u Rusiji dogodilo između 1948. i januara 1953, kada je "Lekarska zavera" počela da se "otkriva", delovalo je upadljivo i zlokobno slično kao pripreme velike čistke tokom tridesetih: Ždanovljeva smrt i lenjingradska čistka ličile su na Kirovljevu ne manje misterioznu smrt 1934. iza koje je odmah sledila neka vrsta pripremne čistke "svih ranijih opozicionara koji su ostali u Partiji".[31] Štaviše, sam sadržaj apsurdne optužnice protiv lekara, da su želeli da poubijaju ljude na vodećim mestima širom zemlje, morao je strašnim slutnjama ispunjavati one koji su bili upoznati sa Staljinovim metodom optuživanja izmišljenog neprijatelja za zločin koji se on sam spremao da počini. (Najpoznatiji primer je naravno optužba da se Tuhačevski zaverio sa Nemačkom u trenutku kad je Staljin razmišljao o savezu sa nacistima.) Očigledno, 1952. je Staljinova pratnja bila mnogo mudrija u razumevanju onoga šta njegove reči zapravo znače nego što je to mogla biti tridesetih godina, i sam tekst optužbe mora da je napravio paniku među svim višim činovnicima. Ta panika može još uvek da bude najverovatnije objašnjenje Staljinove smrti, njenih misterioznih okolnosti i brzog zbijanja redova u višim redovima Partije, notorno upletenih u svađe i spletke, tokom prvih meseci krize naslednika. Koliko god znamo malo detalja ove priče, znamo više nego dovoljno da potkrepimo moje ranije uverenje da ovakve "razorne operacije" kao velika čistka nisu bile izolovane epizode, ne ekscesi režima izazvani u izuzetnim okolnostima, već su bile institucije nasilja i mogle su se očekivati u pravilnim razmacima - sve dok se, naravno, nije promenila priroda samog režima.

Najdramatičniji novi element u čistki koju je Staljin planirao u poslednjim godinama života, bio je odlučna promena u ideologiji, uvođenje svetske jevrejske zavere. Godinama je brojnim suđenjima u satelitskim zemljama pažljivo pripremano tlo za tu zaveru - Rajkov proces u Mađarskoj,

[29] Vidi V. Stan!ey Vardys, "How the Baltic Republics fare in the Soviet Union", u: *Foreign Affairs,* April, 1966.

[30] Armstrong, *op. cit.,* p. 235 ff.

[31] Fainsod, *op. cit.,* p. 56.

afera Ane Pauker u Rumuniji i 1952. proces Slanskom u Ćehoslovačkoj. U tim pripremnim merama izdvojeni su visoki partijski službenici zbog "jevrejskog buržoaskog" porekla i optuženi za cionizam; ova optužba se postepeno menjala do uplitanja notorno necionističkih društava (posebno *American Jewish Joint Distribution Committee),* s namerom da pokaže da su svi Jevreji cionisti i sve cionističke grupe "plaćenici američkog imperijalizma".[32] Ovde, naravno, nov uopšte nije bio "zločin cionizma", ali kako je kampanja odmicala i počinjala da se usmerava na Jevreje u Sovjetskom Savezu, došlo je do druge značajne razlike: Jevreje su sada pre optuživali za "kosmopolitizam" nego za cionizam i oblik optužbe koji se razvijao iz ove parole uvek je bio bliži nacističkom obliku jevrejske svetske zavere u smislu "Sionskih mudraca". Sada je postalo zapanjujuće jasno kako je dubok utisak ova glavna potpora nacističke ideologije ostavila na Staljina - prve indikacije pokazale su se još od njegovog pakta sa Hitlerom - delom, svakako, zbog njene propagandne vrednosti u Rusiji kao i u svim satelitskim državama, gde je antijevrejsko raspoloženje bilo rasprostranjeno, a antijevrejska propaganda uvek uživala veliku popularnost, ali delom i zato što je ova vrsta izmišljene svetske zavere predstavljala ideološki mnogo pogodniju pozadinu za totalitarni zahtev za svetskom vladavinom nego što su to bili Vol Strit, kapitalizam i imperijalizam. Otvoreno, besramno prihvatanje onoga što je za ceo svet postalo najistaknutiji znak nacizma bilo je poslednji kompliment koji je Staljin iskazao svom pokojnom kolegi i takmacu za totalnu dominaciju sa kojim, na svoju veliku žalost, nije mogao da postigne trajnu saglasnost.

Staljin je, kao i Hitler, umro u sred nedovršenog užasavajućeg posla. A kad se to dogodilo, priča koju ova knjiga treba da ispriča i događaji koje ona pokušava da razume i da se izbori s njima, došli su do makar privremenog kraja.

Hana Arent

Jun 1966.

[32] Armstrong, *op. cit.,* p. 236.

PRVI DEO

Antisemitizam

Ovo je značajan vek koji je počeo Revolucijom a završio se Aferom! *Možda će ga zvati vekom trica i kučina.*

Rože Marten di Gar

PRVO POGLAVLJE: Antisemitizam kao uvreda zdravog razuma

ZA MNOGE je još uvek to nesrećna slučajnost što se nacistička ideologija koncentrisala oko antisemitizma i što je nacistička policija, dosledno i beskompromisno, ciljala na proganjanje i konačno na istrebljenje Jevreja. Tek je užas konačne katastrofe, a još više beskućništvo i iskorenjenost preživelih, izbacio u prvi plan jevrejsko pitanje u našem svakodnevnom političkom životu. Ono što su sami nacisti tvrdili da je njihovo glavno otkriće uloga jevrejskog naroda u svetskoj politici i njihov glavni interes proganjanje Jevreja u celom svetu javno mnjenje je smatralo izgovorom da se pridobiju mase ili zanimljivim demagoškim sredstvom.

Sasvim je razumljivo to što nacističke parole niko nije uzimao ozbiljno. To je aspekt savremene istorije koji najviše iritira i baca u zabunu: da od svih velikih nerešenih pitanja ovog veka baš ovaj naizgled mali i nevažan jevrejski problem ima sumnjivu čast da je celu paklenu mašinu stavio u pogon. Takva neslaganja uzroka i posledice vređaju naš zdrav razum, da ne govorimo o istoričarevom osećanju za ravnotežu i harmoniju. U poređenju sa samim događajima, sva objašnjenja antisemitizma kao da su nepromišljeno i vratolomno izvedena da bi prikrila problem koji tako ozbiljno ugrožava naše osećanje proporcije i nadu u duševno zdravlje.

Jedno od ovih brzopletih objašnjenja je izjednačavanje antisemitizma sa neobuzdanim nacionalizmom i njegovim ksenofobičnim izlivima. Na žalost, činjenica je da je moderni antisemitizam proporcionalno rastao sa opadanjem tradicionalnog nacionalizma i da je dostigao svoj klimaks tačno u momentu kada se raspao evropski sistem nacionalnih država i njegov dragoceni balans moći.

Shvatilo se već da nacisti nisu bili jednostavno nacionalisti. Njihova nacionalistička propaganda bila je uperena na saputnike, a ne na ubeđene članove; ovim drugima, naprotiv, nikada nije bilo dozvoljeno da izgube iz vida dosledno nadnacionalan pristup politici. Nacistički nacionalizam ima više zajedničkih aspekta sa skorašnjom nacionalističkom propagandom u Sovjetskom Savezu, koja takođe služi da pothrani predrasude u masama. Nacisti su gajili istinski prezir, koji nikad nisu porekli prema uskosti nacionalizma, prema provincijalizmu nacionalnih država i više puta su

ponovili da je njima pokret , internacionalnog delokruga kao i boljševički, važniji od ijedne države koja nužno mora da bude vezana za određenu teritoriju. I ne samo nacizam, nego i pedeset godina antisemitske istorije govori protiv izjednačavanja antisemitizma sa nacionalizmom. Prve antisemitske partije u poslednjim decenijama devetnaestog veka bile su među prvima koje su se internacionalno udružile. Od samog početka one su sazivale internacionalne kongrese i bavile se koordinacijom internacionalnih ili, u najmanju ruku, interevropskih aktivnosti.

Glavni trendovi, kao što je poklapanje opadanja moći nacionalnih država sa porastom antisemitizma, teško da će se ikad valjno objasniti samo jednim razlogom ili jednim uzrokom. Istoričar se u najvećem broju takvih slučajeva suočava sa veoma složenom istorijskom situacijom gde skoro da ima slobodu da izoluje jedan činilac kao duh vremena , a to znači da nešto gubi. Ima svakako nekoliko korisnih opštih pravila. Za naše svrhe glavno od njih je Tokvilovo veliko otkriće (u *L Ancien Régime et la Révolution,* knjiga II, pog. 1.) motiva žestoke mržnje koju su francuske mase osetile prema plemstvu kad je izbila Revolucija mržnja koja je podstakla Berka da primeti da se revolucija više bavila položajem plemstva nego institucijom kralja. Prema Tokvilu, francuski narod je mrzeo plemstvo kad je ono gubilo vlast više nego što ga je ikad ranije mrzeo, upravo zato što sa brzim gubitkom realne moći kod plemstva nije došlo i do značajnog smanjenja bogatstva. Sve dok je plemstvo držalo neograničenu moć jurisdikcije, narod ga nije samo trpeo nego ga je i poštovao. Kad su plemići izgubili svoje privilegije, između ostalih privilegije eksploatisanja i ugnjetavanja, narod ih je počeo smatrati parazitima bez ikakve stvarne uloge u upravljanju zemljom. Drugim rečima, ni ugnjetavanje niti eksploatacija kao takvi nisu uvek glavni razlog za kivnost; bogatstvo bez vidljive funkcije mnogo je nepodnošljivije jer niko ne može da razume zašto bi se ono tolerisalo.

Antisemitizam je dostigao vrhunac kada su Jevreji istovremeno izgubili svoje javne funkcije i uticaj i ostali bez ičega, samo sa bogatstvom. Kad je Hitler došao na vlast, nemačke banke bile su skoro potpuno *judenrein* (a baš tu su Jevreji držali ključne pozicije tokom više od sto godina), a nemačka jevrejska zajednica u celini, posle dugog postojanog jačanja društvenog položaja i broja, tako je brzo slabila da su statističari predvideli njen nestanak za nekoliko decenija. Statistike, istina, ne moraju da pogode prave istorijske procese; ipak, vredno je pažnje da je statističarima nacističko proganjanje i istrebljivanje moglo da izgleda kao besmisleno ubrzavanje procesa koji bi se verovatno odvijao u svakom slučaju.

Isto je bilo u skoro svim zapadnoevropskim zemljama. Drajfusova afera nije eksplodirala pod Drugim carstvom, kada su napredak i uticaj francuske jevrejske zajednice bili veliki, već u Trećoj republici, kada su Jevre-

ji imali sve ali su nestali sa značajnih položaja (iako ne i sa političke scene). Austrijski antisemitizam nije postao nasilan za vladavine Meterniha i Franje Josifa, već u poratnoj austrijskoj republici, kada je bilo savršeno jasno da verovatno nijedna druga grupa nije pretrpela toliki gubitak uticaja i prestiža nestankom habsburške monarhije.

Proganjanje grupa koje nemaju moć ili je gube svakako nije mnogo prijatan prizor, ali ono ne proizlazi samo iz ljudskog zla. Ono što tera ljude da poštuju ili tolerišu stvarnu vlast i da, s druge strane, mrze ljude koji imaju bogatstvo bez vlasti, jeste racionalni instinkt da vlast ima određenu funkciju i da je od nekakve zajedničke koristi. Čak i eksploatacija i tlačenje još uvek čine da društvo funkcioniše i uspostavljaju izvesnu vrstu reda. Samo se bogatstvo bez vlasti ili distanciranje od politike osećaju kao parazitski, beskorisni, revoltiraju jer takva stanja kidaju sve konce koji povezuju ljude. Bogatstvu koje ne eksploatiše nedostaje čak i odnos koji postoji između eksploatatora i eksploatisanog; uzdržanost bez politike ne podrazumeva čak ni minimum zainteresovanosti tlačitelja za tlačenog.

Opšte propadanje zapadne i srednjoevropske jevrejske zajednice, u svakom slučaju, opisuje samo atmosferu u kojoj su se odigrali sledeći događaji. Samo po sebi propadanje ih objašnjava isto onoliko malo kao što bi puki gubitak vlasti plemstva objasnio Francusku revoluciju. Važno je imati svest o tim opštim pravilima da bi se pobili oni saveti zdravog razuma koji nas navode da verujemo da žestoka mržnja ili iznenadna pobuna nužno proizlaze iz velike vlasti i velikih zloupotreba i da dosledno organizovana mržnja prema Jevrejima može biti samo reakcija na njihov značaj i vlast.

Mnogo je ozbiljniji, jer se sviđa velikom broju ljudi, jedan drugi promašaj zdravog razuma: Jevreji, pošto su bili potpuno bespomoćna grupa uhvaćena u opšte i nerešive sukobe tog vremena, mogli bi se optužiti za sve to zlo i na kraju izaći kao njegovi skriveni tvorci. Ovo objašnjenje, drago srcima mnogih liberala, najbolje ilustruje i najbolje pobija šala koja se prepričavala posle Prvog svetskog rata. Jedan antisemit tvrdio je da su Jevreji izazvali rat; odgovor je bio: Da, Jevreji i biciklisti. Zašto biciklisti? pita onaj. A zašto Jevreji? pita ovaj drugi.

Teorija po kojoj su Jevreji uvek žrtveno jagnje sadrži mogućnost da žrtveno jagnje bude i neko drugi. Ona zagovara savršenu nevinost žrtve, nevinost koja nagoveštava da ne samo što nikakvo zlo nije počinjeno, već da baš ništa nije učinjeno što bi možda moglo imati veze sa dotičnom stvari. Istina, teorija o žrtvenom jagnjetu u svom proizvoljnom obliku nije se nikad pojavila u štampi. Kad god, i ma na koji način, njeni poklonici pomno pokušavaju da objasne zašto je određeno žrtveno jagnje tako dobro odgovaralo svojoj ulozi, oni pokazuju da su napustili teoriju i da su se

upleli u uobičajena istorijska istraživanja gde nikad ništa nije otkriveno osim da istoriju čine mnoge grupe i da je iz izvesnih razloga jedna grupa izdvojena. Takozvano žrteno jagnje nužno prestaje da bude nevina žrtva koju svet krivi za sve svoje grehe i preko koje želi da se spase kazne i postaje jedna od tolikih grupa koje su umešane u svetska pitanja. Ali ne prestaje jednostavno da bude saodgovorna time što postaje žrtva svetske nepravde i okrutnosti.

Sve do skora, unutrašnja nedoslednost teorije o žrtvenom jagnjetu bila je dovoljan razlog da se ova diskredituje kao još jedna od mnogih teorija koje su motivisane eskapizmom. Ali porast nasilja kao glavnog oruđa vlasti dao joj je kredibilitet veći nego što je ikad ranije imala.

Temeljna razlika između moderne diktature i svih drugih tiranija iz prošlosti jeste u tome što se nasilje više ne koristi kao sredstvo za uništavanje i zastrašivanje protivnika već kao instrument za vladanje masama savršeno poslušnih ljudi. Nasilje kakvo danas poznajemo udara bez ikakve prethodne provokacije, njegove su žrtve nevine čak i sa gledišta progonioca. To je bio slučaj u nacističkoj Nemačkoj kada se sve nasilje usmerilo protiv Jevreja, to jest, protiv ljudi sa izvesnim zajedničkim karakteristikama, nezavisno od njihovog specifičnog ponašanja. U sovjetskoj Rusiji situacija je još konfuznija, ali su činjenice, na žalost, suviše očigledne. S jedne strane, boljševički sistem, za razliku od nacističkog, nikada nije teorijski priznavao da može da sprovodi nasilje nad nevinim ljudima pa, iako u svetlu izvesne prakse može da izgleda kao hipokrizija, izvesna razlika postoji. S druge strane, ruska praksa je u jednom još naprednija od nemačke: proizvoljnost terora nije ograničena rasnom podelom, dok su stare klasne kategorije već odavno napuštene, tako da je u Rusiji svako mogao iznenada da postane žrtva policijskog terora. Mi se ovde ne bavimo posledicom vladavine putem terora time što niko, čak ni izvršioci, nikad ne mogu da budu bez straha; u našem kontekstu bavimo se uglavnom proizvoljnošću kojom se žrtve biraju, a za to je presudno da su one objektivno nevine, da su izabrane bez obzira na to šta su mogle ili nisu mogle da počine.

To na prvi pogled deluje kao zakasnela potvrda stare teorije o žrtvenom jagnjetu i tačno je da žrtva modernog nasilja zaista pokazuje sve karakteristike žrtvenog jagnjeta: ona je objektivno i apsolutno nevina jer ništa nije učinila ili propustila da učini što bi imalo bilo kakve veze sa njihovom sudbinom.

Zato dolazimo u iskušenje da se vratimo na ono objašnjenje koje žrtvu automatski oslobađa odgovornosti; izgleda da to sasvim odgovara realnosti u kojoj nas najjače pogađa potpuna nevinost pojedinca uhvaćenog u užasnu mašineriju i njegova potpuna nesposobnost da izmeni svoju sudbinu. Teror dakako, postaje oblik vlasti tek kad se razvije do krajnjih gra-

nica. Da bi se zaveo totalitarni režim, teror mora da se predstavi kao instrument koji će nositi posebnu ideologiju; a ta ideologija mora da pridobije naklonost mnogih, čak i većine, pre nego što se teror učvrsti. Za istoričare je važno to što su Jevreji, pre nego što su postali glavne žrtve modernog nasilja, bili u centru nacističke ideologije. A jedna ideologija koja treba da ubedi i da mobiliše ljude ne može proizvoljno da bira svoju žrtvu. Drugim rečima, ako u očevidan falsifikat kao što su Protokoli sionskih mudraca veruje tako mnogo ljudi da to može da postane tekst celog političkog pokreta, zadatak istoričara nije više da raskrinkava falsifikat, niti da izmišlja objašnjenja kojima se odbacuje glavna politička i istorijska činjenica o toj stvari: da se falsifikatu veruje. Ta činjenica je važnija od (istorijski govoreći, drugorazredne) okolnosti što je u pitanju falsifikat.

Teorija žrtvenog jagnjeta ostaje tako jedan od glavnih pokušaja da se spase ozbiljnost antisemitizma i važnost činjenice da su se Jevreji našli u središtu bure događaja. Isto toliko je raširena i suprotna doktrina večnog antisemitizma po kojoj je mržnja prema Jevrejima normalna i prirodna reakcija kojoj istorija samo daje manje ili više mogućnosti. Povremena rasplamsavanja mržnje ne traže posebno objašnjenje, jer su ona prirodne posledice večitog problema. Samo se po sebi razume da su ovu doktrinu prihvatili profesionalni antisemiti; ona daje najbolji mogući alibi za sve užase. Ako je istina da čovečanstvo već više od dve hiljade godina insistira na ubijanju Jevreja, tad je ubijanje Jevreja normalno, čak humano zanimanje, a mržnja prema Jevrejima je opravdana i ne traži dodatne argumente.

Mnogo više iznenađuje jedan drugi aspekt ovog objašnjenja, pretpostavka večnog antisemitizma, koju je prihvatilo veoma mnogo nepristrasnih istoričara, pa čak i veliki broj Jevreja. To je ona čudna podudarnost zbog koje ova teorija ostaje tako opasna i zbunjujuća. Njena eskapistička osnova u oba primera je ista: baš kao što antisemiti razumljivo žele da izbegnu odgovornost za svoja dela, tako Jevreji, napadnuti i braneći se, što je još razumljivije, ni pod kojim uslovima ne žele da raspravljaju o svom dêlu odgovornosti. U slučaju jevrejskih i često hrišćanskih poklonika ove doktrine, međutim, eskapističke tendencije zvaničnih apologeta se zasnivaju na važnijim i manje racionalnim motivima.

Rađanje i porast modernog antisemitizma bilo je propraćeno i spojeno sa jevrejskom asimilacijom, sekularizacijom i odumiranjem starih religijskih i duhovnih vrednosti judaizma. Dogodilo se zapravo da su veliki delovi jevrejskog naroda u isto vreme bili ugroženi fizičkim izumiranjem spolja i raspadanjem iznutra. U toj situaciji Jevreji zabrinuti za opstanak svog naroda bacali bi se sa čudnim, očajničkim, pogrešnim tumačenjem, na utešnu ideju da bi antisemitizam, ipak, mogao biti odlično sredstvo za očuvanje zajednice ovog naroda, tako da bi tvrdnja o večnom antisemitiz-

mu čak sadržala večnu garanciju za postojanje Jevreja. Ova praznoverica, ova sekularizovana parodija ideje večnosti sadržana u veri u izabranost i mesijansku nadu, bila je potkrepljena činjenicom da su tokom mnogih vekova Jevreji iskusili žestoko hrišćansko neprijateljstvo koje je bilo zaista moćno sredstvo očuvanja, duhovno kao i političko. Jevreji su pogrešno shvatili moderni ne-hrišćanski antisemitizam kao staru versku mržnju prema Jevrejima i to utoliko naivinije što je njihova asimilacija zaobišla hrišćanstvo u njegovom religioznom i kulturnom vidu. Suočeni sa očiglednim simptomom slabljenja hrišćanstva, oni su odatle u svem neznanju mogli da zamisle da je moderni antisemitizam nekakvo oživljavanje takozvanog mračnog doba . Nepoznavanje i pogrešno razumevanje sopstvene prošlosti bilo je delimično odgovorno za njihovo fatalno potcenjivanje aktuelne i nezapamćene opasnosti koja ih je čekala. Ali trebalo bi takođe imati na umu da je nedostatak političke sposobnosti i prosuđivanja bio izazvan samom prirodom jevrejske istorije, istorije naroda bez vlade, bez zemlje i bez jezika. Jevrejska istorija nudi izvanredan primer, jedinstven u ovom pogledu, naroda koji je svoju istoriju započeo dobro definisanim pojmom istorije i skoro svesnom odlukom da ostvari dobro zacrtan plan na zemlji a onda, ne odustajući od tog koncepta, zaobišao sve političke akcije tokom sledeće dve hiljade godina. Rezultat je bio takav da je politička istorija jevrejskog naroda postala zavisnija od nepredvidivih, slučajnih, nesrećnih činilaca nego istorija drugih naroda, tako da su Jevreji posrtali od jedne uloge do druge i nisu ni za jednu preuzeli odgovornost.

S obzirom na konačnu katastrofu, koja je dovela Jevreje tako blizu potpunog uništenja, teza o večnom antisemitizmu je postala opasnija nego ikad. Danas bi, više nego što je to ikad iko poverovao da je moguće, ta teza skinula odgovornost sa onih koji mrze Jevreje. Antisemitizam, daleko od toga da bude misteriozna garancija za preživljavanje jevrejskog naroda, razotkrio se kao jasna opasnost od njegovog istrebljenja. Ipak je realnost opovrgla takvo objašnjenje antisemitizma, kao i teoriju žrtvenog jagnjeta iz sličnih razloga. Time se konačno različitim argumentima, ali sa istom tvrdoglavošću, ističe potpuna i neljudska nevinost koja tako napadno karakteriše žrtve modernog terora, a koju događaji izgleda potvrđuju. To objašnjenje ima prednost nad teorijom žrtvenog jagnjeta time što nekako odgovora na neprijatno pitanje: Zašto od svih ljudi baš Jevreji? samo što na to pitanje traži odgovor: Večno neprijateljstvo.

Dosta je značajno to što samo dve doktrine koje barem pokušavaju da objasne političko značenje antisemitskog pokreta odriču svaku posebnu odgovornost Jevreja i odbijaju da o tom problemu diskutuju u specifičnim istorijskim terminima. Po tom inherentnom negiranju važnosti ljudskog ponašanja one su užasno slične onim modernim praksama i formama vladavine koje, sredstvima nasumičnog nasilja, ukidaju samu mogućnost ljud-

skog delovanja. U svakom slučaju, u logorima smrti Jevreje su ubijali kao po objašnjenju koje su te doktrine dale zašto su Jevreji omraženi: bez obzira na to šta su učinili ili propustili da učine, bez obzira na porok ili vrlinu. Štaviše, same ubice, izvršavajući samo naređenja i ponosne na svoju bestrasnu efikasnost, sablasno su nalikovale na neljudski, impersonalan tok događaja kako ga je smislila doktrina večnog antisemitizma.

Takvi zajednički imenioci teorije i prakse nisu sami po sebi pokazatelj istorijske istine iako su pokazatelj zgodnog karaktera takvih stavova i objašnjavaju zašto oni gomili zvuče tako uverljivo. Istoričar je u njih ubeđen onoliko koliko su oni sami deo njegove istorije i zato što stoje na putu njegovom traganju za istinom. Pošto je savremenik, on može da podlegne njihovoj uverljivosti kao bilo ko drugi. Opreznost u rukovanju opšteprihvaćenim mišljenjima koja nastoje da objasne cele istorijske trendove važna je posebno za istoričare modernog doba, jer je ovaj poslednji vek proizveo obilje ideologija koje pretenduju da budu ključ za istoriju, a zapravo nisu ništa do očajnički napori da se izbegne odgovornost.

Platon je, u svojoj čuvenoj borbi protiv antičkih sofista otkrio da njihova univerzalna umetnost očaravanja duha argumentima (*Fedar* 261) nema nikakve veze sa istinom, već da cilja na uverenja koja su po samoj svojoj prirodi promenljiva i koja su validna samo u vreme slaganja i onoliko dugo koliko traje slaganje (*Teetet* 172). On je takođe otkrio sâmo nesigurno mesto istine u svetu jer iz ubeđenja dolazi uverljivost, ne iz istine (*Fedar* 260). Najupadljivija razlika između starih i modernih sofista je da su se stari zadovoljavali prolaznom pobedom argumenata na račun istine, dok moderni žele trajniju pobedu na račun stvarnosti. Drugim rečima, jedni su razarali dostojanstvo ljudske misli, dok drugi razaraju dostojanstvo ljudskog delanja. Stari manipulatori logikom bili su briga filozofa, dok moderni manipulatori činjenicama stoje na putu istoričarima. Jer sama istorija je razorena i njena se razumljivost utemeljena na činjenici da su je odredili ljudi pa je stoga ljudi i mogu razumeti u opasnosti kad god se činjenice ne drže više kao nerazdvojne od prošlog i sadašnjeg sveta i kad se zloupotrebljavaju da bi se dokazalo ovo ili ono mišljenje.

Ostaje, dakako, nekoliko vodiča kroz lavirint neartikulisanih činjenica ako se diskredituju uverenja i ako se tradicija ne prihvata više kao neosporna. Takva zamršenost istoriografije, ipak, ima sasvim sporedne posledice ako se imaju u vidu duboki potresi u naše vreme i njihovi efekti na istorijske strukture zapadnog čovečanstva. Njihov neposredni rezultat je bio razotkrivanje svih onih činilaca naše istorije koji su sve do sada bili skriveni od našeg pogleda. To ne znači da je ono što je počelo da se ruši u ovoj krizi (možda najdubljoj krizi u zapadnoj istoriji od pada Rimskog carstva) bilo puka fasada, iako su mnoge stvari koje smo samo nekoliko decenija unazad smatrali nerazorivom suštinom razotkrivene kao fasada.

Istovremeno opadanje moći evropske nacionalne države i jačanje antisemitskih pokreta, poklapanje pada nacionalno organizovane Evrope i istrebljenja Jevreja koje se pripremalo kroz pobedu antisemitizma nad svim izmima koji su se sa njim takmičili u prethodnim borbama za pridobijanje naklonosti javnog mnjenja, treba uzeti kao ozbiljan pokazatelj izvora antisemitizma. Moderni antisemitizam mora se posmatrati u mnogo širem okviru razvoja nacionalnih država, a istovremeno se njegov izvor mora tražiti u izvesnim aspektima jevrejske istorije i u specifičnim društvenim funkcijama koje su Jevreji imali tokom prošlih vekova. Kad bi se, u poslednjem stadijumu degeneracije, antisemitske parole pokazale kao najefektnija sredstva za podsticanje i organizovanje velikih masa ljudi za imperijalističku ekspanziju i razaranje starih oblika vlasti, tada bi prethodna istorija odnosa između Jevreja i države morala da sadrži osnovne ključeve za jačanje neprijateljstva između izvesnih grupa društva i Jevreja. Pokazaćemo taj razvoj u sledećem poglavlju.

Ako je, dalje, postojan rast moderne gomile to jest *déclasses* svih klasa proizveo vođe kojih se ne tiče pitanje da li su Jevreji bili dovoljno važni da postanu žiža političke ideologije, koje stalno u njima vide ključ za istoriju i središnji uzrok svih zala, tada istorija odnosa između Jevreja i društva mora da sadrži osnovne pokazatelje neprijateljskog odnosa gomile i Jevreja. Odnosom između Jevreja i društva bavićemo se u trećem poglavlju.

Četvrto poglavlje se bavi Drajfusovom aferom, nekom vrstom generalne probe za predstavu koja se izvodi u naše doba. Ovaj slučaj je razmatran sasvim detaljno zbog neobične prilike koju pruža da se u kratkom istorijskom trenutku vide inače skriveni potencijali antisemitizma kao glavnog političkog oružja politike devetnaestog veka i njene relativne uravnoteženosti.

Sledeća tri poglavlja analiziraju, naravno, samo pretpostavke koje se nisu potpuno realizovale dok pad nacionalne države i razvoj imperijalizma nisu dostigli vidno mesto na političkoj sceni.

DRUGO POGLAVLJE: Jevreji, nacionalna država i rođenje antisemitizma

I: *Dvosmislenosti emancipacije i Jevrejin kao državni bankar*

Na vrhuncu svoga razvoja u devetnaestom veku, nacionalna država je dala jevrejskim stanovnicima jednaka prava. Dublje, starije i mnogo sudbonosnije nesuglasice skrile su se iza apstraktne i prividne nedoslednosti što su Jevreji primili državljanstvo od vlada koje su tokom vekova uzele nacionalnost kao pretpostavku za državljanstvo i homogenost populacije kao glavnu karakteristiku državne zajednice.

Paralelno sa nizom emancipatorskih ukaza koji su polako i neodlučno došli za francuskim ukazom 1792. menjalo se ponašanje nacionalne države prema svojim jevrejskim stanovnicima. Slom feudalnog poretka dao je podstreka novom revolucionarnom konceptu jednakosti, prema kojem se više ne može tolerisati nacija unutar nacije. Jevrejska ograničenja i privilegije trebalo je da budu ukinute zajedno sa svim drugim posebnim pravima i slobodama. Taj porast jednakosti, svakako, veoma je zavisio od jačanja nezavisne državne mašine koja je, kao prosvećena despotija ili kao ustavna vlada nad svim klasama i partijama, mogla u veličanstvenoj izolaciji da funkcioniše, vlada i predstavlja interese nacije u celini. Stoga je, počev od kasnog sedamnaestog veka, porasla ogromna potreba za državnim kreditom i nova ekspanzija državne sfere ekonomskog i poslovnog interesa, pošto nijedna grupa evropskog stanovništva nije bila spremna da dâ kredit državi ili da preuzme aktivnu ulogu u razvoju državnih poslova. Bilo je sasvim prirodno da se Jevreji, sa svojim višegodišnjim iskustvom pozajmljivanja novca i svojim vezama sa evropskim plemstvom kome su često dugovali lokalnu zaštitu i čije su finansijske poslove vodili pozovu u pomoć; bilo je jednostavno u interesu novog državnog biznisa da se Jevrejima daju izvesne privilegije i da se oni tretiraju kao odvojena grupa. Ni pod kakvim uslovima država nije mogla sebi da dozvoli da ih potpuno asimiluje sa ostatkom stanovništva, koje je odbilo kredite državi, koje je bilo nevoljno da otpočne i da razvije biznis koji je vodila država i koje je sledilo ustaljene oblike privatnog kapitalističkog preduzetništva.

Tako, emancipacija Jevreja do koje je doveo sistem nacionalne države u devetnaestom veku imala je dva uzroka i uvek prisutnu dvoznačnost. S jedne strane, do nje je došlo zahvaljujući političkoj i pravnoj strukturi nove državne zajednice koja je mogla da funkcioniše samo u uslovima političke i pravne jednakosti. Vlade su, zbog sebe samih, morale da izglade nejednakosti starog poretka potpunije i brže. S druge strane, bio je to jasan rezultat postepenog širenja posebnih privilegija Jevreja, koje su prvobitno bile date samo pojedincima, a zatim preko njih malim grupama dobrostojećih Jevreja; tek kad ta ograničena grupa nije više mogla da zadovoljava stalno rastuće zahteve državnog biznisa, te privilegije su konačno proširene na celu zapadno i srednjoevropsku jevrejsku zajednicu.[1]

Tako je u isto vreme i u istim zemljama emancipacija značila jednakost *i* privilegije, razaranje autonomije stare jevrejske zajednice *i* svesno očuvanje Jevreja kao zasebne grupe u društvu, ukidanje posebnih ograničenja i posebnih prava *i* proširenje takvih prava na sve veću grupu pojedinaca. Podjednaki uslovi za sve državljane postali su premisa nove državne zajednice i dok je ta politika bila sprovedena u najmanju ruku do lišavanja starih vladajućih klasa njihovih privilegija da vladaju, a starih potlačenih klasa prava na zaštitu, taj proces se poklapa sa rađanjem klasnog društva koje ponovo deli državljane, ekonomski i društveno, isto tako efikasno kao i stari režim. Jednakost uslova, kako su je jakobinci shvatali u Francuskoj revoluciji, ostvarena je samo u Americi, dok je na evropskom kontinentu ona najedanput bila zamenjena pukom formalnom jednakošću pred zakonom.

Temeljna protivrečnost između državne zajednice zasnovane na jednakosti pred zakonom i društva osnovanog na nejednakosti klasnog sistema sprečavala je razvoj delotvornih država i rađanje nove političke hijerarhije. Nepremostiva socijalna nejednakost, činjenica da je klasna pripadnost na kontinentu pojedincu bila dodeljena i sve do Prvog svetskog rata garantovana rođenjem, nije ipak mogla da se meri sa političkom jed-

[1] Prema modernim istoričarima, prava i slobode date dvorskim Jevrejima tokom sedamnaestog i osamnaestog veka pokazali su se samo kao preteča jednakosti: dvorski Jevreji su mogli da žive gde god su želeli, bilo im je dozvoljeno da slobodno putuju po teritoriji svog vladara, smeli su da nose oružje i imali su prava na posebnu zaštitu lokalnih vlasti. Zapravo su ti dvorski Jevreji, karakteristično nazvani *Generalprivilegierte Juden,* imali u Pruskoj ne samo bolje životne uslove od svoje sabraće Jevreja koji su još uvek živeli pod skoro srednjovekovnim ograničenjima, već su bili bogatiji od svojih nejevrejskih suseda. Njihov životni standard bio je mnogo viši nego srednje klase u to vreme, njihove su privilegije u najvećem broju slučajeva bile veće od onih koje su bile date trgovcima. I ta situacija nije promakla pažnji njihovih savremenika. Hrišćanin Vilhlem Dom, istaknuti zagovornik jevrejske emancipacije u Pruskoj u osamnaestom veku, žali se na praksu koja je bila na snazi od vremena Fridriha Vilhelma I koja je bogatim Jevrejima davala razne prednosti i podrške često na račun i uz prenebregavaje marljivih, prvnih (to jest nejevrejskih građana) . U *Dankwürdigkeiten meiner Zeit,* Lamgo, 1814-1819, IV, 487.

nakošću. Jedino politički nazadne zemlje, kao Nemačka, zadržale su neke ostatake feudalizma. Tamo su pripadnici plemstva, koje je u celini već bilo na putu da se transformiše u klasu, imali privilegovan politički status i tako su kao grupa mogli da sačuvaju izvestan poseban odnos sa državom. Ali to su bili ostaci. Potpuno razvijen klasni sistem isključivo je značio da je status pojedinca određen pripadnošću njegovoj sopstvenoj klasi i njegovim odnosom prema drugoj, a ne njegovom pozicijom u državi ili unutar njene mašinerije.

Jedini izuzetak od ovog opšteg pravila bili su Jevreji. Oni nisu činili posebnu klasu i nisu pripadali nijednoj od klasa u svojim državama. Kao grupa, oni nisu bili ni radnici, građani srednje klase, zemljoposednici, niti seljaci. Izgledalo je kao da ih njihovo bogatstvo svrstava u srednju klasu, ali oni nisu učestvovali u njenom kapitalističkom razvoju; jedva da su bili zastupljeni u industrijskim preduzećima i ako su, u poslednjim etapama istorije, u Evropi postojali veliki poslodavci, zapošljavali su službenike a ne radnike. Drugim rečima, iako je njihov status bio određen njihovim jevrejstvom, nije bio određen njihovim odnosom sa drugom klasom. Njihova posebna državna zaštita (bilo, u staroj formi, kao otvorene privilegije, bilo kao poseban emancipatorski ukaz koji nije bio potreban nijednoj drugoj grupi i koji je često trebalo ojačavati protiv neprijateljstva društva) i njihove specijalne usluge vladama sprečile su njihovo podvrgavanje klasnom sistemu i konstituisanje posebne klase.[2] Kad god su, tako, oni bili primani i ulazili u društvo, postajali su čvrsto određena, samozaštićena grupa u okviru jedne od klasa, aristokratije ili buržoazije.

Nema sumnje da se interes nacionalne države da sačuva Jevreje kao posebnu grupu i da spreči njihovo asimilovanje u klasno društvo poklapa se jevrejskim interesom za samoočuvanje i preživljavanje grupe. Takođe je više nego verovatno da bi bez te koincidencije napori vladara bili uzaludni; moćni trendovi države da izjednači sve građane, i težnja društva da inkorporira svakog pojedinca u klasu, a oba podrazumevaju potpunu asimilaciju Jevreja, mogli su biti osujećeni samo kombinovanjem intervencije vlade i dobrovoljne saradnje. Zvanična politika prema Jevrejima nije, najzad, bila uvek tako dosledna i nepokolebljiva kao što možemo da poverujemo ako posmatramo samo krajnje rezultate.[3] Zaista iznenađuje kako su

[2] Jacob Lestschinsky u jednoj ranoj raspravi o jevrejskom problemu istakao je da Jevreji ne pripadaju nijednoj društvenoj klasi i govorio je o *Klasseneinschiebsel* (u *Weltwirtschafts-Archiv,* 1929, Band 30, 123 ff.), ali je video samo loše strane položaja Jevreja u Istočnoj Evropi, a nije govorio o velikim prednostima u zapadnim i srednjoevropskim zemljama.

[3] Na primer, pod Fridrihom II, posle sedmogodišnjeg rata u Pruskoj, učinjen je izvestan napor da se Jevreji inkorporiraju u neku vrstu trgovačkog sistema. Stariji, opšti *Juden Reglement* iz 1750. bio je istisnut sistemom regularnih dozvola koje su bile izdate samo onim stanovnicima koji su uložili znatan deo svog bogatstva u nova manufakturna preduzeća. Ali ovde, kao i svuda, takvi vladini napori su potpuno propali.

Jevreji propustili šanse za uobičajeno kapitalističko preduzeće i biznis.[4] Ali bez zainteresovanosti i angažovanja vlada Jevreji bi teško mogli da sačuvaju svoj grupni identitet.

Nasuprot svim drugim grupama, Jevreje je definisala i njihovu poziciju određivala država. Kako, inače, to državno telo nije imalo nikakvu drugu društvenu stvarnost, oni su, u društvenom smislu, bili u praznom prostoru. Njihova društvena nejednakost je bila dosta drugačija od nejednakosti koju uslovljava klasni sistem; ona je opet bila uglavnom rezultat njihovog odnosa prema državi, tako da, u društvu, sama činjenica da je neko rođen kao Jevrejin značila bi ili da je preterano povlašćen pod posebnom zaštitom vlade ili podvlašćen, bez izvesnih prava i mogućnosti koje su bile uskraćene Jevrejima s namerom da se spreči njihova asimilacija.

Simultani uspon i pad evropskog sistema nacionalnih država i evropske jevrejske zajednice otprilike se odvija u sledećim fazama:

1. Sedamnaesti i osamnaesti vek su bili svedoci sporog razvoja nacionalnih država pod tutorstvom apsolutnih monarhija. Pojedini Jevreji su se svuda izdizali iz duboke tame do ponekad blistave, ali uvek uticajne pozicije dvorskih Jevreja koji su finansirali državne poslove i vodili finansijske transakcije svojih knezova. Ovaj je razvoj malo uticao i na mase koje su nastavile da žive u više ili manje feudalnom poretku i na jevrejski narod u celini.

2. Posle Francuske revolucije, koja je naglo promenila političke prilike na celom evropskom kontinentu, pojavile su se nacionalne države u modernom smislu, čije su poslovne transakcije zahtevale znatno veću količinu kapitala i kredit kakav dvorski Jevreji nisu nikad stavili nekom knezu na raspolaganje. Samo udruženo bogatstvo bogatijih slojeva zapadno i

4 Felix Priebatsch (Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert , u *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit,* 1915) navodi tipičan primer iz ranog osamnaestog veka. Kada je stala proizvodnja u fabrici ogledala u Nojhauzu u Donjoj Austriji, koju je vlast dotirala, Jevrejin Verthajmer je dao caru novac da kupi fabriku. Kad su ga molili da je preuzme, odbio je tvrdeći da je zauzet finansijskim transakcijama.

Vidi takođe Max Köhler, Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung , u *Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur,* 1927, tom 3.

U toj tradiciji koja je bogate Jevreje držala dalje od pozicija vlasti u kapitalizmu, je činjenica da su 1911. pariski Rotšildovi prodali svoje naftne izvore u Bakuu *Royal Shell*-u, kada su bili, sa izuzetkom Rokfelera, najveći svetski magnati. O tome govori Richard Lewinsohn, *Wie sie gross und reich wurden,* Berlin, 1927.

André Sayou, (Les Juifs u *Revue Economique Internationale,* 1932), u polemici sa Werner Sombartovom identifikacijom Jevreja sa kapitalističkim razvojem, zastupa opštu tezu: Rotšildovi i drugi Izraelićani koji su skoro isključivo angažovani u pokretanju državnih zajmova i u međunarodnom kretanju kapitala, uopšte nisu pokušali ... da stvore velika preduzeća.

srednjoevropske jevrejske zajednice, koje su oni u ove svrhe poverili nekim istaknutim jevrejskim bankarima, moglo je da zadovolji nove proširene vladine potrebe. Taj je period doneo sa sobom dodeljivanje privilegija, do tada potrebnih samo dvorskim Jevrejima, široj klasi bogatih, koja je u osamnaestom veku uspela da uđe u važnije urbane i finansijske centre. Konačno je emancipacija data u potpuno razvijenim nacionalnim državama a uskraćena je samo u onim zemljama gde Jevreji zbog svoje brojnosti i opšte zaostalosti u tom regionu nisu bili u stanju da se organizuju u specijalne izdvojene grupe čija bi ekonomska funkcija bila finansijska podrška njihovoj vladi.

3. Pošto je taj prisni odnos između nacionalne vlade i Jevreja počivao na indiferentnosti buržoazije prema politici i prema državnim finansijama, ovaj je period okončan usponom imperijalizma, krajem devetnaestog veka, kada kapitalistički biznis u obliku ekspanzije nije više mogao da se vrši bez aktivne političke pomoći i intervencije države. Imperijalizam je, s druge strane, potkopao same temelje nacionalne države i u zajednicu evropskih naroda uveo takmičarski duh poslovnih koncerna. U ranim decenijama toga razvoja Jevreji su izgubili svoju ekskluzivnu poziciju u državnom biznisu u korist imperijalistički nastrojenih biznismena; opao je njihov značaj kao grupe, iako su Jevreji pojedinačno sačuvali uticaj kao finansijski savetnici i kao posrednici u Evropi. Ti su Jevreji, ipak za razliku od državnih bankara devetnaestog veka imali čak manje potrebe za širokom jevrejskom zajednicom nego dvorski Jevreji sedamnaestog i osamnaestog veka, i to uprkos njenom bogatstvu, pa su se često potpuno otcepljivali od jevrejske zajednice. Jevrejske zajednice nisu više bile finansijski organizovane, pa iako su pojedinačno Jevreji na visokim položajima u očima nejevrejskog sveta ostali reprezentativni za jevrejstvo u celini, za to je bilo malo, materijalnog osnova, ako ga je uopšte bilo.

4. Kao grupa, zapadnoevropska jevrejska zajednica se dezintegrisala zajedno sa nacionalnom državom u decenijama koje su prethodile Prvom svetskom ratu. Brzo propadanje Evrope posle rata zateklo je Jevreje već lišene njihove ranije moći, atomiziovane u gomilu bogatih pojedinaca. U doba imperijalizma jevrejsko je bogatstvo postalo beznačajno; za Evropu koja nije imala osećaja za ravnotežu moći između svojih nacija i za međuevropsku solidarnost, nenacionalni, međuevropski jevrejski element postao je predmet opšte mržnje zbog nekorisnog bogatstva i nezainteresovanosti za vlast.

Prve vlade kojima je bio potreban redovan dohodak i sigurne finansije bile su apsolutne monarhije pod čijim su okriljem nastajale nacionalne države. Feudalnim kneževima i kraljevima takođe je bio potreban novac i čak kredit, ali u posebne svrhe i jedino za povremene operacije; čak i u

šesnaestom veku, kada su Fugeri stavili sopstveni kredit na raspolaganje državi, oni još uvek nisu razmišljali o ustanovljavanju specijalnog državnog kredita. Apsolutni vladari zadovoljavali su svoje finansijske potrebe starim metodom ratovanja i pljačke, a delimično putem novih oblika poreskog monopola. Ovo je potkopalo vlast plemstva i uništilo njegovo bogatstvo ne ublaživši rastuću netrpeljivost ostatka stanovništva.

Dugo su apsolutne monarhije tražile u društvu klasu koju bi uzele za oslonac kakav je feudalna monarhija imala u plemstvu. U Francuskoj je neprestana bitka između gildi i monarhije, koja je želela da ih inkorporira u državni sistem, trajala od petnaestog veka. Najinteresantniji od tih eksperimenata bili su bez sumnje jačanje merkantilizma i napori apsolutne države da uzme apsolutni monopol nad nacionalnim biznisom i industrijom. Propast koja je iz toga proizašla i bankrotstvo koje je doneo koncentrisan otpor buržoazije u usponu, dovoljno su poznati.[5]

Pre emancipatorskih ukaza, sve kneževine i svaki monarh u Evropi već je imao dvorskog Jevrejina koji je vodio finansijske poslove. Tokom sedamnaestog i osamnaestog veka ti su dvorski Jevreji bili uvek usamljeni pojedinci koji su imali međuevropske veze i međuevropski kredit na raspolaganju, ali nisu sačinjavali međunarodnu finansijsku celinu.[6] Karakteristika ovih vremena kada su pojedini Jevreji i prave male bogate jevrejske

[5] Međutim, teško je proceniti uticaj trgovinskih eksperimenata na budući razvoj. Francuska je bila jedina zemlja u kojoj se stalno isprobavao sistem trgovine a to je rezultiralo ranim procvatom manufaktura koje su nastajale zahvaljujući mešanju države; Francuska se nikad nije sasvim oporavila od tog iskustva. U periodu slobodnog tržišta njena je buržoazija izbegavala nezaštićenu investiciju u domaće industrije dok je birokratija, takođe proizvod sistema trgovine, nadživela kolaps slobodnog tržišta. Uprkos činjenici da je birokratija takođe izgubila sve svoje proizvodne funkcije, ona je čak i danas karakterističnija za tu zemlju i veća je prepreka njenom oporavku nego buržoazija.

[6] Tako je bilo u Engleskoj od Marano bankara kraljice Elizabete i Jevreja koji su finansirali Kromvelovu vojsku, dok su za jednog od dvanaest jevrejskih mešetara primljenih u londonsku berzu govorili da barata četvrtinom svih vladinih dugova u to vreme (vidi Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews,* 1937, Vol. II: *Jews and Capitalism*); u Austriji su za samo četrdeset godina (1695-1739) Jevreji kreditirali vladu sa više od 35 miliona florina i gde je smrt Zamuela Openhajmera 1703. izazvala tešku finansijsku krizu i za državu i za cara; u Bavarskoj su 1808. za osamdeset posto svih vladinih dugova jamčili i pregovarali Jevreji (vidi M. Grunwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis,* 1903); u Francuskoj su trgovinski uslovi bili posebno povoljni za Jevreje, već je Kolber hvalio veliku korist koju država ima od Jevreja (Baron, *op.cit.,loc.cit.*) i gde je u sred osamnaestog veka nemački Jevrejin Limfan Kalmer dobio titulu barona od zahvalnog kralja koji je cenio usluge i lojalnost Našoj državi i Nama lično (Robert Anchel, Un Baron Juif Francais au 18e siècle, Liefman Calmer u *Souvenir et Science,* I, pp. 52-55); a takođe i u Pruskoj gde su *Münzjuden* Fridriha II dobili titulu i gde je na kraju osamnaestog veka 400 jevrejskih porodica bila jedna od najbogatijih grupa u Berlinu. (Jedan od najboljih opisa Berlina i uloge Jevreja u njegovom društvu na kraju osamnaestog veka naći će se u *Das Leben Schleiermachers,* Wilhelm Dilthey, 1870, pp. 182 ff.).

zajednice bili moćniji nego ikada u devetnaestom veku,[7] bila je otvorenost sa kojom se o njihovom privilegovanom statusu i pravu na njega raspravljalo, kao i pažljivi iskazi vlasti o važnosti njihove službe za državu. Nije bilo ni najmanje sumnje ili nejasnosti o vezi između pruženih usluga i datih privilegija. Privilegovani Jevreji u Francuskoj, Bavarskoj, Austriji i Pruskoj primali su plemićke titule skoro kao prirodnu stvar, tako da su oni čak i spolja bili više nego samo bogati ljudi. Činjenica da su Rotšildovi s toliko muke stigli do svoje molbe za titulu koju je potvrdila austrijska vlada (uspeli su 1817), bila je znak da je taj period završen.

Do kraja osamnaestog veka postalo je jasno da nijedan od staleža ili klasa u različitim zemljma nije voljan ili nije u mogućnosti da postane nova vladajuća klasa, to jest da se identifikuje sa vlašću kao što je to plemstvo vekovima činilo.[8] To što apsolutna monarhija nije našla zamenu unutar društva, dovelo je do potpunog razvoja nacionalne države i njenog zahteva da bude iznad svih klasa, potpuno nezavisna od društva i njegovih posebnih interesa, kao pravi i jedini predstavnik nacije u celini. To je s jedne strane rezultiralo produbljivanjem rascepa između države i društva na kome je ta država i počivalo. Bez toga ne bi bilo potrebe ili čak ikakve mogućnosti da se Jevreji ravnopravno uvedu u evropsku istoriju pod istim uslovima.

Kada su svi napori da postigne savez sa nekom od glavnih klasa u društvu propali, država je odlučila da se postavi kao ogroman poslovni koncern, i to najpre samo u administrativne svrhe, svakako, ali su interesi, finansijski i drugi, i troškovi bili tako veliki da se mora uvideti postojanje specijalne sfere državnog biznisa od osamnaestog veka nadalje. Nezavisni rast državnog biznisa bio je izazvan sukobom sa finansijski moćnim snagama tog vremena, sa buržoazijom koja je išla putem privatnog ulaganja, koja je izbegavala sve državne intervencije i odbijala aktivno finansijsko učešće u onome što se pokazalo kao neproduktivan poduhvat. Tako su Jevreji bili jedini deo stanovništva voljan da finansira početke države i da svoju sudbinu veže za njen kasniji razvoj. Sa svojim kreditom i međunarodnim vezama oni su bili u odličnoj poziciji da pomognu nacionalnoj državi da uđe među najveća preduzeća i poslodavce tog vremena.[9]

[7] U ranom osamnaestom veku austrijski Jevreji su uspeli da skinu Ajzemengerov *Entdecktes Judentum* 1703, a na kraju veka se *Mletački trgovac* u Berlinu igrao uvek sa malim prologom kojim se izvinjavalo (neemancipovanoj) jevrejskoj publici.

[8] Jedini i nevažan izuzetak mogli bi biti u Francuskoj skupljači poreza zvani *fermiers-généraux* koji su zakupljivali od države pravo da prikupljaju porez garantujući utvrđenu svotu vladi. Oni su svoje veliko bogatstvo stekli u apsolutnoj monarhiji i direktno su zavisili od nje, ali su bili isuviše mala grupa i isuviše izolovana pojava da bi sami po sebi bili ekonomski uticajni.

[9] Hitni slučajevi u kojima su se povezivali vladin biznis i Jevreji mogu se meriti kroz one slučajeve u kojima su antijevrejski činovnici bezuslovno morali da sprovode tu politiku.

Velike privilegije, odlučujuće promene u položaju Jevreja, bile su nužna cena pružanja takvih usluga i, u isto vreme, nagrada za velike rizike. Najveća privilegija bila je jednakost. Kad su *Münzjuden* Fridriha Pruskog ili dvorski Jevreji austrijskog cara kroz opšte privilegije i prava dobili isti status koji su pola veka ranije svi pruski Jevreji dobili pod imenom emancipacije i jednakih prava; kada su krajem osamnaestog veka i na vrhuncu svog bogatstva berlinski Jevreji uspeli da spreče priliv svojih sunarodnika iz istočnih pokrajina jer nisu želeli da dele svoju jednakost sa siromašnijom braćom koju nisu priznavali kao jednake; kada su u vreme Francuske nacionalne skupštine Jevreji iz Avinjona i Bordoa žestoko protestovali protiv toga što je francuska vlada darovala jednakost Jevrejima iz istočnih pokrajina postalo je jasno da barem Jevreji ne razmišljaju o jednakim pravima, nego o privilegijama i posebnim slobodama. I zaista ne iznenađuje što su privilegovani Jevreji, blisko povezani sa poslovima svojih vlada i sasvim svesni prirode i uslova svoga statusa, bili nevoljni da za sve Jevreje prihvate dar slobode koji su sami posedovali kao cenu usluga koja je, znali su, bila uračunata u te usluge, i zato teško može postati pravo za sve.[10]

Tek krajem devetnaestog veka, s usponom imperijalizma, počele su bogate klase da menjaju svoju prvobitnu procenu o neisplativosti državnog biznisa. Imperijalistička ekspanzija, zajedno sa sve savršenijim instrumentima nasilja i apsolutnim monopolom države nad njima, dala je državi interesantan poslovni predlog. To je, naravno, značilo da Jevreji postepeno ali automatski gube svoju ekskluzivnu i jedinstvenu poziciju.

Ali veliko bogatstvo Jevreja, njihov uspon iz mraka do političkog značaja svršili bi se čak i ranije da su se ovi ograničili na prostu poslovnu funkciju u sve jačim nacionalnim državama. Do sredine prošlog veka neke su države stekle dovoljno pouzdanja da nastave bez jevrejske podrške i finansiranja vladinih zajmova.[11] Sve jača svest pripadnika nacije da njihove su-

---

Tako je Bizmark u mladosti održao nekoliko antisemitskih govora samo da bi postao, kao kancelar Rajha, blizak prijatelj Blajhrederu i pouzdan zaštitnik Jevreja protiv antisemitskog pokreta dvorskog kapelana Štekera u Berlinu. Viljem II, iako krunisani knez i član antijevrejskog pruskog plemstva, koje je bilo veoma naklonjeno svim antisemitskim pokretima u osamdesetim godinama, preko noći je promenio svoja antisemitska ubeđenja i napustio svoje antisemitske *protégés* kada je nasledio presto.

[10] Još u osamnaestom veku kad god bi se cele jevrejske grupe dovoljno obogatile da budu korisne državi, uživali su kolektivne privilegije i bili kao grupa odvojeni od svoje manje bogate i manje korisne braće, čak i u istoj državi. Kao *Schutzjuden* u Pruskoj, bordoški i bajonski Jevreji u Francuskoj su uživali jednakost mnogo pre Francuske revolucije i čak su bili pozvani da ulažu žalbe i predloge zajedno sa drugim staležima u *Convocation des Etats Généraux* od 1787.

[11] Jean Capefigue (*Histoir des grandes opérations financières,* Tome III: *Banque, Bourses, Emprunts,* 1855) tvrdi da su tokom Julske monarhije samo Jevreji, a posebno kuća Rotšild sprečili značajan državni kredit baziran na Banque de France. On takođe tvrdi da su

dbine sve više zavise od sudbina njihovih država navela ih je da povere vladama više potrebnog kredita. Samu jednakost simbolizovale su vladine obveznice koje su bile svima na raspolaganju i koje su se konačno smatrale najsigurnijim oblikom ulaganja kapitala, jednostavno zato što je država, koja je vodila nacionalne ratove, jedina mogla zaista da posreduje da zaštititi imovinu svojih građana. Od sredine devetnaestog veka nadalje Jevreji su mogli da zadrže svoju istaknutu poziciju samo zato što su imali da odigraju još jednu važniju i sudbonosniju ulogu, ulogu isto tako blisko povezanu sa njihovim učestvovanjem u sudbini države. Bez teritorije i bez sopstvene vlade, Jevreji su uvek bili međuevropski element; taj internacionalni status nacionalna država je čuvala jer su na njemu počivale finansijske usluge Jevreja. Ali čak i kad se njihova finansijska korist iscrpla, međuevropski status Jevreja ostao je od velikog nacionalnog značaja u vreme nacionalnih sukoba i ratova.

Dok se potreba nacionalnih država za jevrejskim uslugama razvijala sporo i logično, izrastajući iz opšteg konteksta evropske istorije, uspon Jevreja do statusa od političkog i ekonomskog značaja bio je izvanredan i neočekivan njima samima kao i njihovim susedima. Od kasnog srednjeg veka Jevreji koji su davali novac na zajam izgubili su svu svoju pređašnju važnost, te su u ranom šesnaestom veku već bili proterani iz gradova i trgovačkih središta na selo i u unutrašnjost, zamenivši tako uniformnu zaštitu udaljenih viših vlasti za nesigurni položaj koji su im dali sitni lokalni plemići.[12] Do preokreta je došlo u sedamnaestom veku kada su, tokom Tridesetogodišnjeg rata, upravo zbog svoje raspršenosti, ti mali, beznačajni pozajmljivači novca mogli da garantuju neophodno snabdevanje plaćenih vojski u udaljenim zemljama i da uz pomoć sitnih preprodavaca kupuju namirnice u svim oblastima. Kako su ti ratovi ostali feudalni, manje ili više privatne stvari kneževa, koje nisu uključivale interes drugih klasa i nisu pridobili pomoć naroda, poboljšanje statusa Jevreja bilo je vrlo ograničeno i jedva vidljivo. Međutim broj dvorskih Jevreja je porastao jer je sada svakom feudalnom posedu bio potreban neko kao dvorski Jevrejin.

Sve dok su ti dvorski Jevreji služili male feudalne gospodare koji, kao članovi plemstva, nisu težili da predstavljaju ikakvu centralizovanu vlast, oni su bili sluge samo jedne grupe u društvu. Posed kojim su upravljali, novac koji su pozajmljivali, provizije koje su uzimali, sve se to smatralo privatnim vlasništvom njihovih gospodara, pa ih tako te delatnosti nisu

---

posle događaja 1848. Rotšildove delatnosti postale suvišne. Raphael Strauss (The Jews in the Economic Evolution in Central Europe u *Jewish Social Studies,* III, I, 1941) takođe napominje da su posle 1830. državni krediti postali već manje riskantni tako da su hrišćanske banke počele sve više da se time bave . Protiv tih interpretacija stoji činjenica da su prevladale odlične veze između Rotšildovih i Napoleona III, iako ne može biti sumnje u opšti trend vremena.

[12] Vidi Priebatsch, *op.cit.*

mogle uplesti u političke stvari. Omraženi ili favorizovani, Jevreji nisu mogli postati politički subjekt od bilo kakve važnosti.

Kada bi se, pak, funkcija feudalnog gospodara promenila, kada bi napredovao do kneza ili kralja, menjala bi se i funkcija njegovog dvorskog Jevrejina. Jevreji, pošto su bili strani element, ne posebno zainteresovani za takve promene u svom okruženju, obično su poslednji postajali svesni svog poboljšanog statusa. Toliko koliko su se za to zanimali, nastavili su da vode privatne poslove i njihova je odanost bila lična stvar bez ikakvih političkih motiva. Odanost je značila poštenje; ona nije značila držanje strane u sukobu ili vernost iz političkih razloga. Snabdevanje, odelo i hrana za vojsku, novčane pozajmice za unajmljivanje vojske, bilo je samo za dobrobit poslovnog partnera.

Ta vrsta odnosa između Jevreja i plemstva bila je jedina koja je ikada vezivala jednu grupu Jevreja za neki drugi sloj u društvu. Kada je to početkom devetnaestog veka nestalo, nikada nije nadoknađeno. Jevrejima je ostala jedino sklonost ka plemićkim titulama (naročito u Austriji i Francuskoj), a nejevrejima neka vrsta liberalnog antisemitizma, koji je gledao zajedno Jevreje i plemstvo bez razlike i uobražavao da su oni neka vrsta finansijskog saveza protiv buržoazije u usponu. Takva argumentacija, česta u Pruskoj i Francuskoj, bila je do izvesnog stepena verodostojna sve dok nije došlo do opšte emancipacije Jevreja. Privilegije dvorskih Jevreja zaista su bile očevidno slične sa pravima i slobodama plemstva i istina je da su Jevreji bili isto tako uplašeni da će izgubiti privilegije i da su koristili iste argumente protiv jednakosti kao i pripadnici plemstva. To je postalo još uverljivije u osamnaestom veku kada su najprivilegovaniji Jevreji dobijali beznačajne titule i početkom devetnaestog veka kada su bogati Jevreji koji su izgubili veze sa jevrejskim zajednicama i tražili novi društveni status uzeli plemstvo kao model. Ali sve je to imalo malo posledica, prvo jer je bilo sasvim jasno da je plemstvo na zalasku a da Jevreji, naprotiv, stalno dobijaju na statusu, a takođe i zbog toga što je upravo samo plemstvo, naročito u Pruskoj, postalo prva klasa koja je stvarala antisemitsku ideologiju.

Jevreji su bili dobavljači u ratovima i sluge kraljeva, ali sami se nisu angažovali u sukobima, niti se to od njih očekivalo. Kada su se ti sukobi proširili do nacionalnih ratova, oni su i dalje ostali internacionalni element čiji su značaj i korist ležali upravo u njihovoj neopterećenosti bilo kakvim nacionalnim interesom. Kako nisu više bili državni bankari i ratni dobavljači (poslednji rat koji su Jevreji finansirali bio je prusko-austrijski rat 1866, gde je Blajhreder pomogao Bizmarku kada je pruski parlament ovome odbio potrebne kredite), Jevreji su postali finansijski savetnici i pomoćnici u mirovnim pregovorima i, na manje organizovan i određen način, posrednici informacija. Poslednji mirovni sporazumi izvedeni bez jevrejske asistencije bili su sporazumi između kontinentalnih sila i Fran-

cuske na Bečkom kongresu. Blajhrederova uloga u mirovnim pregovorima između Nemačke i Francuske 1871. bila je još začajnija nego njegova pomoć u ratu[13] i on je kasnih sedamdesetih pružio čak značajnije usluge kada je, putem veza sa Rotšildovima, obezbedio Bizmarku indirektni kanal vesti ka Bendžaminu Dizraeliju. Versajski mirovni ugovori bili su poslednji u kojima su Jevreji igrali značajnu savetničku ulogu. Poslednji Jevrejin koji je svoje istaknuto mesto na nacionalnoj sceni dugovao svojoj međunarodnoj jevrejskoj vezi bio je Valter Ratenau, zlosrećni ministar spoljnih poslova Vajmarske republike. Platio je životom to što je (kako je jedan od njegovih kolega rekao posle njegove smrti) poklonio svoj prestiž u međunarodnom svetu finansija i podršku Jevreja širom sveta[14] ministrima nove republike koji su bili potpuno nepoznati na međunarodnoj sceni.

Očigledno je da antisemitske vlade ne bi koristile Jevreje za ratne i mirnodopske poslove. Ali isključenje Jevreja sa međunarodne scene ima mnogo opštiji i dublji značaj koji se ne može objasniti pukim antisemitizmom. Baš zato što su korišćeni kao nenacionalni element, Jevreji su mogli biti od vrednosti u ratu i miru samo dotle dok su svi za vreme rata svesno pokušavali da očuvaju mogućnosti mira, samo dok je svačiji cilj bio kompromisni mir i ponovno uspostavljanje *modus vivendi.* Čim je pobeda smrti postala odlučujuća politika, a rat počeo da teži potpunom uništenju neprijatelja, Jevreji više nisu mogli biti ni od kakve koristi. Posledica te politike je, u svakom slučaju, bila razaranje njihove zajedničke egzistencije, iako nestajanje sa političke scene pa čak i gašenje specifičnog grupnog života nije ni u kom slučaju moralo da dovede do njihovog fizičkog istrebljenja. Samo je polovično istinit često ponavljani argument da bi Jevreji postali nacisti isto tako lako kao i njihovi nemački sugrađani da im je samo bilo dozvoljeno da se priključe pokretu, kao što su se učlanili u italijansku fašističku partiju pre nego što je italijanski fašizam uveo rasni zakon. To je tačno samo u pogledu individualne psihologije Jevreja, koja se naravno nije mnogo razlikovala od psihologije njihove sredine. To je dvostruka greška u istorijskom smislu. Nacizam, čak i bez antisemitizma, bi bio smrtni udarac postojanju jevrejskog naroda u Evropi; pristanak na njega značio bi samoubistvo, ne nužno za pojedince jevrejskog porekla, već za Jevreje kao narod.

[13] Prema jednoj anegdoti, koju uvek navode svi njegovi biografi, Bizmark je odmah posle francuskog poraza 1871 rekao: Pre svega, Blajhreder je morao da ide u Pariz da se sastane sa svojim drugovima Jevrejima i da o tome (pet milijardi franaka za reparacije) porazgovara sa bankarima. (Vidi Otto Joehlinger, *Bismarck und die Juden,* Berlin, 1921).

[14] Vidi Walter Frank, Walter Rathenau und die blonde Rasse , u *Forschungen zur Judenfrage,* Band IV, 1940. Frank je, uprkos zvaničnom položaju pod nacistima, ostao ponešto obazriv u svojim izvorima i metodima. U ovom članku on daje citat iz Ratenauove čitulje u *Israelitisches Familienblatt* (Hamburg 6. juli 1922), *Die Zeit,* (jun 1922) i *Berliner Tageblatt* (31. maj 1922).

Na prvu protivrečnost koja je odredila sudbinu evropskih Jevreja tokom poslednjih vekova, to jest na protivrečnost između jednakosti i privilegovanosti (što je pre jednakost data u obliku i u svrhe privilegovanosti), mora se dodati i druga protivrečnost: Jevreji, jedini nenacionalni evropski narod, plašili su se raspada sistema nacionalnih država više nego iko drugi. Ova situacija je manje paradoksalna nego što na prvi pogled možda izgleda. Predstavnici nacije, bilo jakobinci od Robespjera do Klemansoa, ili predstavnici srednjoevropskih revolucionarnih vlada od Meterniha do Bizmarka imali su nešto zajedničko: svi oni su bili iskreno zaokupljeni ravnotežom moći u Evropi. Oni su, naravno, pokušavali da poremete tu ravnotežu, svaki u korist svoje zemlje, ali nikad nisu sanjali o preuzimanju monopola nad kontinentom ili o potpunom uništenju svojih suseda. Jevreji su mogli biti upotrebljeni ne samo u interesu ove dragocene ravnoteže, oni su čak postali neka vrsta simbola zajedničkog interesa evropskih nacija.

Tako, dakle, nije samo slučajnost što su katastrofalni porazi naroda Evrope počeli katastrofom jevrejskog naroda. Bilo je izuzetno lako započeti uništenje dragocene evropske ravnoteže moći eliminacijom Jevreja, a izuzetno teško shvatiti da je u ovu eliminaciju bilo umešano nešto više od neobično okrutnog nacionalizma ili oživljavanja starih predrasuda u zao čas. Kad je došlo do katastrofe, sudbina jevrejskog naroda posmatrana je kao poseban slučaj čija istorija sledi izuzetne zakone i čija sudbina stoga nema opšte važenje. Ova propast evropske solidarnosti odjednom se odrazila na propast jevrejske solidarnosti širom Evrope. Kad je počeo progon nemačkih Jevreja, Jevreji iz drugih evropskih zemalja pronašli su da nemački Jevreji predstavljaju izuzetak čija sudbina nema nikakve sličnosti sa njihovom. Slično tome, raspadu nemačke jevrejske zajednice prethodio je rascep na bezbrojne frakcije koje su sve verovale i nadale se da će njihova osnova ljudska prava biti zaštićena specijalnim privilegijama privilegijom za veterane iz Prvog svetskog rata, za dete veterana, ponosnog sina oca ubijenog u borbi. Izgledalo je kao da je uništenju svih pojedinaca jevrejskog porekla prethodilo razaranje bez krvi i samoraspadanje jevrejskog naroda, kao da je jevrejski narod dugovao svoje postojanje isključivo drugim narodima i njihovoj mržnji.

Još uvek je jedan od najpodsticajnijih aspekata jevrejske istorije to što je aktivan ulaz Jevreja u evropsku istoriju izazvala činjenica što su oni inter-Evropljani, nenacionalni element u svetu narastajućih ili postojećih nacija. To što su tu ulogu igrali mnogo istrajnije i mnogo temeljnije nego funkciju državnih bankara, jedan je od materijalnih razloga za novi, moderni tip jevrejskog stvaralaštva u umetnosti i naukama. Ima neke istorijske pravde u tome što se njihov pad podudario sa propašću sistema i državne zajednice koja je, ma kakvi da su joj nedostaci, imala potrebe i mogla da toleriše jedan čisto evropski element.

Veličina ove dosledno evropske egzistencije ne treba da se zaboravi zbog mnogih nesumnjivo manje privlačnih aspekata jevrejske istorije tokom prošlih vekova. Nekoliko evropskih autora koji su bili svesni ovog aspekta jevrejskog pitanja nisu imali osobite simpatije prema Jevrejima, ali su bez predrasuda ocenili celu evropsku situaciju. Među njima je bio Didro, jedini francuski filozof osamnaestog veka koji nije bio netrpeljiv prema Jevrejima i koji je u njima prepoznao korisnu kariku između Evropljana različitih nacionalnosti; Vilhelem fon Humbolt, koji je bio svedok njihove emancipacije kroz Francusku revoluciju, primetio je da su Jevreji gubili svoju univerzalnost kada su postajali Francuzi;[15] i konačno Fridrih Niče, koji je, zgađen Bizmarkovim Nemačkim rajhom, skovao izraz dobar Evropljanin , koji mu je omogućio tačnu procenu značajne uloge Jevreja u evropskoj istoriji i pomoću kojeg je izbegao pad u zamku jeftinog filosemitizma ili u popovanje o progresivnim težnjama .

Ova procena, iako sasvim tačna u spoljnom opisu pojave, previđa najozbiljniji paradoks ugrađen u čudnu političku istoriju Jevreja. Od svih evropskih naroda Jevreji su jedini bili bez sopstvene države i upravo su iz tog razloga bili toliko željni i toliko podložni savezima i vladama i državama kao takvim, ma šta da su te države ili vlade predstavljale. S druge strane, Jevreji nisu imali političku tradiciju ili iskustvo i bili su malo svesni napetosti između društva i države kao i očiglednih rizika i potencijala moći svoje nove uloge. Ono malo znanja ili tradicionalne prakse što su doneli u politiku vodilo je poreklo prvo iz Rimskog carstva, gde su ih štitili, da tako kažemo, rimski vojnici i kasnije, u srednjem veku, kada su tražili i dobili zaštitu dalekih vladarskih i crkvenih vlasti od stanovništva i lokalne uprave. Iz ovih iskustava oni su nekako izvukli zaključak da vlast, posebno visoka vlast, njih favorizuje i da su niži činovnici, a posebno običan narod, opasni. Ovu je predrasudu, koja iskazuje savršenu istorijsku istinu, ali više ne odgovara novim okolnostima, delila većina Jevreja i ona je bila tako duboko ukorenjena i nesvesna kao što su i nejevreji obično prihvatali odgovarajuće predrasude o Jevrejima.

Istorija odnosa između Jevreja i vladara bogata je primerima kako su brzo jevrejski bankari prebacivali svoju privrženost od jedne vlade do druge čak i posle revolucionarnih promena. Francuskim Rotšildovima je 1848. trebalo samo dvadeset i četri sata da prenesu svoje usluge sa vlade Luja Filipa na novu francusku republiku koja je bila kratkog veka i ponovo na

[15] Wilhelm von Humboldt, *Tagebücher,* priredio Leitzmann, Berlin, 1916-1918, I, 475. Članak Juif iz *Encyclopédie,* 1751-1765, tom IX, koji je verovatno napisao Didro: Tako raspršeni u naše vreme... (Jevreji) su postali instrumenti komunikacije među najudaljenijim zemljama. Oni su kao zupci i ekseri u velikoj građevini potrebni da sastave i drže na okupu sve druge delove.

Napoleona III. Isti se proces ponovio, malo sporije, posle pada Drugog carstva i uspostavljanja Treće republike. U Nemačkoj tu iznenadnu i laku promenu oličavaju, posle revolucije 1918, finansijska politika Vartburgovih sa jedne strane, i promenljive političke ambicije Valtera Ratenaua, s druge.[16]

U ovaj tip ponašanja umešalo se više od prostog buržoaskog obrasca koji uvek podrazumeva da nema ničeg uspešnijeg od uspeha.[17] Da su Jevreji bili buržuji u uobičajenom smislu reči, možda bi pravilno procenili izvanredne mogućnosti moći svojih novih funkcija i bar bi pokušali da igraju tu izmišljenu ulogu tajne svetske moći koja sastavlja i obara vlade, ulogu koju su im antisemiti ionako pripisivali. To je, međutim, najmanje istina. Jevreji, bez poznavanja vlasti i nezainteresovani za nju, nikad nisu mislili da sprovedu više od blagog pritiska u sporedne svrhe samoodbrane. Taj nedostatak ambicije su kasnije oštro zamerili asimilovaniji sinovi jevrejskih bankara i biznismena. Dok su neki od njih sanjali, kao Dizraeli, o tajnom jevrejskom društvu kome bi mogli da pripadaju a koje nikad nije postojalo, drugi, kao Ratenau, koji su bili bolje informisani, uživali su u poluantisemitskim tiradama protiv bogatih trgovaca koji nisu imali ni vlast ni društveni položaj.

Tu nevinost nikad nisu sasvim razumeli nejevrejski državnici ili istoričari. S druge strane, jevrejski predstavnici ili pisci su potcenjivali uzdržanost Jevreja od vlasti tako da su je jedva ikad spominjali osim što su izražavali iznenađenje zbog apsurdne sumnje uperene protiv njih. U memoarima državnika iz prošlog veka mnoge primedbe ostavljaju utisak da neće biti rata jer ga Rotšild u Londonu ili Parizu ili Beču ne želi. Čak i tako trezven i pouzdan istoričar kao J. H. Hobson mogao je da izjavi čak 1905: Da li iko ozbiljno pretpostavlja da ijedna evropska država može da povede rat ili da može da se raspiše veliki državni zajam ako se kuća Rotšild i oni koji su sa njima povezani namrgode na to? [18] Ovaj pogrešan sud zabavan je po svojoj naivnoj pretpostavci da su oni svi kao jedan, poput Meternihovog iskrenog verovanja da kuća Rotšild u Francuskoj igra veću ulogu nego ijedna strana vlada , ili njegovo samouvereno predskazanje bečkim Rotšildovima neposredno pre revolucije u Austriji 1848:

[16] Valter Ratenau, ministar spoljnih poslova Vajmarske republike 1921. i jedan od istaknutih predstavnika nove volje Nemačke za demokratiju proklamovao je tek 1917. svoja duboka monarhistička uverenja , prema kojima samo pomazani , i nijedan skorojević kome se posrećila karijera ne može da vodi zemlju. Vidi *Von kommenden Dingen,* 1917, p. 247.

[17] Ovaj buržoaski obrazac, međutim, ne treba zaboraviti. Kad bi on bio samo stvar ličnih motiva i obrazaca ponašanja, metode kuće Rotšild ne bi se svakako mnogo razlikovale od metoda njihovih nejevrejskih kolega. Na primer, Napoleonov bankar, Uvrar, pošto je pribavio finansije za Napoleonov stodnevni rat, odmah je ponudio svoje usluge Burbonima koji su se borili za povratak.

[18] J. H. Hobson, *Imperialism,* 1905, p. 57. nerevidirano izdanje iz 1938.

Ako ja treba da propadnem, i vi ćete sa mnom. Istina je zapravo da su Rotšildovi imali isto tako malo političkih ideja kao i drugi jevrejski bankari o tome šta žele da izvedu u Francuskoj, da zapravo nisu imali nikakvu jasnu svrhu koja bi čak i iz daleka nagoveštavala rat. Naprotiv, kao i drugi Jevreji, oni se nikada nisu udruživali sa nekom posebnom vladom, već radije sa vladama, sa vlašću kao takvom. Ako su u to vreme i kasnije pokazivali primetnu naklonost prema monarhijama a protiv republika, to je bilo samo zato što su oni ispravno sumnjali da su republike zasnovane na većem stepenu narodne volje, kojoj instiktivno nisu verovali.

Koliko je duboko jevrejska sudbina bila u državi, a koliko je bilo fantastično njihovo nepoznavanje aktuelnog stanja u Evropi, izašlo je na videlo poslednjih godina Vajmarske republike kada su se Jevreji, već s razlogom uplašeni za budućnost, okušali u politici. Uz pomoć nekolicine nejevreja oni su tada osnovali partiju srednje klase koju su nazvali Državna partija (Staatspartei), čije je i samo ime protivrečno. Bili su toliko naivno uvereni da njihova partija , zamišljena da ih reprezentuje u političkoj i socijalnoj borbi, treba da bude sama država da im ceo odnos partije prema državi nikada nije postao jasan. Da se iko potrudio da uzme ozbiljno ovu partiju uvažene gospode koji se nisu snalazili, mogao je jedino da zaključi da je lojalnost po svaku cenu fasada iza koje zlokobne snage pletu zaveru da preuzmu državu.

Baš kao što su potpuno ignorisali sve veću napetost između države i društva, Jevreji su poslednji postali svesni da su ih okolnosti nagnale u središte sukoba. Tako nisu nikada znali kako da procene atisemitizam, ili, još bolje, nikada nisu raspoznavali momenat kada se društvena diskriminacija pretvarala u politički argument. Za više od sto godina antisemitizam je polagano i postepeno krčio sebi put u skoro svim društvenim slojevima u skoro svim evropskim državama dok nije iznenada izronio kao predmet o kome se može postići skoro jedinstveno mišljenje. Zakon po kome se odvijao ovaj proces bio je jednostavan: svaka klasa koja je došla u sukob sa državom kao takvom postala je antisemitska jer je izgledalo da su Jevreji jedina društvena grupa koja predstavlja državu. A jedina klasa koja se pokazala skoro imuna na antisemitsku propagandu bili su radnici koji, uvučeni u klasnu borbu i opremljeni marksističkim tumačenjem istorije, nikada nisu došli u direktan konflikt sa državom, već jedino sa drugom društvenom klasom, buržoazijom, koju Jevreji svakako nisu predstavljali i čiji značajan deo nikada nisu bili.

Politička emancipacija Jevreja u nekim državama na kraju osamnaestog veka i diskusija o tome u ostalim delovima Srednje i Zapadne Evrope rezultirala je pre svega odlučnom promenom u njihovom stavu prema državi, koja je nekako bila simbolizovana usponom kuće Rotšild. Nova poli-

tika ovih dvorskih Jevreja, koji su prvi postali sasvim razvijeni državni bankari, izašla je na videlo onda kad se oni više nisu zadovoljavali time da služe jednog određenog kneza ili vladu putem svojih međunarodnih veza sa dvorskim Jevrejima u drugim državama, već su odlučili da se postave internacionalno i da istovremeno i konkurentno služe vladama Nemačke, Francuske, Velike Britanije, Italije i Austrije. Ovaj nečuveni kurs bio je u velikoj meri reakcija Rotšildovih na opasnosti stvarne emancipacije, koja je, zajedno sa jednakošću, pretila da nacionalizuje jevrejske zajednice njihovih zemalja i da razori same međuevropske prednosti na kojima su počivale pozicije evropskih bankara. Stari Majer Amšel Rotšild, osnivač ove kuće, mora da je shvatio da međuevropski status Jevreja nije više bezbedan i da je bolje da pokuša da ostvari ovu jedinstvenu internacionalnu poziciju u svojoj sopstvenoj porodici. Postavljanje pet sinova u pet finansijskih prestonica Evrope Frankfurt, Pariz, London, Napulj i Beč je bio njegov ingeniozni izlaz iz zbunjujuće emancipacije Jevreja.[19]

Rotšildovi su započeli svoju spektakularnu karijeru kao finansijske sluge izbornog kneza iz Esena, jednog od izuzetnih zajmodavaca svoga vremena, koji ih je naučio poslovanju i pribavio im mnoge svoje mušterije. Njihova je velika prednost bila što su živeli u Frankfurtu, jedinom velikom urbanom centru iz koga Jevreji nisu nikada bili proterivani i gde su početkom devetnaestog veka činili blizu 10 posto gradskog stanovništva. Rotšildovi su počeli kao dvorski Jevreji, ni pod jurisdikcijom kneza niti slobodnog grada već direktno pod vlašću dalekog bečkog cara. Oni su tako kombinovali sve prednosti jevrejskog statusa iz srednjeg veka sa prednostima svoga vremena i bili su mnogo manje zavisni od plemstva i drugih lokalnih vlasti nego iko od ostalih dvorskih Jevreja. Kasnije finansijske radnje ove kuće, ogromno bogatstvo koje su nagomilali i njihova još veća simbolična slava od početka devetnaestog veka dovoljno je poznata.[20] Na scenu velikog biznisa su ušli tokom poslednjih godina napoleonskih ratova kada je od 1811. do 1816 skoro polovina engleskih subvencija kontinentalnim silama prolazila kroz njihove ruke. Kada su, posle Napoleonovog poraza, kontinentu svuda bile potrebne velike vladine povlastice za reorganizaciju svojih državnih mašina i za uzdizanje finansijskih struktura prema modelu Engleske banke, Rotšildovi su skoro uživali monopol u rukovanju državnim zajmovima. To je trajalo tokom tri generacije i u tom vremenu oni su uspeli da poraze sve jevrejske i nejevrejske takmace na

[19] Koliko su dobro Rotšildovi bili svesni izvora svoje snage pokazuje se u njihovom ranom kućnom zakonu prema kome se kćerke i njihovi muževi isključuju iz poslova kuće. Devojke su mogle, a posle 1871. su čak podsticane, da se udaju u nejevrejsku aristokratiju; muški potomci morali su da se žene isključivo jevrejskim devojkama i ako je moguće (u prvoj generaciji to je bio redovan slučaj) članicama porodice.

[20] Vidi posebno Egon Cesar Conte Corti, *The Rise of the House of Rothschild,* New York, 1927.

tom polju. Kuća Rotšild je postala , kao što je rekao Kapfigu[21], glavni trezor Svete alijanse .

Međunarodno utemeljenje kuće Rotšild i njen iznenadni uspon iznad svih jevrejskih bankara promenio je celu strukturu jevrejskog državnog biznisa. Prošlo je vreme slučajnog razvoja, neplaniranog i neorganizovanog, kada su se pojedini Jevreji, dovoljno pronicljivi da iskoriste prednost jedinstvene prilike, često uspinjali do vrhova velikog bogatstva i padali na dno siromaštva samo u toku jednog ljudskog veka; kada je takva sreća jedva dodirivala sudbinu jevrejskog naroda kao celine, osim utoliko što su se takvi Jevreji ponekad ponašali kao zaštitnici ili apelovali u korist dalekih zajednica; kada, bez obzira kako su brojni bili bogati pozajmljivači novca ili kako su uticajni bili pojedini dvorski Jevreji, nije bilo znaka napretka neke čvrsto određene jevrejske grupe koja bi kolektivno uživala posebne privilegije i vršila posebne usluge. Upravo je Rotšildov monopol na izdavanje državnih zajmova omogućio i učinio potrebnim da se privuče širi jevrejski kapital, usmeri veliki procenat jevrejskog bogatstva u kanale državnog biznisa i tako stvori prirodna osnova za novo međuevropsko okupljanje srednje i zapadnoevropske jevrejske zajednice. Ono što je u sedamnaestom i osamnaestom veku bila neorganizovana veza između pojedinih Jevreja iz različitih zemalja, sada je postalo sistematično raspolaganje ovim raštrkanim kapacitetima jedne firme fizički prisutne u svim važnim evropskim glavnim gradovima, u stalnom dodiru sa svim delovima jevrejskog naroda, koja je posedovala sve važne informacije i sve mogućnosti za organizaciju.[22]

Ekskluzivna pozicija kuće Rotšild zamenila je u jevrejskom svetu do izvesne mere stare spone religiozne i duhovne tradicije, čije je postepeno slabljenje pod uticajem zapadne kulture zapretilo prvi put samom postojanju jevrejskog naroda. I za spoljni svet je ta jedna porodica postala simbol delatne stvarnosti jevrejskog internacionalizma u svetu nacionalnih država i nacionalno organizovanih naroda. Gde je, zaista, bilo boljeg dokaza za fantastičnu zamisao o jevrejskoj svetskoj vladavini nego u toj porodici koja je imala nacionalnost pet različitih država, svuda istaknuta, koja je blisko sarađivala sa najmanje tri vlade (francuskom, austrijskom i britanskom) čiji česti sukobi nisu ni za trenutak uzdrmali solidarnost interesa njihovih državnih bankara? Nijedna propaganda nije mogla da stvori efektniji simbol u političke svrhe od same stvarnosti.

Popularno shvatanje da su Jevreji za razliku od drugih naroda povezani navodno tešnjim krvnim vezama i porodičnim sponama, pothranji-

[21] Capefigue, *op. cit.*

[22] Nikada nije bilo moguće utvrditi do kog stepena su Rotšildovi koristili kapital drugih Jevreja za sopstvene poslovne transakcije i koliko je daleko išla njihova kontrola nad bankarima Jevrejima. Porodica nikada nije dozvolila nijednom naučniku da radi u njenim arhivima.

vala je u velikoj meri realnost ove jedne porodice koja je veštački predstavljala sav ekonomski i politički značaj jevrejskog naroda. Kobna posledica je bilo to da kada su, iz razloga koji nemaju veze sa jevrejskim pitanjem, rasni problemi došli u prvi plan političke scene, Jevreji su se odjednom uklapali u sve ideologije i sve doktrine koje su ljude određivale po krvnim vezama i porodičnim karakteristikama.

Još jedna, manje slučajna činjenica uklapa se u tu sliku. U očuvanju jevrejskog naroda porodica je odigrala mnogo veću ulogu nego i u jednoj drugoj zapadnoj državnoj ili društvenoj zajednici osim u plemstvu. Porodične veze su bile među najmoćnijim i najtvrdoglavijim elementima kojima se jevrejski narod odupirao asimilaciji i raspadu. Kao što je evropsko plemstvo na zalasku ojačalo svoje brakove i kućne zakone, tako je cela zapadna jevrejska zajednica postala porodično svesnija u vekovima svog duhovnog i religioznog raspada. Bez stare nade u mesijansko iskupljenje i bez čvrstog tla tradicionalnog stava većine, zapadna jevrejska zajednica postala je isuviše svesna činjenice da je njen opstanak postignut u tuđoj i često neprijateljski nastrojenoj sredini. Počeli su da gledaju na porodični krug kao na neku vrstu poslednjeg uporišta i da se prema članovima svoje grupe ponašaju kao prema članovima velike porodice. Drugim rečima, antisemitska slika jevrejskog naroda kao porodice tesno povezane krvnim vezama ima nešto zajedničko sa slikom koju su Jevreji imali sami o sebi.

Ova je situacija bila važan činilac u ranom usponu i postojanom jačanju antisemitizma u devetnaestom veku. Koja će se grupa ljudi okrenuti antisemitizmu u određenoj zemlji u određenom istorijskom trenutku isključivo je zavisilo od opšte situacije koja ih je pripremala na žestoko neprijateljstvo prema vladama. Ali značajna sličnost u argumentima i predstavama koja je više puta spontano proizvedena, bila je u bliskoj vezi sa istinom koju je izopačavala. Uvek imamo Jevreje predstavljene kao međunarodnu trgovinsku organizaciju, po celom svetu raširen porodični koncern sa svuda identičnim interesima, tajnu silu iza prestola koja degradira sve vidljive vlade u puke fasade ili u marionete čije konce ona vuče iza scene. Zbog njihovih bliskih odnosa sa izvorima državne vlasti, Jevreje su neizbežno identifikovali sa vlašću, a zbog njihove uzdržanosti od društva i usredsređenosti na uzak porodični krug, neprestano su ih sumnjičili da rade na razaranju svih društvenih struktura.

II: *Rani antisemitizam*

OČIGLEDNO JE PRAVILO, iako se često zaboravlja, da antijevrejska osećanja stiču političku važnost samo onda kad se mogu kombinovati sa glavnim političkim problemima ili kad grupni jevrejski interes dođe u otvoreni

sukob sa vodećom klasom u društvu. Moderni antisemitizam, kao što znamo iz zemalja Srednje i Zapadne Evrope, imao je više političke nego ekonomske uzroke, dok su komplikovani klasni uslovi stvarali žestoku mržnju naroda u Poljskoj i Rumuniji. Tamo je, zahvaljujući nesposobnosti vlada da reše zemljišno pitanje i da nacionalnoj državi daju minimum jednakosti oslobođenjem seljaka, feudalno plemstvo uspelo ne samo da sačuva političku nadmoć već i da spreči uspon obične srednje klase. Jevreji u tim zemljama, jaki u broju a slabi u svemu ostalom, naizgled su ispunjavali neke funkcije srednje klase jer su uglavnom oni držali radnje i trgovinu i zato što su kao grupa stajali između krupnih zemljoposednika i klase bezemljaša. Mali posednici, međutim, mogu da postoje u feudalnoj kao i u kapitalističkoj ekonomiji. Jevreji su, ovde kao i svuda, bili nesposobni ili nevoljni da se razvijaju duž linija industrijskog kapitalizma, tako da je konačan rezultat njihovog delanja bila rasuta, neefikasna organizacija potrošnje bez odgovarajućeg sistema proizvodnje. Jevrejski poslovi bili su prepreka normalnom kapitalističkom razvoju jer je izgledalo da su Jevreji jedini od kojih se može očekivati ekonomski napredak iako oni nisu bili u stanju da ta očekivanja ispune. Zbog njihovog nastupa činilo se da su jevrejski interesi u sukobu sa onim delovima stanovništva iz kojih se inače razvijala srednja klasa. Vlade su, s druge strane, mlako pokušavale da podstaknu srednju klasu a da ne ukinu plemstvo i krupne posednike. Jedini njihov ozbiljan pokušaj bila je ekonomska likvidacija Jevreja delom kao ustupak javnom mnjenju, a delom zbog toga što su Jevreji još uvek bili deo starog feudalnog poretka. Vekovima su Jevreji bili posrednici između plemstva i seljaštva; sada su formirali srednju klasu ali nisu ispunjavali njene proizvodne funkcije i zaista su bili jedan od elemenata koji su stajali na putu industrijalizaciji i kapitalizaciji.[23] Ti istočnoevropski uslovi, međutim, iako su činili suštinu pitanja jevrejskih masa, nisu mnogo značajni u našem kontekstu. Njihov politički značaj bio je ograničen na zaostale zemlje gde je uobičajena mržnja prema Jevrejima bila neupotrebljiva kao oružje u posebne svrhe.

Antisemitizam je prvo buknuo u Pruskoj odmah posle Napoleonovog poraza 1807, kada su reformisti tako promenili političku strukturu da je plemstvo izgubilo svoje privilegije a srednja klasa dobijala priliku da razvija svoju slobodu. Ova reforma, revolucija odozdo , preobrazila je polufeudalnu strukturu pruskog prosvećenog despotizma u manje ili više modernu nacionalnu državu čija je poslednja stepenica bilo stvaranje nemačkog Rajha 1871.

[23] James Parkes, *The Emergence of the Jewish Problem, 1878-1939,* 1946, kratko i bez predrasuda raspravlja o ovim uslovima, u poglavljima IV i VI.

Iako su berlinski bankari toga vremena većinom bili Jevreji, pruske reforme nisu tražile nikakvu značajnu finansijsku pomoć od njih. Otvorene simpatije pruskih reformatora, njihova odbrana jevrejske emancipacije, bile su posledica nove jednakosti svih građana, ukidanja privilegija i uvođenja slobodne trgovine. Nisu bili zainteresovani za očuvanje Jevreja kao Jevreja za posebne svrhe. Njihov odgovor na primedbu da bi u uslovima jednakosti Jevreji mogli prestati da postoje bio je uvek: Neka. Šta se to tiče vlade koja traži samo da oni postanu dobri građani? [24] Emancipacija je, štaviše, bila relativno neofanzivna jer je Pruska upravo izgubila istočne pokrajine gde je živelo brojno i siromašno jevrejsko stanovništvo. Odluka o emancipaciji iz 1812. odnosila se samo na one bogate i korisne grupe Jevreja koje su već bile privilegovane najvećim građanskim pravima i koje bi opštim ukidanjem privilegija pretrpele velike štete u građanskom statusu. Za te grupe emancipacija nije značila mnogo više od opšteg javnog potvrđivanja *status quo*-a.

Ali simpatije pruskih reformatora prema Jevrejima bile su više nego logična posledica njihovih opštih političkih težnji. Kada je, skoro deceniju kasnije i u sred novog talasa antisemitizma, Vilhelm fon Humbolt izjavio: Ja volim Jevreje zaista samo *en masse; en détail* ja ih radije izbegavam, [25] on je naravno stajao u otvorenoj opoziciji prema preovlađujućoj modi koja je Jevreje favorizovala pojedinačno, a prezirala ih kao narod. Kao pravi demokrata, on je želeo da oslobodi potlačeni narod, a ne da deli privilegije pojedincima. Ali takav je pogled takođe bio u tradiciji starih pruskih činovnika, za koje znamo da su tokom celog osamnaestog veka dosledno radili na poboljšanju uslova života i unapređenju obrazovanja za Jevreje. Njihova podrška nije bila motivisana samo ekonomskim ili državnim razlozima, već prirodnom simpatijom prema jedinoj društvenoj grupi koja je takođe stajala izvan društvene zajednice a u okviru države, iako iz potpuno drugačijih razloga. Stvaranje građanske službe, čija je lojalnost pripadala državi i koja je bila nezavisna od promena u vladi, kidalo je njene klasne veze, ali je bilo i jedno od izvanrednih dostignuća stare pruske države. Ti su činovnici bili najvažnija grupa u Pruskoj osamnaestog veka i stvarni prethodnici reformatora; oni su ostali stub državne mašinerije kroz ceo devetnaesti vek iako su izgubili mnogo od svoga uticaja na plemstvo posle Bečkog kongresa.[26]

[24] Christian Wilhelm Dohm, *Uber die bürgerliche Verbesserung der Juden,* Berlin i Stettin, 1781, I, 174.

[25] *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen,* 1900, V, 236.

[26] Odličan opis tih civilnih službenika koji nisu bili suštinski različiti u raznim zemljama, nalazi se u Henry Pirenne, *A History of Europe from the Invasions to the XVI century,* London, 1939, pp. 361-362: Bez klasnih predrasuda i s neprijateljstvom prema privilegijama velikih plemića koji su ih prezirali... kroz njih nije govorio kralj, već anonimna monarhija, nadređena svemu, podvrgavajući sve svojoj moći.

Kroz držanje reformatora i naročito kroz proglas o emancipaciji 1812, posebni interesi države u vezi sa Jevrejima počeli su da se manifestuju na čudan način. Nestalo je staro iskreno uverenje o njihovoj koristi kao Jevreja (kada je čuo za masovno pokrštavanje Jevreja Fridrih II Pruski je uzviknuo: Nadam se da neće učiniti tako đavolju stvar!).[27] Emancipacija je data u ime principa i bilo kakva aluzija na usluge Jevreja bila bi svetogrđe po mentalitetu toga vremena. Posebne okolnosti koji su dovele do emancipacije, iako dobro poznate svima kojih se to ticalo, sada su se skrivale kao velika i strašna tajna. Sam proglas, s druge strane, shvaćen je kao poslednje i u izvesnom smislu najsjajnije dostignuće preobražaja od feudalne u nacionalnu državu i društvo u kome ubuduće neće biti bilo kakvih privilegija.

Jedna od reakcija ogorčenog plemstva, klase koja je najjače pogođena, bila je i iznenadna i neočekivana provala antisemitizma. Njihov najjasniji govornik, Ludvig fon der Marvic (koji se isticao među osnivačima konzervativne ideologije), podneo je dugačku peticiju vladi u kojoj je rekao da će Jevreji sada biti jedina grupa koja će uživati posebne prednosti, kritikujući pri tom preobražaj stare pruske države, koja je ulivala strahopoštovanje, u jevrejsku državu željnu novotarija . Politički napad pratio je društveni bojkot koji je skoro preko noći promenio lice berlinskog društva. Jer aristokrati su bili među prvima koji su proslavili na prelasku veka ove salone jevrejskih domaćica, gde se na kratko vreme susrelo istinski mešovito društvo. To je do izvesnog stepena tačno, ovo odsustvo predrasuda bilo je rezultat usluga koje su pružali jevrejski zajmodavci, vekovima isključivani iz svih velikih poslovnih transakcija, a svoju jedinu mogućnost našli su u ekonomski neproduktivnim i beznačajnim ali društveno važnim pozajmicama onim ljudima koji su imali sklonost da žive iznad svojih mogućnosti. U svakom slučaju, značajno je da su društvene veze opstale kada su apsolutne monarhije sa većim finansijskim mogućnostima uspostavile posao kroz privatne zajmove, čime su pojedinačni mali dvorski Jevreji postali stvar prošlosti. Prirodni otpor koji jedan plemić možda ima prema gubljenju vrednih izvora pomoći u hitnim situacijama naveo je njega da pre poželi da se oženi jevrejskom devojkom iz bogate porodice nego da mrzi jevrejski narod.

Provala plemićkog antisemitizma nije bila ni rezultat bližeg kontakta između Jevreja i plemstva. Naprotiv, i jednima i drugima je bilo zajedničko instinktivno odbijanje novih vrednosti srednje klase i klase sličnog porekla. U jevrejskim kao i u plemićkim porodicama pojedinac se smatrao prvenstveno članom porodice; njegove je obaveze na prvom mestu određivala porodica koja je pevazilazila život i važnost pojedinca. Obe su

[27] Vidi *Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten,* 1847.

bile nenacionalne i međuevropske i svaka je razumela način života one druge, u kome je nacionalna privrženost bila drugorazredna u odnosu na lojalnost prema porodici, najčešće razasutoj po celoj Evropi. I jedni i drugi su sadašnjost poimali tek kao kariku u lancu prošlih i budućih generacija. Antijevrejski liberalni pisci nisu propuštali priliku da istaknu tu čudnu sličnost principa i zaključilii su da se plemstva mogu rešiti samo ako se prvo reše Jevreja, i to ne zbog njihovih finansijskih veza, već zato što su i Jevreje i plemstvo smatrali preprekom istinskom razvoju te urođene ličnosti , te ideologije samopoštovanja koju je liberalna srednja klasa koristila u borbi protiv koncepcije rođenja, porodice i nasleđa.

Zbog tih projevrejskih činilaca sve je dobilo veći značaj, tako da su plemići otpočeli dugu liniju antisemitske političke argumentacije. Ni ekonomske veze niti društvena bliskost nisu imale nikakvu težinu u situaciji u kojoj se plemstvo otvoreno suprotstavlja egalitarnoj nacionalnoj državi. Društveno, napad na državu identifikovao je Jevreje sa vladom; uprkos tome što je srednja klasa, ekonomski i društveno, imala stvarne koristi od reforme, Jevreji su bili žestoko optuženi i ispaštali su staru izolaciju prezrenjem.

Posle Bečkog kongresa, kada je nakon dugih decenija tihe reakcije pod Svetom alijansom prusko plemstvo povratilo mnogo od svog uticaja na državu i čak privremeno postalo važnije nego što je ikada bilo u osamnaestom veku, aristokratski antisemitizam iznenada se pretvorio u blagu diskriminaciju bez političkog značaja.[28] U isto vreme, uz pomoć intelektualaca-romantičara, konzervativizam je dostigao svoj puni razvoj kao jedna od političkih ideologija koja je u Nemačkoj poprimila veoma karakterističan, ingeniozno dvosmislen stav prema Jevrejima. Od tada pa nadalje nacionalna država, opremljena konzervativnim argumentima, povukla je jasnu liniju između Jevreja koji su potrebni i poželjni i onih koji to nisu. Pod izgovorom suštinski hrišćanskog karaktera države šta bi moglo biti stranije prosvećenim despotima! narastajuća jevrejska inteligencija mogla je biti otvoreno diskriminisana jer nije bilo povratka na poslove bankara i biznismena. Ova vrsta diskriminacije, koja je pokušala da za Jevreje zatvori univerzitete time što će ih isključiti iz građanskih službi, imala je dvostruku prednost jer je pokazivala da nacionalna država više vrednuje posebne usluge nego jednakost i istovremeno sprečavala ili bar odgađala stvaranje nove grupe Jevreja, koji nisu bili ni od kakve očigledne koristi za državu, a čak je izgledalo da će biti asimilovani u društvo.[29] Ka-

[28] Kada je pruska vlada podnela novi emancipacioni zakon pred *Vereintige Landtage* 1847, skoro svi članovi visoke aristokratije su bili naklonjeni potpunoj jevrejskoj emancipaciji, vidi I. Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutchland,* Berlin, 1935, p. 224.

[29] Iz tog razloga su se pruski kraljevi toliko bavili najstrožim očuvanjem jevrejskih običaja i verskih rituala. Fridrih Vilhelm III je 1823. zabranio i najmanje osavremenjivanje

da je, osamdesetih godina, Bizmark došao u priličnu nepriliku da štiti Jevreje od Štekerove antisemitske propagande, on je rekao *expressis verbis* da hoće da protestuje samo protiv napada na imućnu jevrejsku zajednicu... čiji su interesi povezani sa očuvanjem naših državnih institucija i da se njegov prijatelj Blajhreder, pruski bankar, ne žali na napade na Jevreje uopšte (koje mora da je prevideo), već samo na bogate Jevreje.[30]

Prividna dvoličnost sa kojom su vladini činovnici s jedne strane protestovali protiv jednakosti (naročito protiv profesionalne jednakosti) za Jevreje, ili se kasnije pomalo žalili na jevrejski uticaj na štampu a ipak im, s druge strane, iskreno želeli dobro u svakom pogledu ,[31] više je odgovarala interesima države nego ranijem žaru reformatora. Najzad, Bečki kongres je povratio Pruskoj pokrajine gde su mase siromašnih Jevreja živele vekovima i niko osim nekoliko intelektualaca koji su sanjarili o Francuskoj revoluciji i pravima čoveka nikada nije ni pomišljao da njima da isti status kao njihovoj bogatoj braći a ovi su svakako bili poslednji koji bi zahtevali jednakost kojom mogu jedino da izgube.[32] Oni su kao i svi drugi znali da svaka zakonska i politička mera za emancipaciju Jevreja mora obavezno da dovede do pogoršanja njihove građanske i društvene situacije. [33] I sami su bolje nego iko znali koliko njihova moć zavisi od pozicije i prestiža u jevrejskim zajednicama. Tako da su teško mogli da prihvate ijednu drugu politiku osim da nastoje da sebi pribave više uticaja a da svoje sunarodnike čuvaju u nacionalnoj izolaciji, pretvarajući se da je ta izolacija deo njihove religije. Zašto?... Zato što će drugi još više zavisiti od njih, tako da ostale, kao *unsere Leute,* mogu da koriste samo moćni. [34] A u dvadesetom veku, kada je emancipacija prvi put bila svršena

---

a njegov naslednik, Fridrih Vilhelm IV, otvoreno je izjavio da država ne sme učiniti ništa što bi produžilo stapanje Jevreja sa ostalim stanovnicima njegovog kraljevstva. Elbogen, op. cit., pp. 223, 234.

[30] U pismu *Kultursminister*-u fon Putkameru u oktobru 1880. Vidi takođe pismo Herberta fon Bizmarka iz novembra 1880. Tidemanu. Oba pisma u Walter Frank, *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung,* 1928, pp. 304, 305.

[31] August Varnhagen komentariše izjavu Fridriha Vilhelma IV. Kralja su pitali šta namerava da radi sa Jevrejima. On je odgovorio: Želim im svako dobro, ali želim da osećaju da su Jevreji . Ove reči su ključ mnogo čega. *Tagebücher,* Leipzig, 1861, II, 113.

[32] Da će se emancipacija Jevreja sprovesti protivno volji jevrejskih predstavnika bilo je opštepoznato u osamnaestom veku. Mirabo je raspravljao pred *Assemblée Nationale* 1789: Gospodo, da li zato što Jevreji ne žele da budu građani, vi ih ne proglašavate građanima? U vladi kakvu ste sada osnovali svi ljudi moraju biti ljudi; morate prognati sve one koji nisu ili koji odbijaju da postanu ljudi. Stav nemačkih Jevreja u ranom devetnaestom veku saopštava J. M. Jost, *Neuere Geschichte der Israeliten. 1815-1845,* Berlin, 1846. Band 10.

[33] Adam Mueller (vidi *Ausgewählte Abhandlungen,* priredio J. Baxa, Jena, 1921, p. 215) u pismu Meternihu 1815.

[34] E. G. Paulus, *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln,* 1831.

činjenica za jevrejske mase, došlo je do konačnog nestanka moći privilegovanih Jevreja.

Tako je uspostavljena savršena harmonija interesa između moćnih Jevreja i države. Bogati Jevreji su želeli i postigli kako kontrolu nad svojim sunarodnicima tako i odvajanje od nejevrejskog društva; država je mogla da kombinuje politiku blagonaklonosti prema bogatim Jevrejima sa legalnom diskriminacijom prema jevrejskoj inteligenciji i jačanjem društvene podvojenosti, kako je izraženo u konzervativnoj teoriji hrišćanske suštine države.

Dok je antisemitizam u plemstvu ostao bez političkih posledica i brzo splasnuo u decenijama Svete alijanse, liberali i radikalni intelektualci su nadahnuli i poveli novi talas antisemitizma odmah posle Bečkog kongresa. Liberalna opozicija Meternihovom političkom režimu na kontinentu i oštri napadi na reakcionarnu prusku vladu brzo su doveli do antisemitskih ispada i prave poplave antijevrejskih pamfleta. Baš zato što su bili mnogo manje iskreni i otvoreni u opoziciji prema vladi nego što je plemić Marvic bio deceniju ranije, oni su napadali Jevreje više nego vladu. Zabrinuti uglavnom zbog jednakih mogućnosti i odbijajući pre svega svako oživljavanje aristokratskih privilegija koje su im ograničavale pristup državnim poslovima, uveli su u diskusiju razliku između Jevrejina pojedinca, naše braće , i Jevreja kao grupe, razliku koja je od tada postala zaštitni znak levog antisemitizma. Iako nisu potpuno razumevali zašto i kako vlada u svojoj prisilnoj nezavisnosti od društva čuva i štiti Jevreje kao odvojenu grupu, oni su dovoljno dobro znali da tu postoji neki politički osnov i da je jevrejsko pitanje nešto više od problema Jevreja pojedinačno i ljudske tolerancije. Iskovali su nove nacionalističke fraze država u državi i nacija bez nacije . Grešeći svakako u prvom delu, jer Jevreji nisu imali ličnih političkih ambicija i bili su jedina društvena grupa bezuslovno lojalna državi, u drugom su bili polovično u pravu, jer Jevreji, uzeti kao društvena a ne kao politička zajednica, nisu zapravo činili posebnu grupu u okviru nacije.[35]

U Pruskoj, iako ne u Austriji i u Francuskoj, ovaj radikalni antisemitizam bio je skoro isto tako kratkotrajan i bez posledica kao ranije plemićki antisemitizam. Radikali su bili sve obuzetiji liberalizmom srednje klase u ekonomskom usponu, klase koja je dvadesetak godina kasnije na svojim skupštinama po celoj Nemačkoj zahtevala jevrejsku emancipaciju i političku jednakost. To je, međutim, uspostavilo izvesnu teorijsku, pa čak i književnu tradiciju čiji se uticaj oseća u čuvenim antijevrejskim spisima mladog Marksa, koji je tako često i nepravedno bio optuživan za antisemi-

[35] Za tačan i pouzdan prikaz nemačkog antisemitizma u devetnaestom veku vidi Waldemar Gurian, Antisemitism in Modern Germany , u *Essay on Anti-Semitism,* priredio K. S. Pinson, 1946.

tizam. To što jedan Jevrejin, Karl Marks, može da piše na isti način kao ovi antijevrejski radikali, dokazuje jedino koliko je malo zajedničkog ova vrsta antisemitizma imala sa potpuno razvijenim antisemitizmom. Marksa kao Jevrejina pojedinca, nisu mnogo zbunjivali ovi argumenti protiv jevrejstva kao i, na primer, Ničea sopstveni argumenti protiv Nemačke. Marks, istina je, u svojim kasnijim godinama nikada nije pisao ili izrekao svoje mišljenje o jevrejskom pitanju; ali to jedva da ima veze sa nekakvom temeljnom promenom njegove misli. Njegova isključiva preokupacija društvenim fenomenom klasne borbe, problemima kapitalističke proizvodnje u koju Jevreji nisu bili umešani niti kao kupci niti kao prodavci rada i njegovo krajnje prenebregavanje političkih pitanja automatski ga je sprečilo da dalje ispituje strukturu države, a time i ulogu Jevreja. Jak uticaj marksizma na radnički pokret u Nemačkoj jedan je od glavnih razloga što su nemački revolucionarni pokreti pokazali tako malo znakova antijevrejskog osećanja.[36] Jevreji su imali mali ili nikakav značaj u socijalnim borbama tog vremena.

Počeci modernog antisemitskog pokreta svuda datiraju od poslednje trećine devetnaestog veka. U Nemačkoj je on još jednom neočekivano nastao među plemstvom, čija se opozicija prema državi opet pojačala preobražajem pruske monarhije u razvijenu nacionalnu državu posle 1871. Bizmark, stvarni osnivač nemačkog Rajha, imao je stalne bliske odnose sa Jevrejima otkad je postao premijer; sada su ga optuživali da zavisi od Jevreja i da od njih prima mito. Njegov napor i delimičan uspeh u oslobađanju vlade od mnogih feudalnih ostataka izazvali su neizbežan sukob sa aristokratijom; ova je napadala Bizmarka ili kao nevinu žrtvu ili kao Blajhrederovog plaćenog agenta. Odnos je zapravo bio sasvim suprotan: Blajhreder je nesumnjivo bio visoko cenjeni i dobro plaćeni Bizmarkov agent.[37]

Feudalna aristokratija, međutim, iako još uvek dovoljno moćna da utiče na javno mnjenje, nije u sebi bila ni dovoljno jaka niti dovoljno važna da povede pravi antisemitski pokret kao onaj koji je počeo osamdesetih godina. Njen glasnogovornik, dvorski kapelan Šteker, sin roditelja iz niže srednje klase, bio je mnogo manje nadaren predstavnik konzervativnih interesa nego njegovi prethodnici, romantični intelektualci koji su formulisali glavne težnje konzervativne ideologije pedesetak godina ranije. Štaviše, on nije otkrio korist antisemitske propagande putem praktičnih ili teorijskih razmatranja, već slučajno, kada je uz pomoć velikog demagoškog ta-

[36] Jedini levičarski nemački antisemita od nekakvog značaja bio je E. Duering koji je smislio konfuzno naturalističko objašnjenje jevrejske rase u svom *Die Judenfrage als Frage der Rassenschädlichkeit für Existenz, Sitte und Cultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort,* 1880.

[37] Za antisemitske napade na Bizmarka vidi Kurt Wawrzinek, *Die Entstehung der deutschen Antisemitenpartien. 1873-1890,* Historische Studien, Heft 168, 1927.

lenta otkrio da je ona veoma korisna za popunjavanje inače praznih mesta. Ali on ne samo da nije razumeo sopstveni iznenadni uspeh; kao dvorski kapelan i službenik i kraljevske porodice i vlade, on jedva da je bio u poziciji da ga valjano iskoristi. Njegova entuzijastična publika sastojala se isključivo od pripadnika niže srednje klase, sitnih preduzetnika i trgovaca, majstora i staromodnih zanatlija. A antijevrejska osećanja ovih ljudi još nisu bila, svakako ne isključivo, motivisana sukobom sa državom.

III: *Prve antisemitske partije*

ISTOVREMENOM PORASTU antisemitizma kao ozbiljnog političkog činioca u Nemačkoj, Austriji i Francuskoj poslednjih dvadeset godina devetnaestog veka prethodio je niz finansijskih skandala i afera zbog prevara, čiji je glavni izvor bila prevelika proizvodnja gotovog kapitala. U Francuskoj su većina članova Parlamenta i neverovatan broj vladinih službenika ubrzo bili tako duboko umešani u prevare i mito da Treća republika nije nikad mogla da povrati prestiž koji je izgubila tokom prvih decenija postojanja; u Austriji i Nemačkoj plemstvo je bilo veoma kompromitovano. U sve tri zemlje Jevreji su bili samo posrednici i nijedna jevrejska kuća nije izašla sa trajnim bogatstvom iz prevara u Panamskoj aferi i u *Gründungsschwindel.*

Ali, još jedna grupa ljudi, pored plemića, vladinih oficira i Jevreja, bila je upletena u ove fantastične investicije koje su umesto obećavajućeg profita rezultirale neverovatnim gubicima. Ta se grupa uglavnom sastojala od srednjih slojeva koji su sada iznenada postali antisemitski orijentisani. Oni su bili mnogo ozbiljnije pogođeni nego ijedna druga grupa: rizikovali su male ušteđevine i bili trajno uništeni. Bilo je važnih razloga za njihovu lakovernost. Kapitalistička ekspanzija na domaćoj sceni nastojala je sve više da likvidira male posednike kojima je postalo pitanje života ili smrti da brzo uvećaju to malo što imaju jer je pretila opasnost da sve izgube. Postajali su svesni da će, ako ne uspeju da se uzdignu u buržoaziju, potonuti u proletarijat. Decenije opšteg napretka značajno su usporile ovaj razvoj (mada ga nisu sprečili), tako da je njihova panika bila donekle preuranjena. Kako je vreme odmicalo, strah nižih srednjih slojeva tačno je odgovarao Marksovom predviđanju njihovog brzog raspada.

Niži srednji slojevi ili sitna buržoazija bili su potomci gilda zanatlija i trgovaca koji su vekovima bili zaštićeni od rizika sistemom koji je konkurenciju stavljao izvan zakona te su i u krajnjoj instanci bili pod zaštitom države. Stoga su se oni žalili na svoju nesreću pod Mančesterskim sistemom, koji ih je izložio teškoćama konkurentskog društva i lišio ih svih

posebnih zaštita i privilegija koje su im pružale državne vlasti. Oni su tako bili prvi koji su se borili za državu sa socijalnim osiguranjem, od koje su očekivali ne samo da ih zakloni od opasnosti već i da ih sačuva u profesijama i pozivima koje su nasledili od svojih porodica. Kako je glavna karakteristika veka slobodne trgovine bila ulazak Jevreja u sve profesije, sasvim je razumljivo što su niži srednji slojevi Jevreje smatrali predstavnicima najdoslednije primene Mančesterskog sistema, [38] iako to uopšte nije bilo tačno.

Ova dosta nategnuta ogorčenost, koju prvo nalazimo u nekih konzervativnih pisaca koji su slučajno združili napad na buržoaziju sa napadom na Jevreje, dobila je veliki podsticaj kada je trebalo da oni koji su se nadali pomoći od vlade i igrali na čudo prihvate prilično dvosmislenu pomoć bankara. Malom vlasniku jedne radnje bankar je izgledao isti takav eksploatator kao što je vlasnik velikog industrijskog preduzeća bio za radnike. Ali dok su evropski radnici, iz ličnog iskustva i marksističkog ekonomskog obrazovanja, znali da kapitalista ispunjava duplu ulogu eksploatišući ih i dajući im mogućnost da proizvode, malog trgovca niko nije mogao da prosveti o njegovoj društvenoj i ekonomskoj sudbini. Njegov je položaj bio čak gori nego radnikov i na osnovu svog iskustva on je bankara smatrao parazitom i lihvarom koji treba da postane njegov nevidljivi partner, čak i ako taj bankar, za razliku od fabrikanta, nema baš nikakve veze sa njegovim poslom. Nije teško zamisliti da čoveka koji stavi svoj novac samo i direktno u službu zarađivanja većeg novca mogu žešće da mrze nego onoga ko dobija profit kroz dug i zamršen proces proizvodnje. Kako u to vreme niko nije tražio kredit, ako je to ikako mogao da izbegne mali trgovci svakako ne bankari su izgledali kao eksploatatori ne radne snage i proizvodnih mogućnosti, već nesreće i bede.

Mnogi od tih bankara bili su Jevreji i, što je još važnije, opšta predstava o bankaru nosila je iz istorijskih razloga jevrejske crte. Tako je levičarski pokret niže srednje klase i cela propaganda protiv bankarskog kapitala postala manje ili više antisemitska, što je od male važnosti za industrijsku Nemačku, ali od velikog značaja u Francuskoj i, u manjem stepenu, u Austriji. Za trenutak je izgledalo da su Jevreji zaista prvi put došli u neposredan sukob sa drugom klasom bez posredovanja države. U okviru nacionalne države, u kojoj je funkcija vlade bila manje-više određena njenim položajem nad konkurentskim klasama, takav sukob je bio mogućan, iako opasan način da se normalizuje jevrejski položaj.

Ovom društveno-ekonomskom elementu, međutim, brzo je dodat još jedan, koji se tokom vremena pokazao kao mnogo kobniji. Položaj Jevre-

[38] Otto Glagau, *Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion,* Berlin, 1878. Od istog autora *Der Boersen und Gruendungsschwindel,* 1876, jedan je od najvažnijih antisemitskih pamfleta toga vremena.

ja kao bankara nije zavisio od pozajmica malim ljudima u nevolji već prvenstveno od davanja državnih zajmova. Sitne pozajmice bile su prepuštene sitnim sunarodnicima, koji su se na taj način pripremali za obećavajuće karijere svoje bogatije i poštovanije braće. Društveni otpor nižih srednjih slojeva protiv Jevreja postao je visokoeksplozivni politički element, jer se mislilo da ti mnogo omraženi Jevreji čvrsto idu ka političkoj moći. Zar oni nisu bili isuviše dobro poznati po svojim odnosima sa vladom u drugim pitanjima? Društvena i ekonomska mržnja su, sa druge strane, političkom argumentu dodale ono hajkačko nasilje koje do tada uopšte nije postojalo.

Fridrih Engels je jedanput primetio da su protagonisti antisemitskog pokreta u to vreme bili plemići, a njihov hor razularena gomila sitne buržoazije. To je tačno ne samo za Nemačku već i za austrijski hrišćanski socijalizam i za francuske antidrajfusovce. U svim tim slučajevima, aristokratija, u očajničkoj poslednjoj borbi, pokušavala je da sklopi savez sa konzervativnim crkvenim snagama sa katoličkom crkvom u Austriji i Francuskoj, sa protestantskom crkvom u Nemačkoj, pod izgovorom da se protiv liberalizma bori hrišćanskim oružjem. Gomila je bila samo sredstvo da oni ojačaju svoju poziciju, da svojim glasovima daju veći odjek. Očigledno aristokrati nisu ni mogli niti hteli da organizuju gomilu koju bi i onako odbacili čim postignu cilj. Ali otkrili su da antisemitske parole vrlo efikasno pokreću široke slojeve populacije.

Sledbenici dvorskog kapelana Štekera nisu organizovali prve antisemitske partije u Nemačkoj. Kad se pokazala privlačnost antisemitskih parola, radikalni antisemiti su se odmah ogradili od Štekerovog berlinskog pokreta, ušli su u otvorenu borbu protiv vlade i osnovali partije čiji su predstavnici u Rajhstagu o svim glavnim domaćim pitanjima glasali sa najvećom opozicionom partijom, socijaldemokratima.[39] Oni su se brzo oslobodili kompromitujućeg početnog saveza sa starim vlastima; Bekel, prvi antisemita član Parlamenta, dugovao je svoje mesto glasovima hesenskih seljaka koje je branio od junkera i Jevreja , to jest od plemstva koje je posedovalo previše zemlje i od Jevreja od čijih su kredita zavisili.

Te prve, male, antisemitske partije su se odjednom izdvojile od ostalih partija. Oni su za sebe tvrdili da nisu samo jedna od partija, već partija iznad svih partija . U klasnoj i partijski vođenoj nacionalnoj državi samo su država i vlada pretendovale na položaj iznad svih partija i klasa i da predstavljaju naciju u celini. Partije su bile prihvatljive grupe čiji su poslanici predstavljali interese svojih glasača. Iako su se borile za vlast, podrazumevalo se da je na vladi da uspostavi ravnotežu između sukobljenih interesa i njihovih predstavnika. Antisemitske partije su tvrdile da su iz-

[39] Vidi Wawrzinek, *op. cit.* Instruktivan pregled svih ovih događaja, sa posebnim osvrtom na dvorskog kapelana Štekera, u Frank, *op. cit.*

nad svih partija , što je jasno pokazivalo njihovu težnju da predstavljaju celu naciju, da imaju isključivu vlast, da zaposednu državnu mašineriju, da oni zamene državu, dok su, na drugoj strani, i dalje bile organizovane kao partije, da bi tako njihovi glasači dominirali nacijom.

Državna politika nacionalne države došla je dotle da nijedna posebna grupa nije više mogla da ima isključivu političku moć, tako da je vlada preuzela stvarno političko rukovođenje koje nije više zavisilo od društvenih i ekonomskih činilaca. Revolucionarni pokreti s leva, koji su se borili za radikalnu promenu društvenih uslova, nikada nisu direktno dirnuli u ovaj vrhovni politički autoritet. Oni su osporavali samo moć buržoazije i njen uticaj na državu, pa su uvek bili spremni da puste vladi da vodi strane poslove gde su u pitanju bili interesi lažno ujedinjenih naroda. Brojni programi antisemitskih grupa, s druge strane, bili su od početka najviše zainteresovni za strane poslove; njihov revolucionarni impuls bio je usmeren protiv vlade više nego protiv određene klase i oni su zapravo težili da unište politički obrazac države sredstvima partijske organizacije.

Zahtev partije da bude iznad svih partija imao je druge, mnogo značajnije implikacije od pukog antisemitizma. Da je to bilo samo pitanje uklanjanja Jevreja, Fričov predlog na jednom od ranih antisemitskih kongresa[40] da se ne stvara nova partija već da se širi antisemitizam sve dok konačno sve postojeće partije ne postanu antijevrejski nastrojene, dao bi mnogo brže rezultate. Ali Fričov predlog prošao je nezapaženo jer je antisemitizam tada već bio instrument za ukidanje ne samo Jevreja već i državne politike nacionalne države.

Nije samo nesrećni slučaj to što se zahtev antisemitskih partija poklopio sa ranim stepenima imperijalizma i našao pandane u izvesnim trendovima u Velikoj Britaniji, u kojoj antisemitizam nije postojao, kao i u nekim snažnim antisemitskim sveopštim pokretima na kontinentu.[41] Samo su u Nemačkoj ti novi trendovi bili neposredna posledica antisemitizma kao takvog, a antisemitske partije prethodile su i nadživele stvaranje čisto imperijalističkih grupa kao što su *Alldeutcher Verband* i drugih, koje su sve zahtevale da budu iznad partijskih grupa.

Činjenica da su slične formacije bez aktivnog antisemitizma koje su izbegle šarlatanstvo antisemitskih partija i stoga je isprva izgledalo kao da imaju više šansi za konačnu pobedu bile konačno potisnute ili uništene od strane antisemitskog pokreta, dobar je pokazatelj koliko je ovaj predmet važan. Verovanje antisemita da njihova tvrdnja da imaju ekskluzivno pravo na vlast nije ništa više od onog što su Jevreji zapravo postigli, davalo im je prednost domaćeg programa, a uslovi su bili takvi da se moralo

[40] Ovaj predlog je dat 1886. u Kaselu, gde je osnovan *Deutsche Antisemitische Vereinigung.*

[41] Za obimnu diskusiju o partijama nad partijama i pan-pokretima vidi VIII poglavlje.

ući u arenu društvene borbe da bi se zadobila politička moć. Oni su mogli da pretenduju da pobede Jevreje kao što su se radnici borili sa buržoazijom. Njihova prednost sastojala se u tome što su, napadajući Jevreje, za koje se verovalo da predstavljaju tajnu moć u pozadini zvanične vlade, otvoreno mogli da napadaju samu državu, dok se imperijalističke grupe, svojom blagom i sporednom antipatijom prema Jevrejima, nikada nisu povezale sa važnim društvenim borbama tog vremena.

Druga veoma važna odlika novih antisemitskih partija bila je ta što su one smesta započele nadnacionalno organizovanje svih antisemitskih grupa u Evropi, otvoreno se suprotstavljajući tekućim nacionalističkim parolama. Uvodeći taj nadnacionalni element, one su jasno pokazale da ne teže samo političkoj vladavini nad određenom nacijom, već da planiraju i korak dalje ka međuevropskoj vladavini nad svim nacijama .[42] Ovaj drugi revolucionarni element značio je temeljni raskid sa *status quo*-om, to se često previđalo jer su sami antisemiti, delom zbog tradicionalnih navika, a delom svesno lažući, u svojoj propagandi koristili jezik reakcionarnih partija.

Blizak odnos između naročitih okolnosti jevrejske egzistencije i ideologije ovakvih grupa još je evidentniji u organizovanju nadnacionalnih grupa nego u stvaranju partije nad partijama. Jevreji su vrlo jasno bili jedini međuevropski element u nacionalno izdeljenoj Evropi. Izgledalo je prosto logično da njihov neprijatelj treba da se organizuje na istom principu ako hoće da pobedi navodne tajne manipulatore političke sudbine svih nacija.

Dok je bilo sigurno da je ovaj argument ubedljiv, uspeh nadnacionalnog antisemitizma zavisio je od mnogo opštijih stavova. Čak i krajem prošlog veka, a naročito od francusko-pruskog rata, sve više ljudi je osećalo da je nacionalna organizacija Evrope zastarela jer više ne može da adekvatno odgovori na nove ekonomske izazove. Ovo je osećanje bilo moćni argument podrške internacionalnom organizovanju socijalizma i ovaj ga je, za uzvrat, jačao. Masama se širilo uverenje da postoje identični interesi širom Evope.[43] Dok su međunarodne socijalističke organizacije ostale pasivne i

42 Prvi međunarodni antijevrejski kongres održan je 1882. u Drezdenu, sa oko 3.000 delegata iz Nemačke, Austro-Ugarske i Rusije; tokom te diskusije Štekera su porazili radikalni elementi koji su se sastali godinu dana kasnije u Šemnicu i osnovali *Alliance Antijuive Universelle*. Dobar prikaz tih susreta i kongresa, njihovih programa i diskusija naći će se u Wawrzinek, *op. cit.*

43 Međunarodna solidarnost radničkih pokreta bila je, sve dok je postojala, međuevropska stvar. Njihova ravnodušnost prema spoljnoj politici bila je istovremeno neka vrsta samozaštite i od aktivnog učestvovanja u savremenoj imperijalističkoj politici njihovih zemalja i od borbe protiv nje. Što se tiče ekonomskih interesa, bilo je sasvim jasno da bi svi u francuskoj ili britanskoj ili holandskoj naciji osetili potres od pada svojih imperija, a ne samo kapitalisti i bankari.

nezainteresovane u svim pitanjima spoljne politike (to jest upravo u onim pitanjima u kojima je njihov internacionalizam mogao da se dokaže), antisemiti su počeli sa problemima spoljne politike i čak su i rešenja domaćih problema tražili na nadnacionalnoj osnovi. Ako ideologije uzmemo manje po njihovim spoljnim vrednostima i ako se bliže zagledaju stvarni programi odgovarajućih partija, otkrićemo da socijalisti, koji su se više bavili domaćim problemima, mnogo bolje odgovaraju nacionalnoj državi nego antisemiti.

Naravno, to ne znači da internacionalna uverenja socijalista nisu bila iskrena. Ona su, naprotiv, bila jača i, slučajno, mnogo starija od otkrića klasnih interesa koji probijaju granice nacionalnih država. Ali sama svest o sveopštem značaju klasne borbe navela ih je da previde to nasleđe koje je Francuska revolucija zaveštala radničkim partijama, a jedino ih je ono moglo dovesti do artikulisane političke teorije. Socijalisti su implicitno sačuvali originalni koncept nacije među nacijama , koje sve pripadaju porodici čovečanstva, ali nikada nisu napravili nacrt po kome bi preobrazili tu ideju u operativni koncept u svetu suverenih država. Taj internacionalizam je, sledstveno, ostao lično uverenje koje su svi delili, a njihova zdrava nezainteresovanost za nacionalni suverenitet obrnula se u dosta nezdravu i nerealističnu ravnodušnost prema spoljnoj politici. Pošto partije s leva nisu prigovarale nacionalnim državama u principu, već samo sa aspekta nacionalne suverenosti, pošto su, štaviše, njihove sopstvene neartikulisane nade u federalne strukture sa eventualnom integracijom svih nacija na istim principima nekako podrazumevale nacionalnu slobodu i nezavisnost svih potlačenih naroda, oni su mogli da se kreću u okviru nacionalne države i čak da se pojave, u vreme raspada sopstvene društvene i političke strukture, kao jedina grupa u populaciji koja se nije prepuštala ekspanzionističkim fantazijama i idejama o uništavanju ostalih naroda.

Nadnacionalizam antisemita prišao je pitanju međunarodne organizacije sa sasvim suprotnog gledišta. Njegov je cilj bila nadmoćna superstruktura koja bi podjednako razorila sve nacionalne strukture nikle na domaćem tlu. Antisemiti su mogli da se upuste u hipernacionalističko fraziranje čak i kad su se pripremali da razore državnu politiku sopstvene nacije, jer je plemenski nacionalizam sa svojom neumerenom žudnjom za osvajanjem, bio jedna od glavnih snaga kojom se na silu probijaju uske i skučene granice države i njenog suvereniteta.[44] Što je efektnija bila šovinistička propaganda, lakše je bilo ubediti javno mnjenje u neophodnost nadnacionalne strukture koja bi vladala odozgo i bez nacionalnih razlika univerzalnim monopolom vlasti i instrumentima nasilja.

Nema sumnje da je poseban međuevropski položaj jevrejskog naroda mogao da posluži u svrhe socijalističkog federalizma makar onoliko ko-

[44] Uporedi VIII poglavlje.

liko je poslužio mračnim zaverama nadnacionalista. Ali socijalisti su bili toliko obuzeti klasnom borbom i tako nemarni prema političkim posledicama sopstvenih nasleđenih koncepata da su Jevreje shvatili kao politički faktor tek kad su se već sukobili sa antisemitizmom u punom jeku kao ozbiljnim takmacem na domaćoj sceni. Tada oni nisu bili samo nepripremljeni da unesu jevrejsko pitanje u svoje teorije, već su se bojali da ga uopšte i dodirnu. Ovde, kao i u drugim međunarodnim pitanjima, prepustili su to nadnacionalistima koji su onda možda izgledali kao jedini koji znaju odgovore na svetske probleme.

Na smeni vekova, posledice prevara iz sedamdesetih činile su svoje, i doba napretka i opšteg blagostanja, naročito u Nemačkoj, stavilo je tačku na preuranjena vrenja iz osamdesetih. Niko nije mogao da predvidi da je ova tačka samo predah, da će se sva nerešena politička pitanja zajedno sa svim neutaženim političkim mržnjama udvostručiti po snazi i nasrtnosti posle Prvog svetskog rata. Antisemitske partije u Nemačkoj, nakon početnih uspeha, opet su postale beznačajne; njihove vođe, posle kratkog upravljanja javnim mnjenjem, nestale su kroz zadnja vrata istorije u mrak ludačke zbrke i šarlatanstva koje ima lek za sve.

IV: *Antisemitizam levičara*

DA NIJE BILO zastrašujućih posledica antisemitizma u naše vreme, mogli bismo da obratimo manje pažnje na njegov razvoj u Nemačkoj. Kao politički pokret, antisemitizam devetnaestog veka najbolje se može proučavati u Francuskoj, gde je skoro čitavu deceniju dominirao političkom scenom. Kao ideološka snaga, boreći se sa drugim mnogo uvaženijim ideologijama za naklonost javnog mnjenja, on je dostigao svoj najjasniji oblik u Austriji.

Nigde Jevreji nisu činili tako velike usluge državi kao u Austriji, čije je brojne nacionalnosti držala na okupu samo dvojna monarhija kuće Habzburga, i gde je Jevrejin kao državni bankar, nasuprot svim ostalim evropskim zemljama, preživeo pad monarhije. Baš kao na početku osamnaestog veka, kredit Zamuela Openhajmera bio je identičan sa kreditom kuće Habsburga, tako da je na kraju austrijski kredit zapravo bio kredit *Creditanstalt*-a bankarske kuće Rotšild.[45] Iako dunavska monarhija nije imala homogeno stanovništvo, najvažniji preduslov za evoluciju u nacionalnu državu, ona nije mogla da izbegne preobražaj prosvećenog despotizma u ustavnu monarhiju i stvaranje modernih građanskih službi. To je značilo da treba da oformi izvesne institucije nacionalne države. Kao prvo, moderni klasni sistem rastao je po nacionalnim linijama, tako da su određene

[45] Vidi Paul H. Emden, The Story of the Vienna *Creditanstalt* , u *Menorah Journal,* XXVIII, 1, 1940.

nacionalnosti počele da se identifikuju sa određenim klasama ili bar profesijama. Nemci su postali dominantna nacija uglavnom u istom smislu kao što je buržoazija postala dominantna klasa u nacionalnoj državi. Mađarski plemići-zemljoposednici igrali su čak važniju, ali u suštini sličnu ulogu, kakvu je imalo plemstvo u drugim zemljama. Sama državna mašinerija dala je sve od sebe da očuva staru apsolutnu distancu od društva, da vlada nad svim nacionalnostima, kao nacionalna država, poštujući svoje klase. Rezultat za Jevreje bio je taj da jevrejska nacionalnost jednostavno nije mogla da se stopi sa drugim klasama u nacionalnoj državi ili da i sama postane klasa. Kako su se Jevreji u nacionalnoj državi razlikovali od svih društvenih klasa svojim posebnim odnosom prema državi, tako su se razlikovali i od ostalih nacionalnosti u Austriji svojim posebnim odnosom prema habsburškoj monarhiji. I kao što je svuda svaka klasa koja je došla u otvoren sukob sa državom postajala antisemitska, tako je u Austriji svaka nacionalnost koja se nije prosto umešala u sveopštu borbu nacionalnosti, već je došla u otvoreni sukob sa monarhijom samom, počinjala svoju borbu napadom na Jevreje. Ali postojala je jasna razlika između tih sukoba u Austriji i sukoba u Nemačkoj i Francuskoj. U Austriji oni nisu bili samo oštriji, već je prilikom izbijanja Prvog svetskog rata svaka nacionalnost, a to znači svaki sloj društva, bio suprotstavljen državi, tako da je više nego igde u Zapadnoj ili Srednjoj Evropi stanovništvo pozdravilo aktivni antisemitizam.

U tim sukobima je bio izrazit neprekidni porast mržnje pripadnika nemačke nacionalnosti prema državi, koji se ubrzao osnivanjem Rajha i kada se otkrila beskorisnost antisemitskih parola posle finansijskog kraha 1873. Društvena situacija je u tom trenutku bila praktično ista kao u Nemačkoj, ali socijalna propaganda da bi se pridobio glas srednje klase smesta je uplivala u mnogo nasilniji napad na državu i u mnogo glasnije priznanje nelojalnosti prema Austriji. Štaviše, Nemačka liberalna partija, pod vođstvom Šenerera, bila je od početka partija niže srednje klase bez veza ili ograničavanja od strane plemstva i nesumnjivo sa levičarskim nazorima. Ona nije nikada stekla stvarno masovnu bazu, ali je tokom osamdesetih godina postigla značajan uspeh na univerzitetima, gde je na bazi otvorenog antisemitizma organizovala kompaktnu studentsku organizaciju. Šenererov antisemitizam, prvo skoro isključivo upravljen protiv Rotšildovih, pribavio mu je simpatije radničkog pokreta, koji je njega smatrao autentičnim radikalom.[46] Njegova glavna prednost bila je što je on svoju

[46] Vidi F. A. Neuschaefer, *Georg Ritter von Schoenerer,* Hamburg, 1935. i Eduard Pichl, *Georg Schoenerer,* 1938, 6 tomova. Čak i 1912. kada je Šonererova agitacija već odavno izgubila svaki značaj, bečki *Arbeiterzeitung* gajio je vrlo strasna osećanja prema čoveku o kome je mogao da misli samo onako kako je Bizmark jedanput rekao za Lasala: I kad smo izmenjali udarce, pravda je još uvek zahtevala da priznamo, čak i tokom borbe: On je muškarac; a ostali su babe. (Neuschaefer, p. 33.)

antisemitsku propagandu mogao da zasniva na činjenici koja se može dokazati: kao član austrijskog Rajhstrata, on se zalagao za nacionalizaciju puteva, čiji je najveći deo od 1836. bio u rukama Rotšildovih, prema državnoj licenci koja je isticala 1886. Šenerer je uspeo da sakupi 40.000 potpisa protiv njenog obnavljanja i da pomeri jevrejsko pitanje u središte interesovanja javnosti. Bliska veza između Rotšildovih i finansijskih interesa monarhije postala je vrlo vidljiva kada je vlada pokušala da produži licencu pod uslovima koji su bili očigledno nepovoljni po državni kao i po javni interes. Šenererova agitacija u toj stvari označila je stvarni početak artikulisanog antisemitskog pokreta u Austriji.[47] Poenta je u tome što je taj pokret, za razliku od Štekerove agitacije u Nemačkoj, osnovao i vodio čovek koji je bez sumnje bio iskren i koji stoga nije prestao da koristi antisemitizam kao propagandno oružje, ali je brzo razvio pangermansku ideologiju koja je mnogo dublje uticala na nacizam nego ijedna druga nemačka vrsta antisemitizma.

Iako je konačno pobedio, Šenererov pokret je privremeno porazila jedna druga antisemitska partija, hrišćanski socijalisti, pod vođstvom Ligera. Dok je Šenerer katoličku crkvu i njen znatan uticaj na austrijsku politiku napadao skoro koliko i Jevreje, hrišćanski socijalisti bili su katolička partija koja je od početka pokušavala da se udruži sa onim reakcionarnim, konzervativnim snagama koje su se pokazale tako korisne u Nemačkoj i u Francuskoj. Pošto su napravili više socijalnih ustupaka, bili su uspešniji nego u Nemačkoj i Francuskoj. Oni su, zajedno sa socijaldemokratima, preživeli pad monarhije i postali najuticajnija stranka u posleratnoj Austriji. No, mnogo pre uspostavljanja austrijske države, kada je, devedesetih godina, Liger postao gradonačelnik Beča zahvaljujući antisemitskoj kampanji, hrišćanski socijalisti su već usvojili to tipično dvolično ponašanje prema Jevrejima u nacionalnoj državi   netrpeljivost prema inteligenciji i simpatije prema klasi poslovnih Jevreja. Nikako nije bilo slučajno to što su, posle gorke i krvave borbe za vlast sa socijalističkim radničkim pokretom, oni preuzeli državnu mašinu kada je Austrija, redukovana na svoje nemačko stanovništvo, uspostavljena kao nacionalna država. Ispostavilo se da su oni jedina partija koja je spremna upravo za tu ulogu i koja je čak i pod starom monarhijom stekla popularnost zbog svog nacionalizma. Pošto su Habsburzi bili nemačka kuća i pošto su svojim nemačkim podanicima dali izvesnu nadmoć, hrišćanski socijalisti nisu nikada napadali monarhiju. Njihova je funkcija bila da pridobiju velike delove nemačke nacije za podršku jednoj suštinski nepopularnoj vladi. Njihov antisemitizam ostao je bez posledica; decenije u kojima je Liger vladao Bečom bile su zapravo neka vrsta zlatnog doba za Jevreje. Ma koliko je njegova pro-

[47] Vidi Neuschaefer, *op. cit.* pp. 22 ff., i Pichl, *op. cit.,* I, 236 ff.

paganda povremeno daleko išla da bi dobila glasove, on nikada nije mogao da tvrdi kao Šenerer i pangermani da antisemitizam vidi kao glavni oslonac naše nacionalne ideologije, kao suštinski izraz istinskog narodnog uverenja, pa tako i kao glavno nacionalno dostignuće ovog veka .[48] Iako su bili pod velikim uticajem klerikalnih krugova, kao i antisemitski pokret u Francuskoj, oni su nužno bili mnogo suzdržaniji u svojim napadima na Jevreje, jer nisu napadali monarhiju kao što su antisemiti u Francuskoj napadali Treću republiku.

Uspesi i porazi dve austrijske antisemitske partije pokazuju ograničenu važnost društvenih sukoba za rešavanje dugoročnih problema toga vremena. U poređenju sa mobilizacijom svih protivnika vlade kao takve, pridobijanje glasova niže srednje klase bilo bi privremena pojava. Zapravo, kičma Šenererovog pokreta bila je u onim krajevima nemačkog govornog područja u kojima uopšte nije bilo jevrejske populacije, gde nije nikada postojalo takmičenje sa Jevrejima ili mržnja prema njihovim bankarima. Opstanak pangermanskog pokreta i njegovog nasilničkog antisemitizma u tim krajevima, u trenutku kada se on stišavao u urbanim centrima, bio je posledica činjenice da ti krajevi nisu nikada postigli onaj stepen opšteg napretka predratnog perioda koji je gradsko stanovništvo pomirio sa vladom.

Potpuno odsustvo lojalnosti prema sopstvenoj zemlji i vladi, koje su pangermani zamenili otvorenom lojalnošću prema Bizmarkovom Rajhu, i iz njega proizašao nenacionalni koncept nezavisan od države i teritorije, doveo je Šenererovu stranku do istinske imperijalističke ideologije u kojoj je ležao znak njegove privremene slabosti i njegove dugoročne snage. To je takođe razlog što je pangermanska partija u Nemačkoj (*Alldeutschen*), koja nikad nije prekoračila granicu običnog šovinizma, ostala tako krajnje sumnjičava i nesklona da prihvati širom ispružene ruke svoje austrijske germanske braće. Taj austrijski pokret imao je za cilj više od dolaska na vlast, više od zauzimanja državne mašinerije. On je želeo revolucionarnu reorganizaciju Srednje Evrope u kojoj bi austrijski Nemci, zajedno sa nemačkim Nemcima, postali vladajući narod, u kojoj bi svi ostali narodi sa tog područja bili držani u istoj vrsti poluropstva kao slovenske nacije u Austriji. Zbog te bliske sklonosti ka imperijalizmu i temeljne promene koju je austrijski pangermanski pokret uneo u koncept nacionalnog, moramo da odložimo raspravu o njemu. On nije, čak ni po svojim posledicama, prosta priprema pokreta u devetnaestom veku; više nego ijedna druga vrsta antisemitizma, on pripada našem sopstvenom vremenu.

[48] Citirano iz Pichl, *op. cit.*

Stvari sasvim drugačije stoje sa francuskim antisemitizmom. Drajfusova afera iznela je na videlo sve druge elemente antisemitizma devetnaestog veka u njihovim čisto ideološkim i političkim aspektima; ono što je izraslo iz posebnih uslova nacionalne države jeste kulminacija antisemitizma. Ipak, njegova nasilna forma nagoveštavala je budući razvoj, tako da je ponekad izgledalo da glavni glumci te afere izvode ogromnu generalnu probu za predstavu koja treba da bude odložena za više od tri decenije. Ona je okupila sve javne i podzemne, političke i društvene izvore koji su doveli do toga da jevrejsko pitanje prevlada u devetnaestom veku; prerano izbijanje tog pitanja, s druge strane, zadržalo ga je u okviru tipične ideologije devetnaestog veka koja, iako je nadživela sve francuske vlade i političke krize, nikad nije sasvim odgovarala političkim uslovima dvadesetog veka. Kada je, posle poraza 1940, francuski antisemitizam sa vladom u Višiju, dobio jedinstvenu priliku, imao je zastareo i, za glavne ciljeve, dosta beskoristan karakter, što nemački nacistički autori nikad nisu propuštali da istaknu.[49] On nije imao mnogo uticaja na formiranje nacizma i ostao je mnogo značajniji sam po sebi nego kao aktivni istorijski činilac u konačnoj katastrofi.

Glavni razlog za ova korisna ograničenja bio je taj što francuske antisemitske partije, iako nasilne na domaćoj sceni, nisu imale nadnacionalne aspiracije. One su ipak pripadale najstarijoj i najrazvijenijoj nacionalnoj državi u Evropi. Niko od antisemita nikada nije ozbiljno pokušao da organizuje partiju nad partijama ili da kao partija zavlada državom, bez ikakve svrhe osim partijskog interesa. Nekoliko izvršenih *coups d etat,* koji bi se mogli pripisati savezu između antisemita i viših vojnih oficira, bilo je smešno neadekvatno i očigledno neodlučno izvedeno.[50] Godine 1898. u Parlament je, uz pomoć antisemitske kampanje, izabrano nekih devetnaest članova, ali to je ujedno bio vrhunac koji nikada više nije dostignut i s koga je pad bio brz.

Tačno je, s druge strane, da je to bio najraniji primer uspeha antisemitizma kao katalizatora za sva druga politička pitanja. To se može pripisati nedostatku autoriteta Treće republike koja je bila izglasana sa veoma tankom većinom. U očima masa, država je izgubila svoj prestiž zajedno sa monarhijom, pa napadi na državu nisu više bili svetogrđe. Prva nasilja u Francuskoj upadljivo liče na slična vrenja u austrijskoj i u nemačkoj republici posle Prvog svetskog rata. Nacistička diktatura se tako često povezivala sa takozvanom državnom religijom da su čak i istoričari ostali pomalo slepi za jasnu činjenicu da su nacisti izvukli prednost iz potpunog sloma državne religije koju je izvorno nosio knez, koji je na prestolu sedeo po

[49] Vidi posebno Walfried Vernunft, Die Hintergründe des französischen Antisemitizmus , u *Nationalsozialistische Monatshefte,* jun 1939.

[50] Vidi IV poglavlje.

milosti božijoj, do čega nikada nije dolazilo u republici. U Francuskoj, pedeset godina pre nego što su evropske zemlje bile potresene ovim opštim nestankom obožavanja, državna religija je preživela mnoge poraze. Bilo je mnogo lakše napasti Jevreje i vladu tamo nego u Srednjoj Evropi, gde su napadani Jevreji da bi se napala vlada.

Francuski antisemitizam je, štaviše, toliko stariji od svojih evropskih pandana koliko i francuska emancipacija Jevreja, koja datira još od kraja osamnaestog veka. Za predstavnike prosvetiteljstva je prezir prema Jevrejima bio nešto sasvim normalno; oni su u njima videli povratak mračnog doba i mrzeli su ih kao finansijske mešetare aristokratije. Jedini jasni prijatelji Jevreja u Francuskoj bili su konzervativni pisci koji su antijevrejsko držanje žigosali kao jednu od omiljenih teza osamnaestog veka .[51] Za svakog malo liberalnijeg ili radikalnijeg pisca postalo je skoro tradicija da upozorava na Jevreje kao varvare koji još uvek žive pod upravom patrijarha i ne poznaju drugu državu.[52] Tokom Francuske revolucije i posle nje, francuski kler i francuski aristokrati priključili su se opštem antijevrejskom raspoloženju, iako iz drugih, materijalnijih razloga. Oni su optužili revolucionarnu vladu da je naredila prodaju crkvenog imanja kako bi isplatila Jevreje i trgovce kojima je dužna. [53] Ovi stari argumenti, nekako preživeli kroz neprestanu borbu između crkve i države u Francuskoj, potpirivali su opšte nasilje i ogorčenje koje su podstakle druge, modernije snage s kraja veka.

Uglavnom zbog jake podrške klera antisemitizmu, francuski socijalistički pokret je najzad odlučio da stane protiv antisemitske propagande u Drajfusovoj aferi. Do tada, međutim, francuski levičarski pokreti devetnaestog veka izražavali su antipatiju prema Jevrejima. Oni su jednostavno sledili tradiciju prosvetiteljstva osamnaestog veka, koje je bilo izvor liberalizma i radikalizma, a antijevrejsko držanje su smatrali sastavnim delom antiklerikalizma. Ta raspoloženja levice bila su ojačana i činjenicom da su alzaški Jevreji nastavili da žive od pozajmljivanja novca seljacima, praksa koja je već izazvala Napoleonov dekret iz 1808. Pošto su se uslovi u Alzasu promenili, levičarski antisemitizam našao je novi izvor snage u finansijskoj politici kuće Rotšild, koja je igrala veliku ulogu u finansiranju Burbona, održavala bliske veze sa Lujem Filipom i procvetala pod Napoleonom III.

51 Vidi J. de Maistre, Les Soirées de St. Petersburg, 1821, II, 55.

52 Charles Fourier, *Noveau Monde Industriel,* 1829, *Oeuvres Complètes,* tom V 1841. p. 421. Za Furijeove antijevrejske doktrine vidi takođe Edmund Silberner Charles Fourier on the Jewish Question u *Jewish Social Studies,* oktober 1946.

53 Vidi list *Le patriote Français,* br. 457, 8. novembar 1790. Citirano iz Clemens August Hoberg, Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich , u *Forschungen zur Judenfrage,* 1940, tom IV.

Iza tih očiglednih i prilično veštačkih podsticaja za antijevrejsko držanje postojao je i jedan dublji razlog, koji je bio presudan za celu strukturu specifičnog francuskog radikalizma, a koji je uspeo skoro da okrene ceo francuski levičarski pokret protiv Jevreja. Bankari su u Francuskoj bili mnogo stroži nego u drugim kapitalističkim zemljama a francuska industrija posle kratkog uspona nakon Napoleona III, zaostajala je tako daleko za drugim nacijama da su prekapitalističke socijalističke tendencije i dalje imale znatan uticaj. Niža srednja klasa, koja je u Austriji i Nemačkoj postala antisemitska tek tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, kada su ti ljudi bili već toliko očajni da su se mogli upotrebiti za reakcionarnu politiku isto kao i za novu politiku gomile, u Francuskoj je bila antisemitska pedesetak godina ranije, kada je, uz pomoć radničke klase, iznela revoluciju 1848. do kratke pobede. Četrdesetih, kada je Tusnel objavio svoje *Les Juifs, Rois de l Epoque,* najvažniju knjigu u pravoj poplavi pamfleta protiv Rotšildovih, cela levičarska štampa, u to vreme glasilo revolucionarne srednje niže klase, primila ga je s puno entuzijazma. Njihovo raspoloženje, kao što je iskazao Tusnel, iako manje artikulisano i manje razrađeno, nije se mnogo razlikovalo od raspoloženja mladog Marksa, a Tusnelov napad na Rotšildove bio je samo manje darovita i razrađenija varijanta pisama iz Pariza koja je Berne pisao petnaest godina ranije.[54] Oba ova Jevrejina su, takođe, uzeli jevrejskog bankara kao centralnu figuru kapitalističkog sistema, i ta greška je vršila značajan uticaj na opštinsku i nižu vladinu birokratiju u Francuskoj sve do našeg vremena.[55]

Svakako da ova provala antijevrejskog osećanja, pothranjivana ekonomskim sukobom između bankara Jevreja i njihove očajne klijentele, nije kao važan činilac u politici trajala duže od sličnih provala sa čisto ekonomskim ili društvenim motivima. Dvadeset godina vladavine Napoleona III bilo je doba napretka i sigurnosti francuskih Jevreja, veoma nalik na dve decenije pre izbijanja Prvog svetskog rata u Nemačkoj i Austriji.

[54] Marksov esej o jevrejskom pitanju je dovoljno poznat da ne specifikujem citat. Pošto su Berneovi izrazi zbog čisto polemičkog i neteorijskog karaktera danas zaboravljeni, citiramo iz 72. pisma iz Pariza (januara 1832): Rotšild je poljubio papi ruku... Najzad je nastupio poredak koji je Bog zamislio kada je stvarao svet. Siromašni hrišćanin ljubi papino stopalo, a bogati Jevrejin mu ljubi ruku. Da je Rotšild dobio svoj rimski zajam po 60 procenata umesto 65 i da je mogao da pošalje kardinalu-komorniku više od deset hiljada dukata, oni bi mu dozvolili da zagrli svetog oca... Ne bi li to bila najveća sreća za svet da se povuku svi kraljevi i da se porodica Rotšild stavi na presto? *Briefe aus Paris. 1830-1833.*

[55] Ovaj stav je dobro opisao gradski savetnik Pol Brus u uvodu za čuveno delo Sezara Lambroza o antisemitizmu (1899). Karakteristični deo rasprave sadrži se u sledećem: Malom vlasniku radnje treba kredit, a mi znamo kako je loše organizovan i kako je skup kredit u ovo vreme. I ovde mali trgovci stavljaju odgovornost na bankara Jevrejina. Sve dole do radnika to jest onih radnika koji nemaju jasnu ideju naučnog socijalizma svi misle da se revolucija unapređuje ako opštoj eksproprijaciji kapitalista prethodi eksproprijacija jevrejskih kapitalista koji su najtipičniji i čija su imena najpoznatija masama.

Jedina vrsta francuskog antisemitizma koja je zapravo ostala jaka i nadživela društveni antisemitizam, kao i prezrivo ponašanje antiklerikalno nastrojenih intelektualaca, bila je povezana sa opštom ksenofobijom. Naročito posle Prvog svetskog rata, strani Jevreji postali su prototip svih stranaca. Diferencijacija između domaćih Jevreja i onih koji su napali zemlju sa istoka vršila se u svim zemljama Zapadne i Srednje Evrope. Poljski i ruski Jevreji tretirani su u Nemačkoj i Austriji na isti način kao rumunski i nemački Jevreji u Francuskoj, baš kao što su u Nemačkoj Jevreji iz Pozena ili u Austriji iz Galicije bili tretirani sa istim snobovskim prezirom kao u Francuskoj Jevreji iz Alzasa, ali je samo u Francuskoj ova diferencijacija dobila toliki značaj na domaćoj sceni verovatno zbog činjenice što su se Rotšildovi, koji su više nego igde drugde bili žrtva antijevrejskih napada, naselili u Francusku dolazeći iz Nemačke, tako da je od izbijanja Drugog svetskog rata postalo normalno da se Jevreji sumnjiče za simpatizerstvo prema narodnom neprijatelju.

Nacionalistički antisemitizam, bezopasan u poređenju sa modernim pokretima, u Francuskoj nikad nije bio monopol reakcionara i šovinista. U toj se tački pisac Žan Žirodu, ministar za propagandu u Daladijeovoj ratnoj vladi, potpuno slagao[56] sa Petenom i vladom u Višiju, koja takođe, ma koliko se trudila da zadovolji Nemce, nije mogla da probije ograničenja ove staromodne antipatije prema Jevrejima. Promašaj je bio sasvim uočljiv otkad su Francuzi proizveli jednog istaknutog antisemitu koji je otkrio svu snagu i mogućnosti novog oružja. To što je taj čovek bio uvaženi romansijer, osobenost je prilika u Francuskoj, gde antisemitizam nikada i nije bio društveno i intelektualno ozloglašen kao u drugim zemljama.

Luj Ferdinan Selin imao je prostu tezu, bezazlenu, sa upravo onom ideološkom maštovitošću koja je nedostajala mnogo racionalnijim francuskim antisemitima. On je tvrdio da su Jevreji sprečili evoluciju Evrope u političku celinu, izazvali sve evropske ratove od 843. i zaverili se da poruše i Francusku i Nemačku izazivajući njihovo uzajamno neprijateljstvo. Selin je predlagao ovo fantastično objašnjenje istorije u svojoj *Ecole des Cadavres,* pisanoj u vreme Minhenskog pakta i objavljenoj prvih meseci rata. Jedan raniji pamflet na tu temu, *Bagatelle pour un Massacre* (1938), iako nije sadržao novi ključ za evropsku istoriju, već je imao znatno mo-

[56] Za iznenađujući kontinuitet francuskih antisemitskih argumenata uporedi, na primer, Šarl Furijeovu sliku Jevrejina Iskariotskog koji dolazi u Francusku sa 100.000 funti, smešta se u grad sa šest konkurenata na svom polju, istiskuje sve konkurentske kuće, zgrće veliko bogatstvo i vraća se u Nemačku (u *Théorie des quatre mouvements,* 1808, *Oeuvres Complètes* 88 ff.), sa Žiroduovom slikom 1939: Infiltracijom čiju tajnu sam uzalud pokušavao da otkrijem, stotine hiljada Aškenaza koji su pobegli iz poljskih i rumunskih geta ušli su u našu zemlju... eleminišući naše sugrađane i u isto vreme uništavajući njihove profesionalne običaje i tradicije... i uspešno se braneći od svih popisa stanovništva, poreza i rada. U *Pleins Pouvoirs*, 1939.

derniji pristup; on je izbegavao sve ograničavajuće razlike između domaćih i stranih Jevreja, između dobrih i loših i nije se baktao sa razrađenim zakonskim predlozima (posebna odlika francuskog antisemitizma), već je išao pravo u srž stvari i zahtevao masakr svih Jevreja.

Selinovu prvu knjigu veoma su dobro primili vodeći francuski intelektualci, koji su bili delom zadovoljni napadom na Jevreje, a delom uvereni da to nije ništa više do nova literarna fantazija.[57] Iz potpuno istih razloga francuski fašisti nikli na domaćem tlu nisu uzeli Selina ozbiljno, uprkos činjenici što su oduvek znali da je on jedini pravi antisemit u Francuskoj. Urođeni zdrav razum francuskih političara i njihova duboko ukorenjena pristojnost sprečili su ih da prihvate šarlatana i ludaka. Rezultat je bio taj da su čak Nemci, koji su bili savesniji, u svojim uzaludnim naporima da ubede francuski narod da bi istrebljenje Jevreja bilo lek za sve pod suncem morali i dalje da koriste neprikladne pristalice kao što su Musolinijev sledbenik Dorio, i Peten, stari francuski šovinist bez razumevanja ikakvog modernog problema. Način na koji se ta situacija razvijala tokom godina francuske zvanične, pa čak i nezvanične spremnosti na saradnju sa nacističkom Nemačkom, jasno pokazuje kako je neefikasan antisemitizam devetnaestog veka bio za nove političke potrebe dvadesetog, čak i u zemlji u kojoj je dostigao svoj pun razvoj i nadživeo sve druge promene u javnom mnjenju. Nije važno što su sposobni novinari devetnaestog veka kao Eduar Drimon, pa čak i veliki savremeni pisci kao Žorž Bernanos, doprinosili stvari kojoj su mnogo bolje služili ludaci i šarlatani.

To što Francuska, iz raznih razloga, nikada nije razvila pravu imperijalističku partiju, pokazalo se kao presudno. Kao što su mnogi francuski kolonijalni političari isticali[58], samo bi francusko-nemački savez omogućio Francuskoj da se takmiči sa Engleskom u podeli sveta i da se uspešno uključi u grabež oko Afrike. Iako Francuska nikad nije popustila iskušenju da se u tome nadmeće, uprkos svoj svojoj kivnosti i neprijateljstvu prema Velikoj Britaniji, ona je bila i ostala *nation par exellence* na Kontinentu, iako je njena važnost slabila, pa su se čak i njeni slabi imperijalistički pokušaji završavali novim pokretima za nacionalnu nezavisnost. Kako se, štaviše, njen antisemitizam hranio čisto nacionalnim sukobom sa Nemačkom, jevrejskoj stvari je skoro automatski oduzeta velika uloga u imperijalističkoj politici, uprkos uslovima u Alžiru, gde je mešano stanovništvo domaćih Jevreja i Arapa moglo biti plodno tle.[59] Prosto i brutalno

[57] Vidi posebno kritičku diskusiju u *Nouvelle Revue Française* Marcel Arlanda (februar 1938) koji tvrdi da je Selinova pozicija suštinski solide . Andre Žid (april 1938) misli da je Selin opisujući samo jevrejsku spécialité uspeo da naslika ne realnost već samu halucinaciju koju realnost izaziva.

[58] Vidi na primer René Pion, *France et Allemagne,* 1912.

[59] Neki aspekti jevrejskog pitanja u Alžiru obrađeni su u autorkinom članku Why the Crémieux Decree was Abrogated , u *Contemporary Jewish Record,* april 1943.

razaranje francuske nacionalne države nemačkom agresijom, parodija nemačko-francuskog saveza posle nemačke okupacije i francuskog poraza, moglo je da dokaže koliko je malo sopstvene snage ova *nation par exellence* ponela u naše vreme iz slavne prošlosti; ona nije promenila svoju političku strukturu.

V: *Zlatno doba sigurnosti*

SAMO DVE DECENIJE su delile privremeno slabljenje antisemitskog pokreta od izbijanja Prvog svetskog rata. Taj je period dobro opisan kao zlatno doba sigurnosti ,[60] jer je malo onih koji su tada živeli osetilo unutarnju slabost jedne očigledno staromodne političke strukture koja je, uprkos svim proricanjima bliske propasti, sa neobjašnjivo monotonom tvrdoglavošću nastavila da životari u lažnom sjaju. Rame uz rame i očigledno sa neumanjenom stabilnošću, uspeli su da se održe anahroni despotizam u Rusiji, korumpirana birokratija u Austriji, priglupi militarizam u Nemačkoj i neodlučna republika u neprestanoj krizi u Francuskoj sve one još uvek u senci moći svetskih razmera Britanske imperije. Nijedna od tih vlada nije bila naročito popularna i sve su se one suočile sa sve jačom domaćom opozicijom; ali nigde nije izgledalo da postoji ozbiljna politička volja za radikalnom promenama političkih prilika. Evropa je bila isuviše zauzeta ekonomskim širenjem da bi ijedna nacija ili društveni sloj ozbiljno uzeli politička pitanja u svoje ruke. Sve je moglo da se nastavi po starom jer niko nije mario. Ili, oštroumnim Čestertonovim rečima: Sve je i dalje postojalo poričući da postoji. [61]

Ogroman rast industrijske i ekonomske moći doveo je do stalnog slabljenja čisto političkih činilaca, dok su u isto vreme ekonomske snage postale dominantne u međunarodnoj igri vlasti. Mislilo se da je vlast sinonim za ekonomsku moć pre nego što su ljudi otkrili da su ekonomska i industrijska moć samo njeni moderni preduslovi. U izvesnom smislu, ekonomska moć bi mogla da poljulja vlade jer one u ekonomiju imaju istu veru kao i čisti biznismeni koji su ih odnekud uverili da državni instrumenti nasilja treba da se koriste samo kao zaštita poslovnih interesa i nacionalnog poseda. Veoma kratko vreme je bilo neke istine u primedbi Valtera Ratenaua da 300 ljudi, koji se svi međusobno poznaju, drže sudbinu sveta u svojim rukama. To čudno stanje trajalo je tačno do 1914, kada su samom

[60] Termin Štefana Cvajga koji je tako imenovao period do Prvog svetskog rata u *The World of Yesterday: An Autobiography,* 1943.

[61] Za odličan opis Britanskog ministarstva unutrašnjih poslova vidi G. K. Chesterton, *The Return of Don Quixote,* koji se nije pojavio do 1927. ali je bio planiran i delimično napisan pre rata .

činjenicom rata, mase izgubile veru u sudbinski karakter ekonomske ekspanzije.

Jevreji su pojavom zlatnog doba sigurnosti bili obmanuti više nego ijedan drugi evropski narod. Izgledalo je da je antisemitizam stvar prošlosti; što su više vlade gubile moć i ugled, manje se pažnje obraćalo Jevrejima. Pošto je država igrala sve ograničeniju i prazniju reprezentativnu ulogu, politička reprezentacija težila je da postane jedna vrsta teatarske predstave promenljivog kvaliteta, dok samo pozorište nije u Austriji postalo žiža nacionalnog života, institucija čiji je javni značaj bio veći od značaja Parlamenta. Teatarski kvalitet političke sfere postao je tako očit da se pozorište moglo pojaviti kao carstvo realnosti.

Sve veći uticaj krupnog biznisa na državu i slabljenje potrebe države za jevrejskim uslugama pretili su da će se jevrejsko bankarstvo ugasiti i naterali Jevreje na izvesne promene u zanimanjima. Prvi znak slabljenja jevrejskih bankarskih kuća bio je njihov gubitak ugleda i moći u okviru jevrejskih zajednica. One nisu više bile dovoljno jake da centralizuju i do izvesne mere monopolizuju jevrejsko bogatstvo. Sve je više Jevreja ostavljalo državne finansije u korist nezavisnog biznisa. Pored snabdevanja vojske i vlade hranom i odećom, rasla je jevrejska trgovina hranom i žitom i industrija odeće, u kojima su oni ubrzo stekli istaknute položaje u svim zemljama; zalagaonice i mešovite radnje u provincijskim gradićima bile su preteče robnih kuća u velikim gradovima. To ne znači da je odnos između Jevreja i vlada prestao, ali je u njega bilo uključeno manje pojedinaca, tako da na kraju tog perioda imamo skoro istu sliku kao na početku: nekoliko Jevreja na važnim finansijskim položajima sa malom ili nikakvom vezom sa širim slojem jevrejske srednje klase.

Mnogo važnija od širenja nezavisne jevrejske trgovačke klase bila je jedna druga promena strukture zanimanja. Jevreji Srednje i Zapadne Evrope dostigli su tačku zasićenja u bogatstvu i ekonomskom položaju. To je mogao biti trenutak da oni pokažu da li zapravo žele novac radi novca ili radi vlasti. U prvom slučaju oni su mogli da prošire trgovinu i da je prenesu naslednicima; u drugom su mogli da se jače uvreže u državne poslove i da se bore za uticaj krupnog biznisa i industrije na vlade. Ali oni nisu uradili ništa od toga. Naprotiv, sinovi bogatih biznismena i, u manjem stepenu, sinovi bankara napustili su karijere svojih očeva radi slobodnih profesija ili čisto intelektualnih zanimanja, što sebi nisu mogli da priušte nekoliko generacija ranije. Ono čega se nekada nacionalna država toliko bojala, rađanje jevrejske inteligencije, sada se zbivalo fantastičnom brzinom. Navala jevrejskih sinova iz bogatih porodica na kulturna zanimanja posebno je zapažena u Nemačkoj i Austriji, gde je veliki deo kulturnih institucija, kao što su novine, izdavaštvo, muzika i pozorište, postao jevrejsko preduzetništvo.

Ono što je postalo moguće zahvaljujući tradicionalnoj jevrejskoj naklonosti i poštovanju prema intelektualnim zanimanjima, dovelo je do stvarnog raskida sa tradicijom i do intelektualne asimilacije i nacionalizacije važnih slojeva zapadno-srednjoevropskih Jevreja. Politički, to je značilo oslobađanje Jevreja od zaštite države, jačanje svesti o zajedničkoj sudbini sa ostalim sugrađanima i neprestano slabljenje veza koje su od Jevreja stvorile međuevropski element. U društvenom smislu, jevrejski intelektualci bili su prvi koji su kao grupa imali potrebu i želju da se priključe nejevrejskom društvu. Društvena diskriminacija, sitna stvar za njihove očeve, koji nisu marili za društveno mešanje sa nejevrejima, za njih je postala ogroman problem.

Tražeći put u društvo, ova grupa je bila primorana da prihvati obrasce društvenog ponašanja koje su postavili Jevreji pojedinci prihvaćeni u društvu tokom devetnaestog veka kao izuzeci od pravila diskriminacije. Ona je brzo otkrila silu koja otvara sva vrata, blistavu moć Slave kako kaže Štefan Cvajg, koju je stogodišnja idolatrizacija genija učinila neodoljivom. Ono što je jevrejsku potragu za slavom razlikovalo od opšte idolatrizacije slave toga vremena jeste što Jevreji nisu za nju bili zainteresovani zbog sebe samih. Živeti sa oreolom slave bilo je važnije nego postati slavan; tako su postali izuzetni recenzenti, kritičari, kolekcionari i organizatori onoga što je bilo slavno. Blistava moć bila je vrlo snažna društvena sila pomoću koje su društveni beskućnici mogli da stvore sebi dom. Jevrejski intelektualci su, drugim rečima, pokušali, a donekle i uspeli, da postanu živi kohezioni element koji slavne ličnosti i povezuje kao društvo slavnih, koje je po definiciji međunarodno, jer duhovna dostignuća prevazilaze nacionalne granice. Opšte slabljenje političkih činilaca, koje je za dve decenije stvorilo uslove gde realnost i privid, politička realnost i pozorišna predstava lako mogu da parodiraju jedna drugu, sada je Jevrejima omogućilo da postanu predstavnici nekog nedefinisanog međunarodnog društva u kome nacionalne predrasude više nisu značajne. I, dosta paradoksalno, izgleda da je to internacionalno društvo bilo jedino koje je dopustilo nacionalizaciju i asimilaciju svojih jevrejskih članova; austrijskom Jevrejinu je bilo mnogo lakše da u Francuskoj bude prihvaćen kao Austrijanac nego u Austriji. Lažni kosmopolitizam ove generacije, ova izmišljena nacionalnost koju su oni isticali čim se pominjalo njihovo jevrejsko poreko, delimično je već ličila na one pasoše koji su svojim vlasnicima davali pravo da borave u svakoj zemlji osim u onoj koja ih je izdala.

Po samoj svojoj prirodi, ovi uslovi su mogli da dovedu Jevreje na istaknuto mesto, upravo kad su njihove delatnosti, njihovo zadovoljstvo i sreća u društvu dokazali da oni, kao grupa, zapravo ne žele ni novac ni vlast. Pošto su se ozbiljni državnici i publicisti sada bavili jevrejskim pitanjem manje nego ikada od emancipacije i pošto je antisemitizam skoro

potpuno nestao sa otvorene političke scene, Jevreji su postali simbol društva kao takvog i predmet mržnje za sve one koje društvo nije prihvatilo. Kako je antisemitizam izgubio utemeljenje u posebnim uslovima koji su uticali na njegov razvoj tokom devetnaestog veka, njega su se latili šarlatani i ludaci i razradili ga u onu čudnu smešu poluistina i zbrkanih predrasuda koje su kolale Evropom posle 1914, u ideologiju svih frustriranih i ogorčenih ljudi.

Pošto se jevrejsko pitanje u svom društvenom aspektu pretvorilo u katalizator društvenog nemira, što se okončalo ideološkom kristalizacijom dezintegrisanog društva oko mogućeg masakra Jevreja, bilo bi važno ukazati na neke od glavnih crta društvene istorije emancipovanih Jevreja u buržoaskom društvu prošlog veka.

Treće poglavlje: Jevreji i društvo

Političko neznanje Jevreja je veoma dobro odgovaralo njihovoj specijalnoj ulozi i ukorenjenosti u sferu državnog biznisa i njihovoj predrasudi prema narodu a naklonosti prema vlasti, ali ih je učinilo slepim za političke opasnosti antisemitizma i uzrokovalo njihovu preosetljivost na sve oblike društvene diskriminacije. Kako su se uporedo razvili, teško je bilo jasno uočiti razliku između antisemitizma kao političkog argumenta i puke antipatije. Međutim, problem je u tome što su izrasli iz sasvim različitih aspekata emancipacije: politički antisemitizam razvio se zato što su Jevreji bili posebna zajednica, dok se društvena diskriminacija pojačala zbog sve veće jednakosti Jevreja sa ostalim grupama.

Jednakost položaja, iako je to svakako preduslov za pravičnost, spada međutim među najveće i najneizvesnije poduhvate modernog čovečanstva. Što su uslovi ravnopravniji, manje su objašnjive razlike koje realno postoje među ljudima; a tako grupe i pojedinci postaju sve manje ravnopravni. Ovaj zamršen odnos izašao je u potpunosti na videlo čim se jednakost nije više posmatrala u svetlu nekog svemoćnog bića kakvo je Bog ili neizbežne zajedničke sudbine kakva je smrt. Kad god jednakost postane svetovna činjenica po sebi, bez ikakvog merila kojim bi se mogla proceniti ili objasniti, zanemarljive su šanse da će je kao običan radni princip usvojiti politička organizacija u kojoj inače nejednaki ljudi imaju ista prava; mnogo je verovatnije da će ona biti zamenjena za urođeni kvalitet svakog pojedinca koji je normalan ako je kao i svaki drugi, a nenormalan ako se slučajno razlikuje. Ovo izopačavanje jednakosti od političkog u društveni koncept je mnogo opasnije ako društvo ostavlja malo prostora posebnim grupama i pojedincima, jer tada njihove razlike postaju sve upadljivije.

Veliki izazov modernom dobu i posebna opasnost je što se u njemu čovek prvi put suočio sa čovekom bez zaštite okolnosti i situacija koje ljude čine različitima. I to je upravo bio taj novi koncept jednakosti koji je moderne rasne odnose učinio tako teškim, jer se ovde susrećemo sa prirodnim razlikama koje se ne mogu umanjiti nikakvim mogućim i pojmljivim promenama položaja. Naime jednakost zahteva da ja vidim svaku jedinku kao sebi ravnu, pa zato sukobi među različitim grupama, koje su iz nekih ličnih razloga nesklone da daju jedne drugima tu osnovnu jednakost, uzimaju ovako užasno okrutne oblike.

Zbog toga, što su Jevreji bili u ravnopravnijem položaju, to su više iznenađivale jevrejske razlike. Ova nova svest je dovela do kivnosti društva prema Jevrejima, ali je njih istovremeno učinila čudno privlačnima; te složene reakcije odredile su društvenu istoriju zapadnoevropskih Jevreja. Diskriminacija je, međutim, kao i privlačnost, politički jalova. One nisu stvorile ni politički pokret protiv Jevreja niti su im na bilo koji način služile za zaštitu od neprijatelja, ali su ipak uspele da zatruju društvenu atmosferu, da spreče sve društvene spojeve Jevreja i nejevreja i imale su konačan odraz na ponašanje samih Jevreja. Formiranje tipa Jevrejina imalo je veze sa obema sa posebnom diskriminacijom i sa posebnom naklonošću.

Društvena antipatija prema Jevrejima, sa promenljivim oblicima diskriminacije, nije učinila mnogo političke štete u evropskim državama, jer prava društvena i ekonomska jednakost nikad nije ni bila postignuta. Po svemu sudeći, nove klase su se razvijale kao grupe kojima se po rođenju pripada. Nema sumnje da je društvo moglo da dopusti da se Jevreji jedino u tom okviru uspostave kao posebna grupa.

Situacija bi bila potpuno drugačija da je, kao u Sjedinjenim Državama, jednakost uzeta kao rešena stvar; da je svaki član društva iz bilo kog sloja bio čvrsto uveren da sposobnošću i uz sreću može postati junak priče o uspehu. U takvom društvu diskriminacija postaje jedno sredstvo razlikovanja, jedna vrsta univerzalnog zakona prema kome se određene grupe mogu naći izvan sfere građanske, političke i ekonomske jednakosti. Tamo gde diskriminacija nije povezana samo sa jevrejskom stvari, ona može postati osnov diskriminacije za politički pokret koji sve prirodne teškoće i sukobe jedne mnogonacionalne zemlje hoće da reši nasiljem, vladavinom gomile i prostom vulgarnošću rasnog koncepta. Jedan od paradoksa američke države koji najviše obećava ali je i najopasniji jeste što se ona usudila da ostvari jednakost na bazi fizički i istorijski najmanje jednakog stanovništva na svetu. U Sjedinjenim Državama društveni antisemitizam može jednog dana postati veoma opasno jezgro nekog političkog pokreta.[1] U Evropi je on, međutim, imao malog uticaja na uspon političkog antisemitizma.

[1] Iako su Jevreji više od drugih grupa ostali van homogenog stanovništva u evropskim zemljama, iz toga ne sledi da njima preti diskriminacija više nego drugim grupama u Americi. Zapravo, do sada nisu Jevreji već Crnci po prirodi i istoriji najmanje jednaki među svim narodima Amerike podneli teret društvene i ekonomske diskriminacije.

Ovo bi se ipak moglo promeniti ako bi politički pokret ikada izrastao iz ove čisto društvene diskriminacije. Tada bi Jevreji mogli vrlo brzo da postanu glavni predmet mržnje iz prostog razloga što su oni, jedini među svim drugim grupama, sami ispoljili, u okviru svoje istorije i religije, dobro poznat princip separacije. To nije slučaj sa Crncima i Kinezima kojima zato preti manja politička opasnost, iako se oni možda više razlikuju od većine nego Jevreji.

I: *Između parija i skorojevića*

DRAGOCENA ravnoteža između društva i države, na kojoj je nacionalna država počivala društveno i politički, donela je čudan zakon koji propisuje pristup Jevreja društvu. Tokom 150 godina koliko su Jevreji zaista živeli po strani a ne tek u susedstvu zapadnoevropskih naroda, oni su društvenu slavu uvek morali da plaćaju političkom bedom, a politički uspeh društvenom poniženošću. Asimilacija, u smislu prihvaćenosti od strane nejevrejskog društva, bila im je data samo dok su bili jasno izdvojeni izuzeci iz jevrejske mase, iako su sa ovom i dalje delili iste restriktivne i ponižavajuće političke uslove, ili kasnije, samo kad su, posle završene emancipacije i društvene izolacije koja je iz toga proizašla, njihov politički status već uzdrmali antisemitski pokreti. Društvo, suočeno sa političkom, ekonomskom i zakonskom ravnopravnošću Jevreja, sasvim jasno je pokazalo da nijedna od njegovih klasa nije spremna da im prizna društvenu ravnopravnost i da će jedino izuzeci jevrejskog naroda biti prihvaćeni. Jevreji koji su razumeli čudan kompliment da su oni izuzeci, izuzetni Jevreji, sasvim dobro su znali da im sama ta dvosmislenost da su oni Jevreji a ipak verovatno nisu nalik na Jevreje otvara vrata u društvo. Ako su želeli ovu vrstu opštenja, pokušavali su, tako, da budu a da ipak ne budu Jevreji .[2]

Taj prividni paradoks imao je zapravo vrlo čvrst osnov. Nejevrejsko društvo je odlučilo da pridošlica bude tako obrazovan kao i ono samo i da, iako se ne ponaša kao običan Jevrejin , on bude i stvara nešto neobično, jer, napokon, on jeste Jevrejin. Svi zagovornici emancipacije pozivali su na asimilaciju, to jest, prilagođavanje društvu i primanje u društvo, što su oni smatrali ili preduslovom za jevrejsku emancipaciju ili njenom automatskom posledicom. Drugim rečima, kad god su ljudi koji su zapravo pokušavali da poboljšaju uslove života za Jevreje nastojali da misle o jevrejskom pitanju s gledišta samih Jevreja, oni su mu pristupali sa pukog društvenog aspekta. Jedna od najnesrećnijih činjenica u istoriji jevrejskog naroda jeste to što su samo njegovi neprijatelji, a skoro nikada njegovi prijatelji razumevali da je jevrejsko pitanje političko pitanje.

Zagovornici emancipacije nastojali su da čitav problem predstave kao problem obrazovanja , koncept koji se izvorno primenjivao na Jevreje i na nejevreje.[3] Podrazumevalo se da će avangarda u oba tabora biti sastavljena od tolerantnih, kulturnih ličnosti, iza čega je sledilo, naravno, da po-

[2] Ovu iznenađujuće veštu primedbu stavio je liberalni protestant, teolog H. E. G. Paulus u vrednom malom pamfletu, *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln,* 1831. Paulus, koga su mnogo napadali jevrejski pisci toga vremena, zastupao je postepenu ličnu emancipaciju na bazi asimilacije.

[3] Taj je stav izražen u Wilhelm v. Humboldt, Expert Opinion iz 1809: Država zapravo ne treba da uči poštovanju prema Jevrejima, već treba da progna nehuman i pun predrasuda način mišljenja itd... U Ismar Freund, *Die Emancipation der Juden in Preussen,* Berlin, 1912, II, 270.

sebno tolerantni, obrazovani i kulturni nejevreji društveno mogu da se ophode samo sa izuzetno obrazovanim Jevrejima. Kao nešto sasvim prirodno, zahtev obrazovanih za ukidanje predrasuda vrlo brzo je postao prilično jednostrano pitanje dok su na kraju samo Jevreje terali da se obrazuju.

Ovo je, međutim, samo jedna strana ovog pitanja. Jevreji su podsticani da se dovoljno obrazuju da se ne bi ponašali kao obični Jevreji, ali su bili, s druge strane, prihvatani samo zato što su Jevreji, zbog njihove egzotične, strane privlačnosti. U osamnaestom veku je to proizlazilo iz novog humanizma koji je ubrzano želeo nove primerke ljudskog roda (Herder), a opštenje s njima služilo bi kao primer moguće bliskosti sa svim tipovima čovečanstva. Prosvećenom Berlinu u Mendelsonovo vreme Jevreji su služili kao živi dokaz da su svi ljudi ljudi. Za njihovu generaciju prijateljstvo sa Mendelsonom ili Markusom Hercom bilo je ponovno demonstriranje čovekovog dostojanstva. A pošto su Jevreji bili prezren i potlačen narod, oni su zato bili još čistiji nepatvoren uzor čovečanstva. Prvi je Herder, iskreni prijatelj Jevreja, upotrebio kasnije zloupotrebljavan i pogrešno navođen izraz, čudni narod iz Azije nanet na naše prostore .[4] Tim su rečima on i njegovi drugovi humanisti pozdravili nove primerke ljudskog roda za kojima je osamnaesti vek pretražio Zemlju [5], da bi ih konačno otkrio u svojim dugogodišnjim susedima. U žudnji da naglase suštinsko jedinstvo čovečanstva, oni su želeli da prikažu poreklo jevrejskog naroda kao mnogo udaljenije i egzotičnije nego što je uistinu bilo, da bi tako demonstriranje humanosti kao univerzalnog principa bilo efektnije.

Tokom nekoliko decenija s kraja osamnaestog veka, kada su francuski Jevreji već uživali emancipaciju a nemački Jevreji skoro nisu imali nadu ili želju za njom, pruska prosvećena inteligencija naterala je Jevreje širom sveta da upru pogled u jevrejsku zajednicu u Berlinu [6] (a ne u Parizu!). Mnogo toga se dugovalo uspehu Lesingovog Natana mudrog ili njegovoj pogrešnoj interpretaciji, koja je držala da novi primerci ljudskog roda , pošto su proizvedeni u primerke čovečanstva, mora da su takođe mnogo jače ljudske individualnosti.[7] Ova ideja je snažno uticala na Miraboa i on je običavao da navodi Mendelsona kao primer.[8] Herder se

[4] J. G. Herder, Uber die politische Bekehrung der Juden u *Adrastea und das 18. Jahrhundert,* 1801-03.

[5] Herder, Briefe zur Beförderung der Humanität (1793-97), 40. Brief.

[6] Felix Priebatsch, Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert , u *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit,* 1915, p. 646.

[7] Lesing lično nije imao takvih iluzija. Njegovo poslednje pismo Mozesu Mendelsonu izražava najjasnije šta je on želeo: Najkraći i najsigurniji put do evropske države koja je i bez hrišćana i bez Jevreja. Za Lesingov stav prema Jevrejima vidi Franz Mehring, *Die Lessinglegende.* 1906.

[8] Vidi Honoré Q. R. de Mirabeau, *Sur Moses Mendelssohn,* London, 1788.

nadao da će obrazovani Jevreji pokazati veću rasterećenost od predrasuda zato što je Jevrejin oslobođen od izvesnih političkih sudova, koje je nama veoma teško ili nemoguće da napustimo . Protestujući zbog običaja toga vremena da se daju povoljne nove trgovačke koncesije , on je predlagao obrazovanje kao istinski put za emancipaciju Jevreja od judaizma, od starih i ponositih nacionalnih predrasuda, ... običaja koji ne pripadaju našem dobu i ustanovama , kako bi Jevreji mogli da postanu potpuno humanizovani i da služe razvoju nauka i celokupne kulture čovečanstva .[9] Otprilike u isto vreme Gete je pisao u prikazu jedne knjige pesama da njihov autor, poljski Jevrejin, nije postigao više od hrišćanskog *étudiant en belles lettres* i žalio se da je tamo gde je očekivao nešto iskreno novo, neku silu iznad oveštale konvencije, našao običnu osrednjost.[10]

Jedva da se može preceniti poražavajući efekat ovog preterivanja dobre volje na novopozapadnjačene, obrazovane Jevreje i uticaj koji je to imalo na njihovu društvenu i psihološku poziciju. Oni nisu bili suočeni samo sa obeshrabrujućim zahtevom da budu izuzeci od sopstvenog naroda, da se vidi oštra razlika između njih i drugih zahtevom vladama da takvu separaciju ... i legalizuju ;[11] od njih se čak očekivalo da postanu posebna vrsta ljudskog roda. I pošto je to, a ne Hajneovo pokrštavanje, bilo prava ulaznica u kulturno evropsko društvo, šta je drugo preostajalo tim i budućim generacijama Jevreja nego da očajnički pokušavaju da nikoga ne razočaraju?[12]

U prvim decenijama tog ulaska u društvo, kada asimilacija još nije postala tradicija koju treba slediti, već nešto što je postigla nekolicina darovitih pojedinaca, to je zaista vrlo dobro funkcionisalo. Dok je Francuska za Jevreje bila zemlja političke slave, prva koja ih je priznala kao građane, izgledalo je da je Pruska na putu da postane zemlja društvenog sjaja. Prosvećeni Berlin, gde je Mendelson uspostavio bliske veze sa mnogim čuvenim ljudima toga vremena, bio je samo početak. Njegove veze sa nejevrej-

[9] J. G. Herder, Ueber die politische Bekehrung der Juden , *op. cit.*

[10] Prikaz Johan Wolfgang v. Goethe, dela Isachar Falkensohn Behr, *Gedichte eines polnischen Juden,* Mietau und Leipzig, 1772, u *Frankfurter Gelehrte Anzeigen.*

[11] Friedrich Schleiermacher, *Briefe bei Gelegenheit der politisch theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter,* 1799, u *Werke,* 1846, Abt. I, Band V, 34.

[12] To se, međutim, ne tiče Mozesa Mendelsona, koji teško da je bio upoznat sa idejama Herdera, Getea, Šlajermahera i drugih pripadnika mlađe generacije. Mendelson je duboko poštovan zbog svoje jedinstvenosti. Njegova čvrsta privrženost jevrejskoj religiji onemogućavala ga je da potpuno raskine veze sa jevrejskim narodom, što su njegovi naslednici uradili kao nešto što se podrazumeva. On je osećao da je pripadnik potlačenog naroda koji mora da moli za dobru volju i zaštitu vladajuće nacije (vidi njegovo Letter to Lavater , 1770, u *Gesammelte Schriften*, tom VII, Berlin, 1930); to jest, on je uvek znao da sa izuzetnim uvažavanjem njegove ličnosti uporedo ide izuzetan prezir prema njegovom narodu. Pošto on, za razliku od Jevreja narednih generacija, nije delio taj prezir, on nije sebe smatrao izuzetkom.

skim društvom još uvek su imale mnogo zajedničkog sa naučnim vezama koje su držale jevrejske i hrišćanske obrazovane ljude u skoro svim periodima evropske istorije. Novi i iznenađujući element bio je što su Mendelsonovi prijatelji koristili te veze u bezlične, ideološke ili čak političke svrhe. On je lično otvoreno poricao sve takve skrivene motive i više puta ponovio da je potpuno zadovoljan uslovima pod kojima živi, kao da je slutio da njegov posebni društveni status i sloboda imaju nekakve veze sa činjenicom da on još uvek pripada najnižim stanovnicima pod vlašću (pruskog kralja) .[13]

Ta ravnodušnost prema političkim i građanskim pravima nadživela je Mendelsonove bezazlene veze sa učenim i prosvećenim ljudima njegovog vremena; ona je kasnije uneta u salone onih Jevrejki koje su okupljale najsjajnije društvo koje je Berlin ikada video sve dok se, posle pruskog poraza 1806, kada je uvođenje napoleonskog zakonodavstva u široke oblasti Nemačke stavilo pitanje jevrejske emancipacije na listu javnih rasprava, ta ravnodušnost nije pretvorila u pravi strah. Emancipacija bi oslobodila obrazovane Jevreje, zajedno sa nazadnim jevrejskim narodom i njihova bi jednakost likvidirala tu dragocenu razliku, na čemu se, toga su bili i te kako svesni, zasnivao njihov društveni status. Kada je emancipacija konačno došla do kritične tačke, najveći deo asimilovanih Jevreja spasao se prelazeći u hrišćanstvo, po pravilu otkrivajući da je podnošljivo i bezopasno biti Jevrejin pre emancipacije, ali ne i posle.

Najreprezentativniji od tih salona, autentično mešovito društvo koje su oni okupljali u Nemačkoj bio je salon Rahele Farnhagen. Njena originalna, neiskvarena i nekonvencionalna inteligencija, spojena sa predanim interesovanjem za ljude i istinski strasnom prirodom, činila ju je najzanimljivijom od tih Jevrejki. Skromna ali čuvena *soirées* u Rahelinom potkrovlju okupljala su prosvećene aristokrate, intelektualce iz srednje klase i glumce to jest, sve one koji, kao Jevreji, nisu pripadali uvaženom društvu. Tako je Rahelin salon, po prirodi stvari i namerno, stvoren na rubu društva i nije delio nijednu od njegovih konvencija i predrasuda.

Zabavno je pribeležiti kako je asimilacija Jevreja doslovno sledila re-

[13] Pruska koju je Lesing opisao kao najropskiju evropsku zemlju bila je za Mendelsona država u kojoj je jedan od najmudrijih kneževa koji je ikada vladao ljudima doveo umetnost i nauku do procvata, učinio da nacionalna sloboda mišljenja postane toliko opšta da su njena blagotvorna dejstva stigla čak do najnižih stanovnika njegovog veleposeda . Ovakvo skromno zadovoljstvo dirljivo je i iznenađujuće ako se ima u vidu da je najmudriji knez veoma otežao jevrejskom filozofu da dobije dozvolu za kratak boravak u Berlinu i, u vreme kad su *Münzjuden* uživali sve povlastice, nije mu čak dao ni regularan status zaštićenog Jevrejina . Mendelson je čak bio svestan da bi on, prijatelj obrazovane Nemačke, podlegao istoj taksi koja se udara na bika kad se vodi na pazar da je samo odlučio da poseti svog prijatelja Lavatera u Lajpcigu, ali njemu nikada nije pao na pamet nikakav politički zaključak u cilju poboljšanja takvih uslova. (Vidi Letter to Lavater, *op. cit.,* i njegov uvod u svoj prevod Menasseh Ben Israela u *Gesammelte Schriften,* III tom, Leipzig, 1843-45).

cept koji je Gete propisao za obrazovanje u romanu *Wilhelm Meister,* koji je postao veliki model obrazovanja srednje klase. U tom romanu, mladog građanina obrazuju plemići i glumci, tako da on može da nauči kako da pokaže i da predstavi svoju ličnost i da tako napreduje od skromnog položaja građanskog sina u plemića. Za srednju klasu i za Jevreje, to jest za one koji su zapravo bili izvan visokog aristokratskog društva, sve je zavisilo od ličnosti i od sposobnosti da se ona izrazi. Činilo se da je najvažnija stvar da znaš da igraš ulogu onoga što zapravo jesi. Čudna činjenica što se u Nemačkoj jevrejsko pitanje držalo kao pitanje obrazovanja bila je u tesnoj vezi sa ovim prvim počecima čija je posledica bila obrazovno filistarstvo i Jevreja i nejevreja srednje klase, a takođe i navala Jevreja na intelektualna zanimanja.

Rani berlinski salon imali su šarm po tome što zaista ništa nije bilo važno osim ličnosti i jedinstvenog karaktera, talenta i izraza. Takvu jedinstvenost, koja je jedina omogućavala skoro bezgraničnu komunikaciju i neograničenu intimnost, ne bi mogao da zameni ni rang, novac, uspeh niti književna slava. Kratak susret istinskih ličnosti koji je združio hoencolernskog kneza Luja Ferdinanda sa bankarom Abrahamom Mendelsonom, ili političkog publicistu i diplomatu Fridriha Genca sa Fridrihom Šlegelom, piscem tada ultramoderne škole to su bili neki od najslavnijih posetilaca Rahelinog potkrovlja završio se 1806, kada je, prema njihovoj domaćici, ovo jedinstveno mesto okupljanja potonulo kao brod pun najvećeg uživanja u životu . Zajedno sa aristokratima, intelektualci romantičari postali su antisemiti, pa iako to ni u kom slučaju nije značilo da se ijedna grupa odrekla svih svojih prijatelja Jevreja, nevinost i sjaj su zauvek nestali.

Prava prelomna tačka u društvenoj istoriji nemačkih Jevreja nije naišla u godini pruskog poraza, već dve godine kasnije, 1808. kada je vlada provela municipalni zakon kojim je Jevrejima dala sva građanska, ali ne i politička prava. U mirovnom sporazumu 1807, Pruska je sa svojim istočnim oblastima izgubila i većinu svoga jevrejskog stanovništva; Jevreji koji su ostali na njenoj teritoriji bili su ionako zaštićeni Jevreji , to jest, već su uživali građanska prava u obliku ličnih privilegija. Municipalna emancipacija samo je legalizovala te povlastice i nadživela opšti dekret o emancipaciji iz 1812; ponovno zadobivši Poznanj i njegove jevrejske mase posle Napoleonovog poraza, Pruska je praktično ukinula dekret iz 1812, koji je do tada davao politička prava čak i siromašnim Jevrejima, ali municipalni zakon nije dirala.

Iako od malog političkog značaja, ti konačni emancipacioni dekreti, zajedno sa gubitkom pokrajina, imali su ogromne društvene posledice. Pre 1807. zaštićeni Jevreji iz Pruske činili su samo oko 20 procenata ukupnog jevrejskog stanovništva. Od vremena kad je izdat emancipacioni dekret, zaštićeni Jevreji činili su većinu u Pruskoj, sa samo 10 posto stranih Je-

vreja . Sada tamo više nisu postojali mračno siromaštvo i zaostalost, naspram kojih bi se Jevreji-izuzeci isticali takvim prednostima. I ta pozadina, kao glavni osnov za poređenje društvenog uspeha i psihološkog samouvažavanja, nikada više nije postala ono što je bila pre Napoleona. Kada su 1816. povraćene poljske provincije, prethodno zaštićeni Jevreji (sada ubeleženi kao pruski građani jevrejske vere) još uvek su činili oko 60 procenata ukupnog jevrejskog stanovništva.[14]

Sa stanovišta društva, to je značilo da su preostali Jevreji u Pruskoj izgubili sredinu u kojoj su rođeni naspram koje su procenjivani kao izuzeci. Sada su oni sami činili takvu sredinu, ali suženu, u odnosu na koju je pojedinac morao dvostruko da se napregne da bi uopšte opstao. Jevreji-izuzeci ponovo su bili obični Jevreji, ne izuzeci, već predstavnici prezrenog naroda. Podjednako je loš bio društveni uticaj kada se u to umešala vlada. Ne samo klase u sukobu sa vladom, pa tako otvoreno neprijateljske prema Jevrejima, već su svi slojevi društva postali manje ili više svesni da Jevreji koje su oni poznavali nisu bili toliko pojedinačni izuzeci koliko članovi grupe nad kojom je država bila spremna da primeni posebne mere. A to je bilo upravo ono čega su se Jevreji-izuzeci uvek bojali.

Berlinsko društvo je napustilo jevrejske salone neverovatnom brzinom i od 1808. ta su mesta okupljanja istisnule kuće titularne birokratije i gornje srednje klase. Može da se vidi, po brojnim prepiskama iz toga vremena, da su intelektualci kao i aristokrati sada počeli da upravljaju svoj prezir sa istočnoevropskih Jevreja, koje su jedva i znali, ka obrazovanim Jevrejima iz Berlina, koje su znali vrlo dobro. Ovi drugi neće više nikada steći samouvažavanje koje izbija iz kolektivne svesti o sopstvenoj izuzetnosti; od sada je svako od njih morao da dokaže da iako je Jevrejin, ipak nije Jevrejin. Nije više bilo dovoljno razlikovati se od manje ili više nepoznate mase zaostale braće ; čovek je morao da istupi kao ličnost kojoj se može čestitati što je izuzetak od Jevreja , a tako i od naroda u celini.

Fantom Jevrejina je stvorila društvena diskriminacija, a ne politički antisemitizam. Prvi autor koji je napravio razliku između Jevrejina pojedinaca i Jevrejina uopšte, Jevrejina svuda i nigde bio je neki opskurni publicista koji je 1802. pisao zajedljive satire na jevrejsko društvo i njegovu glad za obrazovanjem, koje je bilo čarobni štapić za društvenu prihvaćenost. Jevreji su opisivani kao princip filistarskog i skorojevićskog društva.[15] Ove prilično vulgarne književne produkte sa oduševljenjem je čitalo ne samo dosta

[14] Vidi Heindrich Silbergleit, *Die Bevölkerungs und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich,* I tom, Berlin, 1930.

[15] Veoma čitanom pamfletu C. W. F. Grattenauera *Wider die Juden* iz 1802. prethodio je još 1791. jedan drugi pamflet, *Ueber die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden,* u kojem je već ukazano na porast uticaja Jevreja u Berlinu. Iako je rani pamflet bio objavljen u *Allgemeine Deutsche Bibliothek,* 1792, CXII tom, skoro niko ga nije pročitao.

istaknutih posetlaca Rahelinog salona, već su čak indirektno inspirisali velikog romantičkog pesnika Klemensa fon Brentana da napiše veoma duhovit spis u kome je opet filistar izjednačen sa Jevrejinom.[16]

Sa ranom idilom mešovitog društva nestalo je nešto što se ni u jednoj drugoj državi i ni u jednom drugom vremenu neće vratiti. Nikada više nijedna društvena grupa nije slobodnog duha i srca primila Jevreje. Ona bi se prijateljski ophodila prema Jevrejima zato što je to bilo uzbudljivo samim provociranjem i nevaljalošću ili kao protest protiv pretvaranja sugrađana u parije. Ali Jevreji su postajali parije gde god su prestali da budu politički i građanski izopštenici.

Važno je imati na umu da je asimilacija kao grupni fenomen stvarno postojala samo među jevrejskim intelektualcima. Nije slučajno što je prvi obrazovani Jevrejin, Mozes Mendelson, bio i prvi koji je, uprkos svom niskom društvenom statusu, primljen u nejevrejsko društvo. Dvorski Jevreji i njihovi naslednici, bankari i biznismeni na Zapadu, nikada nisu bili društveno prihvatljivi niti je njima bilo stalo da napuste vrlo uske granice svog nevidljivog geta. U početku su bili ponosni, kao svi neiskvareni skorojevići, na mračnu sredinu bede i siromaštva iz koje su se izdigli; kasnije, kada su bili napadnuti sa svih strana, našli su interes u bedi pa čak i zaostalosti masa jer je to postao argument, simbol njihove sopstvene sigurnosti. Polako i zloslutno bili su primorani da napuste mnogo strožije zahteve jevrejskog zakona mada nikada nisu potpuno napustili svoju versku tradiciju a utoliko više su tražili pravovernost od jevrejskih masa.[17] Gubljenje autonomije jevrejske opštine veoma ih je podstaklo ne samo da štite jevrejske zajednice od vlasti, već i da vladaju njima uz pomoć države, tako da je izraz koji označava dvostruku zavisnost siromašnih Jevreja i od vlade i od svoje bogate braće samo odražavao realnost.[18]

16 Clemens Brentano je namenski napisao *Der Philister vor, in und nach der Geschichte* i to pročitao u takozvanom *Christlich-Deutche Tischgesellshft,* čuvenom klubu pisaca i patriota, osnovanom 1808. za borbu protiv Napoleona.

17 Tako su Rotšildovi 1820-ih povukli velike donacije iz svoje domaće zajednice u Frankfurtu da bi se suprotstavili uticaju reformatora koji su želeli da jevrejska deca dobiju opšte obrazovanje. Vidi Isaak Markus Jost, *Neuere Geschichte der Israeliten,* 1846, X, 102.

18 *Op. cit.,* IX, 38. Dvorski Jevreji i bogati bankari Jevreji koji su ih u stopu sledili nikad nisu želeli da napuste jevrejsku zajednicu. Oni su delovali kao njeni predstavnici i zaštitnici od vlasti; često su dobijali zvaničnu vlast nad zajednicama kojima su vladali iz daleka tako da je stara autonomija jevrejskih zajednica bila iznutra uzdrmana i uništena davno pre nego što ju je ukinula nacionalna država. Prvi dvorski Jevrejin sa monarhističkim težnjama u svojoj sopstvenoj naciji bio je Jevrejin iz Praga, snabdevač izbornog kneza Morisa Saksonskog u šesnaestom veku. On je tražio da se svi rabini i poglavari zajednice biraju od članova njegove porodice. (Vidi Bondy-Dworsky, *Geschichte der Juden in Boehmen, Maehren und Schlesien,* Prag, 1906, II, 727). Praksa da se postave dvorski Jevreji kao diktatori u svojim zajednicama postala je opšta u osamnaestom veku a sledila ju je vladavina istaknutih u devetnaestom veku.

Jevrejski uglednici (kako su ih zvali u devetnaestom veku) vladali su jevrejskim zajednicama, ali im nisu pripadali društveno, ponekad čak ni geografski. Oni su, u izvesnom smislu, ostajali podjednako udaljeni od jevrejskog društva koliko i od nejevrejskog. Pošto su napravili briljantne lične karijere i pošto su ih njihovi gospodari obdarili značajnim privilegijama, oni su činili neku vrstu zajednice izuzetaka sa krajnje ograničenim društvenim mogućnostima. Kako ih je dvorsko društvo prirodno preziralo i kako nisu imali poslovnih veza sa nejevrejskom srednjom klasom, njihovi su kontakti bili toliko izvan društvenih zakona koliko je i njihov ekonomski uspon bio nezavisan od savremenih ekonomskih uslova. Ta izolacija i nezavisnost često im je davala osećanje moći i ponosa, ilustrovano sledećom anegdotom koja se prepričavala na početku osamnaestog veka: Izvesni Jevrejin..., kada mu je jedan otmeni, kulturni lekar uljudno prebacio da među njima nema kneževa i da ne učestvuju u vladi ... sa (jevrejskim) ponosom, drsko je odgovorio: Mi nismo kneževi, ali mi njima vladamo. [19]

Takav ponos je skoro suprotan klasnoj oholosti koja se, iako sporo, razvila među povlašćenim Jevrejima. Vladajući kao apsolutni kneževi među sopstvenim narodom, još uvek su osećali da su oni *primi inter pares.* Bili su ponosniji da budu povlašćeni rabin svih Jevreja ili knez svete zemlje nego da nose bilo koju titulu koju su njihovi gospodari mogli da im ponude.[20] Do sredine osamnaestog veka, oni bi se svi složili sa holandskim Jevrejinom koji je rekao: *Neque in toto orbi alicui nationi inservimus* i ni tada ni kasnije ne bi u potpunosti razumeli odgovor učenog hrišćanina koji je rekao: Ali to znači sreću samo za nekolicinu. Ljude koje smatraju *corpo (sic)* svuda proganjaju, oni nemaju svoju upravu, potpadaju pod stranu vladavinu, nemaju moć ni dostojanstvo, pa lutaju širom sveta, svuda stranci. [21]

Klasna oholost došla je tek kad su poslovne veze uspostavljene između državnih bankara različitih zemalja; uskoro su usledili brakovi među vodećim porodicama, a vrhunac je bio u pravom međunarodnom kastinskom sistemu, dotad nepoznatom u jevrejskom društvu. To je nejevrejskim posmatračima bilo utoliko upadljivije što se događalo paralelno sa brzim nestankom poseda i kasta u nove klase. Čovek je, vrlo pogrešno, mogao da zaključi da je jevrejski narod ostatak iz srednjeg veka i da previdi da je ova nova kasta rođena tek nedavno. To se završilo tek u devetnaestom veku i obuhvatilo je brojčano ne više od možda stotinu porodica.

[19] Johann Jacob Schudt, *Jüdische Merkwürdigkeiten,* Frankfurt a. M., 1715-1717, IV, Annex, 48.

[20] Selma Stern, *Jud Suess,* Berlin, 1929, pp. 18 f.

[21] Schudt, *op. cit.* I, 19.

Ali, kako su oni bili u središtu pažnje, na jevrejski narod u celini počelo se gledati kao na kastu.[22]

Stoga, iako su dvorski Jevreji imali veliku ulogu u političkoj istoriji i u rađanju antisemitizma, društvena istorija je mogla lako da ih previdi osim zbog činjenice da su imali izvesne psihološke crte i obrasce ponašanja kao i jevrejski intelektualci koji su, najzad, obično bili sinovi biznismena. Jevrejski uglednici želeli su da dominiraju jevrejskim narodom i zato nisu imali želju da ga napuste, dok je karakteristika jevrejskih intelektualaca bila želja da napuste svoj narod i da budu primljeni u društvo; i jedni i drugi osećali su se kao izuzeci, to osećanje je bilo u savršenom skladu sa sudom njihove okoline. Bogati izuzetni Jevreji osećali su se izuzecima od zajedničke sudbine jevrejskog naroda, i vlade su to smatrale veoma korisnim; obrazovani izuzetni Jevreji osećali su se izuzecima od jevrejskog naroda, a takođe i izuzetnim ljudskim bićima i društvo ih je takvima smatralo.

Asimilacija, bilo da je dovedena do krajnosti pokrštavanjem ili ne, nije nikada bila prava pretnja opstanku Jevreja.[23] I do prihvatanja i do odbacivanja je došlo zbog toga što su Jevreji, i oni su toga bili potpuno svesni. Prva generacija obrazovanih Jevreja je još uvek iskreno želela da izgubi svoj jevrejski identitet i Berne je sa velikom dozom gorčine pisao: Neki mi prilaze s tim da sam Jevrejin, neki me zbog toga slave, neki mi se zbog toga izvinjavaju, ali svi o tome misle. [24] Ipak, odrasli na idejama osamnaestoga veka, oni su čeznuli za zemljom bez hrišćana i bez Jevreja; posvetili su se nauci i umetnostima i bili bi vrlo povređeni kada otkriju da su vlade koje su dale sve povlastice i počasti jevrejskim bankarima osudile jevrejske intelektualce da skapavaju od gladi.[25] Pokrštavanja koja su početkom devetnaestog veka podstaknuta strahom da će ih bez razlike svrstati sa jevrejskim masama, sada su postala potreba radi svakodnevnog hleba. Takva nagrada za nedostatak karaktera naterala je celu generaciju Jevreja u ogorčenu opoziciju prema državi i društvu. Novi primerci ljudskog roda , ako su išta vredeli, svi su postali pobunjenici, i kako su jevrejski

[23] Christian Friedrich Ruehs, Ueber die Ansprüche der Juden an das deutsche Bürgerecht , u *Zeitshrift für neueste Geschichte,* 1815. On definiše ceo jevrejski narod kao trgovačku kastu . Veoma je značajna, iako malo poznata, činjenica da je asimilacija kao program češće dovodila do obraćenja nego do mešovitih brakova. Na žalost, statistike više prikrivaju nego što otkrivaju ovu činjenicu jer se sve zajednice obraćenika i neobraćenih jevrejskih partnera statistički smatraju mešovitim brakovima. Mi međutim znamo da je bilo dosta porodica u Nemačkoj koje su generacijama bile pokrštavane, a opet ostale čisto jevrejske. Posledica je to da je pokršteni Jevrejin retko napuštao svoju porodicu a još ređe odlazio iz svoje jevrejske sredine. Jevrejska porodica je na svim nivoima dokazala da je konzervativnija snaga od jevrejske religije.

[24] *Briefe aus Paris.* 74. pismo, februar 1832.

[25] *Ibid.,* 72. pismo.

bankari podržavali najreakcionarnije vlade toga doba, oni su se naročito žestoko pobunili protiv zvaničnih predstavnika svog naroda. Marksove i Berneove antijevrejske osude ne mogu se potpuno razumeti osim u svetlu ovog konflikta između bogatih Jevreja i jevrejskih intelektualaca.

Međutim, ovaj konflikt je postojao punom žestinom samo u Nemačkoj i nije nadživeo antisemitski pokret u tom veku. U Austriji nije bilo jevrejske inteligencije o kojoj bi se govorilo pre kraja devetnaestog veka, i ona je odmah osetila pun uticaj antisemitskog pritiska. Ti Jevreji, kao i njihova bogata braća, više su voleli da se povere zaštiti habsburške monarhije i postali su socijalisti tek posle Prvog svetskog rata, kada je socijaldemokratska partija došla na vlast. Najznačajniji, mada ne i jedini izuzetak od ovog pravila bio je Karl Kraus, poslednji predstavnik tradicije Hajnea, Bernea i Marksa. Krausova osuda jevrejskih biznismena s jedne strane i jevrejskog novinarstva kao organizovanog kulta s druge, bila je verovatno ogorčenija nego osude njegovih prethodnika jer je on bio mnogo izolovaniji u zemlji u kojoj nikakva jevrejska revolucionarna tradicija nije postojala. U Francuskoj, gde je emancipatorski dekret nadživeo sve promene vlada i režima, mali je bio broj jevrejskih intelektualaca koji nisu bili ni glasnici nove klase niti osobito važni u intelektualnom životu. Kultura kao takva, obrazovanje kao program, nisu stvorili jevrejski obrazac ponašanja kao što su to učinili u Nemačkoj.

Ni u jednoj drugoj zemlji nije postojalo ništa nalik na taj kratki period prave asimilacije, toliko odlučujući za istoriju nemačkih Jevreja, kada je prava avangarda jednog naroda ne samo prihvatila Jevreje, već je čak neobično žudela da se spoji s njima. I taj stav nikada nije potpuno nestao iz nemačkog društva. Do samog kraja mogli su se razabrati ti tragovi koji su pokazivali, naravno, da se odnosi sa Jevrejima nikada nisu samo podrazumevali. Po onom najboljem to je podsećalo na program, a u najgorem na čudno i uzbudljivo iskustvo. Bizmarkova poznata primedba o nemačkim pastuvima koje treba pariti sa jevrejskim kobilama je samo najvulgarniji izraz prevladavajućeg gledišta.

Sasvim je prirodno da bi ta društvena situacija, iako je od prvih obrazovanih Jevreja napravila pobunjenike, tokom vremena proizvela posebnu vrstu konformizma, pre nego stvarnu pobunjeničku tradiciju.[26] Prilagođavajući se društvu koje je diskriminisalo obične Jevreje i u kome je, u isto vreme, obrazovanom Jevrejinu u svemu bilo lakše da bude primljen u pomodne krugove nego nejevrejinu sa sličnim položajem, Jevreji su morali da se jasno odvoje od Jevrejina uopšte , a da isto tako jasno iskažu da oni jesu Jevreji; ni pod kakvim uslovima njima nije bilo dozvoljeno da

[26] Svesni parija (Bernar Lazar) je bio jedina tradicija pobune koja se održala, iako oni koji su joj pripadali jedva da su je bili svesni. Vidi autorkin The Jew as Pariah. A Hidden Tradition , u *Jewish Social Studies,* VI Vol, No. 2 (1944).

nestanu među svojim susedima. Da bi racionalizovali ambivalenost koja njima samima nije bila potpuno jasna, mogli su da se pretvaraju da su čovek na ulici a Jevrejin kod kuće .[27] To je zapravo dovelo do osećanja da su različiti od drugih ljudi na ulici zato što su Jevreji, a da se kod kuće razlikuju od drugih Jevreja jer nisu kao obični Jevreji .

Obrasci ponašanja asimilovanih Jevreja određeni tim neprestanim usredsređenim naporom da se razlikuju, stvorili su tip Jevrejina koji je svuda prepoznatljiv. Umesto da su određeni nacionalnošću ili religijom, Jevreji su se pretvorili u društvenu grupu čiji su članovi imali izvesne psihološke osobine i reakcije za koje se pretpostavljalo da ukupno čine jevrejstvo . Drugim rečima, jevrejstvo je postalo psihološki kvalitet, a jevrejsko pitanje se svakom Jevrejinu posebno nametnulo kao lični problem.

U tom tragičnom nastojanju da se prilagodi razlikovanjem i odvajanjem, novi tip Jevrejina imao je tako malo zajedničkog sa Jevrejinom uopšte , od čega je strahovao, koliko i sa apstrakcijom naslednika prorokâ i večnog zastupnika pravde na zemlji koju su jevrejski apologeti prizivali kad god bi neki jevrejski novinar bio napadnut. Jevrejinu su apologeti pripisivali atribute koji su zaista privilegije parija, a koje su neki jevrejski pobunjenici koji su živeli na rubu društva zaista imali humanost, ljubaznost, oslobođenost od predrasuda, osetljivost na nepravdu. Problem je bio u tome što ti kvaliteti nisu imali veze sa prorocima i što, još gore, ti Jevreji često nisu pripadali ni jevrejskom društvu niti pomodnim krugovima nejevrejskog društva. U istoriji asimilovane jevrejske zajednice oni su igrali samo beznačajnu ulogu. Jevrejin uopšte , s druge strane, kako ga je opisivao profesionalni mrzitelj Jevreja, pokazivao je one kvalitete koje skorojević mora da stekne ako želi da uspe nehumanost, pohlepu, drskost, puzavu poniznost i odlučnost da gura napred. Problem je u ovom slučaju bilo to što ni ovi kvaliteti nisu imali nikakve veze sa nacionalnim osobinama i što su, štaviše, ovi tipovi Jevreja iz biznis-klase pokazali malo sklonosti prema nejevrejskom društvu i isto tako su igrali skoro zanemarljivu ulogu u jevrejskoj društvenoj istoriji. Sve dok postoje oklevetane klase i ljudi, svaka generacija će sa strašnom jednoličnošću ispočetka proizvoditi osobine skorojevića i parija, u jevrejskom društvu ili bilo gde drugde.

Za stvaranje društvene istorije Jevreja u okviru evropskog društva devetnaestog veka bilo je, svakako, presudno to što je do izvesnog stepena svaki Jevrejin u svakoj generaciji morao nekako i nekad da odluči da li će da ostane parija i da bude potpuno van društva ili će postati skorojević, prilagoditi se društvu pod demorališućim uslovima ne toliko da bi sakrio

[27] Nije bez ironije što je ovu odličnu formulu koja može da posluži kao moto za zapadnu asimilaciju predložio ruski Jevrejin i što je prvi put ona objavljena na hebrejskom. To je iz Judah Leib Gordon, *Hakitzah ami,* hebrejske pesme iz 1863. Vidi S. M. Dubnow *History of the Jews in Russia and Poland,* 1918, II, 228 f.

svoje poreklo koliko da bi sa tajnom svoga porekla izdao i tajnu svoga naroda .[28] Ovaj potonji put bio je zaista težak, jer takve tajne nisu postojale i trebalo ih je izmisliti. Kako je jedinstveni pokušaj Rahele Farnhagen da uspostavi društveni život izvan zvaničnog društva propao, putevi parije i skorojevića bili su putevi krajnje usamljenosti, a put prilagođavanja put stalnog kajanja. Takozvana složena psihologija prosečnog Jevrejina, koja je u nekoliko najboljih slučajeva dovela do veoma moderne osetljivosti, zasnivala se na toj anbivalentnoj situaciji. Jevreji su istovremeno osećali kajanje parije što nije postao skorojević i grižu savesti skorojevića što je izdao svoj narod i jednaka prava zamenio privilegijama. Jedno je bilo sigurno: ako je čovek želeo da izbegne sve dvosmislenosti društvene egzistencije, trebalo je da se odrekne činjenice da biti Jevrejin znači ili pripadati privilegovanoj gornjoj klasi ili obespravljenoj masi kojoj je u Zapadnoj i Srednjoj Evropi mogao da pripada samo iz intelektualne i pomalo izveštačene solidarnosti.

Društvenu sudbinu prosečnih Jevreja odredila je njihova večita neodlučnost. A društvo ih svakako nije pritiskalo da se odluče, jer je upravo ta dvosmislenost situacije i karaktera činila kontakt sa Jevrejima privlačnim. Većina asimilovanih Jevreja živela je tako u polumraku milosti i zle kobi i sa sigurnošću je znala jedino da su i uspeh i propast nerazmrsivo povezani sa činjenicom da su oni Jevreji. Za njih je jevrejsko pitanje izgubilo, jednom i zauvek, sav politički značaj, ali je progonilo njihove privatne živote i utoliko tiranskije uticalo na lične odluke. Izreka čovek na ulici a Jevrejin kod kuće realizovana je i do krajnjih konsekvenci: politički problemi bili su izobličeni do stepena čiste perverzije kada su Jevreji pokušali da ih reše posredstvom unutrašnjeg iskustva i ličnih emocija; lični život je do nehumanosti bio zatrovan na primer u pitanjima mešovitih brakova kada je teški teret nerešenih pitanja od javnog značaja bio svaljen na ličnu egzistenciju kojom se mnogo bolje može vladati nepredvidljivim zakonima strasti nego promišljenom politikom.

Ni u kom slučaju nije bilo lako ne ličiti na Jevrejina uopšte a ipak podsećati na Jevrejina; praviti se da nisi kao Jevreji, a još uvek sa dovoljnom jasnoćom pokazivati da jesi. Prosečni Jevrejin, ni skorojević niti svesni parija kako kaže Bernar Lazar, mogao je da istakne samo prazno osećanje razlike koje je dalje bilo tumačeno sa svih mogućih aspekata i varijacija, od urođenog stranstvovanja do društvenog otuđenja. Sve dok je ovaj svet bio donekle miroljubiv, ovakvo držanje nije loše prolazilo, i čak je za čitave generacije postalo *modus vivendi.* Usredsređenje na veštački iskomplikovan unutrašnji život pomoglo je Jevrejima da odgovore na nerazumne zahteve društva, da budu jaki i uzbudljivi, da razviju izvesnu ne-

[28] Ovu formulaciju je dao Karl Kraus oko 1912. Vidi *Untergang der Welt durch schwarze Magie,* 1925.

posrednost u samoiskazivanju i samoreprezentaciji, što su inače bile odlike glumca i virtuoza, ljudi koje je društvo uvek pola poricalo a pola obožavalo. Asimilovani Jevreji, pola ponosni a pola puni stida zbog svog jevrejstva, očito su bili u toj kategoriji.

Proces pomoću koga se buržoasko društvo razvilo iz ostataka svoje revolucionarne tradicije i uspomena dodao je ekonomskom zasićenju i opštoj ravnodušnosti prema političkim pitanjima i zloduha dosade. Jevreji su postali narod sa kojim se ponekad za trenutak iskoči. Što su ih manje smatrali za jednake, to su oni postajali privlačniji i zabavniji. Buržoasko društvo u potrazi za zabavom i sa strasnim zanimanjem za ličnost, ukoliko se ona razlikovala od norme, otkrilo je privlačnost svega za šta se moglo pretpostaviti da je tajanstveno zlo i potajno pokvareno. I upravo ta grozničava sklonost otvorila je Jevrejima vrata društva, jer se u okviru ovog društva jevrejstvo, pošto je bilo izvrnuto u psihološki kvalitet, moglo lako izopačiti u porok. Iskrena tolerancija i radoznalost prosvetiteljstva za sve ljudsko zamenjivana je morbidnom požudom za egzotičnim, nenormalnim i drugačijim kao takvim. Nekoliko je tipova, jedan za drugim, predstavljalo u društvu egzotično, anomalno, drugačije, ali nijedan od njih nije ni najmanje bio povezan sa političkim pitanjima. Jedino tako je uloga Jevreja u tom društvu koje propada mogla da zadobije veličinu koja je nadilazila uske granice društvenog.

Pre nego što krenemo za čudnim putevima koji su izuzetne Jevreje, slavne i ozloglašene strance, vodili u salone Fobur Sen-Žermena u Francuskoj *fin-de-siècle,* moramo prizvati jedinog velikog čoveka koga je komplikovana samoobmana izuzetnih Jevreja ikada stvorila. Izgleda da svaka zajednička ideja ima šansu da u najmanje jednoj ličnosti postigne ono što se nekada zvalo istorijska veličina. Veliki čovek izuzetnih Jevreja bio je Bendžamin Dizraeli.

II: *Moćni čarobnjak*[29]

BENDŽAMIN DIZRAELI, čiji je glavni životni interes bio karijera u svojstvu lorda Bikonsfilda, isticao se dvema stvarima: božjim darom koji mi danas banalno zovemo srećom, a koji su u druga vremena obožavali pod imenom boginje Fortune i, drugo, mnogo prisnijom i čudnovatijom vezom sa Fortunom nego što se može objasniti, velikom bezbrižnom nevinošću duha i maštovitošću koje nas sprečavaju da tog čoveka svrstamo u karijeriste, iako on nikada ni na šta osim na karijeru nije ozbiljno mislio. Njegova

[29] Naslovna fraza je uzeta iz skice o Dizraeliju ser Džona Skletona 1867. Vidi W. F. Monypenny i G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield,* New York, 1929, II, 292-93.

bezazlenost naterala ga je da shvati kako bi bilo glupo osećati se *déclassé* i koliko bi bilo uzbudljivije njemu i drugima, koliko korisnije za njegovu karijeru, da naglasi činjenicu da je Jevrejin drugačijim oblačenjem, čudnim češljanjem i nastranim ponašanjem i govorom .[30] Starao se mnogo strasnije i besramnije da ga prime u visoko i najviše društvo nego ijedan drugi jevrejski intelektualac; ali on je jedini od njih otkrio tajnu kako da sačuva sreću, to prirodno čudo parije i od početka je znao da čovek nikada ne treba da se savija da bi se popeo od visokog do najvišeg .

On je igrao političku igru kao glumac u pozorišnoj predstavi, samo što je svoju ulogu igrao tako dobro da je i samoga sebe uverio. Njegov život i njegova karijera su kao bajka u kojoj on nastupa kao princ koji nudi tužni cvet romantičara, sada jagorčevinu imperijalističke Engleske, svojoj princezi, engleskoj kraljici. Britanski kolonijalni poduhvat bio je čarobna zemlja u kojoj sunce nikada ne zalazi, a njegova prestonica misteriozni azijatski Delhi kuda je princ hteo da pobegne sa svojom princezom iz maglovitog prozaičnog Londona. To je možda budalasto i detinjasto, ali kada žena piše mužu kao što je ledi Bikonsfild pisala svome: Znaš da si se mnome oženio zbog novca, a ja znam da kad bi to opet morao da učiniš, uradio bi to iz ljubavi ,[31] čovek zanemi pred srećom koja izgleda kao da se protivi svim pravilima. Evo nekoga ko je krenuo da proda dušu đavolu, ali đavo nije hteo njegovu dušu i bogovi su mu dali svu ovozemaljsku sreću.

Dizraeli potiče iz potpuno asimilovane porodice; njegov otac, prosvećeni džentlmen, krstio je sina jer je želeo da ovaj ima mogućnosti običnog smrtnika. On je imao malo veza sa jevrejskim društvom i nije ništa znao o jevrejskoj religiji ili običajima. Jevrejstvo je od početka bilo činjenica porekla kojom je smeo slobodno da se krasi, bez zapreka stvarnog znanja. Zato je on nekako gledao na tu činjenicu veoma slično kao što bi na svoje poreklo gledao nejevrejin. Shvatio je mnogo jasnije od ostalih Jevreja da to što si Jevrejin može isto tako biti prednost kao i hendikep. I pošto je za razliku od svog jednostavnog i skromnog oca želeo da postane samo običan smrtnik i samo da se istakne iznad svih svojih savremenika [32], počeo je da oblikuje svoj maslinasti ten i kao ugalj crne oči sve dok nije postao, sa moćnom kupolom svog čela koja, dakako nije bila hrišćanski hram različit od bilo kog živog stvora koga ste ikada sreli .[33] Instinktivno je znao da sve zavisi od razlike između njega i običnih smrtnika , od naglašavanja njegove srećne neobičnosti .

[30] Morris S. Lazaron, *Seed of Abraham,* New York, 1930, Benjamin Disraeli , pp. 260 ff.

[31] Horace B. Samuel, The Psychology of Disraeli , u *Modernities,* London, 1914.

[32] J. A. Froude ovako završava biografiju *Lord Beaconsfield,* 1890: Njegov životni cilj je bio da se uzdigne nad svim svojim savremenicima i koliko god je ta ambicija izgledala luda, dobio je opkladu za koju se tako hrabro borio.

[33] Sir John Skleton, *op. cit.*

Sve ovo pokazuje izuzetno razumevanje društva i njegovih pravila. Značajno je da je baš Dizraeli rekao: Što je zločin u mnoštvu, samo je porok među nekolicinom [34] što je možda najdublji uvid u sam princip po kome se odvija lagani i podmukao pad društva devetnaestog veka na dno gomile i u podzemni moral. Pošto je on znao ovo pravilo, znao je takođe da Jevreji nigde ne bi imali bolje šanse nego u krugovima koji pretenduju da budu ekskluzivni i da ih diskriminišu; jer, budući da su ti krugovi nekolicine, zajedno sa mnoštvom, mislili o jevrejstvu kao o zločinu, taj zločin bi mogao u svakom trenutku da se pretvori u privlačni porok . Dizraelijevo potenciranje egzotičnosti, neobičnosti, misterioznosti, magije i moći koja se crpe iz tajnih izvora, ispravno je ciljalo na tu sklonost u društvu. A njegova virtuoznost u društvenoj igri navela ga je da izabere konzervativnu partiju, da osvoji mesto u Parlamentu, položaj premijera, i na kraju, što nije najmanje značajno, trajno divljenje društva i kraljičino prijateljstvo.

Jedan od razloga tog uspeha je bila iskrenost njegove igre. Utisak koji je ostavio na svoje nepristrasnije savremenike bio je čudna mešavina glume i apsolutne iskrenosti i otvorenosti .[35] Ovo je mogao postići samo iskrenom bezazlenošću, a nju je delimično dugovao vaspitanju iz koga je bio isključen svaki posebni jevrejski uticaj.[36] Ali Dizraeli je svoju čistu savest dugovao i činjenici da je rođen kao Englez. Engleska nije upoznala jevrejske mase i jevrejsko siromaštvo, jer ih je primila vekovima posle proterivanja iz Srednje Azije; portugalski Jevreji koji su se nastanili u Engleskoj u osamnaestom veku bili su bogati i obrazovani. Sve do kraja devetnaestog veka, kada su pogromi u Rusiji pokrenuli savremena jevrejska iseljenja, jevrejsko siromaštvo a sa njim razlika između jevrejskih masa i njihove bogate sabraće nije ušlo u London. U Dizraelijevo vreme jevrejsko pitanje je bilo sasvim nepoznato, jer su u Engleskoj živeli samo Jevreji dobrodošli državi. Drugim rečima, izuzetni Jevreji nisu bili tako svesni svoje izuzetnosti kao njihova kontinentalna braća. Kada je Dizraeli prezreo štetnu doktrinu modernog vremena, prirodnu jednakost ljudi ,[37] on je svesno sledio korake Berka koji je više voleo prava Engleza nego Prava čoveka , ali je ignorisao stvarnu situaciju u kojoj su privilegije za nekolicinu zamenjene pravima za sve. On toliko nije poznavao stvarne prilike jevrejskog naroda i bio je tako uveren u uticaj jevrejske rase na

[34] U svom romanu *Tancred,* 1847.

[35] Sir John Skleton, *op. cit.*

[36] Sam Dizraeli je to prikazao ovako: Ja nisam odgajan u svojoj rasi i bio sam hranjen velikim predrasudama prema njima. O njegovom porodičnom okruženju vidi posebno Joseph Caro, Benjamin Disraeli, Juden und Judentum, u *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums,* 1932. Jahrgang 76.

[37] *Lord George Bentinck. A Political Biography,* London, 1852, 496.

moderne zajednice da je iskreno tražio da Jevreji prime svu čast i naklonost severnih i zapadnih rasa, a u civilizovanim i prefinjenim narodima trebalo bi da postoji mnoštvo njih koji očaravaju javni ukus i podižu javno raspoloženje .[38] Pošto se politički uticaj Jevreja u Engleskoj koncentrisao oko engleske grane Rotšildovih, osetio se on veoma ponosnim zbog Rotšildove pomoći u Napoleonovom porazu i nije video nikakav razlog zašto se u svojim političkim stavovima ne bi otvoreno predstavljao kao Jevrejin.[39] Kao pokršteni Jevrejin on naravno nije nikada bio zvanični predstavnik ijedne jevrejske zajednice, ali ne može se poreći da je on bio jedini Jevrejin iz svoje vrste i iz svoga veka koji je pokušao, koliko je umeo, da jevrejski narod politički zastupa.

Dizraeli, koji nije nikada poricao da (je) osnovna činjenica o njemu to da je Jevrejin ,[40] divio se svemu jevrejskom, i to se divljenje moglo meriti jedino sa njegovim neznanjem. Mešavina ponosa i neznanja o tim stvarima bila je, svakako, karakteristika svih novoasimilovanih Jevreja. Velika razlika bila je u tome što je Dizraeli znao još manje o jevrejskoj prošlosti i sadašnjosti i zato se usuđivao da otvoreno govori ono što su drugi izneverili u polusvesnom mraku obrazaca ponašanja koje su diktirali strah i arogancija.

Politički rezultat Dizraelijeve sposobnosti da meri jevrejske mogućnosti prema političkim aspiracijama običnih ljudi bio je ozbiljniji; on je skoro automatski stvorio skup teorija o jevrejskom uticaju i o organizovanosti, koje obično nalazimo u oštrijim formama antisemitizma. Pre svega, on je o sebi mislio kao o izabranom čoveku izabrane rase .[41] Šta je bolji dokaz od njegove karijere: Jevrejin bez imena i bogatstva, kome je pomoglo samo nekoliko jevrejskih bankara, dospeo je do položaja prvog čoveka Engleske; jedan od najneomiljenijih ljudi Parlamenta postao je premijer i stekao iskrenu popularnost među onima koji su ga dugo gledali kao šarlatana i tretirali kao pariju .[42] Politički uspeh ga nikada nije zadovoljavao. Bilo je teže i važnije biti primljen u londonsko društvo nego osvojiti Donji dom, bio je svakako veći trijumf biti izabran za člana Grijonovog dajning kluba odabrane koterije koja je po običaju izdizala političare obe partije, ali iz koje su oni sa društvenom manom bili rigorozno isključeni [43] nego postati ministar Njenog veličanstva. Očaravajuće neočekivan vrhunac svih ovih slatkih pobeda bilo je iskreno kraljičino prijateljstvo, jer, ako je monarhija u Engleskoj izgubila najveći broj svojih prerogativa u strogo kon-

38 *Ibid.,* p. 491.

39 *Ibid.,* pp. 497 ff.

40 Monypenny and Buckle, *op. cit.,* p. 1507.

41 Horace S. Samuel, *op. cit.*

42 Monypenny and Buckle, *op. cit.* p. 147.

43 *Ibid.*

trolisanoj ustavnoj nacionalnoj državi, zadobila je i zadržala neosporni primat u engleskom društvu. Prilikom procenjivanja veličine Dizraelijevog trijumfa treba se setiti da je lord Robert Sesil, jedan od njegovih istaknutih kolega u konzervativnoj partiji, oko 1850. godine još uvek mogao da opravda naročito oštar napad tvrdeći da on samo glasno iskazuje ono što svi govore privatno o Dizraeliju, a niko neće javno da kaže .[44] Dizraelijeva najveća pobeda bila je što niko privatno nije govorio ono što mu ne bi laskalo ili bi mu se dopalo da je bilo javno rečeno. Upravo taj jedinstveni uspon do iskrene popularnosti Dizraeli je postigao kroz politiku da vidi samo prednosti i zagovara samo privilegije u tome što je rođen kao Jevrejin.

Deo Dizraelijeve sreće je činjenica da je on uvek bio u skladu sa svojim vremenom i da su ga zbog toga njegovi brojni biografi razumeli potpunije nego što je bio slučaj sa većinom velikih ljudi. On je bio otelovljenje ambicije, te moćne strasti koja se razvila u veku koji naizgled nije dopuštao nikakva odvajanja i razlike. U svakom slučaju, Karlajl, koji je tumačio celu svetsku istoriju prema idealu junaka devetnaestog veka, očigledno je pogrešio kada je odbio titulu iz Dizraelijevih ruku.[45] Nijedan čovek među Karlajlovim savremenicima nije Karlajlovim herojima odgovarao tako dobro kao Dizraeli, sa svojim konceptom veličine kao takve, bez ikakvih spoljnih dostignuća; nijedan čovek nije tako tačno ispunjavao zahteve kasnog devetnaestog veka za genijem od krvi i mesa kao ovaj šarlatan koji je svoju ulogu ozbiljno shvatio i igrao veliku ulogu Velikog čoveka sa iskrenom naivnošću i neodoljivo, prikazujući fantastične trikove i zabavljačke veštine. Političari su se zaljubili u šarlatana koji je dosadne poslovne transakcije preobraćao u snove sa orijentalnim ukusom; a kad je društvo u Dizraelijevim promućurnim poslovima osetilo aromu crne magije, moćni čarobnjak je već zadobio srce svog vremena.

Dizraelijeva ambicija da se odvoji od smrtnika i njegova čežnja za aristokratskim društvom bila je tipična u srednjoj klasi njegovog vremena i zemlje. Ni politički razlozi niti ekonomski motivi, već snaga njegove društvene ambicije naterala ga je da se pridruži konzervativnoj partiji i da sledi politiku koja će uvek birati vigovce za neprijatelje i radikale za saveznike .[46] Ni u jednoj evropskoj zemlji srednja klasa nije postigla dovoljno samopoštovanja da uskladi svoju inteligenciju sa društvenim statusom, tako da je aristokratija mogla i dalje da diktira društvenu hijerarhiju i

[44] Članak Roberta Sesila pojavio se u najautoritativnijem organu torijevaca, *Quarterly Review.* Vidi Monypenny and Buckle, *op. cit.* pp. 19-22.

[45] Ovo se dogodilo tek 1874. Zabeleženo je da je Karlajl nazivao Dizraelija prokleti Jevrejin , najgori čovek koji je ikada živeo . Vidi Caro, *op. cit.*

[46] Lord Salisbury u članku u *Quarterly Rewiev,* 1869.

onda kad je već izgubila sav politički značaj. Nesrećni nemački filistar otkrio je svoju urođenu ličnost u očajničkoj borbi protiv kastinske arogancije izrasle iz pada plemstva i iz neophodnosti zaštite plemićkih titula od buržoaskog novca. Maglovite krvne teorije i striktna kontrola brakova više su skorašnje pojave u istoriji evropske aristokratije. Dizraeli je mnogo bolje od nemačkih filistara znao šta je potrebno da bi se zadovoljili zahtevi aristokratije. Svi pokušaji buržoazije da stekne društveni status nisu bili ubedljivi za arogantnu aristokratiju, jer se buržuazija uzdala u ličnosti a manjkao joj je najvažniji element kastinskog uverenja, ponos na privilegije bez ličnog napora i zasluge, stečene samim plemenitim rođenjem. Rođena ličnost nije nikada mogla da porekne da njen razvoj zahteva obrazovanje i poseban napor ličnosti. Kada je Dizraeli okupio ponos rase da se suprotstavi ponosu kaste [47], on je znao da društveni položaj Jevreja, ma šta drugo da se o njima može reći, zavisi na kraju samo od činjenice rođenja, a ne od dostignuća.

Dizraeli je otišao i korak dalje. Znao je da je aristokratija, koja je iz godine u godinu morala da gleda kako priličan broj bogatih ljudi srednje klase kupuje titule, uzdrmana vrlo ozbiljnom sumnjom u sopstvenu vrednost. On je aristokratiju porazio u njenoj igri koristeći svoju prilično trivijalnu i popularnu maštu da smelo prikaže kako su Englezi nastali od skorojevićske i hibridne rase, dok je on sam potekao od najčistije krvi u Evropi , kako je život britanskog pêra uglavnom regulisan arapskim zakonima i sirijskim običajima , kako je Jevrejka kraljica neba ili da cvet jevrejske rase čak i sada sedi s desne strane Gospoda boga Savaota. [48] I kada je konačno napisao da više zapravo nema aristokratije u Engleskoj, jer je superiornost animalnog čoveka suštinski kvalitet aristokratije, [49] on je zapravo dotakao najslabiju tačku modernih aristokratskih teorija rase, koja će kasnije biti polazna tačka za buržoaziju i rasne stavove skorojevića.

Judaizam i pripadnost jevrejskom narodu su se tek među asimilovanim Jevrejima izrodili u puku činjenicu o rođenju. Izvorno, to je značilo posebnu religiju, posebnu nacionalnost, zajednička posebna sećanja i posebne nade i, čak među privilegovanim Jevrejima, bar određene ekonomske prednosti. Sekularizacija i asimilacija jevrejske inteligencije promenile su samosvest i samotumačenje na takav način da ništa nije ostalo od starih sećanja i nada osim uverenja o pripadnosti izabranom narodu. Dizraeli, iako svakako nije bio jedini izuzetni Jevrejin koji je verovao u sopstvenu izabranost ne verujući pri tom u Njega koji izabira i odbacuje, jedini je stvorio potpuno razvijenu rasnu doktrinu iz tog praznog koncepta istorijske

[47] E. T. Raymond, *Disraeli, The Alien Patriot,* London, 1925, p. l.

[48] H. B. Samuel, *op. cit,* odnosno Disraeli, *Tancred* i *Lord George Bentinck.*

[49] U svom romanu *Coningsby,* 1844.

misije. Bio je spreman da izjavi da semitski prinicip predstavlja sve ono što je duhovno u našoj prirodi , da nestalnost istorije ima svoje glavno rešenje sve je rasa , što je ključ za istoriju bez obzira na jezik i religiju , jer ima samo jedna stvar koja čini rasu, a to je krv i ima samo jedna aristokratija, prirodna aristokratija koja se sastoji od čiste rase prvorazredne organizacije .[50]

Ne treba da se naglašava koliko je bliska veza između ovoga i modernijih rasnih ideologija, a Dizraelijevo otkriće je još jedan dokaz kako one dobro služe za suzbijanje osećanja društvene inferiornosti. Jer iako su rasne doktrine konačno služile autentičnim i neposredno političkim svrhama, ipak je tačno da veliki deo njihove primenljivosti i ubedljivosti leži u činjenici da su svakome pomogle da se oseća aristokratom po rođenju. To što ti novoizabrani nisu pripadali eliti, izabranoj manjini što je, ipak, po pravu i položaju ponos plemića već su morali da dele izabranost sa sve većom masom, nije bitno naškodilo doktrini, jer oni koji nisu pripadali izabranoj rasi rasli su brojno u istoj proporciji.

Dizraelijeve rasne doktrine, međutim, bile su isto toliko rezultat njegovog izuzetnog uvida u društvena pravila koliko posebne sekularizacije asimilovanih Jevreja. Jevrejska inteligencija nije samo bila uhvaćena u opšti proces sekularizacije, koji je u devetnaestom veku već izgubio revolucionarnu privlačnost prosvetiteljstva zajedno sa poverenjem u nezavisno i samopouzdano čovečanstvo već je ostala nezaštićena pred preobražajem ranije iskrenih religioznih ubeđenja u praznoverice. Jevrejska inteligencija je isto tako bila izložena uticajima jevrejskih reformatora koji su hteli da promene nacionalnu religiju u veroispovest. Da bi to uradili, morali su da preobraze dva osnovna elementa jevrejske pobožnosti mesijansku nadu i veru u izabranost Izraela, pa su iz jevrejskih molitvenika brisali vizije konačnog obnavljanja Ciona, zajedno sa pobožnim predskazanjem sudnjeg dana kada će nestati podvajanje jevrejskog naroda od drugih naroda na Zemlji. Bez mesijanske nade, ideja o izabranosti je značila večnu podvojenost; bez vere u izabranost koja je opterećivala jedan poseban narod iskupljenjem sveta, mesijanska nada je isparila u magloviti oblak opšte filantropije i univerzalizma koji su postali tako karakteristični za specifično jevrejski politički entuzijazam.

Najkobniji element u jevrejskoj sekularizaciji je bilo to što je koncept izabranosti odvojen od mesijanske nade, dok su u jevrejskoj religiji ta dva elementa bila dva vida božjeg plana iskupljenja čovečanstva. Bez mesijanske nade rasla je naklonost prema krajnjim rešenjima političkih problema koji nisu nameravali ništa manje nego da uspostave raj na Zemlji. Bez vere u izabranost od Boga raslo je to fantastično uobraženje, koje su podjednako delili Jevreji-nevernici i nejevreji, da su Jevreji po prirodi inteli-

[50] Vidi *Lord George Bentinck* i romane *Endymion* 1881. i *Coningsby.*

gentniji, bolji, zdraviji, sposobniji da opstanu motor istorije i so zemlje. Entuzijastični jevrejski intelektualac koji sanjari o raju na Zemlji, tako siguran da je rasterećen svih nacionalnih veza i predrasuda, bio je zapravo udaljeniji od političke realnosti nego njegovi očevi koji su se molili za Mesijin dolazak i za povratak naroda u Palestinu. Asimilacionisti, s druge strane, koji su bez ikakve entuzijastičke nade ubeđivali sebe da su oni so zemlje, bili su mnogo uspešnije odeljeni od nacija tom bezvernom idejom da su njihovi očevi stali u odbranu zakona koji je, kako se redovno verovalo, delio Izrael od nejevreja, ali će biti uništen kad dođe Mesijino vreme. To je bila zamisao izuzetnih Jevreja , koji su bili isuviše prosvećeni da veruju u Boga a, na podlozi svoje svuda izuzetne pozicije, dovoljno praznoverni da veruju u sebe, što je zapravo razbilo čvrste spone pobožne nade koje su povezivale Izrael sa ostatkom čovečanstva.

Time je na kraju sekularizacija proizvela onaj paradoks, tako presudan za psihologiju modernih Jevreja, kojim je verska asimilacija uništavajući nacionalnu svest, pretvarajući nacionalnu religiju u veroispovest i izlazeći u susret poluomraženim i dvosmislenim zahtevima države i društva kroz isto tako dvosmislene zamisli i psihološke trikove pobudila vrlo realan jevrejski šovinizam, ako pod šovinizmom razumemo izopačeni nacionalizam u kome (kako kaže Česterton) sama ličnost treba da bude predmet obožavanja; ličnost je svoj sopstveni ideal, čak svoj sopstveni idol . Stari religiozni koncept izabranosti od tada više nije bio suština judaizma, umesto toga je postao suština jevrejstva.

Taj paradoks je našao svoje najmoćnije, očaravajuće otelovljenje u Dizraeliju. On je bio engleski imperijalista i jevrejski šovinista; no nije teško naći oprevdanje za šovinizam koji je bio više igra fantazije, jer, najzad, Engleska je bila Izrael njegove fantazije ;[51] i isto tako nije teško naći opravdanje za njegov engleski imperijalizam, koji je imao veoma malo zajedničkog sa samovoljnom odlučnošću ekspanzije radi ekspanzije, jer on, najzad, nikada nije bio pravi Englez i na to je bio ponosan .[52] Kada se sve ove kontradikcije, koje jasno pokazuju da moćni čarobnjak sebe nikada nije uzimao baš ozbiljno i da je uvek glumio da bi pridobio društvo i stekao popularnost, dodaju njegovom jedinstvenom šarmu, one uvode u njegovo ponašanje element šarlatanskog entuzijazma i sanjarenja, što ga čini sasvim drugačijim od njegovih imperijalističkih sledbenika. Imao je dosta sreće da sanja i glumi u vreme kada Mančester i biznismeni još nisu preuzeli imperijalni san, već su se oštro i žestoko protivili kolonijalnoj avanturi . Njegova praznoverna nada u krv i rasu u koju je on umešao stara romantična narodna verovanja o moćnoj, natprirodnoj vezi između zlata i krvi nije ni sumnjala da su pokolji mogući u Africi, Aziji ili samoj

[51] Sir John Skleton, *op. cit.*

[52] Horace B. Samuel, *op. cit.*

Evropi. On je počeo kao ne mnogo talentovan pisac i ostao je intelektualac koji je slučajno postao član Parlamenta, vođa svoje partije, premijer i prijatelj engleske kraljice.

Dizraelijevo shvatanje uloge Jevreja u politici datira od vremena kad je on bio samo pisac i još nije započeo političku karijeru. Tako njegove ideje nisu bile rezultat stvarnog iskustva, ali se on njih i kasnije, celog života držao sa velikom postojanošću.

U prvom romanu *Alroy* (1833), Dizraeli je razvio plan za jevrejsko carstvo u kome bi Jevreji vladali kao strogo odvojena klasa. Roman pokazuje uticaj tadašnjih iluzija o mogućnostima da Jevreji osvoje vlast, i neznanje mladog autora o stvarnim uslovima za dolazak na vlast u njegovom vremenu. Jedanaest godina kasnije političko iskustvo u Parlamentu i blizak odnos sa istaknutim ljudima naučili su Dizraelija da su ciljevi Jevreja, ma kakvi bili ranije, u njegovo vreme daleko od zahteva za političkom nacionalnošću u bilo kom obliku. [53] U novom romanu *Coningsby,* napustio je san o jevrejskom carstvu i razvio fantastičnu shemu prema kojoj jevrejski novac dominira usponom i padom dvorova i carstava i nadmoćno vlada u diplomatiji. Nikad u životu nije se odrekao ovog drugog shvatanja tajnog i tajanstvenog uticaja izabranih ljudi izabrane rase, kojim je zamenio raniji san o javno konstituisanoj, misterioznoj kasti vladara. To je postalo stožer njegove političke filozofije. Nasuprot njegovim mnogopoštovanim jevrejskim bankarima koji su davali zajmove vladama i zarađivali proviziju, Dizraeli je na celu stvar gledao sa autsajderskim neshvatanjem da su takve mogućnosti koje pruža vlast svakodnavno u rukama ljudi koji nemaju ambiciju da zadobiju vlast. Nije mogao da razume da je bankar Jevrejin čak manje zainteresovan za politiku od njegovih nejevrejskih kolega; za Dizraelija je bilo jasno da je jevrejsko bogatstvo samo sredstvo za jevrejsku politiku. Što je više saznavao o jevrejskoj bankarskoj organizaciji koja dobro funkcioniše u poslovima biznisa i o njihovoj međunarodnoj razmeni novosti i informacija, bivao je uvereniji da ima posla sa nečim što nalikuje tajnom društvu koje drži sudbinu sveta u svojim rukama, a da to niko ne zna.

Dobro je poznato da je verovanje u jevrejsku zaveru koju složno gaji neko tajno društvo, bilo od velike propagandne vrednosti za publicitet antisemitizma i da je daleko premašilo sva tradicionalna evropska praznoverja o ritualnim ubistvima i trovanju bunara. Od velikog je značaja što je Dizraeli, u potpuno suprotne svrhe i u vreme kad niko nije ozbiljno mislio o tajnim društvima, došao do istovetnih zaključaka, jer je to jasno pokazalo do kog su stepena te izmišljotine zavisile od socijalnih motiva i nezadovoljstava i kako one objašnjavaju događaje ili političke i ekonomske rad-

[53] Monypenny and Buckle, *op. cit.* p. 882.

nje na mnogo prihvatljiviji način nego mnogo trivijalnija istina. U Dizraelijevim očima, kao i u očima mnogo manje poznatih i uvaženih šarlatana posle njega, cela politička igra se igrala među tajnim društvima. Ne samo Jevreji, već svaka druga grupa čiji uticaj nije bio politički organizovan ili koja je bila u opoziciji prema celom društvenom i političkom sistemu, postajala je za njega zakulisna sila. Mislio je 1863. da se osvedočio o borbi između tajnih društava i evropskih milionera; Rotšild je do sada pobeđivao, [54] ali i da prirodnu jednakost među ljudima i ukidanje imovine proklamuju tajna društva ;[55] čak i 1870. on je mogao ozbiljno da govori o snagama ispod površine i da iskreno veruje da tajna društva i njihovi međunarodni pokretači, Rimska crkva i njene izjave i metode, koji predstavljaju večni sukob između nauke i vere , rade na tome da odrede pravac ljudske istorije.[56]

Dizraelijeva neverovatna naivnost navela ga je da poveže sve te tajne snage sa Jevrejima. Prvi jezuiti bili su Jevreji; onu misterioznu rusku diplomatiju koja uznemirava celu Evropu organizuju i uglavnom nose Jevreji; ona tajna revolucija koja se u ovom trenutku sprema u Nemačkoj a koja će u stvari biti druga i veća reformacija ... potpuno se razvila pod okriljem Jevreja , ljudi jevrejske rase nalaze se na čelu svake (komunističke i socijalističke) grupe. Božji ljudi sarađuju sa ateistima; najspretniji zgrtači poseda ulaze u savez sa komunistima, čudna i izabrana rasa dodiruje ruke šljama i nižih kasta Evrope! I sve zbog toga što žele da unište nezahvalno hrišćanstvo koje im duguje čak i ime a čiju tiraniju više ne mogu da izdrže. [57] U Dizraelijevoj fantaziji svet je postao jevrejski.

U toj čudnoj iluziji je bio anticipiran čak i onaj najingeniozniji od Hitlerovih reklamnih trikova, lozinka tajnog saveza između jevrejskih kapitalista i jevrejskih socijalista. I ne može se poreći da je cela shema, tako maštovita i fantastična, imala sopstvenu logiku. Kada se pođe, kao što je Dizraeli radio, od tvrdnje da jevrejski milioneri kroje jevrejsku politiku, kad se uzmu u ozbir uvrede koje su Jevreji vekovima trpeli (što je bilo dosta realno, ali ipak glupo preterivanje jevrejske apologetske propagande), kada se vide česti primeri kako je sin jevrejskog milionera postao vođa radničkog pokreta, a zna se iz iskustva kako su tesno spletene jevrejske porodične veze bile pravilo, Dizraelijeva slika proračunate osvete nad hrišćanskim narodom nije tako neverovatna. Istina je, naravno, bila da sinovi jevrejskih milionera naginju ka levičarskim pokretima upravo zato što njihovi očevi bankari nisu nikada došli u otvoreni klasni sukob sa radnicima. Njima je zato potpuno nedostajala ona klasna svest koju je imao

[54] *Ibid.,* p. 73. U pismu gospođi Brydges Williams, 21. jula 1863.

[55] *Lord Georg Bentinck,* p. 497.

[56] U svom romanu *Lothair,* 1870.

[57] *Lord Georg Bentinck.*

sin svake obične buržoaske porodice kao nešto sasvim prozaično, dok, s druge strane, i upravo iz istih razloga, radnici nisu gajili ona otvorena ili skrivena antisemitska osećanja koja je svaka druga klasa pokazivala prema Jevrejima kao nešto sasvim razumljivo. Očigledno su levičarski pokreti u svim zemljama nudili jedinu istinsku mogućnost za asimilaciju.

Dizraelijeva postojana naklonost prema tumačenju politike kroz tajna društva zasnivala se na iskustvima koja su kasnije pridobila mnoge manje ugledne evropske intelektualce. Njegovo osnovno iskustvo govorilo je da je mnogo teže izboriti mesto u engleskom društvu nego mesto u Parlamentu. Englesko društvo se u njegovo vreme okupljalo u elegantnim klubovima koji nisu bili partijski opredeljeni. Klubovi, iako su bili izuzetno važni u formiranju političke elite, izbegli su javnoj kontroli. Autsajderu su oni morali zaista izgledati tajanstveni. Bili su tajni utoliko što u njih nije mogao svako da bude primljen. Postajali su tajanstveni jedino kad bi članovi drugih klasa zatražili da budu primljeni i bili ili odbijani ili prihvaćeni posle preteranih, nepredvidivih, naizgled iracionalnih teškoća. Nema sumnje da nikakva politička čast ne može da zameni trijumf koje intimno udruženje privilegovanih može da dâ. Dizraelijeve ambicije, što je dosta značajno, nisu se smanjile čak ni pred kraj njegovog života, kada je pretrpeo nekoliko političkih poraza, jer je on ostao najjača figura koja je komandovala londonskim društvom .[58]

U svojoj naivnoj uverenosti u vrhunsku važnost tajnih društava, Dizraeli je bio prethodnica onih novih društvenih slojeva koji, rođeni van okvira društva, nikada nisu mogli tačno da razumeju njegova pravila. Našli su se u stanju stvari gde se razlika između društva i politike stalno brisala i gde je, uprkos naizgled haotičnim uslovima, isti uski klasni interes uvek pobeđivao. Autsajder nije mogao a da ne zaključi da je tako izuzetne rezultate postigla svesno osnovana institucija sa konačnim ciljevima. I tačno je da je cela ta društvena igra tražila samo odlučnu političku volju da njenu napola svesnu igru interesa i suštinski nesvrhovitih mahinacija preobrazi u određenu politiku. To se na kratko dogodilo u Francuskoj za vreme Drajfusove afere i ponovo u Nemačkoj u deceniji pre Hitlerovog dolaska na vlast.

Dizraeli, međutim, nije stajao samo izvan engleskog, već i izvan jevrejskog društva takođe. On je malo znao o mentalitetu jevrejskih bankara kojima se tako duboko divio i bio bi zaista razočaran da je shvatio da ti

[58] Monypenny and Buckle, *op. cit.* p. 1470. Ova odlična biografija daje korektnu procenu Dizraelijevog trijumfa. Posle citiranja (Tennyson) *In Memoriam,* 64. pevanje, on ovako nastavlja: U jednom smislu Dizraelijev uspeh je bio izvanredniji i potpuniji nego što nagoveštavaju Tenisonovi stihovi; on se nije samo uspeo političkom lestvicom do najvišeg ranga i postao šaptač prestolu ; takođe je osvojio društvo. Dominirao je na večerama i na onim mestima koja bismo mi nazvali salonima Mejfera... a društveni trijumf, što god mislili filozofi o njegovoj pravoj vrednosti, svakako nije bilo manje teško postići jednom prezrenom autsajderu nego politički trijumf, a verovatno je za njegov ukus bio slađi. (str. 1506).

izuzetni Jevreji , mada izuzeti iz buržoaskog društva (oni nikada nisu stvarno pokušali da budu primljeni), dele njegov glavni politički princip: koncentrisanje političke aktivnosti oko zaštite poseda i profita. Dizraeli je u njima video, i time bio impresioniran, samo grupu bez spoljne političke organizacije, čije je članove još uvek povezivala prividna beskrajnost porodičnih i poslovnih veza. Mašta bi mu uvek proradila kad god bi s njima imao posla i sve je dokazano kada su, na primer, deonice Sueckog kanala bile ponuđene engleskoj vladi putem informacije Henrija Openhajma (koji je saznao da egipatski kediv želi da ih proda) i prodaja obavljena uz pomoć četiri miliona funti zajma od Lajonela Rotšilda.

Dizraelijeva rasna ubeđenja i teorije o tajnim društvima proizlazili su, kada se sve analizira, iz njegove želje da objasni nešto očigledno tajanstveno i u stvari himerično. Nije mogao da stvori političku realnost od himerične moći izuzetnog Jevrejina , ali je mogao, i to je radio, da pomogne da se himere preobraze u javne strahove i da se društvo koje se dosađivalo zabavi najopasnijim bajkama.

Sa čvrstinom većine fanatika rase, Dizraeli je sa zadovoljstvom govorio samo o modernom, novatorskom, sentimentalnom principu nacionalnosti .[59] On je mrzeo političku jednakost, koja je u osnovi nacionalne države, i bojao se za opstanak Jevreja pod tim uslovima. Zamišljao je da rasa može da pruži društveno kao i političko utočište od izjednačavanja. Pošto je poznavao plemstvo svoga vremena mnogo bolje nego što je ikada upoznao jevrejski narod, ne iznenađuje što je rasni koncept oblikovao prema aristokratskom kastinskom konceptu.

Bez sumnje, ti su koncepti društvene povlašćenosti mogli daleko da stignu, ali oni bi imali malog značaja u evropskoj politici da nisu naišli na realne političke potrebe kada su, posle grabeži oko Afrike, mogli da se prihvate iz političkih razloga. Ta spremnost da se veruje u deo buržoaskog društva dala je Dizraeliju, jedinom Jevrejinu devetnaestog veka, deo iskrene popularnosti. Na kraju, nije njegova greška što je isti trend koji je bio razlog njegove retko velike sreće konačno doveo do velike katastrofe njegovog naroda.

III: *Između poroka i zločina*

PARIZ JE S pravom nazvan *la capitale du dixneuvième siècle* (Valter Benjamin). Pun obećanja, devetnaesti vek je započeo Francuskom revolucijom, tokom više od stotinu godina bio je svedok uzaludne borbe protiv degeneracije *citoyen* u *bourgeois*, dostigao svoju najnižu tačku u Drajfusovoj aferi i dobio još četrnaest godina bolesničkog predaha. Još uvek je jako-

[59] *Ibid.,* Vol I, Book 3.

binska privlačnost Klemansoa, francuskog poslednjeg sina revolucije, mogla da dobije Prvi svetski rat, ali slavni vek *nation par exellence* se završavao[60] i Pariz je, bez političkog značaja i društvenog sjaja, ostavljen intelektualnoj avangardi svih zemalja. Francuska je igrala veoma malu ulogu u dvadesetom veku, koji je počeo, odmah posle Dizraelijeve smrti, grabežom oko Afrike i trkom za imperijalističkom prevlasti u Evropi. Njeno slabljenje je otuda, izazvano delom ekonomskom ekspanzijom drugih nacija, a delom unutrašnjom dezintegracijom, moglo da preuzme oblike i sledi zakone koji su izgledali svojstveni nacionalnoj državi.

Do izvesnog stepena, to što se dogodilo u Francuskoj osamdesetih i devedesetih godina dogodilo se trideset i četrdeset godina kasnije u svim evropskim nacionalnim državama. Uprkos vremenskim razmacima, Vajmarska i austrijska republika imale su istorijski mnogo zajedničkog sa Trećim rajhom, a izvesni politički i društveni obrasci u Nemačkoj i Austriji dvadesetih i tridesetih skoro su svesno sledili uzor francuskog *fin-de-siècle.*

U svakom slučaju, antisemitizam devetnaestog veka dostigao je vrhunac u Francuskoj i bio je poražen zato što je ostao domaća nacionalna stvar bez kontakta sa imperijalističkim trendovima, koji tamo nisu postojali. Glavne crte te vrste antisemitizma pojavile su se ponovo u Nemačkoj i Austriji posle Prvog svetskog rata, a njegov društveni efekat na uvažene jevrejske zajednice bio je skoro isti, iako manje oštar, manje ekstreman, a bilo je mnogo drugih jačih uticaja.[61]

Glavni razlog, međutim, što biram salone Fobur Sen-Žermena za primer uloge Jevreja u nejevrejskom društvu, je to što nigde nije postojalo tako veliko društvo ili istinitiji zapis o njemu. Kad je Marsel Prust, i sam polu-jevrejin, počeo da traga za izgubljenim vremenom , on je zapravo pisao ono što je jedan njegov kritičar-poštovalac nazvao *apologia pro vita sua.* Život ovog najvećeg pisca Francuske dvadesetog veka odvijao se isključivo u društvu; svi događaji su mu se pokazivali onako kako su se reflektovali u društvu i kako su ih te ličnosti preispitivale, tako da refleksije i preispitivanje čine naročitu realnost i građu Prustovog sveta.[62] Kroz celo

60 Yves Simon, *La Grande Crise de la République Française,* Montreal, 1941. p. 20: Duh Francuske revolucije nadživeo je Napoleonov poraz više od jednog veka... Trijumfovao je da bi neprimetno izbledeo tek 11. novembra 1918. Francuska revolucija? Njeni datumi moraju sigurno biti smešteni u 1789-1918.

61 Činjenica da se izvesna psihološka pojava nije tako oštro javila kod nemačkih i austrijskih Jevreja, delom je posledica toga što je cionistički pokret čvrsto obuzeo jevrejske intelektualce u tim zemljama. Cionizam je u deceniji posle Prvog svetskog rata a čak i u deceniji pre dugovao svoju snagu ne toliko političkom uvidu (i nije proizvodio politička uverenja), koliko kritičkim analizama psiholoških reakcija i socioloških činjenica. Njegov je uticaj uglavnom bio pedagoški i išao je daleko izvan relativno uskog kruga članova cionističkog pokreta.

62 Uporedi interesantne primedbe koje je na tu temu dao E. Levinas, L Autre dans Proust u *Deucalion* No. 2, 1947.

Traganje za izgubljenim vremenom ličnost i njena preispitivanja pripadaju društvu, čak i kad se ona povuče u nemu i nekomunikativnu samoću u kojoj je sam Prust konačno nestao kada je odlučio da piše svoje delo. Tamo je njegov unutarnji život, koji je nastojao da sve svetske događaje preobrazi u unutarnje iskustvo, postao nalik na ogledalo u čijoj se refleksiji mogla pojaviti istina. Kontemplator unutarnjeg iskustva sličan je posmatraču u društvu po tome što nema neposredan pristup životu već opaža realnost samo ako je reflektovana. Prust, rođen na rubu društva, kome je ipak s punim pravom pripadao bez obzira što je bio autsajder, širio je to unutarnje iskustvo sve dok ono nije obuhvatilo čitav niz aspekata onako kako su ih svi članovi društva videli i kako su ih reflektovali.

Zaista nema boljeg svedoka toga perioda u kom se društvo potpuno emancipovalo od javnosti i u kom je politika polako postajala deo društvenog života. Pobeda buržujskih vrednosti nad građaninovim duhom odgovornosti značila je razlaganje političkih tema na njihove bleštave, očaravajuće refleksije u društvu. Mora se dodati da je sam Prust bio istinski eksponent tog društva, jer je bio umešan u oba njegova najpomodnija poroka , koja je on, najveći svedok dejudaizovanog judaizma , spajao u najmračnije poređenje koje je ikad bilo napravljeno u ime zapadnog judaizma [63]: porok jevrejstva i porok homoseksualnosti, koji su u društvenoj refleksiji i u ličnim preispitivanjima postali zaista veoma slični.[64]

Upravo je Dizraeli otkrio da porok nije ništa drugo do odgovarajuća refleksija zločina u društvu. Ljudsko zlo, ako ga društvo prihvati, menja se iz čina volje u urođeni, psihološki kvalitet koji čovek ne može da bira ili odbacuje, već mu je on dat spolja i njime vlada prinudno kao što droga vlada narkomanom. Asimilovanjem zločina i njegovim pretvaranjem u porok društvo odriče svaku odgovornost i uspostavlja svet fatalnosti u kome se čovek nađe zapleten. Moralistički sud da je zločin svako odstupanje od norme, koji su pomodni krugovi uglavnom smatrali uskim i filistarskim, ipak je više poštovao ljudsko dostojanstvo, iako pokazuje inferiorno poznavanje psihologije. Ako se zločin razume kao neka vrsta fatalnosti, prirodne ili ekonomske, za svakog će se konačno sumnjati da je nekako (posebno) predodređen za njega. Kazna je pravo kriminalca, koje mu je uskraćeno ako (Prustovim rečima) sudije prihvataju i ako su sklonije da oproste ubistvo kod invertita i izdaju kod Jevreja sa razloga izvedenih iz ... rasne predestinacije. To osećanje privlačnosti ubistva i izdaje skriveno je

[63] J. E. van Paag, Marcel Proust, Témoin du Judaisme déjudaizé u *Revue Juive de Genève,* 1937, brojevi 48, 49, 50.

Čudna podudarnost (ili je to više od podudarnosti?) se dogodila u filmu *Crossfire* koji se bavi jevrejskim pitanjem. Priča je uzeta iz knjige Richard Brook, *The Brick Foxhole,* u kojoj je ubijeni Jevrejin iz *Crossfire* bio homoseksualac.

[64] Za dalje posebno vidi *Cities of the Plain,* I deo, pp. 20-45.

iza takve izopačene tolerancije, jer se za tren oka može preokrenuti u odluku da se likvidiraju ne samo svi stvarni kriminalci, već svi koji su rasno predestinirani da počine izvesne zločine. Takve se promene događaju kad god zakonska i politička mašinerija nije odvojena od društva, tako da društvene mere prodiru u nju i postaju politička i zakonska pravila. Ako se prividnoj širini duha koja izjednačava zločin i porok dozvoli da uspostavi kôd zakona, pokazaće se da je ona neizostavno okrutnija i nehumanija od zakona koji poštuju i priznaju nečiju nezavisnu odgovornost za sopstveno ponašanje, bez obzira na to koliko su oštri.

Fobur Sen-Žermen bio je, kako ga Prust opisuje, u ranom stadijumu razvitka. Prihvatio je invertite jer je osećao privlačnost onoga na šta je gledao kao na porok. Prust opisuje kako se gospodin Šarlis, koji je ranije bio tolerisan, uprkos njegovom poroku, zahvaljujući ličnom šarmu i starom imenu sada uspinje u društvene vrhove. Nije više morao da vodi dvostruki život i da prikriva svoja sumnjiva poznanstva, već je bio podstaknut da ih dovodi u mondenske kuće. Predmeti razgovora koje bi ranije izbegavao ljubav, lepota, ljubomora da neko ne bi posumnjao u njegovu anomaliju, sada su lakomo pozdravljeni u pogledu iskustva, čudnog, tajnog, prefinjenog i monstruoznog, na kome je temeljio svoje nazore.[65]

Nešto veoma slično se dogodilo Jevrejima. Pojedinačni izuzeci, Jevreji primljeni u plemstvo, bili su tolerisani i čak dobrodošli u društvu Drugog carstva, ali sada su Jevreji kao takvi postajali sve popularniji. U oba slučaja društvo ni iz daleka nije bilo podstaknuto time što su se predrasude promenile. Ono nije sumnjalo da su homoseksualci kriminalci ili da su Jevreji izdajnici ; ono je samo promenilo svoj stav prema zločinu i izdaji. Nevolja sa novom širinom duha, naravno, nije bila u tome što se društvo više nije plašilo invertita, već što se više nije plašilo zločina. Društvo ni najmanje nije sumnjalo u konvencionalni sud. Najskrivenija bolest devetnaestog veka, užasna dosada i opšta zasićenost, prsla je kao čir. Odbačeni i parije, na koje se društvo pozivalo u škripcu, makar nisu bili, ma kakvi da su, obavijeni dosadom i, ako ćemo verovati Prustovom sudu, jedini su u društvu *fin-de-siècla* još uvek bili sposobni za strast. Prust nas vodi kroz lavirint društvenih veza i ambicija jedino pomoću niti nečije sposobnosti da voli, što je predstavljeno u izopačenoj strasti gospodina Šarlisa prema Morelu, u razornoj predanosti Jevrejina Svana svojoj milosnici i u piščevoj sopstvenoj očajničkoj ljubomori prema Albertini, koja je personifikacija poroka u romanu. Prust je jasno pokazao da on gleda na autsajdere i pridošlice, stanovnike *Sodome et Ghomorre* , ne samo kao na humanije, već kao normalnije ljude.

Razlika između Fobur Sen-Žermena, koji je iznenada otkrio privlačnost Jevreja i invertita, i gomile koja viče Smrt Jevrejima bila je ta što se sa-

65 *Cities of the Plain,* II deo, poglavlje III.

loni još uvek nisu otvoreno udružili sa zločinom. To znači da oni sa jedne strane još uvek nisu želeli da aktivno učestvuju u ubijanju, a sa druge su otvoreno priznavali antipatiju prema Jevrejima i strah od invertita. Ishod je bila tipična dvosmislena situacija u kojoj novi članovi ne mogu otvoreno da priznaju svoj identitet, a ipak ne mogu ni da ga sakriju. Iz takvog stanja je izrasla komplikovana igra izlaganja i prikrivanja, polupriznanja i lažljivih izvrtanja, preterane poniznosti i preterane drskosti, a to su sve bile posledice situacije u kojoj čoveku sâmo njegovo jevrejstvo (ili homoseksualnost) može da otvori vrata ekskluzivnih salona, čineći njegovu poziciju istovremeno krajnje nesigurnom. U toj dvosmislenoj situaciji, jevrejstvo je za pojedinačnog Jevrejina odjednom postalo fizička mrlja i tajanstvena lična privilegija, obe sadržane u rasnoj predestinaciji .

Prust naširoko opisuje kako društvo, stalno tražeći čudno, egzotično, opasno, na kraju poistovećuje prefinjeno sa čudovišnim i sprema se da prihvati čudovišnost stvarnu ili izmišljenu kao one čudne, neobične predstave koje su davali ruski ili japanski glumci [66]; ofarban, trbušast, čvrsto zakopčan lik [invertita] podsećao je čoveka na kutiju egzotičnog i nejasnog porekla iz koje hlapi čudan miris voća gde sama pomisao da se ono kuša ume da uznemiri srce ;[67] genijalni čovek od koga se očekuje da zrači utisak natprirodnog i oko koga će se društvo okupljati kao oko stola koji se miče da nauče tajnu Beskonačnog .[68] U atmosferi ovog prizivanja duhova jevrejski džentlmen ili turska dama mogli su da se pojave kao da su zaista stvorenja prizvana naporom medijuma .[69]

Očigledno, ulogu egzotičnog, neobičnog i čudovišnog nisu mogli da igraju oni pojedinačni Jevreji izuzeci koji su skoro čitav vek bili prihvatani i tolerisani kao strani skorojevići i čijim prijateljstvom niko nije sanjao da će se ponositi .[70] Mnogo bolje su naravno odgovarali oni koje nikada niko nije upoznao, koji u prvom stepenu asimilacije nisu bili poistovećivani sa jevrejskom zajednicom i koji je nisu predstavljali, jer bi takvo poistovećivanje sa dobro znanim telima strogo ograničilo društvenu fantaziju i očekivanja. Oni koji su, kao Svan, imali bezmeran dar za društvo i uopšte ukus, bili su prihvaćeni; ali su sa mnogo entuzijazma prigrljeni oni koji su, kao Bloš, pošto je pripadao ne mnogo uvaženoj porodici [i] morao da podnese, kao na dnu okeana, bezmerni pritisak onog što su na njega navalili ne samo hrišćani na površini već i svi oni lažovi, posrednici iz jevrejskih kasta koje su bile nadređene njegovoj, a one su sve sa zadovoljstvom udarale po kasti koja je trenutno bila ispod nje . Voljnost

66 *Ibid.*

67 *Ibid.*

68 *Le côté de Guermants,* I deo, poglavlje I.

69 *Ibid.*

70 *Ibid.*

društva da primi potpuno strane i, kako je ono mislilo, potpuno poročne elemente, skratila je uspon za nekoliko generacija kroz koje je trebalo da pridošlice probijaju svoj put izlaska na otvoreno uspinjući se od jedne jevrejske porodice do druge .[71] Nije bilo slučajno što se to dogodilo ubrzo nakon što je domaća francuska jevrejska zajednica, tokom Panamskog skandala, ustuknula pred preduzimljivošću i beskrupuloznošću nekih nemačkih Jevreja-avanturista; pojedinačni izuzeci, sa ili bez titule, koji su više nego ikada tražili društvo antisemitskih i monarhističkih salona, gde su mogli sanjariti o dobrim starim danima Drugog carstva, našli su se u istoj kategoriji sa Jevrejima, koje oni nikada ne bi pozvali u svoje kuće. Ako je jevrejstvo kao izuzetnost bilo razlog prihvatanja Jevreja, onda je društvo više volelo one koji su jasno bili čvrsta gomila, iznutra homogena i krajnje različita od ljudi koji mimo njih prolaze , koji još nisu postigli isti stepen asimilacije kao njihova braća skorojevići.[72]

Iako je Bendžamin Dizraeli još uvek bio jedan od onih Jevreja koji su prihvaćeni u društvu jer su izuzeci, njegovo sekularizovano predstavljanje sebe kao izabranog čoveka izabrane rase naznačilo je linije duž kojih je trebalo da se razvija samospoznaja Jevreja. Da to, fantastično i sirovo kakvo je bilo, nije tako čudno nalik na ono što je društvo očekivalo od Jevreja, Jevreji ne bi nikada mogli da igraju svoje nejasne uloge. Nisu, naravno, oni usvojili Dizraelijeva uverenja ili svrhovito razrađena prva bojažljiva izopačena samotumačenja svojih pruskih prethodnika s početka veka; najviše je njih bilo u blaženom neznanju o celoj jevrejskoj istoriji. Ali gde god su Jevreji bili obrazovani, sekularizovani i asimilovani pod nejasnim društvenim i državnim prilikama u Zapadnoj i Srednjoj Evropi, oni bi gubili onu meru političke odgovornosti koju je nosilo njihovo poreklo a koju su jevrejski uglednici već bili osetili, premda u obliku privilegija i vlasti. Jevrejsko poreklo, bez religiozne i političke konotacije, svuda je postalo psihološki kvalitet, bilo je promenjeno u jevrejstvo , i od tada se moglo posmatrati samo u kategorijama vrline ili poroka. Ako je tačno da jevrejstvo bez predrasude koja ga smatra zločinom ne bi moglo da se izopači u zanimljiv porok, istina je takođe da su takvo izopačavanje omogućili oni Jevreji koji su jevrejstvo smatrali urođenom vrlinom.

Asimilovanoj jevrejskoj zajednici su prigovarali da se otuđila od judaizma i često se misli da je konačna katastrofa do koje je došlo patnja besmislena koliko i užasna, pošto je izgubila staru vrednost mučeništva. Ovaj argument previđa činjenicu da je, što se starih načina vere i života tiče, otuđenje bilo podjednako očigledno i u istočnoevropskim zemljama. Ali stalno gledati na Jevreje Zapadne Evrope kao dejudaizovane je

71 *A l ombre des jeunes filles en fleurs,* II deo, *Noms de pays: le pays.*
72 *Ibid.*

pogrešno iz drugog razloga. Prustova slika, nasuprot svim previše očigledno zainteresovanim izrazima zvaničnog judaizma, pokazuje da činjenica jevrejstva po rođenju nikad nije igrala tako odlučujuću ulogu u privatnom životu i svakodnevnoj egzistenciji kao među asimilovanim Jevrejima. Jevrejski reformator koji je promenio nacionalnu religiju u versku pripadnost, sa shvatanjem da je religija privatna stvar, jevrejski revolucionar koji je težio da bude građanin sveta da bi se oslobodio jevrejske nacionalnosti, obrazovani Jevrejin, čovek na ulici a Jevrejin kod kuće svi su oni uspeli da pretvore nacionalni kvalitet u privatnu stvar. Rezultat je bio taj da su njihovi privatni životi, njihove odluke i osećanja, postali sam centar njihovog jevrejstva . I što je više činjenica jevrejskog rođenja gubila svoj religiozni, nacionalni i društveno-ekonomski značaj, to su opsesivniji Jevreji postajali; Jevreji su time bili opsednuti kao možda nekom fizičkom manom ili prednošću, i ogrezli u to kao u porok.

Prustova urođena predispozicija nije drugo do ova lična, privatna opsesija koju je tako visoko cenilo društvo u kom su uspeh ili propast zavisili od činjenice jevrejstva po rođenju. Prust je to zamenio rasnom predestinacijom , jer je on video i ocrtao samo društveni aspekt jevrejstva i lično preispitivanje. A istina je da je dobrom posmatraču ponašanje jevrejske klike pokazalo istu onu opsesiju kao i načini ponašanja invertita. I jedni i drugi su se osećali ili superiorno ili inferiorno, ali u svakom slučaju s ponosom različiti od drugih normalnih bića; i jedni i drugi su verovali da je njihova različitost prirodna činjenica stečena rođenjem; i jedni i drugi su stalno prosuđivali ne ono što rade, već ono šta jesu; i jedni i drugi se, konačno, uvek kolebali između takvog apologetskog držanja i iznenadnih provokativnih tvrdnji da su elita. Kako je njihov društveni položaj bio zauvek po prirodi zaleđen, niko od njih nije mogao da pređe iz jedne grupe u drugu. Potreba da se negde pripada postojala je i kod drugih članova društva pitanje nije kao za Hamleta, biti ili ne biti, već pripadati ili ne pripadati [73] ali ne u istoj meri. Društvo koje se razjedinilo u grupe i nije više trpelo autsajdere, Jevreje ili invertite kao ličnosti već samo zbog posebnih okolnosti u kojima su primani, izgledalo je kao otelovljenje klanova.

Svako društvo zahteva od svojih članova izvestan stepen glume, sposobnost da prikažu, da predstave i da glume ono što zapravo jesu. Kada se društvo razjedini u grupe, takve zahteve ne postavlja više pojedinac, nego članovi grupe. Ponašanje se tada proverava prećutnim zahtevima, a ne ličnim sposobnostima, baš kao što se glumčeva igra mora uklapati u skup svih drugih uloga u komadu. Saloni Fobur Sen-Žermena sastojali su se od takvih grupa od kojih je svaka predstavljala krajnji obrazac ponašanja.

[73] *Cities of the Plain,* II deo, poglavlje III.

Uloga invertita je bila da pokažu svoju nenormalnost, Jevreja da predstavljaju crnu magiju (prizivanje duhova), umetnika da manifestuju još jedan oblik dodira natprirodnog sa nadljudskim, aristokrata da pokažu da oni nisu kao običan (buržujski) narod. Uprkos njihovom klanovskom pripadanju, tačno je da su sve ove pridošlice, kao što je Prust primetio, da bi se spasle u danima opšte propasti kada se većina okupljala oko žrtve, kao što su se Jevreji okupljali oko Drajfusa , izbegavale odnose sa svojim sunarodnicima. Razlog je bio to što je sve znake razlikovanja određivala samo zajednica grupa, tako da su Jevreji ili invertiti osetili da će izgubiti svoj različiti karakter u društvu Jevreja ili invertita, u kom bi jevrejstvo ili homoseksualnost bili najprirodnija, najnezanimljivija i najbanalnija stvar na svetu. Isto to je, međutim, važilo i za njihove domaćine, kojima je takođe bio potreban skup drugačiji od njih pred kojim su mogli biti različiti, nearistokrati koji će se diviti aristokratima kao što su se ovi divili Jevrejima ili homoseksualcima.

Iako te grupe u sebi nisu imale čvrstine i razbijale su se čim oko njih nije bilo članova druge grupe, njihovi su članovi koristili tajanstveni jezik znakova kad god bi im bilo potrebno nešto čudno čime bi jedni druge prepoznavali. Prust naširoko izlaže važnost takvih znakova, naročito za pridošlice. Dok su, ipak, invertiti, majstori u jeziku znakova, bar imali realnu tajnu, Jevreji su koristili taj jezik samo da bi stvorili očekivanu atmosferu tajanstvenosti. Njihovi su znakovi tajanstveno i smešno pokazivali nešto opštepoznato: da u ćošku salona princeze te i te sedi još jedan Jevrejin koji ne sme otvoreno da prizna svoj identitet, ali koji bez ovog besmislenog svojstva ne bi nikada mogao da stigne do tog ćoška.

Važno je istaći da se novo mešovito društvo s kraja devetnaestoga veka, kao i prvi jevrejski saloni u Berlinu, opet okupilo oko plemstva. Aristokratija do tada nikako nije izgubila svoju žudnju za kulturom i radoznalost za nove primerke ljudskog roda , ali je zadržala stari prezir prema buržoaziji. Poriv za društveno razlikovanje bio je njen odgovor na političku jednakost i na gubitak političkog položaja i privilegija potvrđen proglašavanjem Treće republike. Posle kratkog i veštačkog uspona pod Drugim carstvom, francuska aristokratija se održavala samo društvenom pripadnošću klanovima i napola mrzovoljnim pokušajima da sačuva više položaje u vojsci za svoje sinove. Mnogo jače od političke ambicije bilo je napadno omalovažavanje uzora srednje klase, što je nesumnjivo bio jedan od najjačih motiva za prijem pojedinaca i čitavih grupa ljudi koji su pripadali društveno neprihvatljivim klasama. Isti motiv koji je sprečio pruske aristokrate da se nađu u društvu sa glumcima i Jevrejima, u Francuskoj je konačno doveo do društvenog prestiža invertita. Srednja klasa, s druge strane, nije stekla društveno samouvažavanje, iako se u međuvremenu dokopala bogatstva i vlasti. Odsustvo političke hijerarhije u nacionalnoj

državi i pobeda jednakosti učinile su društvo potajno snažnije hijerarhizovanim što se ono naizgled više demokratizovalo .[74] Pošto je princip hijerarhije bio otelovljen u ekskluzivnim društvenim krugovima Fobur Sen-Žermena, sva društva u Francuskoj oponašala su te osobine sa manjim ili većim varijacijama, manje ili više kao karikaturu društva Fobur Sen-Žermena koje se katkad pretvaralo... da prezire, ma koji položaj ili političke ideje njegovi članovi zastupali . Aristokratsko društvo je bilo stvar prošlosti samo spolja; ono je zapravo prožimalo celu društvenu zajednicu (i ne samo francuskog naroda) time što je predstavljalo ključ i azbuku pomodnog društvenog života .[75] Kada je Prust osetio potrebu za *apologia pro vita sua* i preispitao sopstveni život proveden u aristokratskim krugovima, on je dao analizu društva kao takvog.

Suština uloge Jevreja u tom *fin-de-siècle* društvu sastoji se u tome što je upravo antisemitizam Drajfusove afere otvorio Jevrejima vrata društva, dok je kraj afere, ili bolje otkriće Drajfusove nevinosti, stavilo tačku na njihovu društvenu slavu.[76] Drugim rečima, bez obzira na to šta su Jevreji mislili o sebi ili o Drajfusu, oni su mogli da igraju ulogu koju im je društvo nametnulo samo dotle dok je to isto društvo bilo uvereno da oni pripadaju rasi izdajnika. Kada je otkriveno da je izdajnik prilično glupa žrtva jedne obične nameštaljke i kada je ustanovljena nevinost Jevreja, društveno interesovanje za Jevreje splasnulo je brzo kao i politički antisemitizam. Na Jevreje se opet gledalo kao na obične smrtnike i oni su pali u beznačajnost iz koje ih je izmišljeni zločin jednoga od njih svojevremeno uzdigao.

U suštini je to bila ista vrsta društvene slave koju su Jevreji Nemačke i Austrije uživali u mnogo žešćim okolnostima odmah posle Prvog svetskog rata. Tada je njihov izmišljeni zločin bio da su oni krivi za rat, zločin koji se, ne više identifikovan kao pojedinačni čin jednog čoveka, ne može opovrgnuti, tako da je ocena gomile o jevrejstvu kao zločinu ostala neuzdrmana, a društvo je moglo i dalje da se ushićuje svojim Jevrejima do samog kraja. Ako ima ikakve psihološke istine u teoriji žrtvenog jagnjeta, ona je posledica ovakvog društvenog stava prema Jevrejima; jer kad je antisemitski zakon naterao društvo da izbaci Jevreje, ovi filosemiti su osetili da treba da se pročiste od tajnih poroka, da se očiste od ljage koju su misteriozno i nevaljalo voleli. Ova psihologija, svakako, teško da objašnjava zašto su obožavaoci Jevreja konačno postali njihove ubice i čak

[74] *Le côté de Guermants,* II deo, poglavlje II.

[75] Ramon Fernandez, La vie sociale dans l oeuvre de Marcel Proust , u *Les Cahiers Marcel Proust,* br. 2, 1927.

[76] Ali to je bio trenutak kada je iz posledica Drajfusovog slučaja izrastao antisemitski pokret uporedo sa brojnijim pokretom za proboj Izraelićana u društvo. Političari nisu pogrešno mislili da će otkriće sudske greške naneti fatalan udarac antisemitizmu. Ali makar privremeno društveni antisemitizam je, naprotiv, bio njome pojačan i razdražen. Vidi *The Sweet Cheat Gone,* poglavlje II.

se može nagađati jesu li se oni isticali među onima koji su vodili fabrike smrti, mada je procenat pripadnika takozvanih obrazovanih klasa među stvarnim ubicama zapanjujući. Ali ona objašnjava upravo neverovatnu nelojalnost baš tih slojeva društva koji su Jevreje najprisnije poznavali i bili najviše oduševljeniji i očarani svojim jevrejskim prijateljima.

Što se tiče Jevreja, za njih je preobražaj zločina judaizma u pomodni porok jevrejstva bio kranje opasan. Jevreji su pokrštavanjem mogli da se spasu judaizma; od jevrejstva se nije moglo pobeći. Zločin, štaviše, može da stigne kazna; porok se samo može istrebiti. Intrpretacija činjenice jevrejskog rođenja, koju je dalo društvo, i uloga koju su Jevreji igrali u okviru društenog života, blisko su povezani sa katastrofalnom temeljitošću sa kojom su antisemitske zamisli mogle da se sprovedu. Nacistički tip antisemitizma imao je korena u tim društvenim uslovima koliko i u političkim prilikama. No, iako je koncept rase imao druge i mnogo konkretnije političke svrhe i funkcije, pristup jevrejskom pitanju u njegovom najiskrenijem vidu dugovao je mnogo od svog uspeha društvenom fenomenu i uverenjima koja su praktično predstavljala pristanak javnog mnjenja.

Odlučujuće snage u jevrejskom lakovernom putovanju u centar bure događaja bez sumnje su bile političke; ali reakcije društva na antisemitizam i psihološki odrazi jevrejskog pitanja u pojedincu imali su neke veze sa posebnom okrutnošću, sa organizovanim i proračunatim napadom na svaku ličnost jevrejskog porekla, što je već bila karakteristika antisemitizma Drajfusove afere. Taj strašću vođen lov na Jevrejina uopšte , na Jevrejina svuda i nigde , ne može se razumeti ako se istorija antisemitizma posmatra kao entitet po sebi, kao čisto politički pokret. Društveni činioci nerazjašnjeni u političkoj ili ekonomskoj istoriji, skriveni ispod površine događaja, koje istoričari nisu uopšte primetili i koje su zabeležile samo prodornije i strasnije moći pesnika ili romansijera (ljudi koje je društvo odvelo u očajničku napuštenost i osamljenost *apologiae pro vita sua*), promenili su tok koji bi čisto politički antisemitizam uzeo da je bio prepušten sebi, a što bi moglo da rezultira donošenjem antijevrejskih zakona i čak masovnim izgonom ali ne baš masovnim uništenjem.

Otkad su Drajfusova afera i njena politička pretnja pravima francuske jevrejske zajednice stvorile društvenu situaciju u kojoj su Jevreji uživali dvosmislenu slavu, antisemitizam se pojavio u Evropi kao nerazmrsiva mešavina političkih motiva i društvenih elemenata. Društvo je na jak antisemitski pokret uvek prvo reagovalo sa izrazito povećanom naklonošću prema Jevrejima, tako da je Dizraelijeva primedba da nema rase u ovom sadašnjem vremenu ... koja toliko mnogo očarava i fascinira i podiže i oplemenjuje Evropu kao jevrejska , postala delimično tačna u opasnim vremenima. Društveni filosemitizam uvek se završavao dodavanjem

političkom antisemitizmu tog misterioznog fanatizma bez čega bi antisemitizam teško mogao da postane najbolja parola za organizovanje masa. Svi *déclassés* kapitalističkog društva konačno su bili spremni da se ujedine i da stvore sopstvene masovne organizacije; njihova propaganda i njihova privlačnost počivale su na tvrdnji da će društvo koje se pokazalo voljno da u samu svoju strukturu inkorporira zločin u obliku poroka od sada biti spremno i da se očisti od poročnosti, otvoreno priznajući kriminalce i javno čineći zločine.

ČETVRTO POGLAVLJE: **Drajfusova afera**

I: *Činjenice o ovom slučaju*

DOGODILO SE TO u Francuskoj s kraja 1894. godine. Alfred Drajfus, jevrejski oficir francuskog generalštaba, bio je optužen i osuđen za špijunažu za Nemačku. Presuda, doživotno progonstvo na Đavolje ostrvo, jednoglasno je prihvaćena. Suđenje se odvijalo iza zatvorenih vrata. Iz navodno obimnog dosijea optužnice pokazan je samo takozvani *bordereau* , pismo navodno pisano Drajfusovim rukom, naslovljeno na nemačkog vojnog atašea, Švarckopena. Jula 1895, pukovnik Pikar postao je šef informativnog odseka generalštaba. Maja 1896. rekao je šefu generalšaba, Buadfreu, da se uverio u Drajfusovu nevinost i u krivicu drugog jednog oficira, majora Valsin-Esterhazija. Šest meseci kasnije, Pikar je prekomandovan na opasno mesto u Tunisu. U isto vreme je Bernar Lazar u ime Drajfusove braće objavio prvi pamflet o ovoj aferi: *Une erreur judiciaire; la vérité sur l affaire Dreyfus.* Juna 1897, Pikar je obavestio Šerer-Kestnera, potpredsednika Senata, o činjenicama sa suđenja i o Drajfusovoj nevinosti. U novembru 1897. Klemanso je počeo bitku za preispitivanje slučaja. Četiri nedelje kasnije Zola se pridružio nizu drajfusovaca: *J Accuse* su štampale Klemansoove novine u januaru 1898. U isto vreme Pikar je bio uhapšen. Zolu, izvedenog na sud zbog klevetanja vojske, osudili su i redovni i apelacioni sud. Avgusta 1898. Esterhazi je sramno otpušten zbog pronevere. Odmah je požurio do jednog britanskog novinara i rekao mu da je on a ne Drajfus bio autor *bordereau* koji je krivotvorio Drajfusovim rukopisom po naređenju pukovnika Zandhera, svog nadređenog i ranijeg šefa kontraobaveštajnog odseka. Nekoliko dana kasnije pukovnik Anri, još jedan član istog odseka, priznao je krivotvorenje nekoliko drugih spisa iz tajnog Drajfusovog dosijea i izvršio samoubistvo. Na to je apelacioni sud naložio istragu slučaja Drajfus.

Juna 1899. apelacioni sud je poništio prvobitnu presudu protiv Drajfusa iz 1894. Ponovni postupak se održao u Renu u avgustu. Doneta je presuda na deset godina zatvora zbog olakšavajućih okolnosti . Nedelju dana kasnije Drajfusu se izvinio Predsednik republike. Svetska izložba otvorena je u Parizu aprila 1900. Maja, kada je uspeh izložbe bio zagarantovan, poslanički dom je velikom većinom glasao protiv ikakve dalje revizije

slučaja Drajfus. U decembru iste godine su sva suđenja i parnice u vezi sa aferom ukinute opštom amnestijom.

Godine 1903. Drajfus je tražio novu reviziju. Njegov je zahtev zanemarivan do 1906, kada je Klemanso postao premijer. Jula 1906. apelacioni sud je poništio presudu iz Rena i oslobodio Drajfusa svih optužbi. Apelacioni sud, međutim, nije bio ovlašćen za oslobađanje od optužbe; trebalo je da naloži novo suđenje. Još jedna revizija pred vojnim sudom bi, najverovatnije, uprkos ogromnom broju dokaza u Drajfusovu korist, dovela do nove osude. Drajfus tako nikada nije bio oslobođen optužbe u skladu sa zakonom[1] i slučaj Drajfus nije nikada zapravo bio završen. Francuski narod nikada nije priznao rehabilitaciju optuženog i strasti koje su se onda razbuktale nisu se nikada potpuno slegle. Čak 1908, devet godina posle izvinjenja i dve godine kako je Drajfus bio čist, kada je, na Klemansoov podsticaj, telo Emila Zole preneto u Panteon, Alfred Drajfus je bio otvoreno napadnut na ulici. Pariski sud je oslobodio napadača sa obrazloženjem da je to neslaganje sa odlukom koja je sprala Drajfusovu krivicu.

Još je čudnija činjenica da ni Prvi ni Drugi svetski rat nisu bili u stanju da bace ovu aferu u zaborav. Po nalogu *Action Française, Précis de l Affaire Dreyfus*[2] je ponovno objavljen 1924. i otada je bio standardni priručnik antidrajfusovaca. Na premijeri *L Affair Dreyfus* (komada koji su 1931. napisali Refiš i Viljem Hercog pod pseudonimom Rene Kestner) atmosfera devedesetih godina vladala je još uvek, sa svađama u publici, sa smrdljivim bombicama na sedištima, sa udarnim brigadama *Action Française* koji su okolo stajali da uteraju strah glumcima, publici i posmatračima. Niti je Lavalova vlada postupila išta drugačije od svojih prethodnika tridesetak godina ranije: ona je rado priznala da je nemoguće garantovati da se predstava ne remeti, dajući time novi kasni trijumf antidrajfusovcima. Predstva je morala da bude skinuta. Kada je Drajfus umro 1935, glavna štampa se bojala da dodirne temu[3] dok su levičarski listovi još uvek u starom tonu govorili o Drajfusovoj nevinosti, a desnica o Drajfusovoj krivici. Čak i danas, iako u manjem stepenu, afera Drajfus je još uvek otrcana fraza u francuskoj politici. Kada je Peten optužen, ugledne provincijske novine *Voix du Nord* (iz Lila) povezale su slučaj Peten sa

[1] Najopširniji i još i danas neophodan rad na tu temu je Joseph Reinach, *L Affaire Drayfus,* Paris, 1903-11, 7 tomova. Najdetaljnija među novim studijama, napisana sa tačke gledišta socijaliste je studija Wilhelm Herzog, *Der Kampf einer Republik,* Zürich, 1933. Njene iscrpne hronološke tabele vrlo su vredne. Najbolja politička i istorijska procena ove afere naći će se u D. W. Brogan, *The Development of Modern France,* 1940, VI i VII knjiga. Kratak i pouzdan je G. Charensol, *L Affaire Dreyfus et la Troisième République,* 1930.

[2] Napisala su ga dva oficira i objavili pod pseudonimom Henri Dutrait-Crozon.

[3] *Action Françai*s (19. juli, 1935) hvalio je suzdržanost francuske štampe i taj list je iskazivao mišljenje da slavni pobornici pravde i istine od pre četrdeset godina nisu ostavili sledbenike .

slučajem Drajfus i tvrdile da zemlja ostaje podeljena kao što je bila posle Drajfusovog slučaja , jer sudska presuda ne može da okonča politički sukob i da donese svim Francuzima mir duha i srca .[4]

Dok afera Drajfus u svom širem političkom vidu pripada dvadesetom veku, slučaj Drajfus, razna suđenja jevrejskom kapetanu Alfredu Drajfusu, dosta su tipični za devetnaesti vek, kada su ljudi tako pomno pratili sudske procese jer je svaka instanca bila provera najvećeg dostignuća veka, potpune nepristrasnosti zakona. Karakteristično je za taj period da promašaj pravde može da podigne takvu političku strast i da pokrene takav beskrajni niz suđenja i revizija, da ne govorimo o dvobojima i pesničanjima. Doktrina jednakosti pred zakonom bila je još uvek tako čvrsto usađena u svest civilizovanog sveta da je jedan neuspeh pravde izazvao ogorčenje javnosti od Moskve do Njujorka. I niko nije, osim u samoj Francuskoj, bio tako moderan da udruži taj predmet sa političkim temama.[5] Nepravda nanesena jednom francuskom oficiru mogla je da izazove u ostalom delu sveta čvršću i jedinstveniju reakciju nego sva proganjanja nemačkih Jevreja jednu generaciju kasnije. Čak je i carska Rusija mogla da optuži Francusku za varvarstvo, dok su u Nemačkoj članovi kajzerove pratnje otvoreno izrazili ogorčenje s kojim bi se složila jedino radikalna štampa tridesetih godina ovog veka.[6]

Dramatis personae ovog slučaja mogle su sići sa Balzakovih stranica: s jedne strane, klasno svesni generali fanatično štite članove svoje grupe, a sa druge je njihov protivnik Pikar, sa svojim smirenim, trezvenim i pomalo ironičnim poštenjem. Pored njih stoji neopisiva gomila ljudi iz Parlamenta, svaki prestrašen onim što možda zna njegov sused; Predsednik republike, ozloglašeni pokrovitelj bordela, istražne sudije koje žive samo od društvenih veza. Onda je tu sam Drajfus, zapravo skorojević, koji se kolegama stalno hvališe svojim porodičnim bogatstvom koje je potrošio na žene; njegova braća, koja patetično nude ceo svoj imetak da se oslobodi njihov rođak, a zatim smanjuju ponudu na 150.000 franaka, nikad sasvim sigurni da li su želeli da se žrtvuju ili da podmite generalštab; i advokat

4 Vidi G. H. Archambault u *New York Times,* 18. avgusta, 1945, p. 5.

5 Jedini izuzetak, katoličke novine koje su u najvećem broju u svim zemljama agitovale protiv Drajfusa, prodiskutovaćemo kasnije. Američko javno mnjenje je bilo takvo da je kao dodatak protestima počeo organizovani bojkot pariske Svetske izložbe planirane za 1900. O efektu te pretnje vidi niže. Za razrađenu studiju vidi odličan esej na Columbia University, Rose A. Halperin, The American Reaction to the Dreyfus Case , 1941. Autorka želi da se zahvali profesoru S. W. Baronu na ljubaznosti što joj je stavio ovu studiju na raspolaganje.

6 Tako je, na primer, H. B. von Buelow, nemački *chargé d affaires* u Parizu, pisao rajhkancelaru Hoenloeu da je sud u Renu bio mešavina vulgarnosti i kukavičluka, što su najpouzdaniji znaci varvarizma , a da je Francuska time isključila sebe iz porodice civilizovanih nacija, citirao Herzog, *op. cit.,* datirano 12. septembar 1899. Po mišljenju (fon Buelova), *Affaire* je bila krilatica nemačkog liberalizma; vidi njegov *Denkwürdigkeiten,* Berlin, 1930-31, I, 428.

Demanž, istinski uveren u nevinost svog klijenta, ali koji zasniva odbranu na motivu sumnje da bi se spasao od napada i štete po svoje lične interese. Na koncu, tu je avanturista Esterhazi, od stare loze, koji se tako strašno dosađuje među tim buržoaskim svetom da traži izlaz u junaštvu baš kao i u lopovluku. Nekada drugi lajtnant u Legiji stranaca, on je strašno impresionirao kolege svojom smelošću i besramnošću. Uvek u nevolji, živeo je od sekundiranja jevrejskim oficirima u dvobojima i od ucenjivanja njihovih bogatih istovernika. Zaista, on bi se koristio samim rabinom da bi pribavio neophodna poznanstva. Čak i u svom poslednjem padu ostao je veran balzakovskoj tradiciji. Ni izdaja ni obesni snovi o velikoj orgiji u kojoj sto hiljada pijanih pruskih ulana juri podivljalo kroz Pariz,[7] već beznačajna pronevera rođakovog novca poslala ga je u propast. A šta reći o Zoli sa njegovim raspaljenim moralnim žarom, ponešto praznim patosom i dramatičnom izjavom uoči bekstva u London da je čuo Drajfusov glas koji ga moli da podnese ovu žrtvu?[8]

Sve je ovo tipično za devetnaesti vek i sâmo nikad ne bi preživelo dva svetska rata. Od starovremskog zanosa mase Esterhazijem, kao i od njene mržnje prema Zoli odavno je ostao samo žar, ali je i takav imao onu žestoku strast protiv aristokratije i klera koja je jedanput zapalila Žoresa i koja je sama dovela do konačnog oslobađanja Drajfusa. Kako je pokazala Kagularova afera, oficiri generalštaba nisu više morali da se boje gneva naroda kad su kovali zavere za *coup d état.* Od odvajanja crkve i države, Francuska, iako svakako ne više klerikalnog duha, izgubila je veliki deo antiklerikalnog raspoloženja, pošto je sama katolička crkva izgubila mnogo od svojih političkih aspiracija. Petenov napor da pretvori republiku u katoličku državu bio je zakočen krajnjom ravnodušnošću naroda i neprijateljstvom nižeg klera prema klerofašizmu.

Afera Drajfus je sa svojim političkim implikacijama mogla da preživi jer je dvama njenim elementima porasla važnost tokom dvadesetih godina. Prvi je mržnja prema Jevrejima; drugi, sumnjičavost prema samoj republici, Parlamentu i državnoj mašini. Veći delovi javnosti mogli su i dalje da misle ovo potonje, s pravom ili pogrešno, pod uticajem Jevreja i moći banaka. I u naše vreme naziv antidrajfusovac još uvek može da posluži za prepoznavanje svega onoga što je antirepublikansko, antidemokratsko i antisemitsko. Pre nekoliko godina taj pojam je još uvek sadržavao sve, od monarhizma *Açtion Francaise* do nacionalnog boljševizma Dorioa i socijalnog fašizma Deata.

Treća republika međutim, nije tim fašističkim grupama, brojno nevažnim, dugovala svoj kolaps. Naprotiv, istina je, iako paradoksalna, da nji-

[7] Théodore Reinach, *Histoire sommaire de l Affaire Drayfus,* Paris, 1924, p. 96.

[8] Iskaz Jozefa Rajnaha po citatu Herzog, *op. cit.,* datirano 18. juna 1898.

hov uticaj nikad nije bio tako slab kao u trenutku kad je stvarno došlo do kolapsa. Ono što je Francusku nateralo da padne bila je činjenica da ona nije više imala pravih drajfusovaca, nikoga ko bi verovao da demokratija i sloboda, jednakost i pravda još uvek mogu da se odbrane ili ostvare u republici.[9] Na kraju krajeva, republika je kao prezrela voćka pala u čeljust stare antidrajfusovske grupe[10] koja je uvek sačinjavala jezgro njene vojske, čak i u vreme kada je imala malo neprijatelja ali skoro nijednog prijatelja. Koliko je Petenova grupa neznatno bila proizvod nemačkog fašizma jasno je pokazala njena ropska privrženost starim formulama od pre četrdeset godina.

Dok je Nemačka Francusku oštro srezala i uništila joj unutrašnju ekonomiju demarkacionom linijom, francuske vođe u Višiju nevešto su baratale starom Baresovom formulom o autonomnim pokrajinama , sabijajući je time sve više. Oni su, mnogo spremnije od bilo kog kvislinga, uveli antijevrejske zakone, hvaleći se sve vreme da antisemitizam nije morao da se uvozi iz Nemačke i da se njihov zakon koji reguliše Jevreje razlikuje u suštinskim tačkama od zakona rajha.[11] Nastojali su da mobilišu katoličko sveštenstvo protiv Jevreja, a time su potvrdili da sveštenici ne samo što su izgubili svoj politički uticaj, već da zapravo nisu antisemiti. Naprotiv, upravo biskupi i sinodi, koje je režim iz Višija hteo još jednom da pretvori u političke sile, izrazili su najjasnije protest protiv progona Jevreja.

Ne Drajfusov slučaj i suđenja, već Drajfusova afera u celini nudi prve nagoveštaje dvadesetog veka. Kao što je Bernanos istakao 1931,[12] Drajfusova afera već pripada tragičnom periodu koji sigurno nije završen prošlim ratom. Ta afera je otkrila isti nehumani karakter, sačuvavši u sred

[9] Da više ni Klemanso pred kraj života nije u to verovao jasno pokazuje primedba koju citira René Benjamin, *Clémanceau dans la retraite,* Paris, 1930, p. 249: Nada? Nemoguće! Kako da se i dalje nadam kad više ne verujem u ono što me je uznosilo, a to je upravo demokratija?

[10] Weygand, poznati privrženik *Action Français,* bio je u mladosti andirajfusovac. On je bio jedan od upisnika za Henry Memorial koji je osnovao *Libre Parole* u čast nesrećnog pukovnika Anrija koji je samoubistvom platio svoje krivotvorine dok je bio u generalštabu. Spisak upisnika kasnije je objavio Kilar, jedan od urednika *L Aurore* (Klemansoove novine), pod naslovom *Le Monument Henry,* Paris 1899. Što se tiče Petena, on je bio u generalštabu vojne uprave Pariza od 1895. do 1899, u vreme kad niko osim proverenih antidrajfusovaca ne bi bio tolerisan. Vidi Contamine de Latour, Le Maréchal Pétain , u *Revue de Paris,* I, 57-69. D. W. Brogan, *op. cit.,* p. 382, umesno primećuje da su od pet oficira iz Prvog svetskog rata četvorica Foš, Peten, Lioti i Fajol bili loši republikanci, dok je peti, Žofr, imao dobro poznate klerikalne sklonosti.

[11] Mit po kome je Rajh Petenu nametnuo antijevrejski zakon, koji se držao u skoro celom francuskom Jevrejstvu, pukao je na samoj francuskoj strani. Vidi posebno Yves Simon, *La Grande crise de la République Français: observations sur la vie politique des français de 1918 à 1938,* Montreal, 1941.

[12] Cf. Georges Bernanos, *La grande peur des bien-pesants, Edouard Drumont,* Paris 1931, p. 262.

haosa neobuzdane strasti i plamene mržnje nepojmljivo hladno i bezosećajno srce. Naravno, prave posledice afere neće se naći u Francuskoj, ali razlog zbog čega je Francuska bila laka žrtva fašističke agresije ne treba daleko tražiti. Hitlerova propaganda govorila je njenim jezikom koji je dugo bio blizak i nikad sasvim zaboravljen. To što cezarizam [13] *Action Française*-a i nihilistički nacionalizam Baresov i Morasov nikada nisu uspeli u svom izvornom obliku, treba zahvaliti različitim razlozima, koji idu iz nedostatka. Nedostajala im je društvena vizija i oni nisu bili u stanju da u popularne izraze prevedu one mentalne fantazmagorije koje je probudio njihov prezir prema intelektu.

Mi se ovde u suštini bavimo političkom orijentacijom Drajfusove afere a ne zakonskim aspektima slučaja. U njoj je oštro ocrtan jedan broj karakterističnih crta dvadesetog veka. Slabe i jedva raspoznatljive u ranim decenijama veka, one su na kraju izronile na punu dnevnu svetlost i otkrile da su deo glavnih tokova modernih vremena. Posle trideset godine blagog, čisto društvenog oblika društvene diskriminacije, postalo je pomalo teško setiti se da je povik Smrt Jevrejima odjekivao uzduž i popreko moderne države jednom ranije kada se njena unutrašnja politika kristalisala u temi antisemitizma. Tokom trideset godina je legenda o svetskoj zaveri bila samo konvencionalni oslonac žute štampe i jeftinih romana i svet je lako zaboravio da je ne tako davno, ali u vreme kad su Protokoli sionskuh mudraca bili još uvek nepoznati, cela nacija lupala glavu pokušavajući da odredi da li tajni Rim ili tajni Juda drži uzde svetske politike.[14]

Slično tome, čvrsta i nihilistička filozofija mržnje duha prema sebi samom[15] bila je pomalo na zalasku kada svet u privremenom miru sa sobom nije dopuštao da se stane na put izuzetnim kriminalcima, da bi opravdao uspon brutalnosti i beskrupuloznosti. Žil Gerenovi su morali da čekaju skoro četrdeset godina dok atmosfera nije bila ponovo zrela za kvazi-vojne jurišne trupe. *Déclassé*, koje je stvorila ekonomija devetnaestog veka, morali su brojno da rastu sve dok nisu postali jake na-

[13] Waldemar Gurian, *Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française,* Frankfurt-am-Main, 1931, p. 92, pravi oštru razliku između monarhističkog pokreta i drugih reakcionarnih tendencija. Isti autor razmatra Drajfusov slučaj u svom *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katolizismus,* M. Gladbach, 1929.

[14] Za stvaranje ovakvih mitova na obe strane, Daniel Halévy, Apologie pour notre passé , u *Cahier de la quinzaine,* Series XL, No. 10, 1910.

[15] Izuzetno moderan ton je pogođen u Zolinom *Letter to France* iz 1898: Čujemo sa svih strana da je koncept slobode propao. Kad je iskrsla Drajfusova stvar, ova preovlađujuća mržnja prema slobodi je našla zlatnu žicu... Zar ne vidite da je jedini razlog tako besnog napada na Šerer-Kestnera to što on pripada generaciji koja je verovala u slobodu i radila za nju? Danas se sleže ramenima na takve stvari... Sedobradi starci , smeju se njima, staromodna velikodušnost . Herzog, *op. cit.,* datirano 6. januara 1898.

cionalne manjine; pre toga je *coup d état,* koji je ostao tek groteskna zavera[16] u Francuskoj, mogao skoro bez napora da postane realnost u Nemačkoj. Predigra nacizma izvodila se preko cele evropske scene. Drajfusov slučaj je zato više nego bizaran, nesavršeno razrešen zločin ,[17] afera štapskih oficira prerušenih lažnim bradama i tamnim naočarima, koji su svoje glupe krivotvorine širili noću po ulicama Pariza. Njen junak nije Drajfus već Klemanso i ona ne počinje hapšenjem jevrejskog štabnog oficira, već panamskim skandalom.

II: *Treća republika i francuska jevrejska zajednica*

IZMEĐU 1880. i 1888. Panamska kompanija, pod rukovodstvom de Lesepa koji je izgradio Suecki kanal, mogla je da ostvari samo malu praktičanu dobit. Uprkos tome ona je u tom periodu uspela da, u samoj Francuskoj, sakupi čak 1,335.539.454 franka u privatnim zajmovima.[18] Taj je uspeh još značajniji ako se ima u vidu obazrivost francuske srednje klase u novčanim stvarima. Tajna uspeha te kompanije leži u činjenici da je nekoliko njenih javnih zajmova redovno podržavao Parlament. Na gradnju kanala se uopšte više gledalo kao na javnu i nacionalnu službu nego kao na privatno preduzeće. Kada je kompanija bankrotirala, dakle, upravo je spoljna politika republike pretrpela udarac. Tek posle nekoliko godina postalo je zaista jasno da je još važnije bilo to što je uništeno nekih pola miliona Francuza srednje klase. I štampa i Parlamentarna istražna komisija došle su otprilike do istog zaključka: kompanija je bila bankrot već nekoliko godina. Tvrdili su da je de Lasep živeo nadajući se čudu i gajeći san da će novi fondovi nekako ubrzo doći da poguraju posao. Da bi izbegao zabranu novih zajmova, bio je prisiljen da podmiti štampu, pola Parlamenta i sve više činovnike. Zbog toga je bilo potrebno uključivanje ljudi iz srednje klase, a u zamenu su odredili preterane kamate. Tako se ono što je prvobitno izazvalo poverenje javnosti u poduhvat, podrška Parlamenta zajmovima, pokazalo na kraju kao činilac koji je jedan pomalo klimav privatni posao pretvorio u kolosalnu prevaru.

[16] Farsičnu prirodu različitih pokušaja iz devedesetih godina da se izvrši *coup d état,* jasno je analizirala Roza Luksemburg u članku, *Die soziale Krise in Frankreich* , u *Die Neue Zeit,* I tom, 1901.

[17] Da li je pukovnik Anri falsifikovao *bordereau* po naređenju šefa generalštaba ili na sopstvenu inicijativu, još uvek se ne zna. Slično tome, pokušaj ubistva Laborija, Drajfusovog zastupnika na sudu u Renu, nikada nije sasvim rasvetljen. Cf. Emil Zola, *Correspondance: lettres Maitre Labori,* Paris, 1929, p. 32, n. l.

[18] Cf. Walter Frank, *Demokratie und Nationalismus in Frankreich,* Hamburg, 1933, p. 273.

Jevreja nije bilo ni među podmićenim članovima Parlamenta niti u upravi kompanije. Žak Rajnah i Kornelius Herc, međutim, takmičili su se za čast da dele bakšiš članovima Kabineta, prvi radeći na desnom krilu buržoaskih partija a drugi na radikalima (antiklerikalnim partijama sitne buržoazije).[19] Rajnah je bio tajni finansijski savetnik vlade tokom osamdesetih,[20] pa je tako održavao njene veze sa Panamskom kompanijom, dok je Hercova uloga bila dvostruka. S jedne strane, on je služio Rajnahu kao veza sa radikalnim krilom Parlamenta, u čemu sam Rajnah nije imao uspeha; s druge strane, ta mu je služba davala tako dobar uvid u obim korupcije da je stalno mogao da ucenjuje svog šefa i da ga sve dublje uvaljuje u škripac.[21]

Naravno, bio je tu priličan broj manjih jevrejskih biznismena koji su radili i za Herca i za Rajnaha. Njihova imena, međutim, mogu sasvim da počivaju u zaboravu u koji su zasluženo i pala. Što je nesigurnija bila situacija u kompaniji, to je naravno viša bila vrednost kamata, sve dok, na kraju, sama kompanija nije primila samo malo novca. Kratko pre raspada, Herc je samo za unutarparlamentarne transakcije uzeo avans od čitavih 600.000 franaka. Avans je, međutim, bio preuranjen. Zajam nije prikupljen i akcionarima je jednostavno 600.000 franaka otišlo iz džepa.[22] Cela ružna prevara završila se porazno po Rajnaha. Mučen Hercovom ucenom, na kraju je izvršio samoubistvo.[23]

Malo pre smrti, međitim, on je preduzeo korak čije se posledice po francusku jevrejsku zajednicu teško mogu preuveličati. On je *Libre Parole*-u, antisemitskom dnevnom listu Edara Drimona dao svoj spisak podmićenih članova Parlamenta, takozvanih primalaca , postavljajući jedini uslov da prikrije njega lično kad objavi raskrinkavanje. *Libre Parole* se preko noći preobrazio od malog i beznačajnog lista u jedne od najuticajnijih novina u zemlji, sa tiražom od 300.000 primeraka. Zlatna mogućnost koju je ponudio Rajnah rukovođena je sa savršenom brigom i veštinom. Lista krivaca objavljivana je u kratkim nastavcima, tako da su stotine političara svako jutro dočekivale kao na iglama. Drumonov dnevnik, a s njim i cela antisemitska štampa i pokret, pokazali su se najzad kao opasna sila u Trećoj republici.

[19] Cf. Georges Suarez, *La vie orgueilleuse de Clémanceau,* Paris 1930, p. 156.

[20] Takvo je na primer bilo svedočenje bivšeg ministra Ruvijea pred Istražnom komisijom.

[21] Bares (citirao Bernanos, *op. cit.,* p. 271) kaže to sažeto: Kad god bi Rajnah nešto progutao, upravo Kornelius Herc je znao kako da ga natera da to povrati.

[22] Cf. Frank, *op. cit.,* u poglavlju naslovljenom Panama ; cf. Suarez, *op. cit.,* p. 155.

[23] Svađa između Rajnaha i Herca dala je panamskom skandalu duh gangsterizma neobičan za devetnaesti vek. Opirući se Hercovoj uceni, Rajnah je išao tako daleko da je angažovao pomoć bivših policijskih inspektora ceneći glavu svoga rivala deset hiljada franaka; cf. Suarez, *op. cit.,* p. 157.

Panamski skandal, koji je, kako se Drimon izrazio, izneo nevidljivo na videlo, doneo je sa sobom dva otkrića. Prvo, razotkrio je da su članovi Parlamenta i civilni službenici postali biznismeni. Kao drugo, pokazao je da su posrednici između privatnog preduzeća (u ovom slučaju kompanije) i državne mašinerije bili skoro isključivo Jevreji.[24] Najviše je iznenađivalo što su svi ti Jevreji koji su radili u tako prisnim odnosima sa državom bili došljaci. Do uspostavljanja Treće republike, rukovođenje finansijama države dosta dobro su monopolisali Rotšildovi. Pokušaj njihovih rivala, braće Perer, da istrgnu deo iz njihovih ruku osnivanjem *Crédit Mobilier* završio se kompromisom. Godine 1882. Rotšildova grupa je još uvek bila dovoljno moćna da dovede do bankrotstva *Catholic Union Générale*, a prava je svrha toga bila da uništi jevrejske bankare.[25] Odmah posle zaključivanja mirovnog ugovora 1871, čijim je finansijskim poslovima rukovodio s francuske strane Rotšild, a sa nemačke Blajheder, raniji zastupnik kuće, Rotšildovi su se upustili u politiku kao nikad ranije: istupili su otvoreno za monarhiju, a protiv republike.[26] Novina nije bila monarhistički smer, već činjenica da je prvi put jedna važna jevrejska finansijska sila stala u opoziciju vladajućem režimu. Do tada su se Rotšildovi prilagođavali svakom političkom sistemu koji je bio na vlasti. Izgledalo je, međutim, da je republika prvi oblik koji njima zaista nije od koristi.

I politički uticaj i društveni položaj Jevreja opstajali su vekovima zahvaljujući činjenici da su oni bili zatvorena grupa koja je radila neposredno za državu, a ona ih je zbog njihovih posebnih usluga neposredno štitila. Njihova bliska i neposredna veza sa mašinerijom vlasti bila je mogućna samo dok je država ostajala na distanci od naroda, dok su vladajuće klase i dalje bile indiferentne prema upravljanju državom. U takvim okolnostima Jevreji su, sa stanovišta države, bili najzavisniji element u društvu baš zato što mu nisu stvarno pripadali. Parlamentarni sistem je dopuštao liberalnoj buržoaziji da preuzme kontrolu nad državnom mašinom. Toj buržoaziji, međutim, Jevreji nisu nikada pripadali i zato su gledali na nju sa osnovanom sumnjom. Režimu Jevreji više nisu bili potrebni kao ranije, jer se sada preko Parlamenta mogla postići finansijska ekspanzija šira od najluđih snova ranije monarhije, manje ili više apsolutne ili ustavne. Tako su vodeće jevrejske kuće postepeno nestajale sa scene finansijske politike i upućivale se sve više i više antisemitskim pokretima rešenim da vrate do-

[24] Cf. Levaillant, La Genèse de l antisémitisme sous la troisième République , u *Revue des études juives,* LIII vol. (1907), p. 97.

[25] Vidi Bernard Lazare, *Contre l Antisémitisme: histoire d une polémique,* Paris, 1896.

[26] O saučesništvu *Haute Banque* u orleanističkom pokretu vidi G. Charensol, *op. cit.* Jedan od glasnogovornika te moćne grupe bio je Artur Mejer, izdavač *Gaulois.* Pokršteni Jevrejin, Mejer je pripadao najotrovnijem delu antidrajfusovaca. Vidi Klemanso, Le spectacle du jour , u *L Iniquité,* 1899; vidi takođe stavke u Hoenloeovom dnevniku, kod Herzog, *op. cit.,* datirano 11. jun 1898.

bre stare dane.[27] U međuvremenu, međutim, drugi sunarodnici, pridošlice među jevrejskim plutokratima, počeli su da zauzimaju narastajući deo trgovačkog života Treće republike. Ono što su Rotšildovi skoro zaboravili i što ih umalo nije koštalo moći bila je jednostavna činjenica da su, povukavši se iz aktivnog interesa režima, makar i za trenutak, smesta izgubili uticaj ne samo na kabinetske krugove, već i na Jevreje. Jevrejski doseljenici prvi su videli svoju šansu.[28] Oni su sasvim jasno shvatili da republika koja se razvila nije bila logičan nastavak jedinstvenog narodnog uspona. Iz pokolja 20.000 komunara, iz vojnog poraza i ekonomskog kolapsa, izašao je zapravo režim čija je sposobnost vladanja bila sumnjiva od samog početka. Zaista je bilo tačno da je društvo koje je za tri godine dovedeno na ivicu propasti tražilo diktatora. I kad ga je dobilo u predsedniku generalu Mekmehonu (čije je jedino posebno obeležje bio njegov poraz kod Sedana), ta se individua spremno preokrenula u parlamentarca stare škole i posle nekoliko godina (1879) je dao ostavku. U međuvremenu, međutim, različiti elementi u društvu, od oportunista do radikala i od koalicionista do krajnje desnice odlučili su se kakvu politiku traže od svojih predstavnika i koje metode ovi treba da primenjuju. Prava politika bila je zaštita stečenih prava, a pravi metod korupcija.[29] Posle 1881. prevara je (da citiramo Leona Saja) postala jedini zakon.

S pravom je rečeno da je u tom periodu francuske istorije svaka partija imala svog Jevrejina, kao što je nekada svaka kraljevska porodica imala svog dvorskog Jevrejina.[30] Razlika je, naravno, bila duboka. Ulaganje jevrejskog kapitala u državu pomoglo je Jevrejima da dobiju produktivnu ulogu u ekonomiji Evrope. Bez njihove pomoći razvoj nacionalne države u osamnaestom veku i njena nezavisna civilna služba bile bi nepojmljive. Najzad, upravo tim dvorskim Jevrejima zapadna jevrejska zajednica dugu-

[27] O tadašnjim sklonostima prema bonapartizmu vidi Frank, *op. cit.,* p. 419, na osnovu neobjavljenih dokumenata uzetih iz arhiva nemačkog ministra stranih poslova.

[28] Žak Rajnah se rodio u Nemačkoj, primio je italijansko baronstvo i naturalizovao se u Francuskoj. Kornelius Herc se rodio u Francuskoj kao sin bavarskih roditelja. Emigriravši u Ameriku u ranoj mladosti, stekao je državljanstvo i tamo zgrnuo bogatstvo. Za dalje detalje, cf. Brogan, *op. cit.,* pp. 265 ff.

Za način na koji su domaći Jevreji nestali iz javne službe je karakteristična činjenica da čim su poslovi Panamske kompanije pošli loše, Levi-Kremijo, njen finansijski savetnik, zamenjen je Rajnahom; vidi Brogin, *op. cit.,* Book. VI, 2 chapter.

[29] Georges Lachapelle, *Les Finances de la Troisième République,* Paris 1937, pp. 54 ff., u detalje opisuje kako je birokratija stekla kontrolu nad javnim fondovima i kako je budžetska komisija bila potpuno rukovođena privatnim interesima.

S osvrtom na ekonomski položaj članova Parlamenta cf. Bernanos, *op. cit.,* p. 192: Mnogi od njih, kao na primer Gambeti, nisu imali čak ni presvlaku donjeg veša .

[30] Kao što primećuje Frank (*op. cit.,* pp. 321 ff.), desnica je imala svog Artura Mejera, bulanžerizam svog Alfreda Nakea, oportunisti svog Rajnaha a radikali svog dr Korneliusa Herca.

je svoju emancipaciju. Mutne transakcije Rajnaha i njegovih ortaka nisu čak vodile do trajnog bogatstva.[31] One su samo u još dublji mrak zavile tajanstvene i skandalozne veze između biznisa i politike. Ti paraziti na korumpiranom telu stvorili su jedno potpuno dekadentno društvo sa izvanredno opasnim alibijem. Pošto su oni bili Jevreji, od njih su mogla da se naprave žrtvena jagnjad kada je trebalo ublažiti javno gnušanje. Posle toga stvari su mogle da idu istim dobrim starim putem. Antisemiti su mogli odmah da upere prst na jevrejske parazite u korumpiranom društvu da bi dokazali da su svi Jevreji svuda bili samo termiti u inače zdravom telu naroda. Ništa im nije značilo što je korupcija države počela i bez pomoći Jevreja; što su politika biznismena (u buržoaskom društvu kome Jevreji nisu pripadali) i njihov ideal neograničene konkurencije doveli do razjedinjavanja države na partijske politike; što su vladajuće klase pokazale da su nesposobne da i dalje štite svoje interese, da ne govorimo o interesima zemlje u celini. Antisemiti koji su sebe nazivali patriotima uveli su ove nove vrste nacionalnog osećanja koje su se pre svega sastojale od potpune rehabilitacije sopstvenog naroda i široke osude svih ostalih.

Jevreji su mogli da ostanu odvojena grupa izvan društva samo dok je manje ili više homogena i stabilna državna mašina mogla da ih koristi i imala interesa da ih štiti. Propast državne mašine donela je nestajanje zatvorenih jevrejskih krugova koji su tako dugo bili srasli sa njom. Prvi znak se pojavio u aferi predvođenoj skoro naturalizovanim francuskim Jevrejima, nad kojima su njihova domaća braća izgubila kontrolu na veoma sličan način kao u Nemačkoj u periodu inflacije. Pridošlice su ispunile jaz između sveta trgovine i države.

Mnogo katastrofalniji je bio proces koji je takođe počeo u to vreme, a koji je bio nametnut odozgo. Raspadanje države na frakcije, iako je razbilo zatvoreno društvo Jevreja, njih nije teralo u vakuum u kome bi i dalje mogli da vegetiraju izvan države i društva. Za tako nešto su Jevreji bili prebogati i, u vreme kada je novac bio jedan od značajnih rekvizita vlasti, isuviše moćni. Oni su pre nastojali da uđu u određene društvene krugove, u skladu sa svojim političkim sklonostima, ili, mnogo češće, društvenim vezama. Ovo, dakle, nije dovelo do nestanka Jevreja. Naprotiv, oni su održali izvesne veze sa državnom mašinom i nastavili, premda u suštinski različitom obliku, da vode biznis države. Tako, uprkos njihovoj poznatoj opoziciji prema Trećoj republici, niko drugi do Rotšildovi su preuzeli da plasiraju ruski zajam, dok je Artur Majer, iako pokršten i osvedočeni monarhista, umešan u panamski skandal. To znači da su domaći Jevreji sledili pridošlice, koje su činile glavnu sponu između privatne trgovine i maši-

[31] Tim pridošlicama Drimonova optužba pripisuje (*Les Trétaux du succès,* Paris. 1901, p. 237): Ti veliki Jevreji koji su počeli ni od čega i postigli sve... dolaze bog zna odakle, žive tajanstveno, umiru pogađajući se... oni ne dolaze, oni naskaču... Oni ne umiru, oni hlape .

nerije vlasti. Ali, dok su Jevreji ranije predstavljali jaku, čvrsto povezanu grupu, čija je korist za državu bila očigledna, oni su sada bili podeljeni u grupe, međusobno antagonističke ali sve usredsređene na isti cilj: da pomognu društvu da se pothranjuje na račun države.

III: *Vojska i kler protiv republike*

PRIVIDNO po strani od svih takvih činilaca, prividno imuna na celu korupciju stajala je vojska, nasleđe iz Drugog carstva. Republika se nikada nije usudila da njome vlada, čak i kad su monarhističke simpatije i intrige došle do otvorenog izražaja u Bulanžeovoj krizi. Oficirsku klasu su tad kao i ranije činili sinovi onih starih aristokratskih porodica čiji su se preci, kao *emigrés*, borili protiv svoje otadžbine tokom revolucionarnih ratova. Ti oficiri bili su pod jakim uticajem klera, koji je od revolucije insistirao na podržavanju reakcionarnih i antirepublikanskih pokreta. Njegov je uticaj bio možda podjednako jak na one oficire koji su bili nešto nižeg roda, ali koji su se nadali da će po staroj crkvenoj praksi isticanja talenata bez obzira na lozu biti unapređeni uz pomoć sveštenstva.

Nasuprot promenljivim i fluidnim grupama društva i Parlamenta, gde je pristup bio lak, a privrženost nestalna, stoji rigorozna isključivost vojske, tako karakteristična za kastinski sistem. Ni vojnički život, profesionalna čast, niti *esprit de corps* nije okupio te oficire da formiraju reakcionarni bedem protiv republike i protiv demokratskih uticaja; to su jednostavno učinile kastinske veze.[32] Odbijanje države da demokratizuje vojsku i da je podvrgne civilnim vlastima povuklo je značajne konsekvence. To je od armije napravilo celinu izvan nacije i stvorilo oružanu silu čija se lojalnost mogla okrenuti u pravcu koji niko ne bi mogao da predskaže. Da ta sila u vlasti jedne kaste, ako je prepuštena sama sebi, nije ni za ni protiv bilo koga, jasno pokazuje priča o skoro burlesknom *coups d état* u čemu je, uprkos drugačijim tvrdnjama, ona zaista nevoljno učestvovala. Čak je i njen ozloglašeni monarhizam bio, u krajnjoj liniji, samo izgovor da se vojska sačuva kao grupa nezavisnog interesa, spremna da brani svoje povlastice bez obzira na državu, pa čak i protiv nje .[33] Savremeni novinari i kasniji istoričari učinili su junačke napore da povežu sukob između vojnih i civilnih vlasti tokom Drajfusove afere putem ideje antagonizma između bi-

[32] Vidi odličan anonimni članak The Dreyfus Case: A Study of French Opinion , u *The Contemporary Review* LXXIV tom (oktobar 1898).

[33] Vidi Luxemburg, *loc. cit.;* Razlog zbog kog vojska nije bila sklona da se pokrene bio je taj što je želela da pokaže da se protivi civilnoj vlasti republike, ne gubeći u isto vreme snagu te opozicije potčinjavanjem monarhiji.

znismena i vojnika .[34] Mi danas, međutim, znamo kako je neopravdano to indirektno antisemitsko tumačenje. Obaveštajni odsek generalštaba bio je relativno i sam ekspert u biznisu. Zar nisu tako otvoreno trgovali krivotvorenim *bordereaux* i prodavali ih tako nonšalantno stranim vojnim atašeima, kao što je i kožar mogao da trguje kožom a onda da postane predsednik republike, ili predsednikov zet počastima i odlikovanjima?[35] Zaista, revnost Švarckopena, nemačkog atašea koji je goreo od želje da otkrije više vojnih tajni nego što je Francuska imala da sakrije, mora da je bila stalan izvor neprilika za onu gospodu u kontraobaveštajnoj služba koja, najzad, nije mogla da prodaje više nego što je proizvela.

Bila je velika greška katoličkih političara što su zamišljali da, sledstveno njihovoj evropskoj politici, mogu da iskoriste francusku vojsku jednostavno zato što je ona antirepublikanska. Crkva je, zapravo, morala da plati ovu grešku potpunim gubitkom političkog uticaja u Francuskoj.[36] Kada se obaveštajno odeljenje pokazalo kao obična fabrika falsifikata, kako je Esterhazi, koji je bio u poziciji da zna, opisao *Deuxième Bureau*,[37] niko u Francuskoj, čak ni vojska, nije bio tako ozbiljno kompromitovan kao Crkva. Do kraja prošlog veka katoličko sveštenstvo je nastojalo da povrati svoju staru političku moć baš u onim krugovima u kojima su, iz ovog ili onog razloga, svetovne vlasti bile u opadanju među narodom. Tipični primeri su Španija, gde je dekadentna feudalna aristokratija donela zemlji ekonomsku i kulturnu propast, i Austro-Ugarska, gde je sukob nacija svaki dan pretio da dezorganizuje državu. A takav je slučaj bio i u Francuskoj, gde je izgledalo da nacija brzo tone u blato sukobljenih interesa.[38] Vojska, koju je Treća republika ostavila u političkom vakuumu, rado je prihvatila vođstvo katoličkog sveštenstva jer je ono osiguravalo bar civilno vođstvo bez koga je vojno gubilo svoj *raison d être* i odbranu principa otelovljenog u civilnom društvu , kako je rekao Klemanso.

Katolička crkva je tada dugovala svoju popularnost široko rasprostranjenom skepticizmu, koji je u republici i u demokratiji video gubitak sva-

[34] Pod tim hapšenjem Maksimilijan Harden (nemački Jevrejin) opisuje slučaj Drajfus u *Die Zukunft* (1898). Valter Frank, antisemita istoričar, upotrebljava istu parolu u naslovu svog poglavlja o Drajfusu, dok Bernanos (*op. cit.,* p. 413) primećuje u istom duhu da tačno ili ne, demokratija u vojsci izgleda kao njen najopasniji takmac .

[35] Panamskom kanalu prethodila je takozvana Vilsonova afera . Predsednikov zet je zatečen kako rukovodi otvorenom trgovinom odlikovanjima i ordenjem.

[36] Vidi otac Eduard Lecanuet, *Les Signes avant-coureurs de la séparation,* 1894-1910, Paris, 1930.

[37] Vidi Bruno Weil, *L Affaire Dreyfus,* Paris, 1930, p. 169.

[38] Cf. Clemanceau, La Croisade , *op. cit.:* Španija se savija pod jarmom Rimske crkve. Italija izgleda da podleže. Jedine preostale zemlje su katolička Austrija već u samrtnoj borbi i Francuska iz revolucije, protiv koje papski neprijatelji i sad drže front.

kog reda, sigurnosti i političke volje. Mnogima je hijerarhijski sistem Crkve izgledao kao jedini spas od haosa. Zaista, više od nekog religioznog oživljavanja, to je prouzrokovalo poštovanje prema sveštenstvu.[39] Zapravo su u to vreme Crkvu najdoslednije podržavali eksponenti takozvanog cerebralnog katolicizma , katolici bez vere , koji će ubuduće dominirati celim monarhističkim i ekstremno nacionalističkim pokretom. Ne verujući u svoje utemeljenje na drugom svetu, ti katolici su zahtevali više vlasti za sve revolucionarne institucije. To je zapravo bila crta koju je prvi izrekao Drimon a kasnije podržao Moras.[40]

Najveći deo katoličkog sveštenstva, duboko upleten u političke manevre, vodio je politiku prilagođavanja. U tome je, kao što je jasno pokazala Drajfusova afera, bio izuzetno uspešan. Tako je, kada je Viktor Baš podigao zahtev za obnovu sudskog postupka, njegova kuća u Renu osvojena na juriš pod rukovodstvom tri sveštenika[41], dok je jedna tako uvažena osoba kao dominikanac otac Didon pozivao studente *Collège D Arcueil* da izvuku mač, seju strah, odsecaju glave, pobesne i ubijaju sve oko sebe .[42] Slično je bilo gledište i tri stotine manjih sveštenika koji su se ovekovečili u *Henry Memorial* kako je nazvan spisak upisnika *Libre Parole* za fond u korist madam Anri (udovice pukovnika koji je izvršio samoubistvo dok je bio u zatvoru),[43] što je svakako spomenik za sva vremena šokantnoj korupciji viših klasa francuskog naroda tog doba. U periodu Drajfusove krize, na političku liniju katoličke crkve nije uticalo obično sveštenstvo, ni njegovi obični verski redovi, a svakako ne *homines religiosi.* Što se tiče Evrope, njena reakcionarna politika u Francuskoj, Austriji i Španiji, kao i podrška koju je davala antisemitskim tendencijama u Beču, Parizu i Alžiru, bila je verovatno neposredna posledica uticaja jezuita. Upravo su jezuiti uvek i u pisanoj i u govornoj reči najbolje predstavljali antisemitsku školu katoličkog sveštenstva,[44] što je uglavnom posledica njihovog statuta po kome svaki iskušenik mora da dokaže da nema jevrejske krvi četiri

[39] Cf. Bernanos, *op. cit.,* p. 152: Tu poentu nikada nije suvišno ponoviti: pokretom reakcije koja je sledila iza pada i poraza carstva zaista se okoristio kler. Zahvaljujući njima nacionalna reakcija poprimila je posle 1873. karakter religioznog oživljavanja.

[40] O Drumonu i poreklu intelektualnog katolicizma vidi Bernanos, *op. cit.,* pp. 127 ff.

[41] Cf. Herzog, *op. cit.,* datirano 21. januar 1898.

[42] Vidi Lecanuet, *op. cit.,* p. 182.

[43] Vidi gore belešku 10.

[44] Jezuitski časopis *Civiltà Cattolica* decenijama je bio najglasniji antisemitiski i najuticajniji katolički časopis na svetu. On je pronosio antijevrejsku propagandu mnogo pre nego što je Italija postala fašistička i na njegovu politiku nije uticalo antihrišćansko držanje nacista. Vidi Joshua Starr, Italy s Antisemites , u *Jewish Social Studies,* 1939.

Prema L. Koch, S. J.: Družba Isusova je svojim ustrojstvom bolje od svih redova zaštićena od jevrejskih uticaja. U *Jesuiten-Lexikon,* Paderborn, 1934, članak Juden .

generacije unazad.[45] A od početka devetnaestog veka međunarodna politika Crkve prešla je u njihove ruke.[46]

Već smo napomenuli kako je raspad državne mašinerije olakšao Rotšildovima ulaz u krugove antisemitske aristokratije. Mondensko društvo Fobur Sen-Žermena otvorilo je vrata ne samo nekolicini oplemenjenih Jevreja, već je pretrpelo nalet svojih pokrštenih ulizica, antisemitskih Jevreja, kao i potpunih pridošlica.[47] Dosta čudno, Jevreji iz Alzasa koji su se, kao i Drajfusova porodica, doselili u Pariz, slédeći odstupanje sa te teritorije, preuzeli su istaknutu ulogu u ovom društvenom usponu. Njihov preterani patriotizam bio je najuočljiviji u načinu na koji su se borili da se ograde od ostalih jevrejskih doseljenika. Drajfusova porodica je pripadala onom delu jevrejstva koje je nastojalo da se asimiluje prihvatanjem svojevrsnog antisemitizma.[48] To podešavanje prema francuskoj aristokratiji imalo je jedan neizbežan rezultat: Jevreji su pokušali da ubace svoje sinove u iste više vojne službe koje su držali sinovi njihovih novostečenih prijatelja. Upravo se tu začeo prvi uzrok trvenja. Prijem Jevreja u visoko društvo je bio relativno miroljubiv. Više klase, uprkos snovima o restauraciji monarhije, bile su politički mlitava gomila i nisu se preterano trudile na bilo koji način. Ali kada su počeli da traže jednakost u vojsci, Jevreji su se suočili sa odlučnim protivljenjem jezuita koji nisu bili spremni da tolerišu oficire imune na uticaj ispovedaonice.[49] Štaviše, sukobili su se sa okorelim kastinskim duhom koji su zaboravili zbog lake atmosfere salona, kastinskim duhom

45 Prvobitno, prema konvenciji od 1593, bili su isključeni svi hrišćani jevrejskog porekla. Dekret iz 1608. postavljao je uslov da se ispita unazad do pete generacije, poslednji propis iz 1923. smanjio je to na četiri generacije. Nastojnik reda može da prenebregne ove zahteve u pojedinačnim slučajevima.

46 Cf. H. Boehmer, *Les Jésuites,* prevod sa nemačkog, Paris 1910, p. 284: Od 1820... nije postojalo nešto kao nezavisne nacionalne crkve sposobne da se odupru papskim redovima kojima su diktirali jezuiti. Više sveštenstvo naših dana ulogorilo se ispred Svete stolice i Crkva je postala ono što je Belarmin, veliki jezuitski polemičar, uvek zahtevao da ona postane, apsolutna monarhija čijom politikom mogu upravljati jezuiti i čiji se razvoj može odrediti pritiskom na dugme.

47 Cf. Clemenceau, Le spectacle du jour , u *op. cit.:* Rotšild, prijatelj celokupnog antijevrejskog plemstva... isti kao Artur Mejer koji je veći papa od pape.

48 O alzaškim Jevrejima, kojima je Drajfus pripadao, vidi André Foucault, *Un nouvel aspect de l Affaire Dreyfus* u Les Oeuvres Libres, 1938, pp. 310: U očima jevrejske pariske buržoazije oni su bili otelovljenje nacionalnog *raideur...* to držanje pristojnog prezira koje su posednici izražavali prema skorojevićima svoje vere. Njihova želja da se potpuno prilagode galskim običajima, da žive u bliskim odnosima sa našim starim porodicama, da zauzmu najistaknutije položaje u državi i prezir koji su pokazali prema trgovcima članovima jevrejske zajednice, prema nedavno naseljenim Poljacima iz Galicije, skoro su im dali izgled izdajnika svoje sopstvene rase. ... Drajfusi iz 1894? Zašto, oni su bili antisemiti!

49 Cf. K. V. T. u *Contemporary Review,* LXXIV, 598: Po volji demokratije svi Francuzi treba da budu vojnici; po volji Crkve jedino katolici treba da drže glavne komande.

koji je, već ojačan tradicijom i zvanjem, bio još poduprt nepomirljivom mržnjom prema Trećoj republici i prema civilnoj vlasti.

Jedan moderni istoričar je opisao borbu između Jevreja i jezuita kao borbu između dva suparnika u kojoj su više jezuitsko sveštenstvo i jevrejska plutokratija suočeni u sred Francuske kao dva nevidljiva fronta. [50] Opis je tačan utoliko što su Jevreji u jezuitima naišli na nepomirljive protivnike, dok su ovi odmah shvatili kako moćno može biti oružje antisemitizma. To je bio prvi i jedini napad pre Hitlera koji je u sveevropskom obimu koristio antisemitizam kao glavni politički koncept [51]. S druge strane, međutim, ako se uzme da je to bila borba dva podjednako spremna suparnika , opis je očito netačan. Jevreji nisu tražili veći stepen moći od onog koji su imale sve druge grupe na koje se podelila republika. Oni su tada samo želeli dovoljno uticaja da bi mogli da sprovedu svoje društvene i poslovne interese. Oni nisu pretendovali na politički deo u upravljanju državom. Jedina organizovana grupa koja je to tražila bili su jezuiti. Drajfusovom suđenju prethodili su brojni događaji koji pokazuju kako su odlučno i energično Jevreji pokušali da izbore mesto u vojsci i kako je svakidašnja, čak i u to doba, bila mržnja prema njima. Kao stalni predmet velikih uvreda, nekolicina jevrejskih oficira morala je stalno da se bori u dvobojima, a da njihovi nejevrejski drugovi nisu bili voljni da učestvuju kao sekundanti. U vezi s tim, zaista, proslavljeni Esterhazi prvi izlazi na scenu kao izuzetak od pravila.[52]

Uvek je ostalo pomalo nejasno da li su Drajfusovo hapšenje i osuda bili samo sudska greška koja je sasvim slučajno zapalila veliki politički požar, ili je generalštab namerno podmetnuo krivotvoreni *bordereau* da bi po kratkom postupku konačno žigosao jednog Jevrejina kao izdajnika. U korist ove druge hipoteze ide činjenica da je Drajfus bio prvi Jevrejin koji se našao u generalštabu, što je u postojećim uslovima moglo da izazove ne samo negodovanje, već nesumnjivo i bes i zabrinutost. U svakom slučaju, mržnja prema Jevrejima raspaljena je i pre nego što je doneta presuda.

[50] Herzog, *op. cit.,* p. 35.

[51] Cf. Bernanos, *op. cit.,* p. 151: Lišen smešnog preuveličavanja, antisemitizam se pokazao onakvim kakav zaista jeste: ne puka izmišljotina čudaka, mentalni hir, već važan politički koncept.

[52] Vidi Esterhazijevo pismo iz jula 1894, Edmondu de Rotšildu, citirao J. Reinach, *op. cit.,* II, 53 ff.: Nisam se kolebao kada kapetan Kremijo nije mogao da nađe oficira hrišćanina da mu bude sekundant. Cf. T. Reinach, *Histoire sommaire de l Affaire Dreyfus*, p. 60 ff. Vidi takođe Herzog, *op. cit.,* datirano 1892. i juna 1894, gde su ti dvoboji detaljno pobrojani i imenovana sva Esterhazijeva sekundiranja. Poslednja prilika bila je u septembru 1896, kada je primio 10.000 franaka. Ova velikodušnost na pogrešnom mestu kasnije je dala uznemirujuće rezultate. Kada se, iz udobne bezbednosti Engleske, Estarhazi napokon razotkrio i time iznudio reviziju slučaja, antisemitska štampa prirodno je sugerisala da su ga potplatili Jevreji da sam sebe optuži. Ta ideja se još uvek koristi kao važan argument u korist Drajfusove krivice.

Suprotno običaju koji zahteva zadržavanje svih informacija u špijunskim slučajevima još *sub iudice,* oficiri generalštaba radosno su snabdeli *Libre Parole* detaljima slučaja i imenom optuženog. Očigledno, plašili su se da jevrejski uticaj na vladu ne dovede do obustave suđenja i gušanja celog posla, a taj je strah bio tim opravdaniji što su se izvesni krugovi francuske jevrejske zajednice u to vreme, kao što je bilo poznato, ozbiljno zabrinuli zbog opasne situacije u kojoj su se našli jevrejski oficiri.

Treba se takođe podsetiti da je panamski skandal tada bio svež u svesti javnosti i da je posle Rotšildovog zajma Rusiji znatno poraslo nepoverenje prema Jevrejima.[53] Vojnog ministra Mersijea nije pri svakom novom obrtu suđenja uzdizala samo buržoaska štampa, već su mu čak Žoresove novine, organ socijalista, čestitale što se suprotstavio ogromnom pritisku korumpiranih političara i krupnog kapitala .[54] Karakteristično, ovo veličanje je kod *Libre Parole* izazvalo brojne pohvale, Bravo, Žores! Dve godine kasnije, kada je Bernar Lazar objavio svoj prvi pamflet o neuspehu pravde, Žoresove novine su se pažljivo uzdržale da diskutuju o sadržaju, već su optužile, autora inače socijalistu, da je Rotšildov obožavalac i verovatno plaćeni agent.[55] Slično tome, čak 1897, kada je bitka za Drajfusovu rehabilitaciju već počela, Žores u tome nije video ništa osim konflikta dve buržoaske grupe, oportunista i sveštenstva. Konačno, čak posle obnove postupka u Renu, Vilhelm Libkneht, nemački socijaldemokrata, još uvek je verovao u Drajfusovu krivicu jer nije mogao da zamisli da pripadnik viših klasa ikada može postati žrtva lažne optužbe.[56]

Skepticizam radikalne i socijalističke štampe, ionako obojen antijevrejskim osećanjima, pojačala je čudna taktika Drajfusove porodice u pokušajima da sprovede obnovu postupka. Pokušavajući da spase nevinog čoveka, služila se upravo onim metodima koji se obično primenjuju u slučajevima gde krivica postoji. Porodica je bila u samrtnom strahu od javnosti i oslanjala se isključivo na tajne manevre.[57] Rasipala je novac i

[53] Herzog, *op. cit.,* datirano 1892, napokon pokazuje kako su Rotšildovi počeli da se prilagođavaju republici. Dosta neobično, papska politika koalicionizma, koja predstavlja pokušaj približavanja katoličke crkve, datira upravo iz te godine. Tako da nije moguće da je na Rotšildovu liniju uticalo sveštenstvo. Kao što je u vezi sa zajamom od 500 miliona franaka Rusiji grof Minster umesno primetio: Špekulacija je mrtva u Francuskoj... kapitalisti ne mogu da nađu način da pregovaraju o svojim obveznicama... i to će doprineti uspehu zajma... veliki Jevreji veruju da će ako zarade novac moći najbolje da pomognu svojoj sitnoj braći. Rezultat je to da, iako je francusko tržište zasićeno ruskim obveznicama, Francuzi još uvek daju dobre franke za loše rublje ; Herzog, *ibid.*

[54] Cf. J. Reinach, *op. cit.,* I, 471.

[55] Cf. Herzog, *op. cit.,* p. 212.

[56] Cf. Max J. Kohler, Some New Light on the Dreyfus Case , u *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus,* New York 1929.

[57] Porodica Drajfus, na primer, u celini je odbacila predlog Artura Levija, pisca, i Levi-Brila, intelektualca, da oni pokrenu protestnu peticiju među svim vodećim figurama javnog

odnosila se prema Lazaru, jednom od svojih najvrednijih pomoćnika i jednoj od najvećih figura ovog slučaja, kao da je njen plaćeni agent.[58] Klemanso, Zola, Pikar i Labori da pomenem samo aktivnije drajfusovce mogli su na kraju da sačuvaju svoj dobar glas jedino ograđujući svoje napore, sa manje ili više buke i publiciteta, od konkretnijih vidova ovog predmeta.[59]

Postojala je samo jedna osnova po kojoj je Drajfus mogao ili trebalo da bude spasen. Intrige korumpiranog Parlamenta, suvo truljenje društva i žudnja klera za vlašću trebalo je da se otvoreno ogledaju sa strogim jakobinskim konceptom naroda, zasnovanim na ljudskim pravima onim republikanskim pogledom na javni život koji tvrdi (Klemansoovim rečima) da neko ko krši prava pojedinca, krši prava svih. Oslanjanje na Parlament ili na društvo je značilo da je bitka izgubljena i pre nego što je započeta: s jedne strane, zato što izvori jevrejske zajednice nisu ni na koji način bili jači od izvora bogate katoličke buržoazije, a s druge zato što su svi viši slojevi društva, od svešteničkih i aristokratskih porodica Fobur Sen-Žermena do antiklerikalne i radikalne sitne buržoazije, ipak priželjkivali da se Jevreji formalno uklone iz državnog tela. Na taj način, računali su, moći će da se očiste od moguće ljage. Gubljenje jevrejskih društvenih i trgovačkih kontakata izgledalo im je kao cena koju vredi platiti. Slično tome, kako svedoče Žoresove izjave, Parlament je na čitavu aferu gledao kao na zlatnu mogućnost da rehabilituje ili pre da spase svoju starostavnu reputaciju nepotkupljivosti. Konačno, uopšte nije nevažno što je u podržavanju takvih parola kao što su Smrt Jevrejima i Francuska Francuzima pronađena skoro čarobna formula za pomirenje masa sa postojećim stanjem u kome su se vlada i društvo našli.

života. Umesto toga upustili su se u niz ličnih obraćanja političarima sa kojima su uspeli da dođu u kontakt; cf. Dutrait-Crozon, *op. cit.,* p. 51. Vidi takođe Foucault, *op. cit.,* p. 309: Sa ove distance čovek može da se začudi nad činjenicom da francuski Jevreji umesto što tajno rade na štampi, nisu dali odgovarajući otvoreni izraz svoje indignacije .

58) Cf. Herzog, *op. cit.,* datirano decembra 1894. i januara 1898. Vidi takođe Charensol, *op. cit.,* str. 79. i Charles Péguy, Le Portrait de Bernard Lazare u *Cahiers de la quinzaine,* series XI, No. 2 (1910).

59) Laborijevo povlačenje, pošto je Drajfusova porodica žurno povukla predmet od njega dok je sud u Renu još uvek zasedao, izazvalo je veliki skandal. Iscrpan, iako uglavnom preteran izveštaj naći će se kod Franka, *op. cit.,* str. 432. Laborijeva izjava, koja rečito govori o plemenitosti njegovog karaktera, pojavila se u *La Grande Revue* (februara 1900). Posle onoga što se dogodilo njegovom advokatu i prijatelju, Zola je odjednom prekinuo odnose sa porodicom Drajfus. Kao što za Pikara *Echo de Paris* (30. novembar 1901) izveštava da posle Rena on nije imao nikakve veze sa Drajfusovima. Klemanso, suočen sa činjenicom da je cela Francuska, ili čak ceo svet, shvatio pravo značenje suđenja bolje od optuženog ili njegove porodice, bio je sklon da incident smatra humornim; ef. Weil, *op. cit.,* p. 307-308.

IV: *Narod i gomila*

AKO JE uobičajena greška našeg vremena umisliti da propaganda može sve da postigne i da se čovek može ubediti u bilo šta, pod uslovom da je govor dovoljno jasan i lukav u onom periodu se obično verovalo da je glas naroda glas Božiji , a da je zadatak vođe, kako se Klemanso prezrivo izrazio,[60] da taj glas promućurno sledi. Oba pogleda se vraćaju na istu suštinsku grešku po kojoj se gomila poistovećuje s narodom umesto da se shvati kao njegova karikatura.

Gomila je prvenstveno grupa u kojoj su se našli ostaci svih klasa. Zato je tako lako pomešati gomilu sa narodom, koji takođe obuhvata sve slojeve društva. Dok se narod u svim velikim revolucijama borio za svoje istinsko zastupništvo, gomila će uvek zahtevati jakog čoveka , velikog vođu . Jer gomila mrzi društvo iz koga je isključena, kao i parlament u kome nije zastupljena. Plebisciti, međutim, sa kojima su moderne vođe gomile postigle tako izvrsne rezultate, stari su recept političara koji su se oslanjali na gomilu. Jedan od najinteligentnijih vođa antidrajfusovaca, Deruld, tražio je Republiku putem plebiscita .

Visoko društvo i političari Treće republike pomogli su stvaranje francuske gomile nizom skandala i javnih prevara. Oni su sada osetili nežno čuvstvo roditeljske bliskosti sa svojim potomstvom, osećanje pomešano sa divljenjem i strahom. Najmanje što društvo može da učini za svoje potomstvo jeste da ga verbalno zaštiti. Dok je gomila stvarno rušila jevrejske radnje i napadala Jevreje na ulici, jezik visokog društva činio je da pravo, strasno nasilje izgleda kao bezazlena dečja igra.[61] Najvažniji dokument iz tog vremena je *Henry Memorial* i različita rešenja koja je on nudio za jevrejsko pitanje: Jevreje treba rastrgnuti na komade kao Marsiju u grčkom mitu, Rajnaha treba živog skuvati, Jevreje treba pržiti na ulju ili na smrt izbosti iglama, treba ih obrezati oko vrata . Jedna grupa oficira bila je veoma nestrpljiva da isproba nov tip puške na 100.000 Jevreja u zemlji. Među potpisnicima je bilo više od 1.000 oficira, uključujući i četiri aktivna generala i ministra rata Mersijea. Iznenađuje relativno velik broj in-

[60] Cf. Klemansoov članak 2. februara 1898. u *op. cit.* O uzaludnosti pokušaja da se radnici pobede antisemitskim parolama i posebno o pokušajima Leona Dodea, vidi rojalističkog pisca Dimiera, *Vingt ans d Action Français,* Paris 1926.

[61] U ovom pogledu su vrlo karakteristični razni opisi savremenog društva u J. Reinach, *op. cit.,* I, 233 ff.; III, 141: Domaćice iz visokog društva prilagodile su korak Gerenu. Njihov jezik (koji nije bio bolji od onog što su mislile) izazvao bi strah u Demohejskom Amazonu... U vezi s ovim je od posebne važnosti članak André Chevrillona, Huit Jours Rennes , u *La Grande Revue,* februar 1900. On pripoveda, *inter alia,* sledeći indikativan događaj: Jedan lekar, govoreći nekim mojim prijateljima, reskirao je da napravi opasku Voleo bih da ga mučim . A ja bih želela da je nevin , pridružila se jedna od dama, Onda bi više patio.

telektualaca,[62] pa čak i Jevreja na toj listi. Više klase su znale da je gomila put njihove puti i krv njihove krvi. Čak je jedan jevrejski istoričar toga vremena, iako je sopstvenim očima video da Jevreji više nisu bezbedni kad gomila vlada ulicom, sa potajnim divljenjem govorio o velikom zajedničkom pokretu .[63] Ovo samo pokazuje koliko je duboko najveći broj Jevreja bio duboko ukorenjen u društvo koje je nastojalo da ih eliminiše.

Ako Bernanos u vezi sa Drajfusovom aferom opisuje antisemitizam kao glavni politički koncept, on je bez sumnje u pravu kada je gomila u pitanju. Ranije su to u Berlinu i Beču pokušali Alvart i Šteker, Šonerer i Liger, ali se njegova efikasnost nigde nije tako jasno pokazala kao u Francuskoj. Nema sumnje da su u očima gomile Jevreji postali simbol svega što je mrzela. Ako je mrzela društvo, mogla je da ukaže na to kako se Jevreji tolerišu u njemu; a ako je mrzela vladu, mogla je da ukaže na to kako Jevreje štiti država ili čak da Jevreje poistoveti sa državom. Iako je pogrešno pretpostavljati da je gomila proganjala samo Jevreje, Jevrejima se može dodeliti prvo mesto među njenim najdražim žrtvama.

Kako je isključena iz društva i politički nezastupljena, gomila je svoje potrebe okrenula ka vanparlamentarnim akcijama. Štaviše, naginjala je traženju stvarnih snaga političkog života u onim pokretima i uticajima koji su skriveni od pogleda javnosti i rade u pozadini. Nema sumnje da je u devetnaestom veku jevrejska zajednica pala u tu kategoriju, kao ranije masoni (posebno u latinskim zemljama) i jezuiti.[64] Naravno, potpuno je netačno da je ijedna od ovih grupa obrazovala tajno društvo čija je jedina namera bila da svetom ovlada putem džinovske zavere, ali je svakako tačno da se njihov uticaj u velikoj meri sprovodio u kuloarima, ložama i ispovedaonicama, van domena formalne politike. Od vremena Francuske revolucije ove tri grupe su delile sumnjivu čast da, u očima evropske gomile, predstavljaju ključnu tačku svetske politike. Tokom Drajfusove krize svako je mogao da koristi ovo popularno shvatanje optužujući druge za zaveru radi svetske prevlasti. Parola tajni Juda , nastala je, bez sumnje, zahvaljujući inventivnosti izvesnih Jevreja koji su u prvom Cionističkom kongresu (1897) videli jezgro jevrejske svetske zavere.[65] Slično tome, koncept tajnog Rima nastao je zahvaljujući antiklerikalnim masonima, a možda i zahvaljujući nekritičkim klevetama nekih Jevreja.

[62] Među intelektualcima je, što je sasvim čudno, i Pol Valeri, koji je priložio tri franka, *non sans réflexion* .

[63] J. Reinach, *op. cit.,* I, 233.

[64] Studija evropskog praznoverja verovatno bi pokazala da su Jevreji dosta kasno postali predmet te tipične vrste praznoverja devetnaestog veka. Prethodili su im rozenkrojcevci, templari, jezuiti i masoni. Obrada istorije devetnaestog veka veoma pati od nedostatka takve studije.

[65] Vidi Il caso Deyfus u *Civiltà Cattolica* (5. februar 1898). Među izuzecima od ranije pomenutih izjava najuočljiviji je jezuita Pjer Šarl Luven koji je osudio Protokole .

Nepostojanost gomile je poslovična, što su Drajfusovi protivnici morali na svoju žalost da saznaju 1899, kada se vetar promenio i mala grupa pravih republikanaca, na čelu sa Klemansoom, iznenada shvatila, sa podeljenim osećanjima, da se deo gomile okupio na njenoj strani.[66] U nekim očima su te dve partije, veoma kontroverzno, sada izgledale kao dve suparničke bande šarlatana koje se bore za priznanje gomile [67], dok je zapravo glas jakobinca Klemansoa uspeo da vrati deo francuskog naroda njegovim najjačim tradicijama. Tako da je veliki naučnik Emil Diklo mogao da napiše: U toj drami koja se igrala pred celim narodom, a koju je štampa tako uzburkala da je cela nacija konačno uvučena u nju, mi vidimo hor i antihor antičke tragedije kako psuju jedan drugog. Scena je Francuska, a pozorište je svet.

Vojska je, predvođena jezuitima i uz pomoć gomile, ušla u borbu, uverena u pobedu. Kontraudar civilne vlasti je bio uspešno preduhitren. Antisemitska štampa zapušila je svima usta objavljujući Rajnahove spiskove poslanika umešanih u panamski skandal.[68] Sve je nagoveštavalo lak trijumf. Društvo i političari Treće republike, njeni skandali i afere, stvorili su novu klasu *déclassés*; nije se od njih moglo očekivati da se bore protiv svog sopstvenog proizvoda. Naprotiv, trebalo je da oni usvoje jezik i manire gomile. Jezuiti bi putem vojske postigli prevlast nad korumpiranom civilnom vlašću i tako bi se popločao put za *coup d etat* bez krvi.

Sve dok je samo Drajfusova porodica čudnim metodama pokušavala da spase svog rođaka sa Đavoljeg ostrva i dok su samo Jevreji bili zabrinuti za svoj položaj u antisemitskim salonima i u vojsci koja je bila još više antisemitska, sve je naravno ukazivalo na taj put. Očigledno nije bilo razloga da se iz *njihovog* kruga očekuje napad na vojsku ili na društvo. Nije li to bila samo želja Jevreja da i dalje budu prihvaćeni u društvu i da trpe u oružanim snagama? Niko u vojnim ili civilnim krugovima nije trebalo da se obazire na *njih.*[69] Zato je nastala neprilika kada je u javnost izbilo da u obaveštajnoj službi generalštaba sedi visoki oficir koji, iako pripada dobroj katoličkoj sredini i ima izvrsne vojne sposobnosti i pravi stepen antipatije prema Jevrejima, još nije usvojio princip da cilj opravdava sredstvo. Takav čovek, potpuno van društvenih klanova ili profesionalne ambi-

[66] Cf. Martin du Gard, Jean Barios, p. 272 ff., i Daniel Halévy u *Cahiers de la quinzaine,* Series XI, cahier 10, Paris, 1910.

[67] Cf. Georges Sorel, *La Revolution dreyfusienne,* Paris, 1911, pp. 70-71.

[68] Do koje mere su članovima Parlamenta bile vezane ruke pokazuje slučaj Šerer-Kestnera, jednog od njihovih boljih elemenata i potpredsednika Senata. Tek što je on otpočeo protest protiv suđenja, *Libre Parole* je objavio činjenicu da je njegov zet bio umešan u panamski skandal. Vidi Herzog, *op. cit.,* datirano novembra 1897.

[69] Cf. Brogan, *op. cit.,* VII Book, 1 ch.: Želja da se ostavi da stvar počiva nije bila neuobičajena među francuskim Jevrejima, posebno među bogatijim francuskim Jevrejima.

cije, zvao se Pikar i generalštab je uskoro bio sit tog jednostavnog, mirnog čoveka, politički nezainteresovanog duha. Pikar nije bio heroj, svakako ne mučenik. On je jednostavno bio onaj običan tip građanina sa prosečnim interesovanjem za javne poslove koji u času opasnosti (ali ni minut ranije) ustaje u odbranu svoje zemlje na isti pouzdan način kao što ispunjava svoje dnevne obaveze.[70] Ipak, povod postaje ozbiljan tek posle nekoliko odlaganja i kolebanja, kada se Klemanso najzad uverio da je Drajfus nevin a republika u opasnosti. Na početku borbe samo se šačica poznatih pisaca i naučnika okupila oko tog slučaja: Zola, Anatol Frans, E. Diklo, istoričar Gabriel Mono i Lisijen Her, bibliotekar *Ecole Normale*. Ovome se može dodati mali i zato beznačajan krug mladih intelektualaca koji će kasnije praviti istoriju u *Cahiers de la quinzaine.*[71] To je, međutim, bio ceo spisak Klemansoovih saveznika. Nije bilo političke grupe, čak nijednog renomiranog političara spremnog da stane na njegovu stranu. Veličina Klemansoovog pristupa sastoji se u tome što on nije bio usmeren protiv pojedinačne pogreške pravde, već se zasnivao na tako apstraktnim idejama kao što su pravda, sloboda i građanska vrlina. Ukratko, zasnivao se na samim onim pojmovima koji su bili glavni proizvod starovremskog jakobinskog patriotizma, a na koji je već bilo bačeno mnogo blata i uvreda. Kako je vreme prolazilo i Klemanso nastavio, nepokoleban pretnjama i razočaranjima, da iznosi iste istine i da ih utelovljuje u zahteve, to su čvrsti nacionalisti sve više gubili tlo. Sledbenici čoveka kao što je bio Bares, koji je optužio Drajfusove podržavaoce da se gube u metafizičkoj zbrci , shvatali su polako da su apstrakcije Tigra bile zapravo bliže političkoj stvarnosti nego ograničena inteligencija propalih biznismena ili jalov tradicionalizam fatalistički nastrojenih intelektualaca.[72] Kuda je čvrst prilaz konačno vodio realističke nacionaliste ilustruje priča od neprocenjive vrednosti o tome kako je Šarl Moras imao čast i zadovoljstvo , posle poraza Francuske, da prilikom lêta na jug susretne astrolškinju koja mu tumači političko značenje skorašnjih događaja i savetuje ga da sarađuje sa nacistima.[73]

Iako je antisemitizam bez sumnje uhvatio korena tokom tri godine posle Drajfusovog hapšenja, pre nego što je počela Klemansoova kampanja i

70 Čim je sve razotkrio, Pikar je bio izgnan na opasno mesto u Tunisu. Na to je napravio testament, izložio celu stvar, a kopiju dokumenta deponovao kod svog advokata. Nekoliko meseci kasnije, kada je otkriveno da je još živ, poplava tajanstvenih pisama počela je da pristiže, kompromitujući ga i optužujući za saučesništvo sa izdajnikom Drajfusom. Tretirali su ga kao gangstera koji je pretio da potkaže . Kad se sve to pokazalo uzaludnim, uhapsili su ga, izbacili iz vojske i oduzeli mu odlikovanja, što je on sve mirno i staloženo izdržao.

71 Ovoj grupi koju je predvodio Šarl Pegi pripadali su mladi Romen Rolan, Suarez, Žorž Sorel, Danijel Halevi i Bernar Lazar.

72 Cf. M. Barrès, *Scènes et doctrines du nationalisme,* Paris, 1899.

73 Vidi Yves Simon, *op. cit.,* pp. 54-55.

iako je antijevrejska štampa postigla tiraž koji se mogao meriti sa glavnim listovima, ulice su ostale mirne. Tek kada je Klemanso počeo da objavljuje svoje članke u *l Aurore,* i kada je sud u Renu istakao neveseo uspeh suđenja i obnove suđenja, gomila se pokrenula. Svaki udarac drajfusovaca (koji su bili poznati kao manjina) pratili su manje ili više nasilni nemiri na ulicama.[74] Generalštab je izvanredno organizovao gomilu. Suđenje je vodilo pravo iz vojske u *Libre Parole* koji je, neposredno ili posredno, svojim člancima ili ličnim intervencijama svojih urednika, mobilisao studente, monarhiste, avanturiste i čiste gangstere i gurnuo ih na ulice. Kad bi Zola izrekao koju reč, njegovi prozori su odmah bili kamenovani. Kad je Šerer-Kestner pisao kolonijalnom ministru, prebili su ga na ulici, dok su novine vršile besramne napade na njegov privatni život. I svi se prikazi slažu: da je Zola bio oslobođen optužbe, ne bi živ napustio sudnicu.

Povik Smrt Jevrejima brisao je zemljom. U Lionu, Renu, Nantu, Turu, Bordou, Klermon-Feranu i Marseju zapravo svuda izbijale su antisemitske pobune i uvek vodile ka istom izvoru. Masovno ogorčenje izbijalo je svuda istog dana i tačno u isti čas.[75] Pod vođstvom Gerena, gomila je zauzela vojni kompleks. Antisemitske udarne trupe pojavile su se na ulicama i uverile ljude da će se svaki prodrajfusovski miting završiti krvoprolićem. Saučesništvo policije svuda je bilo očigledno.[76]

Najmodernija figura na strani antidrajfusovaca bio je verovatno Žil Geren. Propali preduzetnik, on je svoju političku karijeru počeo kao politički provokator i stekao onaj smisao za disciplinu i organizaciju koji neizbežno ukazuje na podzemlje. Tako je on kasnije mogao da skrene u političke kanale postavši osnivač i glava *Ligue Antisémite*. U njemu je visoko društvo našlo svog prvog heroja-kriminalca. Laskajući Gerenu, buržoasko društvo je jasno pokazalo da je po svom moralnom i etičkom kôdu zauvek raskinulo sa sopstvenim standardima. Iza Lige su stajala dva člana aristokratije, vojvoda od Orleana i markiz de Mores. Ovaj drugi je izgubio bogatstvo u Americi i postao slavan po organizovanju mesara Pariza u ubojičke brigade.

74 Prostorije Univerziteta u Renu bile su demolirane pošto se pet profesora izjasnilo u korist suđenja. Kad je štampan prvi Zolin članak, rojalistički studenti su demonstrirali ispred redakcije *Figaroa,* posle čega su novine odustale od daljih članaka istog tipa. Izdavač prodrajfusovskog *La Bataille* prebijen je na ulici. Sudije kasacionog suda koji su konačno ukinuli presudu iz 1894. jednoglasno su izjavili da su im pretili vanpravnim napadom . Primera ima mnogo.

75 18. januara 1898. održane su antisemitske demonstracije u Bordou, Marselju, Klemon-Feranu, Nantu, Ruanu i Lionu. Sutradan su izbile studentske pobune u Ruanu, Tuluzu i Nantu.

76 Najneotesaniji je bio postupak prefekta policije u Renu koji je savetovao profesoru Viktoru Bašu, kad mu je opustošila kuću gomila od čitavih 2.000 ljudi, da treba da podnese ostavku, jer on ne može dalje da mu garantuje sigurnost.

Najrečitiji primer koji oslikava tendenciju tog vremena bila je farsična opsada takozvane tvrđave Šabrol. Tu se, u toj prvoj od Smeđih kuća , sastao krem *Ligue Antisémite* kada je policija najzad odlučila da uhapsi njihovog vođu. Instalacije su bile vrhunac tehničke perfekcije. Prozori su bili zaštićeni gvozdenim kapcima. Postojao je sistem električnih zvona i telefona od podruma do krova. Na oko pedeset metara od masivnog ulaza koji je uvek bio zaključan i zakračunat bila je visoka rešetka od starog gvožđa. S desna, između rešetke i glavnog ulaza, bila su mala vrata, obložena gvožđem, iza kojih su stražari, probrani iz mesarskih legija, motrili dan i noć. [77] Maks Reži, podstrekač alžirskih pogroma, još jedan je koji je udario modernu notu. To je bio onaj mladalački Reži koji je jednom pozvao veselu parisku rulju da zalije drvo slobode krvlju Jevreja . Reži je predstavljao onaj odeljak pokreta koji se nadao da će steći vlast legalnim i parlamentarnim metodama. U skladu sa tim programom on je sebe izabrao za gradonačelnika Alžira i iz svoje kancelarije je pokrenuo pogrome u kojima je ubijeno više Jevreja, jevrejske žene zločinački napadane a radnje koje su posedovali Jevreji opljačkane. Njemu je, takođe, Eduar Drimon, najslavniji francuski antisemit, uglađen i kulturan, dugovao svoje mesto u Parlamentu.

U svemu tome nije bila nova aktivnost gomile; za to je postojalo obilje preteča za to vreme. Nova i iznenađujuća iako nama isuviše dobro poznata bila je organizacija gomile i obožavanje koje su uživale vođe. Gomila je postala direktni agent tog čvrstog nacionalizma koji su usvojili Bares, Moras i Dode, koji su zajedno bez sumnje činili neku vrstu elite mlađih intelektualaca. Ti ljudi koji su prezirali narod i koji su tek nedavno izronili iz razornog i dekadentnog kulta esteticizma, videli su u gomili živi izraz muževne i primitivne snage . Oni i njihove teorije prvi su identifikovali gomilu sa narodom i pretvorili njene vođe u nacionalne heroje.[78] Njihova filozofija pesimizma i njihovo uživanje u propasti bili su prvi znak neizbežnog kolapsa evropske inteligencije.

Čak i Klemanso nije bio imun na iskušenje da poistoveti gomilu sa narodom. Posebno je bio sklon toj greški zbog dosledno dvosmislenog držanja radničke partije prema pitanju apstraktne pravde. Nijedna partija, uključujući socijalističku, nije bila spremna da postavi problem pravde *per se*, da stane nepokolebljivo, dogodilo se što mu drago, iza pravde, kao neraskidive spone civilizovanih ljudi . [79] Socijalisti su zastupali interese radnika, oportunisti liberalne buržoazije, koalicionisti interese katoličkih viših

[77] Cf. Bernanos, *op. cit.,* p. 346.

[78] Za te teorije vidi posebno Charles Maurras, *Au Signe de Flore; souvenirs de la vie politique; l Affaire Dreyfus et la fondation de la Action Française,* Paris, 1931. M. Barrès, *op. cit.;* Léon Daudet, *Panorama de la Troisième Republique,* Paris, 1936.

[79] Cf. Clemenceau, A la dérive , *op. cit.*

klasa, a radikali antiklerikalne sitne buržoazije. Socijalisti su imali veliku prednost da govore u ime homogene i ujedinjene klase. Za razliku od buržoaskih partija, oni nisu predstavljali društvo koje se delilo u bezbroj klika i tajnih društava. Uprkos tome, oni su se prvenstveno i suštinski bavili interesima svoje klase. Nije ih potresala nikakva viša obaveza prema ljudskoj solidarnosti i nisu imali predstavu o tome šta zajednički život zaista znači. Za njihovo držanje je bila tipična opaska Žila Gezda, koji je bio pandan Žoresu u Francuskoj partiji, da su zakon i čast samo reči .

Nihilizam koji je karakterisao nacionaliste nije bio monopol antidrajfusovaca. Naprotiv, veliki deo socijalista i mnogi od onih koji su podržavali Drajfusa, kao Gezd, govorili su istim jezikom. Ako je katolički *La Croix* primetio da nije više pitanje da li je Drajfus nevin ili kriv, već jedino ko će pobediti, prijatelji vojske ili njeni protivnici , odgovarajuće osećanje su, *mutatis mutandis,* mogli da iskažu samo Drajfusovi pobornici.[80] Nije samo gomila već je i značajan deo francuskog naroda pokazao da je, u najboljem slučaju, sasvim nezainteresovan da li će jedan deo stanovništva biti isključen iz zakona ili ne.

Čim je počela kampanju nasilja protiv Drajfusovih pristaša, gomila je pred sobom našla otvoren put. Kao što svedoči Klemanso, radnici Pariza su slabo marili za celu aferu. Ako su se razni elementi buržoazije prepirali među sobom, to, mislili su oni, jedva utiče na njihove interese. Sa otvorenim pristankom naroda , pisao je Klemanso, oni su pred svetom proglasili neuspeh svoje demokratije . Kroz njih je suvereni narod, sa koga je ostriženo njegovo neprikosnoveno dostojanstvo, sâm sebe napao sa trona svoje pravde. Jer ne može da se porekne da nas je to zlo zadesilo uz puno saučesništvo samog naroda. ...Narod nije Bog. Svako je mogao predvideti da će se ovo novo božanstvo srušiti. Kolektivni tiranin razasut čitavom zemljom nije ništa prihvatljiviji od običnog tiranina ustoličenog na tronu. [81]

Najzad je Klemanso ubedio Žoresa da je kršenje prava jednog čoveka kršenje prava svih, ali je u tome uspeo jedino zato što su krivci bili okoreli neprijatelji naroda još od revolucije, upravo aristokratija i kler. To *protiv* bogatih i sveštenstva, ne *za* republiku, ne *za* pravdu i slobodu, konačno je izvelo radnike na ulicu. Uistinu, i Žoresovi govori i Klemansoovi članci odišu starom revolucionarnom strašću prema ljudskim pravima. Takođe je istina da je ta strast bila dovoljno jaka da okupi narod na borbu, ali prvo ih je trebalo ubediti da nisu u pitanju samo pravda i čast republike, već i njihovi sopstveni klasni interesi . Situacija je bila takva da je veliki broj so-

[80] Upravo je to snažno razočaralo Drajfusove pobornike, naročito krug oko Šarla Pegija. Ta uznemirujuća sličnost između drajfusovaca i antidrajfusovaca je glavni predmet instruktivnog romana Martin du Gara, *Jean Barois,* 1913.

[81] Uvod u *Contre la Justice,* 1900.

cijalista, i unutar i izvan zemlje, još uvek smatrao da je greška mešati se (kako su govorili) u bratoubilačke svađe buržoazije ili se uznemiravati spašavanjem republike.

Prvi koji je odučio radnike, bar delimično, od te indiferentnosti, bio je veliki ljubitelj naroda Emil Zola. U svojoj čuvenoj optužbi pisanoj protiv Republike on je bio prvi koji je odustao od izlaganja preciznih političkih činjenica i popustio strasti gomile budeći đavolka tajnog Rima . To je bio ton koji je Klemanso prihvatio samo nerado, a Žores sa entuzijazmom. Stvarna Zolina zasluga, koju je teško otkriti iz njegovih pamfleta, sastoji se u odlučnoj i neustrašivoj hrabrosti sa kojom je taj čovek, čiji su život i dela ushitili narod do tačke koja se graničila sa idolatrijom , ustao da izazove, da se bori i da konačno pokori mase u kojima je, kao Klemanso, sve vreme jedva mogao da odeli gomilu od naroda. Čovek je stvoren da se odupre najmoćnijim monarsima i da odbije da se povije pred njima, ali je malo njih zaista bilo stvoreno da se odupre gomili, da se uspravi i pred zavedenim masama, da se bez oružja suoči sa njihovim neumoljivim besom i da se skrštenih ruku usudi da kaže ne onda kada se od njega očekuje da kaže da. Takav je čovek bio Zola. [82]

Tek što se *J Accuse* pojavio, pariski socijalisti su održali svoj prvi skup i doneli odluku u kojoj traže obnovu Drajfusovog slučaja. Ali samo pet dana kasnije, neka trideset dva socijalistička zvaničnika spremno su izašli sa deklaracijom da sudbina Drajfusa, klasnog neprijatelja , nije njihova briga. Iza te deklaracije su stajali široki elementi te partije u Parizu. Iako se cepanje u njenim redovima nastavilo tokom cele afere, partija je imala dovoljno drajfusovaca da spreči *Ligue Antisémite* da i dalje kontroliše ulice. Socijalistički skup je čak žigosao antisemitizam kao novi oblik reakcije . Ipak, nekoliko meseci kasnije na parlamentarnim izborima Žores nije vraćen, a malo posle toga, kada je Kavenjak, ministar rata, održao pred Predstavničkim domom govor u kome napada Drajfusa i hvali vojsku kao neophodnu, poslanici su odlučili, sa samo dva glasa protiv, da oblepe pariske zidove tim tekstom. Slično tome, kada je u Parizu proglašen veliki štrajk u oktobru iste godine, Minster, nemački ambasador, mogao je pouzdano i poverljivo da obavesti Berlin da što se tiče širokih masa, ovo nikako nije politička stvar. Radnici su jednostavno izašli zbog većih nadnica i na kraju će ih sigurno i dobiti. Što se Drajfusovog slučaja tiče, on ih uopšte nije doticao. [83]

Ko je onda, najšire rečeno, podržavao Drajfusa? Ko su bili 300.000 Francuza koji su tako žudno gutali Zolin *J Accuse* i koji su pobožno pratili Klemansoove uvodnike? Ko su bili ljudi koji su konačno uspeli da po-

[82] Klemanso, u govoru pred Senatom nekoliko godina kasnije; et. Weil, *op. cit.,* pp 112-113.

[83] Vidi Herzog, *op. cit.,* datirano 10. oktobar 1898.

cepaju svaku klasu, čak svaku porodicu u Francuskoj na strane zavađene oko Drajfusove stvari? Odgovor je da oni nisu sačinjavali nikakvu partiju ili homogenu grupu. Doduše, oni su se više regrutovali iz nižih nego iz viših klasa, kao što je među njima bilo, sasvim karakteristično, više lekara nego advokata ili državnih službenika. Uglavnom je to bila mešavina različitih elemenata: ljudi tako različiti kao Zola i Pegi ili Žores i Pikar, ljudi koji će sutradan razvrgnuti prijateljstvo i otići svako svojim putem. Oni dolaze iz političkih partija i verskih zajednica koje nemaju ničeg zajedničkog, koje su čak u sukobu. ...Ti ljudi ne poznaju jedni druge. Oni su se borili i po potrebi bi se ponovo borili. Nemojte se zavaravati; oni su elita francuske demokratije. [84]

Da je Klemanso u to vreme imao dovoljno samopouzdanja da samo svoje pristalice smatra pravim narodom Francuske, ne bi pao kao plen fatalnog ponosa koji je označio kraj njegove karijere. Iz iskustva u Drajfusovoj aferi izrastao je njegov očaj prema narodu, njegov prezir prema čoveku, konačno njegova vera da će on i samo on moći da spase republiku. Nikada nije mogao da se ponizi da izigrava pljeskača u lakrdijama gomile. Tako, čim je počeo da poistovećuje gomilu sa narodom, on je zaista izmakao sebi tlo pod nogama i prognao sebe u sumornu usamljenost koja je od tada postala njegova odlika.

Razjedinjenost francuskog naroda bila je očigledna u svakoj porodici. Sasvim karakteristično, samo u redovima radničke partije ona je našla politički izraz. Svi drugi, kao i sve parlamentarne grupe, na početku kampanje za obnovu suđenja bili su čvrsto protiv Drajfusa. Sve to, međutim, znači da buržoaske partije više nisu predstavljale prava osećanja birača, jer je isto nejedinstvo koje je bilo tako očevidno među socijalistima vladalo u skoro svim delovima stanovništva. Svuda je postojala manjina koja je prihvatila Klemansoovu molbu za pravdu i ta heterogena manjina sačinjavala je drajfusovce. Njihova borba protiv vojske i korumpiranog saučesništva republike, bila je dominantni činilac u francuskoj unutrašnjoj politici od kraja 1897. do otvaranja izložbe 1900. To je takođe izvršilo važan uticaj na spoljnu politiku zemlje. Ipak, ova celokupna borba koja je rezultirala bar delimičnom pobedom, odvijala se isključivo izvan Parlamenta. U toj takozvanoj predstavničkoj skupštini, a ova je sadržavala svih 600 delegata izvučenih iz svake nijanse i boje i radničke i buržoaske, godine 1898. sedela su samo dva Drajfusova pobornika, a jedan od njih, Žores, nije ponovo izabran.

U Drajfusovoj aferi zapravo uznemirava to što nije samo gomila morala da se služi sredstvima vanparlamentarne borbe. Celokupna manjina, boreći se za Parlament, demokratiju i republiku, bila je isto tako prisiljena

[84] K. V. T. , *op. cit.,* p. 608.

da bije svoju bitku izvan Predstavničkog doma. Ova dva elementa razlikovala su se jedino po tome što je jedan koristio ulice, a drugi štampu i sudnice. Drugim rečima, ukupan politički život u Francuskoj tokom Drajfusove krize vodio se izvan Parlamenta. Ni onih nekoliko parlamentarnih glasova u korist vojske a protiv ponovnog suđenja ne krnji ovaj zaključak na bilo koji način. Značajno je zapamtiti da kada je parlamentarno raspoloženje počelo da se menja pred otvaranje Pariske izložbe, ministar rata Galifet je mogao sa puno verodostojnosti da izjavi da to nikako ne predstavlja raspoloženje u zemlji.[85] S druge strane, glas protiv obnove sudskog postupka ne sme se tumačiti kao odobrenje političkog *coup d etat* koji su jezuiti i izvesni radikalni antisemiti pokušavali da izvedu uz pomoć vojske.[86] To je više bilo zahvaljujući otporu protiv svake promene *status quo*-a. Zapravo bi ogromna većina Predstavničkog doma odbacila i vojno--klerikalnu diktaturu.

Oni članovi Parlamenta koji su naučili da na politiku gledaju kao na profesionalno zastupanje sebičnih interesa goreli su od želje, prirodno, da sačuvaju svoju državu od afera od kojih je zavisio njihov poziv i njihov profit. Drajfusov slučaj je čak otkrio da narod više voli da njegovi predstavnici čuvaju sopstvene parcijalne interese nego da deluju kao državnici. Naročito nije bilo mudro spominjati taj slučaj u izbornoj propagandi. Da je ona zavisila samo od antisemitizma, situacija drajfusovaca bi sigurno bila beznadežna. Zapravo, tokom izbora oni su već uživali značajnu podršku u radničkoj klasi. Ipak, čak i oni koji su držali stranu drajfusovcima nisu želeli da se ovo političko pitanje meša u izbore. Upravo zato što je nastojao da ono postane stožer njegove kampanje, Žores je izgubio svoje mesto.

Da su Klemanso i drajfusovci sa zahtevom za obnovu suđenja uspeli da pobede velike delove svih klasa, katolici bi reagovali kao blok; među njima nije bilo razilaženja u mišljenju. Ono što su jezuiti radili u kormilarenju aristokratijom i generalštabom, srednjim i nižim klasama su radili asumpcionisti, čiji je organ, *La Croix,* imao najveći tiraž od svih katoličkih novina u Francuskoj.[87] I jedni i drugi su svoju agitaciju usmerili na Jevreje, a protiv Republike. I jedni i drugi su se predstavljali kao branioci voj-

[85] Galif, ministar rata, pisao je Valdeku: Nemojmo zaboraviti da je ogromna većina naroda u Francuskoj antisemitska. Naša bi pozicija, tako, bila da bismo mi sa jedne strane imali celu vojsku i većinu Francuza, da ne govorimo o državnoj službi i senatorima;... cf. J. Reinach, *op. cit.,* V, 579.

[86] Najpoznatiji od takvih je napad Deruleda koji je nastojao na pogrebu predsednika Pola Fora februara 1899. da izazove generala Rožea na pobunu. Nemački ambasadori i *chargés d affaires* u Parizu izveštavali su o takvim pokušajima svakih nekoliko meseci. Situaciju je dobro sumirao Barrès, *op. cit.,* st. 4: U Renu smo našli svoje bojno polje. Samo su nam potrebni vojnici ili, preciznije, generali ili, još preciznije, *general.* Samo, nije bilo slučajno što je to bio nepostojeći general.

[87] Brogan ide tako daleko da krivi asumpcioniste za celokupnu klerikalnu agitaciju.

ske i opšteg dobra od mahinacija internacionalne jevrejske zajednice . Međutim, mnogo upadljivija od držanja katolika u Francuskoj bila je činjenica da je katolička štampa širom sveta bila čvrsto protiv Drajfusa. Svi su ti novinari marširali i još uvek marširaju na zapovest svojih nadređenih. [88] Kako je slučaj napredovao, postajalo je sve jasnije da je agitacija protiv Jevreja u Francuskoj sledila internacionalnu liniju. Tako je *Civiltà Cattolica* izjavila da se Jevreji svuda moraju isključiti iz nacije, u Francuskoj, Nemačkoj, Austriji i Italiji. Katolički političari su među prvima shvatili da se moderna politika moći mora zasnivati na sadejstvu kolonijalnih ambicija. Oni su bili prvi koji su antisemitizam povezali sa imperijalizmom, izjavljujući da su Jevreji agenti Engleske, poistovećujući tako antagonizam prema Jevrejima sa anglofobijom.[89] Drajfusov slučaj, u kome su Jevreji bili centralna figura, dobro im je došao da igraju svoju igru. Za to što je Engleska uzela Egipat od Francuza trebalo je kriviti Jevreje,[90] dok je pokret za anglo-američki savez postojao zahvaljujući, naravno, Rotšildovom imperijalizmu .[91] Da katolička igra nije ograničena na Francusku, postalo je sasvim jasno onda kad je dat znak da se na tu scenu spusti zavesa. S kraja 1899, kada je Drajfus dobio izvinjenje i kada se francusko javno mnjenje preokrenulo iz straha od predviđenog bojkota izložbe, bio je potreban intervju sa samim papom Lavom XIII da bi se zaustavilo širenje antisemitizma u celom svetu.[92] Čak i u Sjedinjenim Državama, gde je Drajfusova pobeda bila delimično primljena sa oduševljenjem među nekatolicima, moglo se u katoličkoj štampi posle 1897. otkriti jasno oživljavanje antisemitskog raspoloženja, koje je, međutim, preko noći opalo pod uticajem intevjua sa Lavom XIII.[93] Veličanstvena strategija koja je trebalo da antisemitizam iskoristi kao instrument katolicizma pokazala se jalova.

V: *Jevreji i drajfusovci*

SLUČAJ NESREĆNOG kapetana Drajfusa pokazao je svetu da u svakom jevrejskom plemiću i multimilioneru ostaje još uvek nešto od parije koji

[88] K. V. T. , *op. cit.,* st. 597.

[89] Početni podsticaj u aferi došao je vrlo verovatno iz Londona, gde je misija Kongo-Nil iz 1896-1898 izazvala izvesnu uznemirenost , tako piše Maurras u *Action Française* (14. juli 1935). Katolička štampa Londona branila je jezuite; vidi The Jesuites and the Dreyfus Case , u *The Month,* Vol. XVIII (1899).

[90] *Civiltà Cattolica,* 5. februar 1898.

[91] Vidi posebno karakterističan članak Rev. George McDermot, C. S. P., Mr. Chamberlain s Foreign Policy and the Dreyfus Case , u američkom mesečniku *Catholic World,* LXVII Vol. (September 1898).

[92] Cf. Lecanuet, *op. cit.,* p. 188.

[93] Cf. Rose A. Halperin, *op. cit.,* p. 59, 77 ff.

nema zemlju, za koga ljudska prava ne postoje i kome će društvo rado uskratiti privilegije. Niko, međutim, nije teže prihvatio ovu činjenicu od samih emancipovanih Jevreja. Nije im dovoljno , pisao je Bernar Lazar, što su odbacili svaku solidarnost sa svojom braćom rođenom u drugim zemljama, nego moraju još da ih optužuju za sva zla koja njihov sopstveni kukavičluk prouzrokuje. Nije im dovoljno što su veći šovinisti od rođenih Francuza; kao emancipovani Jevreji, oni su po sopstvenoj volji pokidali sve veze solidarnosti. Stvarno, oni idu tako daleko da na oko tri tuceta ljudi u Francuskoj koji su spremni da brane jednog svog brata mučenika možete naći hiljade onih koji su spremni da čuvaju stražu nad Đavoljim ostrvom, uporedo sa najzadrtijim rodoljubima ove zemlje. [94] Upravo zato što su igrali tako malu ulogu u političkom razvoju zemalja u kojima su živeli, Jevreji su tokom vekova došli do toga da prave fetiš od zakonske jednakosti. Za njih je to bila nepobitna osnova večne sigurnosti. Kada je izbila Drajfusova afera i upozorila ih da je njihova sigurnost ugrožena, oni su bili duboko u procesu razarajuće asimilacije, koji je njihovu nedovoljnu političku mudrost pojačao više nego inače. Jevreji su se ubrzano asimilovali u one elemente društva u kojima su sve političke strasti bile zaglađene pod mrtvim teretom društvenog snobizma, krupnog biznisa i do tada nepoznatih prilika za profit. Nadali su se da će moći da se oslobode antipatije koju je ova tendencija pojačala, ako je okrenu protiv svoje još uvek siromašne i neasimilovane imigrantske braće. Koristeći istu taktiku koju je nejevrejsko društvo primenjivalo na njima, potrudili su se da se ograde od takozvanih *Ostjuden.* Politički antisemitizam, koji se u Rusiji i Rumuniji manifestovao pogromima, oni su odbacili lakomisleno kao recidiv iz srednjeg veka, što u modernoj politici nije mnogo realno. Oni uopšte nisu mogli da razumeju da je u Drajfusovoj aferi došlo u pitanje nešto više od njihovog društvenog položaja, i da se rodilo nešto više od običnog društvenog antisemitizma.

Stoga se u krugovima francuske jevrejske zajednice našlo tako malo onih koji su podržavali Drajfusa. Jevreji su, uključujući i samu porodicu optuženog, prezali da započnu političku borbu. Baš na toj osnovi je Labori, Zolin advokat, odbio odbranu pred sudom u Renu, dok je drugi Drajfusov advokat, Demanž, bio prisiljen da svoju molbu bazira na osnovu sumnje. Nadali su se da će poplavom pohvala ublažiti svaki mogući napad vojske ili njenih oficira. Mislili su da će Drajfusa osloboditi na dostojanstven način ako odbranu zasnuju na pravnoj grešci, čija je žrtva samo slučajno Jevrejin. Rezultat je bio druga presuda koja je Drajfusa, koji je odbijao da se suoči sa pravom temom, podstakla da se odrekne obnove suđenja i da umesto toga zatraži pomilovanje, to jest, da prizna

[94] Bernard Lazare, *Job s Dungheap,* New York 1948, p. 97.

krivicu.[95] Jevreji nisu iskoristili priliku da uvide da je ovde protiv njih na delu organizovana borba na političkom frontu. Oni su se opirali da sadejstvuju sa ljudima koji su bili spremni da se suoče sa izazovom na ovoj osnovi. U Klemansoovom slučaju se pokazalo koliko je njihovo držanje bilo slepo. Klemansoova bitka za pravdu kao temelj države svakako je obuhvatala obnovu jednakih prava Jevrejima. U jednoj generaciji, međutim, u kojoj su sa jedne strane bile klasne borbe, a sa druge neobuzdani šovinizam, to bi ostalo politička apstrakcija da istovremeno nije bilo zamišljeno u aktuelnom smislu borbe ugnjetenih protiv ugnjetača. Klemanso je bio jedan od malobrojnih istinskih prijatelja koje je moderna jevrejska zajednica upoznala, upravo zato što je shvatio i pred svetom proklamovao da su Jevreji jedan od potlačenih naroda Evrope. Antisemitizam je bio sklon da u jevrejskim skorojevićima vidi skorojevićke parije; dakle, u svakom pokućaru se plašio Rotšilda a u svakom *shnorrer* skorojevića. Ali Klemanso je u svojoj iscrpljujućoj strasti prema pravdi i Rotšildove još uvek video kao članove potlačenog naroda. Bol nad nacionalnom nesrećom Francuske otvorio mu je oči i srce čak i za one nesrećnike koji su se nametnuli kao vođe svoga naroda i spremno ga ostavili u škripcu , za one prestrašene i podređene članove koji su, u svom neznanju, slabosti i strahu bili tako zasenjeni divljenjem prema jačima da su se isključili iz partnerstva u bilo kakvoj aktivnoj borbi i koji mogu da jure ka pobednikovom cilju samo kad je bitka izborena.[96]

VI: *Izvinjenje i njegovo značenje*

DA JE Drajfusova drama bila komedija, postalo je očigledno tek u završnom činu. *Deus ex machina* koji je ujedinio razjedinjenu zemlju, pridobio Parlament za obnavljanje suđenja i konačno uskladio sasvim različite elemente naroda, od ekstremne desnice do socijalista, bio je ništa drugo nego Pariska izložba 1900. Ono što nisu postigli Klemansoova dnevna izdanja, Zolin patos, Žoresovi govori i narodna mržnja prema kleru i aristokratiji, naime, promenu parlamentarnog raspoloženja u korist Drajfusa, postiglo se na kraju strahom od bojkota. Isti onaj Parlament koji je godinu dana ranije jednoglasno odbacio obnovu suđenja, sada je sa dvotrećin-

[95] Fernand Labori, Le mal politique et les partis u *La Grande Revue* (oktobar-decembar 1901): Od trenutka kada je u Renu okrivljeni priznao krivicu a branilac se odrekao prava na obnovu suđenja u nadi da će biti pomilovan, Drajfusov slučaj je kao velika, univerzalna ljudska stvar bio definitivno zaključen. U svom članku pod naslovom Le Spectacle de jour , Klemanso govori o Jevrejima iz Alžira u čiju korist Rotšild neće izraziti ni najmanji protest .

[96] Vidi Klemansoove članke pod naslovom Le Spectacle du jour , Et les Juifs! , La Farce du syndicat i Encore les Juifs! u *L Iniquité.*

skom većinom izglasao cenzuru antidrajfusovske vlade. Jula 1899. došao je na vlast Valdek-Rusoov kabinet. Predsednik Lube izvinio se Drajfusu i okončao tako celu aferu. Izložba je mogla biti otvorena pod najblistavijim komercijalnim nebom i u opštem bratstvu koje je iz njega nastalo: čak su i socijalisti postali prihvatljivi za mesta u vladi; Mijran, prvi socijalistički ministar u Evropi, primio je portfelj trgovine.

Parlament je postao Drajfusov pobornik! To je bio rezultat. Za Klemansoa je to, naravno, bio poraz. Do svog gorkog kraja on je optuživao dvosmisleno izvinjenje i još dvosmisleniju amnestiju. Sve to je učinilo , pisao je Zola, da se bez razlike strpaju u jedno obično sumnjivo izvinjenje častan čovek i huligani. Svi su bili bačeni u isti koš. [97] Klemanso je ostao, kao i na početku, potpuno sam. Socijalisti, pre svih Žores, pozdravili su i izvinjenje i amnestiju. Nije li im to osiguralo mesto u vladi i mnogo šire zastupanje njihovih posebnih interesa? Nekoliko dana kasnije, u maju 1900, kada je uspeh izložbe bio osiguran, prava istina je najzad izronila. Sve te taktike ustupaka išle su na račun drajfusovaca. Pokret za dalju obnovu suđenja bio je poražen sa 425 prema 60, a čak ni vlada samog Klemansoa 1906. nije mogla da promeni situaciju; ona se nije usudila da poveri obnovu suđenja redovnom sudu. (Nezakonito) oslobođenje putem apelacionog suda je bio kompromis. Ali Klemansoov poraz nije značio pobedu crkve i vojske. Odvajanje crkve i države i zabrana parohijalnog obrazovanja okončala je politički uticaj katolicizma u Francuskoj. Slično tome, podvrgavanje obaveštajne službe ministru rata, t.j. civilnoj vlasti, lišilo je vojsku njenog ucenjivačkog uticaja na kabinet i Predstavnički dom i oduzelo joj svako opravdanje za vođenje policijske istrage za svoj sopstveni račun.

Godine 1909. Drimon je simbolizovao Akademiju. Nekada su katolici hvalili njegov astisemitizam i narod mu klicao. Sada, međutim, najveći istoričar od Fistela (Lemetr) bio je primoran da popusti Marselu Prevou, autoru ponešto pornografskog *Demi-Vierges,* i novi besmrtnik je primio čestitanja od jezuitskog oca Di Laka.[98] Čak je i Isusova družba izgladila svoju svađu sa Trećom republikom. Zatvaranje Drajfusovog slučaja označilo je kraj klerikalnog antisemitizma. Kompromis koji je usvojila Treća republika razrešio je krivice optuženog a da mu nije pružio regularno suđenje, smanjivši istovremeno aktivnosti katoličke organizacije. Budući da je Bernar Lazar tražio ista prava za obe strane, država je dozvolila jedan izuzetak za Jevreje i drugi koji je pretio slobodi savesti katolika.[99] Obe

[97] Cf. Zolino pismo od 13. septembra 1899, u *Correspondance: lettres Maitre Labori.*

[98] Cf. Herzog, *op. cit.,* p. 97.

[99] Lazarov položaj u Drajfusovoj aferi najbolje je opisao Charles Péguy, Notre Jeunesse , u *Cahiers de la quinzaine,* Paris, 1910. Posmatrajući ga kao pravog predstavnika jevrejskih interesa, Pegi formuliše Lazarove interese na sledeći način: On je bio borac za

partije koje su zaista bile u sukobu stavljene su van zakona, a rezultat je bio taj da su jevrejsko pitanje s jedne strane i politički katolicizam s druge bili od tada prognani iz arene dnevne politike.

Tako se završava jedina epizoda u kojoj su podzemne sile devetnaestog veka izašle na svetlost pisane istorije. Jedini vidljivi rezultat je bio što se iz toga rodio cionistički pokret jedini politički odgovor na antisemitizam koji su Jevreji uopšte našli i jedina ideologija u kojoj su oni ikada za ozbiljno uzeli neprijateljstvo koje će ih staviti u centar svetskih događaja.

---

nedeljivost zakona. Nedeljivost zakona u Drajfusovom slučaju, nedeljiv zakon u slučaju verskih redova. To izgleda kao sitnica; to može daleko da odvede. To ga je odvelo do izolacije u smrti. (Prevod citiran iz uvoda u Lazarov *Job s Dungheap.*) Lazar je bio jedan od prvih drajfusovaca koji je protestovao protiv zakona o kongregacijama.

DRUGI DEO

Imperijalizam

Anektirao bih planete kad bih mogao

SESIL ROUDZ

PETO POGLAVLJE: Politička emancipacija buržoazije

GODINE OD 1884. do 1914, tri decenije, dele devetnaesti vek, koji se završava grabežom oko Afrike i rađanjem pan-pokreta, od početka Prvog svetskog rata. To je period imperijalizma sa zatišjem u Evropi i sa zapanjujućim razvojem događaja u Aziji i Africi.[1] Neki od fundamentalnih aspekata toga vremena izgledaju tako bliski totalitarnom fenomenu dvadesetog veka da bi bilo opravdano ceo period shvatiti kao pripremanje scene za katastrofe koje slede. S druge strane, zbog zatišja ono još uvek veoma liči na neki deo devetnaestog veka. Teško možemo da izbegnemo da na tu blisku a ipak daleku prošlost gledamo suviše mudrim očima ljudi koji unapred znaju kraj priče, ljudi koji znaju da je ona dovela do skoro potpunog sloma kontinuiranog toka zapadne istorije kakav smo pozavali više od dve hiljade godina. Ali moramo priznati i izvesnu nostalgiju za onim što se još uvek može zvati zlatno doba sigurnosti , to jest za dobom kad je čak i užase još uvek obeležavala izvesna umerenost, pod kontrolom pristojnosti, tako da bi ono moglo da se generalno predstavi u liku razuma. Drugim rečima, bez obzira koliko nam je bliska ta prošlost, savršeno samo svesni da je naše iskustvo koncentracionih logora i fabrika smrti daleko od njene opšte atmosfere isto kao i od bilo kog drugog perioda u zapadnoj istoriji.

Središnji unutarevropski događaj imperijalističkog perioda jeste politička emancipacija buržoazije, prve klase u istoriji koja je postigla ekonomsku nadmoć ne težeći za političkom vlašću. Buržoazija se razvila unutar nacionalne države i zajedno sa njom koja je skoro po definiciji vladala iznad i izvan klasno podeljenog društva. Čak i kada se već afirmisala kao vladajuća klasa, buržoazija je sve političke odluke prepuštala državi. Tek kad se nacionalna država pokazala kao neprikladan okvir za budući rast kapitalističke ekonomije, latentna borba između države i društva je postala otvorena bitka za vlast. Tokom imperijalističkog perioda ni država ni buržoazija nisu odnele odlučujuću pobedu. Nacionalne institucije su se sve vreme opirale brutalnosti i megalomaniji imperijalističkih aspiracija, a pokušaji buržoazije da iskoristi državu i njene instrumente nasilja za svoje ekonomske ciljeve bili su uvek samo napola uspešni. To se promenilo kada je nemačka buržoazija sve uložila u Hitlerov pokret i pretendovala na

[1] J. A. Hobson, *Imperialism*, London 1905, p. 19: Iako se, iz praktičnih razloga, godina 1870. uzima kao pokazatelj početka svesne politike imperijalizma, biće evidentno da ovaj pokret nije dostigao svoj puni zamah sve do sredine osamdesetih... otprilike od 1884.

vlast uz pomoć gomile, ali se ispostavilo da je prekasno. Buržoazija je uspela da poruši nacionalnu državu, ali je time izvojevala Pirovu pobedu; gomila se pokazala sasvim sposobnom da sama vodi politiku i likvidirala je buržoaziju zajedno sa svim drugim klasama i institucijama.

I: *Ekspanzija i nacionalna država*

EKSPANZIJA JE SVE , rekao je Sesil Roudz i pao u očajanje, jer je svake noći nad glavom video te zvezde... te beskrajne svetove koje mi nikada nećemo dosegnuti. Anektirao bih planete kad bih mogao. [2] On je otkrio pokretački princip ove nove, imperijalističke ere (za manje od dve decenije britanski kolonijalni posedi porasli su za 4,5 miliona kvadratnih milja i 66 miliona stanovnika, francuska nacija je dobila 3,5 miliona kvadratnih kilometara i 26 miliona ljudi, Nemačka je izvojevala novo carstvo od milion kvadratnih milja i 13 miliona domorodaca, a Belgija je preko svog kralja pribavila 900.000 kvadratnih milja sa 8,5 miliona žitelja);[3] a ipak je u trenutku prosvetljenja Roudz istoga trenutka spoznao unutrašnje ludilo imperijalističke ere i njenu oprečnost *condicio humana*. Prirodno, ni spoznaja ni rastuženost nisu promenili njegovu politiku. On nije imao koristi od trenutaka prosvetljenja, pa je zato prevazišao čak i normalne kapacitete ambicioznog biznismena sa izrazitom tendencijom ka megalomaniji.

Svetska politika je za naciju ono što je magalomanija za pojedinca ,[4] rekao je Ojgen Rihter (vođa Nemačke progresivne partije) otprilike u istom istorijskom trenutku. Ali kad se on u Rajhstagu usprotivio Bizmarkovom predlogu da se podrže privatne kompanije u osnivanju trgovine i pomorskih stanica, jasno je pokazao da savremene ekonomske potrebe nacije razume još i manje od Bizmarka. Izgledalo je kao da su oni koji se protive imperijalizam ili ga ignorišu kao Ojgen Rihter u Nemačkoj ili Gledston u Engleskoj ili Klemanso u Francuskoj izgubili dodir sa stvarnošću i da ne shvataju da su trgovina i ekonomija već uplele njihove nacije u svetsku politiku. Nacionalni princip je vodio u provincijalno neznanje. Bitka koju je vodio razum bila je izgubljena.

Svaki državnik koji se uporno protivio imperijalističkoj ekspanziji uspeo je samo da je obuzdava i da napravi konfuziju. Tako je Bizmark 1871.

[2] S. Gertrude Millin, *Rhodes*, London, 1933, p. 138.

3 Ove su brojke citirane prema Carlton J. H. Hayes, *A Genaration od Materialism*, New York, 1941, p. 237. i pokrivaju period od 1871. do 1900. Vidi takođe Hobson *op. cit*., p. 19: tokom 15 godina, nekih 3,75 miliona kvadratnih milja dodato je Britanskoj imperiji, 1 milion kvadratnih milja sa 14 miliona stanovnika Nemcima, 3,5 miliona kvadratnih milja sa 37 miliona stanovnika Francuzima.

4 vidi Ernst Hasse, *Deutche Weltpolitik*, Flugschriften des Alldeutschen Verbandes, No. 5, 1897, p. 1.

odbacio ponuđene francuske posede u Africi kao zamenu za Alzas i Lorenu, a dvadeset godina kasnije je pribavio Helgoland od Velike Britanije u zamenu za Ugandu, Zanzibar i Vitu dva kraljevstva za kadu, kao što su mu rekli nemački imperijalisti, ne bez prava. Tako se osamdesetih Klemanso suprotstavio imperijalističkoj struji u Francuskoj kada je ova želela da pošalje ekspedicione vojne trupe u Egipat protiv Britanaca, a trideset godina kasnije je predao mosulska naftna polja Engleskoj radi francusko-britanskog saveza. Tako je Kromer optužio Gledstona u Egiptu da nije čovek kome bi bezbedno mogla da se poveri sudbina britanske imperije.

Ti državnici, koji su razmišljali prvenstveno u smislu uspostavljanja nacionalne teritorije, bili su sumnjičavi prema opravdanosti imperijalizma s prigovorom da se u njemu sadržavalo mnogo više od toga što su zvali prekomorske avanture . Znali su pre po instinktu nego po razumevanju da taj novi ekspanzionistički pokret, u kome je patriotizam... najbolje izražen u sticanju novca (Hube-Šlajden) a nacionalna zastava trgovinski bilans (Roudz), može samo da uništi celinu nacionalne države. Osvajanje kao i izgradnja imperije su bili na zlom glasu, i to sa veoma dobrim razlogom. Uspešno su ih izvodile jedino vlade koje su, kao Rimska republika, bile zasnovane prvenstveno na pravu, tako da je posle osnivanja moglo da dođe do integracije najraznorodnijih naroda, pošto se i na njih primenjivalo opšte pravo. Nacionalnoj državi, međutim, zasnovanoj na aktivnom pristanku homogene populacije na svoju vladu (*le plébiscite de tous les jours*),[5] nedostajao je takav ujedinjujući princip, i ona bi u slučaju osvajanja morala više da asimilira nego da integriše, da iznudi pristanak više nego da sprovede pravdu: morala bi da degeneriše u tiraniju. Još Robespjer je bio sasvim svestan toga kada je uzviknuo: *Périssent les colonies si elles nous en coûtent l honneur, la liberté.*

Ekspanzija kao stalni i najviši cilj politike središnja je ideja imperijalizma. Pošto ne povlači sobom ni privremeno pljačkanje niti trajniju asimilaciju osvojenog, ona je potpuno nov koncept u dugoj istoriji političke misli i delanja. Razlog te iznenađujuće originalnosti iznenađujuće jer su potpuno novi koncepti veoma retki u politici jeste jednostavno to što ovaj koncept zapravo uopšte nije politički, već ima svoje poreklo u carstvu poslovne špekulacije, gde je ekspanzija značila stalno širenje industrijske proizvodnje i ekonomskih transakcija karakterističnih za devetnaesti vek.

U ekonomskoj sferi je ekspanzija primeren koncept, jer je industrijski rast bio realnost. Ekspanzija je značila porast stvarne proizvodnje robe za upotrebu i potrošnju. Procesi proizvodnje su isto tako neograničeni kao i

[5] Ernest Renan u klasičnom eseju *Qu est-ce qu une nation*?, Paris, 1882, ističe stvarni pristanak, želju da se živi zajedno, volju da se dostojno sačuva zajedničko nasleđe , kao glavne elemente koji okupljaju pripadnike jednog naroda tako da oni formiraju naciju. Prevod citiran iz *The Poetry of the Celtic Races, and other Studies*, London, 1896.

sposobnosti čoveka da stvara svoj svet, da ga uspostavlja, oprema i poboljšava. Kada su se proizvodnja i ekonomski rast usporili, njihovo ograničenje nije bilo toliko ekonomske koliko političke prirode, utoliko što je proizvodnja zavisila od mnogih različitih naroda koji su te proizvode koristili a bili su organizovani u veoma različite državne zajednice.

Imperijalizam je rođen kada je klasa vladajuća u kapitalizmu ustala protiv ograničenja ekonomske ekspanzije samo na teritoriju sopstvene nacije. Buržoazija se okrenula politici iz ekonomskih razloga; jer ako nije htela da se odrekne kapitalističkog sistema proizvodnje, čiji je unutarnji zakon stalan ekonomski rast, morala je da nametne taj zakon svojim domaćim vladama i da proklamuje ekspanziju kao krajnji politički cilj spoljne politike.

Parolom ekspanzija radi ekspanzije buržoazija je pokušala, a delimično i uspela, da ubedi svoje nacionalne vlade da stupe na put svetske politike. Na trenutak je izgledalo da je nova politika našla svoja prirodna ograničenja i ravnotežu u samoj činjenici da je nekoliko naroda istovremeno i kompetitivno započelo ekspanziju. Još uvek bi imperijalizam u početnim stupnjevima mogao da se opiše kao borba suparničkih carstava i da se odvoji od ideje carstva u antičkom i srednjovekovnom svetu [koja je bila] ideja federacije država, pod zajedničkom vlašću, koja pokriva... celokupni poznati svet .[6] Ipak, takvo takmičenje bilo je jedan od mnogih ostataka prošle ere, ustupak tom još uvek vladajućem nacionalnom principu po kojem je čovečanstvo porodica naroda koji se takmiče za prevlast; po liberalnom uverenju, opet, to takmičenje će automatski postaviti sopstvene granice kao faktor stabilnosti pre nego što jedan takmac likvidira sve ostale. Ova srećna ravnoteža, međutim, nije bila baš nužan proizvod tajanstvenih ekonomskih zakona, već se snažno oslanjala na političke i još više na policijske institucije koje treba da spreče takmičare da upotrebe pištolje. Teško je pretpostaviti kako bi na bilo koji drugi način moglo da se završi takmičenje između do zuba naoružanih poslovnih koncerna imperija osim pobedom jednog a smrću svih ostalih. Drugim rečima, takmičenje više nije bilo princip politike već princip ekspanzije, a isto mu je toliko bila strašno potrebna politička moć radi uspostavljanja kontrole i ograničenja.

Nasuprot ekonomskoj strukturi, politička struktura ne može da se beskrajno širi, jer se ne zasniva na ljudskoj proizvodnji, koja je, zaista, neograničena. Od svih oblika vladanja i organizovanja, nacionalna država je najmanje prikladna za neograničen rast, jer ni iskrena saglasnost u njenoj bazi ne može da se širi beskrajno, a samo je retko i teško zadobijena od pokorenih naroda. Nijedna nacionalna država ne bi čiste savesti uopšte mogla da pokorava strane narode, pošto takva svest može da se opravda samo

[6] Hobson, *op. cit.*

uverenjem da je pokoravanje zapravo nametanje superiornog zakona varvarima.[7] Nacija je, međutim, svoj zakon shvatala kao izdanak jedinstvene nacionalne biti koji nije pravovažan izvan sopstvenog naroda i granica sopstvene teritorije.

Gde god se pojavila kao osvajač, nacionalna država je među pokorenima budila nacionalnu svest i želju za suverenitetom, osujećujući na taj način sve prave napore u izgradnji imperije. Tako su Francuzi uključili u maticu Alžir kao pokrajinu, ali nisu uspeli da nametnu sopstvene zakone arapskom narodu. Nastavili su da poštuju postojeći lokalni zakon i dodelili su svojim arapskim građanima lični status , stvarajući tako besmisleni hibrid nominalno francuske teritorije, koja je zakonski isto toliko deo Francuske koliko i *Département de la Seine*, ali čiji stanovnici nisu francuski građani.

Rani britanski graditelji imperije , uzdajući se u osvajanje kao stalan metod vladavine, uopšte nisu mogli da inkorporišu svoje susede Irce u raštrkanu strukturu Britanske imperije ili Britanskog komonvelta nacija; kada je, nakon poslednjeg rata, Irskoj dodeljen status dominiona i ona bila pozdravljena kao prava članica Britanskog komonvelta, to je takođe bio promašaj, iako možda manje očigledan. Najstariji posed i najnoviji dominion je jednostrano otkazao svoj dominionski status (1937) i zaoštrio sve odnose sa engleskom nacijom kada je odbio da učestvuje u ratu. Pošto je propustila da uništi Irsku (Česterton), engleska vladavina putem stalnog osvajanja nije toliko podstakla sopstveni dremovni genije imperijalizma [8] koliko je probudila duh nacionalnog otpora u Ircima.

Nacionalna struktura Ujedinjenog kraljevstva onemogućila je brzu asimilaciju i inkorporaciju osvojenih zemalja; Britanski komonvelt nije nikada bio komonvelt nacija , već naslednik Ujedinjenog kraljevstva, *jedna* nacija koja se raširila po celom svetu. Disperzija i kolonizacija nisu proširile političku strukturu već su je presadile, a ishod je bio taj da su članovi novog federativnog tela ostali čvrsto vezani za svoju zajedničku matičnu zemlju iz opravdanog razloga zajedničke prošlosti i zajedničkog zakona. Irski primer dokazuje koliko je Ujedinjeno kraljevstvo bilo nepodesno za

[7] Ovu nečistu savest koja proizlazi iz vere u pristanak kao osnove svih državnih organizacija vrlo dobro je opisao Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919-1925,* Boston-New York, 1934, u raspravi o britanskoj politici u Egiptu: Opravdanje na eg pristustva u Egiptu i dalje se ne zasniva na pravu osvajanja koje se da braniti, ili na sili, već na na em sopstvenom verovanju u element pristanka. Taj element 1919. nije postojao ni u jednoj artikulisanoj formi. Egipatskom pobunom marta 1919. bio je radikalno osporen.

[8] Kao to je to rekao lord Solzberi, radujući se porazu Gledstonovog prvog *Home Rule Bill-a. T*okom sledećih dvadeset godina konzervativne a to je u to vreme bila imperijalistička vladavine (1885-1905), englesko-irski sukob ne samo da nije re en već je postao mnogo akutniji. Vidi takođe Gilbert K. Chesterton, *The Crimes of England,* 1915, p. 57 ff.

izgradnju imperijalne strukture u kojoj bi mnogi različiti narodi mogli zadovoljno da žive zajedno.[9] Britanski narod je pokazao da nije vešt u rimskoj umetnosti izgradnje imperije, već da sledi grčki model kolonizacije. Umesto osvajanja i nametanja sopstvenog zakona stranim narodima, engleski kolonisti su se na sve četiri strane sveta naseljavali na neosvojenim teritorijama, a ostajali su članovi iste britanske nacije.[10] Ostaje da se vidi da li će federativna struktura Komonvelta, zadivljujuće izgrađena na realnosti jedne nacije raspršene svuda po svetu, biti dovoljno elastična da uravnoteži teškoće nacije koje iskrsavaju same po sebi u gradnji imperije i da za stalno prizna nebritanske narode kao prave partnere u preduzeću Komonvelta. Sadašnji status Indije kao dominiona status, uzgred rečeno, koji su indijski nacionalisti tokom rata glatko odbili često se smatrao privremenim i prelaznim rešenjem.[11]

Od propasti Napoleonovog sna, očita je duboka protivrečnost između nacionalne državne zajednice i osvajanja kao političkog obrasca. Zahvaljujući tom iskustvu, a ne iz čovekoljubivih uverenja, osvajanje je od tada zvanično osuđivano i igralo je minornu ulogu u rešavanju graničnih sporova. Napoleonov neuspeo pokušaj da ujedini Evropu pod francuskom zas-

[9] Za to u početnim fazama nacionalnog razvoja Tjudori nisu uspeli da pripoje Irsku Velikoj Britaniji kao to je Valoa uspeo da pripoji Bretanju i Burgundiju Francuskoj, to je jo uvek zagonetka. Možda je, međutim, sličan proces brutalno prekinuo Kromvelov režim koji je Irsku tretirao kao veliki komad plena koji treba podeliti svojim slugama. U svakom slučaju, posle Kromvelove revolucije, koja je bila toliko presudna za formiranje britanske nacije kao to je Francuska revolucija postala za Francusku, Ujedinjeno kraljevstvo je već postiglo onaj stepen zrelosti posle koga uvek dolazi do opadanja moći asimilacije i integracije koju nacionalna država ima samo u početnim stupnjevima. Ono to je tada sledilo bila je, zapravo, jedna druga tužna priča prisile (koja) nije bila nametnuta da bi ljudi mogli smireno da žive već da mogu smireno da umru . (Chesterton, *op. cit.,* p. 60).

Za istorijski pregled irskog pitanja koji sadrži i skora nji razvoj, koristi izvanrednu, nepristrasnu studiju Nicholas Mansergh, *Britain and Ireland* (u *Longmans Pamphlets on the British Commonwelth,* London, 1942).

[10] Vrlo je karakteristična sledeća tvrdnja koju je J. A. Froude dao malo pre početka imperijalističke ere: Neka jedanput za svagda bude jasno da Englez koji je emigrirao u Kanadu ili na Rt ili u Australiju ili Novi Zeland nije proigrao svoju nacionalnost, da je on jo uvek na engleskom tlu isto koliko i u Devon ajru ili Jork iru, i da će ostati Englez dok je Engleske imperije; i kad bismo potro ili četvrtinu sume koja je potonula u močvarama na Balaklavi za slanje i nastanjivanje dva miliona na ih ljudi u tim kolonijama, to bi su tinskoj snazi zemlje vi e doprinelo od svih ratova u koje smo se uplitali od Ažinkura do Vaterloa . Citirano prema Robert Livington Schuyler, *The Fall of the Old Colonial System,* New York, 1945, p. 280-81.

[11] Eminentni južnoafrički pisac Jan Disselboom izrazio je bez ikakvog uvijanja držanje naroda Komonvelta o ovom pitanju: Velika Britanija je samo partner u koncernu... u kom svi imaju isto nacionalno poreklo... Oni delovi imperije naseljeni rasama za koje ovo ne važi, nikada nisu bili partneri u ovom koncernu. Oni su bili privatno vlasni tvo nadmoćnog partnera... Možete imati belu dominaciju ili možete imati dominion Indije, ali ne možete imati oba. (Citirano iz A. Carthill, *The Lost Dominion,* 1924.)

tavom bio je jasan pokazatelj da osvajanje jedne nacije vodi ili do buđenja svesti osvojenog naroda, pa tako i do pobune protiv osvajača, ili do tiranije. No iako tiranija može uspešno da vlada stranim narodima, jer ona ne traži ničiju saglasnost, ona na vlasti može da se održi samo ako razori pre svega nacionalne institucije sopstvenog naroda.

Francuzi su, za razliku od Britanaca i drugih nacija Evrope, u skorije vreme zaista pokušali da kombinuju *ius* i *imperium* i da izgrade carstvo u starorimskom duhu. Sami su najzad pokušali da iz nacionalne države razviju imperijalnu državnu strukturu, verovali su da francuska nacija maršira... da širi dobra francuske civilizacije ; želeli su da uključe prekomorske posede u nacionalno telo, tretirajući osvojene narode i... kao braću i kao podređene braću po zajedničkoj francuskoj civilizaciji, a podređene po tome što su učenici francuske prosvećenosti i sledbenici Francuske kao predvodnice. [12] To je delimično sprovedeno kada su obojeni poslanici zauzeli mesta u Francuskom parlamentu i kada je Alžir proglašen departmanom Francuske.

Rezultat ovog smelog poduhvata bila je naročito okrutna eksploatacija prekomorskih poseda u ime nacije. Nasuprot svim teorijama, francuska imperija se zapravo razvila pod parolom nacionalne odbrane[13] i kolonije su smatrane zemljama vojnika koji mogu da stvore *force noire* radi zaštite stanovnika Francuske od nacionalnih neprijatelja. Poenkareova slavna fraza iz 1923, Francuska nije zemlja od četrdeset miliona ljudi, to je zemlja stotine miliona , ukazuje jednostavno na otkriće da se topovsko meso može stvoriti metodama masovne proizvodnje .[14] Klemanso je 1918. za mirovnim stolom tvrdio da mu je stalo samo do neograničenog prava na sakupljanje crnih trupa koje će pomoći u odbrani francuske teritorije u Evropi ako bi Nemačka u budućnosti napala Francusku, [15] ali on nije spasao francusku naciju od nemačke agresije, što sada na nesreću znamo, iako je generalštab izveo njegov plan; međutim zadao je smrtni udarac još uvek neizvesnoj mogućnosti stvaranja Francuske imperije.[16] U poređenju

[12] Ernest Baker, *Ideas and Ideals of the British Empire,* Cambridge, 1914, p. 4.

Vidi takođe vrlo dobre uvodne napomene o osnovanju francuskog carstva u *French Colonial Empire* (u *Information Department Papers* No. 25, koje je objavio Royal Institute of International Affairs, London, 1941), p. 9 ff. Cilj je da se kolonijalni narodi asimiluju u francuski narod ili ih, tamo gde to nije moguće, treba udružiti u veoma primitivne zajednice, udružiti ih tako da razlike između *la France métropole* i *la France d outremer* sve vi e bude geografska a ne suštinska.

[13] vidi Gabirel Hanotaux, Le Général Mangin u *Revue des Deux Mondes* (1925), Tome 27.

[14] W. P. Crozier, France and her Black Empire , u *New Republic,* January 23, 1924.

[15] David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven, 1939, I, 362 ff.

[16] Sličan poku aj brutalne eksploatacije prekomorskih poseda u korist nacije su izvr ili Holanđani u Holandskim Antilima po to je Napoleonova propast vratila holandske kolonije

sa ovim slepim očajničkim nacionalizmom, britanski imperijalisti su, nagađajući se oko mandatnog sistema, izgledali kao zagovornici ideje o samoopredeljenju. I to uprkos činjenici što su indirektnom vladavinom odmah počeli da zloupotrebljavaju mandatni sistem, metod koji administratoru dozvoljava da vlada narodom ne direktno već posredno, putem njihovih plemenskih i lokalnih vlasti .[17]

Britanci su pokušali da se spasu opasne protivrečnosti svojstvene nacionalnom pokušaju izgradnje imperije tako što su pokorenim narodima ostavljali njihove kulturne, verske i pravne tekovine, tako što su ostajali po strani i uzdržavali se od širenja britanskog zakona i kulture. To nije sprečilo domaće stanovništvo da razvije nacionalnu svest i da zahteva suverenitet i nezavisnost iako je ponešto usporilo taj proces. Ali je sve to strašno ojačalo imperijalističku svest o suštinskoj, ne samo privremenoj superiornosti čoveka nad čovekom, o višim i nižim vrstama . To je posle razjarivalo borbu podređenih naroda za slobodu i sprečavalo ih da uvide nepobitne koristi od britanske vladavine. Zbog same uzdržanosti vladinih službenika koji, uprkos iskrenom poštovanju prema domaćem stanovništvu kao narodu, a čak u nekim slučajevima ljubavi prema njima,... skoro do poslednjeg čoveka nisu verovali da oni jesu ili će biti sposobni da imaju samoupravu bez nadzora ,[18] domoroci su samo mogli da zaključe da njih isključuju i zauvek odvajaju od ostatka čovečanstva.

Imperijalizam nije isto što i izgradnja imperije i ekspanzija nije osvajanje. Britanski osvajači, stari kršioci zakona u Indiji (Berk), imali su malo zajedničkog sa britanskim izvoznicima novca ili vladinim službenicima koji su upravljali indijskim narodima. Da su se ovi imalo promenili od vla-

---

veoma osiroma enoj matičnoj zemlji. Sredstvima prisilnog kultivisanja urođenici su bili svedeni na robove u korist vlade u Holandiji. Multatulijev *Max Havelaar,* prvi put objavljen ezdesetih godina pro log veka, ciljao je na vladu kod kuće a ne na službe u inostranstvu. (Vidi de Kat Angelino, *Colonial Policy,* Tom II, *The Duch East Indies,* Chicago, 1931, p. 45.)

Ovaj je sistem brzo napu ten i Holandski Antili su za trenutak postali predmet divljenja svih kolonizatorskih nacija (Ser Hesketh Bell, pređa nji guverner Ugande, severne Nigerije itd., *Foreign Colonial Administration in the Far East,* 1928. Part I). Holandski metodi imaju mnogo sličnosti sa francuskim: davanje statusa Evropljana zaslužnim urođenicima, uvođenje evropskog kolskog sistema i druga sredstva postepene asimilacije. Holanđani su tako postigli isti rezultat: jak nacionalni pokret za nezavisnost među pokorenim narodom.

U sada njem proučavanju se previđaju holandski i belgijski imperijalizam. Prvi je čudna i promenljiva me avina francuskih i engleskih metoda; drugi je priča ne o ekspanziji belgijske nacije ili čak belgijske buržoazije, već o ekspanziji belgijskog kralja lično, koju ne kontroli e bilo koja vlada i koja nije u vezi ni sa jednom drugom institucijom. I holandski i belgijski oblik imperijalizma su atipični. Holandija se nije irila tokom osamdesetih godina, već je samo učvrstila i modernizovala svoje stare posede. Neverovatna zverstva počinjena u Belgijskom Kongu, s druge strane, nudila bi isuvi e nepravičan primer o onome to se u celini događalo u prekomorskim posedima.

[17] Ernest Baker, *op. cit.,* p. 69.

[18] Selwyn James, *South of the Kongo,* New York, 1943, p. 326.

davine dekretima do uspostavljanja zakona, mogli su postati graditelji imperije. Poenta je, međutim, u tome što engleska nacija nije za to bila zainteresovana i teško da bi ih podržala. Ovako, iza imperijalistički nastrojenih biznismena došli su državni činovnici koji su želeli da Afrikanac ostane Afrikanac , dok je mnogo onih koji još nisu bili prerasli ono što je Harold Nikolson jednom nazvao njihovim dečačkim idealima [19] želelo da Afrikancima pomogne da postanu bolji Afrikanci [20] ma šta to značilo. Ti biznismeni ni u kom slučaju nisu bili spremni da primene upravni i politički sistem svoje zemlje na zaostalo stanovništvo [21] i da vežu raštrkane posede britanske krune za englesku naciju.

Nasuprot istinski imperijalnim strukturama, gde su institucije matične zemlje na različite načine integrisane u imperiju, za imperijalizam je karakteristično da nacionalne institucije ostaju odvojene od kolonijalne uprave iako im je dozvoljeno da ih kontrolišu. Stvarna motivacija za tu podvojenost je bila čudna mešavina arogancije i poštovanja: nova arogancija administratora suočenih sa zaostalim stanovništvom ili nižim vrstama , i poštovanje koje su staromodni državnici u matici gajili prema svakoj naciji, smatrajući da nijedna nacija nema prava da uspostavlja svoj zakon nad stranim narodom. U samoj prirodi stvari je da je arogancija postala sredstvo vladavine, a respektovanje koje je ostalo u potpunosti negativno, nije stvorilo nov modus zajedničkog života, već je jedino uspelo da donekle ograniči nemilosrdnu imperijalističku vladavinu dekretima. Zdravim ograničavanjima nacionalnih institucija i političara duguju se sve one beneficije koje su neevropski narodi, nakon svega i uprkos svemu, mogli da izvuku iz zapadne dominacije. Ali kolonijalne službe nisu nikada prestale da protestuju protiv mešanja neiskusne većine nacije koja je pokušala da pritisne iskusnu manjinu imperijalističku upravu u pravcu imitacije ,[22] zapravo, na vladavinu u skladu sa opštim merilima pravde i slobode koja su vladala kod kuće.

Zaštitni znak moderne istorije je postalo to što je pokret ekspanzije radi ekspanzije rođen u nacionalnim državama koje su više od svih drugih državnih tvorevina bile određene teritorijalnim granicama i limitima u onome što je moguće osvojiti, primer očigledno apsurdnog dispariteta između uzroka i posledice. Strašna konfuzija moderne istorijske terminologije je nuzproizvod ovih dispariteta. Praveći poređenja sa antičkim carstvima, br-

[19] O tim dečačkim idealima i njihovoj ulozi u britanskom imperijalizmu vidi poglavlje VII. Kako su se oni razvili i kultivisali opisao je Rudyard Kipling u *Stalky and Company.*

[20] Ernest Baker, *op. cit.,* str. 150.

[21] Lord Cromer, The Government of Subject Races , u *Edinburgh Review,* January, 1908.

[22] *Ibid.*

kajući ekspanziju sa osvajanjem, previđajući razliku između komonvelta i imperije (koju su preimperijalistički istoričari označavali kao razliku između plantaža i poseda ili između kolonija i zavisnih teritorija, ili, nešto kasnije, kolonijalizma i imperijalizma)[23], drugim rečima, previđajući razliku između izvoza (britanskog) naroda i izvoza (britanskog) novca[24], istoričari su pokušali da preskoče uznemiravajuću činjenicu da na taj način mnoga važna dešavanja u modernoj istoriji izgledaju kao drastične posledice bezazlenih uzroka.

Suočeni sa prizorom nekolicine kapitalista kako po celoj zemaljskoj kugli rukovode svojim grabljivim istraživanjem novih mogućnosti za ulaganje i kako privlače želju za profitom prebogatih i kockarski instinkt previše siromašnih, savremeni istoričari žele da zaogrnu imperijalizam starom veličinom Rima i Aleksandra Velikog, veličinom koja bi sva kasnija dešavanja kao humanija učinila podnošljivijim. Nesrazmera između uzroka i posledice je izneverena u čuvenoj i na žalost istinitoj primedbi da je britanska imperija stečena u naletu rasejanosti; to je postalo bolno očigledno onda kad je demokratski svet morao da otpočne čitav jedan svetski rat da bi se rešio Hitlera, što je bilo sramno upravo po tome što je bilo komično. Nešto slično izašlo je na videlo tokom Drajfusove afere, kada su najbolji elementi u naciji bili potrebni da bi zaključili borbu koja je počela kao groteskna zavera a završila se kao farsa.

Jedina veličina imperijalizma leži u tome što nacija gubi bitku protiv njega. Tragedija te malodušne opozicije nije bila u tome što su novi imperijalistički biznismeni mogli da kupe mnoge nacionalne predstavnike. Od korupcije je mnogo gora bila činjenica da su nepodmitljivi bili ubeđeni da je imperijalizam jedini način da se vodi svetska politika; pošto su pomorska mesta i pristup sirovinama bili zaista potrebni svim nacijama, oni su počeli da veruju da aneksija i ekspanzija rade za spas nacije, ne shvatajući osnovnu razliku između starog osnivanja trgovinskih i pomorskih mesta radi trgovine i nove politike ekspanzije. Poverovali su Sesilu Roudzu kad im je rekao neka vas probudi činjenica da ne možete živeti ako nemate

[23] Prvi naučnik koji je upotrebio termin imperijalizam da bi jasno razdvojio Imperiju od Komonvelta bio je J. A. Hobson. Ali su tinska razlika je oduvek bila dobro poznata. Princip kolonijalne slobode na primer, koji su gajili svi liberalni britanski državnici posle Američke revolucije, uzimao se kao važeći sve dok je kolonije formirao britanski narod ili... procenat britanske populacije koji bi omogućio uvođenje britanskih predstavničkih institucija. Vidi Robert Livingston Schuyler. *op. cit.,* p. 236 ff.

U devetnaestom veku moramo razlikovati tri tipa prekomorskih poseda u okviru britanske imperije: naselja ili plantaže ili kolonije, kakve su Australija i dominioni; trgovinske stanice i posede kao što je Indija; i pomorske i vojne stanice kao što je Rt Dobre Nade, održavane zbog onih prvih. Svi ti posedi su u eri imperijalizma pretrpeli promenu u sistemu uprave i političkom značaju.

[24] Ernest Barker, *op. cit.*

svetsku trgovinu , vaša trgovina je svet i vaš život je svet, a ne Engleska , i da zato moraju da se bave ovim pitanjima ekspanzije i nepuštanja sveta.[25] Ne želeći to, ponekad i nehotice, ne samo da su postali sukrivci u imperijalističkoj politici, već su ih prve optužili i eksponirali zbog njihovog imperijalizma . Takav je bio slučaj Klemansoa koji je, zato što je bio tako očajnički zabrinut za budućnost francuske nacije, postao imperijalista , u nadi da će kolonijalno vojnosposobno stanovništvo zaštititi francuske građane od agresora.

Probudila se savest nacije, koju su predstavljali parlament i slobodna štampa, a u svim evropskim zemljama ju je osuđivala kolonijalna uprava bilo to u Engleskoj, Francuskoj, Belgiji, Nemačkoj ili Holandiji. U Engleskoj je, da bi se napravila razlika između imperijalne vlade sa sedištem u Londonu, koju je kontrolisao parlament, i kolonijalne uprave, taj uticaj bio nazvan imperijalnim činiocem , čime su imperijalizmu pripisane vrednosti i ostaci pravde koje je on tako žestoko pokušavao da odstrani.[26] Imperijalistički faktor je bio politički izražen u tvrdnji da Britanci ne samo što štite domaće stanovništvo već ga na izvestan način i zastupaju u Imperijalnom parlamentu .[27] Ovde su Englezi bili veoma blizu francuskom eksperimentu u izgradnji imperije, iako nikad nisu išli tako daleko da daju stvarno zastupništvo podređenom narodu. Ipak, oni su se očigledno nadali da nacija u celini može da predstavlja neku vrstu staratelja narodu koji je osvojila, i istina je da je redovno davala sve od sebe da spreči ono najgore.

Sukob između predstavnika imperijalnog faktora (koji bi pre trebalo zvati nacionalni činilac) i kolonijalne uprave provlači se kroz čitavu istoriju britanskog imperijalizma. Molitva koju je Kromer za vreme svoje uprave Egiptom uputio lordu Solzberiju 1896, spasi me od Engleskih ode-

[25] Millin, *op. cit.,* r. 175.

[26] Poreklo ove zamene teza verovatno leži u istoriji engleske vladavine u Južnoj Africi, i ide sve do vremena kada su lokalni guverneri Sesil Roudz i Džejmson upleli Imperijalnu vladu u Londonu, veoma protivno njenim namerama, u rat protiv Bura. U stvari je Roudz, ili jo vi e Džejmson, bio apsolutni vladar teritorije tri puta veće od Engleske, kojom se može upravljati ne čekajući na nevoljan pristanak ili uljudnu kritikuu glavnog poverenika , predstavnika Imperijalne vlade koja je zadržala samo nominalnu kontrolu . (Reginal Ivan Lovell, *The Struggle for South Africa 1875-1899*, New York, 1934, p. 194). A ono to se dogodilo na teritorijama na kojima je britanska vlada predala jurisdikciju lokalnom evropskom stanovni tvu oslobođenom bilo kakvih tradicionalnih i konstitucionalnih ograničenja nacionalnih država, najbolje se može videti u tragičnoj priči Južnoafričke Unije, od sticanja njene nezavisnosti naovamo, to jest od vremena kada Imperijalna vlada nije vi e imala prava da se me a.

[27] Diskusija u Donjem domu maja 1908, između Čarlsa Dilka i Kolonijalnog sekretara je interesantan primer. Dilk je upozoravao protiv davanja autonomije kolonijama Krune jer bi to rezultiralo vladavinom belih plantažera nad obojenim radnicima. Njemu je rečeno da i urođenici imaju predstavnike u engleskom Donjem domu. Vidi G. Zoepfl, Kolonien und Kolonialpolitik in *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.*

ljenja ,[28] stalno je ponavljana sve dok ekstremna imperijalistička struja dvadesetih godina ovog veka naciju, i sve što je ona predstavljala, nije otvoreno optužila zbog toga što je pretio gubitak Indije. Imperijalisti su uvek bili duboko kivni što pred vladom Indije treba da opravdaju svoje postojanje, a pred javnim mnjenjem u Engleskoj svoju politiku ; ova kontrola je onemogućila dalje sprovođenje onih mera masakra kolonijalne vlasti [29] koji su se, odmah po završetku Prvog svetskog rata, ponekad na drugom mestu isprobavali kao radikalna sredstva pacifikacije,[30] i koji su možda zaista mogli da spreče nezavisnost Indije.

Slično neprijateljstvo je vladalo u Nemačkoj između nacionalnih predstavnika i kolonijalne uprave u Africi. Godine 1897. Karl Peters je bio premešten sa svoga mesta u Nemačkoj Jugoistočnoj Africi i morao je da dâ ostavku na vladinu službu zbog zverstava prema domaćem stanovništvu. Isto se dogodilo guverneru Cimereru. Godine 1905. plemenske poglavice su prvi put uputile pritužbe Rajhstagu, rezultat je bio da je nemačka vlada intervenisala tek kad su ih kolonijalni administratori bacili u zatvor.[31]

Isto se dogodilo sa francuskom upravom. Guverneri koje je uglavnom određivala vlada u Parizu bili su ili podređeni moćnom pritisku iz francuskih kolonija kao u Alžiru ili su jednostavno odbijali da sprovode reforme u ophođenju sa domaćim stanovništvom, na šta su ih navodno podstakli slabi demokratski principi njihove vlade .[32] Svuda su imperijalni administratori osetili da je kontrola nacije nepodnošljivi teret i pretnja njihovoj dominaciji.

I imperijalisti su bili potpuno u pravu. Oni su znali uslove modernog vladanja nad podređenim narodima bolje od onih koji su s jedne strane protestovali protiv vladavine putem dekreta i samovoljne birokratije, a s druge se nadali da će zauvek zadržati svoje posede na veću slavu nacije.

[28] Lawrence J. Zetland, *Lord Cromer,* 1923, p. 224.

[29] A. Carhill, *The Lost Dominion,* 1924, p. 41-42, 93.

[30] Insistiranje na pacifikaciji Bliskog Istoka op irno je opisao T. E. Lawrence u članku France, Britain and the Arabs koji je napisao za *The Observer* (1920). Početni uspeh treba pripisati Arapima, britanska pojačanja izlaze kao kaznene jedinice. Probijaju se ... prema svom objektu, koji su u međuvremenu bombardovali artiljerija, avioni ili torpedni čamci. Na kraju se možda selo spaljuje a oblast je umirena. Čudno da ne koristimo otrovni gas u ovim slučajevima. Bombardovanjem kuća možemo da povredimo žene i decu... Gasom bi se celo stavni tvo pobunjene teritorije moglo načisto izbrisati, a kao metod vlasti ne bi bilo nemoralnije od sada njeg sistema. Vidi T. E. Lawrence, *Letters,* edited by David Garnett, New York, 1939, p. 311. ff.

[31] S druge strane je, Kolonijalni sekretar B. Dernburg 1910. morao da podnese ostavku jer se sukobio sa kolonijalnim plantažerima titeći domoroce. Vidi Mary E. Townsend, *Rise and Fall of Germany s Colonial System,* New York, 1930 i P. Leutwein, *Kämpfe um Afrika,* Lübeck, 1936.

[32] Po rečima Leona Kejla pređa nji general-guverner Madagaskara i Petenov prijatelj.

Imperijalisti su bolje znali od nacionalista da nacionalna država nije u stanju da izgradi imperiju. Oni su bili potpuno svesni da se nacionalni pohod i osvajanje drugih naroda, ako im se dozvoli da slede sopstvene zakone, završavaju usponom tih naroda do državnosti i porazom osvajača. Francuski metodi, međutim, koji su uvek pokušavali da kombinuju nacionalne aspiracije sa izgradnjom imperije, bili su mnogo manje uspešni od britanskih metoda, koji su posle osamdesetih godina prošlog veka bili otvoreno imperijalistički, iako ih je matična zemlja obuzdavala da bi sačuvala svoje nacionalne demokratske institucije.

II: *Vlast i buržoazija*

IMPERIJALISTI SU zapravo želeli ekspanziju političke vlasti bez osnivanja državne celine. Imperijalistička ekspanzija je bila reakcija na jednu čudnu vrstu ekonomske krize, preteranu proizvodnju kapitala i pojavu suvišnog novca , koji je bio rezultat prevelikih ušteđevina i koji više nije mogao da bude produktivno investiran u okviru nacionalnih granica. Prvi put investiranje vlasti nije utrlo put investiranju novca, već je izvoz vlasti pokorno sledio izvoženje novca, pošto su nekontrolisana investiranja u udaljenim zemljama pretila da velike slojeve društva pretvore u kockare, da obrnu celu kapitalističku ekonomiju iz sistema proizvodnje u sistem finansijske špekulacije i da profit od proizvodnje zamene profitom od provizija. Decenija imperijalističke ere, sedamdesete godine prošlog veka, svedoči o nesvakidašnjem porastu prevara, finansijskih skandala i berzanskih špekulacija.

Pioniri u tom preimperijalističkom razvoju su bili oni jevrejski finansijeri koji su stekli bogatstvo izvan kapitalističkog sistema i koji su nacionalnim državama bili potrebni u što većem broju za međunarodno garantovane zajmove.[33] Sa čvrsto uspostavljenim poreskim sistemom koji je obezbeđivao čvrstu osnovu vladinih finansija, ova grupa je imala sve razloge da se plaši potpunog istrebljenja. Pošto su vekovima novac zarađivali putem provizija, bilo je prirodno da oni prvi imaju volju i pozvani su da posluže u plasiranju kapitala koji više nije mogao unosno da se investira na domaćem tržištu. Finansijeri-Jevreji sa međunarodnim vezama su zaista delovali kao naročito pogodni za međunarodne poslovne operacije.[34]

[33] Za ovo i sledeće uporediti II poglavlje.

[34] Interesantno je da su svi raniji posmatrači imperijalističkog razvoja veoma snažno nagla avali ovaj jevrejski element, iako on jedva da je odigrao ikakvu ulogu u skorijoj literaturi. Posebno je u ovom pogledu vredno obratiti pažnju na J. A. Hobsonov razvoj, jer je on veoma pouzdan u posmatranju i veoma po ten u analizama. U prvom eseju koji je napisao o ovom predmetu, Capitalism and Imperialism in South Africa (u *Contemporary Review*

Štaviše, same vlade, čija je pomoć u nekom obliku bila potrebna za investiranje u udaljenim zemljama, su bile u početku sklonije dobro znanim jevrejskim finansijerima nego novajlijama u međunarodnim finansijama od kojih su mnogi bili avanturisti.

Pošto su finansijeri otvorili kanale izvoza kapitala suvišnom bogatstvu koje je bilo osuđeno na lenstvovanje unutar uskog okvira nacionalne proizvodnje, brzo je postalo očigledno da deoničarima na daljinu nije stalo da preuzmu strašne rizike adekvatne njihovim strašno uvećanim profitima. Finansijeri koji zarađuju na provizijama, čak i sa dobrovoljnom asistencijom države, nisu imali dovoljno moći da se od tih rizika osiguraju: samo je materijalna moć države mogla to da učini.

Čim je postalo jasno da bi izvoz novca morao biti praćen izvozom moći vladavine, pozicija finansijera uopšte, a jevrejskih finansijera posebno, bila je znatno oslabljena, a vođenje imperijalističkih poslovnih transakcija i preduzeća su postepeno preuzeli članovi domaće buržoazije. U tom smislu je veoma poučna karijera Sesila Roudza u Južnoj Africi, koji je, kao potpuni novajlija uspeo da za nekoliko godina istisne sa prvog mesta svemoćne jevrejske finansijere. U Nemačkoj su Blajhredera, koji je 1885. još uvek bio partner u osnivanju *Ostafrikanische Gesellschaft*-a, istisnuli, zajedno sa baronom Hiršom, budući giganti *Siemens* i *Deutsche Bank*, četrnaest godina kasnije, kada je Nemačka otpočela izgradnju Bagdadske pruge. Nekako su se tako dobro poklopile vladina neodlučnost da dâ stvarnu vlast Jevrejima i jevrejska neodlučnost da se upuste u biznis sa političkom implikacijom da se, uprkos velikom bogatstvu jevrejskog lobija, uopšte nije razvila nikakva stvarna borba za vlast nakon što se završio početni stadijum kockanja i zarade od provizija.

Različite nacionalne vlade su sa zabrinutošću gledale na sve jaču tendenciju da se biznis transformiše u političku stvar i da se ekonomski interes jedne relativno male grupe poistoveti sa nacionalnim interesom kao takvim. Ali je izgledalo da je jedina alternativa izvozu vlasti bilo namerno žrtvovanje velikog dela nacionalnog bogatstva. Samo su širenjem državnih instrumenata nasilja mogla da se racionalizuju strana ulaganja i vra-

---

1900), rekao je: Najveći broj (finansijera) bili su Jevreji, jer su Jevreji međunarodni finansijeri *par excellence* i, iako govore engleski, najveći broj je kontitentalnog porekla... I li su tamo (u Transval) zbog novca a oni koji su do li prvi, i koji su najvi e napravili, zajednički su povukli svoje ljude, ostavljajući ekonomske očnjake u truplu plena. Zakačili su se za Rand... kao to su spremni da se zakače za svaku tačku na zemlji... Prvenstveno, oni su finansijski pekulanti koji zarade ne uzimaju iz istinskih plodova proizvodnje, čak ni iz tuđe proizvodnje, već iz konstrukcije, promocije i finansijske manipulacije . U Hobsonovoj kasnijoj studiji *Imperialism*, međutim, Jevreji se čak i ne pominju; u međuvremenu je postalo očigledno da su njihov uticaj i uloga bili privremeni i pomalo povr ni.

Za ulogu jevrejskih finansijera u Južnoj Africi vidi poglavlje VII.

[35] Svi dalji citati su, ako nije drugačije naznačeno, iz Hobbes, *Leviathan.*

tolomne špekulacije sa viškom kapitala, koje su prouzrokovale kockanje svim ušteđevinama, samo su tako ona mogla da se reintegrišu u ekonomski sistem nacije. Dražava je proširila svoju vlast jer je, imajući da bira između dugova većih nego što ekonomija ijedne države može da podnese i dobitaka većih nego što je ijedan narod prepušten sopstvenim mogućnostima mogao da sanja, ona mogla da izabere samo ovo drugo.

Prva posledica izvoza vlasti je bila ta što su državni instrumenti nasilja, policija i vojska, koji su u okviru nacije postojali pored drugih nacionalnih institucija koje su ih kontrolisale, bili odvojeni od države i unapređeni u položaj nacionalnih predstavnika u necivilizovanim ili nejakim zemljama. Ovde, u zaostalim regionima bez industrije i političke organizacije, gde se nasilje primenjivalo mnogo slobodnije nego u bilo kojoj zapadnoj zemlji, takozvanim zakonima kapitalizma bilo je zapravo dozvoljeno da kreiraju stvarnost. Prazna želja buržoazije da novac rađa novac kao što čovek rađa čoveka bila je samo ružan san sve dok je novac morao da prolazi dug put investiranja u proizvodnju; nije novac rađao novac već je čovek pravio stvari i novac. Tajna novog srećnog ispunjenja je bila upravo to što ekonomski zakoni više nisu stajali na putu pohlepi imućnih klasa. Novac je konačno mogao da rađa novac zato što je vlast potpuno prenebregavajući sve zakone, ekonomske kao i etičke, mogla da prisvoji bogatstvo. Tek kad je izvezeni novac uspeo da stimuliše izvoz vlasti, uspeo je da ispuni i zamisli svojih vlasnika. Jedino je neograničena akumulacija vlasti mogla da donese neograničenu stimulaciju kapitala.

Strane investicije, izvoz kapitala koji je počeo kao prinudna mera, postale su stalna crta svih ekonomskih sistema čim su bile zaštićene izvozom vlasti. Imperijalistički koncept ekspanzije, prema kojem je ekspanzija sama sebi cilj a ne privremeno sredstvo, pojavio se u političkoj teoriji kada je postalo očigledno da je širenje vlasti jedna od najvažnijih stalnih funkcija nacionalne države. Državni administratori nasilja su ubrzo formirali novu klasu unutar nacije pa su, iako je polje njihove aktivnosti bilo udaljeno od matice, vršili važan uticaj na svoju nacionalnu državu. Pošto oni nisu bili ništa do funkcioneri nasilja, mogli su da razmišljaju samo u smislu politike sile. Oni su bili prvi koji će kao klasa, podržani svojim svakodnevnim iskustvom, tvrditi da je osvajanje vlasti suština svake političke strukture.

Prevashodno nova crta ove imperijalističke političke fantazije nije mesto koje je ona davala nasilju, niti otkriće da je vlast jedna od suštinskih političkih realnosti. Nasilje je uvek bilo *ultima ratio* političke akcije a vlast je uvek bila vidljivi izraz upravljanja i vladanja. Ali ništa od toga nije nikada ranije bilo svesni cilj državne zajednice ili krajnji cilj ijedne određene politike. Jer vlast prepuštena sama sebi ne može da donese ništa drugo do još više vlasti, a nasilje koje se sprovodi radi vlasti (a ne radi zakona) pret-

vara se u destruktivni princip koji neće stati sve dok postoji bilo šta nad čim će se vršiti nasilje.

Protivrečnost sadržana u svakoj politici sile koja iz ovoga proističe prividno dobija smisao ako se razume u kontekstu zamišljenog permanentnog procesa koji nema drugog kraja ili cilja osim sebe samog. Tada provera onoga što se postiglo zaista može da postane besmislena i o vlasti se može misliti kao o stalnom, samonapajajućem motoru ukupne političke akcije što korespondira legendarnoj beskrajnoj akumulaciji novca koja rađa novac. Koncept neograničene ekspanzije koja sama može da ispuni nadu u neograničenu akumulaciju kapitala i prouzrokuje besciljnu akumulaciju vlasti, gotovo da onemogućava osnivanje novih država koja su do ere imperijalizma uvek bile posledica osvajanja. Zapravo, logična posledica je razaranje svih ljudskih zajednica, osvojenih naroda kao i naroda kod kuće. Jer svaka politička struktura, nova ili stara, prepuštena sama sebi, razvija stabilizujuće snage koje stoje na putu stalnoj transformaciji i ekspanziji. Tako se sve države pojavljuju kao privremene prepreke kad se na njih gleda kao na deo večne struje vlasti koja vremenom postaje sve jača.

Dok administratori sve veće vlasti u prethodnoj eri umerenog imperijalizma nisu čak ni pokušali da inkorporiraju osvojene teritorije, dok su oni čuvali postojeće zaostale političke zajednice kao prazne ruine prošlog života, njihovi totalitarni naslednici raspustili su i razorili sve politički stabilizovane strukture, sopstvene kao i drugih naroda. Sam izvor nasilja načinio je od slugu gospodare ne davši im gospodarski prerogativ: mogućnost stvaranja nečeg novog. Monopolistička koncentracija i užasna akumulacija nasilja kod kuće učinile su sluge aktivnim posrednicima u razaranju, dok totalitarna ekspanzija konačno nije postala sila koja razara naciju i narod.

Vlast je postala suština političke akcije i centar političke misli čim se odvojila od državne zajednice kojoj je trebalo da služi. Za to je, istina, zaslužan prevashodno ekonomski faktor. Ali uvođenje vlasti kao jedinog sadržaja politike i ekspanzija kao njen jedini cilj teško da bi mogli da naiđu na tako opšte odobravanje, niti bi razaranje nacionalne države moglo da naiđe na toliko slab otpor da nije tako savršeno odgovorilo na skrivene želje i tajna uverenja ekonomski i društveno nadmoćnih klasa. Imperijalizam je politički emancipovao buržoaziju koju su njena nezainteresovanost za državne poslove, ali i nacionalna država tako dugo isključivali iz vlasti.

Imperijalizam se pre mora smatrati prvim stepenom u političkoj vlasti buržoazije nego poslednjim stepenom kapitalizma. Dobro je poznato da su aspiracije imućne klase na vlast bile male i da je ona bila sasvim zadovoljna svakim tipom države kojoj se može poveriti zaštita prava poseda. Za nju je, zaista, država uvek bila samo dobro organizovana policijska snaga. Čudna posledica ove lažne skromnosti, međutim, bila je izolovanje cele

građanske klase od državne politike; njeni pripadnici su suštinski bili privatne ličnosti pre nego subjekti u monarhiji ili građani u republici. Ta privatnost i prvenstveno bavljenje zarađivanjem novca razvili su niz obrazaca ponašanja vidljivih u onim izrekama koje izviru iz iskustava učesnika društvene utakmice nema većeg uspeha od uspeha , sila zakon menja , interes je uvek u pravu .

Kada je, u eri imperijalizma, biznismen postao političar i bio proglašen za državnika, dok su državnici uzimani ozbiljno samo ako su govorili jezikom uspešnih biznismena i razmišljali u kontinentima , ovi privatni principi i sredstva postepeno su se transformisali u pravila i principe vođenja javnih poslova. Značajna je činjenica u tom procesu prevrednovanja starih vrednosti, koji je počeo tokom prošlog veka i još uvek traje, što je on započet primenom buržoaskih uverenja na inostrane poslove i tek je polako proširivan na unutrašnju politiku. Zato te nacije gotovo da nisu ni bile svesne da se bezobzirnost, koja je prevladala u životu kod kuće i naspram koje je državna zajednica uvek morala da odredi sebe i svoje građane pojedinačno, spremala da se uzdigne do nivoa javno priznatog političkog principa.

Značajno je da se moderni vlastodršci potpuno slažu sa filozofijom jedinog velikog mislioca koji se ikad usudio da javno dobro izvodi iz privatnog interesa i koji je radi privatnog dobra zamislio i u glavnim crtama prikazao Komonvelt čija bi osnova i glavni cilj bila akumulacija vlasti. Hobs je svakako jedini veliki filozof na koga buržoazija s pravom i ekskluzivno može da polaže pravo, iako njegove principe buržoazija dugo nije priznavala. Hobsov *Levijatan* izložio je jedinu političku teoriju prema kojoj država nije zasnovana na nekoj vrsti konstitutivnog zakona bilo božanskog zakona, zakona prirode, ili zakona društvenog ugovora koji određuje šta je ispravno a šta je pogrešno u interesima pojedinaca uz poštovanje javnih poslova, već je zasnovana na samim ličnim interesima, tako da je privatni interes isto što i javni .[36]

Teško da postoji ijedna buržoaska moralna norma koja nije bila anticipirana nenadmašnom veličanstvenošću Hobsove logike. On daje skoro potpunu sliku ne Čoveka, već buržoaskog čoveka, analizu koja za tri stotine godina nije ni zastarela niti nadmašena. Razum ... je samo Proračunavanje , slobodni Subjekt, slobodna Volja... (su) reči ... bez značenja; tako reći apsurd . Biće bez razuma, bez sposobnosti da dođe do istine i bez slo-

[36] Dosta je značajno to to se ova identifikacija poklapa sa totalitarnom pretenzijom da se ukinu protivurečnosti između ličnog i zajedničkog interesa (vidi poglavlje XII). Međutim, ne treba prevideti činjenicu da je Hobs vi e od svega želeo da za titi privatne interese, tvrdeći da su to, ako se pravilno razumeju, i interesi državne politike, dok su, naprotiv, totalitarni režimi proklamovali nepostojanje privatnosti.

bodne volje bez sposobnosti za odgovornost čovek je suštinski funkcija društva i zbog toga se prosuđuje prema svojoj važnosti ili vrednosti... svojoj ceni; to jest prema onome koliko bi bilo dato za korišćenje njegove moći . Cenu stalno određuje i revalorizuje društvo, koliko cene drugi , zavisno od zakona ponude i potražnje.

Vlast je, prema Hobsu, akumulirana kontrola koja dozvoljava pojedincu da odredi cene i da reguliše ponudu i potražnju na takav način da mu one idu u korist. Pojedinac će sasvim izolovano razmatrati svoju korist, s tačke gledišta apsolutne manjine, takoreći; on će tada shvatiti da može da sledi i da zadovoljava svoj interes jedino uz pomoć neke vrste većine. Stoga, ako čovek nije vođen ničim drugim do ličnim interesima, želja za vlašću mora biti njegova osnovna strast. Ona reguliše odnose između pojedinca i društva, a iz nje proizlaze i sve druge ambicije za bogatstvo, znanje i čast.

Hobs ističe da su u borbi za vlast, kao i po svojoj urođenoj sposobnosti za vlast, svi ljudi jednaki, jer se jednakost ljudi zasniva na činjenici da svako po prirodi ima dovoljno vlasti da ubije drugog. Slabost se može kompenzovati lukavošću. Jednakost ljudi kao potencijalnih ubica sve njih vodi u isto stanje nesigurnosti, iz koga se rađa potreba za državom. *Raison d être* je potreba za malo sigurnosti pojedinca koji se oseća ugrožen svojim bližnjima.

Glavna odlika Hobsove slike čoveka uopšte nije realistički pesimizam zbog kojeg je on slavljen u poslednje vreme. Jer kad bi bilo tačno da je čovek biće kakvim ga Hobs prikazuje, on ne bi uopšte bio u stanju da osnuje bilo kakvu državnu zajednicu. Hobs, zaista, ne uspeva i čak ne želi da ovo biće definitivno uključi u političku zajednicu. Hobsov čovek ne duguje lojalnost svojoj zemlji ako ona doživi poraz, i opravdana je svaka izdaja ako se desi da ga zarobe. Oni koji žive izvan Države (na primer robovi) nemaju nikakvih daljih obaveza prema svojim bližnjima, već im je dozvoljeno da ubijaju koliko god hoće; dok, naprotiv, nijedan čovek nema slobode da se odupre Maču Države u odbranu drugog čoveka, krivog ili nevinog , što znači da nema ni bližnjih niti odgovornosti čoveka prema čoveku. Na okupu ih drži običan interes koji može biti neki smrću kažnjiv zločin za koji je svako od njih očekivao pogubljenje ; u tom slučaju ljudi imaju pravo da se odupru Maču Države , da se udruže, pomažu i brane jedan drugoga... jer brane samo svoje živote .

Tako je pripadnost zajednici bilo kog oblika za Hobsa privremena i ograničena i suštinski ne menja usamljenički i privatni karakter ličnosti (koja ne nalazi zadovoljstvo već naprotiv dosta bola kada je u društvu gde nema vlasti kojom će se svi držati u strahu), i ne stvara stalne spone među bližnjima. Izgleda kao da Hobsova slika čoveka osujećuje njegovu nameru da stvori osnovu za Državu, a za uzvrat daje čvrst obrazac ponašanja kojim se svaka istinska zajednica može lako razoriti. Posledica toga je inhe-

rentna i dopuštena nestabilnost Hobsove Države, koja po samoj koncepciji uključuje njen raspad (kada u ratu /spoljašnjem ili unutrašnjem/ neprijatelji zadobiju konačnu pobedu... tada se Država raspada i svaki čovek je slobodan da sebe štiti), a ta nestabilnost je utoliko napadnija što je Hobsov primarni i često ponavljani cilj bio da osigura maksimum sigurnosti i stabilnosti.

Bila bi velika nepravda prema Hobsu i njegovom dignitetu filozofa da ovu sliku čoveka smatramo pokušajem psihološkog realizma ili filozofske istine. Činjenica je da Hobsa ništa od toga ne interesuje, već se on bavi isključivo političkom strukturom i opisuje crte čoveka prema potrebama Levijatana. Radi argumentacije i uverljivosti on svoj politički nacrt počinje od realističkog uvida u čoveka, biće koje priželjkuje jednu vlast za drugom i iz tog stava nastavlja ka planu državne zajednice koja bi najbolje pogodovala toj životinji žednoj vlasti. Stvarni proces, to jest jedini proces u kojem njegov koncept čoveka ima smisla i ide izvan očigledne banalnosti pretpostaljenog ljudskog zla, upravo je suprotan.

Ova nova državna zajednica je bila zamišljena u korist novog buržoaskog društva kakvo se pojavilo u sedamnaestom veku i ova skica čoveka je skica za novi tip Čoveka koji bi njemu pristajao. Država se bazira na legitimnosti vlasti a ne prava. Ona stiče monopol na ubijanje i zauzvrat daje uslovnu garanciju da nećeš biti ubijen. Sigurnost je zajemčena zakonom koji je direktna emanacija monopola državne vlasti (a nije ga uspostavio čovek prema ljudskim standardima onoga šta je dobro a šta pogrešno). I kako u očima pojedinca koji živi pod njim taj zakon proističe direktno iz apsolutne vlasti, on predstavlja apsolutnu potrebu. Prema zakonu te države to jest akumuliranoj moći društva koju je monopolisala država ne postavlja se pitanje o tome šta je ispravno a šta pogrešno, već postoji samo apsolutna poslušnost, slepi konformizam buržoaskog društva.

Lišen političkih prava, pojedinac koji sav javni i zvanični život doživljava kao neminovnosti, stiče nov i pojačan interes za svoj lični život i ličnu sudbinu. Isključen iz upravljanja državnim poslovima koji obuhvataju sve građane, pojedinac gubi svoje punopravno mesto u društvu i prirodnu vezu sa sunarodnicima. On sad može da sudi o svom privatnom životu samo poredeći ga sa životima drugih, a njegovi odnosi sa bližnjima poprimaju oblik takmičenja. Čim država reguliše javne poslove pod izgovorom neminovnosti, društvene i javne karijere takmaca dolaze pod udar slučajnosti. U društu pojedinaca po prirodi jednako ovlašćenih za moć, koje država podjednako štiti jedne od drugih, samo slučaj može da odluči ko će uspeti.[37]

[37] Princip slučaja kao krajnjeg arbitra nad celim životom je dostigao svoj puni razvoj u devetnaestom veku. S tim je do ao novi žanr književnosti, roman, i opadanje drame. Jer je drama postala besmislena u svetu bez akcije, dok je roman mogao da se primereno bavi sudbinama

Prema buržoaskim normama, oni koji uopšte nemaju sreće i potpuno su neuspešni automatski se isključuju iz takmičenja koje je život društva. Sreća se identifikuje sa čašću, a nesreća sa sramotom. Prenoseći svoja politička prava na državu, pojedinac na nju prenosi i društvene odgovornosti: on traži da ga država oslobodi tereta brige za siromašne isto kao što traži zaštitu od kriminalaca. Razlika između siromaštva i kriminala nestaje oba stoje izvan društva. Neuspešnima su otete vrline koje im je ostavila klasična civilizacija; nesrećni ne mogu više da traže hrišćansku milost.

Hobs oslobađa one koji su isključeni iz društva neuspešne, nesrećne, kriminalce od svake obaveze prema društvu i državi ako država ne vodi brigu o njima. Oni mogu da daju maha svojoj želji za vlašću i kaže im se da iskoriste prednost svoje elementarne sposobnosti da ubijaju, ne bi li tako povratili onu prirodnu jednakost koju društvo prikriva jedino iz lične koristi. Hobs predviđa i opravdava organizovanje društvenih izopštenika u bande ubica kao logičan ishod buržoaske filozofije morala.

Pošto je vlast suštinski samo krajnje sredstvo, zajednica zasnovana isključivo na vlasti mora se raspasti u spokojstvu rada i stabilnosti; njena potpuna bezbednost otkriva da je ona sagrađena na pesku. Samo sticanjem više vlasti ona može da garantuje *status quo;* samo neprestanim širenjem vlasti i samo procesom akumulacije vlasti ona može ostati stabilna. Hobsova Država je kolebljiva struktura i stalno se mora snabdevati novim potporama spolja; inače će preko noći kolabirati u besciljni, besmisleni haos privatnih interesa iz kojih je potekla. Hobs u teoriji prirodne države otelovljuje potrebu za akumulacijom vlasti, situaciju neprestanog rata svih protiv svih u kojem pojedinačne države ostaju neprijatelji kao što su bili njihovi pojedinačni podanici pre nego što su se podredili autoritetu Države.[38] Ta uvek prisutna mogućnost rata garantuje Državi izgled trajnosti jer joj omogućava da poveća svoju vlast na račun drugih država.

Bilo bi pogrešno površnom procenom prihvatiti očiglednu nedoslednost

---

ljudskih bića koja su bila ili žrtve neminovnosti ili miljenici sreće. Balzak je pokazao sve mogućnosti ovog novog žanra i čak je ljudske strasti predstavio kao ljudsku sudbinu, u kojoj nema ni vrline ni poroka, ni razuma ni slobodne volje. Samo je roman u svojoj punoj zrelosti, interpretirajući i reinterpretirajući celu skalu ljudske građe, mogao da propoveda novo jevanđelje zaslepljenosti sopstvenom sudbinom koje je odigralo tako veliku ulogu među intelektualcima devetnaestog veka. Pomoću takve zaslepljenosti umetnik i intelektualac su poku ali da povuku granicu između sebe i filistara, da se za tite od nehumanosti dobre ili zle sreće, i razvili su sav talenat modernog senzibiliteta za patnju, za razumevanje, za igranje propisane uloge koja je tako očajnički potrebna ljudskom dostojanstvu, koja traži od čoveka da bude makar dobrovoljna žrtva ako ni ta drugo.

[38] Trenutno popularna liberalna ideja Svetske vlade zasnovana je, kao sve liberalne ideje političke vlasti, na istom konceptu pojedinaca podređenih centralnoj vlasti koja ih sve drži u strahu , osim to sada nacije zauzimaju mesto pojedinaca. Svetska vlada treba da nadjača i elimini e autentičnu nacionalnu politiku, to jest, različiti narodi treba da idu skupa punom parom.

između Hobsovog zahteva za sigurnošću i urođene nestabilnosti njegove Države. I ovde on pokušava da ubedi, da se pozove na izvesne temeljne instinkte sigurnosti za koje dobro zna da u idejama Levijatana mogu da prežive samo u obliku apsolutne podređenosti vlasti koja sve njih plaši , to jest u sveprožimajućem, sveobuhvatnom strahu koji baš nije osnovno osećanje bezbednog čoveka. Hobs je zapravo pošao od jedinstvenog uvida u političke potrebe novog buržoaskog društva u usponu, čija je temeljna vera u beskrajni proces akumulacije vlasništva skoro eliminisala svaku ličnu sigurnost. Hobs je izveo neophodne zaključke iz društvenih i ekonomskih obrazaca ponašanja kada je predložio svoje revolucionarne promene u političkom ustrojstvu. On je izložio plan jedine nove državne zajednice koja bi mogla da odgovori novim potrebama i interesima nove klase. Prikazao je zapravo kakav čovek treba da postane i kako treba da se ponaša ako želi da odgovara buržoaskom društvu koje nastaje.

Hobsovo insistiranje na vlasti kao motoru svih stvari ljudskih i božanskih (čak i božija vladavina nad ljudima ne potiče od toga što ih je bog stvorio... već iz Vlasti kojoj se ljudi ne mogu odupreti) proističe iz teorijski nepobitne pretpostavke da beskrajna akumulacija poseda mora da se bazira na beskrajnoj akumulaciji vlasti. Filozofski korelativ unutrašnjoj nestabilnosti zajednice zasnovane na vlasti je slika beskrajnog procesa istorije koja, da bi bila konzistentna sa neprestanim jačanjem vlasti, neumoljivo stiže pojedince, narode i konačno celo čovečanstvo. Neograničenom procesu akumulacije kapitala potrebna je politička struktura tako jedne neograničene vlasti da bi mogla da zaštiti sve veći posed postajući neprestano sve vlasnija. Zahvaljujući suštinskom dinamizmu nove društvene klase, savršeno je tačno da on ne može da osigura vlast i sredstva da dobro živi, koje ima trenutno, a da stalno ne stiče još više . Čvrstinu ovog zaključka ni na koji način ne menja značajna činjenica da za nekih tri stotine godina nije bilo ni vladara koji bi pretvorio ovu Istinitost Spekulacije u Korisnost Prakse , niti je buržoazija bila politički svesna i ekonomski dovoljno zrela da otvoreno prihvati Hobsovu filozofiju vlasti.

Taj proces neprekidne akumulacije vlasti, neophodne za zaštitu neprestane akumulacije kapitala, odredio je progresivnu ideologiju kasnog devetnaestog veka i nagovestio uspon imperijalizma. Progres je postao neodoljiv ne zbog naivne iluzije o beskrajnom rastu poseda, već zbog shvatanja da je akumulacija vlasti jedina garancija stabilnosti takozvanih zakona ekonomije. Prema osamnaestovekovnom shvatanju progresa, na primer u Francuskoj pre revolucije, kritika prošlosti trebalo je da bude sredstvo gospodarenja sadašnjošću i kontrole budućnosti; progres je kulminirao u emancipaciji čoveka. Međutim, to shvatanje imalo je malo veze sa beskrajnim progresom buržoaskog društva, koje ne samo što nije

želelo slobodu i autonomiju čoveka, već je bilo spremno da sve i svakoga žrtvuje navodno nadljudskim zakonima istorije. Ono što mi zovemo progres to je vetar [koji] [anđela istorije] nezadrživo nosi u budućnost kojoj on okreće leđa dok se gomila ruševina pred njim diže do neba .[39] Jedino se u Marksovom snu besklasnog društva koje je, po Džojsovim rečima, trebalo da probudi čovečanstvo iz noćne more istorije, javlja poslednji, iako utopijski trag predstava osamnaestog veka.

Imperijalistički nastrojen biznismen koga zvezde ljute jer ne može da ih anektira, shvatio je da će vlast organizovana same sebe radi proizvesti još više vlasti. Kada je akumulacija kapitala dostigla svoje prirodne, nacionalne limite, buržoazija je razumela da će samo sa ideologijom ekspanzija je sve i samo sa odgovarajućim procesom akumulacije vlasti stari motor moći ponovo da se stavi u pogon. U istom trentuku, međutim, kada je izgledalo da je pravi princip neprestanog kretanja otkriven, specifično optimističko raspoloženje ideologije progresa je bilo uzdrmano. Ne samo da su neki počeli da sumnjaju u neodoljivost samog procesa, već je mnogo ljudi počelo da vidi ono što je plašilo Sesila Roudza: da su *condicio humana* i ograničenja zemaljske kugle ozbiljne prepreke procesu koji nije mogao da se zaustavi i da se stabilizuje, pa je zato jedino mogao da prouzrokuje niz katastrofa kad je dostigao te granice.

U imperijalističkoj epohi je filozofija vlasti postala filozofija elite koja je brzo otkrila i bila sasvim spremna da prizna da se žeđ za vlašću može ugasiti jedino destrukcijom. To je bio suštinski razlog njihovog nihilizma (naročito uočljivog u Francuskoj na prelazu vekova, a u Nemačkoj dvadesetih godina) koji je zamenio praznoverje progresa podjednako vulgarnim praznoverjem propasti i propovedao automatsko uništenje sa istim entuzijazmom sa kojim su fanatici automatskog progresa propovedali neodoljivost ekonomskih zakona. Hobsu, velikom idolopokloniku Uspeha, trebalo je tri veka da uspe: delom zato što je Francuska revolucija, sa svojim konceptom čoveka kao tvorca zakona i *citoyena,* skoro uspela da spreči buržoaziju da potpuno razvije svoje shvatanje istorije kao neminovnog procesa ali delom i zbog revolucionarnih implikacija Države, njenog neustrašivog prekida sa zapadnom tradicijom, na šta je Hobs takođe ukazao.

Opasna smetnja su svaki čovek i svaka misao koji ne služe i ne zadovoljavaju krajnji cilj mašine čija je jedina svrha stvaranje i akumulacija vlasti. Hobs je sudio da su knjige starih Grka i Rimljana isto tako škodljive kao i učenje hrišćana *Summum bonum...* kako se govori u knjigama

[39] Walter Benjamin, Über den Begriff Geschicte , *Institut für Sozialforschung,* New York, 1942, mimeographed. Sami imperijalisti su bili sasvim svesni implikacija svoga koncepta progresa. Veoma reprezentativan autor iz državne službe u Indiji koji je pisao pod pseudonimom A. Carthill rekao je: Čovek mora uvek da sažaljeva one ličnosti koje su lupila trijumfalna kola progresa (*op. cit.,* p. 209).

starih filozofa morala ili doktrina da što god čovek učini protiv svoje savesti, greh je , a da su zakoni pravila o pravednom i nepravednom . Hobsovo duboko nepoverenje prema celoj zapadnoj tradiciji političke misli neće nas iznenaditi ako se setimo da on nije želeo ni više ni manje nego opravdanje Tiranije koja, iako se dogodila mnogo puta u zapadnoj istoriji, nije nikada počastvovana filozofskim utemeljenjem. Na to što se Levijatan zapravo uspinje do trajne vladavine, Hobs ponosno dodaje: Ime Tiranija nije označavalo ni više ni manje nego ime Vrhovne vlasti...; ja mislim da je tolerisanje tobožnje mržnje prema Tiraniji zapravo tolerisanje mržnje prema Državi uopšte...

Pošto je Hobs bio filozof, on je već u usponu buržoazije mogao da otkrije sve one antitradicionalne kvalitete nove klase kojima treba više od trista godina da se potpuno razviju. Njegov *Levijatan* se nije bavio dokonim spekulacijama o novim političkim principima ili starim traženjem izgovora kad se upravlja ljudskom zajednicom; to je bilo tačno proračunavanje posledica koje slede iz uspona nove klase u društvu čije je postojanje suštinski povezano sa posedom kao dinamičkim sredstvom koje proizvodi nov posed. Takozvana akumulacija kapitala, koja je rodila buržoaziju, promenila je samu koncepciju poseda i bogatstva: njih više nisu smatrali rezultatima akumulacije i sticanja već izvorima; bogatstvo je postalo beskrajni proces bogaćenja. Klasifikacija buržoazije kao imućne klase samo je naizgled tačna, jer je karakteristika ove klase da njoj može pripadati svako ko život shvata kao proces neprestanog bogaćenja i ko novac smatra nečim nepovredivim, nečim što ni pod kojim uslovima ne može biti puka potrošna roba.

Posed po sebi, međutim, stvar za korišćenje i potrošnju, stalno se umanjuje. Najradikalniji i jedino siguran oblik posedovanja je destrukcija, jer samo ono što smo razorili sigurno je i zauvek naše. Vlasnici poseda koji ne troše već se trude da uvećaju svoje imanje neprestano nailaze na jedno vrlo neprijatno ograničenje, nesrećnu činjenicu da čovek mora da umre. Smrt je pravi razlog što posed i sticanje nikad ne mogu postati pravi politički princip. Društveni sistem suštinski zasnovan na posedu može da ide samo ka konačnoj destrukciji sveg poseda. Umešnost privatnog života je tako ozbiljan izazov posedu kao temelju društva kao što su ograničenja zemaljske kugle izazov ekspanziji kao temelju države. Prevazilazeći ograničenja ljudskog života u planiranju automatski kontinuiranog rasta bogatstva izvan svih ličnih potreba i mogućnosti potrošnje, lični posed je postao javna stvar i izveden je iz sfere pukog privatnog života. Privatni interesi koji su po samoj svojoj prirodi privremeni, ograničeni čovekovim prirodnim životnim vekom, mogu sada da umaknu u sferu javnih poslova i da od njih pozajme to beskrajno vreme koja je potrebno za neprekidnu akumulaciju. Izgleda da se time stvara društvo veoma slično društvu mrava i

pčela gde se zajedničko dobro ne razlikuje od privatnog; i gde oni koji po prirodi naginju privatnom, stiču u zajedničku korist .

Pošto, međutim, ljudi nisu ni mravi niti pčele, cela stvar je iluzija. Javni život preuzima varljiv izgled zbira privatnih interesa kao da ti interesi samim okupljanjem mogu da stvore nov kvalitet. Svi takozvani liberalni koncepti politike (to jest, sva takozvana preimperijalistička politička shvatanja svojstvena buržoaziji) kao neograničena konkurencija regulisana tajnom ravnotežom koja nastaje tajanstveno iz ukupnog zbira konkurentskih aktivnosti, prosvećeni lični interes kao poželjna politička vrlina, neograničeni progres svojstven pukom nizanju događaja imaju jedno zajedničko: oni jednostavno zbrajaju privatne živote i lične obrasce ponašanja i njihov zbir predstavljaju kao zakone istorije ili ekonomije ili politike. Liberalne zamisli, međutim, sve dok izražavaju instinktivno nepoverenje buržoazije i njeno urođeno neprijateljstvo prema javnim poslovima, samo su privremeni kompromis između starih normi zapadne kulture i vere nove klase u vlasništvo kao dinamičan, samopokretački princip. Stari standardi uzmiču u tolikoj meri da automatski porast bogatstva zapravo zamenjuje političku akciju.

Hobs je bio pravi filozof buržoazije, iako ga ova nikad nije sasvim priznala zato što je Hobs shvatio da sticanje bogatstva zamišljeno kao neprestani proces mora pre ili kasnije da provali sva postojeća teritorijalna ograničenja. On je predvideo da društvo koje je pošlo putem neprestanog sticanja mora da izgradi dinamičnu političku organizaciju sposobnu da odgovara neprekidnom procesu proizvođenja vlasti. On je, čak, samom snagom imaginacije, uspeo da ocrta glavne psihološke osobine novog tipa ljudi koji bi odgovarali takvom društvu i njegovoj tiranskoj državi. On je predvideo da je neophodno da novi ljudski tip oseća idolopoklonstvo prema samoj vlasti, da bude polaskan kada ga nazovu životinjom žednom vlasti, iako će ga društvo zapravo naterati da preda sve svoje prirodne sile, svoje vrline i poroke i pretvoriti ga u jadnog, slabašnog čovečuljka koji čak nema ni prava da se usprotivi tiraniji i koji se, daleko od težnje za vlašću, podređuje svakoj postojećoj vladavini i ne reaguje čak ni kad njegov najbolji prijatelj pada kao nevina žrtva nerazumljivog *raison d état.*

Jer Država zasnovana na akumuliranoj i monopolizovanoj vlasti svih pojedinačnih članova, neminovno svaku ličnost ostavlja bez vlasti, lišenu svojih ličnih i ljudskih sposobnosti. Ostavlja ga degradiranog u točkić u mašini koja akumulira vlast, slobodnog da se uteši uzvišenim mislima o konačnoj sudbini ove mašine koja je sama konstruisana na takav način da može da proždere zemaljsku kuglu sledeći jednostavno sopstveni unutrašnji zakon.

Krajnja, destruktivna svrha te Države je makar naznačena u filozofskoj interpretaciji ljudske jednakosti kao jednake sposobnosti za ubijanje.

Življenje sa svim drugim nacijama u stanju neprestanog rata i u graničnom ratnom području, sa vojskom na granicama i topovima postavljenim protiv svih suseda , ne zna za drugi zakon ponašanja od ponašanja najviše u (svoju) korist i postepeno bi proždrlo slabije strukture dok ne dođe do poslednjeg rata koji će svakom čoveku doneti Pobedu ili Smrt .

Pobedom ili Smrću Levijatan može zaista da prevaziđe sva politička ograničenja koja donosi postojanje drugih naroda i može da obavije celu zemlju svojom tiranijom. Ali kada je došao poslednji rat i kada je svaki čovek dobio ono što mu pripada, nikakav konačni mir nije uspostavljen na Zemlji: mašini za akumuliranje vlasti, bez koje kontinentalna ekspanzija ne bi bila postignuta, potrebno je da guta sve više materijala u svom neprekidnom radu. Ako poslednja pobednička Država ne može da ide dalje da anektira planete , ona može samo da nastavi da sebe razara kako bi iznova počela neprestani proces proizvodnje vlasti.

III: *Savez između gomile i kapitala*

IMPERIJALIZAM JE stupio na političku scenu grabežom oko Afrike osamdesetih, unapredili su ga biznismeni, oštro su mu se suprotstavile tadašnje vlade, a pozdravila ga je iznenađujuće široka grupa obrazovanih ljudi.[40] Njima je on izgledao kao bogomdano izlečenje od svih zala, lako rešenje za sve sukobe. Istina je da imperijalizam u izvesnom smislu nije izneverio te nade. On je produžio život političkim i društvenim strukturama kojima su sasvim očigledno pretile nove društvene i političke snage i koje bi, u drugim uslovima, bez uticaja imperijalističkog razvoja, nestale i bez dva svetska rata.

Kako stvari stoje, imperijalizam je kao rukom odneo sve nevolje i proizveo ono varljivo osećanje sigurnosti, tako rašireno u predratnoj Evropi koje je zavelo sve osim najosetljivijih duhova. Pegi u Francuskoj a Česterton u Engleskoj instinktivno su znali da žive u svetu praznog privida i da je njegova stabilnost najveći od svih privida. Dok sve nije počelo da propada, stabilnost očigledno staromodnih političkih struktura je bila činjenica, i izgledalo je da njihova tvrdoglava, nehajna dugovečnost opovrgava one koji su osećali da im se trese tlo pod nogama. Rešenje zagonetke bio

40 Državne službe nude najčistiju i najprirodniju podr ku agresivnoj spoljnoj politici, ekspanzija imperije se moćno javlja aristokratiji i ljudima od profesije nudeći nova i sve veća polja za časno i unosno zaposlenje njihovih sinova (J. A. Hobson, Capitalism and Imperialism in South Africa , *op. cit.*) Pre svih su... patriotski profesori i publicisti, bez obzira na političke sklonosti i lični ekonomski interes , podržavali širenje imperijalističkih trustova sedamdesetih i ranih osamdesetih (Hayes, *op. cit.,* p. 220).

je imperijalizam. Odgovor na sudbinsko pitanje zašto se izvan pravila evropskih država o međusobnom poštovanju dozvolilo da se ovo zlo širi dok ne razori sve, dobro kao i loše, jeste da su sve vlade vrlo dobro znale da se njihove zemlje potajno dezintegrišu, da se državna zajednica razara iznutra i da se živi od pozajmljenog vremena.

Dosta nevino, ekspanzija se prvo pojavila kao odušak za prekomernu proizvodnju kapitala i ponudila je lek, izvoz kapitala.[41] Strašan porast bogatstva stvoren kapitalističkom proizvodnjom u društvenom sistemu baziranom na lošoj raspodeli rezultirao je prevelikim uštеđevinama to jest, akumulacijom kapitala koji je bio osuđen da tavori u okviru postojećeg nacionalnog kapaciteta proizvodnje i potrošnje. Ovaj novac je zapravo bio suvišan, nikome potreban iako ga je posedovala sve veća klasa nekih ljudi. Krize i depresije tokom decenija koje su prethodile eri imperijalizma[42] nametnule su kapitalistima misao da ceo njihov ekonomski sistem proizvodnje, zasnovan na ponudi i potražnji, od sada mora da dolazi izvan kapitalističkog društva .[43] Takav zahtev ponude i potražnje proizlazio je iz nacije dok god kapitalistički sistem nije imao kontrolu nad svojom klasom zajedno sa svojim celokupnim proizvodnim kapacitetom. Kada je kapitalizam prožeo celokupnu ekonomsku strukturu i kada su svi društveni slojevi ušli u orbitu njegovog sistema proizvodnje i potrošnje, kapitalisti su morali jasno da odluče, da li će gledati kako ceo sistem doživljava kolaps ili će naći nova tržišta, to jest, probiti u nove zemlje koje još nisu bile podvrgnute kapitalizmu i zato mogu da obezbede novu, nekapitalističku ponudu i potražnju.

Odlučujuća tačka u vezi sa depresijama šezdesetih i sedamdesetih, koje su inicirale eru imperijalizma, bilo je to što su one naterale buržoaziju da shvati da pragreh obične pljačke, koji je nekoliko vekova ranije omogućio prvobitnu akumulaciju kapitala (Marks) i otpočeo svaku dalju akumulaciju, mora konačno da se ponovi kako motor akumulacije ne bi iznenada

[41] O tome i onome to sledi vidi J. A. Hobson, *Imperialism,* koji je jo 1905. dao izvanrednu analizu vodećih ekonomskih snaga i motiva kao i nekih političkih implikacija imperijalizma. Kada je 1938. njegova rana studija bila ponovo objavljena, Hobson je u uvodu neizmenjenog teksta s pravom mogao da tvrdi da je njegova knjiga bila dokaz da su glavne opasnosti i potresi ... dana njice... bili latentni i vidljivi u svetu pre jedne generacije...

[42] Očigledan kontrast između o tre krize ezdesetih godina u Engleskoj i sedamdesetih na Kontinentu s jedne i imperijalizma s druge strane spominje Hayes, *op. cit.,* samo u fusnoti (na str. 219), i Schuyler, *op. cit.,* koji veruje da je oživljavanje interesovanja za emigraciju bilo važan činilac u počecima imperijalnog pokreta i da je to interesovanje bilo izazvano ozbiljnom depresijom u britanskoj trgovini i industriji pred kraj ezdesetih (str. 280). Schuyler takođe donekle opisuje antiimperijalističko raspoloženje sredinom viktorijanske ere . Na nesreću, Schuyler ne pravi razliku između Komonvelta i prave imperije, iako je pretresanje materijala o preimperijalističkoj eri lako mogla da sugeri e takvu definiciju.

[43] Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals,* Berlin, 1923, p. 273.

zastao.[44] Suočeni sa ovom opasnošću, koja je ne samo buržoaziji već i celoj naciji pretila katastrofalnim slomom proizvodnje, kapitalistički proizvođači su razumeli da su oblici i zakoni njihovog proizvodnog sistema od početka sračunati na celu Zemlju .[45]

Prva reakcija na zasićeno domaće tržište, na nedostatak sirovina i narastajuću krizu, bio je izvoz kapitala. Posednici suvišnog bogatstva prvo su okušali strano ulaganje bez ekspanzije i bez političke kontrole, što je rezultiralo besprimerenim orgijama i prevarama, finansijskim skandalima i berzanskim špekulacijama, utoliko alarmantnijim otkad su strane investicije rasle mnogo brže od domaćih.[46] Veliki novac proizašao iz prevelikih ušteđevina popločao je put malom novcu, proizvodu rada malih ljudi. Domaća preduzeća, da bi držala korak sa visokim profitima od stranih investicija, okrenula su se takođe lažljivim metodama i privlačila su sve veći broj ljudi koji, u nadi u čarobne preokrete, baciše novac kroz prozor. Panamski skandal u Francuskoj, *Gründungsswindel* u Nemačkoj i Austriji, klasični su primeri. Iz obećanja strašnih profita proizašli su strašni gubici. Vlasnici male količine novca izgubili su toliko mnogo tako brzo da su vlasnici viška velikog kapitala uskoro videli da su ostali sami na onom što je, u nekom smislu, bilo bojno polje. Ne uspevši da pretvore celo društvo u zajednicu kockara, oni su opet bili suvišni, isključeni iz normalnog procesa proizvodnje kojem su se, posle nekih preokreta, sve druge klase mirno vratile, iako pomalo osiromašene i ogorčene.[47]

Izvoz novca i strano investiranje kao takvi nisu imperijalizam, i ne vode nužno do ekspanzije kao političkog sredstva. Sve dok su vlasnici viška

[44] Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital,* Wien, 1910, p. 401, pominje činjenicu ali ne analizira implikacije da imperijalizam iznenada ponovo koristi metode prvobitne akumulacije kapitalističkog bogatstva .

[45] Prema briljantnom uvidu Roze Luksemburg u političku strukturu imperijalizma (*op. cit.,* p. 273 ff, p. 361 ff), istorijski proces akumulacije kapitala u svim svojim aspektima zavisi od postojanja nekapitalisičkog dru tvenog sloja , tako da je imperijalizam politički izraz akumulacije kapitala u nadmetanju za posedovanje ostataka nekapitalističkog sveta . Ta su tinska zavisnost kapitalizma od nekapitalističkog sveta leži u osnovi svih drugih aspekata imperijalizma, koji se onda mogu objasniti kao proizvod suvi nog novca i lo e raspodele (Hobson *op. cit.,*), kao rezultat prekomerne proizvodnje i potrebe za novim trži tima koja iz toga proizilazi (Lenjin, *Imperialism, the Last Stage of Capitalism*, 1917), kao rezultat nedovoljne snabdevenosti sirovinama (Hayes, *op. cit.*), ili izvoza kapitala radi ujednačenja nacionalne profitne stope (Hilferding, *op. cit.*).

[46] Prema Hilferdingu, *op. cit.,* p. 409, bele ka, od 1865. do 1898. britanski prihod od stranih ulaganja porastao je devet puta, dok se nacionalni prihod samo udvostručio. On pretpostavlja sličan, iako možda manje izrazit porast za nemačka i francuska strana ulaganja.

[47] Za Francusku vidi George Lachapelle, *Les Finances de la Troisième République,* Paris, 1937, i D. W. Brogan, *The Development of Modern France,* New York, 1941. Za Nemačku uporedi zanimljiva savremena svedočenja kao Max Wirth, *Geschichte der Handelskrisen,* 1873, chapter 15, i A. Schffle, Der grosse Borsenkrach des Jahres 1873 u *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft,* 1847, Band 30.

kapitala bili zadovoljni investiranjem velikih delova svog poseda u strane zemlje, čak i ako je ta tendencija zadala protivudarac svim prošlim nacionalnim tradicijama [48], oni su samo potvrdili svoje otuđenje od nacionalnog tela na kome su u svakom slučaju bili paraziti. Tek kad su za svoju investiciju zatražili vladinu zaštitu (pošto im je početni stadijum prevare otvorio oči za moguću upotrebu politike protiv rizika kocke), ušli su ponovo u život nacije. U tom traženju, međutim, oni su sledili uspostavljenu tradiciju buržoaskog društva, koje uvek smatra političke institucije isključivo instrumentom za zaštitu ličnog poseda.[49] Jedino je srećna podudarnost uspona nove klase posednika i industrijske revolucije načinila buržoaziju proizvođačem i podstrekačem proizvodnje. Dok god je buržoazija ispunjavala osnovne funkcije u modernom društvu, koje je suštinski zajednica proizvođača, njeno je bogatstvo imalo značajnu funkciju za naciju u celini. Posednici viška kapitala su bili prvi u toj klasi koji su želeli da ostvaruju profit a da ne ispunjavaju neke stvarne društvene funkcije čak i da je to funkcija proizvođača-eksploatatora, pa njih tako nijedna policija ne bi mogla da spase od gneva naroda.

Ekspanzija je tada bila spas ne samo za višak kapitala. Mnogo važnije, ona je zaštitila njegove vlasnike od pretnje da će ostati potpuno suvišni i paraziti. Ona je spasla buržoaziju od posledica loše raspodele i oživela njen koncept vlasništva u vreme kad bogatstvo više nije moglo da se koristi kao faktor proizvodnje unutar nacionalnog okvira i kad je došlo u sukob sa proizvodnim idealom zajednice kao celine.

Stariji od viška bogatstva bio je jedan drugi sporedni proizvod kapitalističke proizvodnje: ljudski odpad koje je svaka kriza, sledeći neizbežno svaki period industrijskog rasta, stalno isključivala iz proizvodnog društva. Ljudi koji su postali stalno besposleni bili su zajednici isto tako suvišni kao i vlasnici suvišnog bogatstva. Da su oni stvarna pretnja društvu, shvatilo se tokom devetnaestog veka, i njihov je izvoz pomogao da se nas-

[48] J. A. Hobson, Capitalism and Imperialism, *op. cit.*

[49] Vidi Hilferding, *op. cit.,* p. 406. Otuda poklič za jaku državnu vlast svih kapitalista koji su stekli interes u stranim zemljama... Izvezeni kapital se oseća najsigurnije kada državna vlast njegove sopstvene zemlje potpuno vlada novim veleposedom... Njegove profite država će garantovani ako može. Tako izvoz kapitala podstiče imperijalističku politiku, zatim p. 423: Sasvim je normalno da držanje buržoazije prema državi pretrpi potpunu promenu kada politička vlast države postane kompetitivni instrument za finansijski kapital na svetskom trži tu. Buržoazija se neprijateljski držala prema državi u svojoj borbi protiv ekonomskog merkantilizma i političkog apsolutizma... Barem teorijski, ekonomski život je trebalo da bude potpuno oslobođen državne intervencije; država je trebalo da se politički posveti očuvanju sigurnosti i uspostvljanju građanske jednakosti, p. 426: Međutim, želja za ekspanzionističkom politikom izazvala je revolucinarnu promenu u mentalitetu buržoazije. Ona je prestala da bude miroljubiva i humana i p. 470: Dru tveno, ekspanizija je vitalni uslov za očuvanje kapitalističkog dru tva; ekonomski, ona je uslov očuvanja i povremenog povećavanja profitne stope.

tane dominioni Kanada i Australija, kao i Sjedinjene Države. Novina svojstvena imperijalističkoj eri je da su se te dve suvišne snage, višak kapitala i višak radne snage, udružile i zajedno napustile zemlju. Koncept ekspanzije, izvoz administracije i pripajanje svake teritorije u koju su građani uložili ili svoje bogatstvo ili svoj rad, izgledalo je kao jedina alternativa sve većim gubicima u bogatstvu i stanovništvu. Imperijalizam i njegova ideja neograničene ekspanzije naizgled su nudili trajni lek za trajno zlo.[50]

Dosta ironično, prva zemlja u koju je višak bogatstva i višak ljudi zajedno donet i sama je postala suvišna. Južna Afrika je bila u britanskom posedu od početka veka jer je osiguravala pomorski put do Indije. Probijanje Sueckog kanala, međutim, i kasnije administrativno osvajanje Egipta, znatno je smanjilo važnost stare trgovačke stanice na Rtu. Britanci bi se, po svoj verovatnoći, povukli iz Afrike, baš kao što su radile sve evropske nacije kadgod bi njihovi posedi i trgovinski interesi u Indiji bili ukinuti.

Posebna ironija i, u nekom smislu, simbolična okolnost u neočekivanom razvoju Južne Afrike u kolevku kulture imperijalizma [51] leži u samoj prirodi njene iznenadne privlačnosti pošto je izgubila svu vrednost za užu Imperiju: dijamantska polja otkrivena su sedamdesetih, a veliki rudnici zlata osamdesetih godina. Nova žudnja za profitom po svaku cenu stekla se prvi put u jednoj tački sa starim lovom na blago. Lovci na zlato, avanturisti i talog velikih gradova emigrirali su na Crni kontinent zajedno sa kapitalom iz industrijski razvijenih zemalja. Od tada, gomila, koju je začela monstruozna akumulacija kapitala, pridružila se svom uzročniku na tim putevima otkrivanja, na kojima nije bilo otkriveno ništa osim novih mogućnosti za investiranje. Posednici viška bogatstava jedini su mogli da iskoriste višak ljudi koji je dolazio sa sve četiri strane sveta. Zajedno su oni uspostavili prvi raj parazita kojima je pokretačka snaga bilo zlato. Imperijalizam, proizvod viška novca i viška ljudi započeo je svoju zapanjujuću karijeru proizvođenjem najnepotrebnije i najnestvarnije robe.

Još uvek je neizvesno da li bi ekspanzija kao lek za sve postala tako veliko iskušenje za neimperijaliste da je svoja opasna rešenja ponudila jedino za onaj višak snaga koji je već bio izvan nacionalnog kolektiva. Saučesništvo svih parlamentarnih partija u imperijalističkim programima je

[50] Ti motivi su naročito bili izraženi u nemačkom imperijalizmu. Među prvim aktivnostima *Alldeutsche Verband* (osnovan 1891) bili su napori da se nemački emigranti spreče da menjaju državljanstvo, a prvi imperijalistički govor Vilhelma II, prilikom dvadesetpetogodi - njice osnivanja Rajha, sadržavao je sledeći tipičan pasaž: Nemačko carstvo postalo je svetsko carstvo. Hiljade na ih zemljaka žive svuda, u udaljenim delovima zemlje... Gospodo, va a je sveta dužnost da mi pomognete da ujedinim ovo ire nemačko carstvo sa na om domovinom. Uporedi takođe tvrdnju J. A. Froude u fusnoti br. 10.

[51] E. H. Damce, *The Victorian Illusion,* London, 1928, p. 164: Afrika, koja nije bila uključena ni u itinerer saksonstva niti u razmišljnja profesionalnih filozofa imperijalne istorije, postala je rasadnik kulture britanskog imperijalizma.

osvedočena stvar. Ovako posmatrana istorija britanske Laburističke stranke je skoro neprekidni lanac opravdanja ranijeg predskazanja Sesila Roudza: Radnici vide da iako su Amerikancima izuzetno dragi i iako upravo sada izmenjuju sa njima najbratskija osećanja, ovi ipak isključuju njihovu robu. Radnici takođe vide da Rusija, Francuska i Nemačka na svojoj teritoriji rade isto to, i radnici vide da ako dobro ne otvore oči, neće biti uopšte mesta na svetu gde će moći da posluju. I tako su radnici postali imperijalisti i podržavaju Liberalnu partiju. [52] U Nemačkoj su liberali (a ne Konzervativna partija) bili stvarni osnivači čuvene pomorske politike koja je tako doprinela izbijanju Prvog svetskog rata.[53] Socijalistička partija se kolebala između aktivne podrške imperijalističkoj pomorskoj politici (ona je posle 1906. više puta izglasala fondove za izgradnju nemačke mornarice) i potpunog prenebregavanja svih pitanja spoljne politike. Povremena upozorenja protiv lumpenproletarijata i mogućeg podmićivanja delova radničke klase mrvicama sa imperijalističke trpeze, nisu dovela do dubljeg razumevanja velike privlačnosti koju su imperijalistički programi imali na partijske redove. Za marksiste, nova pojava kao što je bio savez između gomile i kapitala izgledala je tako neprirodno, tako očigledno u sukobu sa doktrinom klasne borbe, da su potpuno prevideli stvarnu opasnost imperijalističkog nastojanja da podeli čovečanstvo na rase gospodara i rase robova, na više i niže vrste, na obojene narode i bele ljude, što nastojanje da se ujedini narod na bazi gomile zapravo i jeste. Čak i slom međunarodne solidarnosti pri izbijanju Prvog svetskog rata nije uzdrmao samozadovoljstvo socijalista i njihovu veru u proletarijat kao takav. Socijalisti su još uvek istraživali ekonomske zakone imperijalizma koje je imperijalizam već davno prestao da poštuje jer su u prekomorskim zemljama ti zakoni bili žrtvovani imperijalnom faktoru ili faktoru rase i tek nešto starije gospode u visokim finansijskim krugovima je još uvek verovalo u neotuđiva prava profitne stope.

Čudno slab otpor naroda imperijalizmu, brojne nedoslednosti i direktna kršenja obećanja liberalnih državnika, često pripisani oportunizmu ili podmićenosti, imali su druge i dublje razloge. Ni oportunizam ni podmićenost nisu mogli da navedu čoveka kao što je Gledston da prekrši obećanje koje je dao kao lider Liberalne partije, da će se evakuisati iz Egipta kad postane premijer. Napola svesno i jedva artikulisano, ovi ljudi su delili sa narodom uverenje da je sâma nacionalna zajednica tako duboko podeljena na klase,

[52] Citirano iz Millin, *op. cit.*

[53] Liberali, a ne desnica u Parlamentu, podržavali su pomorsku politiku , Alfred von Tirpitz, *Erinnerungen*, 1919. Vidi takođe Daniel Frymann (pseudonim za Heinrich Class) *Wenn ich der Kaiser wär*, 1912: Istinska imperijalistička partija je Nacionalna liberalna partija . Frymann, istaknuti nemački ovinista tokom Prvog svetskog rata, dodao je čak, sa po - tovanjem prema konzervativcima: Uzdržanost konzervativnih miljea u pogledu rasnih doktrina takođe je vredna pažnje .

da je klasna borba toliko univerzalna karakteristika modernog političkog života da je sama kohezija nacije dovedena u pitanje. Ekspanzija se ponovo pojavila kao životni spas, ako je, i onoliko koliko je mogla da zadovolji opšti interes nacija u celini. Uglavnom iz tog razloga imperijalistima je bilo dozvoljeno da postanu paraziti patriotizma .[54]

Delimično, takve nade su još uvek pripadale staroj lošoj praksi lečenja domaćih sukoba stranim poduhvatima. Razlika je, ipak, značajna. Pustolovine su po samoj svojoj prirodi ograničene u vremenu i prostoru; one mogu privremeno da prevladaju sukobe, iako u tome po pravilu ne uspevaju i čak su pre sklone da ih zaoštre. Od samog početka, imperijalistički poduhvat ekspanzije je izgledao kao večno rešenje, jer je ekspanzija zamišljena kao neograničena. Nadalje, imperijalizam nije bio avantura u uobičajenom smislu, jer je on manje zavisio od nacionalističkih parola nego od naizgled čvrste osnove ekonomskih interesa. U društvu sukobljenih interesa, gde je zajedničko dobro poistovećeno sa ukupnim zbirom ličnih interesa, ekspanzija kao takva izgledala je kao mogući zajednički interes nacije u celini. Pošto su imućne i vladajuće klase uverile sve ljude da su ekonomski interes i strast za posedovanjem značajne osnove za državnu politiku, čak i neimperijalistički državnici su brzo nagovoreni da uzmaknu kada se zajednički ekonomski interes pojavio na horizontu.

To su dakle razlozi iz kojih je nacionalizam razvio tako jasnu tendenciju prema imperijalizmu, gde postoji unutrašnja protivrečnost dva nespojiva principa.[55] Što je više nacija bilo nesposobno da integriše u sebe strane narode (što je protivrečilo ustrojstvu njihove sopstvene države) to su više bile u iskušenju da ih tlače. U teoriji, nema jaza između nacionalizma i imperijalizma; u praksi on može i biva premošćen plemenskim nacionalizmom i potpunim rasizmom. Od početka, imperijalisti u svim zemljama zagovarali su i hvalisali se da su iznad partija i jedini koji zastupaju naciju kao celinu. To je posebno tačno za srednje i istočnoevropske zemlje sa malo ili bez ikakvih prekomorskih poseda; tamo se savez između gomile i kapitala sklapao na domaćem terenu i čak je bio još više ogorčen na nacionalne institucije i sve nacionalne partije i napadao ih mnogo žešće.[56]

Zadovoljna ravnodušnost imperijalističkih političara domaćim stvarima ispoljila se, međutim, svuda, a naročito u Engleskoj. Dok su partije iznad partija kao Primrouz liga bile od sporednog značaja, imperijalizam je bio glavni razlog degeneracije dvopartijskog sistema u *Front Bench* sistem, koji je doveo do umanjivanja moći parlamentarne opozicije i do rasta

[54] Hobson, *op. cit.,* p. 61.

[55] Hobson, *op. cit.,* je prvi shvatio i fundamentalnu opoziciju imperijalizma i nacionalizma i tendenciju nacionalizma da postane imperijalistički. Imperijalizam je nazvao iskvareno ću nacionalizma u kome nacije ... preobražavaju ukupno stimulativno rivalstvo različitih nacionalnih tendencija u koljačku borbu carstava koja se nadmeću (p. 9).

[56] Vidi poglavlje VIII.

moći kabineta nasuprot Donjem domu .[57] Ovo se takođe sprovodilo kao politika izvan partijskih linija i partikularnih interesa i to su radili ljudi koji su tvrdili da zastupaju naciju u celini. Takave fraze su jamčile da će privući i zavarati one osobe koje su sačuvale iskru političkog idealizma. Poklič za ujedinjenje ličio je sasvim na bojni poklič koji je uvek vodio ljude u rat, a ipak u univerzalnom i permanentnom instrumentu jedinstva niko nije otkrio zametak sveopšteg i permanentnog rata.

Vladini činovnici angažovali su se više nego ijedna grupa u nacionalnom tipu imperijalizma i bili su uglavnom odgovorni za brkanje imperijalizma sa nacionalizmom. Nacionalne države su stvorile državne službe i zavisile su od njih kao od permanentnog činovničkog tela koje je služilo bez obzira na klasni interes i promene vlade. Činovnička profesionalna čast i samopoštovanje posebno u Engleskoj i Nemačkoj proizlazili su iz toga što su oni bili službenici nacije u celini. Oni su bili jedina grupa sa neposrednim interesom u podržavanju fundamentalnog zahteva države za nezavisnošću od klasa i frakcija. U naše vreme je postalo očigledno da autoritet same nacionalne države duboko zavisi od ekonomske nezavisnosti i političke neutralnosti njenih državnih službenika; opadanje nacija je neizbežno počelo sa korupcijom stalne administracije uz opšte uverenje da državni službenici nisu na plati države, već imućnih klasa. S kraja veka imućne klase su postale tako dominantne da je za državne službenike bilo skoro smešno da i dalje pretenduju na to da služe naciji. Podela na klase ostavila ih je izvan društvene zajednice i naterala ih da formiraju sopstvenu kliku. U kolonijalnim službama oni su se spasavali od stvarne dezintegracije nacionalne zajednice. U vladanju stranim narodima u udaljenim zemljama mogli su mnogo bolje da se pretvaraju da su herojske sluge nacije, koje su svojom službom proslavile britansku rasu [58], nego da su ostali kod kuće. Kolonije nisu više bile jednostavno beskrajan sistem odmora u prirodi za više klase , kako ih je Džejms Mil još uvek opisivao; one su morale da postanu sama kičma britanskog nacionalizma, koji je u dominaciji nad udaljenim zemljama i vladanju stranim narodima otkrio jedini način da služi britanskim i samo britanskim interesima. Službe su zapravo verovale da čudni genije svake nacije nigde ne pokazuje sebe jasnije nego u načinu na koji se ophodi prema podređenim rasama .[59]

[57] Hobson, *op. cit.* p. 146 ff. Nema sumnje da je vlast Kabineta u odnosu na Donji dom uporno i brzo rasla i jo uvek raste , primetio je u studiji 1901. Bryce, *Studies in History and Jurisprudence,* 1901, I, 177. Za rad *Front-Bench*-sistema vidi takođe Hilaire Belloc and Cecil Chesterton, *The Party Sistem,* London 1911.

[58] Lord Curzon na otkivanju spomen ploče Lordu Cromeru. Vidi Lawrence J. Zetland, *Lord Cromer*, 1932, p. 362.

[59] Ser Hesketh Bell, *op. cit.,* deo I, p. 300.

Isto osećanje prevladavalo je u holanskim kolonijalnim službama. Najvi i zadatak, zadatak bez premca, je onaj koji čeka službenika istočnoindijske državne službe... najvi om

Tačno je da je građanin Egleske, Nemačke ili Francuske jedino daleko od kuće mogao da bude samo Englez, Nemac ili Francuz. U sopstvenoj zemlji on je bio toliko zapleten u ekonomske interese ili društvenu lojalnost da se osećao bliže pripadniku svoje klase u tuđoj zemlji nego čoveku iz druge klase u sopstvenoj. Ekspanzija je dala nacionalizmu nov zamah, pa je sada bila prihvaćena kao instrument nacionalne politike. Članovi novih kolonijalnih društava i imperijalističkih liga su se osetili sasvim isključeni iz partijskih borbi i što su se više udaljavali, jače su verovali da rade samo u nacionalnu korist .[60] Ovo svedoči o tome koliko je stanje evropskih nacija pre imperijalizma bilo desperatno, koliko su njihove institucije postale krhke, koliko se njihov društveni sistem pokazao staromodan, pred sve većom proizvodnom sposobnošću čoveka. I zaštitna sredstva su bila desperatna i na kraju se lek pokazao gorim od zla koje, usput, nije izlečio.

Savez između kapitala i gomile može se naći u genezi svake dosledno imperijalističke politike. U nekim zemljama, posebno u Velikoj Britaniji, ovaj novi savez između prebogatih i previše siromašnih bio je i ostao ograničen na prekomorske posede. Takozvana hipokrizija britanske politike bila je rezultat zdravog razuma engleskih državnika koji su povukli oštru liniju između kolonijalnih metoda i normalne unutrašnje politike, izbegavši tako sa dosta uspeha povratni efekat imperijalizma na domovinu, čega su se plašili. U drugim zemljama, naročito u Nemačkoj i Austriji, savez je dejstvovao na domaćem terenu u obliku pan-pokreta, a u Francuskoj u manjem stepenu, u takozvanoj kolonijalnoj politici. Cilj tih pokreta bio je, da tako kažemo, da se imperijalizuje cela nacija (a ne samo njen višak), da se unutrašnja i spoljna politika kombinuju na takav način da se nacija može organizovati za pljačkanje stranih teritorija i za neprestanu degradaciju stranih naroda.

Uspon gomile iz te kapitalističke organizacije rano je primećen i njen su rast pažljivo i sa strahom zabeležili svi veliki istoričari devetnaestog veka. Istorijski pesimizam od Burkharta do Špenglera suštinski izvire iz tog razmišljanja. Ali ono što su istoričari, na žalost preokupirani samim fenomenom, propustili da shvate bilo je da se gomila ne može identifikovati sa narastajućom industrijskom radničkom klasom, a svako ne sa narodom u celini, već da je ona zapravo sastavljena od otpadaka svih klasa. Zbog tog sastava je izgledalo da su gomila i njeni predstavnici ukinuli klasne razlike, da su ti ljudi, koji su ostali s onu stranu klasno podeljene nacije, na-

---

ča ću treba smatrati tu službu... birano telo koje ispunjava holandsku prekomorsku misiju . Vidi De Kat Angelino, *Colonial Policy,* Chicago, 1931, II, 129.

[60] Predsednik nemačkog Kolonialverein-a , Hoenloe-Langenburg 1884. Vidi Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism. 1871-1885*, 1921.

rod sâm (*Volksgemeinschaft,* kako bi ih nacisti zvali), pre nego njegovo iskrivljenje i karikatura. Istorijski pesimisti su razumeli suštinsku neodgovornost ovog novog društvenog sloja, i oni su takođe ispravno predvideli mogućnost izvrgavanja demokratije u despotizam čiji bi tirani izrasli iz gomile i oslanjali se na njenu podršku. Oni nisu iskoristili to saznanje da razumeju da gomila nije samo ostatak i sporedni proizvod buržoaskog društva koji je ono direktno proizvelo, pa se zato uopšte i ne može sasvim odeliti od njega. Iz tog razloga nisu primetili stalan porast divljenja visokog društva prema podzemlju, koje se provlači kroz čitav devetnaesti vek, stalno odstupanje, korak po korak, od svih pitanja morala i razvoj ukusa u pravcu anarhičnog cinizma tog svog poroda. Na prelazu vekova, Drajfusova afera je pokazala da su podzemlje i visoko društvo Francuske bili tako tesno povezani da je konačno bilo teško bilo kog heroja među antidrajfusovcima smestiti bilo u jednu, bilo u drugu kategoriju.

To osećanje srodstva, združivanje roditelja sa svojim potomstvom, već klasično izrečeno u Balzakovim romanima, starije je od svih praktičnih ekonomskih, političkih i društvenih shvatanja i priziva u sećanje one osnovne psihološke crte novog tipa zapadnog čoveka koje je Hobs skicirao trista godina ranije. Ali tačno je de je uglavnom zahvaljujući shvatanjima do kojih je došla buržoazija tokom kriza i depresija koje su prethodile imperijalizmu, visoko društvo konačno priznalo da je spremno da prihvati revolucionarnu promenu u moralnim normama koju je predlagao Hobsov realizam i koju su sada ponovo predlagali gomila i njene vođe. U ubeđivanju buržoazije da odbaci ostatke zapadne tradicije, mnogo efektnija od njenog filozofa i njenog podzemlja bila je sama činjenica da je pra-greh prvobitne akumulacije kapitala tražio dodatne grehe da bi sistem nastavio da radi. To je konačno navelo nemačku buržoaziju da odbaci masku licemerja i da izričito prizna svoju vezu sa gomilom, otvoreno je pozivajući da brani interese njenog poseda.

Značajno je što će se to dogoditi u Nemačkoj. U Engleskoj i Holandiji je razvoj buržoaskog društva napredovao relativno mirno i buržoazija tih zemalja je vekovima živela u sigurnosti i bez straha. Međutim, u Francuskoj je njen uspon bio prekinut velikom narodnom revolucijom čije su se posledice mešale sa nadmoći koju je uživala buržoazija. U Nemačkoj, dalje, gde do druge polovine devetnaestog veka buržoazija nije dostigla pun razvoj, njen uspon je od početka bio praćen jačanjem revolucionarnog radničkog pokreta, sa skoro podjednako starom tradicijom. Što se buržoaska klasa osećala manje sigurnom u sopstvenoj zemlji, to je bila više u iskušenju da odbaci teški teret licemerja. Sklonost visokog društva prema gomili je u Francuskoj izašla na videlo ranije nego u Nemačkoj, ali je na kraju bila podjednako jaka u obe zemlje. Francuska je, međutim, zbog svoje revolucionarne tradicije i relativno slabe industrijalizacije, stvorila

relativno malu gomilu, tako da je njena buržoazija bila konačno prisiljena da potraži pomoć izvan granica i da postane saveznik Hitlerove Nemačke.

Kakva god da je prava priroda duge evolucije buržoazije u raznim evropskim zemljama, politički principi gomile, kakvi se sreću u imperijalističkim ideologijama i totalitarnim pokretima, pokazuju iznenađujuće jako srodstvo sa političkim ponašanjem buržoaskog društva ako je ono bez hipokrizije i nepremazano ustupcima hrišćanskoj tradiciji. Ono zbog čega je u skorije vreme nihilističko držanje gomile počelo buržoaziju toliko da intelektualno privlači jeste odnos prema principu, što daleko nadmašuje stvarno rođenje gomile.

Drugim rečima, nesrazmera između uzroka i posledice koja je karakterisala rođenje imperijalizma imala je svoje razloge. Preduslov višak bogatstva stvoren preteranom akumulacijom, kome je trebala pomoć gomile da nađe sigurnu, profitabilnu investiciju pokrenula je silu koja je uvek ležala u osnovi strukture buržoaskog društva, iako skrivena otmenijim tradicijama i blagoslovljenom hipokrizijom koju je La Rošfuko zvao poročni kompliment udeljen vrlini . U isto vreme potpuno neprincipijelna politika vlasti nije mogla da se sprovodi dok nije postojala masa naroda koja je bila oslobođena bilo kakvih principa i toliko brojčano nadmoćna da je prevazišla sposobnost države i društva da brinu o njoj. Činjenica da su ovu gomilu mogli upotrebiti samo imperijalistički političari i da su je mogle inspirisati samo rasne doktrine, pokazuje da je jedino imperijalizam mogao da smiri teške domaće, društvene i ekonomske probleme modernih vremena.

Hobsova filozofija, istina, ne sadrži ništa od modernih doktrina rase, koje ne samo da pokreću gomilu, već u svom totalitarnom obliku vrlo jasno pokazuju oblike organizacije kroz koje će čovečanstvo moći da nosi beskrajne procese kapitala i akumulacije vlasti sve do svog logičnog kraja i samouništenja. Ali Hobs je u najmanju ruku dao političkoj misli preduslove za sve doktrine rase, to jest, u principu je isključio ideju humanosti, koja čini jedinstvenu regulativnu ideju međunarodnog prava. Sa tvrdnjom da je spoljna politika neizostavno izvan društvenog ugovora, angažovana u večnom ratu svih protiv svih, što je zakon prirodnog stanja , Hobs je dao najbolji mogući teorijski osnov za te naturalističke ideologije, koje naciju smatraju za plemena koja je jedna od drugih odvojila priroda, bez bilo kakve veze, bez svesti o solidarnosti čovečanstva i samo sa zajedničkim instinktom samoočuvanja, koji čovek deli sa životinjskim svetom. Ako više ne važi ideja čovečanstva, čiji je ključni simbol zajedničko poreklo ljudske vrste, onda ništa nije verovatnije od teorije po kojoj je smeđa, žuta ili crna rasa potomak nekih drugih vrsta majmuna nego bela rasa, i da su svi zajedno prirodom predodređeni da ratuju jedni protiv drugih sve dok ne nestanu sa lica Zemlje.

Ako bi se dokazalo da je tačno da smo mi zarobljenici Hobsovog beskrajnog procesa akumulacije moći, tada bi organizacija gomile neizbežno pretvorila nacije u rase, jer ne postoji, pod uslovima društva koje akumulira moć ništa što povezuje pojedinace koji u samom procesu akumulacije vlasti i ekspanzije gube sve prirodne veze sa svojim srodnicima.

Rasizam može zaista da dovede do propasti zapadnog sveta, i zbog toga cele ljudske civilizacije. Kad Rusi postanu Sloveni, kad Francuzi prihvate ulogu komandanata *force noire,* kada se Englezi pretvore u bele ljude , kao što su već zbog kobne općinjenosti svi Nemci postali arijevci, tada će ova promena sama značiti kraj zapadnog čoveka. Ma šta govorili prirodnjaci, rasa je, politički rečeno, ne početak već kraj čovečanstva, ne izvor naroda već njihovo propadanje, ne prirodno rođenje čoveka već njegova neprirodna smrt.

ŠESTO POGLAVLJE: **Teorija rase pre rasizma**

AKO JE teorija rase bila nemački izum, kao što se ponekad tvrdi, onda je nemačka teorija (ma šta da je to) pobedila u mnogim delovima duhovnog sveta mnogo pre no što su nacisti započeli svoj zlokobni pokušaj da osvoje svet. Hitlerizam je koristio svoj jak međunarodni i unutar-evropski odziv tokom tridesetih jer je rasizam, iako državna doktrina samo u Nemačkoj, bio snažan trend svuda u javnom mnjenju. Politička ratna mašina nacista bila je davno u pokretu kada su 1939. nemački tenkovi počeli svoj marš razaranja, pošto se u političkom ratovanju na rasizam računalo kao na saveznika moćnijeg od ijednog plaćenog agenta ili tajne organizacije petokolonaša. Ojačani skoro dvadesetogodišnjim iskustvom u raznim glavnim gradovima, nacisti su bili uvereni da će njihova najbolja propaganda biti sama njihova politika rase, od koje, uprkos mnogim drugim kompromisima i prekršenim obećanjima, oni nisu nikad odstupili.[1] Rasizam uopšte nije bio novo ili tajno oružje, iako nikada ranije nije bio korišćen sa tako krajnjom doslednošću.

Istorijski gledano, teorija rase, sa korenima duboko u osamnaestom veku, pojavila se tokom devetnaestog veka u svim zapadnim zemljama istovremeno. Rasizam je bio moćna ideologija rasističkih politika od početka našeg veka. On je svakako upio i oživeo sve stare obrasce rasnih shvatanja koji, međutim, sami po sebi jedva da bi mogli da stvore rasizam ili da degenerišu u rasizam kao *Weltanschauung* ili ideologiju. Sredinom prošlog veka o shvatanjima rase se još uvek sudilo po merilu političkog razuma: Tokvil je pisao Gobinou o njegovim doktrinama: One su verovatno pogrešne, a svakako su pogubne. [2] Tek s kraja veka teorija rase dobila je dignitet i značaj kao jedna od glavnih duhovnih tekovina zapadnog sveta.[3]

Do zlokobnih dana grabeža oko Afrike teorija rase bila je jedan od mnogih slobodnih pravaca mišljenja koja su se, unutar opšteg okvira liberalizma, sukobljavala i borila za naklonost javnog mnjenja.[4] Samo nekoli-

[1] Za vreme nemačko-ruskog pakta nacistička propaganda je obustavila sve napade na bolj evizam , ali nikada nije odustala od rasne linije.

[2] Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau , u *Revue des deux Mondes*, 1907, tom 199, pismo od 17. novembra 1853.

[3] Najbolji duhovno-istorijski prikaz teorije rase po uzoru na istoriju ideja je Erich Voegelin, *Rasse und Staat,* Tuebingen, 1933.

[4] Za mno tvo sukobljenih pravaca mi ljenja devetnaestog veka vidi Carlon J. H. Hayes, *A Generation of Materialism,* New York, 1941, pp. 111-112.

cina tih teorija su postale razvijene ideologije, to jest, sistemi bazirani na prostom mišljenju koje se pokazalo dovoljno snažnim da privuče i zavede većinu ljudi, i dovoljno širokim da ih provede kroz različita iskustva i situacije svakodnevnog modernog života. Jer ideologija se od prostog mišljenja razlikuje po tome što tvrdi da ima ili ključ za istoriju ili rešenje za sve zagonetke kosmosa , ili da do u tančine poznaje skrivene opšte zakone koji, navodno, vladaju prirodom i čovekom. Nekoliko je ideologija zadobilo dovoljno važnosti da prežive tešku takmičarsku borbu ubeđivanja, a samo dve su izbile na vrh i u biti pobile sve druge: ideologija koja je tumačila istoriju kao prirodnu borbu klasa i druga koja je istoriju tumačila kao prirodnu borbu rasa. Obe su bile toliko privlačne za široke mase da su mogle da pridobiju podršku države i da se ustoliče kao zvanične nacionalne doktrine. Ali daleko nadmašujući okvire u kojima su se rasna i klasna teorija razvile u obavezujuće obrasce mišljenja, slobodno javno mnjenje ih je usvojilo do te mere da ne samo intelektualci, nego ni široke mase naroda više nisu uvažavale činjenice iz prošlosti ili sadašnjosti ukoliko one nisu bile u saglasnosti sa jednim od ovih pogleda.

Strašna moć ubeđivanja svojstvena glavnim ideologijama našeg vremena nije slučajna. Ubeđivanje nije mogućno ako ne naiđe na odziv ili iskustava ili želja, drugim rečima, neposrednih političkih potreba. Uverljivost u tim stvarima ne dolazi ni iz naučnih činjenica, kako različite vrste darvinista veruju, niti iz istorijskih zakona, kao što kažu istoričari koji tvrde da mogu da otkriju zakon prema kojem se civilizacije uspinju i propadaju. Svaka potpuna ideologija stvorena je, trajala je i razvijala se kao političko oružje, a ne kao teorijska doktrina. Istina je da je ponekad a takav je slučaj sa rasizmom ideologija menjala svoj prvobitni politički smisao, ali nijedna nije mogla nastati bez neposrednog kontakta sa političkim životom. Naučni aspekt ideologija je sekundaran i on izrasta iz želje da se pribave neoborivi argumenti. Njihova moć ubeđivanja je isto tako u rukama naučnika koji više nisu zainteresovani za rezultat svog istraživanja, koji su napustili svoje laboratorije i požurili da mnoštvu propovedaju svoja tumačenja života i sveta.[5] Tim naučnim propovednicima više nego

5 Haksli je zanemario sopstveno naučno istraživanje iz 70-ih nadalje, toliko je bio obuzet ulogom Darvinovog buldoga , lajući i ujedajući teologe (Hayes, *op. cit.,* str 126). Strast Ernsta Hekela prema popularizaciji naučnih rezultata, jaku barem kao što je njegova strast prema samoj nauci, nedavno je sa velikim odobravanjem istakao nacistički pisac H. Bruecher Ernst Haeckel, Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens u *Nationalsozialistische Monatshefte,* 1935, Heft 69.

Dva dosta ekstremna primera mogu da pokažu na ta su spremni naučnici. Obojica su bili dobrostojeći učenjaci koji su pisali tokom Prvog svetskog rata. Nemački istoričar umetnosti Josef Strzygowski je u svom *Altai, Iran und Völkerwanderung* (Leipzig, 1917) otkrio da se nordijska rasa sastoji od Nemaca, Ukrajinaca, Jermena, Persijanaca, Mađara, Bugara i Turaka (pp. 306-307). Udruženje lekara Pariza ne samo da je objavilo izve taj o pronalasku polihezije (preterane defekacije) i bromidrozisa (telesnog mirisa) u nemačkoj rasi već je

ikakvim naučnim otkrićima dugujemo to što danas ne postoji nijedna jedina nauka u koju kategorije teorije rase nisu duboko prodrle. To je opet nateralo istoričare, od kojih su neki bili u iskušenju da na nauku prebace odgovornost za teoriju rase, da izvesne rezultate bilo psiholoških bilo bioloških istraživanja proglase uzrocima umesto posledicama rasne teorije.[6] Pre bi se moglo reći suprotno. Zapravo, doktrini da sila zakon menja trebalo je nekoliko vekova (od sedamnaestog do devetnaestog) da osvoji prirodnu nauku i da stvori zakon preživljavanja onoga što je najprilagodljivije. I da je, da uzmemo drugi primer, teorija de Mestra i Šelinga o divljačkim plemenima kao o ostacima propadanja ranijih naroda odgovarala političkoj zamisli devetnaestog veka koliko teorija progresa, mi verovatno nikad ne bismo čuli o primitivnim ljudima i nijedan naučnik ne bi gubio vreme tražeći kariku koja nedostaje između majmuna i čoveka. Krivica nije ni do jedne nauke kao takve, već do izvesnih naučnika koji su ideologijama bili hipnotisani isto koliko i njihovi sugrađani.

Činjenica da je rasizam glavno ideološko oružje imperijalističke politike toliko je očigledna da neki proučavaoci više vole da izbegnu utrti put banalnih istina. Međutim, još uvek je u opticaju stara pogrešna koncepcija rasizma kao jedne vrste potenciranog nacionalizma. Potpuno se previđaju vredni radovi proučavalaca, posebno u Francuskoj, koji su dokazali da rasizam nije samo nešto različita pojava, već da nastoji da uništi nacionalnu državu kao zajednicu. Svedočeći o divovskom nadmetanju teorija rase i klase za vlast nad umovima modernih ljudi, neki su skloni da u jednoj vide

---

predložilo analizu urina za detektovanje germanskih vrsta; otkrilo se da nemački urin sadrži 20 posto neurinskog nitrogena nasuprot 15 posto kod drugih rasa. Vidi Jacques Barzun, *Race,* New York, 1937, p. 239.

6 Ovaj *quid pro quo* bio je delimično rezultat žara učenjaka koji su želeli da zabeleže svaki i najmanji primer u kome se pominjala rasa. Tako su oni relativno bezopasne autore, za koje je tumačenje putem rase bilo moguće i ponekad fascinirajuće uverenje, greškom proglašavali pravim rasistima. Takva uverenja, bezopasna po sebi, razvili su rani antropolozi kao polazne tačke svojih ispitivanja. Tipičan primer je naivna hipoteza koju je postavio Paul Broca, zapaženi francuski antropolog sa sredine pro log veka koji je tvrdio da mozak ima neke veze sa rasom i da je premeravanje lobanje najbolji način da se dođe do sadržaja mozga (citirano po Jacques Barzun, *op. cit.,* p. 162). Očigledno da je ova tvrdnja, ako je ne podupire poseban koncept ljudske prirode, jednostavno sme na.

Isto tako su i filolozi ranog devetnaestog veka sasvim nevini, a njihov je koncept arijevstva zaveo skoro sve proučavaoce rasizma da ih ubroje među propagatore ili čak izumitelje teorije rase. Kada su filolozi prekoračili granice čistog istraživanja, to je bilo zato to su želeli da uključe to vi e nacija u isto kulturno bratstvo. Rečima Ernesta Seillièrea, *La Philosophie de l Impérialisme,* 4 vols. 1903-1906: Postojala je neka vrsta opijenosti: moderna civilizacija je verovala da je povratila svoj pedigre... i rođen je organizam koji je u jedno zajedničko bratstvo obuhvatio sve nacije čiji je jezik pokazivao neku sklonost prema sanskritu. (Préface, Tome I, p. XXXV) Drugim rečima, ti ljudi su jo uvek bili u humanističkoj tradiciji osamnaestog veka i delili su njegovo odu evljenje stranim narodima i egzotičnim kulturama.

izraz nacionalnih a u drugoj izraz internacionalnih težnji, da veruju da je jedno mentalna priprema za nacionalne ratove, a da je drugo ideologija za građanske ratove. To nije isključeno, jer je Prvi svetski rat bio čudna mešavina starog nacionalnog i novog imperijalističkog sukoba, mešavina u kojoj su stare nacionalne parole dokazale da su za mase svih umešanih zemalja još uvek mnogo privlačnije nego ijedan imperijalistički cilj. Poslednji rat, međutim, koji je svuda imao kvislinge i kolaboracioniste, dokazao je da rasizam može da izazove građanske sukobe u svakoj zemlji i da je on jedno od najveštijih sredstava koje je ikada smišljeno za pripremu građanskog rata.

Jer tačno je da je teorija rase došla na scenu aktivne politike u trenutku kada su evropski narodi pripremali i do izvesnog stepena realizovali novu nacionalnu državu kao zajednicu. Od samog početka rasizam je smišljeno presecao sve nacionalne granice, određene geografski, lingvistički, tradicionalno ili bilo kojim drugim standardom i poricao nacionalnu državu kao takvu. Teorija rase, više nego teorija klase, uvek je bila prisutna senka koja prati razvoj diplomatske forme ophođenja evropskih nacija, dok konačno nije izrasla u moćno oružje za razaranje tih nacija. Istorijski govoreći, rasisti su imali manju meru patriotizma nego predstavnici svih ostalih internacionalnih ideologija zajedno i oni su jedini dosledno odbijali veliki princip na kome su izgrađene nacionalne organizacije naroda, princip jednakosti i solidarnosti svih naroda koji je garantovala ideja čovečanstva.

I: *Rasa aristokrata protiv nacije građana*

FRANCUSKU OSAMNAESTOG veka je karakterisalo neprekidno jačanje interesovanja za najrazličitije, najčudnije i čak najzaostalije narode. To je bilo vreme kada su se ljudi divili kineskom slikarstvu i kada su ga podražavali, kada je jedno od najčuvenijih dela veka nazvano *Lettres Persanes* i kada su putopisi bili najdraže štivo. Poštenje i jednostavnost divljih i necivilizovanih naroda suprotstavljani su sofisticiranosti i frivolnosti kulture. Mnogo pre nego što je devetnaesti vek sa svojim proširenim mogućnostima za putovanje doneo neevropski svet u dom svakog običnog građanina, francusko društvo osamnaestog veka je pokušalo da duhovno prisvoji sadržaj kultura i zemalja koje leže daleko izvan evropskih granica. Veliki entuzijazam prema novim ljudskim vrstama (Herder) ispunio je srca junaka Francuske revolucije koji su zajedno sa francuskom nacijom oslobodili sve narode svih boja pod francuskom zastavom. Entuzijazam prema čudnim i stranim zemljama kulminirao je u poruci bratstva, jer ga je inspirisala želja da u svakoj novoj i iznenađujućoj ljudskoj vrsti dokaže staru La Brijerovu izreku: *La raison est de tous les climats.*

Pa ipak u tom veku koji je stvorio naciju i u zemlji čovekoljublja moramo ući u trag klici onoga što se kasnije ispostavilo kao razoritelj nacija i kao uništitelj čovečanstva a to je moć rasizma.[7] Značajna je činjenica da je prvi autor koji je u Francuskoj prihvatio koegzistenciju različitih naroda različitog porekla, bio u isto vreme prvi koji je razradio određenu teoriju klasa. Kont de Bulenvilije, francuski plemić koji je pisao početkom osamnaestog veka i čija su dela objavljena posmrtno, tumačio je istoriju Francuske kao istoriju dve različite nacije, od kojih je jedna, germanskog porekla, pokorila starosedeoce, Gale , nametnula im svoje zakone, oduzela im zemlju i naselila se kao vladajuća klasa, velikaši čija su neograničena prava počivala na pravu osvajača i obavezi poštovanja koje uvek pripada jačem .[8] Angažovan uglavnom u traženju argumenata protiv sve veće političke moći *Tiers Etat* i njenih zagovornika, *nouveau corps* , koje su oformili *gens de lettres et de lois* , Bulenvilije je morao da se bori i sa monarhijom, jer francuski kralj nije više želeo da predstavlja velikaše kao *primus inter pares,* već naciju u celini; u njemu je, za trenutak, nova klasa u usponu našla svog najmoćnijeg zaštitnika. Da bi obnovio neosporni primat plemstva, Bulenvilije je predložio da njegovi plemići poreknu zajedničko poreklo sa francuskim narodom, razbiju jedinstvo nacije i proglase izvornu i zato večnu razliku.[9] Mnogo smelije nego većina kasnijih branilaca plemstva, Bulenvilije je poricao bilo kakvu predodređenu vezu sa tlom; on je dopuštao da su Gali bili duže u Francuskoj, da su Franci bili stranci i varvari. Svoju doktrinu je zasnovao isključivo na večnom pravu osvajanja i bez problema je tvrdio da je Frizija prava kolevka francuske nacije . Vekovima pre stvarnog razvoja imperijalističkog rasizma, slédeći jedino unutrašnju logiku svog koncepta, on je prvobitne stanovnike Francuske smatrao domorocima u modernom smislu ili, njegovim sopstvenim terminima, podanicima ne kralja, već svih onih čija je nadmoć poticala od osvajanja naroda koji će se po pravu rođenja zvati Francuzima .

Bulenvilije je bio pod dubokim uticajem doktrine sila-zakon sedamnaestog veka i on je svakako bio jedan od najdoslednijih savremenih Spinozinih učenika, čiju je *Etiku* preveo i čiji je *Teološko-politički traktat* analizirao. U njegovoj recepciji i primeni Spinozinih političkih ideja sila je

[7] Francuski autor iz esnaestog veka Francois Hotman, *Franco-Gallia,* ponekad se smatra prethodnikom rasnih doktrina osamaestog veka, kao kod Ernst Sellière, *op. cit.* Teophile Simar je protiv ove pogre ne koncepcije s pravom protestovao: Hotman se ne pojavljuje kao apologet Tevtonaca, već kao branilac naroda koji je bio potlačen monarhijom (*Etude Critique sur la formation de la doctrine des Races au 18e et son expansion au 19e siècle,* Bruxelles, 1922, p. 20).

[8] *Histoire de l Ancien gouvernement de la France,* 1727, Tome I, p. 33.

[9] Da je istorija grofa Bulenvilijea zami ljena kao političko oružje protiv *Tiers Etat,* utvrdio je Montesquieu, *Esprit de Lois,* 1748, XXX, chap. X.

pretvorena u osvajanje, a osvajanje je igralo neku vrstu jedinstvene procene prirodnih kvaliteta i prednosti ljudi i nacija. U tome možemo otkriti prve tragove kasnijih naturalističkih transformacija kroz koje je doktrina sila-zakon imala da prođe. Ovaj stav zaista potvrđuje činjenica da je Bulenvilije bio jedan od izuzetnih slobodnih mislilaca svoga doba i da njegovi napadi na katoličku crkvu nisu bili motivisani samo antiklerikalizmom.

Bulenvilijeova teorija, međutim, još uvek ima veze sa narodima a ne sa rasama; ona pravo superiornog naroda zasniva na istorijskom činu, osvajanju, a ne na fizičkoj činjenici iako je istorijski čin već imao izvestan uticaj na prirodne osobine pokorenog naroda. Ona pronalazi dva različita naroda u Francuskoj da bi ih suprotstavila novoj nacionalnoj ideji, koju je kao takvu do izvesnog stepena zastupala apsolutna monarhija u savezu sa *Tiers Etat.* Bulenvilije je anacionalan u vreme kada se ideja nacionalnog doživljavala kao nova i revolucionarna, mada se još nije pokazalo, kao kasnije u Francuskoj revoluciji, koliko je blisko povezana sa demokratskim oblikom vladavine. Bulenvilije je pripremao svoju zemlju za rat ne znajući šta građanski rat znači. On je predstavnik mnogih plemića koji nisu sebe videli kao predstavnike nacije, već kao odvojenu vladajuću kastu čija snaga ima mnogo više zajedničkog sa pripadnicima istog društvenog položaja i situacije nekog drugog naroda nego sa svojim zemljacima. Zapravo su ti antinacionalni trendovi izvršili uticaj u miljeu *émigés,* a konačno su ih apsorbovale nove i izrazito rasne doktrine u kasnom devetnaestom veku.

Tek kad je izbijanje Francuske revolucije nateralo veliki broj francuskih plemića da potraži utočište u Nemačkoj i Engleskoj, Bulenvilijeove ideje su pokazale koliko su korisne kao političko oružje. U međuvremenu se održao njegov uticaj na francusku aristokratiju, kao što se može videti u delima drugog konta, konta Dibua-Nanseja,[10] koji je želeo da još tešnje poveže francusko plemstvo sa njegovom kontinentalnom braćom. Uoči revolucije se taj zastupnik francuskog feudalizma osetio tako nesigurnim da se nadao stvaranju jedne vrste *Internationale* aristokratije varvarskog porekla ,[11] i pošto je nemačko plemstvo bilo jedino čiju je pomoć eventualno mogao da očekuje, otuda je takođe pretpostavio da je pravo poreklo francuske nacije identično sa poreklom Nemaca i francuskih nižih klasa, koje, iako ne više robovi, nisu bile slobodne po rođenju već affranchissement , po milosti onih koji su slobodni po rođenju, plemstva. Nekoliko godina kasnije francuski izgnanici zaista su pokušali da oforme *internationale* aristokrata da bi ugušili revolt onih koje su smatrali stranim porobljenim narodom. I iako je praktičnija strana toga pokušaja pretrpela spek-

[10] *Les Origines de l Ancien Gouvernement de la France, de l Allemagne et de l Italie*, 1789.

[11] Seillière, *op. cit.,* p. XXXII.

takularan poraz kod Valmija, *émigrés* kao Šarl Fransoa Dominik de Vilie, koji je oko 1800. suprotstavio *Gallo-Romains* Germanima, ili kao Vilhelm Alter, koji je deceniju kasnije sanjao o federaciji svih germanskih naroda,[12] nisu priznavali poraz. Njima verovatno nikada nije palo na pamet da su zapravo izdajnici, toliko su čvrsto bili uvereni da je Francuska revolucija rat između stranih naroda kao što je to Fransoa Gizo mnogo kasnije ustvrdio.

Dok je Bulenvilije, sa smirenom lakoćom manje uzburkanog vremena, zasnovao prava plemstva na pravima osvajanja bez neposrednog odbacivanja same prirode druge, pokorene nacije, kont de Monlozje, jedna od pomalo sumnjivih ličnosti među francuskim izgnanicima, otvoreno je izrazio prezir prema tom narodu koji se uzdigao od robova... (mešavini) svih rasa i svih vremena .[13] Vremena su se očigledno promenila i plemići koji nisu više pripadali pokorenoj rasi morali su takođe da se menjaju. Napustili su staru ideju, tako dragu Bulenvilijeu i čak Monteskjeu, da samo osvajanje, *fortune des armes,* određuje sudbinu čoveka. Valmi plemićkih ideologija nastupio je kada je opat Sieje u svom čuvenom pamfletu rekao *Tiers Etat* da pošalju nazad u šume Frankonije sve one porodice koje održavaju apsurdnu pretenziju da su naslednici osvajačke rase i da će uspeti u svojim pravima .[14]

Dosta je čudno da su od tih ranih vremena kada su francuski plemići u svojoj klasnoj borbi protiv buržoazije otkrili da pripadaju jednoj drugoj naciji, da imaju drugo genealoško poreklo i da su mnogo čvršće povezani sa međunarodnom kastom nego sa tlom Francuske, sve francuske rasne teorije podržale germanizam ili barem superiornost nordijskih naroda protiv svojih sopstvenih zemljaka. Jer ako su se ljudi Francuske revolucije mentalno identifikovali sa Rimom, to nije bilo zato što su germanizmu svog plemstva suprotstavili latinizam *Tiers Etat,* već zato što su osetili da su oni duhovni naslednici rimskih republikanaca. To istorijsko pitanje, nasuprot plemenskoj identifikaciji plemstva, moglo bi biti jedan od uzroka koji su sprečili latinizam da se pojavi kao posebna rasna doktrina. U svakom slučaju, paradoksalno zvuči, ali činjenica je da će Francuzi pre Nemaca ili Engleza insistirati na toj *idée fixe* germanske superiornosti.[15] A ni rođenje germanske rasne svesti posle pruskog poraza 1806, koja je bila

[12] Vidi René Maunier, *Sociologie Coloniale,* Paris, 1932, Tome II, p. 115.

[13] Montlozije je čak i u iznanstvu bio u bliskoj vezi sa francuskim efom policije Fu eom, koji mu je pomagao da popravi svoje jadno finansijsko izbegličko stanje. Kasnije je on služio kao Napoleonov tajni agent u francuskom dru tvu. Vidi Joseph Brugerette, *Le Comte Montlosier,* 1931, i Samar, *op. cit.,* p. 71.

[14] *Qu est-ce-que le Tiers Etat?* (1789) objavljeno kratko pre izbijanja revolucije. Prevod citiran prema J. H. Clapham, *The Abbé Siéyes,* London, 1912, p. 62.

[15] Istorijski, arijevstvo ima poreklo u feudalizmu osamnaestog veka, a podržao ga je germanizam devetnaestog veka , primećuje Seillière, *op. cit.,* p. II.

uperena protiv Francuza, nije promenilo smer rasnih ideologija u Francuskoj. Četrdesetih godina prošlog veka, Ogisten Tieri držao se još uvek identifikacije klasa i rasa, i pravio razliku između germanskog plemstva i keltske buržoazije ,[16] i opet je plemić, kont de Remiza proglasio da je evropska aristokratija germanskog porekla. Konačno, kont de Gobino je jedno mišljenje, koje je već bilo opšteprihvaćeno među francuskim plemstvom, razvio kao punu istorijsku doktrinu, tvrdnjom da je otkrio tajni zakon sumraka civilizacija i da je podigao istoriju do digniteta prirodne nauke. S njim je teorija rasne završila prvi i otpočela drugi stepen čiji su uticaji morali da se osećaju do dvadesetih godina ovoga veka.

II: *Rasno jedinstvo kao zamena za nacionalnu emancipaciju*

TEORIJA RASE u Nemačkoj razvila se tek kad je Napoleon porazio staru prusku vojsku. Ona svoj uspon duguje pruskim patriotima i političkom romantizmu više nego plemstvu i njegovim zagovornicima. Nasuprot francuskom tipu teorije rase kao oružja za građanski rat i za cepanje nacije, nemačka teorija rase je stvorena u naporu da se narod ujedini protiv strane dominacije. Njeni autori nisu tražili saveznike izvan granica, već su želeli da u narodu probude svest o zajedničkom poreklu. Ovo je zapravo isključilo plemstvo sa njegovim ozloglašenim kosmopolitskim vezama koje su, međutim, bile manje karakteristične za pruske junkere nego za ostatak evropskog plemstva; u svakom slučaju isključilo je mogućnost ove teorije rase koja se zasnivala na pripadanju najekskluzivnijoj klasi naroda.

Pošto su nemačku teoriju rase pratili dugo sputavani napori za ujedinjenje brojnih nemačkih država, ona je, na svom ranom stepenu, ostala tako blisko povezana sa više opštih nacionalnih osećanja da je dosta teško napraviti razliku između prostog nacionalizma i jasno određenog rasizma. Bezazlena nacionalna osećanja izrazila su se u onome što mi danas znamo kao rasnu terminologiju, tako da su čak istoričari koji nemački vid rasizma dvadesetog veka identifikuju sa osobenim jezikom nemačkog nacionalizma skloni da zamene nacizam za nemački nacionalizam, pomažući tako potcenjivanju strašne privlačnosti Hitlerove propagande i na druge države. Te posebne prilike nemačkog nacionalizma promenile su se tek kada je posle 1870. došlo do sjedinjenja nacije i kada se nemački rasizam potpuno razvio, zajedno sa nemačkim imperijalizmom. Od tih ranih vremena, međutim, preživeo je priličan broj karakteristika koje su ostale značajne za poseban nemački vid teorije rase.

[16] Lettres sur l histoire de France (1840).

Nasuprot Francuskoj, pruski plemići su osetili da je njihov interes blisko povezan sa položajem apsolutne monarhije i najzad su, od vremena Fridriha II, tražili da budu priznati kao zvanični predstavnici nacije u celini. Sa izuzetkom nekoliko godina pruskih reformi (1808-1812), prusko plemstvo nije plašio uspon buržoaske klase, koja je možda želela da preuzme vlast, niti je ono moralo da se boji koalicije između srednje klase i vladajuće kuće. Pruski kralj, do 1809. najveći zemljoposednik, ostao je *primus inter pares,* uprkos svim reformatorskim naporima. Teorija rase, međutim, razvila se izvan plemstva, kao oružje izvesnih nacionalista koji su želeli ujedinjenje svih naroda koji govore nemačkim jezikom i zbog toga su insistirali na zajedničkom poreklu. Oni su bili liberali u tom smislu što su se snažno suprotstavljali isključivoj vlasti pruskih junkera. Sve dok se to zajedničko poreklo definisalo zajedničkim jezikom, teško se može govoriti o teoriji rase.[17]

Vredi primetiti da je tek posle 1814. to zajedničko poreklo češće opisivano u smislu krvne veze , ili porodičnih veza, plemenskog jedinstva, ili nemešovitog porekla. Definicije koje su se pojavile skoro istovremeno u pisanjima katolika Jozefa Geresa i nacionalističkih liberala kao što je Ernst Moric Arnt ili F. L. Jan svedoče o potpunom porazu nada u porast pravih nacionalnih osećanja u nemačkom narodu. Iz neuspeha da se narod uzdigne do nacionalnog, iz nedostatka zajedničkog istorijskog sećanja i očigledne široke apatije prema sudbini u budućnosti, rodila se prirodna privlačnost koja se obratila plemenskim instinktima kao mogućoj zameni za ono što je ceo svet nekad gledao kao slavu i moć francuske državnosti. Organsku doktrinu istorije za koju je svaka rasa odvojena, kompletna celina [18] izmislili su ljudi kojima su ideološke doktrine nacionalnog jedinstva bile potrebne kao zamena za političku državnost. Potisnuti nacionalizam je doveo do Arntove tvrdnje da su Nemci koji su očigledno poslednji razvili organsko jedinstvo imali sreće da budu od jednostavne, nemešane loze, nepatvoren narod .[19]

Organske naturalističke definicije naroda su izuzetno karakteristične za nemačke ideologije i nemački istorizam. One, međutim, još uvek nisu stvarni rasizam, jer isti ljudi koji se služe tim rasnim izrazima ipak su stožer idejama nepatvorene državnosti, jedinstva svih naroda. Tako u istom članku u kome Jan poredi zakone naroda sa zakonima animalnog života, on insistira i na iskrenoj, jednakoj pluralnosti naroda u čijoj potpunoj

[17] Na primer u: Fridrich Schlegel *Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804-1806,* II, 357. Isto važi i za Ernsta Morica Arnta. Vidi Alfred P. Pundt, *Arndt and the National Awakening in Germany,* New York, 1935, p. 116 f. Čak i Fihte, čuveno žrtveno jagnje za teoriju rase, gotovo nikad nije pre ao granice nacionalizma.

[18] Joseph Goerres u *Rheinischer Merkur,* 1814, No. 25.

[19] U *Phantasien zur Berichtigung der Urteile über künftige deutsche Verfassungen,* 1815.

mnoštvenosti čovečanstvo može da se ostvari.[20] A Arnt, koji će kasnije izraziti jake simpatije prema nacionalnim oslobodilačkim pokretima Poljaka i Italijana, uzviknuo je: Proklet bio svako ko podjarmljuje i vlada stranim narodima. [21] U onoj meri u kojoj nemačka nacionalna osećanja nisu bila plod nepatvorenog nacionalnog razvoja, već više reakcija na stranu okupaciju,[22] nacionalne doktrine su bile čudno negativnog karaktera, određene da stvore zid oko naroda, da budu zamena za granice koje ne bi mogle biti jasno definisane ni geografski ni istorijski.

Ako je, u ranom obliku francuske aristokratije, teorija rase korišćena kao instrument unutrašnje podele, a ispostavilo se da je oružje za građanski rat, ovaj rani oblik nemačke rasne doktrine izmišljen je kao oružje unutrašnjeg nacionalnog jedinstva i ispostavilo se da je oružje za nacionalne ratove. Kao što bi propast francuskog plemstva, kao važne klase u francuskoj naciji, učinila ovo oružje beskorisnim da ga neprijatelji Treće republike nisu oživeli, tako bi za postizanje nemačkog nacionalnog jedinstva organska doktrina istorije izgubila svoj značaj da moderni imperijalistički spletkari nisu želeli da je ožive ne bi li se dopali narodu i sakrili svoje odvratno lice pod pristojnim velom nacionalizma. To nije tako kod jednog drugog izvora nemačkog rasizma koji je, prividno udaljeniji od političke scene, imao mnogo nepatvorenije držanje pod kasnijim političkim ideologijama.

Politički romantizam optužuju da je stvorio teoriju rase. Mogli bismo ga optužiti i za razne druge neodgovorne teorije. Adam Miler i Fridrih Šlegel su simptomatični za opšte poigravanje moderne misli u kojoj skoro svaka teorija može privremeno da pusti koren. Nijedna realna stvar, nijedan istorijski događaj, nijedna politička ideja nije bila sigurna od sveobuhvatne i sverazorne manije po kojoj bi ti prvi literati uvek mogli naći nove i originalne mogućnosti za nove i fascinantne ideje. Svet mora biti romantizovan , kao što je to Novalis rekao, želeći da dâ visok smisao običnom, misteriozni smisao svakidašnjem, dignitet nepoznatog nečem dobro znanom .[23] Jedna od tih romantizovanih tema je bio narod, koji se u tre-

[20] Živitinje iz me anog stada nemaju stvarnu rasplodnu moć; slično tome, hibridni narodi nemaju sopstveno rasplođavanje naroda... predak čovečanstva je mrtav, izvorna rasa je izumrla. Zato je svaki narod koji izumire nesreća za čovečanstvo... Ljudska plemenitost ne može da se izrazi samo u jednom narodu. U *Deutsches Volkstum*, 1810.

Isti primer je izrazio Geres, koji je uprkos svojoj naturalističkoj definiciji naroda (svi članovi su ujedinjeni zajedničkom krvnom vezom) sledio istinski nacionalni princip kad tvrdi: Nijedna grana nema prava da vlada drugom (*op. cit.*).

[21] *Blick aus der Zeit auf die Zeit*, 1814. Prevod citiran iz Alfred P. Pundt, *op. cit.*

[22] Tek kad su Austrija i Pruska pale posle uzaludne borbe, počeo sam ja izistinski da volim Nemačku... kako je Nemačka podlegala osvajanju i potčinjavanju, za mene je postajala jedna i neraskidiva , pi e E. M. Arndt u svom *Erinuerungen aus Schweden*, 1818, p. 82. Prevod citiran iz Pundt, *op. cit.,* p. 151.

[23] Neue Fragmentensammlung (1798) u *Schriften*, Leipzig, 1929, Tome II, p. 335.

nutku mogao pretvoriti u državu ili porodicu ili plemstvo ili bilo šta drugo što je slučajno sinulo jednom od tih intelektualaca, ili što im je kasnije, kada su upoznali stvarnost svakodnevnog hleba naručio za pare neki patron.[24] Zato je skoro nemoguće proučavati razvoj ijedne od tih teorija koje su se slobodno nadmetale, kojima devetnaesti vek tako obiluje, a da se ne naiđe na romantizam u njegovoj nemačkoj formi.

To što su ti prvi moderni intelektualci zapravo pripremali nije bio toliko razvoj neke posebne teorije, već opšti mentalitet modernih nemačkih učenjaka; ovi su više nego jednom dokazali da se jedva može naći ijedna ideologija kojoj se oni ne bi voljno podredili, ako se dovede u pitanje jedina stvarnost koju čak i romantičar teško može da previdi stvarnost njihovog položaja. Za ovo čudno ponašanje romantizam je imao savršen izgovor u svojoj neograničenoj idealizaciji personalnosti , ličnosti čija je gola samovolja postala dokaz genija. Što god je služilo takozvanoj kreativnosti, to jest, potpuno samovoljnoj igri ideja , moglo je postati centar celokupnog pogleda na život i svet.

Ovaj svojstveni cinizam romantičkog obožavanja ličnosti omogućio je izvesne moderne stavove među intelektualcima. Njih je prilično dobro predstavljao Musolini, jedan od poslednjih naslednika ovog pokreta, kada je opisivao sebe u isto vreme kao aristokratu i demokratu, revolucionara i reakcionara, proletera i antiproletera, pacifistu i antipacifistu . Okrutni individualizam romantičara nije značio nikad ništa ozbiljnije nego da je svako slobodan da za sebe stvori sopstvenu ideologiju . Novo u Musolinijevom eksperimentu je bio pokušaj da to izvede sa svom raspoloživom energijom .[25]

Zbog tog svojstvenog relativizma skoro može da se previdi neposredan doprinos romantizma razvoju teorije rase. U anarhičnoj igri čija pravila u određeno vreme daju svakome pravo na makar jedno lično i samovoljno mišljenje, podrazumeva se da svaka pomisao može da se formuliše i u datom trenutku štampa. Mnogo karakterističnije od ovog haosa bilo je temeljno verovanje u ličnost kao krajnji cilj po sebi. U Nemačkoj, gde se sukob između plemstva i srednje klase u usponu nikad nije vodio na političkoj sceni, obožavanje ličnosti razvilo se kao jedino sredstvo sticanja makar jedne vrste društvene emancipovanosti. Vladajuća klasa zemlje otvoreno je pokazala svoj tradicionalni prezir prema biznisu i odbojnost prema udruživanju sa trgovcima uprkos porastu njihovog bogatstva i značaja, tako da nije bilo lako naći sredstva za zadobijanje neke vrste samopošto-

[24] Za romantični stav u Nemačkoj vidi Carl Schmitt, *Politische Romantik,* München, 1925.

[25] Mussolini, Relativismo e Fascismo u *Diaturna,* Milano, 1924. Prevod citiran iz F. Neumann, *Behemoth,* 1932, pp. 462-463.

vanja. Klasični nemački *Bildungsroman, Wilhelm Meister,* u kome junaka iz srednje klase obrazuju plemići i glumci jer je buržoa u sopstvenoj društvenoj sferi bez ličnosti , dovoljno svedoči o beznadežnosti situacije.

Nemački intelektualci, iako jedva da su zagovarali političku borbu za srednju klasu kojoj su pripadali, vodili su ogorčenu i, na žalost, veoma uspešnu bitku za društveni status. Čak i oni koji su pisali u odbranu plemstva, osetili su da je ipak njihov interes u pitanju čim su došli do društvenih položaja. Da bi ušli u takmičenje sa pravima i osobinama dobijenim rođenjem, formulisali su novi koncept urođene ličnosti koji je trebalo da zadobije opšte odobravanje unutar buržoaskog društva. Kao titula naslednika neke stare porodice, urođena ličnost se dobijala rođenjem a ne po zasluzi. Baš kao što je nedostatak zajedničke istorije za formiranje nacije bio veštački prevaziđen putem naturalističkog koncepta organskog razvoja, tako se, u društvenoj sferi, pretpostavilo da sama priroda donosi titulu kad ju je politička realnost uskratila. Liberalni pisci su se uskoro hvalisali pravim plemstvom nasuprot otrcanim titulama barona ili drugih, koje mogu biti date ili oduzete, i tvrdili su, stoga, da prirodne privilegije, kao što su snaga ili genije nijedno ljudsko delo ne može da kopira.[26]

Diskriminatorska crta ovog novog društvenog koncepta smesta se potvrdila. Tokom dugog perioda čistog društvenog antisemitizma, koji je uveo i pripremio otkriće mržnje prema Jevrejima kao političko oružje, ponašanje jevrejskih kolega razlikovalo se od ponašanja prosečnog biznismena po nedostatku urođene ličnosti , urođenog nedostatka takta, po odsustvu unutrašnje stvaralačke sposobnosti, urođene sklonosti prema trgovini, itd. U grozničavom naporu da sakupi nešto sopstvenog ponosa protiv kastinske arogancije junkera, ne usuđujući se, međutim, da se bori za političko vođstvo, buržoazija je od samog početka želela da gleda s visine, ne toliko na druge klase niže od sebe, već jednostavno na druge narode. Najznačajnije u tim naporima je malo književno delo Klemensa Brentana[27] koje je bilo napisano za ultranacionalistički klub Napoleonovih protivnika koji su se okupili 1808. pod imenom Die Christlich-Deutche Tischgesellschaft i koje se čitalo u klubu. U svom prefinjenom i duhovitom maniru, Brentano ukazuje na kontrast između urođene ličnosti , genijalne ličnosti i filistra , koga odmah identifikuje sa Francuzima i Jevrejima. Tako će nemačka buržoazija pokušati barem drugim narodima da pripiše sve osobine koje je plemstvo preziralo kao tipično buržoaske prvo Francuzima, zatim Englezima, a Jevrejima uvek. Što se tiče misterio-

[26] Vidi veoma interesantan pamflet protiv plemstva, liberalnog pisca Buchholza, *Untersuchungen ueber den Geburtsadel,* Berlin, 1807, p. 68: Pravo plemstvo... ne može se dati ili oduzeti, jer, kao vlast ili genije, samo sebe postavlja i po sebi postoji.

[27] Clemens Brentano, *Der Philister vor, in und nach der Geschichte,* 1811.

znih osobina koje je urođena ličnost dobila rođenjem, one su bile potpuno iste kao osobine koje su pravi pruski junkeri tvrdili da oni poseduju.

Iako su na ovaj način norme plemstva doprinele usponu teorije rase, sami junkeri nisu ništa radili na oblikovanju ovog mentaliteta. Jedini junker toga perioda koji je razvio sopstvenu političku teoriju, Ludvig fon der Marvic, nikada nije koristio rasne izraze. Po njemu, nacije deli jezik što je duhovna a ne fizička razlika. Žestoko se protivio Francuskoj revoluciji, govorio je kao Robespjer kada je došlo do mogućnosti agresije jedne nacije protiv druge: Ko cilja na širenje svojih granica, treba da se smatra nelojalnim, izdajnikom u celoj evropskoj zajednicoi jednakih država .[28] Adam Miler je insistirao na čistoti porekla kao ispitu plemstva, a Haler je, tvrdeći da prirodni zakon nalaže da jaki vladaju nad slabim, prešao preko očigledne činjenice da oni koji su moćni vladaju onima koji su lišeni moći. Plemići su, naravno, bili puni entuzijazma kada su saznali da njihova uzurpacija vlasti ne samo da je legalna, već je u saglasnosti sa prirodnim zakonima, tako da je posledica buržoaskih definicija bilo to što su plemići tokom devetnaestog veka mnogo pažljivije izbegavali *mesalliance* .[29]

To insistiranje na zajedničkom plemenskom poreklu kao suštini državnosti, koje su formulisali nemači nacionalisti tokom rata 1814. i posle njega, i naglasak koji su romantičari stavili na urođenu ličnost i prirodno plemstvo, intelektualno su utrli put teoriji rase u Nemačkoj. Iz onog prvog je iznikla organska doktrina istorije sa svojim prirodnim zakonima; iz ovog drugog se krajem veka uzdigao groteskni homunkulus tog supermena čija je prirodna sudbina da vlada svetom. Sve dok su išli rame uz rame, ovi trendovi bili su samo sredstva privremenog spasa od političke realnosti. Čim su se stopili, oni su formirali samu osnovu za rasizam kao potpunu ideologiju. Ovo se, međutim, nije prvo dogodilo u Nemačkoj, već u Francuskoj i to nisu izveli intelektualci srednje klase, već jedan visoko nadaren i frustriran plemić, grof de Gobino.

III: *Novi ključ za istoriju*

GROF ARTIR DE GOBINO je 1853. objavio *Essai sur l Inégalité des Races Humaines,* koji, samo nekih pedeset godina kasnije, na prelazu vekova, postade neka vrsta udžbenika istorije za teorije rasa. Prva rečenica u če-

[28] Entwurf eines Friedenspaktes u Gerhard Ramlow, *Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen,* Historische Studien, Heft 185, p. 92.

[29] Vidi Sigmund Neumann, *Die Stufen des preussischen Konservatismus,* Historische Studien, Heft 190, Berlin 1930. Posebno pp. 48, 51, 64, 82. Za Adama Müllera vidi: *Elemente der Staatskunst,* 1809.

tvorotomnom delu Pad civilizacije je najupadljivija i u isto vreme najmračnija od svih istorijskih pojava [30] jasno pokazuje suštinski novo i moderno interesovanje svoga autora, novo pesimistično raspoloženje koje prožima njegovo delo i koje je ideološka snaga sposobna da ujedini sve prethodne činioce i konfliktna mišljenja. Zaista, od pamtiveka je čovečanstvo želelo da sazna što više o prošlim kulturama, palim carstvima, izumrlim narodima; ali niko pre Gobinoa nije mislo o nalaženju jednog jedinog razloga, jedne jedine sile po kojoj se sve civilizacije uvek i svuda uspinju i padaju. Izgleda da su doktrine o propasti u veoma bliskoj vezi sa teorijom rase. Svakako nije slučajno što je jedan drugi rani ubeđenik u rase , Bendžamin Dizraeli, bio podjednako fasciniran padom kulture, dok s druge strane Hegel, čija se filozofija u velikoj meri bavila dijalektičkim zakonom napretka u istoriji, nikada nije bio zainteresovan za uspon i pad kultura kao takvih, niti za ijedan zakon koji bi objašnjavao smrt nacije: Gobino je precizno izložio takav zakon. Bez uticaja darvinizma ili bilo koje druge evolucionističke teorije, ovaj istoričar se hvalisao da je uveo istoriju u porodicu prirodnih nauka, našao prirodne zakone svih otkrića, redukovao sve duhovne izraze ili kulturne pojave na nešto što na temelju egzaktne nauke naše oči mogu da vide, naše uši da čuju, ruke da dodirnu .

Najviše iznenađuje onaj aspekt ove teorije, koja je pokrenuta u sred optimističkog devetnaestog veka, koji se tiče činjenice da je autor fasciniran padom, a jedva zainteresovan za uspon civilizacije. U vreme pisanja ove rasprave Gobino je vrlo malo razmišljao o upotrebi svoje teorije kao oružja aktuelne politike i zato je imao hrabrsoti da ocrta inherentne kobne posledice svog zakona propasti. Nasuprot Špengleru, koji proriče samo sumrak zapadne kulture, Gobino je sa naučnom preciznošću prorekao ništa manje nego definitivan nestanak čoveka ili, njegovim rečima, ljudske rase sa lica zemlje. Posle četiri toma ponovnog ispisivanja ljudske istorije, on zaključuje: Čovek dolazi u iskušenje da pripiše ukupno trajanje od 12 do 14 hiljada godina ljudskoj vladavini nad Zemljom i ta era bi se delila u dva perioda: prvi je prošao i obuhvatio mladost... drugi je počeo i svedočiće o silaznom putu ka starosti .

Tačno je zapažanje da se Gobino, trideset godina pre Ničea, bavio problemom décadance .[31] Međutim, razlika je u tome što je Niče imao temeljno iskustvo evropske dekadencije, pošto je pisao u vreme kad je ovaj pokret bio na vrhuncu sa Bodlerom u Francuskoj, Svinbernom u Engleskoj i Vagnerom u Nemačkoj, dok je Gobino bio jedva svestan mnogostrukosti modernog *taedium vitae* i može se posmatrati kao poslednji naslednik

[30] Prevod citiran iz *The Inequality of Human Races,* translated by Adrien Collins, 1915.

[31] Vidi Robert Dreyfus, La vie et les prophéties du Comte de Gobineau , Paris, 1905 u *Cahiers de la quinzaine,* Ser. 6, Cah. 16, p. 56.

Bulenvilijea i prognanog francuskog plemstva, koje se, bez psiholoških mršenja, jednostavno (i s pravom) plašilo za sudbinu aristokratije kao kaste. S izvesnom naivnošću, on je skoro doslovno prihvatio doktrine osamnaestog veka o poreklu francuskog naroda: buržuji su potomci galsko-romanskih robova, plemići su potomci Germana.[32] Isto to se tiče i njegovog insistiranja na internacionalnom karakteru plemstva. Moderniji aspekt njegovih teorija otkrivan je u činjenici da je on možda bio varalica (njegova francuska titula je bila više nego sumnjiva), da je preterivao i natezao starije doktrine dok one ne bi postale očigledno smešne prisvajao je za sebe genealogiju koja je vodila preko skandinavskih gusara do Odina: Ja sam, takođe, od rase bogova. [33] Ali njegova prava važnost sastoji se u tome što je usred ideologija progresa on propovedao propast, kraj čovečanstva u laganoj prirodnoj katastrofi. Kada je Gobino otpočeo svoje delo, u doba buržoaskog kralja Luja Filipa, sudbina plemstva izgledala je zapečaćena. Plemstvo više nije trebalo da se boji pobede *Teirs Etat,* ona se već dogodila i moglo je samo da se žali. Njihova nesreća, kako ju je izrazio Gobino, katakad je bila veoma blizu velikom očajanju pesnika dekadencije koji su, nekoliko decenija kasnije, pevali o krhkosti svih ljudskih stvari *les neiges d antan,* o lanjskom snegu. Što se tiče samog Gobinoa, ovo srodstvo je dosta uzgredno; ali interesantno je zabeležiti da čim je srodstvo ustanovljeno, ništa nije moglo sprečiti veoma ugledne intelektualce na prelazu veka, kao što su Rober Drajfus u Francuskoj ili Tomas Man u Nemačkoj, da Odinovog potomka uzmu ozbiljno. Davno pre no što su se ono što je užasno i ono što je besmisleno stopili u nešto što je sa ljudskog gledišta nerazumljiva mešavina, koja je zaštitni znak našeg veka, besmisleno je izgubilo moć da ubija.

Isto tako, zbog neobičnog pesimističkog raspoloženja, zbog aktivnog očajanja poslednjih decenija veka, Gobino je stekao zakasnelu slavu. Ovo, međutim, ne znači da je on lično bio preteča generacije veselog plesa smrti i trgovine (Džozef Konrad). On nije bio ni državnik koji veruje u biznis niti pesnik koji slavi smrt. On je bio samo čudna mešavina frustriranog plemića i romantičnog intelektualca koji je rasizam izmislio skoro slučajno. To je bilo onda kada je video da ne može jednostavno da prihvati stare doktrine dva naroda unutar Francuske i da, s obzirom na promenjene okolnosti, mora da revidira stari stav da su najbolji ljudi neizostavno u vrhu društva. U tužnoj suprotnosti u odnosu na svoje učitelje, on je morao da objašnjava zašto najbolji ljudi, plemići, ne mogu čak ni da se nadaju da će povratiti prethodne pozicije. Korak po korak, identifikovao je pad svo-

[32] *Essai*, Tome II, Book IV, p. 445. i članak Ce qui est arrivé à la France en 1870 u *Europe*, 1923.

[33] J. Duesberg, Le Comte de Gobineau u *Revue Générale,* 1939.

je kaste sa padom Francuske, zatim zapadne civilizacije, a zatim celog čovečanstva. Tako je on došao do otkrića zbog koga su mu se toliko divili kasniji pisci i biografi, da civilizacija opada zahvaljujući degeneraciji rase, a da rasa propada zahvaljujući mešanju krvi. To podrazumeva da je u svakoj mešavini niža rasa uvek dominantnija. Ova vrsta argumentacije, skoro opšte mesto posle smene vekova, nije se uklapala u doktrine progresa Gobinoovih savremenika, koji su ubrzo stekli još jednu *idée fixe,* preživljavanje najprilagođenijih . Liberalni optimizam pobedničke buržoazije tražio je novo izdanje teorije sila-zakon, a ne ključ za istoriju niti dokaz neizbežne propasti. Gobino je uzalud pokušavao da stekne širu publiku angažujući se u američkom pitanju ropstva i gradeći na odgovarajući način ceo sistem na temeljnom sukobu između belaca i crnaca. Morao je da čeka skoro pedeset godina da postigne uspeh među elitom, i tek posle Prvog svetskog rata, sa talasom filozofa smrti, njegova dela su stekla široku popularost.[34]

Ono što je Gobino zaista tražio u politici bila je definicija i stvaranje elite koja bi zamenila aristokratiju. Umesto kneževa, on je predlagao rasu kneževa , arijevce, koji su, govorio je, u opasnosti da ih zaguše niže, nearijevske klase demokratijom. Koncept rase omogućio je da se organizuju urođene ličnosti nemačkog romantizma, da se definišu kao članovi prirodne aristokratije određene da vlada nad svim drugima. Ako su rasa i mešavina rasa sveodređujući faktori za ličnost a Gobino nije prihvatao postojanje čistog porekla moguće je tvrditi da psihička superiornost može da se razvije u svakoj ličnosti, bez obzira na njenu trenutnu situaciju, da svaki izuzetan čovek pripada pravim preživelim sinovima... Merovinga , sinovima kraljeva . Zahvaljujući rasi formiraće se elita koja može tražiti stare prerogative feudalnih porodica i to samom tvrdnjom da se osećaju kao plemići; prihvatanje rasne ideologije kao takve postalo bi uverljiv dokaz da je ličnost dobrog porekla , da plava krv teče njenim venama a da superiorno poreklo podrazumeva superiorna prava. Tako je iz jednog političkog događaja, propadanja plemstva, grof izvukao dva protivrečna zaključka propadanje ljudske rase i formiranje nove prirodne aristokratije. Ali nije doživeo da vidi praktičnu primenu svojih učenja, koja je razrešila njihove unutrašnje kontradikcije nova rasna aristokratija počela je zapravo da ostvaruje neizbežno propadanje čovečanstva veoma se trudeći da ga razori.

[34] Vidi izdanje francuskog časopisa *Europe* u čast Gobinou 1923, posebno članak Clément Serpeille de Gobineau, Le Gobinisme et la pensée moderne . Ipak sve do... sredine rata nisam mislio da je *Essai sur les Races* inspirisan plodnom hipotezom, jedinom koja je mogla da objasni izvesne događaje koji su se zbivali pred na im očima... Bio sam iznenađen kad sam primetio da je ovo skoro jednodu no mi ljenje. Posle rata, primetio sam da su za skoro celu mlađu generaciju Gobinoovi radovi postali otkriće.

Slédeći primer svojih prethodnika, prognanih francuskih plemića, Gobino je u svojoj rasnoj eliti video bedem ne samo protiv demokratije, već takođe i protiv kanaanske monstruoznosti patriotizma.[35] I pošto je Francuska još uvek bila *patrie par excellence,* jer je svoju vladu bila kraljevstvo ili carstvo ili republika još uvek zasnivala na suštinskoj jednakosti ljudi, i pošto je, najgore od svega, bila jedina zemlja svog vremena u kojoj su čak i ljudi crne kože mogli da uživaju građanska prava, Gobinou je bilo prirodno da dâ podršku ne francuskom narodu, već engleskom, i kasnije, posle poraza 1871, Nemcima.[36] I ovaj nedostatak digniteta se ne može nazvati slučajnim, ni ovaj oportunizam nesrećnom koincidencijom. Stara izreka da nema uspeha bez uspeha računa sa ljudima koji su naučili na različita i proizvoljna mišljenja. Ideolozi koji pretenduju da imaju ključ za realnost naterani su da menjaju i izvrću svoja mišljenja o prostim stvarima prema poslednjim događajima i nikada ne mogu da izađu na kraj sa svojom stalno promenljivom hranom, realnošću. Bilo bi apsurdno tražiti pouzdanost od ljudi koji po profesiji moraju da smišljaju ideološko opravdanje za svaku datu situaciju.

Mora se priznati da je do vremena kada su nacisti, ustanovljavajući se kao rasna elita, otvoreno iskazali prezir prema svim narodima, uključujući Nemce, francuski rasizam bio najčvršći, jer nikada nije pao u slabost patriotizma. (Ovo držanje se nije promenilo čak ni tokom poslednjeg rata; istina, essence aryenne nije više bio monopol Nemaca, već pre Anglosaksonaca, Šveđana i Normana, ali nacija, patriotizam i zakon još uvek su se smatrali predrasudama, fiktivnim i nominalnim vrednostima .)[37] Čak je i Ten čvrsto verovao u superiorni genij germanske nacije ,[38] a Ernst Renan je verovatno prvi suprotstavio Semite arijevcima u presudnoj *division du genre humain,* iako je on držao da je civilizacija velika, superiorna snaga koja razara lokalne originalnosti kao i izvorne rasne razlike.[39] Cela ne-

[35] *Essai,* Tome II, Book IV, p. 440 i bele ka na strani 445: Reč *patrie*... povratila je svoj značaj tek po to se galsko-romanski sloj uzdigao i dobio političku ulogu. Sa njihovim trijumfom patriotizam je opet postao vrlina.

[36] Vidi Seillière, *op. cit.,* Tome I: *Le Comte de Gobineau et l Aruyanisme historique,* p. 32: U *Essai* Nemačka je jedva germanska, Velika Britanija je u mnogo većem stepenu germanska... Svakako, Gobino je kasnije promenio mi ljenje, ali pod uticajem uspeha. Zanimljivo je primetiti da je za Selijea, koji je tokom studija postao žestoki pristalica gobinizma (intelektualna klima na koju će pluća dvadesetog veka verovatno morati da se adaptiraju) uspeh bio sasvim dovoljan razlog da Gobino iznenada revidira svoje mi ljenje.

[37] Može se naći mno tvo primera. Citat je uzet iz Camille Siess, *Impérialismes. Gobinisme en France*, Paris, 1917.

[38] Za Tenov stav vidi John S. White, Taine on Race and Genius u *Social Research,* February 1943.

[39] Po Gobinoovom mi ljenju Semiti su bili bela hibridna rasa, bastardizovana me avinom sa crnima. Za Renana vidi *Histoire Génerale et Système comparé des Langues,* 1863, Part I, p. 4,503, i *passim.* Ista razlika u njegovim *Langues Sémitiques,* I,15.

povezana priča o rasi koja je tako karakteristična za francuske pisce posle 1870,[40] čak i ako oni nisu rasisti u bilo kakvom striktnom smislu reči, sledi antinacionalne, progermanske linije.

Ako je dosledni antinacionalni trend gobinizma služio da poveže neprijatelje francuske demokratije a kasnije neprijatelje Treće republike sa stvarnim ili fiktivnim saveznicima izvan granica njihove zemlje, specifično stapanje koncepata rase i elite okupilo je međunarodnu inteligenciju da se sa novim i uzbudljivim igračkama igra na velikom igralištu istorije. Gobinoovi *fils des rois* bili su bliski rođaci romantičnih heroja, svetaca, genija i supermena kasnog devetnaestog veka a svi oni teško mogu da sakriju svoje germansko romantično poreklo. Karakteristična neodgovornost romantičnih teorija dobila je novi podsticaj od Gobinoovih mešavina rasa, jer je ova mešavina pokazivala istorijski događaj iz prošlosti koji se može pratiti u dubinama sopstvenog bića. Ovo znači da se unutarnjem iskustvu može pridati istorijski značaj, da sâmo nečije biće može postati poprište istorije. Otkad sam pročitao *Essai,* svaki put kad neki sukob uzburka izvore moga bića, osetim da se nastavlja nemilosrdna bitka u mojoj duši, bitka između crnog, žutog, bitka između Semita i arijevaca .[41] Ma koliko da su značajne, ova i slične ispovesti koje mogu da proizađu iz stanja svesti modernih intelektualaca, pravih naslednika romantizma, ma kakvih da se uverenja drže, ipak pokazuju suštinsku bezazlenost i političku nevinost ljudi koje bi verovatno doslovno svaka ideologija uzela pod svoje.

IV: *Prava Engleza vs. Prava čoveka*

DOK JE SEME nemačke teorije rasa posejano tokom Napoleonovih ratova, počeci kasnijeg razvijanja te teorije u Engleskoj pojavili su se u vreme Francuske revolucije i mogu se pripisati Edmundu Berku čoveku koji je žestoko optužio napredak kao [krizu] koja je izazvala veće iznenađenje od svih svetskih kriza .[42] Dobro je poznat strašan uticaj koji je njegovo delo izvršilo ne samo na englesku već i na nemačku političku misao. Ta činjenica se, međutim, mora naglasiti zbog sličnosti nemačke i engleske teorije rase nasuprot francuskom tipu. Te sličnosti mogu se objasniti činjenicom da su ove zemlje porazile trobojku i usled toga pokazale izvesnu diskriminatorsku tendenciju prema idejama *Liberté-Egalité-Fraternit*é

[40] To vrlo dobro izražava Jacques Barzun, *op. cit.*

[41] Ovaj gospodin koji iznenađuje nije niko drugi nego poznati pisac i istoričar Elie Faure, Gobineau et le Problème des Races , u *Europe,* 1923.

[42] *Reflections on the Revolution in France*, 1790, Everyman s Library Edition, New York, p. 8.

kao stranim izumima. Kako je društvena nejednakost bila osnov engleskog društva, engleski konzervativci osetili su nemalu nelagodnost kad se došlo do prava čoveka . Prema mišljenjima koja su bila široko rasprostranjena među torijevcima devetnaestog veka, nejednakost je bila u engleskom nacionalnom karakteru. Dizraeli je video da su prava Engleza bolja od prava čoveka , a ser Džejmsu Stivenu je malo stvari u istoriji [izgledalo] tako jadno kao to do kog stepena su Francuzi sebi dozvolili da se uzbuđuju oko ovih stvari .[43] To je jedan od razloga što su oni mogli da razviju teoriju rase sa nacionalnim crtama, dok su iste teorije u Francuskoj od samog početka pokazivale svoje pravo antinacionalno lice.

Berkov glavni argument protiv apstraktnih principa Francuske revolucije sadržan je u sledećoj rečenici: Jednoobrazna politika našeg ustava traži i potvrđuje naše slobode kao *neotuđivo nasleđe* dato nam od naših predaka, koje treba da bude preneto našem potomstvu; kao posed koji posebno pripada narodu ovog kraljevstva, bez obzira na ijedno drugo opštije ili starije pravo. Koncept nasleđa, primenjen na samu prirodu slobode, ideološka je osnova od koje je engleski nacionalizam dobijao svoju čudnu nijansu rasnog osećanja još od Francuske revolucije. Kako je to formulisao jedan pisac srednje klase, nacionalizam je značio neposredno prihvatanje koncepta feudalne slobode kao ukupnog zbira privilegija nasleđenih zajedno sa titulom i zemljom. Bez kršenja prava privilegovane klase u okviru engleske nacije, Berk je proširio princip tih privilegija, tako da one obuhvataju ceo engleski narod, postavljajući ga kao neku vrstu plemstva među nacijama. Odatle je crpeo prezir prema onima koji su tražili povlastice kao prava čoveka, povlastice koje je on mislio da je shodno zahtevati jedino kao prava Engleza .

U Engleskoj se nacionalizam razvio bez ozbiljnog napada na feudalnu klasu. To je bilo moguće jer je engleska vlastela, od sedamnaestog veka nadalje i u sve većem broju, asimilovala više slojeve buržoazije, tako da je ponekad čak i običan čovek mogao da stekne položaj lorda. Taj proces je razvejao veliki deo uobičajene kastinske arogancije plemstva i stvorilo se znatno osećanje nacije u celini; ali, uz pomoć istog simbola, feudalna shvatanja i mentalitet su mogli da utiču na političke ideje nižih klasa mnogo lakše nego igde drugde. Tako je shvatanje nasleđivanja prihvaćeno skoro nepromenjeno i primenjeno je na celu britansku skupinu . Posledica ovog prisvajanja plemićkih merila bilo je to što je engleski tip teorije rase bio skoro opsednut naslednim teorijama i njihovim modernim ekvivalentom, eugenikom.

Otkad su učinili praktične napore da uključe sve narode na zemlji u svoj koncept humanosti, evropske narode su iritirale velike fizičke razlike iz-

[43] *Liberty, Equality, Fraternity,* 1873, p. 254. Za lorda Bikonsfilda (Lord Beaconsfield) vidi Benjamin Disraeli, *Lord Georg Bentinck*, 1853, p. 184.

među njih i naroda koje su našli na drugim kontinentima.[44] Entuzijazam osamnaestog veka prema različitosti u kojoj sveprisutna identična priroda čoveka i razuma može naći izraz, pribavio je dosta tanak dokaz kao pokriće ključnog pitanja da li će se hrišćansko načelo jedinstva i jednakosti svih ljudi, zasnovano na zajedničkom poreklu od jednog izvornog para roditelja, sačuvati u srcima ljudi koji su suočeni sa plemenima koja, koliko znamo, nikad nisu sama našla odgovarajući izraz ljudskog uma ili ljudske strasti u kulturnim dostignućima ili narodnim običajima i koja su razvila humane institucije samo do veoma niskog nivoa. Taj novi problem koji se na istorijskoj sceni Evrope i Amerike pojavio uz mnogo temeljnije upoznavanje afričkih plemena već je bio izazvao, posebno u Americi i nekim britanskim posedima, povratak na oblike društvene organizacije za koje se mislilo da su kroz hrišćanstvo definitivno likvidirani. Ali čak i ropstvo, iako zapravo postavljeno na čisto rasnu osnovu, nije dalo pre devetnaestog veka robovlasničkim narodima svest o rasi. Tokom celog osamnaestog veka sami robovlasnici su ga smatrali privremenom institucijom i želeli da ga postepeno ukinu. Najveći broj bi ih verovatno rekao kao Džeferson: Drhtim kad pomislim da je Bog pravedan.

U Francuskoj, gde je problem crnih plemena naišao na želju Francuza da ih asimiluju i obrazuju, veliki naučnik Leklerk de Bufon dao je prvu klasifikaciju rasa koja je, zasnovana na evropskim narodima i klasifikujući sve druge prema razlikama u odnosu na njih, naučavala jednakost putem strogih poređenja.[45] Osamnaesti vek, da upotrebimo Tokvilovu zadivljujuće preciznu frazu, verovao je u različitost rasa, ali u jedinstvo ljudske vrste. [46] U Nemačkoj, Herder je odbijao da primeni neplemenitu reč rasa na čoveka, a čak je prvi istoričar kulture čovečanstva koji je koristio klasifikaciju različitih vrsta, Gustav Klem,[47] poštovao još uvek ideju čovečanstva kao opšti okvir za svoja istraživanja.

Ali stvari su bile znatno teže u Americi i Engleskoj, gde su ljudi imali da reše problem zajedničkog življenja posle ukidanja ropstva. Sa izuzetkom Južne Afrike zemlje koja je uticala na zapadni rasizam tek posle grabeži oko Afrike osamdesetih te nacije su prve naišle na rasne probleme u praktičnoj politici. Ukidanje ropstva zaoštrilo je unutrašnje sukobe umesto da nađe rešenje za postojeće ozbiljne teškoće. Posebno je tako bilo u Engleskoj gde prava Engleza nisu bila zamenjena novom političkom ori-

[44] Značajan iako umereni eho ove unutra nje zbunjenosti može se naći u mnogim izve tajima sa putovanja iz osamnaestog veka. Volter je mislio da je značajno da napravi posebnu bele ku u svom *Dictionnaire Philosophique:* Videli smo, tavi e, koliko su rase koje naseljavaju ovu zemaljsku kuglu različite i koliko mora da je bilo iznenađenje prvog crnca i prvog belca koji su se sreli. (Article: *Homme*).

[45] *Histoire Naturelle,* 1769-89.

[46] *op. cit.,* pismo od 15. maja 1852.

[47] *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit,* 1843-1852.

jentacijom koja je mogla proklamovati prava čoveka. Ukidanje ropstva u britanskim posedima 1834. i rasprava koja je prethodila američkom građanskom ratu, naišli su zato u Engleskoj na veoma konfuzno javno mnjenje koje je bilo plodno tlo za različite naturalističke doktrine tih decenija.

Prvu od njih su zastupali poligenisti koji su, kritikujući Bibliju kao knjigu licemernih laži, odricali svaku vezu između ljudskih rasa ; njihovo glavno dostignuće bilo je ukidanje ideje prirodnog zakona kao ujedinjujuće karike svih ljudi i svih naroda. Iako nije uslovljavao predestiniranu rasnu superiornost, poligenizam je proizvoljno izolovao sve narode jedne od drugih dubokom provalijom nemogućnosti ljudskog razumevanja i komunikacije. Poligenizam objašnjava zašto je Istok Istok a Zapad Zapad; i nikad se to dvoje neće sresti , i mnogo je pomogao da se spreče mešani brakovi u kolonijama i da se diskriminišu pojedinci mešovitog porekla. Po poligenizmu, ti ljudi nisu prava ljudska bića; oni ne pripadaju nijednoj određenoj rasi, već su neka vrsta čudovišta čija je svaka ćelija poprište građanskog rata .[48]

Uticaj poligenizma na englesku teoriju rase pokazao se kao dugotrajan, ali u devetnaestom veku će ga na polju javnog mnjenja ubrzo potući jedna druga doktrina. Ova doktrina je takođe pošla od principa nasleđa, ali mu je dodala politički princip devetnaestog veka, progres, odakle je došla do suprotnog ali mnogo uverljivijeg zaključka da čovek nije u vezi samo sa čovekom, već i sa animalnim životom, da postojanje nižih rasa jasno pokazuje da čoveka od životinje dele samo razlike u stepenu i da moćna bitka za egzistenciju dominira celim živim svetom. Darvinizam je bio posebno ojačan činjenicom što je sledio put stare doktrine sila-zakon. Ali dok je ta doktrina, kada su je isključivo koristili aristokrati, govorila ponosnim osvajačkim jezikom, sada je ona bila prevedena na dosta gorak jezik naroda koji je poznavao bitku za svakodnevni hleb i na svoj način se borio za relativnu sigurnost skorojevića.

Darvinizam je doživeo tako velik uspeh jer je pribavio, na osnovu nasleđa, ideološka oružja za rasnu kao i za klasnu vladavinu i mogao je da se koristi za diskriminaciju kao i protiv nje. Politički govoreći, darvinizam kao takav je bio neutralan i vodio je zaista ka svim vrstama pacifizma i kosmopolitizma, kao i ka najdrastičnijim oblicima imperijalističkih ideologija.[49] Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka darvinizam je još uvek bio skoro isključivo u rukama utilitarne, antikolonijalne partije u Engleskoj. I prvi filozof evolucije, Herbert Spenser, koji je sociologiju tretirao kao deo biologije, verovao je da prirodna selekcija doprinosi evoluciji

[48] A. Carthill, *The Lost Dominion,* 1924, p. 158.

[49] Vidi Friedrich Brie, *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur,* Halle, 1928.

čovečanstva i da rezultira večnim mirom. Za političku diskusiju darvinizam je ponudio dva važna koncepta: borbu za egzistenciju sa optimističkom afirmacijom neizbežnog i automatskog opstanka najprilagođenijih i beskrajnim mogućnostima koje navodno leže u evoluciji čoveka izvan životinjskog sveta, iz čega je krenula nova nauka eugenika .

Doktrina nužnog preživljavanja najprilagođenijih (sa implikacijom da su, konačno, najprilagođeniji najviši slojevi u društvu) je izumrla kao što je izumrla i doktrina osvajanja u trenutku kada vladajuće klase u Engleskoj ili engleska dominacija u kolonijalnim posedima nisu više bili apsolutno bezbedni i kada se javila velika sumnja da li će oni koji su najprilagođeniji danas još uvek biti najprilagođeniji sutra. Drugi deo darvinizma, razvoj čoveka iz životinjskih vrsta je, na žalost, preživeo. Eugeničari su obećali da će prevazići problematične nesigurne tačke doktrine opstanka, prema kojoj je nemoguće predvideti ko će izaći kao najprilagođeniji ili pribaviti sredstva nacijama da razviju trajnu prilagođenost . Ta moguća konsekvenca primenjene eugenike bila je naglašena u Nemačkoj dvadesetih kao reakcija na Špenglerovu *Propast Zapada.*[50] Proces selekcije morao je da se pretvori iz prirodne potrebe koja je radila čoveku iza leđa u veštačko , svesno primenjeno psihološko oruđe. Bestijalnost je uvek bila svojstvena eugenici i dosta je karakteristična rana primedba Ernsta Hekela da bi ubistvo iz milosrđa uštedelo porodici i državi beskorisne troškove .[51] Konačno su poslednji učenici darvinizma u Nemačkoj odlučili da potpuno napuste polje naučnog istraživanja, da zaborave na traganje za karikom koja nedostaje između čoveka i majmuna i da umesto toga otpočnu praktične napore i da pretvore čoveka u ono što su darvinisti mislili da majmun jeste.

Ali pre nego što je nacizam, sledeći pravac svoje totalitarne politike, pokušao da pretvori čoveka u životinju, bilo je brojnih napora da ga na strogo naslednoj osnovi proizvedu u boga.[52] Ne samo Herbert Spenser, već svi rani evolucionisti i darvinisti imali su tako snažnu veru u anđeosku buduć-

[50] Vidi, na primer, Oto Bangert, *Gold oder Blut,* 1927. Zbog toga civilizacija može biti večna. p. 17.

[51] U *Lebenswunder*, 1904, p. 128 ff.

[52] Skoro vek pre nego to je evolucionizam bio ogrnut velom nauke, glasovi upozorenja prorekli su unutra nje posledice jednog ludila, to je bilo skoro na stepenu čiste imaginacije. Volter se, vi e no jednom, poigrao sa evolucionističkim teorijama vidi uglavnom Philosophie Généralé: Métaphysique, Morale et Théologie , *Oeuvres Complets,* 1785, Tome 40, p. 16 ff. U svom *Dictionnaire Philosophique,* Aricle Chaine des Etres Créés , on pi e: Kao prvo, na a je ma ta zadovoljena neprimetnim prelazom sirove materije u organizovanu stvar, biljaka u zoofite, zoofita u životinje, ovih u čoveka, čoveka u duh, tog duha obavijenog malim eteričnim telom u nematerijalne supstance; i... u samog Boga... Ali najsavr eniji duh koji je stvorilo vrhovno biće, može li on postati Bog? Nije li beskraj između Boga i njega?... Ne postoji li očigledno praznina između majmuna i čoveka?

nost čovečanstva isto kao i u majmunsko poreklo čoveka .[53] Verovalo se da je rezultat odabranog nasleđa nasledni genije ,[54] i opet se aristokratija smatrala kao prirodni proizvod ne politike, već prirodne selekcije, čiste rase. Transformisati celu naciju u prirodnu aristokratiju, čijom selekcijom bi se razvili primerci genija i supermena, bila je jedna od mnogih ideja koju su stvorili frustrirani liberalni intelektualci u svom snu o zameni stare vladajuće klase novom elitom i to nepolitičkim sredstvima. Krajem veka pisci su obrađivali političke teme u biološkim i zoološkim terminima kao nešto sasvim normalno, a zoolozi su pisali Biološke aspekte naše spoljne politike , kao da su otkrili nepogrešiv vodič za političare.[55] Svi oni su izneli nove načine kontrole i regulisanja opstanka najprilagođenijih u saglasnosti sa nacionalnim interesima engleskog naroda.[56]

Najopasniji aspekt ovih evolucionističkih doktrina je kombinovanje ideje o nasleđu sa insistiranjem na ličnom dostignuću i individualnom karakteru, što je bilo tako važno za samosvest srednje klase devetnaestog veka. Srednja klasa je želela naučnike koji bi mogli da dokažu da su veliki ljudi, a ne aristokratija, pravi predstavnici nacije, oličenje genija rase . Ti naučnici su pribavili idealan beg od političke odgovornosti kada su dokazali onu ranu tvrdnju Bendžamina Dizraelija da je veliki čovek personifikaci-

[53] Hayes, *op. cit.,* p. 11. Hejz pravilno nagla ava snažnu praktičnu moralnost svih tih ranih materijalista. On taj neobični razlaz morala od vere obja njava putem onoga to su kasnije sociolozi opisali kao zaostajanje za vremenom (p. 130). Ovo obja njenje, međutim, pokazuje se kao dosta slabo ako se prisetimo onih drugih materijalista koji su kao Hakel u Nemačkoj ili Va e de Lapuž u Francuskoj napustili mir nauke i istraživanja radi propagandnih aktivnosti, koji nisu mnogo patili od tog zaostajanja za vremenom, a da su s druge strane njihovi savremenici, koji nisu bili pod uticajem njihovih materijalističkih doktrina, kao Bares i dru tvo u Francuskoj, bili veoma praktični privrženici izopačene brutalnosti koja je brisala Francuskom tokom afere Drajfus. Iznenadni pad morala u zapadnom svetu izgleda da je manje bio izazvan autonomnim razvojem izvesnih ideja , koliko ozbiljnim novim političkim događajima i novim političkim i dru tvenim problemima koji su iskrsli pred zbunjenim i zbrkanim čovečanstvom.

[54] Takav je bio naslov popularne knjige Fr. Galtona, objavljene 1869, koja je sledećih decenija izazvala poplavu literature na istu temu.

[55] A Biological View of Our Foreign Policy objavio je P. Charles Michel u *Saturday Review,* London, February, 1896. Najvažniji radovi ove vrste su: Thomas Huxley, *The Struggle for Existence in Human Society,* 1888. Njegova glavna teza: pad civilizacije je nužan samo dotle dok je broj rođenja nekontrolisan. Benjamin Kidd, *Social Evolution,* 1894. John B. Crozier, *History of Intelectual Development on the Lines of Modern Evolution,* 1897-1901. Karl Pearson (National Life, 1901), profesor eugenike na Londonskom univerzitetu, bio je među prvima koji je opisao progres kao neku vrstu bezličnog čudovi ta koje ždere sve to mu se zadesi na putu. Charles H. Harvey, *The Biology of British Politics,* 1904, zaključuje da striktnom kontrolom borbe za život unutar nacije nacija može postati svemoćna u neizbežnoj borbi za opstanak sa drugim ljudima.

[56] Vidi posebno K. Pearson, *op. cit.* ali je Fr. Galton već izjavio: Želim da naglasim činjenicu da je pobolj anje prirodne nadarenosti budućih generacija ljudske rase u velikoj meri pod na om kontrolom (*op. cit.,* ed. 1892, p. XXVI).

ja rase, njen izabrani primerak . Razvoj toga genija je našao svoj logičan kraj kada je jedan drugi učenik evolucionizma jednostavno proglasio: Englez je Natčovek i istorija Engleske je istorija njegove evolucije. [57]

Isto je toliko značajno za englesku teoriju rase, kao što je bilo za nemačku, to što je ona potekla od pisaca srednje klase a ne od plemstva, što je rođena iz želje da se prošire privilegije plemićkog standarda na sve klase i što su je hranila iskrena nacionalna osećanja. Iz tog ugla, Karlajlove ideje o geniju i heroju su zaista više bile oružje društvenog reformatora nego doktrine Oca britanskog imperijalizma , što je zaista veoma nepravedna optužba.[58] Njegovo obožavanje heroja, kojim je stekao široku publiku i u Engleskoj i u Nemačkoj, poticalo je iz istih izvora kao obožavanje ličnosti u nemačkom romantizmu. Bilo je to isto zagovaranje i glorifikacija urođene veličine individualnog karaktera nezavisnog od svoje društvene sredine. Među ljudima koji su uticali na kolonijalni pokret od sredine devetnaestog veka do izbijanja stvarnog imperijalizma na kraju veka nijedan nije izbegao Karlajlovom uticaju, ali nijedan ne može biti optužen za otvoreno ispovedanje rasizma. Sam Karlajl, u eseju Crnačko pitanje , razmatra mogućnosti da se Antilima pomogne da stvore sopstvene heroje . Čarls Dilk, čija se *Veća Britanija* (1869) katkad uzima kao početak imperijalizma,[59] bio je napredni radikal koji je glorifikovao engleske koloniste kao deo britanske nacije, protiv onih koji bi na njih gledali s visine a na njihove zemlje kao na puke kolonije. Dž. R. Sili, čija je *Ekspanzija Engleske* (1883) za manje od dve godine prodata u 80.000 primeraka, još uvek poštuje Induse kao strani narod i jasno ih deli od varvara . Čak se i Frod, čije je divljenje prema Burima, prvom belom narodu koji se bio očito adaptirao na plemensku filozofiju rasizma, možda bilo sumnjivo, suprotstavio priznavanju prevelikih prava Južnoj Africi jer bi samouprava u Južnoj Africi značila da evropski kolonisti vladaju domaćim stanovništvom, a to nije samouprava .[60]

Potpuno isto kao u Nemačkoj, engleski nacionalizam je rodila i u značajnoj meri stimulisala srednja klasa koja se nikad nije potpuno emancipovala od plemstva i usled toga je stvorila prvu klicu teorije rase. Ali za razliku od Nemačke, kojoj je zbog nedostatka jedinstva bio potreban ideološki zid da zameni istorijske i geografske činjenice, britanska ostrva su prirodnim granicama potpuno odvojena od okolnog sveta, a Engleska kao nacija morala je da izmisli teoriju jedinstva za narod koji je živeo u široko rasutim kolonijama preko mora, odvojen od matične zemlje hiljadama mi-

57 *Testament of John Davidson*, 1908.

58 C. A. Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism,* 1924, p. 22 ff.

59 E. H. Damce, *The Victorian Illusion,* 1928. Imperijalizam počinje knjigom ... Dilkovom *Većom Britanijom*.

60 Dve lekcije o Južnoj Africi u *Short Studies on Great Subjects,* 1867-1882.

lja. Jedina karika među svim tim ljudima bilo je zajedničko poreklo, zajednička baština, zajednički jezik. Otcepljenje Sjedinjenih Država pokazalo je da ove karike po sebi ne garantuju dominaciju; i ne samo u Americi, druge kolonije su takođe, iako ne istom žestinom, pokazale jake tendencije da razviju ustavne karakteristike različite od onih u matičnoj zemlji. Da bi spasao ove ranije britanske građane, Dilk je, pod uticajem Karlajla, govorio o Saksonstvu , i izgledalo je da je ta reč u stanju da povrati čak i narod Sjedinjenih Država, kome je posvećena jedna trećina njegove knjige. Pošto je bio radikal, Dilk je mogao da se pretvara da rat za nezavisnost nije bio rat među nacijama, već engleski oblik građanskog rata osamnaestog veka, u kome je on sa zakašnjenjem držao stranu republikancima. Ovde leži jedan od razloga iznenađujuće činjenice da su društveni reformatori i radikali bili osnivači nacionalizma u Engleskoj: želeli su da sačuvaju kolonije, ne samo zato što su mislili da su one nužni odušak za niže klase, zapravo su želeli da zadrže uticaj koji su na matičnu zemlju vršili ovi radikalniji sinovi britanskih ostrva. Ovaj motiv je jak kod Froda, koji je želeo da zadrži kolonije jer je mislio da je moguće da u njima reprodukuje jednostavnije stanje društva i plemenitiji način života nego što je bilo moguće u industrijskoj Engleskoj [61] i to je imalo konačan uticaj na Silijevu *Ekspanziju Engleske:* Kad se naviknemo da razmišljamo o ukupnoj Imperiji i kad je *celu* nazovemo Engleska, videćemo da su tu takođe i Sjedinjene Države. Za šta god da su kasniji politički pisci upotrebljavali Saksonstvo , ono u Dilkovom delu ima to izvorno političko značenje nacije koju nije više na okupu držala ograničena zemlja. Ideja koja je tokom celog mog putovanja bila moj drug i vodič ključ kojim se otvaraju skrivene stvari stranih novih zemalja je ideja o veličanstvenosti rase koja obavija zemlju i možda je predodređena da je konačno prekrije (predgovor). Zajedničko poreklo, nasleđe, veličanstvenost rase nisu za Dilka bili ni fizičke činjenice niti ključ za istoriju, već preko potreban vodič u postojećem svetu, jedina pouzdana karika u beskrajnom prostoru.

Pošto su se engleski kolonisti rasprostrli po celom svetu, ispostavilo se da je najopasniji koncept nacionalizma, ideja nacionalne misije , bio posebno jak u Engleskoj. Iako se nacionalna misija kao takva dugo razvijala bez primese rasnih uticaja, u svim zemljama gde su narodi težili nacionalnoj državi ona je konačno dokazala da je u veoma bliskom srodstvu sa rasnom idejom. Citirani engleski nacionalisti možda su razmatrali granične slučajeve u svetlu kasnijeg iskustva. Sami po sebi nisu naneli više štete nego Ogist Kont kada je u Francuskoj izrazio nadu u ujedinjeno, organizovano, obnovljeno čovečanstvo pod vođstvom *présidence* Francuske.[62] Oni ne odustaju od ideje čovečanstva, iako misle da je Engleska nadmoćni

[61] C. A. Bodelsen, *op. cit.,* p. 199.

[62] U *Discours sur l Ensemble de Positivisme*, 1848, p. 384 ff.

garant za humanost. Ne mogu da se uzdrže da ne prenaglase ovaj nacionalistički koncept zbog toga što je u njega ugrađen raspad veze između tla i ljudi koji je sadržan u ideji o misiji, raspad koji za englesku politiku nije bio propagandna ideologija već neosporna činjenica sa kojom je svaki državnik morao da računa. Ono što ih potpuno deli od kasnijih rasista jeste činjenica da se niko od njih nikada nije bavio diskriminacijom drugih naroda kao nižih rasa, pa makar samo iz razloga što su zemlje o kojima su govorili, Kanada i Australija, bile skoro prazne i nisu imale ozbiljan populacioni problem.

Tako je, ne slučajno, prvi engleski državnik koji je stalno isticao svoju veru u rase i rasnu superiornost kao presudni činilac istorije i politike bio čovek koji je, bez posebnog interesa za kolonije i engleske koloniste kolonijalni mrtvi teret kojim mi ne rukovodimo želeo da proširi englesku imperijalnu snagu na Aziju i, zaista, silom ojačao poziciju Velike Britanije u jedinoj koloniji sa kritičnom populacijom i kulturnim problemom. Bendžamin Dizraeli je kraljicu Engleske načinio imperatorkom Indije, on je bio prvi engleski političar koji je Indiju gledao kao ugaoni kamen imperije i koji je želeo da preseče veze koje su spajale engleski narod sa kontinentom.[63] Stoga je on postavio jedan od kamena-temeljaca fundamentalnoj promeni u engleskoj vladavini u Indiji. Ovom kolonijom su vladali sa uobičajenom grubošću osvajača ljudi koje je Berk nazivao kršiocima zakona u Indiji . Sada je trebalo da ona dobije pažljivo planiranu upravu koja je ciljala na uspostavljanje stalne vladavine putem administrativnih mera. Ovaj eksperiment je doveo Englesku veoma blizu opasnosti na koju je Berk upozoravao, naime da bi kršioci zakona u Indiji mogli postati zakonodavci za Englesku .[64] Jer su svi oni za koje u istoriji Engleske nije bilo poduhvata kojim bismo mogli više da se ponosimo... nego što je to uspostavljanje indijske imperije , držali da su sloboda i jednakost velika imena male stvari .[65]

Politika koju je uveo Dizraeli značila je da se u stranoj zemlji uspostavlja ekskluzivna kasta kojoj je jedina funkcija bila vladavina a ne kolonizacija. Za realizaciju ove koncepcije, čije ispunjenje Dizraeli nije doživeo, rasizam bi zaista bio preko potrebno oruđe. Ona je zasenila preteću trans-

[63] Vlast i uticaj možemo vr iti u Aziji; stoga onda, u Zapadnoj Evropi (W. F. Monypenny i G. E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield,* New York, 1929, II, 210.) Ali ako ikada Evropa zbog svoje kratkovidosti padne u inferiorno stanje iscrpljenosti, Englesku čeka divna budućnost. (*Ibid*., I, Book IV, chap. 2). Jer Engleska nije vi e puka evropska sila... ona je realno vi e azijska sila nego evropska. (*Ibid*., II, 201).

[64] Burke, *op. cit.,* p. 42-43: Vlast donjeg doma... je zaista velika, i možda će moći dugo da čuva svoju veličinu... i očuvaće je sve dok prekr ioca zakona u Indiji bude mogla da sprečava da postane tvorac zakona za Englesku.

[65] Ser James F. Stephen, *op. cit.,* p. 253 and *passim;* vidi takođe njegov članak Foundations of the Government of India , 1883, u *The Nineteenth Century,* LXXX.

formaciju nacije u čistu rasu prvoklasne organizacije koja je sebe smatrala prirodnom aristokratijom da ponovimo Dizraelijeve sopstvene reči.[66]

Ovo što smo tako dugo pratili bila je priča o jednom načinu mišljenja u kome tek sada, posle svih ovih strašnih iskustava našeg vremena, vidimo ranu zoru rasizma. Ali, iako je rasizam oživeo elemente rasnog mišljenja u svakoj zemlji, nismo se bavili istorijom jedne ideje obdarene nekom imanentnom logikom . Teorija rase je bila izvor argumenata podesnih za različite političke sukobe, ali nikada nije imala bilo kakvu vrstu monopola na politički život pojedinih nacija, ona je zaoštrila i crpla postojeće sukobljene interese ili postojeće političke probleme, ali nikada nije stvorila nove konflikte niti proizvela nove kategorije političkog mišljenja. Rasizam je izbio iz iskustava i političkih konstelacija koji su bili još uvek nepoznati i bili bi potpuno strani čak i takvim zagovornicima rase kakvi su Gobino i Dizraeli. Postoji čitava provalija između ljudi briljantnih i spretnih zamisli i ljudi brutalnih dela i aktivne bestijalnosti, provalija koju nijedno intelektualno objašnjenje ne može da premosti. Vrlo je verovatno da bi razmišljanje u kategorijama rase nestalo u svoje vreme, zajedno sa drugim neodgovornim mišljenjima devetnaestog veka, da grabež oko Afrike i nova era imperijalizma nisu izložili zapadno čovečanstvo novim i šokantnim iskustvima. Imperijalizam bi za nužnu posledicu imao pronalazak rasizma kao jedino moguće objašnjenje i opravdanje za svoja dela, čak i da teorija rasa nikad nije postojala u civilizovanom svetu.

Pošto je, međutim, postojala teorija rasa, pokazalo se da ona pruža ogromnu pomoć rasizmu. Sâmo postojanje jedne teorije koja se može pohvaliti izvesnom tradicijom poslužilo je da se sakriju destruktivne sile nove doktrine koja bi bez tog prividnog poštovanja nacionalnog ili tobožnjeg odobravanja tradicije možda pokazala kako je potpuno nespojiva sa zapadnim političkim i moralnim normama prošlosti, čak i pre nego što joj je bilo dozvoljeno da razori međusobno uvažavanje zakona i institucija evropskih naroda.

66 Za Dizraelijev rasizam uporedi poglavlje III.

SEDMO POGLAVLJE: **Rasa i birokratija**

DVE NOVE tehnike političke organizacije i vladavine nad stranim narodima otkrivene su u prvim decenijama imperijalizma: rasa, kao princip državne politike, i birokratija, kao princip strane dominacije. Bez rase kao zamene za naciju grabež oko Afrike i ulagačka groznica su mogli ostati sasvim nesvrhoviti ples smrti i trgovine (Džozef Konrad) kao u svim poterama za zlatom. Bez birokratije kao zamene za vladu, britansko posedovanje Indije je moglo da se potpuno prepusti bezobzirnosti kršioca zakona u Indiji (Berk) i ne bi se menjala politička klima celokupne ere.

Obe tehnike otkrivene su zapravo na Crnom kontinentu. Rasa je postala nužno objašnjenje za ljudska bića koja nijedan Evropljanin ili civilizovan čovek nije mogao da razume i čija je ljudskost toliko uplašila i ponizila doseljenike da oni više nisu želeli da pripadaju istoj ljudskoj vrsti. Rasa je bila burski odgovor na sveobuhvatnu monstruoznost Afrike ceo kontinent naseljen i prenaseljen divljacima i objašnjenje ludila koje ih je obuzelo i prosvetlilo kao munja na vedrom nebu: Istrebite sve zveri .[1] Taj odgovor je rezultirao najgroznijim masakrima u skorijoj istoriji, Berovim istrebljenjem hotentotskih plemena, divljim ubijanjem koje je počinio Karl Peters u nemačkoj Južnoj Africi, desetkovanjem miroljubivog stanovništva Konga koje je sa 20 do 40 miliona smanjeno na 8 miliona ljudi; i, konačno, možda najgore od svega, rezultiralo je trijufalnim uvođenjem tih sredstava pokoravanja u svakodnevnu, uglednu spoljnu politiku. Koja bi glava civilizovane države ikada ranije izrekla strogu opomenu Vilhelma II nemačkom ekspedicionom kontingentu koji se borio da uguši bokserski ustanak 1900: Baš kao što su Huni pre hiljadu godina, pod Atilinim vođstvom, stekli ugled po kome još uvek žive u istoriji, tako može nemačko ime postati poznato u Kini da se nijedan Kinez nikada više ne usudi da popreko pogleda Nemca.[2]

Dok je rasa, bilo kao domaća ideologija u Evropi, bilo kao nužno objašnjenje poraznih iskustava, uvek privlačila najgore elemente u zapadnoj civilizaciji, birokratiju je otkrio i prvi joj se priklonio, najbolji i ponekad čak

[1] Joseph Conrad, Heart of Darkness u *Youth and Other Tales,* 1902, je delo koje najbolje osvetljava stvarno rasno iskustvo u Africi.

[2] Citirano iz Carlton J. Hayes, *A Generation of Materialism*, New York, 1941, p. 338. Naravno da je jo gori slučaj Leopolda II Belgijskog, odgovornog za najcrnje stranice istorije Afrike. Postojao je samo jedan čovek koji se može optužiti za zločine koji su smanjili domaće stanovni tvo (Konga) od između 20 i 40 miliona 1890. godine na 8 500 000 1911 Leopold II. Vidi Selwyn James, *South of the Congo,* New York, 1943, p. 305.

najjasnovidiji sloj evropske inteligencije. Administrator koji je vladao putem izveštaja[3] netrpeljivije i tajnovitije nego ijedan orijentalni despot, izrastao je iz tradicije vojne discipline usred grubih i bezakonitih ljudi; dugo je on živeo po časnom, žudnom dečačkom idealu modernog viteza u sjajnom oklopu koji je poslan da zaštiti bespomoćan i primitivan narod. I on je ispunjavao taj zadatak, bolje ili gore, sve dok se kretao u svetu u kojem je vladalo staro trojstvo rat, trgovina i gusarenje (Gete), a ne u komplikovanoj igri dalekosežnih investicionih politika, igri koja je zahtevala dominaciju jednog naroda, ne kao ranije radi sopstvenog bogatstva, već zbog bogatstava neke druge zemlje. Birokratija je bila organizator velike igre ekspanzije u kojoj se svaka oblast smatrala stepenicom za buduće mešanje i svaki narod instrumentom budućih osvajanja.

Iako se na kraju pokazalo da su rasizam i birokratija međusobno povezani na mnogo načina, oba su otkrivena i razvijana nezavisno. Niko ko je na ovaj ili onaj način bio uključen u njihovo savršenstvo nije shvatio sve mogućnosti akumulacije vlasti i destrukcije koje je sama ta kombinacija davala. Lord Kromer, koji se u Egiptu pretvorio od običnog britanskog *chargé d affaires* u imperijalnog birokratu, nije ni sanjao o kombinovanju uprave sa masakrom (masakri kolonijalne vlasti kako je to Karthil bez uvijanja rekao četrdeset godina kasnije), kao što rani fanatici u Južnoj Africi nisu razmišljali o organizovanju masakra radi uspostavljanja definisane, rasne državne zajednice (kao nacisti u logorima smrti).

I: *Fantomski svet Crnog kontinenta*

DO KRAJA prošlog veka razvila su se dva izuzetno uspešna vida kolonijalnih poduhvata pomorskih evropskih naroda: osnivanje novih naselja, na novo pronađenim i retko naseljenim teritorijama gde su usvojene zakonske i političke institucije matične zemlje; osnivanje luka i trgovinskih stanica u poznatim iako egzotičnim zemljama, u sred stranih naroda, stanica čija je jedina funkcija bila da olakšaju nikad sasvim mirnu razmenu svetskog blaga. Kolonizacija se zbila u Americi i Australiji, na dva kontinenta bez sopstvene kulture i istorije koji su pali u ruke Evropljanima. Trgovinske stanice su bile karakteristične za Aziju, u kojoj Evropljani vekovima nisu pokazivali ambiciju da trajno vladaju ili nameru da pokoravaju, desetkuju domaće stanovništvo i stalno se nasele.[4] Oba vida preko-

[3] Vidi opis Indian system of government by reports , A. Carthill, *The Lost Dominion,* 1924, p. 70.

[4] Važno je imati na umu da su kolonizaciju Amerike i Australije pratili srazmerno kratki periodi okrutne likvidacije zbog slabe brojnosti urođenika, dok je za razumevanje geneze modernog južnoafričkog dru tva od velike važnosti to što zemlja izvan granice Rta nije bila

morskih poduhvata odvijala su se sporo, nepokolebljivo, skoro četiri veka, tokom kojih su naseljenici postepeno postigli nezavisnost, a u posedovanju trgovinskih stanica smenjivale su se nacije u zavisnosti od svoje relativne slabosti ili snage u Evropi.

Jedini kontinent koji Evropa nije dotakla tokom svoje kolonijalne istorije bio je tamni kontinent Afrike. Njene severne obale, naseljene arapskim narodima i plemenima, bile su dobro poznate i pripadale su sferi evropskog uticaja, na ovaj ili onaj način, od antičkih dana. Prenaseljene da bi privukle doseljenike, i isuviše siromašne da bi bile eksploatisane, ove oblasti su pretrpele sve vrste vladavina i anarhičnog nemara ali, dosta čudno, nikad posle pada egipatskog carstva i razaranja Kartagine nisu postigle pravu nezavisnost i pouzdanu političku organizaciju. Istina, evropske zemlje su pokušavale s vremena na vreme da dopru izvan Mediterana, da uspostave svoju vlast nad arapskim zemljama i nametnu hrišćanstvo muslimanskim narodima, ali nikada nisu pokušale da severnoafričke teritorije tretiraju kao prekomorske posede. Naprotiv, često su pokušavale da ih inkorporiraju u čvrstu matičnu zemlju. Ova vekovna tradicija, koju su u skorije vreme još uvek poštovale Italija i Francuska, razbijena je osamdesetih godina, kada je Engleska otišla u Egipat da štiti Suecki kanal bez namere da ga osvoji ili inkorporira. Poenta nije u tome što je Egiptu bila naneta nepravda, već u tome što Engleska (nacija koja ne leži na obalama Mediterana) slučajno nije bila zainteresovana za Egipat kao takav, već joj je on bio potreban samo zbog blaga koje se nalazilo u Indiji.

Dok je imperijalizam pretvorio Egipat od zemlje za kojom se nekad čeznulo radi nje same u vojnu bazu za Indiju i u oslonac za dalju ekspanziju, u Južnoj Africi se dogodilo upravo suprotno. Od sedamnaestog veka značaj Rta Dobre Nade zavisio je od Indije, centra kolonijalnog bogatstva; svakoj naciji koja je tamo uspostavila trgovinske baze bile su potrebne pomorske stanice na Rtu, koji je bio napušten kada je trgovina u Indiji ukinuta. Krajem osamnaestog veka britanska Istočnoindijska kompanija porazila je Portugaliju, Holandiju i Francusku i zadobila trgovinski monopol u Indiji; sasvim prirodno sledilo je zaposedanje Južne Afrike. Da je imperijalizam jednostavno nastavio stare trendove kolonijalne trgovine (koja se tako često meša sa imperijalizmom), Engleska bi ukinula svoje pozicije u Južnoj Africi otvaranjem Sueckog kanala 1869.[5] Iako danas Južna Afrika pripada Komonveltu, ona se uvek razlikovala od drugih dominiona. Nedostajao je glavni preduslov za konačno naseljavanje, plodnost i slaba nase-

---

nezauzeta zemlja kakva je ležala pred australijskim naseljenicima. To je bila već naseljena oblast, naseljena velikim Bantu stanovni tvom . Vidi C. W. de Kiewiet, *A History of South Africa, Social and Economic* (Oxford, 1941), p. 59.

[5] Čak 1884. Britanska vlada je bila jo uvek voljna da umanji svoju vlast i uticaj u Južnoj Americi . (De Kiewiet, *op. cit.,* p. 113).

ljenost, a sâm trud početkom devetnaestog veka da se u nju naseli 5.000 nezaposlenih Engleza pokazao se kao bezuspešan. Ne samo da su tokom celog devetnaestog veka reke emigranata stalno izbegavale Južnu Afriku, već je to bio jedini dominion iz kojeg se neprestana reka emigranata brzo vraćala u Englesku.[6] Južnu Afriku, koja je postala rasadnik kulture imperijalizma (Dems), nikada nisu tražili najradikalniji engleski branitelji Saksonstva , i ona nije figurirala u vizijama najromantičnijih engleskih sanjara o azijskoj imperiji. To samo pokazuje da je stvarni uticaj preimperijalističkih kolonijalnih poduhvata i prekomorskih naseobina bio neznatan na razvoj samog imperijalizma. Da je kolonija na Rtu ostala unutar okvira preimperijalističke politike, bila bi napuštena u trenutku kada je zapravo dobila opšti značaj.

Iako bi sama otkrića zlatnih rudnika i polja dijamanata sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka imala male posledice (da to slučajno nije odigralo ulogu katalizatora za imperijalističke snage), treba zabeležiti da je zahtev imperijalista za trajnim rešavanjem problema suvišnog novca početno bio motivisan trkom za najsuvišnijom sirovinom na zemlji. Zlato jedva da je imalo ikakvo mesto u ljudskoj proizvodnji i beznačajno je u poređenju sa gvožđem, ugljem, naftom i gumom; umesto toga, ono je najstariji simbol čistog bogatstva. Po svojoj beskorisnosti u industrijskoj proizvodnji ono ima ironične sličnosti sa suvišnošću novca kojim je finansirano kopanje zlata i sa suvišnošću ljudi koji su ga kopali. Na pretenziju imperijalista da su našli stalni spas za dekadentno društvo i zastarelu političku organizaciju, ono je dodalo sopstvenu pretenziju na večnu stabilnost i nezavisnost od svih funkcionalnih determinanti. Bilo je značajno što je društvo, spremno da raskine sa svim tradicionalnim apsolutnim vrednostima, počelo da traži apsolutnu vrednost u svetu ekonomije gde ona zaista nije i ne može da postoji, pošto je tu sve po definiciji funkcionalno. Ova

[6] Sledeća tabela britanskog useljavanja i iseljavanja iz Južne Afrike između 1924. i 1928. pokazuje da su Englezi bili skloniji od drugih doseljenika da napuste zmelju i, sa jednim izuzetkom, svake godine se pokazivalo da veći broj Britanaca napu ta zemlju nego to ih se useljava:

Godina	Britanska imigracija	Ukupna imigracija	Britanska emigracija	Ukupna emigracija
1924	3 724	5 265	5 275	5 857
1925	2 400	5 426	4 019	4 483
1926	4 094	6 575	3 512	3 799
1927	3 681	6 595	3 717	3 988
1928	3 285	7 050	3 409	4 127
	17 184	30 911	19 932	22 254

Ove brojke su citirane iz Leonard Barnes, *Caliban in Afrika. An Impression of Colour Madness,* 1931, p. 59, note.

iluzija o apsolutnoj vrednosti učinila je da proizvodnja zlata od najstarijih vremena bude posao avanturista, kockara, kriminalaca, elemenata van granica normalnog, zdravog društva. Novost u južnoafričkoj poteri za zlatom je bilo to što ovde lovci na sreću nisu bili strogo izvan civilizovanog društva već, naprotiv, vrlo jasno, nuzproizvod ovog društva, neizbežni ostatak kapitalističkog sistema; oni su čak bili predstavnici ekonomije koja je nemilosrdno proizvodila suvišnost ljudi i kapitala.

Suvišni ljudi, boemi četvrtog kontinenta ,[7] koji su se sjurili na Rt, još uvek su imali mnogo zajedničkog sa starim avanturistima. Oni su takođe osetili ono Odvezi me negde istočno od Sueca gde je najbolje nalik na najgore, / Gde nema deset zapovesti, gde može u čoveku da se probudi žeđ. Nisu se oni razlikovali zbog svoje moralnosti ili nemoralnosti, već pre zbog toga što odluka da se pridruže ovoj gomili svih nacija i boja [8] nije više zavisila od njih; oni nisu iskoračili iz društva, već ih je ono ispljunulo, oni nisu preduzeli ništa izvan dozvoljenih granica civilizacije, već su jednostavno bili žrtve bez upotrebe ili funkcije. Njihov jedini izbor bio je negativan, odluka da se ne pridruže radničkim pokretima, u kojima su najbolji od suvišnih ljudi ili onih koji su bili uplašeni suvišnošću uspostavili neku vrstu kontradruštva kroz koje ljudi mogu naći povratak u humani svet drugarstva i svrhovitosti. Oni nisu bili sopstveno delo, oni su bili živi simboli onog što im se dogodilo, žive apstrakcije i simboli apsurdnosti ljudskih institucija. Nisu bili individualisti kao stari avanturisti, bili su senke događaja s kojima nisu imali nikakve veze.

Kao g. Kurc u Konradovom *Srcu tame*, oni su bili šuplji do srži , bezobzirni bez srčanosti, pohlepni bez smelosti i okrutni bez hrabosti . Nisu ni u šta verovali i mogli su (sebe) navesti da veruju u bilo šta bilo šta . Izbačeni iz sveta ustaljenih društvenih vrednosti, bili su prepušteni sami sebi, a još uvek nisu imali za šta da se uhvate osim, tu i tamo, za mrvu talenta koja bi ih činila opasnim, kao Kurca, ako bi im ikada bilo dozvoljeno da se vrate u domovinu. Jer jedini talenat koji je možda mogao da pupi u njihovim praznim dušama bio je dar fascinacije koji čini izvanrednog vođu ekstremističke partije . Talentovaniji su bili pokretna otelovljenja ogorčenosti kao Karl Peters (mogući model za Kurca), koji je otvoreno priznao da je bio sit da ga računaju među parije i da je želeo da pripada rasi gospodara .[9] Ali, talentovani ili ne, svi su bili spremni na sve, od ubeđivanja i izbacivanja do dragovoljnog ubistva , za njih su bližnji bili ovako ili onako samo mušica u letu . Oni su doneli ili su brzo naučili kôd ponašanja koji je odgovarao tipu ubica koji se stvarao i za koga je jedini neoprostiv greh to da izgubi samokontrolu.

[7] J. A. Froude, Leaves from a South African Journal (1874) u *Short Studies on Great Subjects,* 1867-1882, Vol. IV.

[8] *Ibid.*

[9] Citirano iz Paul Ritter, *Kolonien im deutschen Schrifttum,* 1936, predgovor.

Bilo je, sigurno, autentične gospode među njima, kao gospodin Džons iz Konradove *Pobede,* koji je iz dosade bio spreman da po svaku cenu uđe u svet hazarda i avanture , ili kao g. Hejst, koji je bio opijen prezirom prema svemu ljudskom dok nije potonuo kao otkinut list... nikada se ne uhvativši ni za šta . Njih je neodoljivo privlačio svet u kome je sve šala, koji ih može naučiti Velikoj Šali , to jest veštini očaja . Savršeni džentlmen i savršeni nitkov upoznavali su se u velikoj divljoj džungli bez zakona , i našli su kako se dobro slažu, sa svojim ogromnim različitostima, sa identičnim dušama različito prerušenim . Mi smo videli ponašanje visokog društva tokom Drajfusove afere i gledali smo kako Dizraeli otkriva društvenu vezu između poroka i zločina; ovde, isto tako, imamo u suštini priču o visokom društvu koje se zaljubljuje u sopstveno podzemlje i o kriminalcu koji se oseća unapređen kada sa civilizovanom hladnoćom, uz izbegavanje nepotrebnog napora i zbog lepog vaspitanja, njemu biva dozvoljeno da stvara pokvarenu, rafiniranu atmosferu oko svojih zločinâ. Ta rafiniranost, sam kontrast između brutalnosti zločina i manira u kojem su izvedeni, postaje most dubokog razumevanja između kriminalca i savršenog džentlmena. Ali ono čemu su bile potebne decenije da se konačno ostvari u Evropi, zbog produženog dejstva etičkih vrednosti društva, eksplodiralo je uz spremnost uskog kruga u fantomskom svetu kolonijalne avanture.

Izvan svih društvenih stega i hipokrizije, naspram urođeničkog života kao pozadine, džentlmen i kriminalac su osetili ne samo bliskost ljudi koji dele istu boju kože, već i surovi uticaj sveta beskrajnih mogućnosti da počine zločin u duhu igre, da kombinuju stravu i smeh, to jest da potpuno ostvare svoju fantomsku egzistenciju. Urođenički život je avetinjskim događajima davao prividnu garanciju da neće biti nikakvih posledica jer im je ionako izgledao kao puka igra senki. Igra senki kroz koju vladajuća klasa može da prođe bezosećajno i bezobzirno, sledeći svoje nerazumljive ciljeve i potrebe.

Svet urođenika je bio savršena scena za ljude koji su pobegli od realnosti civilizacije. Pod nemilosrdnim suncem, okruženi neprijateljskom prirodom, oni su bili suočeni sa ljudskim bićima koja su, živeći bez nekog cilja u budućnosti i dostignuća u prošlosti, bila nerazumljiva, kao stanovnici ludnice. Praistorijski čovek nas je proklinjao, molio nam se, želeo nam dobrodošlicu ko to zna? Bila nam je uskraćena mogućnost da razumemo naše okruženje, klizili smo pored njih kao fantomi, čudeći se, potajno preneraženi kao što bi normalan čovek bio pred izlivom oduševljenja u ludnici. Nismo mogli da razumemo jer smo bili predaleko i nismo mogli da se setimo, jer smo doputovali u noć prvih doba, onih doba koja su otišla jedva ostavljajući znak i nikakva sećanja. Zemlja je izgledala nezemaljska... a ljudi... Ne, oni nisu bili ne-ljudi. I, znate, to je bilo najgore ta

sumnja da oni nisu ne-ljudi. Ona bi se lagano prikrala. Urlali su i skakali, vrteli se i pravili strašne grimase; ali vas je plašila upravo misao o njihovoj ljudskosti koja je kao vaša misao o dalekom srodstvu sa tom divljom i strašnom bukom. (*Srce tame*).

Sa istorijske tačke, međutim, čudno je da je postojanje praistorijskih ljudi imalo tako malo uticaja na zapadnog čoveka pre grabeža oko Afrike. To je, međutim, pitanje istoriografije što nema zabeleženih događaja kad su istrebljivana divlja plemena koja su evropski naseljenici nadmašili brojem dok su brodski tovari crnaca izvoženi kao robovi u evropski regulisan svet Sjedinjenih Država, ili dok su samo pojedinci tonuli u unutrašnjost Crnog kontinenta, gde su divljaci bili dovoljno brojni da uspostave sopstveni svet, svet lakoumnosti, kome su evropski avanturisti dodali lakoumnost lova na slonovaču. Mnogi od tih avanturista su poludeli u tihoj divljini prenaseljenog kontinenta gde je prisustvo ljudskih bića samo naglašavalo krajnju usamljenost i gde je izgledalo da nedirnuta, sveobuhvatna neprijateljska priroda, koju se niko nikada nije pomučio da pretvori u ljudski pejzaž, veličanstveno strpljiva čeka da prođe fantastična invazija čoveka. Ali njihovo ludilo je ostalo stvar ličnog iskustva i nije imalo nikakvih posledica.

Sa ljudima koji su došli tokom grabeža oko Afrike to se izmenilo. Nije više bilo usamljenih pojedinaca; cela Evropa je doprinela (njihovom) stvaranju . Oni su se koncentrisali na južnom delu kontinenata, gde su sreli Bure, holandsku raskolničku grupu koju je Evropa skoro zaboravila, ali koja je sada poslužila kao prirodan uvod u izazov nove sredine. Reagovanje suvišnih ljudi bilo je najčešće određeno reagovanjem jedine evropske grupe koja je ikada, iako u potpunoj izolaciji, morala da živi u svetu crnih divljaka.

Buri su potomci holandskih naseljenika koji su sredinom sedamnaestog veka stacionirani na Rtu da brodove na putu za Indiju snabdevaju svežim povrćem i mesom. Mala grupa francuskih hugenota bili su jedini ljudi koji su došli za njima tokom narednih vekova, tako da je jedino uz pomoć visoke stope rađanja mala raskolnička grupa prerasla u mali narod. Potpuno izolovani od tokova evropske istorije, oni su stupili na put kakvim je malo naroda išlo pre njih, a gotovo nijedan sa uspehom .[10]

Dva glavna materijalna činioca u razvoju burskog naroda bila su izuzetno loše tlo, koje se moglo koristiti samo za ekstenzivno stočarstvo, i veoma brojno crno stanovništvo, koje je bilo organizovano u plemena i živelo kao lovci-nomadi.[11] Loše tlo je onemogućilo gušće naseljavanje i

[10] Lord Selburn 1907: Beli ljudi Južne Afrike su se dali na takav put kakvim je pre njih i - lo samo nekoliko nacija, a te ko da je ijedna i la sa uspehom . Vidi Kiewiet, *op. cit.,* pogl. 6.

[11] Posebno vidi Kiewiet, *op. cit.,* pogl. III.

sprečilo holandske seljake-doseljenike da zadrže seosku organizaciju iz svoje domovine. Velike porodice, izolovane jedne od drugih širokim divljim površinama, bile su primorane na neku vrstu klanske organizacije, i jedino je sveprisutna pretnja od stalnog neprijatelja, crnih plemena koja su brojno znatno nadmašivala bele naseljenike, sprečavala te klanove da vode aktivan rat jednih protiv drugih. Rešenje dvostrukog problema, neplodnosti tla i obilja urođenika, bilo je ropstvo.[12]

Ropstvo je, međutim, veoma neprikladna reč da bi se opisalo ono što se zaista dogodilo. Pre svega, iako je ropstvo odomaćilo izvestan deo divljeg stanovništva, nikada ga nije u potpunosti obuhvatilo, tako da Buri nikako nisu mogli da zaborave svoj prvi užasan strah pred ljudskim vrstama koje im ponos i smisao za ljudsko dostojanstvo nisu dozvoljavali da prihvate kao sebi ravne. Strah od nečega sličnog sebi što ipak ni u kom slučaju nije kao ti, ostao je u osnovi ropstva i postao osnova rasnog društva.

Čovečanstvo se seća istorije naroda, ali o praistorijskim plemenima poznaje samo legende. Reč rasa ima precizno značenje samo tada i tamo gde su narodi suočeni sa plemenima o kojima nemaju nikakav istorijski zapis i koja ni sama ne znaju nikakvu sopstvenu istoriju. Da li oni predstavljaju praistorijskog čoveka , slučajno preživele primerke prvih oblika ljudskog života na zemlji, da li su postistorijski , preživeli u nekoj nepoznatoj propasti koja je okončala civilizaciju, mi to ne znamo. U svakom slučaju, pojavili su se više nalik na preživele iz jedne velike katastrofe za kojom su možda sledile manje propasti, sve dok katastrofička monotonija nije izgledala kao prirodna situacija ljudskog života. U svakom slučaju, rase u ovom smislu nađene su samo u oblastima gde je priroda bila naročito neprijateljska. Od drugih bića uopšte ih nije delila boja kože, već činjenica da su se ponašali kao deo prirode, da su se prema prirodi odnosili kao prema svom neospornom gospodaru, da nisu stvorili ljudski svet, ljudsku realnost i da je tako priroda ostala, u svem svom veličanstvu, jedina sveobuhvatna realnost i u poređenju sa njom oni su bili nestvarni i avetinjski. Oni su, tako, bili prirodna ljudska bića, kojima je nedostajao specifično ljudski karakter, specifično ljudska realnost pa, kad su ih masakrirali, Evropljani nekako nisu imali svest o tome da su počinili ubistvo.

Štaviše, besmisleni masakr urođeničkih plemena na Crnom kontinentu prilično je bio u tradicijama samih plemena. Istrebljenje neprijateljskih plemena bilo je pravilo u svim afričkim urođeničkim ratovima i ono nije

[12] Robovi i Hotentoti su zajedno izazvali značajne promene u načinu mišljenja i običajima kolonista, jer klima i geografija nisu jedine uticale na formiranje izrazitih osobina burske rase. Robovi i su a, Hotentoti i izolacija, jeftin rad i zemlja kombinovano su stvorili institucije i navike južnoafričkog dru tva. Sinovi i kćeri koji su se rodili krepkim Holanđanima i hugenotima naučili su da gledaju na rad u polju i na svaki težak fizički trud kao na funkcije sluganske rase (Kiewiet, *op. cit,* p. 21).

bilo ukinuto kada je jedan crni vođa ujedinio različita plemena i predvodio ih. Kralj Čaka, koji je početkom devetnaestog veka ujedinio Zulu plemena u izuzetno disciplinovanu iako ratničku organizaciju, nije uspostavio ni narod niti naciju Zulua. On je jedino uspeo da uništi više od milion pripadnika slabijih plemena.[13] Pošto disciplina i vojnička organizacija same po sebi ne mogu da uspostave državu, to uništenje je ostalo nezabeležena epizoda u nestvarnom, nerazumljivom procesu koji čovek ne može da prihvati, pa ga zato ljudska istorija ne pamti.

U slučaju Bura, ropstvo je bilo oblik prilagođavanja evropskog naroda crnoj rasi[14] i samo je spolja ličilo na one istorijske slučajeve u kojima je ropstvo bilo rezultat osvajanja ili trgovine robljem. Nikakva država, nikakva zajednička organizacija nije držala Bure na okupu, nikakva teritorija nije bila konačno kolonizovana, crni robovi nisu služili nijednoj beloj civilizaciji. Buri su izgubili i svoj seljački odnos prema zemlji i svoje civilizovano osećanje za ljudsko drugarstvo. Svaki je čovek izbegavao tiraniju dima svoga suseda ,[15] to je bilo pravilo zemlje; svaka burska porodica je u potpunoj izolaciji ponavljala opšti obrazac burskog iskustva među crnim divljacima i vladala je njima u apsolutnom bezakonju, bez provere ljubaznih suseda spremnih da vas pozdrave ili da se obruše na vas, delikatno igrajući između uloge kasapina i policajca, u pobožnom strahu od skandala i vešala i azila za umobolne (Konrad). Kako su vladali nad plemenima i živeli parazitski od njihovog rada, konačno su imali položaj veoma sličan položaju urođeničkih plemenskih vođa čiju su vlast ukinuli. Urođenici su, međutim, na njih gledali kao na viši oblik plemenskog vođstva, kao na neku vrstu prirodnog božanstva kome se moraju pokoravati; tako su Burima božansku ulogu isto toliko nametnuli crni robovi koliko su je i ovi sami slobodno prihvatili. Naravno da je tim belim bogovima crnih robova svaki zakon značio samo uskraćivanje slobode, vlada samo ukidanje divlje samovolje klana.[16] Buri su u urođenicima otkrili jedinu sirovinu koju je Afrika pružala u izobilju i nisu ih koristili za stvaranje bogatstva, već za puke esencijalne potrebe ljudske egzistencije.

Crni robovi u Južnoj Africi brzo su postali jedini deo stanovništva koji je stvarno radio. Njihovo rintanje karakterisale su sve poznate nazadnosti ropskog rada, kao nedostatak inicijative, lenjost, nemar prema oruđu i opšta neefikasnost. Njihov rad je zato jedva uspevao da gospodare održi u živo-

[13] Vidi James, *op. cit.,* p. 28.

[14] Istinita istorija kolonizacije Južne Afrike ne opisuje razvoj naseljenika Evropljana, već totalno novog i jedinstvenog dru tva različitih rasa i boja i kulturnih dokumenata, oblikovanog sukobljavanjem rasnog nasleđa i suprotstavljanjem nejednakih dru tvenih grupa (Kiewiet, *op. cit.,* p. 19).

[15] Kiewiet, *op. cit.,* p. 19.

[16] /Bursko/ dru tvo je bilo pobunjeničko, ali nije bilo revolucionarno (*ibid*., p. 58).

tu i nikada nije postigao relativno obilje koje hrani civilizaciju. Ta apsolutna zavisnost od rada drugih i potpuni prezir prema radu i proizvodnji u bilo kom obliku transformisali su Holanđanina u Bura i dali njegovom konceptu rase posebno ekonomsko značenje.[17]

Buri su bili prva evropska grupa koja se potpuno otuđila od ponosa koji je zapadni čovek osećao što živi u svetu koji je sam stvorio i izradio.[18] Tretirali su urođenike kao sirovinu i živeli su od njih kao što bi neko možda živeo od plodova divljeg drveća. Lenji i neproduktivni, oni su pristajali da vegetiraju u suštini na istom nivou na kojem su crna plemena vegetirala hiljadama godina. Veliki užas koji je obuzeo Evrpljane pri prvom suočavanju sa urođeničkim životom bio je podstaknut upravo tom crtom nehumanosti među ljudskim bićima koja su očigledno bila deo prirode koliko i divlje životinje. Buri su živeli od svojih robova upravo na isti način na koji su urođenici živeli od neobrađene i neizmenjene prirode. Kada su Buri, u strahu od bede, odlučili da upotrebe te divljake kao da su samo neki drugi oblik animalnog života, krenuli su putem koji je mogao da se završi samo sopstvenom degeneracijom, degeneracijom bele rase koja živi pored i zajedno sa crnim rasama, od kojih će se na kraju razlikovati samo po boji kože.

Siromašni belci u Južnoj Africi, koji su 1923. činili 10 procenata ukupnog belog stanovništva[19] i čiji se životni nivo ne razlikuje mnogo od nivoa Bantu plemena, danas su opominjući primer ove mogućnosti. Njihovo siromaštvo je skoro isključivo posledica prezira prema radu i prilagođavanja na način života crnih plemena. Kao i crnci, oni su napuštali zemlju kada najprimitivnija kultivacija ne bi više donosila ni ono malo neophodnih plodova ili kada bi istrebili životinje iz te oblasti.[20] Zajedno sa svojim nekadašnjim

17 Ulagan je mali napor da se podigne životni standard i da se povećaju mogućnosti klase robova i slugu. Na taj način, ograničeno bogatstvo Kolonije postalo je privilegija njenog belog stanovni tva... Tako je Južna Afrika rano shvatila da samosvesne grupe mogu da izbegnu najgore posledice života u siroma noj i nenaprednoj zemlji pretvarajući razlike u rasi i boji u sredstva dru tvene i ekonomske diskriminacije (*ibid*., p. 22).

18 Na primer, na Antilima bi tako veliki broj robova, kakav je postojao na Rtu, bio znak bogatstva i izvor prosperiteta ; dok je na Rtu ropstvo bilo znak nepreduzimljive ekonomije... čiji je rad bio uzaludno i neefikasno kori ćen (*ibid*.). To je uglavnom dovelo Barnesa (*op. cit.,* p. 107) i mnoge druge posmatrače do zaključka: Južna Afrika je zato strana zemlja, ne samo u smislu) da je njeno stanovi te definitivno nebritansko, već u mnogo radikalnijem smislu da je sam njen *raison d être*, kao atentat na organizovano dru tvo, u suprotnosti sa principima na kojima su zasnovane hri ćanske države.

19 To se odnosilo čak na 160. 000 ljudi (Kiewiet, *op. cit.,* p. 181). James (*op. cit.,* p. 43) procenjuje broj siroma nih belaca 1943. na 500. 000, to bi bilo oko 20 procenata bele populacije.

20 Siroma na bela burska populacija, živeći na istom nivou opstanka kao Bantu, prvenstveno je rezultat burske nesposobnosti ili tvrdoglavog odbijanja da uče poljoprivrednu nauku. Kao Bantu, Buri vole da lutaju od jedne oblasti do druge, obrađujući zemlju dok ona ne postane jalova, ubijajući divljač dok ne nestane. (*ibid.*)

robovima došli su u centre zlata i dijamanata, napuštajući svoje farme kad god su crni radnici odlazili. Ali nasuprot urođenicima, koji su odmah zapošljavani kao jeftina nekvalifikovana radna snaga, oni su zahtevali i dobijali su milostinju kao pravo bele kože, izgubivši sasvim svest da normalni ljudi ne zarađuju za život bojom svoje kože.[21] Danas je njihova rasna svest nasilna ne samo zato što nemaju šta da izgube da bi sačuvali članstvo u beloj zajednici, već zato što izgleda da rasni koncept definiše njihovo sopstveno stanje mnogo adekvatnije nego stanje njihovih bivših robova, koji su na dobrom putu da postanu radnici, normalan deo ljudske civilizacije.

Rasizam kao sredstvo vlasti koristio se u društvima belih i crnih pre nego što je imperijalizam počeo da ga eksploatiše kao glavnu političku ideju. Njegova osnova i njegovo opravdanje još uvek su sami bili iskustvo, užasno iskustvo nečeg otuđenog, izvan mašte ili izvan mogućnosti razumevanja; zaista, mnogi su bili u iskušenju da jednostavno izjave da oni nisu ljudska bića. Pošto su, međutim, uprkos svim ideološkim opravdanjima, crni ljudi tvrdoglavo čuvali svoje ljudske crte, beli ljudi su mogli samo da ponovo razmotre sopstvenu ljudskost i da odluče da su oni sami više od ljudskog i očigledno izabrani od Boga da budu bogovi crnim ljudima. Ovaj zaključak je bio logičan i neizbežan ako je neko želeo da radikalno porekne sve zajedničke veze sa divljacima; u praksi je to značilo da hrišćanstvo prvi put ne može da dejstvuje kao odlučujuća uzda u opasnoj perverziji ljudske samosvesti nagoveštaj njegove suštinske neefikasnosti u drugim, doskora rasnim društvima.[22] Buri su jednostavno poricali hrišćansku doktrinu zajedničkog porekla ljudi i proglasili one delove Starog zaveta koji još nisu prelazili granice stare izraelićanske nacionalne religije praznoverjem, što se čak ne može nazvati ni jeres.[23] Kao i Jevreji, Buri su strogo verovali u sebe kao izabrani narod,[24] s tom suštinskom razlikom što

[21] Rasa je za njih bila titula superiornosti nad urođenicima i obavljanje manuelnog rada kosilo se sa dostojanstvom koje im je bilo dodeljeno putem rase... Takva averzija je kod onih koji su bili najvi e demoralisani degenerisala u zahtev za milostinju kao pravo (Kiewiet, *op. cit.,* str. 216).

[22] Holandska reformistička crkva bila je u prvim redovima burske bitke protiv uticaja hri ćanskih misionara na Rtu. Godine 1944, međutim, oni su oti li jedan korak dalje i usvojili bez ijednog glasa sekta enja predlog kojim se suprotstavljalo braku Bura sa građanima kojima je engleski maternji jezik. (Prema rtskom *Times*-u, izdanje od 18. jula 1944. Citirano iz *New Africa*, Council of African Affairs, Monthly Bulletin, October, 1944.)

[23] Kiewiet (*op. cit.,* p. 181) pominje doktrinu rasne nadmoći koja je izvučena iz Biblije i koja je dobila novi polet kroz popularna tumačenja koje je devetnaesti vek nadovezao na Darvinove teorije .

[24] Bog Starog zaveta je za njih bio isto toliko nacionalna figura kao za Jevreje... Sećam se scene vredne spomena u Kejp Taun klubu, gde se jedan drski Britanac, večerajući slučajno sa tri ili četiri Holanđana, usudio da primeti da je Hrist bio neevropljanin i da bi mu, pravo govoreći, bilo zabranjeno useljavanje u Južnoafričku Uniju. Holanđani su se tako naelektrisali na tu primedbu da umalo nisu popadali sa stolica. (Barnes, *op. cit.,*33).

oni nisu bili izabrani radi božanskog spasenja čovečanstva, već radi lenje vladavine nad drugom vrstom koja je bila osuđena na podjednako lenjo kulučenje.[25] To je bila božja volja na Zemlji kako je to objavila Holandska reformistička crkva i to još uvek proklamuje, u oštroj i neprijateljskoj suprotnosti sa misionarima svih drugih hrišćanskih veroispovesti.[26]

Burski rasizam, za razliku od drugih, ima ukus autentičnosti i, takoreći, nevinosti. Potpuno odsustvo književnog ili bilo kakvog drugog intelektualnog dostignuća je najbolji svedok ove tvrdnje.[27] On je bio i ostao očajnička reakcija na očajnu životnu situaciju, koja je bila neartikulisana i bez posledica sve dok je niko nije dirao. Nešto je počelo da se dešava tek dolaskom Britanaca, slabo zainteresovanih za svoju najnoviju koloniju koja se 1849. još uvek nazivala vojnom bazom (za razliku od kolonija ili plantaža). Ali samo njihovo prisustvo to jest njihovo drugačije ponašanje prema urođenicima, koje nisu smatrali različitom životinjskom vrstom, njihovi kasniji napori (posle 1834) da ukinu ropstvo i iznad svega njihovi napori da postave čvrste granice nad zemljišnim posedom izazvali su žestoke reakcije kod nezadovoljnog burskog društva. Karakteristično je za Bure da su ove reakcije ponavljali po istom obrascu tokom celog devetnaestog veka: burski farmeri su izbegli britanski zakon odlazeći na volovskim kolima u divljinu unutrašnjosti, bez žaljenja napuštajući svoje domove i farme. Radije nego da prihvate ograničenja nad svojim posedima, oni su ih potpuno napustili.[28] To ne znači da se Buri nisu osećali odomaćeno gde god su se zadesili; oni su se osećali i još uvek se osećaju kao kod svoje kuće više nego ijedan kasniji naseljenik, ali u Africi uopšte, a ne na

25 Jer je za burske farmere separacija i degradacija urođenika od boga naložena, pa je zločin i bogohuljenje sporiti se s tim (Norman Bentwich, South Africa. Dominion of Racial Problems u *Political Quaterly*, 1939, Vol. X, No. 3).

26 Danas je misionar za Bura u su tini izdajnik, beli čovek koji zastupa crne protiv belih (S. Gertrude Millin, *Rhodes*, London, 1933, p. 38).

27 Zato to su imali malo umetnosti, jo manje arhitekture i nikakvu književnost, zavisili su od svojih farmi, svojih biblija i svoje krvi koje će ih podbosti protiv urođenika i stranaca (Kiewiet, *op. cit.,* 121).

28 Istinski *Vortrekker* je mrzeo granicu. Kada je britanska vlada insistirala na učvr ćivanju granica za Koloniju i za farme unutar nje, ne to mu je oduzeto... Svakako je bilo najbolje da se krene preko granice tamo gde je bilo vode i slobodne zemlje i gde nije bilo nikakve britanske vlade koja ne dozvoljava skitačke zakone, tamo gde beli čovek ne može biti izveden na sud da odgovara zbog žalbi svojih slugu (*Ibid.,* pp. 54-55). Velika seoba, pokret jedinstven u istoriji kolonizacije , (p. 58) bio je poraz politike intenzivnijeg naseljavanja. Praksa koja je za naseljavanje deset porodica zahtevala povr inu celog jednog kanadskog okruga, pro irila se po celoj Južnoj Africi. Tako je segregacija bele i crne rase u odvojene naseljeničke oblasti zauvek postala nemoguća... Odvodeći Bure izvan doma aja britanskog zakona, Velika seoba im je onemogućila da uspostave pravilne odnose sa domaćim stanovni tvom (p. 56). U kasnijim godinama Velika seoba će postati vi e od protesta; postaće pobuna protiv britanske vlasti i kamen-temeljac anglo-burskog rasizma dvadesetog veka (James, *op. cit.,* p. 28).

nekoj posebno ograničenoj teritoriji. Njihove fantastične volovske zaprege, koje su zgranule britansku upravu, jasno su pokazale da su se oni pretvorili u pleme i da su izgubili evropsko osećanje za teritoriju, za sopstvenu *patriu.* Ponašali su se upravo kao crna plemena koja su isto tako vekovima lutala Crnim kontinentom osećajući se kao kod kuće gde god bi se horda zadesila i osećajući kao smrt svaki napor ka konačnom naseljavanju.

Neukorenjenost je karakteristika svih rasnih organizacija. Ono na šta su evropski pokreti svesno ciljali, preobražaj naroda u hordu, može se posmatrati kao laboratorijsko ispitivanje u burskim ranim i tužnim naporima. Dok je neukorenjenost kao svesni cilj bila utemeljena prvenstveno na mržnji prema svetu u kojem nije bilo mesta za suvišne ljude, tako da njegovo rušenje može postati vrhunski politički cilj, neukorenjenost Bura je bila rezultat ranog oslobođenja od rada i potpunog nedostatka humano izgrađenog sveta. Postoji upadljiva sličnost između pokreta i burskog tumačenja izabranosti . Ali dok su pangermanska, panslovenska izabranost i izabranost poljskog mesijanskog pokreta bile manje ili više svesni instrumenti za vladanje, bursko iskrivljavanje hrišćanstva bilo je čvrsto ukorenjeno u užasnoj realnosti u kojoj su bedne bele ljude podjednako nesrećni crni ljudi obožavali kao božanstva. Živeći u sredini koju nisu imali snage da preobraze u civilizovan svet, oni nisu mogli da nađu vrednosti više od samih sebe. Poenta je, međutim, u tome da bez obzira na to da li se rasizam javlja kao prirodni rezultat katastrofe ili kao svesni instrument njenog izazivanja, on je uvek tesno povezan sa prezirom prema radu, mržnjom prema teritorijalnim ograničenjima, opštom neukorenjenošću i optimističkom verom u sopstvenu božansku izabranost.

Rana britanska uprava u Južnoj Africi, sa svojim misionarima, vojnicima i istraživačima, nije shvatila da bursko ponašanje ima nekih osnova u realnosti. Ona nije shvatila da apsolutna evropska nadmoć, za koju je, konačno, bili isto toliko zainteresovana kao i Buri, teško može da se održi osim kroz rasizam jer su stalni evropski naseljenici bili tako beznadežno malobrojni[29]; bili su šokirani kada su Evropljani naseljeni u Africi morali da se ponašaju kao sami divljaci, pošto je to bio običaj zemlje [30] i njihovim jednostavnim utilitarnim umovima izgledalo je suludo da žrtvuju proizvodnju i profit fantomskom svetu belih bogova koji vladaju nad crnim senkama. Tek sa naseljavanjem Engleza i drugih Evropljana tokom potere za zlatom postepeno su se navikli na stanovništvo koje se ne može namamiti nazad u evropsku civilizaciju čak ni motivima profita, koje je

[29] Godine 1939. ukupno stanovni tvo Južnoafričke Unije popelo se na 9 500 000, od kojih su 7 000 000 bili domoroci a 2 500 000 Evropljani. Od ovih je bilo 1 250 000 Bura, oko jedna trećina Britanaca i 100 000 Jevreja. Vidi Norman Bentwich, *op. cit.*

[30] J. A. Froude, *op. cit,* p. 375.

izgubilo kontakt čak i sa nižim pobudama evropskog čoveka kad se otcepilo od svojih viših motiva jer i jedni i drugi gube smisao i privlačnost u društvu u kom niko ništa ne želi da postigne i u kom je svako postao bog.

II: *Zlato i rasa*

DIJAMANTSKA POLJA u Kimberliju i zlatni rudnici Vitvotersrenda ležali su u tom fantomskom svetu rase, i zemlja koja je do sada gledala kako je bezobzirno zaobilaze mnogobrojni brodski tovari emigranata na Novi Zeland i Australiju, sada je videla kako ljudi bezglavo jure na njena mola i kako preko nje hitaju do rudnika. Većinom su to bili Englezi, ali je među njima bilo ne malo ljudi iz Rige i Kijeva, Hamburga i Frankfurta, Roterdama i San Franciska .[31] Svi su oni pripadali klasi ličnosti koje više vole avanture i špekulaciju nego smireni rad i koji nisu dobro funkcionisali u ujarmljenosti običnog života... (Bilo je tu) kopača iz Amerike i Australije, nemačkih špekulanata, trgovaca, vlasnika saluna, profesionalnih kockara, advokata..., bivših oficira vojske i mornarice, mlađih sinova iz dobrih porodica... divan šaroliki skup u kojem je novac od ogromne produktivnosti rudnika tekao kao voda. Njima su se pridružile i hiljade domorodaca koji su prvo došli da kradu dijamante i da izvuku svoju zaradu puškama i barutom ,[32] ali su brzo počeli da rade za nadnicu i postali očito neiscrpna jeftina radna snaga kada je u najzaostalijim kolonijalnim oblastima iznenada buknula aktivnost .[33]

Obilje urođenika, jeftine radne snage, bila je prva i možda najvažnija razlika između ove potrage za zlatom i drugih tog tipa. Uskoro je postalo očigledno da gomila sa sve četiri strane sveta neće morati čak ni da kopa; u svakom slučaju, stalna atraktivnost Južne Afrike, stalni izvor koji je avanturiste dovodio u iskušenje da se tamo trajno nasele, nije bilo zlato, već ta ljudska sirovina koja je obećavala trajno oslobođenje od rada.[34] Evropljani su služili isključivo kao nadzornici i nisu čak radili ni kao kvalifikovani radnici i inženjeri za šta su stalno morali da se uvoze ljudi iz Evrope.

Za krajnji ishod je sporedna činjenica da ova potera za zlatom nije jednostavno bila prepuštena sebi već je bila finansirana, organizovana i povezana sa svakodnevnom evropskom ekonomijom kroz akumulirani višak bogatstva i uz pomoć finansijera Jevreja. Od samog početka otprilike sto-

[31] Kiewiet, *op. cit.,* p. 119.

[32] Froude, *op. cit.,* p. 400.

[33] Kiewiet, *op. cit.,* p. 119.

[34] Ono to je obilje ki e i trave bilo za novozelandsku ovčetinu, to su jeftine pa e bile za astralijsku vunu, plodna prerijska prostranstva za kanadsko žito, jeftin domorodački rad je bio za južnoafričko rudarstvo i industriju (Kiewiet, *op. cit.,* p. 96).

tinu jevrejskih trgovaca koji su se skupili kao orlovi oko plena [35] delovali su zapravo kao posrednici preko kojih se evropski kapital ulagao u rudnike zlata i industriju dijamanata.

Jedini deo južnoafričkog stanovništva koji nije imao i nije želeo da ima udela u iznenadnoj eksploziji aktivnosti u zemlji bili su Buri. Oni su mrzeli sve te *uitlanders*-e koji nisu marili za državljanstvo ali kojima je bila potrebna britanska zaštita, pa su je i pribavili, ojačavajući na taj način očigledno uticaj britanske vlasti na Rtu. Buri su reagovali kao i uvek, prodavali su svoje dijamantima krcate posede u Kimberliju i farme sa rudnicima zlata blizu Johanesburga i na volovskim kolima odlazili opet u divljinu unutrašnjosti. Nisu razumeli da se ovaj novi talas razlikuje od britanskih misionara, vladinih činovnika ili običnih naseljenika i tek kad je bilo isuviše kasno i kad su već izgubili svoj udeo u bogatstvu lova na zlato, shvatili su da novi idol Zlato nije uopšte nepomirljiv sa njihovim idolom Krvi, da je nova gomila isto tako nevoljna da radi i isto tako nesposobna da uspostavi civilizaciju kao i oni sami, i da će ih otuda poštedeti dosadnog insistiranja britanskih činovnika na zakonu i iritirajućeg koncepta ljudske jednakosti koji su propovedali hrišćanski misionari.

Buri su se plašili i zazirali od onoga što se zapravo nikada nije dogodilo, naime od industrijalizacije zemlje. Oni su bili u pravu u toj meri što bi normalna proizvodnja i civilizacija automatski zaista razorile način života rasnog društva. Normalno tržište rada i robe ukinulo bi privilegije rase. Ali zlato i dijamanti, koji su uskoro izdržavali pola južnoafričkog stanovništva, nisu bili roba u istom smislu i nisu se proizvodili na isti način kao vuna u Australiji, meso na Novom Zelandu ili pšenica u Kanadi. Iracionalno, nefunkcionalno mesto zlata u ekonomiji učinilo ga je nezavisnim od racionalnih proizvodnih metoda, koji naravno nikad ne bi mogli da tolerišu fantastične disparitete među crnim i belim nadnicama. Zlato, predmet za špekulaciju, čija je vrednost u suštini zavisila od političkih činilaca, postalo je životni sok Južne Afrike,[36] ali nije moglo i nije postalo osnov novog ekonomskog poretka.

Buri su se isto tako plašili samog prisustva *uitlanders*-a jer su ih pogrešno zamenili sa britanskim naseljenicima. *Uitlanders*-i su, međutim, krenuli isključivo sa namerom da se brzo obogate i ostali su samo oni koji u tome nisu sasvim uspeli ili koji, kao Jevreji, nisu imali zemlju u koju bi se vratili. Niti je ta grupa mnogo marila da uspostavi zajednicu po modelu evropskih zemalja kao što su britanski naseljenici uradili u Australiji, Kanadi i Novom Zelandu. Barnato je veselo otkrio da je Transvaalska vlada

[35] J. A. Froude, *ibid.*

[36] Zlatni rudnici su žila kucavica Unije... polovina stanovni tva se direktno ili indirektno hrani od zlatnih rudnika i ... polovina vladinih finansija crpe se direktno ili indirektno iz kopanja zlata (Kiewiet, *op. cit.,* p. 155).

kao nijedna druga vlada na svetu. To zapravo uopšte nije vlada, već neograničena kompanija od nekih dvesta hiljada deoničara. [37] Slično tome, nešto što je manje-više bilo niz nesporazuma konačno je dovelo do britansko-burskog rata za koji su Buri pogrešno verovali da je kulminacija dugoročnog zahteva britanske vlade za ujedinjenje Južne Afrike, dok je on uglavnom bio uslovljen investicionim interesima.[38] Kada su izgubili rat, Buri nisu izgubili više nego što su po slobodnoj volji napustili, to jest, svoj udeo u bogatstvu; ali su oni definitivno zadobili pristanak svih drugih evropskih elemenata, uključujući i britansku vladu, na bezakonje rasnog društva.[39] Danas se svi delovi stanovništva, britanskog ili burskog, organizovani radnici ili kapitalisti, slažu u rasnom pitanju;[40] i dok je uspon nacističke Nemačke i svesni pokušaj nacista da preobraze nemački narod u rasu značajno ojačao političku poziciju Bura, nemački poraz je nije oslabio.

Buri su mrzeli finansijere i plašili su ih se više nego drugih stranaca. Oni su nekako razumeli da je finansijer ključna figura u kombinaciji suvišnog bogatstva i suvišnih ljudi, da je njegova funkcija da preobrati u suštini prolazan lov na zlato u stalni posao.[41] Rat sa Britancima je, međutim, uskoro pokazao jedan još presudniji aspekt. Bilo je prilično očigledno da su ga pripremili strani investitori, koji su tražili vladinu zaštitu svog ogromnog profita u udaljenim zemljama kao nešto normalno, kao da vojske angažovane u ratu protiv stranih naroda nisu ništa drugo do domaće policijske snage umešane u sukob domaćih kriminalaca. Za Bure je predstavljalo malu razliku to što oni koji su uveli ovu vrstu nasilja u mračne afere

[37] Vidi Paul H. Emden, *Jews of Britain, A Series of Biographies,* London, 1944, chapter From Cairo to the Cape .

[38] Kiewiet (*op. cit.,* p. 138-139) pominje, međutim, jo jedan niz okolnosti : Svaki poku aj britanske vlade da obezbedi olak ice ili reforme od transvalske vlade činio je od nje neizbežno agenta rudarskih magnata... Velika Britanija je davala podr ku kapitalu i rudarskim investicijama bez obzira da li su to u Dauning stritu jasno shvatali.

[39] Često kolebljivo i nepouzdano držanje britanskih državnika u generaciji pre Burskog rata može se pripisati neodlučnosti britanske vlade između obaveza prema domorocima i obavezama prema beloj zajednici... Sada je, međutim, Burski rat iznudio odluku o domorodačkoj politici. U uslovima mira britanska vlada je obećala da neće činiti nijedan poku aj da promeni politički status domorodaca pre nego to da autonomiju biv oj republici. U toj epohalnoj odluci britanska vlada je odstupila od svog humanitarnog položaja i omogućila burskim vođama da izvojuju odlučnu pobedu u mirovnim pregovorima to je označilo njihov vojni poraz. Velika Britanija je prestala da se trudi da zadrži kontrolu nad vitalnim odnosima između belih i crnih. Dauning strit se predao sve do državne granice (Kiewiet, *op. cit.,*143-144).

[40] Postoji... potpuno pogre no shvatanje da se Buri i narodi engleskog porekla u Južnoj Africi jo uvek ne slažu kako da tretiraju domoroce. Naprotiv, to je jedna od ono malo stvari u kojima se oni slažu (James, *op. cit.,* p. 47)

[41] Uglavnom zahvaljujući metodama Alfreda Bajta, koji je 1875. do ao da kupi dijamante za jednu hambur ku firmu. Do tada su samo pekulanti bili deoničari u rudničkim avanturama... Bajtov metod je zainteresovao i cenjene investitore (Emden, *op. cit*.).

proizvodnje zlata i dijamanata sad nisu bili finansijeri, nego ljudi koji su se nekako podigli iz same gomile i, kao Sesil Roudz, manje verovali u profit a više u ekspanziju radi ekspanzije.[42] Finansijeri, koji su uglavnom bili Jevreji i samo zastupnici, a ne vlasnici viška kapitala, nisu imali ni potreban politički uticaj niti dovoljno ekonomske moći da uvedu političke ciljeve i da primene nasilje u špekulaciji i kockanju.

Nema sumnje da su finansijeri, koji nisu presudan ali jesu bitan faktor u imperijalizmu, bili značajni predstavnici imperijalizma u početnom periodu.[43] Oni su iskoristili preveliku proizvodnju kapitala i potpun preokret ekonomskih i moralnih vrednosti koji ju je pratio. Umesto puke trgovine robom i pukog profita od proizvodnje, trgovina samim kapitalom nesrazmerno je porasla. Samim tim oni su dobili važnu poziciju; uz to su profiti od investicija u stranim zemljama uskoro počeli da rastu mnogo brže od trgovačkih profita, tako da su krupni i sitni trgovci izgubili premoć nad finansijerima.[44] Glavna ekonomska karakteristika finansijera jeste da on ne zarađuje profit od proizvodnje i eksploatacije, razmene robe ili normalnog bankarskog poslovanja, već isključivo kroz provizije. U našem kontekstu to je važno jer daje onaj ukus nerealnosti, fantomske egzistencije i suštinske uzaludnosti čak i u normalnoj ekonomiji, što je tipično za mnoge južnoafričke događaje. Finansijeri nikoga nisu zaista eksploatisali i oni su imali najmanje kontrole nad tokom svojih poslovnih avantura, bilo da su se te avanture pretvorile u obične prevare ili u zdrave poduhvate koji su se naknadno učvrstili.

Isto tako, značajno je što se upravo element gomile u jevrejskom narodu pretvorio u finansijere. Otkriće zlatnih rudnika u Južnoj Africi podudarilo se sa prvim modernim pogromima u Rusiji, tako da je jedan mali broj jevrejskih emigranata otišao u Južnu Afriku. Međutim, oni bi tamo jedva igrali ikakvu ulogu u međunarodnoj gomili očajnika ili lovaca na bogatstvo da nekoliko Jevreja finansijera nije imalo vodeće pozicije i smesta pokazalo interesovanje za pridošlice koji su očito mogli da ih zastupaju među stanovništvom.

[42] Veoma karakteristično s tog stanovi ta je bilo Barnatovo držanje kada je do lo do stapanja njegovih poslova sa Roudzovom grupom. Za Barnata je stapanje bilo puka finansijska transakcija u kojoj je on želeo da pravi novac... On je zato želeo da kompanija nema nikakve veze sa politikom. Roudz, međutim, nije bio samo biznismen... Ovo pokazuje koliko je Barnato gre io kada je rekao da sam prihvatio poduku Sesila Roudza, ne bi bilo Sesila Roudza (*ibid.*).

[43] Uporedi poglavlje V, bele ka 34.

[44] Porast profita od stranih investicija i relativni porast stranih trgovinskih profita karakteri u ekonomsku stranu imperijalizma. U 1899. procenjeno je da je celokupna strana i kolonijalna trgovina donela Velikoj Britaniji dobit od samo 18 miliona funti, dok su se u istoj godini profiti od stranih investicija popeli do 90 ili 100 miliona funti. Vidi J. A. Hobson, *Imperialism,* London, 1938, p. 53 ff. Očigledno da investicije zahtevaju mnogo svesniju dugoročnu politiku eksploatacije nego to je puka trgovina.

Finansijeri Jevreji su došli iz praktično svih zemalja na kontinentu u kojima su, u kategorijama klase, bili suvišni kao i drugi južnoafrički doseljenici. Oni su bili dosta drugačiji od nekoliko etabliranih porodica jevrejskih uglednika čiji je uticaj stalno rastao posle 1820, i u čije redove zato više nisu mogli da se asimiluju. Pripadali su toj novoj kasti jevrejskih finansijera kakve od sedamdesetih i osamdesetih nadalje, nalazimo u svim evropskim glavnim gradovima, u koje su došli uglavnom napustivši zemlje iz kojih su poticali da bi okušali sreću u međunarodnom berzanskom kockanju. Oni su to radili svuda, na veliko očajanje starijih jevrejskih porodica koje su bile isuviše slabe da zaustave beskrupuloznost pridošlica i stoga su bile prezadovoljne makar kad su ovi kasnije odlučili da prenesu polje svojih aktivnosti preko mora. Drugim rečima, finansijeri Jevreji su postali isto toliko suvišni u legitimnom jevrejskom bankarstvu kao što je bogatstvo koje su oni predstavljali postalo suvišno u legitimnom industrijskom preduzeću, a lovci na bogatstvo u svetu legitimnog rada. U samoj južnoj Africi, gde je trgovac bio u poziciji da izgubi status u okviru ekonomije zemlje u odnosu na finansijera, pridošlice Barnatos, Beits, Semi Marks su mnogo lakše nego u Evropi potisnuli starije doseljenike Jevreje sa čelnih pozicija.[45] U Južnoj Africi, iako teško igde drugde, oni su bili treći činilac u početnom savezu između kapitala i gomile; u velikoj meri oni su pokrenuli taj savez, rukovali protokom i investiranjem kapitala u rudnike zlata i dijamantska polja i uskoro su postali istaknutiji od svih ostalih.

Činjenica da su to ljudi jevrejskog porekla dodala je nedefinisan simboličan ukus njihovoj ulozi finansijera ukus suštinskog beskućništva i neukorenjenosti i ta činjenica je poslužila da se uvede element misterije, kao i da se cela stvar simbolizuje. Ovome se moraju dodati njihove stvarne međunarodne veze, koje su prirodno podsticale opšte popularne iluzije u vezi sa političkom moći Jevreja po celom svetu. Sasvim je razumljivo da su sve fantastične ideje o tajnoj međunarodnoj moći Jevreja ideje koje su izvorno bile rezultat blizine jevrejskog bankarskog kapitala državnoj sferi biznisa postale ovde otrovnije nego na evropskom kontinentu. Ovde su, prvi put, Jevreji dovedeni u sred rasnog društva i skoro automatski su ih Buri izdvojili od sveg ostalog belog naroda, gajili prema njima posebnu mržnju, ne samo kao prema predstavnicima celog preduzeća, već kao prema različitoj rasi , kao prema otelovljenju đavolskog principa uvedenog u normalni svet crnih i belih . Ta je mržnja bila utoliko oštrija što je de-

[45] Rani jevrejski doseljenici u Južnoj Africi u osamnaestom i u prvoj polovini devetnaestog veka bili su avanturisti; za njima su posle sredine veka do li trgovci na veliko i na malo, među kojima su se najistaknutiji okrenuli takvim delatnostima kao to su ribarenje, lov na foke i na kitove (braće De Pas) i uzgajanje nojeva (porodica Mozental). Kasnije su oni bili skoro naterani u Kimberli, u industriju dijamanata gde, međutim, nikada nisu postigli takvu nadmoć kao Barnato ili Bajt.

limično bila izazvana sumnjom da će Jevreje, sa njihovim starijim i autentičnijim zahtevom za izabranošću, biti teže nego ikog drugog uveriti u opravdanost burskih zahteva za izabranošću. Dok je hrišćanstvo jednostavno poricalo princip izabranosti kao takav, judaizam je izgledao kao direktan izazov i suparnik. Davno pre nego što su nacisti svesno podstakli antisemitski pokret u Južnoj Africi, rasni problem se u obliku antisemitizma ubacio u sukob *uitlander*-a i Bura,[46] što je utoliko značajnije jer važnost Jevreja u južnoafričkoj ekonomiji zlata i dijamanata nije preživela prelaz vekova.

Čim je industrija zlata i dijamanata dostigla stepen imperijalističkog razvoja i čim su deoničari na daljinu zatražili političku zaštitu svojih vlada, Jevreji više nisu mogli da održe svoju važnu ekonomsku poziciju. Oni nisu imali svoju vladu u domovini kojoj bi se obratili; njihova pozicija u južnoafričkom društvu bila je tako nesigurna da je za njih bilo u pitanju mnogo više od samog opadanja uticaja. Mogli su da očuvaju ekonomsku sigurnost i stalnu naseljenost u Južnoj Africi, što je njima bilo potrebnije nego ijednoj drugoj grupi *uitlanders*-a, samo ako postignu neki status u društvu   što je u ovom slučaju značilo prijem u ekskluzivne britanske klubove. Bili su primorani da trguju svojim uticajem, protivno položaju jednog džentlmena, kao što je Sesil Roudz vrlo otvoreno rekao kada je kupio sebi ulaz u Barnatov trust dijamanata pošto je sjedinio svoju kompaniju *De Beers* sa kompanijom Alfreda Beitsa.[47] Ali ti Jevreji su imali da ponude više od same ekonomske moći; zahvaljujući njima, Sesila Roudza, istu takvu pridošlicu i avanturistu kao i oni što su, konačno je prihvatio uvaženi engleski bankarski biznis sa kojim su ipak jevrejski finansijeri imali bolje veze nego iko drugi.[48] Nijedna od engleskih banaka ne bi pozajmila nijedan šiling na osnovu sigurnosti deonica zlata. Neograničeno poverenje ovih trgovaca dijamantima iz Kimberlija delovalo je kao magnet na pripadnike iste vere kod kuće.[49]

Potera za zlatom postala je potpuno razvijeno imperijalističko preduzeće tek pošto je Sesil Roudz lišio Jevreje poseda, uzeo investicionu politiku iz engleskih u sopstvene ruke i postao centralna figura na Rtu. Sedamdeset pet procenata dividendi koje su se isplaćivale deoničarima išle su u inos-

[46] Ernst Schultze, Die Judenfrage in Sued-Afrika u *Der Weltkampf,* Oktober, 1938, Vol. XV, No. 178.

[47] Barnato je prodao svoj deo Roudzu da bi bio uveden u Kimberli klub. To nije čisto novčana transakcija. Priča se da je Roudz rekao Barnatu: Nudim Vam da od Vas napravim džentlmena . Barnato je živeo život džentlmena osam godina, a zatim je počinio samoubistvo. Vidi Millin, *op. cit.,* pp. 14,85.

[48] Put od jednog Jevrejina (u ovom slučaju Alfred Bajt iz Hamburga) do drugog je lak. Roudz je oti ao u Englesku da se vidi sa lordom Rot ildom i Rot ild se sporazumeo s njim. (*ibid.*).

[49] Emden, *op. cit.*

transtvo, a ogroman deo u Veliku Britaniju. Roudz je uspeo da zainteresuje britansku vladu za svoje poslove, ubedio ju je da su ekspanzija i izvoz instrumenata nasilja neophodni da bi se zaštitile investicije, te da je takva politika sveta dužnost svake nacionalne vlade. S druge strane, uveo je na samom Rtu onu tipičnu imperijalističku ekonomsku politiku prenebregavanja svih industrijskih preduzeća koja nisu u vlasništvu deoničara na daljinu, tako da su na kraju ne samo kompanije rudnika zlata već i sama vlada obeshrabrivale eksploataciju obilnih naslaga teških ruda i proizvodnju robe široke potrošnje.[50] Ovom politikom, Roudz je uveo najmoćniji faktor za eventualno smirivanje Bura; zanemarivanje svih autentičnih industrijskih preduzeća bilo je najčvršća garancija za izbegavanje normalnog kapitalističkog razvoja, pa tako i prepreka za normalan kraj rasnog društva.

Burima je trebalo nekoliko decenija da shvate da nemaju razloga da se plaše imperijalizma, pošto on neće ni razviti zemlju kao što su bile razvijene Australija i Kanada, niti će pedantno crpeti profite od zemlje, budući sasvim zadovoljan visokim obrtom investicija na jednom određenom polju. Imperijalizam je bio voljan da napusti takozvane zakone kapitalističke proizvodnje i njihove egalitarne tendencije sve dok su profiti od određenih investicija bili sigurni. To je konačno vodilo ka ukidanju zakona čistog profita, i Južna Afrika je postala prvi primer onoga što se može dogoditi kad god gomila postane dominantni činilac u savezu gomile i kapitala.

U jednom pogledu, najvažnijem, Buri su ostali neprikosnoveni gospodari zemlje: kad god bi racionalan rad i proizvodna politika došli u sukob sa rasnim stavovima, pobeđivali su ovi drugi. Motivi profita bili su s vremena na vreme žrtvovani zahtevima rasnog društva, često po strašnu cenu. Rentabilnost je preko noći uništena kada je vlada otpustila 17.000 zaposlenih Bantu crnaca i platila belim nadničarima iznos koji je narastao za 200 posto[51]; troškovi lokalne vlasti postali su nesnosni kada su domaći municipalni službenici zamenjeni belima; *Color Bar Bill* je konačno isključio sve crne radnike iz mehaničkih poslova i naterao industriju na strašan porast proizvodnih troškova. Rasni svet Bura nije imao više koga

[50] Južna Afrika je koncentrisala skoro svu svoju industrijsku energiju iz vremena mira na proizvodnju zlata. Prosečni investitor je ulagao novac u zlato jer je ono nudilo najbrži i najveći obrt. Ali, Južna Afrika je isto tako imala strahovite naslage gvožđa, rudače, bakra, azbesta, mangana, kalaja, olova, platine, hroma, liskuna i grafita. To je, zajedno sa rudnicima uglja i akom fabrika koje su proizvodile robu iroke potro nje, bilo poznato kao sekundarna industrija. A razvoj tih sekundarnih industrija obeshrabile su kompanije rudnika zlata i, u velikom stepenu, vlada (James, *op. cit.,* p. 333). [113] Himmler, *op. cit.*, u: *Nazi Conspiracy*, IV, 616 ff.

[51] James, *op. cit.,* pp. 111-112. Vlada je računala da je to dobar primer za privatne poslodavce... i javno mnjenje je uskoro iznudilo promene u politici zapo ljavanja mnogih službenika.

da se boji, najmanje belih radnika čiji su se sindikati žalili da *Color Bar Bill* nije išao dovoljno daleko.[52]

Na prvi pogled iznenađuje da je žestoki antisemitizam nadživeo nestanak finansijera Jevreja kao i uspešnu indoktrinaciju rasizmom svih delova evropskog stanovništva. Jevreji svakako nisu bili izuzetak od tog pravila; prihvatili su rasizam kao i svi drugi, i njihovom ponašanju prema crnim ljudima nije se imalo šta prigovoriti.[53] Ipak su, a da toga nisu bili svesni i pod pritiskom posebnih okolnosti, raskinuli sa jednom od najmoćnijih tradicija ove zemlje.

Prvi znak nenormalnog ponašanja došao je odmah pošto su finansijeri Jevreji izgubili svoj položaj i industriji zlata i dijamanata. Oni nisu napustili zemlju, već su trajno[54] zauzele jedinstven položaj za belu grupu: nisu pripadali ni životnom soku Afrike niti siromašnom belom otpadu . Umesto toga, oni su skoro odmah započeli da izgrađuju one delatnosti i profesije koje su po južnoafričkom mišljenju drugorazredne jer nisu povezane sa zlatom.[55] Jevreji su postali fabrikanti nameštaja i odeće, vlasnici trgovina i ljudi iz profesija, lekari, advokati i novinari. Drugim rečima, bez obzira na to koliko su mislili da su se dobro prilagodili uslovima gomile u zemlji i njenom rasnom držanju, Jevreji su razbili njen najvažniji sklop uvodeći u južnoafričku ekonomiju činilac normalnosti i proizvodnje, a rezultat je bio da je g. Malan, kada je Parlamentu odneo nacrt zakona da se iz Unije proteraju svi Jevreji, imao entuzijastičnu podršku svih siromašnih belaca u celom burskom stanovništvu.[56]

Ova promena u ekonomskoj funkciji, preobražaj južnoafričke jevrejske zajednice od najmutnijih karaktera u mutnom svetu zlata i rase u jedini

52 James, *op. cit.,* p. 108.

53 Ovde ponovo može da se primeti drastična razlika između ranijih naseljenika i finansijera do kraja devetnaestog veka. Saul Salomon, na primer, negrofilni član kejpskog parlamenta, bio je potomak porodice koja se u Južnu Afriku naselila u ranom devetnaestom veku (Emden, *op. cit.*).

54 Između 1924. i 1930, u Južnu Afriku je imigriralo 12 319 Jevreja, dok je samo 461 napustio zemlju. Te su cifre veoma upadljive ako se zna da se ukupna imigracija za isti period posle odbitka emigranata popela na 14 241 osobu. (Vidi Schultze, *op. cit.)* Ako uporedimo ove cifre sa imigracionom tabelom iz bele ke br. 6, sledi da su Jevreji činili oko trećinu ukupne imigracije u Južnu Afriku dvadesetih godina, i da su se, za razliku od svih ostalih kategorija *uitlanders*-a, naselili tamo za stalno; njihov udeo u godi njoj emigraciji je manji od 2 posto.

55 Zadrte burske nacionalističke vođe osuđivale su činjenicu to ima 102 000 Jevreja u Uniji; najveći broj su beli okovratnici , industrijski službenici, vlasnici radnji ili pripadnici neke druge profesije. Jevreji su učinili mnogo da izgrade sekundarne industrije Južne Afrike to jest, industrije koje nisu kopanje zlata i dijamanata usredsređujući se posebno na izradu odeće i name taja (James, *op. cit.,* p. 46).

56 *Ibid.*, 67-68.

proizvodni deo stanovništva, stigao je kao čudna, zastarela potvrda prvobitnih burskih strahova. Oni nisu toliko mrzeli Jevreje kao posrednike suvišnog bogatstva ili kao predstavnike sveta zlata, oni su ih se plašili i prezirali ih kao samu sliku *uitlanders*-a koji bi pokušali da zemlju promene u normalan proizvodni deo zapadne civilizacije, čiji bi motivi profita najzad smrtno ugrozili fantomski svet rase. I kada su Jevreji bili konačno odvojeni od zlatnog životnog soka *uitlanders*-a, a nisu mogli da napuste zemlju kao što bi svi drugi stranci učinili u sličnim okolnostima, nego su umesto toga razvili drugorazrednu industriju, ispostavilo se da su Buri bili u pravu. Jevreji su potpuno sami, ne kao slika bilo čega ili bilo koga, postali stvarna pretnja rasnom društvu. Kako danas stoje stvari, Jevreji protiv sebe imaju zajedničko neprijateljstvo svih onih koji veruju u rasu ili zlato a to je praktično celo evropsko stanovništvo u Južnoj Africi. Oni ipak ne mogu i neće da stvore zajedničko načelo sa jedinom drugom grupom koja polako i postepeno izlazi kao pobednik iz rasnog društva: sa crnim radnicima, koji pod uticajem regularnog rada i urbanog života postaju sve svesniji svoje ljudskosti. Iako, za razliku od belih , zaista imaju istinsko rasno poreklo, oni od rase nisu napravili fetiš; ukidanje rasnog društva za njih znači obećanje njihovog oslobođenja.

Za razliku od nacista, kojima su rasizam i antisemitizam bili glavno političko oružje za razaranje civilizacije i uspostavljanje nove državne strukture, rasizam i antisemitizam su normalna stvar i prirodna posledica *status quo*-a u Južnoj Africi. Za rađanje rasizma i nacionalizma nije bio potreban nacizam i oni su na nacizam uticali samo na posredan način.

Došlo je, međutim, do stvarnih i trenutačnih povratnih efekata na južnoafričko rasno društvo po pitanju držanja evropskih naroda. Jeftina indijska i kineska radna snaga suludo se uvozila u Južnu Afriku, ali kad god bi se njen unutrašnji priliv privremeno zaustavio,[57] odmah bi se osetila promena u držanju prema obojenom narodu u Aziji gde su, prvi put, ljudi tretirani na skoro isti način kao oni afrički divljaci koji su Evropljane plašili bukvalno do izbezumljenja. Razlika je bila jedino u tome što tu nije moglo biti izgovora i ljudski shvatljivog razloga da se Indijci i Kinezi tretiraju kao da nisu ljudska bića. U izvesnom smislu, tek ovde je počeo stvarni zločin, jer je ovde svako trebalo da zna šta radi. Istina da je rasna ideja bila ponešto modifikovana u Aziji; više i niže vrste , kako bi beli čovek rekao kad je uprtio svoj teret, još uvek pokazuju lestvicu i mogući postepen razvoj, i ta ideja na neki način izmiče konceptu dve potpuno različite vrste živih bića. S druge strane, pošto je rasni princip istisnuo stariju ideju

[57] U devetnaestom veku vi e od 100 000 indijskih kulija bilo je uvezeno u Natalne plantaže ećera. Za njima su sledili kineski radnici u rudnicima, koji su brojali oko 55 000 1907. Godine 1910. britanska vlada je naredila repatrijaciju svih kineskih rudara, a 1913. je zabranila svaku dalju imigraciju iz Indije ili ijednog drugog dela Azije. Godine 1931. u Uniji je 142 000 Azijata i bili su tretirani kao afrički domoroci. (Vidi takođe Schultze, *op. cit.*)

tuđih i čudnih naroda u Aziji, ovo oružje se mnogo svesnije primenjivalo za potrebe vlasti i eksploatacije nego u Africi.

Trenutno je manje značajno (iako je za totalitarne vladavine bilo od veće važnosti) jedno drugo iskustvo u afričkom rasnom društvu, naime to da motivi profita nisu sveti i da se mogu nadvladati, da društva mogu da funkcionišu po principima drukčijim od ekonomskih i da takve okolnosti mogu da favorizuju one koji bi u uslovima racionalizovane proizvodnje pripadali deprivilegovanima. Južnoafričko rasno društvo dalo je gomili veliku lekciju o onome o čemu je ona uvek imala konfuzan nagoveštaj: da grupa kojoj su privilegije uskraćene može čistim nasiljem stvoriti klasu nižu od sebe, da joj u tu svrhu nije čak potrebna ni revolucija, već da se može povezati sa grupama vladajućih klasa, i da strani ili zaostali narodi nude najbolje mogućnosti za takvu taktiku.

Potpun uticaj afričkog iskustva prvo su shvatili vođe gomile, kao Karl Peters, koji su odlučili da i oni moraju da pripadaju rasi gospodara. Afrički kolonijalni posedi postali su najplodnije tlo za ono što je kasnije postalo nacistička elita. Ovde su oni svojim očima videli kako narodi mogu biti preobraćeni u rase i kako, prosto preuzimanjem inicijative u tom procesu, čovek može sopstveni narod da gurne na poziciju gospodara. Ovde su se izlečili od iluzije da je istorijski proces neizostavno progresivan , jer ako je pravac starije kolonizacije bio da se probiju do nečega, Holanđani su se probili na drugu stranu od svega [58] i ako je ekonomska istorija nekada učila da se čovek razvio postepenim koracima od življenja od lova do pastirskog gajenja životinja i konačno do naseobina i do poljoprivrednog života , burska priča jasno je pokazala da čovek može isto tako doći iz zemlje koja je postala vodeća u ekonomskoj i intenzivnoj kultivaciji... /a/ da postepeno postane pastir i lovac .[59] Te vođe su veoma dobro razumele da su, upravo zato što su Buri potonuli nazad do nivoa divljačkih plemena, oni ostali njihovi neprikosnoveni gospodari. Bili su savršeno voljni da plate cenu, da opadnu do nivoa rasne organizacije, ako bi time mogli da kupe gospodarstvo nad drugim rasama . I znali su iz svojih iskustava sa ljudima skupljenim sa sve četiri strane sveta u Južnu Afriku da će sva gomila zapadnog civilizovanog sveta biti uz njih.[60]

58 Barnes, *op. cit.,* p. 13.

59 Kiewiet, *op. cit.,* p. 13.

60 Kada su se ekonomisti izjasnili da su vi e nadnice jedan oblik pobune i da je za tićeni rad neekonomičan, dat je odgovor da je dobro to se čini žrtva ako nesrećni elementi u belom stanovni tvu konačno nađu sigurno tlo u modernom životu. Ali nije samo u Južnoj Africi glas konvencionalnog ekonomiste prolazio nezapaženo do kraja Velikog rata... U generaciji koja je videla kako Engleska napu ta slobodnu trgovinu, kako Amerika napu ta zlato kao meru, Treći rajh prihvata autarhiju,... nije mnogo neumesno insistiranje Južne Afrike da svoj ekonomski život mora da organizuje tako da obezbedi dominantnu poziciju bele rase (Kiewiet, *op. cit.* p. 224 i 245).

III: *Karakter imperijaliste*

OD DVA glavna sredstva imperijalističke vladavine, rasa je otkrivena u Južnoj Africi, a birokratija u Alžiru, Egiptu i Indiji; prva je bila prosto svesna reakcija na plemena čije ljudskosti se evropski čovek stideo i plašio, dok je druga bila posledica one administracije kojom su Evropljani pokušavali da vladaju stranim narodima koje su u poređenju sa sobom smatrali beznadežno inferiornim, a kojima je istovremeno bila potrebna njihova posebna zaštita. Rasa je, drugim rečima, bila bekstvo u neodgovornost gde ništa ljudsko više ne može da postoji, a birokratija je bila rezultat odgovornosti koju nijedan čovek ne može da snosi za svoje bližnje i nijedan narod za neki drugi narod.

Preterano osećanje odgovornosti kod britanskih administratora Indije koji su došli posle Berkovih kršioca zakona imalo je materijalnu osnovu u činjenici da je Britanska imperija zapravo stečena u trenutku rasejanosti . Tako su oni koji su bili suočeni sa svršenom činjenicom i zauzeti time da sačuvaju ono što je slučajno postalo njihovo, morali da nađu tumačenje koje može da pretvori slučajnost u neku vrstu voljnog čina. Takve istorijske promene činjenica pronosile su se kroz legende od davnih vremena, a legende koje je prosanjala britanska inteligencija odigrale su odlučujuću ulogu u formiranju karaktera birokrate i tajnog agenta britanskih službi.

Legende su uvek igrale moćnu ulogu u stvaranju istorije. Čovek, kome nije dat dar da ne radi, koji je uvek nevoljni naslednik delâ drugih ljudi, uvek opterećen odgovornošću koja se pokazala kao posledica beskrajnog lanca događaja pre nego svesnih činova, traži objašnjenje i tumačenje prošlosti za koju misli da krije tajanstveni ključ njegove buduće sudbine. Legende su bile duhovni temelj svakog drevnog grada, carstva, naroda, obećavale su bezbedan put kroz neograničene prostore budućnosti. Nikada ne pripovedajući činjenice pouzdano, a ipak uvek izražavajući njihovo pravo značenje, one su nudile istinu izvan realnosti, pamćenje izvan sećanja.

Legendarna objašnjenja istorije uvek su služila kao zastarele ispravke činjenica i realnih događaja, potrebne upravo zato što bi sama istorija smatrala čoveka odgovornim za dela koja nije počinio i za posledice koje uopšte nije predvideo. Istina drevnih legendi što im daje fascinantnu aktuelnost čak i vekovima pošto su se gradovi i carstva i narodi kojima su oni služili rasuli u prah nije bila ništa do oblik u kome su prošli događaji izmišljeni da bi odgovarali *condicio humana* uopšte i političkim aspiracijama posebno. Samo u iskreno izmišljenoj priči o određenim događajima čovek je pristao da prihvati svoju odgovornost za njih i da prošle događaje smatra *svojom* prošlošću. Legende su ga napravile gospodarom onoga što nije uradio i sposobnim da se nosi sa onim što nije mogao da zaustavi. U

tom smislu legende nisu samo jedno od prvih sećanja čovečanstva već zapravo pravi početak ljudske istorije.

Cvetanje istorijskih i političkih legendi je prilično grubo okončano rođenjem hrišćanstva. Hrišćansko tumačenje istorije, od Adamovih dana do Strašnog suda, ponudilo je najmoćnije i sveobuhvatno legendarno objašnjenje ljudske sudbine kao jedini mogući put iskupljenja i spasenja. Tek pošto je duhovno ujedinjenje hrišćanskih naroda otvorilo put pluralnosti nacija, kada je put ka spasenju postao nesiguran element lične vere pre nego univerzalna teorija primenjiva na sva zbivanja, pojavile su se nove vrste istorijskih objašnjenja. Devetnaesti vek nam je ponudio čudnovat spektakl skoro istovremenog rođenja najrazličitijih i kontradiktornih ideologija od kojih je svaka tvrdila da zna skrivenu istinu o inače nerazumljivim činjenicama. Legende, međutim, nisu ideologije; one ne ciljaju na univerzalno objašnjenje, već se uvek bave konkretnim činjenicama. Izgleda da je dosta značajno što uspon nacionalnih zajednica nije nigde pratila legenda o osnivanju i što je prvi jedinstven napor u modernim vremenima učinjen tačno kada je opadanje nacionalnih zajednica postalo očigledno i kada je izgledalo da je imperijalizam zauzeo mesto staromodnog nacionalizma.

Autor imperijalističke legende je Radjard Kipling, njena je tema Britanska imperija, njen rezultat karakter imperijaliste (imperijalizam je bio jedina škola karaktera u modernoj politici). I dok je legenda o britanskoj imperiji malo imala veze sa realnostima britanskog imperijalizma, ona je najbolje sinove Engleske naterala ili namamila da joj služe. Jer legende privlače ono najbolje u naše vreme, kao što ideologije privlače prosek, dok šuškanja o strašnim tajnim zakulisnim moćima privlače upravo najgore. Bez sumnje, nijedna politička struktura neće probuditi više legendarnih priča nego Britanska imperija, nego lutanje britanskog naroda od savesnog osnivanja kolonija do vlasti i dominacije nad stranim narodima po celom svetu.

Osnivačka legenda, kako je Kipling priča, polazi od elementarne realnosti naroda Britanskih ostrva.[61] Kako su okruženi morem, bila im je potrebna i oni su zadobili pomoć triju elemenata, Vode, Vatre i Sunca, i to pronalaskom broda. Brod je omogućio sklapanje opasnog saveza sa elementima i učinio je Engleza gospodarom sveta. Osvojićete svet , kaže Kipling, a da niko *ne opazi* kako ste to uradili, držaćete svet a da niko *ne sazna* kako ste to uradili i nosićete svet na plećima a da niko *ne vidi* kako ste to uradili. Ali ni vi ni vaši sinovi nećete dobiti ništa od tog poslića, osim Četiri dara jedan za More, jedan za Vetar, jedan za Sunce a jedan za brod koji vas nosi... Jer, osvojivši svet, držeći svet, noseći svet na plećima na kopnu ili na moru ili u vazduhu vaši sinovi će uvek imati Četiri dara.

[61] Rudyard Kipling, The First Sailor u: *Humorous Tales,* 1891.

Dugačkih lica i sporog govora i teški prokleto teški u rukama će im oni biti, uvek pomalo vetrobran od svakog neprijatelja tako će sinovi moći da budu straža svima onima koji prolaze morima po svojim pravovaljanim zgodama.

Pričica Prvi mornar je toliko bliska drevnim osnivačkim legendama po tome što Britance predstavlja kao jedini politički zreo narod, narod koji se brine o zakonu i o dobrobiti sveta u sred varvarskih plemena koja niti brinu niti znaju šta drži svet na okupu. Na žalost, toj je predstavi nedostajala unutrašnja istina drevnih legendi; svet je i pazio i znao i video kako su oni to radili i nikakva priča nalik na ovu nije mogla da uveri svet da oni nisu dobili ništa od tog poslića . Ipak u samoj Engleskoj je bilo izvesne stvarnosti koja je odgovarala Kiplingovoj legendi i činila je uopšte mogućnom, a to je bilo postojanje takvih vrlina kao što su viteštvo, plemenitost, hrabrost, iako se one uopšte nisu koristile u političkoj realnosti kojom su vladali Sesil Roudz i lord Kerzon.

Činjenica da je breme belog čoveka zapravo ili licemerje ili rasizam, nije sprečila nekolicinu najboljih Engleza da to breme ozbiljno preuzmu i da od sebe naprave tragične i kihotske lude imperijalizma. Koliko je u Engleskoj stvarna tradicija hipokrizije, isto toliko je stvarna i jedna druga, manje očigledna tradicija, koju padam u iskušenje da nazovem tradicijom istrebljivača zmajeva koji su oduševljeno odlazili u udaljene i neobične zemlje, ka čudnim i naivnim narodima da istrebljuju brojne ale koje su ove vekovima napastvovali. Ima više o zrnca istine u drugoj Kiplingovoj priči Grob njegovog pretka [62], u kojoj porodica Čin služi Indiji iz generacije u generaciju, kao što delfini idu jedan za drugim preko otvorenog mora . Ubili su jelena koji je krao siromaškovu letinu, naučili ovoga tajnama boljih poljoprivrednih metoda, oslobodili ga od nekih najštetnijih predrasuda i u velikom stilu ubijali lavove i tigrove. Njihova jedina nagrada je grob predaka i porodična legenda u koju je verovalo celo indijsko pleme, prema kojoj duboko poštovani predak... ima svog tigra osedlanog tigra koga jaše kad god oseti taj nagon. Na žalost, to jahanje po zemlji je siguran znak rata ili pošasti ili ili nečeg drugog , a upravo u ovom slučaju je znak vakcinacije. Tako je Najmlađi Čin, ne mnogo važan u hijararhiji vojnih službi, ali od velike važnosti što se indijskog plemena tiče, morao da ubije zver svoga pretka da bi ljudi mogli da se vakcinišu bez straha od rata ili pošasti ili bilo čega .

Kako protiče moderan život, porodica Čin je zaista srećnija od mnogih ljudi . Njihova je šansa što su bili rođeni u vreme jednog službovanja koje ih nežno i prirodno vodi da ostvare najbolje snove mladosti. Kada su drugi dečaci morali da zaborave plemenite snove , ovi su bili upravo dovoljno stari da aktiviraju plemenite snove . A kad posle trideset godina

[62] U *The Day s Work,* 1898.

službe budu penzionisani, njihov će parobrod proći kraj trupaškog broda koji isplovljava i njihovog sina nosi na istok, porodičnoj dužnosti , tako da moć egzistencije g. Čina, kao istrebljivača zmajeva koga određuje vlada i plaća vojska, može biti predata sledećoj generaciji. Bez sumnje, britanska vlada plaća za njihovu službu ali uopšte nije jasno kome oni konačno služe. Veoma je moguće da oni zaista služe tom posebnom indijskom plemenu, generacija za generacijom, i sve zajedno je utešno da je makar sâmo pleme u to uvereno. Činjenica da više službe jedva išta znaju o čudnoj dužnosti i avanturama malog poručnika Čina, da su jedva svesne da je on uspešna reinkarnacija svoga dede, daje njegovom snolikom dvostrukom postojanju spokojnu osnovu u realnosti. On je jednostavno odomaćen u dva sveta, odvojen vodenim i na ogovaranja otpornim zidovima. Rođen u srcu neugledne, tigrovite zemlje , a obrazovan u sopstvenom narodu u miroljubivoj, uravnoteženoj i loše informisanoj Engleskoj, on je spreman da stalno živi sa dva naroda i ukorenjen je u tradiciju i dobro poznaje jezik, praznoverje i predrasude i jednog i drugog. On se u trenutku može pretvoriti od poslušnog, podređenog vojnika Njenog kraljevskog veličanstva u uzbudljivu i plemenitu figuru u svetu urođenika, mnogovoljenog zaštitnika slabih, junaka iz starih priča koji ubija aždaju.

Poenta je u tome da ti čudni kihotski zaštitnici slabih, koji su svoju ulogu igrali iza scena zvanične britanske vlasti, nisu bili toliko proizvod naivne mašte primitivnog naroda koliko snova koji su nastavili najbolje evropske i hrišćanske tradicije, čak i kad su se već izvrgli u besplodne dečačke ideale. Ni vojnik Njenog veličanstva niti britanski viši činovnik nije mogao da nauči urođenike nečemu od veličine zapadnog sveta. Tom zadatku odgovarali su samo oni koji nikada nisu bili u stanju da prerastu svoje dečačke ideale, pa su se zato upisali u kolonijalnu službu. Imperijalizam za njih nije bio ništa drugo do slučajna mogućnost da se spasu od društva u kome čovek mora da zaboravi svoju mladost ako želi da odraste. Englesko društvo je i sâmo bilo presrećno da ih vidi kako odlaze u udaljene zemlje, ka zgodama gde su se tolerisali i čak produžavali njihovi dečački ideali iz osnovne škole; kolonijalne službe su ih odvele iz Engleske i sačuvale, tako da kažemo, da ne preobrate ideale svoga detinjstva u zrele muške ideje. Strane i čudne zemlje privlačile su najbolje pripadnike engleske mladeži od kraja devetnaestog veka, lišivši englesko društvo njegovih najpoštenijih i najopasnijih elemenata i garantovale su, kao dodatak ovom blaženstvu, izvesno očuvanje i možda okamenjivanje dečačke plemenitosti, što je sačuvalo i infantilizovalo zapadne moralne norme.

Lord Kromer, vicekraljev sekretar i ministar finansija u preimperijalističkoj vladi Indije, još uvek je spadao u kategoriju britanskih junaka koji ubijaju aždahu. Vođen isključivo osećanjem žrtvovanja za zaostalo

stanovništvo i osećanjem dužnosti[63] prema slavi Velike Britanije koja je rodila klasu službenika koji su imali i želju i sposobnost da rukovode ,[64] on je 1894. odbio položaj vicekralja, a deset godina kasnije i mesto državnog sekretara stranih poslova. Umesto tih počasti, koje bi zadovoljile manjeg čoveka, postao je manje poznat a svemoćan britanski generalni konzul u Egiptu od 1883. do 1907. Tamo je postao prvi imperijalistički administrator, možda bez premca među onima koji su svojim službama proslavili britansku rasu ;[65] možda poslednji koji je umro u nepomućenom ponosu: Nek im bude dovoljna nagrada Britanije / plemenitija cena plaćena nije / naroda oslobođenog blagosiljanje / svest o izvršenoj dužnosti.[66]

Kromer je otišao u Egipat jer je shvatio da Englez koji se daleko protegao da zadrži svoju voljenu Indiju [mora da] čvrsto stane na obale Nila .[67] Egipat je za njega do kraja bio sredstvo, ekspanzija potrebna radi osiguranja Indije. Skoro u istom trenutku dogodilo se da je jedan drugi Englez kročio na afrički kontinent, iako sa njegovog suprotnog kraja i iz suprotnih razloga: Sesil Roudz je otišao u Južnu Afriku i spasao rtsku koloniju pošto je ona izgubila svu važnost za Englezovu voljenu Indiju . Roudzove ideje o ekspanziji bile su mnogo naprednije od ideja njegovog uvaženijeg kolege na severu; ekspanzija za njega nije morala da se opravdava takvim senzibilnim motivima kao što je održavanje onoga što već posedujemo. Ekspanzija je sve , a Indija, Južna Afrika i Egipat bili su podjednako važni ili nevažni kao stepenice u ekspanziji ograničenoj samo veličinom zemaljske kugle. Svakako da je postojala provalija između vulgarnog megalomana i obrazovanog čoveka od žrtve i dužnosti; ipak, oni su došli do približno identičnih rezultata i bili su podjednako odgovorni za Veliku igru tajnosti, koja nije bila manje sumanuta i manje štetna po politiku od fantomskog sveta rase.

Izuzetna sličnost između Roudzovog upravljanja u Južnoj Africi i Kromerove vladavine u Egiptu sastoji se u tome što ni jedan ni drugi te zemlje nisu gledali kao po sebi poželjne ciljeve, već samo kao sredstva za neke zamišljene više ciljeve. Tako su oni bili slični po indiferentnosti i uzdržanosti, po odsustvu iskrenog interesovanja za svoje podređene, a to držanje se razlikovalo podjednako od okrutnosti i samovolje domaćih despota u Aziji kao i od eksploatatorske bezobzirnosti osvajača ili od ludačkog i anarhičnog ugnjetavanja jedne rase od strane druge. Čim je Kromer počeo da vlada Egiptom radi Indije, izgubio je ulogu zaštitnika zaostalih naro-

[63] Lawrence J. Zetland, *Lord Cromer,* 1932, p. 16.

[64] Lord Cromer, The Government of Subject Races u *Edinburgh Review*, January, 1908.

[65] Lord Kerzon na otkrivanju memorijalne ploče za Kromera. Vidi Zetland, *op. cit.,*p. 362.

[66] Citirano iz Kromerove poeme. Vidi Zetland, op. cit. pp. 17-18.

[67] Iz pisma Lorda Kromera iz 1882. *Ibid*., p. 87.

da i nije više mogao iskreno da veruje da je lična korist podređenih rasa principijelna osnova cele imperijalne građevine .[68]

Uzdržanost je postala nov način ponašanja svih funkcionera imperijalnih službi; to je bio opasniji oblik vladavine nego despotizam i samovolja, jer on čak nije tolerisao ni poslednju kariku između despota i podređenih, koja se stvarala podmićivanjem i poklonima. Zbog tog poštenja britanske administracije despotska vlast je postala nehumanija i neprihvatljivija za svoje podređene nego nekada azijatski vladari i bezobzirni osvajači.[69] Poštenje i suzdržanost su bili simboli apsolutne podele interesa do tačke u kojoj nije bilo dozvoljeno ni da se oni sukobe. U poređenju s tim, eksploatacija, tlačenje ili korupcija izgledaju kao čuvari ljudskog dostojanstva, jer eksploatator i eksploatisani, tlačitelj i tlačeni, podmićivač i podmićeni makar još uvek žive u istom svetu, još uvek dele iste ciljeve, bore se za posedovanje istih stvari; a to je taj *tertium comparationis* koji je rezervisanost uništila. Najgora od svega je bila činjenica da je rezervisani administrator bio jedva svestan da je pronašao nov oblik vladavine, zapravo je verovao da je njegovo ponašanje uslovljeno žestokim kontaktom sa ljudima koji žive na nižem nivou . Tako, umesto da veruje u svoju ličnu nadmoć, sa izvesnim stepenom suštinski bezopasne taštine, on je osetio da pripada naciji koja je dostigla srazmerno visok nivo civilizacije [70] i da zato drži svoj položaj po pravu rođenja, bez obzira na lični doprinos.

Karijera lorda Kromera je fascinantna jer otelovljuje samu prelaznu tačku starijih, kolonijalnih službi u imperijalne. Njegove prve reakcije na dužnosti u Egiptu su bile izrazita nelagodnost i zabrinutost zbog državnih poslova koji nisu bili aneksija nego hibridni oblik upravljanja koji se ne može nazvati nijednim imenom i koji tamo nije imao presedana .[71] Posle dve godine službe, 1885. on je još uvek gajio duboke sumnje u sistem u kome je bio nominalni britanski generalni konzul i stvarni vladalac Egipta, i pisao je da veoma delikatan mehanizam [čiji] delikatan rad veoma mnogo zavisi od suda i sposobnosti nekolicine ličnosti... može da se prosuđuje [samo] ako smo u stanju da imamo u vidu mogućnost evakuacije... Ako ta mogućnost postane tako daleka da nije ni od kakvog praktičnog značaja... bilo bi bolje za nas... da ugovorimo... sa drugim silama preuzimanje uprave nad zemljom, garanciju njihovog duga, itd .[72] Bez sumnje je Kromer bio u pravu jer bi ili evakuacija ili okupacija normalizovale stvari. Ali taj hibridni oblik upravljanja bez presedana postao je karakteristika celog

[68] Lord Cromer, *op. cit.*

[69] Podmićivanje je možda bilo najhumanija institucija iz zamr ene bodljikave žice ruskog poretka . Moissaye J. Olgin, *The Soul of the Russian Revoution,* New York, 1917.

[70] Zetland, *op. cit.,* p. 89.

[71] Iz pisma lorda Kromera napisanog 1884. *Ibid*., p. 117.

[72] Iz pisma Lordu Grenvilu, članu Liberalne partije, 1885. *Ibid*., p. 219.

imperijalističkog poduhvata; rezultat je bio da su nekoliko decenija kasnije svi izgubili ranu zdravu Kromerovu procenu o mogućim i nemogućim oblicima upravljanja, baš kao što je izgubljen i rani sud lorda Selburna da je rasno društvo način života bez presedana. Ničim se ne bi mogao bolje okarakterisati početni stadijum imperijalizma nego kombinovanjem ove dve ocene situacije u Africi: način života bez presedana na jugu, vladavina bez presedana na severu.

Tokom sledećih godina Kromer se pomirio sa hibridnim oblikom upravljanja ; u svojim pismima počeo je da ga opravdava i da izlaže potrebu za upravom koja nema imena i presedana. Na kraju života je stavio na papir (u eseju Vladavina podređenim rasama) glavne crte onoga što se može potpuno nazvati filozofijom birokrate. Kromer je počeo shvatanjem da lični uticaj bez pravnog ili pisanog političkog ugovora može biti dovoljan za sasvim efikasan nadzor nad javnim poslovima [73] u stranim zemljama. Ova vrsta neformalnog uticaja imala je prednost nad čvrsto određenom politikom jer se mogla trenutačno menjati, a u slučaju teškoća nije neizostavno mešala domaću vladu. To je zahtevalo visoko obučeno, veoma pouzdano osoblje čija lojalnost i patriotizam nisu bili povezani sa ličnom ambicijom ili taštinom i od kojih bi se čak tražilo da se odreknu ljudske želje da im se ime povezuje sa ličnim doprinosom. Najveću strast bi trebalo da gaje prema tajnosti (što se manje priča o britanskim činovnicima, to bolje),[74] prema ulozi iza scene, njihov najveći prezir bi bio usmeren prema publicitetu i ljudima koji ga vole.

Sve ove kvalitete je sam Kromer posedovao u veoma visokom stepenu; nikada nije bio gnevniji nego kada ga izvedu sa svog skrovitog mesta , kada je realnost koja je ranije bila poznata samo nekolicini iza scene [postala] patent za ceo svet .[75] Bio bi zaista ponosan da ostane manje-više skriven [i] da vuče konce .[76] U zamenu, i da bi sebi uopšte omogućio da radi, birokrata mora da se oseća zaštićenim od kontrole to jest, od pohvala kao i od ukora od svih javnih institucija, bilo Parlamenta, bilo Engleskog odeljenja , bilo štampe. Svaki porast demokratije ili čak jednostavno funkcionisanje postojećih demokratskih institucija može samo biti opasno jer je nemoguće vladati narodom putem naroda, narodom Indije putem naroda Engleske .[77] Birokratija je uvek vladavina stručnjaka, iskusne manjine koja treba da se odupre kako god zna neprestanom pritisku neiskusne većine . Svaki je narod suštinski neiskusna većina i zato

[73] Iz pisma lordu Rouzberiju 1886. *Ibid*., p. 134.

[74] *Ibid*., str. 352.

[75] Iz pisma lordu Rouzberiju 1893. *Ibid*., p. 204-205.

[76] Iz pisma lordu Rouzberiju 1893. *Ibid*., p. 192.

[77] Iz Kromerovog govora u Parlamentu posle 1904. *Ibid*., p. 311.

mu ne treba poveriti tako visoko specijalizovane poslove kao što su politika i javni poslovi. Ne pretpostavlja se, štaviše, da birokrate imaju ikakve opšte ideje o političkim stvarima; njih patriotizam nikada ne treba da odvede tako daleko da poveruju u dobrotu koja je sadržana u političkim principima njihove sopstvene zemlje; to bi rezultiralo samo jeftinom imitativnom primenom tih principa na vladu zaostalog stanovništva , što je, prema Kromeru, bila principijelna greška francuskog sistema.[78]

Niko ne bi došao na pomisao da tvrdi kako je Sesil Roudz patio od nedostatka taštine. Prema Džejmsonu, on je očekivao da ga pamte bar četiri hiljade godina. Ipak, uprkos svom neograničenom apetitu za veličanje sebe samog, on se dosetio iste ideje vladanja putem tajnosti kao i preskromni lord Kromer. Izuzetno rad pisanju testamenata, Roudz je u svima njima insistirao (tokom dve decenije svog javnog života) da njegov novac treba da se upotrebi za osnivanje tajnog društva... za sprovođenje njegove zamisli , koje je trebalo da bude organizovano kao Lojolino društvo, da se izdržava od bogatstva sakupljenog od onih koji imaju aspiraciju i želju da nešto urade , tako da bi konačno postojalo između dve ili tri hiljade ljudi u cvetu mladosti raspršenih po celom svetu, kojima bi u najosetljivijem periodu života u svest bio utisnut njegov san o Osnivaču, od kojih bi svaki, štaviše, bio naročito matematički izabran prema Osnivačevoj svrsi .[79] Mnogo dalekovidiji od Kromera, Roudz je društvo odmah otvorio svim članovima nordijske rase [80], tako da cilj nije toliko bio rast i slava Velike Britanije njena okupacija celog afričkog kontinenta, Svete zemlje, doline Eufrata, ostrva Kipra i Kandije, cele Južne Amerike, pacifičkih ostrva... celog Malajskog arhipelaga, morskih granica Kine i Japana [i] konačno vraćanje Sjedinjenih Država [81] koliko ekspanzija nordijske rase koja bi, organizovana u tajno društvo, uspostavila birokratsku vladavinu nad svim narodima na zemlji.

Roudzovu monstruoznu urođenu taštinu je savladalo i navelo ga da otkrije čari tajnosti ono isto što je savladalo i Kromerovo urođeno osećanje dužnosti: otkriće ekspanzije koja ne bi bila vođena specifičnim apetitom

[78] Tokom pregovora i razmi ljanja o obliku uprave za aneksiju Sudana, Kromer je insistirao na tome da očuva celu stvar izvan sfere francuskog uticaja; ne zato to je želeo da osigura monopol u Africi za Englesku, već vi e zbog toga to mu je krajnja želja bila poverenje u primenu njihovog sistema uprave na podređene rase (iz pisma Solzberiju 1899, *Ibid*., str. 248).

[79] Roudz je sačino est testamenata (prvi je napisan već 1877) i u svima se pominje tajno dru tvo . Za op irne citate vidi Basil William, *Cecil Rhodes,* London, 1921. i Millin, *op. cit.,* pp. 128 i 331 (citirano sa dozvolom W. T. Steada).

[80] Dobro se zna da je Roudzovo tajno dru tvo zavr ilo kao vrlo uvažena *Rhodes Scholarship Association* koja je čak i danas, osim Englezima, otvorena i pripadnicima nordijskih rasa , kao to su Nemci, Skandinavci i Amerikanci.

[81] Basil Williams, *op. cit.,* p. 51.

prema nekoj posebnoj zemlji već se shvatala kao poseban proces u kojem bi svaka zemlja služila kao stepenica za dalju ekspanziju. Sa stanovišta takvog koncepta, želju za slavom više ne može da zadovolji trijumf nad nekim određenim narodom, niti osećaj dužnosti može da se ispuni kroz svest o određenim službama ili o ispunjenju određenih zadataka. Bez obzira na kvalitete ili lične greške, čim neko uđe u vrtlog beskrajnog procesa ekspanzije, on će, takoreći, prestati da bude ono što je bio i slušaće zakone kretanja, identifikovaće se sa anonimnim silama kojima treba da služi kako bi ceo proces održavao; misliće o sebi kao o pukoj funkciji i na kraju će takvu funkcionalnost, takvo otelovljenje dinamičkog trenda, smatrati svojim najvećim mogućim dostignućem. Tako on zaista ne može, kako je Roudz bio dovoljno sulud da kaže, da učini ništa loše, sve što bi učinio postalo bi ispravno. Njegova dužnost je bila da radi ono što želi. On je sebe smatrao bogom ništa manje. [82] Ali kada je lord Kromer birokrate nazvao instrumentima od neuporedive vrednosti za sprovođenje politike imperijalizma [83], on je, zdrave pameti, istakao istu pojavu: ljude koji sebe dobrovoljno degradiraju u puke instrumente ili u puke funkcije.

Očigledno je da oni tajni i anonimni agenti ekspanzionističkih snaga nisu osećali nikakvu obavezu prema zakonima koje su stvorili ljudi. Jedini zakon koji su oni poštovali bio je zakon ekspanzije i jedini dokaz njihove zakonitosti bio je uspeh. Morali su da budu spremni da savršeno dobrovoljno padnu u potpuni zaborav, čim se neuspeh dokaže, ako iz nekog razloga više nisu bili instrumenti od neprocenjive vrednosti . Sve dok su bili uspešni, osećanje da otelovljuju snage veće od sebe činilo je da relativno lako daju ostavku i čak da preziru aplauz i glorifikaciju. Oni su bili čudovišta hira kad su uspešni i čudovišta skromnosti pri neuspehu.

Na birokratiji kao obliku vladavine i njene inherentne zamene zakona privremenim i promenljivim dekretima, zasniva se ono praznoverje o mogućnoj i magičnoj identifikaciji čoveka sa silama istorije. Ideal takve državne zajednice uvek će biti čovek iza scene koji povlači konce istorije. Kromer je konačno izbegavao svaki pisani dokument, ili, bilo šta opipljivo [84] u odnosu s Egiptom čak i proglašenje aneksije da bi bio slobodan da poštuje samo zakon ekspanzije, bez obaveze prema ugovoru koji je potpisala ljudska ruka. Baš tako birokrata izbegava svaki opšti zakon, držeći sve situacije separatno putem dekreta, jer unutrašnja stabilnost zakona preti da uspostavi stalnu zajednicu u kojoj možda niko ne bi bio bog jer bi svi morali da poštuju zakon.

[82] Millin, *op. cit.,* p. 92.

[83] Cromer, *op. cit.*

[84] Iz pisma lorda Kormera lordu Rouzberiju 1886. Zetland, *op. cit.,* p. 134.

Dve ključne figure u tom sistemu, čija je sama suština proces bez cilja, jesu na jednoj strani birokrata a na drugoj tajni agent. Oba tipa, dokle god su služila samo britanski imperijalizam, uopšte nisu sasvim poricala da potiču od ubica zmajeva i zaštitnika slabih, i zato uopšte nisu dovela birokratske režime do ekstrema koji su ovima svojstveni. Skoro dve decenije posle Kromerove smrti, britanski birokrata je znao da administrativni masakri mogu da sačuvaju Indiju unutar britanske imperije, ali je znao takođe kolika bi utopija bilo pokušati da se dobije podrška omrznutog Engleskog odeljenja za inače dosta realističan plan.[85] Lord Kerzon, vicekralj Indije, nije pokazao ništa od Kromerove otmenosti i bio je sasvim tipičan predstavnik društva koje je bilo sve spremnije da prihvati rasne standarde gomile, ali u obliku pomodnog snobizma.[86] Ali snobizam je neuskladiv sa fanatizmom i stoga nikada zaista efikasan.

To se isto odnosi i na članove Britanske tajne službe. I oni su slavnog porekla ono što su istrebljivači zmajeva bili u odnosu na birokrate, to je avanturista za tajnog agenta i oni s razlogom mogu da polažu pravo na osnivačku legendu, legendu Velike igre kako ju je Radjard Kipling ispričao u *Kimu.*

Naravno, svaki avanturista zna šta Kipling misli kad slavi Kima što je voleo igru radi igre . Svaka ličnost sposobna da se još uvek čudi ovom velikom i divnom svetu zna da je to što misionari i sekretari dobrotvornih društava ne mogu da vide njenu lepotu slab argument protiv igre. Izgleda da još manje ima prava da govori onaj ko misli da je greh poljubiti usta bele devojke, a vrlina poljubiti stopalo crnca .[87] Pošto treba živeti sâm život i voleti ga njega samog radi, avantura i ljubav prema igri nje same radi postaju najintenzivniji simbol ljudskog života. To podvlačenje strasne humanosti čini *Kima* jedinim romanom imperijalističke ere u kojem više i niže vrste vezuje iskreno bratstvo, gde Kim, sahib i sahibov sin , može s pravom da govori o nama kad govori o ljudskom lancu , o

[85] U indijski sistem vladavine putem izve taja... sumnjalo se (u Engleskoj). Nije bilo porote u Indiji, a sve sudije su bile plaćeni službenici Krune, mnogi od njih su se po volji mogli odstraniti ... Neki zagovornici zakona bili su dosta zabrinuti zbog takozvanog uspeha indijskog eksperimenta. Ako , govorili su, despotizam i birokratija tako dobro funkcioni u u Indiji, neće li to možda u neko doba biti iskori ćeno kao argument za uvođenje istog sistema ovde? Vlada Indije je, u svakom slučaju, sasvim dobro znala da bi trebalo da opravda svoje postojanje i svoju politiku pred javnim mnjenjem u Engleskoj, a znala je sasvim dobro i da to javno mnjenje neće tolerisati ugnjetavanje (A. Carhill, *op. cit.,* pp. 70 i 41-42).

[86] Harold Nicolson u svom *Curzon: The Last Phase 1919-1925, Boston-New York,* 1934, priča sledeću priču: Iza flandrijske linije fronta bila je velika pivovara u čijim bi se bačvama obični vojnici kupali vraćajući se iz rovova. Poveli su Kerzona da vidi taj danteovski prizor. On je sa interesovanjem gledao stotinu golih prilika kako se zabavljaju u pari. Zaboga! , rekao je, nisam imao pojma da niže klase imaju tako belu kožu . Kerzon je poricao autentičnost priče ali mu se ipak dopadala. (pp. 47-48).

[87] Carthill, *op. cit.,* p. 88.

svima na jednom povocu . Ima više ponosa u tome mi koje je strano u ustima onih koji veruju u imperijalizam nego u potpunoj anonimnosti ljudi koji su ponosni što nemaju ime već samo broj i slovo , više od običnog ponosa što [neko] ima cenu na čelu . Ljudi postaju drugovi po zajedničkom iskustvu da su oni kad žive u opasnosti, strahu, stalnom iznenađenju, u krajnjem nedostatku navika, stalnoj spremnosti da promene identitet simboli samog života, na primer simboli događanja širom Indije, koji neposredno dele život sa svim onim što kao čamčić juri po celom Indu , i zato više nije sam, pojedinac u vrtlogu , tako reći uhvaćen u klopku ograničenjima sopstvene ličnosti i nacionalnosti. Igrajući Veliku igru, čovek može da se oseti kao da živi jedino vredan život jer je ogoljen od svega što bi se još moglo smatrati nekom poštapalicom. Izgleda da je ostao sam život, u fantastično intenziviranoj čistoti, kad čovek sebe odseče od običnih društvenih veza, porodice, regularnih zanimanja, konačnih ciljeva i od rezervisanog mesta u zajednici kojoj po rođenju pripada. Velika igra je završena kad svi umru. Ne pre toga. Kad neko umre, kad se život završi, ne pre, ne kada postigne ono što je možda želeo. To što igra nema krajnju svrhu, čini je tako opasno sličnom samom životu.

Nesvrhovitost je upravo šarm Kimove egzistencije. Nije on zbog Engleske prihvatio čudne dužnosti, niti radi Indije, niti iz bilo kog drugog vrednog ili bezvrednog razloga. Možda bi njemu odgovarale imperijalističke ideje kao ekspanzija radi ekspanzije ili vlast radi vlasti, ali ne bi mu bilo posebno stalo i u svakom slučaju ne bi konstruisao neku takvu formulu. Stao je na čudan put onih koji se ne pitaju zašto / već koji delaju i umiru , ne postavivši čak ni prvo pitanje. Jedino iskušenje je bila suštinska beskrajnost igre i tajnost kao takva. A tajnost, opet, izgleda kao simbol osnovne misterioznosti života.

Na neki način nije bila greška rođenih avanturista, koji su po samoj svojoj prirodi bili izvan društva i izvan državnih zajednica, to što su u imperijalizmu našli političku igru koja je po definiciji bila beskajna; oni nisu nužno morali da znaju da beskrajna igra u politici može da se završi samo katastrofom i da se političko ćutanje nikada ne završava ničim plemenitijim nego što je vulgarni dvostruki špijun. Sa tim igračima Velike igre šala je bila u tome što su njihovi poslodavci znali šta ovi žele i što su njihovu strast prema anonimnosti koristili za obično špijuniranje. Ali to je bio privremeni trijumf investitora gladnih profita i oni su bili glupo izigrani kada su nekoliko decenija kasnije sreli igrače igre totalitarizma, igre igrane bez skrivenih motiva kao što je profit ali igre koja se zato igra sa tako ubistvenom efikasnošću da je prožderala čak i one koji su je finansirali.

Međutim, pre nego što se ovo dogodilo, imperijalisti su uništili najboljeg čoveka koji je ikada od avanturiste (sa jakom primesom istrebljivača zmajeva) postao tajni agent, Lorensa od Arabije. Nikada eksperiment tajne

politike nije čistije vršio pošteniji čovek. Lorens je bez straha eksperimentisao na sebi, a onda se vratio i poverovao da pripada izgubljenoj generaciji . On je mislio da je razlog u tome što su opet izašli starci i oduzeli nam našu pobedu da bi ponovo stvorili [svet] sličan pređašnjem svetu u kom su živeli .[88] Zapravo su starci čak i tu bili sasvim neefikasni i predali su njihovu pobedu, zajedno sa svojom vlašću, drugim ljudima iste izgubljene generacije , koji nisu bili ni stariji niti toliko različiti od Lorensa. Jedina je razlika bila u tome što se Lorens još uvek čvrsto držao moralnosti koja je, međutim, već izgubila sve objektivne osnove i sastojala se samo od neke vrste privatnog i neizbežno kihotskog viteškog držanja.

Lorens je bio zaveden da postane tajni agent u Arabiji zbog svoje jake želje da napusti svet glupog respekta koji je postalo jednostavno besmisleno nastavljati, zbog gađenja prema svetu, ali i prema sebi. U arapskoj civilizaciji ga je najviše privlačilo jevanđelje ogoljenosti ... [koje] očigledno takođe sadrži neku vrstu moralne ogoljenosti , koje je sebe sasvim očistilo od domaćih bogova .[89] Kada se vratio u englesku civilizaciju, najviše je pokušavao da izbegne da živi sopstveni život, tako da se na kraju na prvi pogled neshvatljivo prijavio kao običan vojnik u Britansku vojsku, jedinu instituciju u kojoj muška čast može da se poistoveti sa gubitkom individualnosti.

Kada je, izbijanjem Prvog svetskog rata, T. E. Lorens poslat Arapima na Bliski Istok sa zadatkom da ih digne na ustanak protiv njihovih turskih gospodara i da ih natera da se bore na britanskoj strani, on je dospeo u središte Velike igre. Svoju svrhu je mogao da ispuni samo ako se među arapskim plemenima probudi nacionalni pokret, arapski pokret koji je konačno trebalo da služi britanskom imperijalizmu. Trebalo je da se Lorens ponaša kao da je arapski nacionalni pokret njegov prevashodni interes i to je tako dobro radio da je i sam poverovao. Ali kako ni tu nije pripadao, konačno on nije mogao da misli njihovu misao i da poprimi njihov karakter .[90] Pretvarajući se da je Arapin, on je jedino mogao da izgubi svoje englesko biće ,[91] i bio je fasciniran potpunom tajnošću samopovlačenja radije nego što bi pristao da se zavarava onim što je bilo očito opravdanje, dobrotvorna vladavina nad zaostalim narodima, kojim je lord Kromer mogao da se služi. Za generaciju stariji i tužniji od Kromera, njega je očarala uloga koja je tražila generalnu popravku cele njegove ličnosti dok se nije uklopio u Veliku igru, sve dok nije postao otelovljenje snage arapskog nacionalnog

[88] T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom,* predgovor prvom izdanju (1926), koji je po savetu Džordža Bernarda oa bio izostavljen iz kasnijeg izdanja. Vidi T. E. Lawrence, *Letters,* izdao David Garnett, New York, 1939, p. 262 ff.

[89] Iz pisma pisanog 1918. *Letters,* p. 244.

[90] T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom,* Garden City, 1938, chapter I.

[91] *Ibid.*

pokreta, sve dok nije izgubio svu prirodnu taštinu u tajanstvenom savezu sa snagama neminovno većim od njega, bez obzira na njegovu veličinu, sve dok nije postigao smrtni prezir, ne prema drugim ljudima već prema svemu što oni rade na svoju inicijativu a ne u savezu sa silama istorije.

Kada je pred kraj rata Lorens morao da napusti pretenzije da bude tajni agent i da nekako povrati svoje englesko biće ,[92] gledao je na Zapad i njegove konvencije drugim očima: za mene su oni sve to uništili .[93] Iz Velike igre neprocenjive veličine koju nije glorifikovao ili ograničavao bilo kakav publicitet i koja ga je sa svega dvadesetak godina, uzdigla iznad kraljeva i premijera jer je on sve njih postavljao ili se njima igrao [94], Lorens je došao kući sa opsesivnom željom za anonimnošću i dubokim uverenjem da ga ništa što bi još uvek možda mogao da uradi sa svojim životom ne bi nikako zadovoljilo. Došao je do tog zaključka jer je savršeno razumeo da nije on bio velik, već da je to bila uloga koju je adekvatno preuzeo, da je njegova veličina bila rezultat Igre a ne njegov lični proizvod. Sada on nije više želeo da bude velik i, pošto je odlučio da ne namerava da opet bude uvažen, on je time bio zaista izlečen ... od svake želje da ikada išta učini za sebe .[95] Bio je fantom snage a postao je fantom među živima onda kad mu je snaga, funkcija oduzeta. On je mahnito želeo da odigra još jednu ulogu, a to je upravo bila ona igra oko koje ga je Džordž Bernard Šo ispitivao s tolikom dobronamernošću ali s nerazumevanjem, kao da govori iz nekog drugog veka, ne shvatajući zašto neko ko je toliko postigao ne bi sve otvoreno rekao.[96] Samo neka druga uloga, druga funkcija bila bi dovoljno jaka da spreči i njega samog i svet da ga identifikuju sa delima u Arabiji, da zamene njegovo staro biće sa novom ličnošću. Nije želeo da postane Lorens od Arabije , pošto, u suštini, nije želeo da spase svoje novo biće posle gubitka starog. Njegova je veličina u tome što je bio dovoljno strastan da odbije jeftine kompromise i lake puteve u realnost i ugled, što nije nikada izgubio svest o tome da je on samo funkcija i da igra

[92] Kako je to bio nejasan i težak proces, ilustruje sledeća anegdota: Lorens je primio poziv na večeru kod Klardžijevih i na prijem posle toga kod supruge Harija Lindzija. Izbegao je večeru, ali je na prijem do ao u arapskoj odeći. To se dogodilo 1919. *Letters,* p. 272, note 1.

[93] Lawrence, *op. cit.,* ch. I.

[94] Lorens je napisao 1929: Svako ko se uspeo tako brzo kao ja... i ko je video tako mnogo od unutra njosti vrha sveta, mogao bi sasvim lako da izgubi svoje aspiracije i da postane umoran od običnih motiva akcije koji su ga gurali dok nije do ao do vrha. Ja nisam bio kralj ili premijer, ali sam ih ja postavljao ili se igrao njima, i posle toga ja u tom pravcu vi e nisam imao ta da činim (*Letters,* p. 653).

[95] *Ibid.,* pp. 244, 447, 450. Posebno uporedi pismo iz 1918. (p. 244) sa dva pisma Džordžu Bernardu ou iz 1923 (p. 447) i 1928 (p. 616).

[96] Džordž Bernard o, pitajući Lorensa 1928, Koju vi igru stvarno igrate , nagovestio je da smatra da njegova uloga u vojsci ili to to je tražio posao noćnog čuvara (za koje može dobiti dobre preporuke) nije bilo autentično.

ulogu, te da zato ne sme da ima nikakvu beneficiju od onoga što je uradio u Arabiji. Počasti koje je zaslužio odbio je. Poslovi koji su mu ponuđeni na osnovu njegove reputacije morali su biti odbijeni, on ne bi dozvolio da eksploatiše svoj uspeh, niti bi sebi dozvolio da profitira pišući ijedan plaćeni članak pod imenom Lorens. [97]

Priča o T. E. Lorensu u svoj njenoj podsticajnoj gorčini i veličini nije jednostavna priča o plaćenom činovniku ili najmljenom špijunu, već upravo priča o istinskom agentu ili funkcioneru, ili o nekome ko je zaista verovao da je ušao ili bio uveden u tok istorijskih neminovnosti i postao funkcioner ili agent tajnih sila koje vladaju svetom. Probio sam ulaz niz večni tok i zato je išlo brže nego kod onih koji su gurnuti popreko ili uzvodno. Konačno, ja nisam verovao u arapski pokret: ali sam mislio da je on neophodan u svoje vreme i na svom mestu. [98] Baš kao što je Kromer vladao Egiptom radi Indije, ili Roudz Južnom Afrikom radi kasnije ekspanzije, Lorens je radio za neke kasnije nepredvidljive svrhe. U odsustvu mirne, čiste savesti o nekom ograničenom dostignuću, jedino zadovoljstvo koje je on iz ovoga mogao da dobije dolazi od smisla samog funkcionisanja, od toga što te je zahvatio i što te vodi jedan veliki pokret. Kad se vratio u London, očajan, pokušaće da nađe neku zamenu za tu vrstu samozadovoljavanja i moći će da je dobije samo iz žestoke brzine na motociklu .[99] Iako Lorensa još uvek nije zgrabio fanatizam ideologije pokreta, možda zato što je bio suviše obrazovan za praznoverja svoga vremena, on je već iskusio tu fascinaciju, zasnovanu na očaju sveukupne ljudske odgovornosti, koju pritiskaju večni tok i njegovo večno kretanje. On je tu uronio i od njega ništa nije ostalo osim neke neobjašnjive pristojnosti i ponosa da gura pravim putem . Još uvek sam zbunjen koliko ličnost vredi: mislim mnogo, ako gura pravim putem. [100] To je onda kraj istinskog ponosa zapadnog čoveka koji više ne računa na kraj u sebi, koji više ne čini ništa od sebe, niti išta tako čisto svoje lično [101] kao što je nametanje zakona svetu, već ima šansu samo ako gura pravim putem , u savezu sa tajnim silama istorije i nužnosti čija je on samo funkcija.

Kada je evropska gomila otkrila da bela koža u Africi može biti lepa vrlina ,[102] kada je engleski osvajač u Indiji postao administrator koji više ne veruje u univerzalnu važnost zakona, već je uveren u sopstvenu sposobnost da upravlja i vlada, kada su se istrebljivači zmajeva pretvorili

[97] Garnett, *op. cit.,* p. 264.

[98] *Letters,* 1930, p. 693.

[99] *Ibid.,* 1924, p. 456.

[100] *Ibid*., p. 693.

[101] Lawrence, *op. cit.,* chapter I.

[102] Millin, *op. cit.,* p. 115.

ili u bele ljude više rase ili u birokrate i špijune, igrajući Veliku igru beskrajne zadnje namere u beskrajnom poretku, kada je britanska tajna služba (naročito posle Prvog svetskog rata) počela da privlači najbolje engleske sinove, koji su više voleli da služe tajanstvenim silama širom sveta nego zajedničkom dobru svoje zemlje izgledalo je da je spremna scena za sve moguće užase. Svi su pred očima imali mnogo elemenata koji bi na okupu mogli da stvore totalitarnu vladavinu na temelju rasizma. Indijski birokrati su predložili administrativne masakre , dok su se afrički činovnici izjasnili da neće dopustiti da bilo kakvi etički razlozi, kao što su prava čoveka, stanu na put beloj vladavini.[103]

Iako je britanska imperijalna uprava potonula do izvesnog nivoa vulgarnosti, bila je srećna činjenica to što je između dva rata okrutnost igrala manju ulogu nego ikada ranije i što je uvek bio čuvan minimum ljudskih prava. To je ta umerenost usred čistog ludila koja je popločala put onome što je Čerčil nazvao ukidanje Imperije Njenog veličanstva i koja je konačno mogla da dovede do preobražaja engleske nacije u Komonvelt engleskih naroda.

103 Kao to je kazao ser Tomas Vat, građanin Južne Afrike britanskog porekla. Vidi Barnes, *op. cit.,* p. 230.

OSMO POGLAVLJE: Kontinentalni imperijalizam: pan-pokreti

NACIZAM i boljševizam više duguju pangermanizmu odnosno panslavizmu nego ijednoj drugoj ideologiji ili političkom pokretu. To je najevidentnije u spoljnoj politici gde su strategije nacističke Nemačke i sovjetske Rusije u stopu pratile poznate osvajačke programe koje su zacrtali pan-pokreti tokom Prvog svetskog rata, tako da su totalitarni ciljevi često bili pogrešno shvatani kao odraz nekog trajnog nemačkog ili ruskog interesa. Dok ni Hitler ni Staljin nikada nisu priznali svoj dug imperijalizmu za razvoj svojih metoda vlasti, ni jedan ni drugi se nisu kolebali da priznaju dug ideologiji pan-pokreta ili da imitiraju njihove parole.[1]

Rođenje pan-pokreta se nije poklopilo sa rođenjem imperijalizma; oko 1870. panslavizam je već nadrastao neodređene i konfuzne teorije slavenofila[2], a pangermansko osećanje je bilo u opticaju u Austriji još sredinom devetnaestog veka. Oni su se, međutim, tek sa trijumfalnom imperijalističkom ekspanzijom zapadnih nacija osamdesetih godina kristalizovali u pokrete i raspalili maštu širih slojeva. Srednjoevropske i istočnoevropske nacije, koje nisu imale kolonijalne posede niti mnogo nade za prekomorsku ekspanziju, sada su zaključile da imaju ista prava da se šire kao i drugi veliki narodi, i ako ne dobiju ovu mogućnost preko mora, one će biti prisiljene da je ostvare u Evropi .[3] Pangermanizam i panslavizam su se slagali da, pošto žive u kontinentalnim državama i pošto su kontinen-

[1] Hitler je pisao u *Mein Kampf*-u (New York, 1939): U Beču sam postavio temelje svog pogleda na svet, ali i načina političkog mi ljenja koje je posle trebalo samo da dopunim detaljima, ali koji me nikada kasnije nisu napustili (p. 129). Staljin se vratio na parole panslavizma tokom pro log rata. Panslavistički kongres u Sofiji 1945, koji su sazvali Rusi-pobednici, usvojio je rezoluciju koja je progla avala da nije samo međunarodna politička potreba to da se ruski odredi kao jezik op te komunikacije i kao zvanični jezik svih slovenskih zemalja, već je to moralno neophodno . (Vidi *Aufbau*, New York, April 6, 1945.) Malo pre toga bugarski radio je emitovao poruku mitropolita Stefana, sve tenika Svetog bugarskog sinoda, u kome on poziva ruski narod da se seti svoje spasiteljske misije i prorokovao ujedinjenje slovenskog naroda . (Vidi *Politics,* January, 1945).

[2] Za iscrpno predstavljanje i diskusiju slavenofila vidi Alexandre Koyré, *La philosophie et le problème national en Russie au début du 19e sicle* (Institut Français de Leningrad, Bibliothque Vol. X, Paris, 1929).

[3] Ernst Hasse, *Deutsche Grenzpolitik,* 4. Heft. *Die Zukunft des deutschen Volkstums,*1907, p. 132.

talni narodi , treba da traže kolonije na kontinentu,[4] da se u geografskom kontinuitetu šire od centra vlasti,[5] da protiv ideje Engleske... izražene u rečima: Hoću da vladam morem, stoji ideja Rusije izražena u rečima: Hoću da vladam kopnom ,[6] kako bi konačno postala očigledna ogromna superiornost kopna nad morem... superiorni značaj vlasti nad kopnom nad vlašću nad morem... [7]

Glavni značaj kontinentalnog za razliku od prekomorskog imperijalizma leži u činjenici da njegov koncept kohezivne ekspanzije ne dozvoljava bilo kakvu geografsku distancu između metoda i institucija kolonije i nacije, tako da nisu potrebni povratni efekti da bi se kontinentalni imperijalizam i njegove posledice osetili u Evropi. Kolonijalni imperijalizam zapravo počinje kod kuće.[8] Iako je kao i prekomorski imperijalizam gajio prezir prema uskosti nacionalne države, on se njoj nije toliko suprotstavljao ekonomskim argumentima, koji su, najzad, često izražavali autentične nacionalne potrebe, koliko idejom proširene plemenske svesti [9] koja je trebalo da ujedini sve narode sličnog porekla, nezavisno od istorije i mesta.[10] Kontinentalni imperijalizam je zato krenuo sa mnogo većim afinite-

[4] *Ibid*., 3. Heft. *Deutsche Grenzpolitik,* pp. 167-168. Geopolitičke teorije ove vrste kolale su među *Alldeutschen,* članovima pangermanske lige. Oni su uvek poredili geopolitičke potrebe. Austrijski pangermanizam, karakteristično, nikada nije povlačio takve paralele.

[5] Slavenofilski pisac Danilevski, čija je knjiga *Rusija i Evropa* (1871) postala standardno delo panslavizma, slavio je političku sposobnost Rusa zbog njihove goleme hiljadugodi nje države koja jo uvek raste i čija se vlast ne iri kao evropska vlast na kolonijalni način, već uvek ostaje koncetrisana oko svog jezgra, Moskve. Vidi K. Staehlin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1923-1939, 5 vols., IV/a, 274.

[6] citat iz J. Slowackog, poljskog publiciste koji je pisao četrdesetih godina. Vidi N. O. Lossky, *Three Chapters from the History of Polish Messianism*, Prague, 1936, u International Philosophical Library, II,9.

Panslavizam, prvi od panizama (vidi Hoetzsch, *Russland*, Berlin 1913, p. 439) izražava ove geopolitičke teorije skoro četrdeset godina pre nego to je pangermanizam počeo da misli u kontinentima . Kontrast između engleske pomorske vlasti i kontinentalne kopnene bio je tako upadljiv da bi bilo nategnuto tražiti uticaje.

[7] Reismann-Grone, Ueberseepolitik oder Festlandspolitik? , 1905, *Alldeutsche Flugschriften*, No. 22, p. 17.

[8] Ernst Hasse predložio je da se izvesne nacionalnosti (Poljaci, Česi, Jevreji, Italijani, itd.) tretiraju na isti način na koji je prekomorski imperijalizam tretirao domoroce na neevropskim kontinentima. Vidi *Deutsche Politik.* 1. Heft: *Das Deutsche Reich als Nationalstaat,* 1905, p. 62. To je glavna razlika između Pangermanske lige, osnovane 1886, i ranijih kolonijalnih dru tava kakav je *Central-Verein für Handelsgeographie* (osnovan 1863). Veoma pouzdan opis aktivnosti Pangermanske lige dat je u Mildred S. Wertheimer, *The Pan-German League 1890-1914,* 1924.

[9] Emil Deckert, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage,* Frankfurt a/M, 1914, p. 4.

[10] Pangermani su još pre Prvog svetskog rata govorili o razlikovanju između *Staatsfremde* , ljudi germanskog porekla koji žive pod upravom druge zemlje, i *Volksfremde* , ljudi

tom prema konceptima rase, oduševljeno je prihvatio tradiciju teorije rase[11] i veoma malo se oslanjao na određena iskustva. Njegovi rasni koncepti su u osnovi bili potpuno ideološki i mnogo brže su se razvijali u odgovarajuće političko oruđe nego slične teorije prekomorskih imperijalista koji su uvek mogli da se pozovu na autentično iskustvo.

Pan-pokretima se uopšte pridavalo malo pažnje u diskusiji o imperijalizmu. Njihovi snovi o kontinentalnim imperijama bili su zasenjeni opipljivijim rezultatima prekomorskih osvajanja, a njihovo odsustvo interesa za ekonomiju[12] stajalo je u smešnoj suprotnosti prema strašnim profitima ranog imperijalizma. Štaviše, u periodu kada su skoro svi počeli da veruju da su ekonomija i politika manje-više ista stvar, bilo je lako prevideti sličnosti kao i značajne razlike između dve vrste imperijalizma. Protagonisti pan-pokreta imali su, kao i zapadni imperijalisti, svest o svim spoljnopolitičkim temama koje su starije vladajuće grupe nacionalnih država zaboravile.[13] Njihov uticaj na intelektualce je bio još izrazitiji cela ruska inteligencija, sa samo nekoliko izuzetaka, bila je panslavistička, a pangermanizam je u Austriji počeo skoro kao studentski pokret.[14] Njihova glavna razlika u odnosu na mnogo uvaženiji imperijalizam zapadnih nacija bio je nedostatak podrške kapitala; njihovim pokušajima da se prošire nije prethodio, a nije ni mogao da prethodi, izvoz suvišnog novca i suvišnih ljudi, jer Evropa nije nudila kolonijalne mogućnosti za to. Zato među njihovim vođama ne nalazimo skoro nijednog biznismena i avanturistu, već mnogo pripadnika slobodnih profesija, učitelja i vladinih službenika.[15]

---

negermanskog porekla koji žive u Nemačkoj. Vidi Daniel Frymann (pseudonim za Heinrich Class), *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, 1912.

Kada je Austrija bila inkorporisana u Treći rajh, Hitler se obratio nemačkom narodu u Austriji tipično pangermanskim parolama. Gde god da smo rođeni , rekao im je, svi smo mi sinovi nemačkog naroda . *Hitler s Speeches*, ed. by N. H. Baynes, 1942, II, 1408.

[11] Th. G. Masaryk, *Zür russischen Geschichts und Religionsphilosophie* (1913) opisuje zoolo ki nacionalizam slavenofila od vremena Danilevskog (p. 157). Otto Bonhard, zvanični istoričar Pangermanske lige, tvrdio je da postoje bliske veze između njene ideologije i rasizma Gobinoa i H. S. Čembrlena. Vidi *Geschichte des alldeutschen Verbandes,* 1920, p. 95.

[12] Izuzetak je Friedrich Neumann, *Central Europe* (London, 1916), koji je želeo da mnogo nacija u Srednjoj Evropi zameni jednim ujedinjenim ekonomskim narodom (*Wirtschaftsvolk*) pod nemačkim vođstvom. Iako je bila bestseler tokom celog Prvog svetskog rata, njegova knjiga uticala je samo na Austrijsku socijaldemokratsku partiju; vidi Karl Renner, *Oesterreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Vienna, 1916, p. 37 ff.

[13] Barem pre rata, interes velikih partija u spoljnim poslovima bio je potpuno zaklonjen domaćim stvarima. Stav Pangermanske lige je drugačiji i to je nesumnjivo propagandno preimućstvo (Martin Wenck, *Alldeutsche Taktik*, 1917).

[14] Vidi Paul Molisch, *Geschichte der Deutschnationalen Bewegung in Oesterreich,* Jena, 1926, p. 90: Činjenica je da studentsko telo ne odslikava jednostavno op tu političku konstelaciju; naprotiv, jaka pangermanska uverenja potiču u velikoj meri iz studentskog tela i odatle nalaze put u op tu politiku.

[15] Korisna informacija o socijalnom sastavu članstva Pangermanske lige, njenih lokalnih i izvr nih službenika, može se naći u Wertheimer, *op. cit.* Vidi takođe Lothar Werner, *Der*

Dok je prekomorski imperijalizam, uprkos svojim antinacionalnim tendencijama, uspeo da dâ novi životni podsticaj zastarelim institucijama nacionalne države, kontinentalni imperijalizam je bio i ostao nedvosmisleno neprijateljski nastrojen prema svim postojećim državnim telima. Njegovo opšte raspoloženje, međutim, bilo je mnogo više pobunjeničko, a njegove vođe mnogo veštije u revolucionarnoj retorici. Dok je prekomorski imperijalizam nudio zaista dovoljno opštih rešenja za ostatke svih klasa, kontinentalni imperijalizam nije imao ništa da ponudi osim ideologije i pokreta. No i to je bilo sasvim dovoljno u vreme koje je više volelo ključ za istoriju od političke akcije, dok su ljudi usred opšte dezintegracije i društvene atomizacije želeli da negde pripadaju po svaku cenu. Slično tome, očigledno razlikovanje bele kože, čije su prednosti u crnoj ili žutoj sredini bile lako shvatljive, moglo bi se uspešno porediti sa čisto imaginarnom razlikom između istočnjaka i zapadnjaka, ili arijevske i nearijevske duše. Zapravo su dosta komplikovana ideologija i organizacija koja nije ostvarivala nikakav trenutni interes dokazale da su mnogo privlačnije od opipljivih prednosti i svakidašnjih uverenja.

Uprkos tome što nisu postigli uspeh, sa svojim poslovičnim ulagivanjem gomili pan-pokreti su od početka bili mnogo privlačniji od prekomorskog imperijalizma. Opšta privlačnost, koja je odolela konkretnim promašajima i stalnim promenama programa, nagovestila je kasnije totalitarne grupe koje su, što se stvarnih ciljeva tiče, bile na sličan način maglovite i podložne svakodnevnim promenama političkih linija. Članstvo pan-pokreta se na okupu održavalo više opštim raspoloženjem nego jasno definisanim ciljem. Istina, i prekomorski imperijalizam stavio je ekspanziju kao takvu iznad bilo kog programa osvajanja i zato je zauzimao svaku teritoriju koja se nudila kao lak plen. Ma kako da je bio ćudljiv taj izvoz suvišnog novca, on je služio da odredi granicu sledeće ekspanzije; ciljevima pan-pokreta je nedostajao čak i ovaj dosta anarhičan element ljudskog planiranja i geografskog ograničavanja. Iako nisu imali specifične programe za osvajanje sveta, oni su stvorili raspoloženje totalne prevlasti, mešanja i obuhvatanja svih ljudskih stvari, pan-humanizma , kako je to Dostojevski jednom rekao.[16]

U imperijalističkom savezu između gomile i kapitala inicijativa uglavnom leži na predstavnicima biznisa osim u slučaju Južne Afrike, gde se odsečna politika gomile rano razvila. U pan-pokretima, s druge strane, inicijativa uvek leži isključivo u gomili, koju je tada (kao i danas) vodila izvesna grupa intelektualaca. Njima je još uvek nedostajala ambicija da vladaju svetom i oni nisu čak ni sanjali o mogućnosti totalne dominacije, ali

---

Alldeutsche Verband. 1890-1918. Historische Studien. Heft 273, Berlin, 1935. i Gottfried Nippold, *Der deutsche Chauvinismus,* 1913, p. 179 ff.

[16] Citirano iz Hans Kohn, The Permanent Mission u *The Review of Politics,* July,1948.

su znali kako da organizuju gomilu i bili su svesni organizacionih, ne pukih ideoloških ili propagandnih, načina na koje se može upotrebiti rasni koncept. Njihov je značaj samo površno zahvaćen u relativno skromnim teorijama spoljne politike germanizovane srednje Evrope ili rusizovane istočne ili južne Evrope koje su nacizmu i boljševizmu služile kao polazne tačke za programe osvajanja sveta.[17] Germanski narodi izvan Rajha i naša manja slovenska sabraća izvan Svete Rusije predstavljali su udobnu dimnu zavesu nacionalnog prava na samoopredeljenje, lake stepenice za dalju ekspanziju. Ipak, mnogo značajnija je bila činjenica da su totalitarne vlade nasledile oreol svetosti: trebalo je samo da prizovu prošlost Svete Rusije ili Svetog Rimskog carstva , pa da se jave sve vrste predrasuda kod slovenskih i germanskih intelektualaca.[18] Pseudomistična glupost, obogaćena bezbrojnim i proizvoljnim istorijskim sećanjima, bila je tako emocionalno privlačna da je izgledalo da po dubini i širini prevazilazi granice nacionalizma. Iz toga je, u svakom slučaju, izrasla ta nova vrsta nacionalističkog osećanja čija se nasilnost pokazala kao izvanredan motor za pokretanje masa, sasvim adekvatan da zameni stariji nacionalni patriotizam kao emocionalni centar.

Taj novi tip plemenskog nacionalizma, manje ili više karakterističan za sve srednje i istočnoevropske nacije i nacionalnosti, bio je po sadržaju i značaju iako ne po nasilju sasvim drugačiji od zapadnih nacionalističkih ispada. Šovinizam koji se sada uglavnom povezuje sa *nationalisme intégral* Morasa i Baresa na prelazu vekova, sa svojom romantičarskom glorifikacijom prošlosti i morbidnim kultom mrtvih čak u svojim najluđim fantastičnim manifestacijama nije držao da su ljudi francuskog porekla, rođeni i odgojeni u drugoj zemlji, bez ikakvog znanja francuskog jezika ili kulture, rođeni Francuzi zahvaljujući nekoj misterioznoj osobini tela ili duše. Tek sa proširenom plemenskom svešću pojavila se ta čudna identifikacija nacionalnosti sa nečijom dušom, taj ka unutra okrenuti ponos koji se više ne bavi samo javnim stvarima, već prožima svaku fazu privatnog života sve dok, na primer, ne postane privatni život svakog pravog Poljaka... javni život poljaštva .[19]

U psihološkom smislu, glavna razlika između čak najžešćeg šovinizma i ovog plemenskog nacionalizma jeste da je u onom prvom čovek ospoljen,

[17] Danilewski, *op. cit.,* uključio je u buduće rusko carstvo sve evropske zemlje, Tursku, Mađarsku, Čehoslovačku, Galiciju i Istru sa Trstom.

[18] Slavenofil K. S. Aksakov, koji je pisao sredinom devetnaestog veka, shvatio je sasvim doslovno zvanično ime Sveta Rusija , kao to su kasnije činili pansloveni. Vidi Th. G. Masaryk, *op. cit.,* p. 234. ff. Veoma karakteristična za maglovitu besmislicu pangermanizma je studija Moeller van den Brucka, *Germany s Third Emire* (New York, 1934), u kojoj on progla ava: Postoji samo Jedno carstvo, a to je jedina Crkva. Sve ostalo to traži titulu može biti država ili zajednica građana ili sekta. Postoji samo jedno Carstvo (p. 236).

[19] George Cleinow, *Die Zukunft Polens,* 1914, II, 93 ff.

da se bavi vidljivim duhovnim i materijalnim dostignućima nacije, dok je u drugom, čak u njegovim najblažim formama (na primer, Nemački omladinski pokret) introvertan, usredsređen na samu dušu ličnosti koja se smatra otelovljenjem opštih nacionalnih kvaliteta. Šovinistička mistika još uvek ukazuje na nešto što je stvarno postojalo u prošlosti (kao u slučaju *nationalisme intégral*) i pokušava da to uzdigne do sfere izvan ljudske kontrole; tribalizam, s druge strane, polazi od nepostojećih pseudomističnih elemenata, koje kani da potpuno realizuje u budućnosti. To se može brzo shvatiti po užasnoj aroganciji sadržanoj u njegovoj usredsređenosti na samoga sebe, koja se usuđuje da meri narod, njegovu sadašnjost i prošlost, merilom uzvišenih unutarnjih kvaliteta, a da obavezno zanemaruje njegovu konkretnu egzistenciju, tradiciju, institucije i kulturu.

Politički govoreći, plemenski nacionalizam uvek tvrdi da je njegov narod okružen svetom neprijatelja , da je on jedan protiv svih , da postoji suštinska razlika između tog naroda i svih drugih. On zahteva od svog naroda da bude jedinstven, individualan, neuporediv sa svim drugima i teoretski poriče samu mogućnost jedinstvenog čovečanstva davno pre nego što je ta mogućnost iskorišćena za razaranje čovekove humanosti.

I: *Plemenski nacionalizam*

KAO ŠTO JE kontinentalni imperijalizam potekao od frustriranih ambicija zemalja koje nisu dobile svoj udeo u iznenadnoj ekspanziji osamdesetih godina, tako se tribalizam pojavio kao nacionalizam onih naroda koji nisu učestvovali u nacionalnoj emancipaciji i nisu postigli suverenitet nacionalne države. Gde god su te dve frustracije bile kombinovane, kao u mnogonacionalnoj Austro-Ugarskoj i Rusiji, pan-pokreti su prirodno našli svoje najplodnije tlo. Štaviše, pošto je Dvojna monarhija sadržala u sebi i slovenske i germanske iredentističke nacionalnosti, panslavizam i pangermanizam su se od početka koncentrisali na njeno razaranje, a Austro-Ugarska je postala pravi centar pan-pokreta. Ruski pansloveni izjavili su još 1870. da bi najbolja moguća polazna tačka za panslovensko carstvo bilo razaranje Austrije[20], a austrijski pangermani bili su tako žestoko agresivni prema sopstvenoj vladi da se čak i *Alldeutche Verband* često žalio na preterivanja bratskog austrijskog pokreta.[21] Plan za ekonomsko jedinstvo srednje Evrope pod nemačkim

[20] Tokom Krimskog rata (1853-1856) Mihael Pagodin, ruski folklorist i filolog, napisao je pismo Caru u kome slovenske narode naziva jedinim pouzdanim saveznicima Rusije (Taehlin, *op. cit.,* p. 35); kratko iza toga general Nikolaj Muravjev-Amurski jedan od velikih graditelja ruskog carstva , nadao se oslobođenju Slovena od Austrije i Turske (Hans Kohn, *op. cit.)*; a jo 1870. pojavio se vojni pamflet koji je zahtevao uni tenje Austrije kao neophodan uslov za panslovensku federaciju (vidi Staehlin, *op. cit.,* p. 282).

[21] Vidi Otto Bonhard, *op. cit.,* p. 58 ff. i Hugo Grell, Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge , 1898, No. 8.

vođstvom, zajedno sa svim sličnim projektima kontinentalne imperije nemačkih pangermana, promenio se iznenada, kada su ga se latili austrijski pangermani, u strukturu koja će postati centar nemačkog života na celoj Zemlji i biti u savezništvu sa svim ostalim germanskim državama .[22]

Očito je samo po sebi da su ekspanzionističke tendencije panslavizma bile isto toliko zbunjujuće za cara koliko su samoinicijativna uveravanja u lojalnost Rajhu a nelojalnost Austriji bila za Bizmarka.[23] Bez obzira na to koliko su visoko povremeno išla nacionalna osećanja, ili koliko su nacionalistički zahtevi mogli da postanu smešni u kriznim vremenima, oni su, sve dok su bili vezani za ograničenu nacionalnu teritoriju i dok ih je kontrolisao ponos u ograničenoj nacionalnoj državi, ostajali u granicama koje je tribalizam pan-pokreta odmah prekoračio.

Modernizam pan-pokreta može se najbolje oceniti iz njihove potpuno nove pozicije prema antisemitizmu. Najverovatnije je bilo da će potisnute manjine, kao Sloveni u Austriji i Poljaci u carističkoj Rusiji, zbog sukoba sa vlašću otkriti skrivene veze između jevrejskih zajednica i evropskih nacionalnih država, a to bi otkriće moglo lako da dovede do mnogo temeljnijeg neprijateljstva. Kad god se antagonizam prema državi nije identifikovao sa nedostatkom patriotizma, kao u Poljskoj, gde je nelojalanost caru bila znak poljske lojalnosti, ili u Austriji, gde su Nemci na Bizmarka gledali kao na svoju veliku nacionalnu figuru, ovaj antisemitizam je poprimao mnogo žešće forme, jer su se Jevreji tada pojavljivali kao zastupnici ne samo ugnjetavajuće državne mašine već i stranog ugnjetača. Ali suštinska uloga antisemitizma u pan-pokretima slabo se može objasniti pozicijom manjina ili određenim iskustvima koja je Šenerer, protagonista austrijskog pangermanizma, imao u svojoj ranoj karijeri kada je, još uvek član Liberalne partije, postao svestan veza između Habsburške monarhije i dominacije Rotšildovih u austrijskoj mreži železnica.[24] To bi samo po sebi teško moglo da ga navede da izjavi da mi pangermani gledamo na antisemitizam kao na okosnicu naše nacionalne ieologije ,[25] niti bi išta slično

[22] Prema austrijskom pangermanskom programu iz 1913, citirano prema: Eduard Pichl (al. Herwig), *Georg Schoenerer,* 1938, 6 Vols., VI, 375.

[23] Kada je enerer, sa divljenjem prema Bizmarku, izjavio 1876. da Austrija mora prestati da bude velika sila (Pichl, *op. cit.,* I,90), Bizmark je mislio i rekao svojim austrijskim obožavaocima da je moćna Austrija vitalno neophodna Nemačkoj . Vidi F. A. Neuschaefer, *Georg Ritter von Schoenerer* (Dissertation), Hamburg, 1935. Carevo držanje prema panslavizmu bilo je mnogo dvosmislenije jer je panslovenska koncepcija države uključivala snažnu narodnu podr ku despotskoj vladavini. No, čak i pod takvim primamljivim okolnostima, Car je odbio da podrži ekspanzionistički zahtev slavenofila i njihovih sledbenika. Vidi Staehlin, *op. cit*., p. 30 ff.

[24] Vidi poglavlje II.

[25] Pichl, *op. cit.,* I, 26. Prevod je citiran iz odličnog članka Oscar Darbach, The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer , u *Jewish Social Studies,* vol. VII, No. 1, January, 1945.

moglo da navede panslovenskog ruskog pisca Rozanova da se pretvara da ne postoji problem u ruskom životu u kome kao mirođija nije i pitanje: Kako da izađemo na kraj sa Jevrejima .[26]

Ključ iznenadnog pojavljivanja antisemitizma kao centra celog pogleda na život i svet za razliku od njegove isto političke uloge u Francuskoj tokom Drajfusove afere ili njegove instrumentalizacije u propagandne svrhe u nemačkom Štekerovom pokretu leži u prirodi tribalizma više nego u političkim činjenicama i okolnostima. Pravo značenje antisemitizma u pan-pokretima sastoji se u tome što je mržnja prema Jevrejima bila, po prvi put, oštrija od svih stvarnih iskustava koja su se ticala jevrejskog naroda politički, društveno ili ekonomski, i što je sledila samo čudnu logiku ideologije.

Plemenski nacionalizam, pokretačka snaga kontinentalnog imperijalizma, imao je malo zajedničkog sa nacionalizmom potpuno razvijene zapadne nacionalne države. Nacionalna država, sa svojim zahtevom za narodnim zastupništvom i nacionalnim suverenitetom, kakva se razvijala od Francuske revolucije tokom čitavog devetnaestog veka, bila je rezultat kombinacije dva činioca koja su u osamnaestom veku bila još uvek odvojena i ostala su odvojena u Rusiji i Austro-Ugarskoj: nacionalnosti i države. Nacije su izašle na scenu istorije i emancipovale se kada su narodi stekli svest o sebi kao o kulturnim i istorijskim entitetima, a o svojim teritorijama kao o stalnom domu, gde je istorija ostavila vidljive tragove, kao celinama čija je kultivacija bila proizvod zajedničkog rada njihovih predaka i čija bi budućnost zavisila od razvoja zajedničke civilizacije. Gde god su nacionalne države stvorene, migracije su se završile, dok je, s druge strane, u istočnim i južnim regionima Evrope izostalo osnivanje nacionalnih država, jer one nisu mogle da se održe na čvrsto ukorenjenim seljačkim klasama.[27] Sociološki gledano, nacionalna država je bila država emancipovanih evropskih seljačkih klasa i iz tog razloga su nacionalne vojske mogle da očuvaju svoju stalnu poziciju unutar tih država samo do kraja prošlog veka, to jest, samo dok su bile istinski predstavnik ruralne klase. Vojska , kao što je istakao Marks, je bila stvar časti sa premijama za zemljoradnike: oni bi se pretvorili u gospodare, braneći u inostranstvu svoj novostečeni posed... uniforma je bila njihov državni kostim, rat je bio njihova poezija; dodeljeno zemljište bilo im je domovina, a patriotizam je postao idealni oblik poseda. [28] Zapadni nacionalizam koji je kulminirao u opštoj regrutaciji, bio je proizvod čvrsto ukorenjenih *i* emancipovanih seljačkih klasa.

[26] Vassiliff Rozanov, *Fallen Leaves*, 1929. pp. 163-164.

[27] Vidi S. A. Macartney, *National States and National Minorities,* London, 1934, p. 432 ff.

[28] Karl Marx, *The Eighteen Brumaire of Louis Bonaparte,* engleski prevod De Leon, 1898.

Dok je svest o nacionalnosti srazmerno skorašnji događaj, struktura države je bila izvedena iz vekova monarhije i prosvećenog despotizma. Bilo u obliku nove republike, bilo reformisane ustavne monarhije, država je kao svoju vrhovnu funkciju nasledila zaštitu svih stanovnika na svojoj teritoriji bez obzira na njihovu nacionalnost i trebalo je da deluje kao vrhovna zakonska institucija. Tragedija nacionalne države je bila u tome što se nacionalna svest koja je jačala preklapala sa tim funkcijama. U ime volje naroda država je bila primoravana da prizna samo pripadnike nacije kao građane, da dodeli puna građanska i politička prava samo onima koji su pripadali nacionalnoj zajednici po pravu porekla i činjenici rođenja. To je značilo da je država delom bila transformisana od instrumenta zakona u instrument nacije.

Osvajanje države od strane nacije[29] bilo je umnogome olakšano padom apsolutne monarhije i novim razvojem klasa koji je iz toga proizašao. Apsolutni monarh trebalo je da služi interesima nacije u celini, da bude vidljivi eksponent i dokaz postojanja takvog zajedničkog interesa. Prosvećeni despotizam zasnivao se na Roanovom: kraljevi komanduju narodima a interes komanduje kralju ;[30] ukidanjem kralja i suvereniteta naroda, ovaj zajednički interes bio je u stalnoj opasnosti da umesto njega dođe do trajnog sukoba klasnih interesa i borbe za kontrolu nad državnom mašinerijom, to jest, stalnog građanskog rata. Izgledalo je da je jedina preostala veza između građana i nacionalne države bez monarha, veza koja bi simbolizovala njihovu suštinsku zajednicu, veza nacionalnog, to jest zajedničkog porekla. Tako je u veku kada je svakom klasom i svakim delom stanovništva vladao klasni ili grupni interes, interes nacije u celini trebalo da bude garantovan zajedničkim poreklom, koji se sentimentalno izražavao u nacionalizmu.

Tajni sukob između države i nacije obelodanio se samim rođenjem moderne nacionalne države, kada je Francuska revolucija kombinovala Deklaraciju o pravima čoveka sa zahtevom za nacionalnim suverenitetom. Ista suštinska prava zahtevala su se istovremeno i kao neotuđivo nasleđe svih ljudskih bića *i* kao posebno nasledstvo posebnih nacija; ista nacija se jedanput deklarisala da se podvrgava zakonu, što bi verovatno proizlazilo iz Prava čoveka, *i* kao suverena, to jest nevezana nikakvim opštim zakonom i bez ičega što joj je nadređeno.[31] Praktični ishod ove kontradikcije bio je da su od tada pa nadalje ljudska prava bila ojačana i zaštićena samo

[29] Vidi J. T. Delos, *La nation,* Montreal, 1944, izuzetna studija o tom predmetu.

[30] Vidi Duc de Rohan, *De l Intéret des Princes et Etats de la Chrétienté,* 1638, posvećeno kardinalu Ri eljeu.

[31] Jedna od najinformativnijih diskusija o principu suvereniteta je jo uvek Jean Bodin, *Six Livres de la Republique.* Za dobar pregled i diskusije o glavnim Bodinovim teorijama, vidi George H. Sabine, *A History of Political Theory,* 1937.

kao nacionalna prava, dok je sama institucija države, čiji je vrhovni zadatak bio da štiti i garantuje čoveku njegova ljudska prava kao građanina i pripadnika nacionalnosti, izgubila svoju pravnu, racionalnu pojavu, pa su romantičari mogli da je tumače kao nekakvu nebuloznu zastupnicu nacionalne duše , koja bi po samoj činjenici svoga postojanja trebalo da bude izvan ili iznad zakona. Nacionalni suverenitet, prema tome, izgubio je svoju originalnu konotaciju slobode naroda i bio je obavijen pseudomističnim oreolom bezakonite samovolje.

U suštini, nacionalizam je izraz ovog izopačavanja države u instrument nacije i identifikovanja građanina sa pripadnikom nacije. Odnos između države i društva bio je određen činjenicom klasne borbe koja je istisnula prethodni feudalni poredak. Liberalni individualizam, koji je pogrešno verovao da država vlada nad samim pojedincima, izopačio je društvo, jer država u stvarnosti vlada klasama, a taj liberalni individualizam je u njoj video neku vrstu vrhovnog pojedinca kom ostali treba da se klanjaju. Izgledalo je da je volja nacije da je država štiti od posledica njene društvene atomizacije i da joj u isto vreme garantuje mogućnost opstanka u stanju atomizacije. Da bi dorasla tom zadatku, država je trebalo da pojača sve ranije centralističke tendencije; samo strogo centralizovana administracija koja je monopolisala sve instrumente nasilja i mogućnosti za sticanje vlasti može da drži ravnotežu centrifugalnim silama koje se stalno stvaraju u društvu kojim su ovladale klase. Nacionalizam je, zatim, postao dragoceni lepak koji spaja centralizovanu državu i atomizovano društvo, i on se zapravo pokazao kao jedina uspešna, živa veza između pojedinaca i nacionalne države.

Nacionalizam je uvek čuvao tu početnu prisnu lojalnost vlasti i nikada nije sasvim izgubio funkciju očuvanja dragocene ravnoteže između nacije i države s jedne strane i građana jednog atomizovanog društva s druge. Starosedeoci nacionalne države često su s visine gledali na naturalizovane žitelje, one koji su primili svoja prava po zakonu a ne po rođenju, od države a ne od nacije; ali nikada nisu otišli tako daleko da predlože pangermansku distinkciju između *Staatsfremde* , nepripadnika državi, i *Volksfremde* , nepripadnika naciji, koja je kasnije ušla u nacističko zakonodavstvo. Pošto je država, čak i u svom izopačenom obliku, ostala pravna institucija, i nacionalizam je bio kontrolisan putem nekog zakona, a budući da je iznikao iz identifikacije državljana sa teritorijom, bio je sputan jasnim granicama.

Sasvim drugačija je bila prva nacionalna reakcija naroda kod kojih se nacionalnost još nije razvila iz neartikulisane etničke svesti, čiji jezici još nisu prerasli stupanj dijalekta kroz koji su svi evropski jezici prošli pre nego što su bili prilagođeni književnim svrhama, čije seljačke klase još nisu bile prekinule duboke korene sa zemljom i nisu bile na granici emanci-

pacije   naroda kod kojih se, sledstveno tome, nacionalni kvalitet pokazao kao mnogo prenosivija, privatna stvar, ugrađena u samu njihovu ličnost, nego kao pitanje javne brige i civilizacije.[32] Ako su želeli da se uklope u nacionalni ponos zapadnih nacija, nisu imali zemlju, nisu imali državu, nikakva istorijska dostignuća kojima bi se ponosili, već su samo mogli da ukažu na sebe, a to je značilo, u najboljem slučaju, na svoj jezik   kao da je jezik sam po sebi već dostignuće   a u najgorem slučaju na svoju slovensku ili germansku ili bog zna kakvu dušu. Ipak, u veku koji je naivno prihvatio da su svi narodi zapravo nacije, teško da je išta drugo ostalo ugnjetenim narodima Austro-Ugarske, carske Rusije ili balkanskih zemalja, gde nije bilo nikakvih uslova za realizaciju zapadnog nacionalnog trojstva narod-teritorija-država, narodima čije su se granice vekovima stalno menjale, a stanovništvo bilo više ili manje u stanju neprestane migracije. Tu je bilo masa koje nisu imale ni najmanju ideju o tome šta znače *patria* i patriotizam, ni najmutniju predstavu o odgovornosti za zajedničku, ograničenu zajednicu. To je bila nevolja sa   pojasom mešanog stanovništva   (Makartni) koji se protezao od Baltika do Jadrana i našao svoj najartikulisaniji izraz u Dvojnoj monarhiji.

Plemenski nacionalizam izrastao je iz te sfere neukorenjenosti. On se snažno širio ne samo među narodima Austro-Ugarske već, takođe, iako na višem nivou, i među pripadnicima nesrećne inteligencije carističke Rusije. Neukorenjenost je bila istinski izvor te   proširene plemenske svesti , što je zapravo značilo da pripadnici tih naroda nemaju konačni dom, već se osećaju odomaćeni gde god pripadnici njihovog   plemena   slučajno žive.   U tome se razlikujemo , rekao je Šenerer,   ...što mi ne gravitiramo prema Beču već gravitiramo prema svakom mestu u kome žive Nemci .[33] Obeležje pan-pokreta bilo je to da oni nisu čak ni pokušali da postignu nacionalnu emancipaciju, već su odjednom, u svojim snovima o ekspanziji, prevazišli uske granice nacionalne zajednice i proglasili narodnu zajednicu, koja bi ostala državni faktor čak i da su njeni članovi bili raspršeni po celoj zemaljskoj kugli. Slično tome, a nasuprot pravim nacionalnim oslobodilačkim pokretima malih naroda, koji su uvek počinjali sa ispitivanjem nacionalne prošlosti, pan-pokreti nisu prestajali da se bave istorijom, ali su projektovali osnove svoje zajednice u budućnost ka kojoj je pokret trebalo da ide.

[32] Interesantni su u ovom kontekstu socijalistički predlozi Karla Renera i Ota Bauera u Austriji da se nacionalnost potpuno odvoji od svojih teritorijalnih osnova i da postane neka vrsta ličnog statusa; to je naravno odgovaralo situaciji u kojoj su etničke grupe bile raspr ene po celom carstvu ne gubeći ni ta od svog nacionalnog karaktera. Vidi Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die õsterreichische Sozialdemokratie,* Vienna, 1907, o ličnom (nasuprot teritorijalnom) principu, pp. 332 ff, 353 ff. Lični princip ne želi da organizuje nacije kao teritorijalne zajednice, već samo kao udruženje ličnosti.

[33] Pichl, *op. cit.,* I, 152.

Plemenski nacionalizam, šireći se kroz sve ugnjetene nacionalnosti u Istočnoj i Južnoj Evropi, razvio se u nov oblik organizacije, u pan-pokrete, među onim narodima koji su kombinovali neku vrstu nacionalne domovine, Nemačku ili Rusiju, sa širokom, rasutom iredentom, Nemcima i Slovenima izvan svoje zemlje.[34] Nasuprot prekomorskom imperijalizmu, koji se zadovoljavao relativnom nadmoćnošću, nacionalnom misijom, ili bremenom belog čoveka, pan-pokreti su započeli sa apsolutnom tvrdnjom o izabranosti. Nacionalizam je često opisivan kao emocionalni surogat za religiju, ali je tek tribalizam pan-pokreta ponudio novu teoriju religije i novi koncept svetosti. Pansloveni nisu došli do afirmacije hrišćanske prirode ruskog naroda, njegovog bića, prema Dostojevskom hristonosca među nacijama , koji Boga uvodi direktno u ovozemaljske stvari zbog careve religijske funkcije i položaja u pravoslavnoj crkvi.[35] Pansloveni su napustili svoje ranije liberalne tendencije i uprkos vladinom protivljenju, a u nekim slučajevima čak i proganjanju, postali su nepokolebljivi branioci Svete Rusije zbog tvrdnje da su pravi božanski narod modernih vremena [36].

Austrijski pangermani izrekli su slične tvrdnje o božanskoj izabranosti, i pored toga što su, sa sličnom liberalnom prošlošću, ostali antiklerikalni i postali antihrišćani. Kada je Hitler, koji je po vlastitom priznanju bio Šenererov učenik, ustvrdio tokom prošlog rata: Svemoćni Bog je stvorio našu naciju. Mi štitimo Njegovo delo štiteći sâmo njeno postojanje, [37] odgovor sa druge strane, kod sledbenika panslavizma, bio je potpuno istog tipa: Nemačka čudovišta nisu samo naši neprijatelji, već božji neprijatelji. [38] Te skorašnje formulacije nisu se rodile iz trenutačnih propagandnih potreba, i ova vrsta fanatizma ne zloupotrebljava jednostavno religijski je-

[34] Nijedan potpuni pan-pokret nije se razvio osim pod tim uslovima. Panlatinizam je bio pogre an naziv za nekoliko neuspelih poku aja latinskih nacija da naprave neku vrstu saveza protiv nemačke opasnosti, i poljski mesijanizam nikad nije zahtevao ništa vi e nego to se u neko vreme moglo smatrati teritorijom pod poljskom dominacijom. Vidi takođe Deckert, *op. cit.,* koji je 1914. tvrdio da je panlatinizam sve vi e propadao a nacionalizam i državna svest postajali jači, i tu su stekli jači potencijal nego na bilo kom drugom mestu u Evropi (p. 7).

[35] Nicolas Berdyaev, *The Origin of Russian Communism,* 1937, p. 102. K. S. Aksakov je 1855. ruski narod nazvao jedinim hri ćanskim narodom na Zemlji (vidi Hans Ehrenberg i N. V. Bubnoff, *Oestliches Christentum,* I, p. 92 ff), a pesnik Tjutčev je u isto vreme tvrdio da je ruski narod hri ćanski ne samo po pravoslavlju već po nečem mnogo prisnijem. On je hri ćanski po sposobnosti odricanja i žrtve koja je osnova njegove moralne prirode. Citirano iz: Hans Kohn, *op. cit.*

[36] Prema Čaadajevu, čija su *Philosophical Letters. 1829-1831* predstavljala prvi sistematski poku aj da se svetska istorija koncentri e oko ruskog naroda. Vidi Ehrenberg, *op. cit.,* I, p. 5 ff.

[37] Govor 30. januara 1945, kako je zabeležen u *New York Times,* 31. januara.

[38] Reči Luke, tambovskog vladike, kako je citirano u *The Journal of the Moscow Patriarchate*, No. 2, 1944.

zik; iza toga leži istinska teologija koja je ranijim pan-pokretima dala zamah i zadržala znatan uticaj na razvoj modernih totalitarnih pokreta.

Pan-pokreti su propovedali božansko poreklo sopstvenog naroda u poređenju sa jevrejsko-hrišćanskom verom u božansko poreklo Čoveka. Prema njima je čovek, neizbežno pripadajući nekom narodu, primio svoje božansko poreklo samo indirektno, kroz pripadnost narodu. Pojedinac, tako, ima božansku vrednost samo dok pripada narodu koji je izabran da bude božanskog porekla. On gubi pravo na to čim odluči da menja nacionalnost: on i tada raskida sve veze po kojima je bio od prirode obdaren božanskim poreklom i pada, takoreći, u metafizičko beskućništvo. Politička prednost ovog koncepta bila je dvostruka. On je od nacionalnosti činio stalni kvalitet koji istorija više nije mogla da dotakne, bez obzira na to šta se događa datom narodu emigracija, pokoravanje, raseljavanje. Još neposredniji uticaj, međutim, imalo je to što su u apsolutnoj suprotnosti sa božanskim poreklom sopstvenog naroda i svih drugih nebožanskih naroda nestajale sve razlike između pojedinačnih pripadnika naroda, bilo društvene bilo ekonomske, bilo psihološke. Božansko poreklo je pretvorilo narod u uniformnu izabranu masu arogantnih robota.[39]

Neistinitost ove teorije je uočljiva koliko i njena politička korisnost. Bog nije stvorio ni čoveka (čije je poreklo očigledno u rađanju) niti narode (koji su nastali kao rezultat ljudske organizacije). Ljudi su nejednaki po svom prirodnom poreklu, svojoj različitoj organizaciji i po istorijskoj sudbini. Njihova jednakost je jedino jednakost prava, to jest, jednakost ljudskog smisla; ipak, iza te jednakosti ljudskog smisla leži, prema jevrejsko-hrišćanskoj tradiciji, jedan drugi kvalitet, izražen u konceptu zajedničkog porekla izvan ljudske istorije, ljudske prirode i ljudskog smisla zajedničko poreklo u mitskom čoveku koji se ne da identifikovati, koji je i sam božja kreacija. To božansko poreklo je metafizički koncept na kome može biti zasnovana politička jednakost svrhe, svrhe uspostavljanja čovečanstva na zemlji. Pozitivizam i progresivizam devetnaestog veka izopačili su ovu svrhu ljudske jednakosti kada su hteli da dokažu ono što se ne može dokazati, naime, da su ljudi po prirodi jednaki, a različiti samo po istoriji i okolnostima, tako da se mogu izjednačavati ne po pravima, već po okolnostima i obrazovanju. Nacionalizam i njegov koncept nacionalne misije izopačio je nacionalni koncept čovečanstva kao porodice nacija u hijerarhijsku strukturu, u kojoj su razlike u istoriji i organizaciji pogrešno tumačene kao razlike između ljudi koje počivaju na prirodnom poreklu. Rasizam,

[39] To je opazio već ruski jezuit, knez Ivan S. Gagarin u svom pafletu *La Russie sera-t-elle catolique?* (1856), u kojem je napao slavenofile jer oni žele da uspostave najkompletniju versku, političku i nacionalnu uniformnost. U svojoj spoljnoj politici oni žele da objedine sve pravoslavne hri ćane bez obzira na nacionalnost, i sve Slovene bez obzira na veru, u veliko slovensko i pravoslavno carstvo . (Citirano iz Hans Kohn, *op. cit.)*

koji je poricao zajedničko poreklo čoveka i pobijao zajedničku svrhu uspostavljanja čovečanstva, uveo je koncept božanskog porekla jednog za razliku od svih drugih, prikrivajući tako privremen i promenljiv proizvod ljudskog truda pseudomističnom koprenom božanske večnosti i konačnosti.

Konačnost je ono što deluje kao zajednički imenitelj između filozofije pan-pokreta i rasnih koncepata, i terijski objašnjava njihovu inherentnu međusobnu naklonost. Politički, nije važno da li je kao poreklo naroda zamišljen Bog ili priroda; u oba slučaja, ma koliko da je prisvajanje prava za sopstveni narod uzvišeno, narodi se preobraćaju u životinjske vrste, tako da se Rusi razlikuju od Nemaca kao vuk od lisice. Božanski narod živi u svetu u kojem je on urođeni progonitelj svih drugih slabijih vrsta, ili urođena žrtva svih jačih vrsta. Samo se pravila životinjskog carstva mogu možda primeniti na njegovu političku sudbinu.

Tribalizam pan-pokreta sa svojim konceptom božanskog porekla jednog naroda duguje deo svoje privlačnosti preziru prema liberalnom individualizmu,[40] idealu čovečanstva i ljudskog dostojanstva. Ništa nije ostalo od ljudskog dostojanstva ako pojedinac svoju vrednost duguje jedino činjenici što se slučajno rodio kao Nemac ili Rus; ali postoji, umesto toga, nova povezanost, osećanje međusobnog poverenja među svim članovima naroda, koje je zaista bilo u stanju da ublaži opravdane bojazni modernih ljudi o tome šta bi im se moglo dogoditi kad ih, kao izolovane pojedince u atomizovanom društvu, ne bi štitili puki brojevi i nametnuta uniformna kohezija. Slično tome, pojas mešovitog stanovništva , izloženiji od ostalih delova Evrope olujama istorije i manje ukorenjen u zapadnu tradiciju, osetio je mnogo pre ostalih evropskih naroda strah od ideala čovečanstva i od jevrejsko-hrišćanske vere u zajedničko poreklo čoveka. Ti ljudi nisu gajili nikakve iluzije o plemenitom divljaku , jer su znali ponešto o potencijalu zla i ne istražujući navike kanibala. Što više narodi znaju jedan o drugome, to manje žele da druge narode smatraju sebi ravnima i više uzmiču od ideala čovečanstva.

Privlačnost plemenske izolacije i ambicije gospodarske rase delimično su bile posledice instinktivnog osećanja da čovečanstvo, bilo kao religijski ili humanistički ideal, implicira zajedničku odgovornost.[41] Zbog sma-

[40] Ljudi će shvatiti da čovek nema nikavo drugo predodređenje na ovom svetu do da radi na razaranju svoje ličnosti i da je zameni dru tvenom i bezličnom egzistencijom . Chaadayev, *op. cit.* Citirano prema Ehrenberg, *op. cit.,* p. 60.

[41] Sledeći pasaž iz Frymann, *op. cit.,* p. 186, veoma je karakterističan: Mi znamo sopstveni narod, njegove kvalitete i njegove nedostatke čovečanstvo mi ne znamo i odbijamo da se njime bavimo ili odu evljavamo. Gde počinje, gde zavr ava to to treba da volimo jer pripada čovečanstvu...? Jesu li dekadent ili poluživotinjski ruski seljak iz *mira*, crnac iz istočne Afrike, polu-soj iz nemačke Jugozapadne Afrike, ili nepodno ljivi Jevreji iz Galicije i Rumunije svi pripadnici čovečanstva?... Čovek može da veruje u solidarnost germanskih naroda ko god je izvan ove sfere, ne tiče nas se.

njivanja geografskih razdaljina, to je postalo politička aktuelnost prvoga reda.[42] Isto tako, idealistički razgovor o čovečanstvu i ljudskom dostojanstvu postao je stvar prošlosti, jednostavno zato što je svim tim lepim i snolikim idejama sa ovenčanom tradicijom iznenada kucnuo zastrašujuće pravi čas. Čak i insistiranje na grešnosti svih ljudi, koja je svakako bila odsutna iz frazeologije liberalnih protagonista čovečanstva , ni u kom slučaju nije dovoljno da se razume činjenica koju je narod isuviše dobro shvatio da ideja čovečanstva, očišćena od svake sentimentalnosti, ima veoma ozbiljnu konsekvencu, naime to da ljudi moraju da u ovom ili onom obliku preuzmu odgovornost za sve zločine koje su počinili ljudi i da je konačno svaka nacija primorana da odgovara za zlo koje su počinile sve ostale.

Tribalizam i rasizam su veoma realistični, iako veoma destruktivni putevi da se izbegne nezgodan položaj zajedničke odgovornosti. Njihova metafizička neukorenjenost, koja je tako dobro pristajala teritorijalnoj iskorenjenosti nacija koje su prve zahvatili, isto tako dobro se prilagodila potrebama gibanja masa modernih gradova i zato je ove smesta zgrabio totalitarizam; čak su boljševici osujećeni da fanatično prihvate najveću antinacionalnu doktrinu, marksizam, a panslovenska propaganda je ponovo uvedena u sovjetsku Rusiju zbog strašne izolacijske vrednosti u samim tim teorijama.[43]

Tačno je da je sistem vladavine u Austro-Ugarskoj i u carskoj Rusiji služio kao istinska škola plemenskog nacionalizma, da je zapravo bio zasnovan na ugnjetavanju nacionalnosti. U Rusiji je to potlačivanje bilo isključivi monopol birokratije koja je takođe tlačila ruski narod, tako da je na kraju samo ruska inteligencija postala panslovenska. Dvojna monarhija je, naprotiv, vladala svojim neugodnim nacijama dajući im upravo toliko slobode da ugnjetavaju druge nacije, tako da su na kraju postale prava masovna osnova za ideologiju pan-pokreta. Tajna opstanka kuće Habsburga u devetnaestom veku leži u osetljivoj ravnoteži i u podršci koju je nadnacionalna mašinerija dobijala od međusobnog antagonizma, ali i od toga što su Nemci eksploatisali Čehe, Mađari Slovake, Poljaci Karpatske Ukrajince i

[42] Ovo sužavanje geografskih razdaljina na lo je izraza u Friedrich Naumann, *Central Europe:* Jo je daleko dan kada će postojati jedan tor i jedan pastir , ali su pro li dani kada su pastiri bez broja, manji ili veći, vodili svoja stada neobuzdano preko pa njaka Evrope. Duh zama ne industrije i nadnacionalna organizacija obuzeli su politiku. Ljudi razmi ljaju, kako se jedanput Sesil Roudz izrazio, u kontinentima . Ovih nekoliko rečenica citirano je u bezbrojim člancima i pamfletima toga vremena.

[43] Sa tog stanovi ta veoma su interesantne nove teorije sovjetske ruske genetike. Nasleđivanje stečenih karakteristika jasno znači da stanovni tvo koje živi pod nepovoljnim uslovima prenosi nasleđem skromnije sposobnosti i *vice versa.* U svetu treba da imamo urođene gospodare i podređene rase. Vidi H. S. Muller, The Society Master Race Theory , u *New Leader,* July 30, 1949.

tako dalje. Za sve njih je postala normalna stvar to da neko može da pribavi državnost na tuđ račun i da će se neko rado odreći slobode ako ugnjetavanje dolazi od njegove sopstvene nacionalne vlade.

Ta dva pan-pokreta razvila su se bez ikakve pomoći ruske ili nemačke vlade. To nije sprečilo njihove austrijske pristaše da uživaju u slastima veleizdaje protiv austrijske vlade. Ta mogućnost obrazovanja masa u duhu veleizdaje donela je austrijskim pan-pokretima u pravi čas prilično široku podršku masa koja im je uvek nedostajala u Nemačkoj ili u Rusiji. Isto tako bilo je lakše navesti nemačke radnike da napadnu nemačku buržoaziju nego vladu, kao i dići seljake u Rusiji pre protiv vlastele nego protiv cara .[44] Razlika u držanju nemačkih radnika i ruskih seljaka bila je svakako ogromna; prvi su gledali na ne baš previše voljenog monarha kao na simbol nacionalnog jedinstva, a ovi drugi su smatrali da je poglavar njihove vlade pravi predstavnik Boga na zemlji. Te razlike, međutim, bile su manje važne od činjenice da ni u Rusiji ni u Nemačkoj vlada nije bila tako slaba kao u Austriji, niti je njihova vlast bila tako ozloglašena da bi pan-pokreti mogli da naprave politički kapital od revolucionarnih nemira. Samo je u Austriji revolucionarni poriv našao svoj prirodan izlaz u pan-pokretima. Zamisao (ne jako vešto izvedena) *devide et impera* je malo učinila da se umanje centrifugalne tendencije nacionalnih sentimenata, ali je sasvim dobro uspela da uvede kompleks više vrednosti i opšte raspoloženje nelojalnosti.

Neprijateljstvo prema državi kao instituciji provlači se kroz teorije svih pan-pokreta. Opozicija slavenofila prema državi tačno je opisana kao potpuno drugačija od svega što bi se moglo naći u sistemu zvaničnog nacionalizma ;[45] smatralo se da je država po samoj svojoj prirodi tuđa narodu. Slavenofili su osećali da slovenska nadmoć leži u ravnodušnosti ruskog naroda prema državi, u tome što on sebe čuva kao *corpus separatum* od svoje sopstvene vlade. To su slavenofili mislili kada su nazvali Ruse bezdržavnim narodom i to je omogućilo tim liberalima da se pomire sa despotizmom; u skladu sa zahtevom despotizma bio je zahtev da se narod ne meša u državnu vlast , to jest, u apsolutnu vlast.[46] Pangermani, koji su bili politički artikulisani, uvek su insistirali na prioritetu nacionalnog nad državnim interesom[47] i često su dokazivali da svetska poli-

[44] G. Fedotov, Russia and Freedom , *The Review of Politics*, Vol. VIII, No. 1, January, 1946, pravo je remek delo istoriografije; ono daje srž cele ruske istorije.

[45] N. Berdyaev, *op. cit.,* p. 29.

[46] K. S. Asakov u Ehrenberg, *op. cit.,* p. 97.

[47] Vidi na primer enererovu žalbu da austrijska *Verfassungspartei* jo uvek podređuje nacionalne interese državnim (Pichl, *op. cit.,* I, 151). Vidi takođe karakteristične pasaže u pangermanskom *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland,* grofa E. Rewentlowa 1937, p. 39 ff. Reventlo je video nacionalsocijalizam kao ostvarenje pangermanizma zbog njegovog odbijanja da idolatrizuje državu koja je samo jedna funkcija narodnog života.

tika prevazilazi okvir države , da je jedini stalni činilac tokom istorije bio narod a ne država; i da zato nacionalne potrebe, menjajući se sa okolnostima, treba da određuju, u svim vremenima, političke činove države.[48] Ali ono što je u Nemačkoj i Rusiji ostalo samo šuplja fraza sve do kraja Prvog svetskog rata, imalo je dosta realan aspekt u Dvojnoj monarhiji, čija je propast izazivala trajni zlobni prezir prema vladi.

Ozbiljna je greška pretpostaviti da su vođe pan-pokreta bili reakcionari ili kontrarevolucionari . Iako po pravilu ne previše zainteresovani za društvena pitanja, nikada nisu napravili tu grešku da drže stranu sa kapitalističkom eksploatacijom i većina ih je nekad pripadala, a dosta njih je i dalje pripadalo, liberalnim, progresivnim partijama. Sasvim je tačno, u izvesnom smislu, da je Pangermanska liga otelovila stvarni pokušaj narodne kontrole u spoljnoj politici. Ona je čvrsto verovala u efikasnost snažnog, nacionalno svesnog javnog mnjenja... i inicijativne nacionalne politike po sili narodnog htenja .[49] Samo što gomila, organizovana u pan-pokrete i inspirisana rasnim ideologijama, uopšte nije bila isti onaj narod čije su revolucionarne akcije dovele do ustavne vlade i čiji bi se pravi predstavnici u to vreme mogli naći samo u radničkim pokretima, već je sa svojom proširenom plemenskom svešću i upadljivim nedostatkom patriotizma mnogo više ličila na rasu .

Panslavizam, za razliku od pangermanizma, stvorila je ruska inteligencija i on ju je u potpunosti prožimao. Mnogo manje razvijen u organizacionom obliku i mnogo manje konzistentan u političkim programima, on je tokom znatnog vremena zadržao visok stepen literarne rafiniranosti i filozofske spekulacije. Dok je Rozanov spekulisao o misterioznim razlikama između jevrejske i hrišćanske seksualne moći i došao do iznenađujućeg zaključka da su Jevreji sjedinjeni sa tom moći, a hrišćani od nje odvojeni ,[50] vođa austrijskih pangermana veselo je otkrio da želi da privuče interesovanje malog čoveka propagandnim pesmama, poštanskim kartama, Šenererovim kriglama za pivo, štapovima za šetnju i šibicama .[51] Konačno su i pansloveni napustili Hegela i Šelinga, a prizvali prirodne nauke da popune teorijsku municiju .[52]

Pangermanizam, koji je osnovao jedan čovek, Georg fon Šenerer, i koji su uglavnom podržavali nemački i austrijski studenti, koristio se od počet-

[48] Ernst Hasse, *Deutsche Weltpolitik,* 1897, u Alldeutsche Flugschriften, br. 5 i *Deutsche Politik,* 1. Heft: *Das deutsche Reich als Nationalstaat,* 1905, p. 50.

[49] Wertheimer, *op. cit.,* p. 209.

[50] Rozanov, *op. cit.,* p. 56-57.

[51] Oskar Karbach, *op. cit.*

[52] Louis Levine, *Pan-Slavism and European Politics,* New York, 1914, opisuje ovu promenu od starije slavenofilske generacije do novog panslavenskog pokreta.

ka upadljivo vulgarnim jezikom, s namerom da se dopadne širim i različitim društvenim slojevima. Šenerer je takođe bio prvi koji je uočio mogućnosti antisemitizma kao instrumenta za usmeravanje spoljne politike i za dezorganizaciju... unutrašnje strukture države .[53] Neki od razloga za pogodnost korišćenja jevrejskog naroda u te svrhe su očigledni: njihov veoma istaknut položaj uz poštovanje Habsburške monarhije, zajedno sa činjenicom da su ih u mnogonacionalnoj zemlji lakše smatrali posebnom nacionalnošću nego u nacionalnoj državi čije je građanstvo, barem po teoriji, homogenog sastava. Međutim, iako svakako objašnjava nasilnost austrijskog tipa antisemitizma i pokazuje koliko je Šenerer bio pronicljiv političar kada je to iskoristio, sve ovo nam ne pomaže da razumemo centralnu ideološku ulogu antisemitizma u oba pan-pokreta.

Proširena plemenska svest kao emocionalni motor pan-pokreta potpuno se razvila pre nego što je antisemitizam postao njihova centralna tema i koheziona snaga. Panslavizam, sa svojom dužom i ozbiljnijom istorijom filozofske spekulacije i uočljivijom političkom neefikasnošću, dobio je jasno antisemitske crte u poslednjim decenijama devetnaestog veka; pangerman Šenerer je već otvoreno objavio svoje neprijateljstvo prema državnim institucijama dok su mnogi Jevreji bili još uvek članovi njegove partije.[54] U Nemačkoj, gde je Štekerov pokret pokazao upotrebljivost antisemitizma kao političkog propagandnog oružja, Pangermanska liga krenula je donekle u pravcu antisemitizma, ali pre 1918. nikada nije išla dotle da isključi Jevreje iz članstva.[55] Povremena antipatija slavenofila prema Jevrejima prešla je u antisemitizam u celoj ruskoj inteligenciji kada je, posle ubistva cara 1881, talas pogroma koji je organizovala vlada doveo jevrejsko pitanje u žižu pažnje javnosti.

Šenerer, koji je u isto vreme otkrio antisemitizam, verovatno je postao svestan njegovih mogućnosti skoro slučajno: pošto je iznad svega želeo da razruši Habsburško carstvo, nije bilo teško izračunati efekat isključivanja jedne nacije iz državne strukture koja počiva na mnoštvu nacija. Cela izgradnja ovog čudnog ustrojstva, dragocena ravnoteža njene birokratije mogla bi se rastrojiti kad bi umereno ugnjetavanje, pod kojim su sve nacionalnosti uživale izvestan stepen jednakosti, bila potkopana narodnim pokretima. Ipak, istoj svrsi je isto toliko dobro mogla da posluži i divlja mržnja pangermana prema slovenskim nacionalnostima, mržnja koja je imala duboke korene i mnogo pre nego što je pokret postao antisemitski; to su dokazivali i Jevreji u njegovom članstvu.

[53] Oscar Karbach, *op. cit.,* p. 45.

[54] U Programu iz Linca, koji je ostao kao pangermanski program u Austriji prvobitno nije bilo paragrafa o Jevrejima; u komisiji za nacrt programa 1882. su čak bila tri Jevrejina. Paragraf o Jevrejima je dodat 1885. Vidi Oscar Karbach, *op. cit.*

[55] Otto Bonhard, *op. cit.*, p. 45.

Antisemitizam pan-pokreta je postao tako efikasan da je mogao da preživi opštu propast antisemitske propagande tokom varljivog mira koji je prethodio izbijanju Prvog svetskog rata, tako što se udružio sa plemenskim nacionalizmom Istočne Evrope. Postojala je unutarnja privlačnost između teorija pan-pokreta i beskorene egzistencije jevrejskog naroda. Izgledalo je da su Jevreji savršen primer naroda u plemenskom smislu, njihova organizacija model koji su pan-pokreti težili da oponašaju, njihov opstanak i moć koja im se pridavala najbolji dokaz ispravnosti rasnih teorija.

Ako su ostale nacionalnosti u Dvojnoj monarhiji bile samo slabo vezane za tlo i imale malo smisla za značenje zajedničke teritorije, Jevreji su bili primer naroda koji je bez ikakvog doma mogao da sačuva identitet tokom vekova, i koji se zato mogao navoditi kao dokaz da nikakva teritorija nije potrebna da bi se konstituisala nacionalnost.[56] Ako su pan-pokreti insistirali na sporednoj ulozi države i na primatu naroda, organizovanog bez obzira na granice, naroda koji nije neizostavno predstavljen u vidljivim institucijama, onda su Jevreji bili savršen model nacije bez države i bez vidljivih institucija.[57] Ako su plemenske nacionalnosti ukazivale na sebe kao na centar svog nacionalnog ponosa, bez obzira na istorijska dostignuća i učestvovanje u istorijskim događajima, ako su verovale da ih neka tajanstvena unutarnja psihološka ili fizička osobina čini otelovljenjem ne Nemačke već germanizma, ne Rusije, već ruske duše, nekako su znali, iako to nisu umeli da izraze, da je jevrejstvo asimilovanih Jevreja bilo upravo ista vrsta pojedinačnog ličnog otelovljenja judaizma i da je neobični ponos sekularizovanih Jevreja, koji se nisu odrekli tvrdnje da su izabrani, stvarno značio da oni veruju da su drugačiji i bolji jednostavno zato što su slučajem rođeni kao Jevreji, bez obzira na dostignuća i tradiciju Jevreja.

Dosta je tačno da je takvo jevrejsko držanje, takva, vrsta takoreći, plemenskog nacionalizma, bilo rezultat nenormalnog položaja Jevreja u modernim državama, položaja izvan društva i nacije. Međutim, i položaj ovih promenljivih etničkih grupa, koje su postale svesne svoje nacionalnosti tek kroz primer drugih zapadnih nacija, i kasnije položaj neukorenjenih masa velikih gradova, koje je rasizam tako efikasno mobilisao, bio je po mnogim stvarima veoma sličan. I one su bile izvan društva, i one su bile izvan nacionalne države koja je izgledala kao jedina zadovoljavajuća politička organizacija naroda. U Jevrejima su one odjednom prepoznale svoje veselije, srećnije takmace jer, oni su tako to videli, Jevreji su našli

[56] Tvrdi socijalista Otto Bauer, svakako ne antisemita, *op. cit.,* p. 373.

[57] Za jevrejsku samosvest veoma je instruktivan esej S. A. Steinberga, Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung u *Dubnov Festschrift,* 1930: Ako je neko ... uveren u koncept života kakav je izažen u jevrejskoj istoriji... onda državno pitanje gubi značaj, bez obzira na to kako se na njega odgovori.

način da konstituišu sopstveno društvo koje je, upravo zato što nije imalo svoje vidljivo zastupništvo i nikakvo normalano političko udruženje, moglo da postane zamena za naciju.

Ali više od svega Jevreje je u centar ovih rasnih ideologija dovela jedna još očiglednija činjenica, naime da zahtev pan-pokreta o izabranosti može ozbiljno da se sukobi samo sa istim zahtevom Jevreja. Nije bilo važno što jevrejski koncept nije imao ništa zajedničko sa plemenskim teorijama o božanskom poreklu sopstvenog naroda. Gomila se nije mnogo bavila takvim sitnicama kao što je istorijska tačnost i jedva da je bila svesna razlike između jevrejske istorijske misije da zasnuje celo čovečanstvo, i sopstvene misije da vlada nad svim drugim narodima na Zemlji. Ali vođe pan-pokreta znale su vrlo dobro da su Jevreji podelili svet, upravo kao i oni, na dve polovine na sebe i na sve ostale.[58] U toj su se dihotomiji Jevreji opet pokazali kao srećniji takmaci koji su nešto nasledili, koji su po nečemu bili priznati, a ne-jevreji su morali da grade ni iz čega.[59]

Opštepoznata istina , koja ponavljanjem nije postala istinitija, jeste to da je antisemitizam samo oblik zavisti. No kada je u pitanju jevrejska izabranost, ona je dosta tačna. Kad god su narodi odvojeni od delanja i dostignuća, kad su one prirodne veze sa zajedničkim svetom razbijene ili ne postoje iz ovog ili onog razloga, oni su skloni da se okrenu sebi u svojoj goloj prirodnoj datosti i da kao svoje prirodno pravo zahtevaju božanstvenost i misiju da iskupe ceo svet. Kada se to dogodi u zapadnoj civilizaciji, takvi narodi će na svom putu redovno naići na vekovima star zahtev Jevreja. To su osetili glasnogovornici pan-pokreta i zato ih nimalo nije uznemiravalo realističko pitanje da li je jevrejski problem, iskazan u ciframa i moći, dovoljno važan da bi mržnja prema Jevrejima postala stožer njihove ideologije. Kako je njihov nacionalni ponos bio nezavisan od svih dostignuća, tako se i njihova mržnja prema Jevrejima oslobodila od svih specifično jevrejskih dela i nedela. U tome su se pan-pokreti potpuno slagali, iako čak nisu ni znali kako da iskoriste svoj ideološki stožer za svrhe političke organizacije.

Vremenski razmak između formulisanja ideologije pan-pokreta i mogućnosti njene ozbiljne političke primene pokazuje činjenica da su Protokoli sionskih mudraca koje su oko 1900. krivotvorili agenti ruske tajne policije u Parizu po sugestiji Pobedonosceva, političkog savetnika

[58] Međusobna bliskost tih koncepata može se videti u sledećoj podudarnosti kojoj se može dodati mnogo drugih primera Steinberg, *op. cit.,* kaže o Jevrejima da se njihova istorija događa izvan svih uobičajenih istorijskih zakona. Čaadajev zove Ruse izuzetnim narodom. Berđajev otvoreno tvrdi (*op. cit.,* p. 135): Ruski mesijanizam je rod jevrejskom mesijanizmu.

[59] Vidi antisemitu E. Reventlow, *op. cit.,* ali takođe i filosemitskog ruskog filozofa Vladimira Solovjeva, *Judaism and the Christian Question* (1884): Između dve verske nacije, Rusa i Poljaka, istorija je uvela treći verski narod, Jevreje. Vidi Ehrenberg, *op. cit.,* p. 314 ff. Vidi takođe Cleinow, *op. cit.,* p. 44 ff.

Nikolaja II i jedinog panslovena koji je ikada bio na nekom uticajnom položaju ostali napola zaboravljen pamflet do 1919, kada je započeo njihov zaista trijumfalan pohod kroz sve evropske zemlje i jezike;[60] jedino je Hitlerov *Mein Kampf* nekih tridesetak godina kasnije bio više u opticaju. Ni krivotvoritelj niti njegov poslodavac nisu znali da će doći vreme kada će policija biti centralna institucija društva, a zemlja organizovana po krivotvorenim jevrejskim principima zapisanim u *Protokolima*. Možda je baš Staljin prvi otkrio koliko je policija važna za održavanje na vlasti. Hitler, pronicljiviji od Šenerera, svog duhovnog oca, svakako je znao kako da upotrebi hijerarhijski princip rasizma, kako da iskoristi antisemitsku tvrdnju o najgorem narodu da bi se na pravi način organizovao najbolji , a da svi osvojeni i potlačeni narodi budu između, kako da generalizuje kompleks više vrednosti pan-pokreta tako da svaki narod, sa nužnom iznimkom Jevreja, može da gleda s visine na neki koji je još gori od njega.

Očigledno je bilo potrebno još nekoliko decenija skrivenog haosa i otvorenog očaja pre nego što široki sloj naroda radosno uvidi da će postići ono što su jedino Jevreji, kako su verovali, po svom urođenom đavolstvu tako dugo uspevali da postignu. Vođe pan-pokreta, u svakom slučaju, iako već mutno svesne socijalnog pitanja, bile su veoma jednostrane u svom insistiranju na spoljnoj politici. Vođe zato nisu bile u stanju da vide da antisemitizam može da bude ona neophodna karika koja povezuje metode unutrašnje i metode spoljne politike; još nisu znale kako da uspostave svoju narodnu zajednicu , to jest potpuno iskorenjenu, rasno indoktriniranu hordu.

To što se fanatizam pan-pokreta obrušio na Jevreje kao na ideološki centar i što je to bio početak kraja evropskog jevrejstva, predstavlja jednu od najlogičnijih i najogorčenijih osveta koja je ikad u istoriji izvedena. Jer, naravno, ima neke istine u prosvećenim tvrdnjama od Voltera do Renana i Tena da je jevrejski koncept izabranosti, njihovo poistovećivanje religije i nacionalnosti, njihov zahtev za apsolutnim položajem u istoriji i povlašćeni odnos sa Bogom, uneo u zapadnu civilizaciju inače nepoznati element fanatizma (koji je nasledilo hrišćanstvo u svojoj tvrdnji da isključivo ono poseduje Istinu) na jednoj strani, a na drugoj element ponosa koji je bio opasno blizu njenoj rasnoj izopačenosti.[61] Politički, bilo je bez ikakvih posledica to što su judaizam i očuvana jevrejska pobožnost svaku predstavu o imanentnosti božanskog odbacivali i nisu je trpeli.

Naime, plemenski nacionalizam je upravo perverzija religije koja je naterala Boga da izabere jednu naciju, po pravilu naciju kojoj pripada onaj

[60] Vidi John Curtiss, *The Protocols of Zion,* New York, 1942.

[61] Vidi Berdyaev, *op. cit.,* p. 5: Religija i nacionalnost u Moskovskoj kneževini rasli su zajedno, kao to su to činili u svesti prastarog jevrejskog naroda. I kao to je mesijanska svest bila atribut judaizma, ona je isto tako bila atribut ruskog pravoslavlja .

ko to tvrdi; jedino zato što je taj drevni mit, zajedno sa jedinim narodom koji je preživeo od antike, pustio duboke korene u zapadnoj civilizaciji, mogle su moderne vođe gomile, sa izvesnim stepenom uverljivosti, da skupe drskost da uvuku Boga u sitne sukobe među narodima i da traže Njegovu saglasnost za izbor kojim je vođa već srećno manipulisao.[62] Mržnja rasista prema Jevrejima buknula je iz praznovernog shvatanja da je Bog mogao stvarno izabrati Jevreje, a ne njih, i da im je božansko proviđenje podarilo uspeh. Postoji jedan element slaboumne ogorčenosti protiv naroda koji je, toga su se plašili, primio racionalno neshvatljivu garanciju da će se najzad pojaviti, uprkos svim okolnostima, kao konačni pobednik u svetskoj istoriji.

Jer mentalitetu gomile ideja Jevreja o sebi kao narodu kome je Bog poverio uspostavljanje carstva Božijeg na zemlji mogla se prikazati samo u vulgarnim terminima uspeha i poraza. Strah i mržnja su se hranili i donekle racionalizovali činjenicom da je hrišćanstvo, religija jevrejskog porekla, već osvojilo zapadno čovečanstvo. Vođeni svojim smešnim praznoverjem, vođe pan-pokreta su otkrile taj skriveni mali zubac u mehanizmu jevrejske pobožnosti koji omogućava potpuno vraćanje prava darovatelju i izokretanje, tako da izabranost nije više bila mit za konačnu realizaciju ideala zajedničkog čovečanstva već za njegovo konačno uništenje.

II: *Nasleđe bezakonja*

OTVORENO prenebregavanje zakona i pravnih institucija i ideološko opravdavanje bezakonja mnogo su karakterističniji za kontinentalni nego za prekomorski imperijalizam, delom i zahvaljujući činjenici što je kontinentalnom imperijalizmu nedostajala prostorna udaljenost koja bi odvojila nelegalnost vladavine nad stranim kontinentima od legalnosti institucija u domovini. Od iste je važnosti i činjenica da su pan-pokreti ponikli u zemljama koje nikada nisu imale ustavnu vladavinu, tako da su njihove vođe prirodno vladu i vlast shvatale kao proizvoljne odluke odozgo.

Prezir prema zakonu postao je karakteristika svih pokreta. Iako mnogo potpunije artikulisan u panslavizmu nego u pangermanizmu, on je odražavao stvarno stanje vlasti i u Rusiji i u Austrougarskoj. Opisom ova

[62] Fantastičan primer ludila u celoj toj stvari je sledeći pasus Leona Bloja koji srećom nije karakterističan za francuski nacionalizam: Francuska je toliko najbolja među nacijama da svi ostali, bez obzira ko su, moraju biti počastvovani ako ih Francuska primi da jedu hleb njenih pasa. Samo ako je Francuska srećna, tada ostatak sveta može biti zadovoljan čak i ako za francusku sreću treba da plati ropstvom ili uni tenjem. Ali ako Francuska pati, tada sam Bog pati, stra ni Bog... To je tako apsolutno i neizbežno kao tajna predestinacije. Citirano iz R. Nadolny, *Germanisierung oder Slavisierung?,* 1928, p. 55.

dva despotizma, jedina preostala u Evropi pred izbijanje Prvog svetskog rata, u smislu mnogonacionalnih država dobija se samo jedan deo slike. Upravo zbog vladavine nad mnogonacionalnim teritorijama, razlikovali su se od drugih vlada time što su upravljali narodima direktno, i to birokratijom (a nisu ih samo eksploatisali); partije su igrale beznačajnu ulogu, a parlamenti nisu imali legislativnu funkciju; država je vladala putem administracije koja je primenjivala dekrete. Važnost parlamenta za Dvojnu monarhiju bila je malo veća od važnosti jednog ne previše bistrog debatnog kluba. U Rusiji, kao i u predratnoj Austriji, ozbiljna opozicija jedva da se mogla naći; njenu funkciju vršile su spoljne grupe koje su znale da bi njihov ulazak u parlamentarni sistem samo smanjio pažnju i podršku koju su uživali u narodu.

Sa pravnog stanovišta, birokratska vladavina je vladavina dekretom, a to znači da snaga koja u ustavnoj vladi samo sprovodi zakon postaje direktni izvor celog zakonodavstva. Dekreti štaviše ostaju anonimni (dok se zakoni uvek mogu pripisati posebnim ljudima ili skupštinama) i zato izgleda da dolaze od neke sveobuhvatne vlasti kojoj nije potrebno obrazloženje. Prezir Pobedonosceva prema zamkama zakona bio je večni prezir izvršioca prema navodnom nedostatku slobode zakonodavca, koji je opkoljen principima, i prema neaktivnosti izvršilaca zakona, koji su ograničeni njegovim tumačenjem. Birokrata koji samim sprovođenjem dekreta ima iluziju stalne akcije, oseća se užasno superioran nad tim nepraktičnim narodom koji je zauvek upleten u zakonske začkoljice i zato ostaje izvan sfere vlasti, koja je za njega izvor svega.

Izvršilac smatra da je zakon nemoćan jer je po definiciji odvojen od svoje primene. Dekret, s druge strane, uopšte ne postoji osim ako i kada se primenjuje; njemu nije potrebno nikakvo drugo obrazloženje osim primenjivosti. Istina je da dekrete koriste sve vlade u kriznim vremenima, ali je tada sama kriza jasno obrazloženje i automatsko ograničenje. U birokratskoj vlasti dekreti se pojavljuju u ogoljenoj čistoti, kao da njih više ne proizvode ljudi na vlasti, već da su otelovljenje same vlasti, a izvršitelj tek njen slučajni agent. Nema opštih principa iza dekreta koje običan razum može da pojmi, već postoje samo stalno promenljive prilike koje jedino stručnjak može da zna detaljno. Narod kojim se vlada putem dekreta nikad ne sazna šta njime vlada, zbog nemogućnosti razumevanja dekreta po sebi i pažljivo organizovanog nepoznavanja specifičnih okolnosti i njihovog praktičnog značenja, u kojem svi izvršioci drže svoje podanike. Kolonijalni imperijalizam, koji je takođe vladao putem dekreta i ponekad čak bio definisan kao *régime des décrets* ,[62a] bio je dosta opasan; ipak, sama činjenica da su oni koji su sprovodili dekrete nad domaćim stanovništvom

[62a] Vidi M. Larcher, *Traité Elémentaire de Législation Algérienne,* 1903, Vol. II, str. 150-152: *Régime des decrets* je vlada svih francuskih kolonija.

bili dovedeni sa strane i da su ih ljudi osećali kao uzurpatore, oslabila je njihov uticaj na podređene narode. Samo tamo gde su, kao u Rusiji i u Austriji, domaći vladaoci i domaća birokratija bili prihvaćeni kao legitimna vlast, vlast putem dekreta mogla je da stvori atmosferu samovolje i tajnosti koja je efikasno sakrivala njihovu puku ličnu korist.

Vladavina dekretom ima upadljive prednosti za vladanje nad prostranom teritorijom i heterogenim stanovništvom, kao i za politiku potlačivanja. Njena efikasnost je superiorna jer jednostavno ignoriše sve posredničke stepene između izdavanja dekreta i njegove primene, i zadržavanjem informacija sprečava narod da politički misli. Ona može lako da prevaziđe različitost lokalnih običaja neizostavno sporim razvijanjem opšteg prava. Od najveće je pomoći za uspostavljanje centralizovane administracije, jer se automatski prelazi preko svih pitanja lokalne autonomije. Ako se vladavina dobrim zakonima nekad naziva vladavinom mudrosti, vladavina prikladnim dekretima može s pravom da se nazove vladavinom pameti. Jer procenjivanje na osnovu zadnjih namera i ciljeva je pametno, a mudro je razumevanje i stvaranje putem dedukcije iz opšteprihvaćenih principa.

Upravljanje putem birokratije mora se razlikovati od prostog narastanja i deformacije državnih službi, koji su često pratili propast nacionalne države naročito u Francuskoj. Tamo je administracija preživela sve promene režima posle Revolucije, uvrežila se kao parazit u državi, razvila sopstvene klasne interese i postala beskorisni organizam čija je jedina svrha varanje i sprečavanje normalnog ekonomskog i političkog razvoja. Ima svakako mnogo površnih sličnosti između ova dva tipa birokratije, naročito ako neko polaže previše pažnje na upadljivu psihološku sličnost sitnih činovnika. Ali ako je francuski narod napravio veoma ozbiljnu grešku da prihvati svoju administraciju kao neminovno zlo, on nikada nije počinio i fatalnu grešku da dozvoli da ona upravlja zemljom iako je posledica bila to što njome niko nije upravljao. Upravo je vlast u Francuskoj napravila atmosferu neefikasnosti i nemira; ali nije stvorila oreol pseudomisticizma.

A taj pseudomisticizam je pečat birokratije kada ona postane oblik uprave. Pošto narod kojim ona vlada nikada stvarno ne zna zašto se nešto događa, a racionalno tumačenje zakona ne postoji, ostaje samo jedna stvar koja se računa, brutalni goli događaj. Ono što se nekome tada zbiva postaje predmet tumačenja čije su mogućnosti beskrajne, neograničene razumom i nesputane znanjem. U okviru takve beskrajne interpretativne spekulacije, tako karakteristične za sve grane ruske prerevolucionarne književnosti, celo tkivo života i sveta poprima misterioznu tajnu i dubinu. Taj oreol ima opasan šarm zbog svog naizgled neiscrpnog bogatstva; za razumevanje trpljenja ima mnogo više prostora nego za razumevanje akcije jer trpljenje duše obuhvata sve mogućnosti ljudske imaginacije, dok se akcija stalno proverava i može se dovesti do apsurda vidljivom posledicom i iskustvom koje se može kontrolisati.

Jedna od najuočljivijih razlika između staromodne vladavine putem birokratije i savremenog totalitarnog načina vladanja je to što su se ruski i austrijski predratni vladari zadovoljavali lenjim emaniranjem vlasti i kontrolisanjem spoljnih sudbina, ostavivši ceo unutrašnji život duše netaknut. Totalitarna birokratija, sa potpunijim razumevanjem značenja apsolutne vlasti, uplela se u privatni i unutrašnji život pojedinca sa podjednakom brutalnošću. Rezultat ove radikalne efikasnosti je bio da je ova unutrašnja spontanost naroda bila ubijena pod njenom vlašću zajedno sa društvenim i političkim aktivnostima, tako da je čisto političku sterilnost pod starijim birokratijama pratila totalna sterilnost pod totalitarnom vladavinom.

Doba koje je videlo uspon pan-pokreta, međutim, živelo je još u blaženom neznanju o totalnoj sterilizaciji. Naprotiv, nevinom posmatraču (kakvi su zapadnjaci uglavnom bili) takozvana istočna duša je izgledala neuporedivo bogatija, njena psihologija dublja, njena književnost punija značenjem od plitke zapadne demokratije. Ova psihološka i književna avantura u dubine patnje nije prošla u Austrougarskoj, jer je njena književnost uglavnom bila književnost nemačkog jezika, koja je najzad bila i ostala nedeljivi deo nemačke književnosti uopšte. Umesto da ga inspiriše da ode u dubinu obmane, austrijska birokratija je pre navela svog najvećeg modernog pisca da ismeva i kritikuje celu tu stvar. Franc Kafka je sasvim dobro znao da praznoverje prema sudbini obuzima narod koji živi pod stalnom vladavinom slučaja, da ljudi neminovno postaju skloni da čitaju posebno nadljudsko značenje u događajima čije je racionalno značenje izvan znanja i razumevanja onih kojih se tiče. On je bio potpuno svestan čudne privlačnosti takvih naroda, njihovih melanholičnih i lepih, tužnih narodnih priča koje su izgledale tako nadmoćne nad lakšom i svetlijom književnošću srećnijih naroda. On je razotkrio ponos pred neminovnošću kao takvom, čak i pred neminovnošću zla, i mučnu fantaziju koja poistovećuje zlo i nesreću sa sudbinom. Čudo je jedino što je on to mogao da uradi u svetu u kojem glavni elementi ove atmosfere nisu bili potpuno artikulisani; poverio je svojim najjačim silama imaginacije da izvuku sve potrebne zaključke i da, takoreći, na neki način upotpune ono što realnost nije baš potpuno izoštrila.[63]

63 Vidi sjajnu Barnabasovu priču u *Zamku* (1930), koja zvuči kao uvrnuta travestija nekog dela ruske literature. Jedna porodica živi pod kletvom, tretirana kao gubava po to ona sama sebe tako oseća, samo zato to se jedna od lepih kćeri usudila jednom da odbije nepristojna navaljivanja jednog važnog činovnika. Sami seljaci, koje birokratija kontroli e do poslednje sitnice, čak i u svojim mislima robovi ćefova svemoćnih činovnika, davno su shvatili da je biti u pravu ili gre iti za njih stvar puke sudbine, koju ne mogu da izmene. Nije, kako K. naivno pretpostavlja, eksponiran po iljalac pisma, već primalac, njega žigo u i na njega bacaju ljagu. To misle seljaci kad govore o svojoj sudbini . Sa K-ovog stanovi ta, to je nepravedno i monstruozno, ali (on je) jedini u selu tog mi ljenja .

Jedino je rusko carstvo toga doba nudilo celokupnu sliku vladavine putem birokratije. Haotično stanje zemlje prevelike da bi se njome vladalo, nastanjene primitivnim narodima bez iskustva u političkoj organizaciji bilo koje vrste, koji su vegetirali pod neshvatljivom vrhovnom vlašću ruske birokratije prizivalo je atmosferu anarhije i hazarda u kojoj su svađalački hirovi sitnih oficira i svakodnevna nekompetentnost i nekonzistentnost inspirisali filozofiju koja je u Slučaju videla pravog Gospodara života, nešto kao pojavu božanskog proviđenja.[64] Panslovenima koji su uvek insistirali na mnogo interesantnijoj situaciji u Rusiji nasuprot plitkoj dosadi civilizovanih zemalja, izgledalo je kao da je Božanstvo našlo intimnu imanenciju u duši nesrećnog ruskog naroda kao nigde na kugli zemaljskoj. U beskrajnoj struji književnih varijacija, pansloveni su suprotstavili dubinu i žestinu Rusije površnoj banalnosti Zapada, koji nije znao za patnje niti za značenje žrtve a ispod čije su se sterilne civilizovane površine skrivale frivolnost i trivijalnost.[65] Totalitarni pokreti još uvek su mnogo svoje privlačnosti dugovali tom mutnom i ogorčenom antizapadnjačkom raspoloženju koje je posebno bilo u modi u predhitlerovskoj Nemačkoj i Austriji, ali je isto tako zahvatilo glavninu evropske inteligencije dvadesetih godina. Sve do trenutka kada su stvarno ščepali vlast, totalitarni pokreti mogli su da koriste ovu strast prema dubokom i bogatom iracionalnom , a tokom ključnih godina, kada je prognana ruska inteligencija vršila neznatan uticaj na duhovno raspoloženje u potpunosti uznemirene Evrope, ovo čisto literarno držanje pokazalo se kao jak emocionalni činilac u pripremanju tla za totalitarizam.[66]

Pokreti, za razliku od partija, nisu jednostavno degenerisali u birokratske mašinerije,[67] već su u birokratskim režimima videli moguće modele organizacije. Svi će oni učestvovati u divljenju koje je inspirisalo panslo-

64 Deifikacija slučaja služi naravno kao racionalizacija svakom narodu koji nije gospodar sopstvene sudbine. Vidi na primer Steinberg, *op. cit.*: Jer slučaj je postao odlučujući za strukturu jevrejske istorije. A slučaj se..., na jeziku religije zove Proviđenje (p. 34).

65 Jedan ruski pisac je jednom rekao da je panslavizam probudio nepomirljivu mržnju prema Zapadu, morbidni kult svega ruskog; ... Pansloveni, videći svuda neprijatelje svoje ideje, proganjali su svakoga ko se nije slagao sa njima... (Victor Bérard, *L Empire russe et le tsarisme,* 1905). Vidi takođe N. V. Bubnoff, *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart,* 1927, *Osteuropa: Quellen und Studien*. Heft 2, V.

66 Ehrenberg, *op. cit.,* nagla ava ovo u epilogu: Ideje Kijerevskog, Čomjakova, Leontjeva možda su umrle izvan Rusije posle revolucije. Ali sada su se pro irile po celoj Evropi i danas žive u Sofiji, Konstantinopolju, Berlinu, Parizu, Londonu. Rusi, upravo učenici ovih autora,... objavljuju knjige i izdaju časopise koji se čitaju u svim evropskim zemljama; kroz njih su ove ideje ideje njihovih duhovnih očeva reprezentovane. Ruski duh postao je evropski (p. 334).

67 Za birokratizaciju partijskih ma ina, studija Roberta Michelsa, *Political Parties; a sociological study of the oligarhical tendencies of modern democracy* (engleski prevod Glancoe, 1949, sa nemačkog izdanja od 1911), jo uvek je standardno delo.

vena Pogodina da opiše mašineriju ruske carske birokratije: Užasna mašinerija, konstruisana po najjednostavnijim principima, vođena rukom *jednog* čoveka... koja se u svakom trenutku stavlja u pogon samo jednim pokretom, u bilo kom pravcu i brzinom koju on odabere. I ovo nije prosto mehanički pokret, mašina je potpuno oduhovljena nasleđenim emocijama, a to su potpuno podređivanje, neograničeno poverenje i posvećenost Caru koji je njihov bog na zemlji. Ko bi se usudio da nas napadne i koga ne bismo mogli da nateramo na poslušnost? [68]

Pansloveni su se suprotstavljali državi manje od svojih pangermanskih kolega. Oni su ponekad čak pokušavali da ubede Cara da postane glava pokreta. Razlog ove tendencije je svakako taj što se careva pozicija znatno razlikovala od pozicije ijednog drugog evropskog monarha, ne isključujući ni austrougarsko carstvo, i što se ruski despotizam nikada nije razvio u racionalnu državu u zapadnom smislu, već je ostao fluidan, anarhičan i neorganizovan. Carizam se, stoga, panslovenima katkada javljao kao simbol divovske pokretne sile okružene oreolom jedinstvene svetosti.[69] Panslavizam, nasuprot pangermanizmu, nije morao da izmišlja novu ideologiju koja odgovara potrebama slovenske duše i njenog pokreta, već je mogao da tumači i da od toga pravi misteriju carizam kao antizapadni, antiustavni, antidržavni izraz samog pokreta. Ova mistifikacija anarhične moći inspirisala je panslovenstvo najpogubnijim teorijama o transcendentnoj prirodi i inherentnoj dobroti sve vlasti. Vlast se smatrala božanskom emanacijom koja prožima sve prirodne i ljudske aktivnosti. Ona nije više bila sredstvo da se nešto postigne: ona je jednostavno postojala, ljudi su bili posvećeni njenoj službi za ljubav Božiju i bilo koji zakon koji bi mogao da reguliše ili ograniči njenu bezgraničnu i groznu snagu , jasno, bio je skrnavljenje. U svojoj potpunoj arbitrarnosti, vlast kao takva je držana za svetu, bilo da je to vlast cara ili vlast pola. Zakoni su bili ne samo u neskladu sa tim, oni su bili grešni, zamka koju su napravili ljudi i koja je sprečila pun razvoj božanskog .[70] Bez obzira šta je radila, vlast je još uvek bila

[68] K. Staehlin, Die Entstehung des Panslawismus , *Germano-Slavica,* 1936, Heft 4.

[69] M. N. Katkov: Sva vlast je izvedena od Boga; ruskom Caru je, međutim, dodeljen specijalni značaj koji ga deli od ostalih svetskih vladara... On je naslednik Cara Istočnog carstva,... osnivača samog verovanja u Hristovu veru... Tu leži misterija duboke razlike između Rusije i svih ostalih nacija sveta . Citirano iz Salo W. Baron, *Modern Nationalism and Religion,* 1947.

[70] Pobyedonostzev, *Reflections of a Russian Statesman,* London, 1898: Vlast ne postoji sama za sebe već radi ljubavi prema Bogu. To je služba kojoj su ljudi posvećeni. Odatle dolazi bezgranična, užasna snaga vlasti i njen neograničen i užasan teret (p. 254). Ili: Zakon postaje zamka ne samo za narod, već... za same vlasti angažovane u njegovoj upravi... ako na svakom stepenu izvr ilac zakona nađe restriktivne propise u samom zakonu... onda je sva vlast izgubljena u sumnji, oslabljena zakonom... i pritisnuta strahom od odgovornosti (p. 88).

Vrhovna vlast u akciji ,[71] a panslovenski pokret je jedino morao da se prikloni toj vlasti i da joj organizuje narodnu podršku, čime bi ona konačno prožela i tako posvetila ceo narod kolosalno krdo, poslušno samovolji jednog čoveka, kojim se nije upravljalo ni zakonom niti interesom, okupljeno jedino kohezionom silom svoje brojnosti i uverenja u sopstvenu svetost.

Od početka, pokreti kojima je nedostajala snaga nasleđenih emocija morali su u dva aspekta da se razlikuju od modela već postojećeg ruskog despotizma. Morali su da prave propagandu koja je etabliranoj birokratiji jedva bila potrebna i činili su to uvodeći element nasilja;[72] a zamenu za ulogu nasleđenih emocija našli su u ideologijama koje su kontinentalne partije već znatno razvile. Razlika u njihovom korišćenju ideologije bila je u tome što ne samo što su dodavali ideološko opravdanje kad zastupaju nečije interese, već su ideologije koristili kao organizacione principe. Ako su partije bile tela za organizovanje klasnih interesa, pokreti su postali otelovljenja ideologija. Drugim rečima, pokreti su bili opterećeni filozofijom i tvrdili su da su pokrenuli individualizaciju univerzalnog morala unutar kolektiva .[73]

Tačno da je konkretizacija ideja prvo razmatrana u Hegelovoj teoriji države i istorije, a da je kasnije razvijana u Marksovoj teoriji proletarijata kao protagoniste čovečanstva. Nije naravno slučajno što je na ruski panslavizam isto toliko uticao Hegel koliko je na boljševizam uticao Marks. Ipak ni Marks ni Hegel nisu smatrali da stvarna ljudska bića i stvarne partije i zemlje treba da budu otelovljenje ideja; obojica su verovali u proces istorije u kojem bi se ideje mogle konkretizovati samo u komplikovanom

[71] Prema Katkovu vlada u Rusiji znači ne to potpuno različito od onoga to se u drugim zemljama razume pod tim terminom... U Rusiji je vlast u najvi em smislu te reči Vrhovna vlast u akciji... Moissaye J. Olgin, *The Sole of the Russian Revolution,* New York, 1917, p. 57. U racionalizovanijem obliku nalazimo teoriju da su zakonske garancije bile potrebne u državama koje su osnovane osvajanjem i kojima preti klasni i rasni sukob; one su bile suvi ne u Rusiji gde vlada harmonija klasa i prijateljstvo rasa (Hans Kohn, *op. cit.).*

Iako je idolatrizovanje vlasti igralo manje artikulisanu ulogu u pangermanizmu, uvek je postojala izvesna nezakonita tendencija koja na primer jasno izlazi na videlo kod Frymanna, *op. cit.,* koji je jo 1912. predložio uvođenje za titnog nadzora (*Sicherheitshaft*), to jest, hap enja bez ikakvog zakonskog razloga, to su nacisti koristili da napune koncentracione logore.

[72] Postoji naravno očita sličnost između francuske organizacije gomile tokom Drajfusove afere (vidi prvu knjigu) i ruskih progroma kih grupa, kao što su Crne stotke , u kojima je bio okupljen najdivljiji i najmanje kultivisan talog stare Rusije i koje su ostale u kontaktu sa većinom pravoslavnih episkopija . (Fedotow, *op. cit.*), ili Liga ruskog naroda sa svojim tajnim borbenim eskadronima regrutovanim od nižih agenata policije, koje je plaćala vlada a vodili intelektualci. Vidi E. Cherikover, New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties *Historische Shriften* (Vilna), II, 463; i N. M. Gelber, Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence , *Ibid.*

[73] Delos, *op. cit.*

dijalektičkom pokretu. Bila je potrebna vulgarnost vođa gomile da se ustreme na užasne mogućnosti takve konkretizacije za organizaciju masa. Ti ljudi su počeli da govore gomili da svaki od njenih pripadnika može postati takvo jedno uzvišeno svevažno hodajuće otelovljenje nečeg idealnog samo ako se pridruži pokretu. Onda on više ne mora da bude lojalan ili plemenit ili hrabar, on bi automatski bio sama inkarnacija Lojalnosti, Plemenitosti, Hrabrosti. Pangermanizam se pokazao nešto superiorniji u organizacionoj teoriji, sve dok je pronicljivo lišavao svakog Nemca svih ovih divnih kvaliteta dok se ne priključi pokretu (nagoveštavajući time zlobni prezir koji je nacizam kasnije izražavao prema pripadnicima nemačkog naroda koji se nisu učlanili u partiju), dok je panslovenstvo, utonulo duboko u svoje bezgranične spekulacije o slovenskoj duši, smatralo da svaki Sloven svesno ili nesvesno ima takvu dušu bez obzira na to da li je valjano organizovan ili ne. Bila je potrebna Staljinova okrutnost da u boljševizam uvede isti prezir prema ruskom narodu koji su nacisti pokazivali prema Nemcima.

Ta apsolutnost više od svega drugog deli pokrete od partijskih struktura i njihove parcijalnosti; pomoću nje oni sebi daju za pravo da odbiju sve primedbe individualne svesti. Posebna realnost svake ličnosti pojavljuje se naspram pozadine krivotvorene realnosti opšteg i univerzalnog, skuplja se na neznatnu meru ili biva utopljena u bujicu dinamičnog pokreta same univerzalnosti. U toj bujici razlika između ciljeva i sredstava isparava zajedno sa ličnošću, a rezultat je monstruozna besmrtnost ideološke politike. Sve je to otelovljeno u samom promenljivom pokretu; svaka ideja, svaka vrednost nestaje u kovitlacu praznoverne pseudonaučne imanentnosti.

III: *Partija i pokret*

UPADLJIVA I zlokobna razlika između kontinentalnog i prekomorskog imperijalizma ogleda se u njihovom početnom uspehu i promašajima. Dok je kontinentalni imperijalizam, već u početku, uspeo da ostvari imperijalističku mržnju prema nacionalnoj državi organizujući velike slojeve naroda izvan sistema, a u opipljivoj ekspanziji uvek su izostajali rezultati, dotle prekomorski imperijalizam, u svojoj ludoj i uspešnoj trci da anektira što više raštrkanih teritorija, nikada nije bio posebno uspešan kada je pokušavao da promeni političku strukturu matičnih zemalja. Uništavanje sistema nacionalne države, koje je pripremio njen sopstveni nacionalni imperijalizam, konačno su izveli oni pokreti koji su potekli izvan njenog domena. I kada je došlo do toga da pokreti počnu da se uspešno nadmeću sa partijskim sistemom nacionalne države, videlo se isto tako da oni mogu da

potkopaju samo zemlje sa višepartijskim sistemom, da puka imperijalistička tradicija nije dovoljna da postanu masovno privlačni i da Velika Britanija, klasična zemlja dvopartijske uprave, nije izvan svog partijskog sistema stvorila pokret fašističke ili komunističke orijentacije koji bi imao i najmanji ugled.

Parola iznad partija , apel pripadnicima svih partija , i hvalisanje da bi se one držale izvan sukoba partija i zastupale samo nacionalni interes , bili su podjednako karakteristični za sve imperijalističke grupe,[74] što se javilo kao prirodna posledica njihovog isključivog interesovanja za spoljnu politiku u kojoj navodno nacija dela kao celina u svim događajima, nezavisno od klasa i partija[75]. Pošto je, međutim, u kontinentalnom sistemu ovo zastupanje nacije kao celine bilo monopol države[76], čak je moglo da izgleda kako su imperijalisti stavili državne interese iznad svega ostalog i kako je interes nacije kao celine našao u njima dugo očekivanu široku podršku. Uprkos svim tvrdnjama o istinskoj popularnosti, te partije iznad partija ostale su mala udruženja intelektualaca i imućnih ljudi, koja su, kao Pangermanska liga, mogla da se nadaju većoj popularnosti samo u vremenima nacionalne krize.[77]

Tako, odlučujući izum pan-pokreta nije bilo to što su i oni tvrdili da su izvan i iznad partijskog sistema, već što su se nazvali pokretima , aludirajući samim imenom na duboku nevericu prema svim partijama, koja je

[74] Kako je rekao predsednik nemačkog *Kolonialverein* 1884. Vidi Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism: 1871-1885,* New York, 1921. Pangermanska liga je uvek insistirala na tome da bude iznad partija; to je bilo i ostalo vitalan uslov za Ligu (Otto Bonhard, *op. cit.)*. Prva prava partija koja je tvrdila da je vi e od partije, upravo imperijalna partija , bila je Nacionalna liberalna partija u Nemačkoj pod vođstvom Ernsta Basermana (Fryman, *op. cit.)*.

U Rusiji trebalo je da pansloveni samo pretenduju da budu ni ta vi e do narodna podr ka vladi pa da budu isljučeni iz svih takmičenja sa partijama; jer Vrhovna vlast u akciji... ne može se razumeti u odnosu na partije . Tako kaže M. N. Katkov, bliski novinski saradnik Pobedonosceva. Vidi Olgin, *op. cit.,* p. 57.

[75] To je jasno bila jo uvek svrha ranih izvanpartijskih grupa među koje je do 1918. Pangermanska liga morala jo uvek da se računa. Stojeći izvan svih organizovanih političkih partija, možemo ići na im čisto nacionalnim putem. Ne pitamo: Jeste li konzervativac? Jeste li liberal?... Nemačka nacija je tačka preseka na kojoj sve partije mogu da naprave zajedničko načelo. Lehr, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes*. Flugschriften, No. 14. Prevod citiran prema Wertheimer, *op. cit.,* p. 110.

[76] Carl Schmitt, *Staat*, *Bewegung, Volk* (1934) govori o političkom monopolu koji je država stekla tokom sedamnaestog i osamnaestog veka .

[77] Wertheimer, *op. cit.,* sasvim korektno opisuje situaciju kad kaže: Potpuno je besmisleno to da nije postojala ikakva vitalna veza, pre rata, između Pangermanske lige i imperijalne vlade. S druge strane, bilo je savr eno tačno da je nemačka policija tokom Prvog svetskog rata bila pod odlučujućim uticajem pangermana jer je vi i oficirski kor postao pangermanski . Vidi Hans Delbrück, *Ludendorffs Sibstportrait,* Berlin, 1922. Uporedi takođe njegov raniji članak na tu temu, Die Alldeutschen u *Preussische Jahrbücher,* 154, December, 1913.

već bila rasprostranjena u Evropi na prelazu vekova i koja je konačno postala tako presudna da je u danima Vajmarske republike, na primer, svaka nova grupa verovala da nema bolje legitimacije i da ništa nije privlačnije masamama nego insistiranje da ona nije partija već pokret .[78]

Istina je da stvarnu dezintegraciju evropskog partijskog sistema nisu izvršili pan-pokreti već totalitarni pokreti. Pan-pokreti, međutim, koji su svoje mesto našli negde između malih, srazmerno bezopasnih imperijalističkih društava i totalitarnih pokreta, bili su prethodnica totalitarista, otkada su odbacili element snobizma tako upadljiv u svim imperijalističkim ligama, bilo snobizam iz bogatstva i rođenja, u Engleskoj, ili iz obrazovanja u Nemačkoj, pa su tako mogli da izvuku korist iz duboke narodne mržnje prema onim institucijama koje je trebalo da predstavljaju narod.[79] Ne iznenađuje to što privlačnost ovih pokreta u Evropi nije bila mnogo narušena porazom nacizma i sve većim strahom od boljševizma. Kako stvari sada stoje, jedina zemlja u Evropi u kojoj parlament nije prezren i u kojoj se ne mrzi partijski sistem je Velika Britanija.[80]

Suočen sa stabilnošću političkih institucija na Britanskim ostrvima i istovremenim propadanjem nacionalnih država na kontinentu, čovek teško može da izbegne zaključak da razlika između anglosaksonskog i kontinentalnog partijskog sistema mora biti važan činilac. Jer puke materijalne razlike između jako osiromašene Engleske i nerazorene Francuske nisu bile velike po zvršetku ovog rata; nezaposlenost, najveći faktor prevrata u predratnoj Evropi, pogodila je Englesku čak jače nego mnoge kontinentalne države; a šok kojem je engleska politička stabilnost bila izložena odmah posle rata ukidanjem imperijalističke vladavine u Indiji od strane laburističke vlade, kao i njeni nesigurni napori da ponovo izgradi englesku svetsku politiku neimperijalističkog kursa mora da su bili užasni. A puka razlika u socijalnoj strukturi nije se mogla računati kao relativna snaga Velike Britanije, jer je socijalistička vlada drastično izmenila ekonomsku bazu njenog društvenog sistema bez ikakve odlučne promene u političkim institucijama.

Iza spoljne razlike između anglosaksonskog dvopartijskog i kontinentalnog višepartijskog sistema leži temeljna razlika između funkcije partija unutar države, što je imalo velike posledice u držanju partije prema vlasti i položaju građana u državi. U dvopartijskom sistemu, jedna partija uvek

[78] Sigmund Neumann, *Die deutschen Parteien*, 1932, p. 99.

[79] Moeller van den Bruck, *Das Dritte Reich,* 1923, pp. VII-VIII opisuje situaciju: "Kada je svetski rat zavr en porazom... svuda smo sretali Nemce koji su govorili da su bili izvan svih partija, koji su govorili o 'bespartijnosti', koji su poku avali da nađu gledi te 'izvan partija'... . Potpuno odsustvo po tovanja prema parlamentu... koji ni u jednom trenutku nije imao pojma ta se zapravo zbiva u zemlji... veoma je rasprostranjeno u narodu."

[80] Britansko nezadovoljstvo *Front-Bench*-sistemom nije imalo nikakve veze sa ovim antiparlamentarnim osećanjem, budući da su se Britanci u ovom slučaju protivili nečemu to je sprečavalo Parlament da pravilno funkcioni e.

predstavlja vladu i zapravo vlada zemljom, tako da, privremeno, partija na vlasti postaje identična sa državom. Država, kao stalni garant jedinstva zemlje, predstavljena je jedino u stalnosti kraljeve službe[81] (jer je trajna uloga Forin ofisa kao pomoćnika ministra samo stvar kontinuiteta). Kako su dve partije planirane i organizovane za naizmeničnu upravu,[82] sve grane administracije planirane su i organizovane za alternaciju. Pošto je vladavina svake partije ograničena u vremenu, opoziciona partija sprovodi kontrolu čija je efikasnost ojačana sigurnošću da je ona vladalac sutrašnjice. Zapravo opozicija, a ne simbolični kraljev položaj, garantuje integritet celine protiv jednopartijske diktature. Očigledne prednosti ovoga sistema su te da nema suštinske razlike između vlade i države, da vlast kao i država ostaje u rukama građana organizovanih u partiju, koja predstavlja vlast i državu ili današnjice ili sutrašnjice, te da sledstveno tome nema prilike za praštanje u uzvišenim spekulacijama o Vlasti i Državi kao da su one nešto izvan ljudskog domašaja, metafizički entiteti nezavisni od volje i delanja građana.

Kontinentalni partijski sistem pretpostavlja da se svaka partija svesno definiše kao deo te celine, koju će zauzvrat predstavljati država iznad partija.[83] Jednopartijska vlada tako može samo da znači diktatorsku dominaciju jedne partije nad svim drugima. Vlade koje su oformili savezi između partijskih vođa uvek su samo partijske vlade, jasno odvojene od države, koja ostaje izvan i iznad njih. Jedan od manjih nedostataka ovoga sistema je što članovi kabineta ne mogu biti izabrani prema svojim kompetencijama, jer je zastupljeno isuviše partija, a ministri se neminovno biraju prema partijskim savezima;[84] britanski sistem, s druge strane, dozvoljava izbor

[81] Britanski partijski sistem, najstariji od svih, počeo je da se uobličuje ... tek kad su državni poslovi prestali da budu isključivo prerogativi krune... , to jest posle 1688. Istorijski gledano kraljeva uloga je bila da predstavlja naciju kao jedinstvo protiv frakciona kih sukoba partija. Vidi članak Political parties , 3, Great Britain , W. A. Rudlina u *Encyclopedia of the Social Sciences.*

[82] Izgleda da je tu sadržana najstarija istorija partije ; George W. Cooke, *The History of Party,* London, 1936, u predgovoru to defini e kao sistem pomoću koga dve klase državnika... naizmenično vladaju moćnom imperijom .

[83] Najbolji prikaz su tine kontinentalnog partijskog sistema dao je vajcarski pravnik Johann Caspar Bluntschli, *Charakter und Geist der politischen Parteien,* 1869. On tvrdi: Istina je da je partija samo deo veće celine, nikada sama ta celina... Ona se nikada ne može identifikovati sa celinom, narodom ili državom... ; zbog toga partija može da se bori protiv drugih partija, ali nikada ne sme da ih ignori e i nikada ne sme želeti da ih uni ti. Nijedna partija ne može da postoji sasvim sama (p. 3). Istu ideju je izrazio Karl Rozenkranz, Hegelov učenik, čija se knjiga o političkim partijama pojavila pre nego to su partije nastale u Nemačkoj: *Ueber den Begriff der politischen Partei* (1843): Partija je partijski svesna (p. 9).

[84] Vidi John Gilbert Heinberg, *Comparative Major European Governments,* New York, 1937, chapters VII and VIII. U Engleskoj jedna politička partija obično ima većinu u Donjem domu, a vođe parije su članovi Kabineta... U Francuskoj nijedna politička partija u praksi nije imala većinu članova u *Chamber de Deputies,* te je, sledstveno, savet ministara sastavljen od vođa jednog broja partijskih grupa (p. 158).

najboljeg čoveka iz širokih redova jedne partije. Mnogo je relevantnija, međutim, činjenica da višepartijski sistem nikad ne dozvoljava bilo kom čoveku ili bilo kojoj partiji da preuzme punu odgovornost, i prirodna je posledica što nijedna vlada koju je sastavio partijski savez nikada ne oseća punu odgovornost. Čak i kad se neverovatno dogodi i apsolutna većina jedne partije zavlada parlamentom, što rezultira jednopartijskom upravom, to se može završiti ili diktaturom, jer sistem nije pripremljen za takvu vladavinu, ili nečistom savešću još uvek istinski demokratskog vođstva koje će se, naviknuto da misli o sebi jedino kao o delu celine, prirodno plašiti da upotrebi svoju vlast. Ova nečista savest je funkcionisala gotovo na primeran način kada su se, posle Prvog svetskog rata, nemačka i austrijska Socijaldemokratska partija za trenutak pojavile kao partije apsolutne većine, a ipak su odbijale vlast koja ide sa tim položajem.[85]

Od uspona partijskog sistema bilo je sasvim prirodno da se partije poistovećuju sa posebnim interesima, ekonomskim i drugim;[86] sve kontinentalne partije, ne samo radničke grupe, to su vrlo iskreno prihvatale sve dok su bile sigurne da država iznad partija upotrebljava svoju vlast manje-više u interesu svih. Anglosaksonska partija, naprotiv, zasnovana na nekom partikularnom principu za službu nacionalnom interesu ,[87] sama je aktuelna ili buduća država te zemlje; partikularni interesi su zastupljeni u samoj partiji, kao njeno desno i levo krilo, a regulišu ih potrebe vlade. A pošto u dvopartijskom sistemu jedna partija uopšte ne može da opstane ako ne stekne dovoljno snage da preuzme vlast, nije potrebno nikakvo teorijsko objašnjenje, ne razvijaju se nikakve ideologije i uopšte ne postoji čud-

[85] Vidi *Demokratie und Partei,* izdanje Peter R. Rohden, Vienna, 1932, Uvod: Osobina po kojoj su se razlikovale nemačke partije je... da su sve parlamentarne grupe pomirene sa sudbinom da ne predstavljaju *volonté générale...* Zato su partije bile tako zbunjene kada ih je Novembarska revolucija dovela na vlast. Svaka od njih je bila tako organizovana da je mogla da postavi samo relativni zahtev, *to jest,* uvek je računala sa postojanjem drugih partija koje predstavljaju druge parcijalne interese, te je tako prirodno i ograničavala sopstvene ambicije (pp. 13-14).

[86] Kontinentalni partijski sistem je sasvim skora njeg datuma. Sa izuzetkom francuskih partija koje datiraju unazad do Francuske revolucije, nijedna evropska zemlja nije upoznala političko zastupni tvo putem partija pre 1884. Partije su nastale stvaranjem frakcija u parlamentu. U vedskoj je socijaldemokratska partija bila prva partija (1889) sa potpuno formulisanim programom (*Encyclopedia of Social Sciences, loc. cit.*). Za Nemačku vidi Ludwig Bergstraesser, *Geschichte der politische Parteien,* 1921. Sve partije su se iskreno bazirale na za titi interesa; Nemačka konzervativna partija, na primer, razvila se iz Udruženja za za titu interesa velikih zemlji nih poseda , osnovanog 1848. Interesi nisu bili nužno ekonomski, svakako. Holandske partije su, na primer, bile formirane oko dva pitanja koja su dominirala holandskom politikom irenje dozvola za rad i dotiranje privatnog (uglavnom verskog) obrazovanja (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.).*

[87] Edmund Burke (*Upon Party,* 2. edition, London, 1850), definicija partije: Partija je zajednica ljudi ujedinjenih radi unapređivanja nacionalnog interesa zajedničkim trudom na nekom partikularnom principu sa kojim se svi oni slažu .

ni fanatizam kontinentalne partijske borbe, koji ne izvire toliko iz sukobljenih interesa koliko iz antagonističkih ideologija.[88]

Nevolja s kontinentalnim partijama, koje su u principu odvojene od vlade i vlasti, nije prevashodno u tome što su bile priklještene uskim partikularnim interesima, koliko u tome što su se stidele tih interesa, pa su zato razvijale opravdanja koja su ih sve dovela do ideološke tvrdnje da se njihov partikularni interes poklapa sa najopštijim interesima čovečanstva. Konzervativna partija se nije zadovoljavala time da štiti interese prizemnog vlasništva već joj je bila potrebna filozofija po kojoj je Bog stvorio čoveka da obrađuje zemlju u znoju lica svog. Isto je bilo i sa ideologijom progresa partija srednje klase i sa tvrdnjom radničkih partija da je proletarijat predvodnik čovečanstva. Ova čudna kombinacija uzvišene filozofije i prizemnih interesa je samo na prvi pogled paradoksalna. Te partije nisu organizovale svoje klanove (ili obrazovale svoje vođe) za rukovođenje državnim poslovima, već su ih ovi zastupali samo kao privatne ličnosti sa privatnim interesima, morali su da udovolje svim privatnim potrebama, duhovnim kao i materijalnim. Drugim rečima, glavna razlika između anglosaksonske i kontinentalne partije je što je ova prva politička organizacija građana, koji treba da delaju sporazumno da bi uopšte delovali,[89] dok je druga organizacija privatnih lica koja žele da zaštite svoje interese od mešanja javnih poslova.

U skladu sa ovim sistemom, kontinentalna teorija države je ljude smatrala građanima samo dok nisu članovi partije, to jest, po njihovom ličnom neorganizovanom odnosu prema državi *(Staatsbürger)* ili po njihovom patriotskom entuzijazmu u kriznim vremenima *(citoyens)*.[90] To je bio

88 Arthur N. Holcombe (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*) pravilno je naglasio da su u dvopartijskom sistemu principi dve partije imali tendenciju da budu isti. Da nisu bile u osnovi iste, pokoravanje pobedniku bilo bi nepodno ljivo za pobeđenog.

89 Burke, *op. cit.* : Oni su verovali da ljudi koji ne bi delovali složno, ne bi mogli da delaju efikasno, da ne bi mogli da delaju saglasno kad ne bi radili sa poverenjem; da ljudi ne bi mogli da rade sa poverenjem ako nisu povezani zajedničkim uverenjima, zajedničkim osećanjima i zajedničkim interesima .

90 Za srednjoevropski koncept državljanina (*Staatsbürger*) naspram člana partije, vidi Bluntschli, *op. cit.*: Partije nisu državne institucije,... nisu članovi državnog organizma, već slobodne dru tvene grupe čije formiranje zavisi od promenljivog članstva, ujedinjenog oko zajedničke političke akcije određenim uverenjem . Razlika između interesa države i interesa partije se stalno nagla ava: Partija ne sme sebe da stavi iznad države, ne sme nikada da stavi svoj partijski interes iznad državnog interesa (pp. 9 i 10).

Berk se, međutim, suprotstavlja konceptu prema kojem partijski interesi i članstvo u partiji čine čoveka lo ijim građaninom. Države su sastavljene od porodica, slobodne države od partija; i mi možemo da tvrdimo da na i prirodni pogledi i krvne veze neizbežno imaju sklonost da čine ljude lo im građanima, kao i da vezanost za na u partiju slabi one veze kojima se držimo za na u zemlju (*op. cit.)*.

Lord John Russel, *On Party* (1850), ide čak korak dalje kad tvrdi da je glavni pozitivni efekat partije to to ona daje su tinu maglovitim uverenjima političara, i vezuje ih za postojane i trajne principe .

nesrećni rezultat preobražaja *citoyen*-a Francuske revolucije u *bourgeois*-a devetnaestog veka s jedne strane i antagonizma između države i društva s druge. Nemci su bili skloni da patriotizam smatraju poslušnim samozaboravom pred vlastima, a Francuzi entuzijastičkom lojalnošću fantomu večne Francuske . U oba slučaja patriotizam je značio napuštanje jednopartijskih i parcijalnih interesa u korist vladinog i nacionalnog interesa. Takva nacionalistička deformacija bila je zapravo skoro neizbežna u sistemu koji je stvorio političke partije izvan privatnih interesa tako da je javno dobro moralo da zavisi od sile odozgo i od nejasnog velikodušnog samožrtvovanja odozdo, koje se moglo postići samo podizanjem nacionalističkih strasti. U Engleskoj, naprotiv, antagonizam između privatnog i nacionalnog interesa nikada nije igrao odlučujuću ulogu u politici. Zbog toga što je partijski sistem na kontinentu više korespondirao sa klasnim interesima, to je urgentnija bila potreba nacije za nacionalnim interesima što Engleskoj sa njenim direktnim vladanjem putem partije i opozicije nikada nije bilo u toj meri potrebno.

Ako pogledamo kakvi uslovi za uspon pokreta postoje u kontinentalnom, a kakvi u britanskom sistemu, verovatno bi se jednopartijska diktatura lakše dokopala državne mašine u zemljama gde je država iznad partija, i time iznad građana, nego u onima u kojima građani delujući dogovorno , to jest kroz partijsku organizaciju, mogu legalno da zadobiju vlast i da se osete kao vlasnici države, današnje ili sutrašnje. Još je verovatnije da se mistifikacija vlasti svojstvena pokretima može postići lakše što su građani udaljeniji od izvora vlasti lakše u zemljama sa birokratskom upravom gde vlast potpuno prevazilazi sposobnost razumevanja čoveka kojim se vlada, nego u zemljama sa ustavnom upravom, gde je zakon iznad vlasti, a vlast samo sredstvo njenog jačanja; a još lakše u zemljama gde je državna vlast izvan domašaja partija, pa je stoga, čak i ako ostane u domašaju građaninove inteligencije, pomerena van domašaja njegovog praktičnog iskustva i delovanja.

Otuđenje masa od vlasti, koje je bilo početak njihove konačne mržnje i gnušanja prema parlamentu, razlikovalo se u Francuskoj i drugim zapadnim demokratijama s jedne strane i u srednjoevropskim zemljama, Nemačkoj uglavnom, s druge. U Nemačkoj, gde je država po definiciji iznad partija, partijske vođe su uvek otkazivale vernost u trenutku kada su postale ministri i bile zadužene zvaničnim obavezama. Nelojalnost sopstvenoj partiji bila je dužnost svih u javnoj službi.[91] U Francuskoj, kojom je

[91] Uporedi sa ovim stavom indikativnu činjenicu da u Belikoj Britaniji Remzi Mekdonald nije ni ta mogao da učini da se zaboravi njegova izdaja Laburističke partije. U Nemačkoj je činovnički duh tražio od službenika u državnim službama da budu iznad partija . Nasuprot ovom duhu stare pruske državne službe, nacisti su afirmisali prioritet partije, jer su želeli diktaturu. Gebels je eksplicitno zahtevao: Svaki član partije koji postaje državni funkcioner mora da ostane nacionalsocijalista, prvo... i da blisko sarađuje sa partijskom administracijom (citirano iz Gottfried Neese, *Partei und Staat,* 1939, p. 28).

vladao savez partija, od ustanovljenja Treće republike i njenog fantastičnog sastavljanja kabineta nije bila moguća nikakva prava vlada. Njena slabost se potpuno razlikovala od nemačke; ona je ukinula državu, koja je bila iznad partija i iznad parlamenta, a nije reorganizovala svoj partijski sistem u telo sposobno da vlada. Vlada je neizostavno postala smešan eksponent stalno promenljivih raspoloženja Parlamenta i javnog mnjenja. Nemački sistem, s druge strane, načinio je od Parlamenta manje-više korisno poprište konfliktnih interesa i mišljenja, čija je glavna funkcija bila da utiče na vladu ali čija je praktična neophodnost za vođenje državnih poslova bila, u najmanju ruku, diskutabilna. U Francuskoj su partije ugušile vladu; u Nemačkoj je država uškopila partije.

Od kraja prošlog veka, ugled ovih kolonijalnih parlamenata i partija je stalno opadao; širokim narodnim masama oni su izgledali kao skupe i nepotrebne institucije. Upravo iz tog razloga svaka grupa koja je tvrdila da predstavlja nešto iznad partijskih i klasnih interesa i koja je nastala izvan parlamenta, imala je mnogo šanse za popularnost. Takve su grupe izgledale kompetentnije, iskrenije i delovalo je kao da se više bave javnim poslovima. Ovo je, međutim, bio samo privid, jer je istinski cilj svake partije iznad partija bio da promoviše jedan poseban interes, sve dok ne proždere sve ostale, a jednu posebnu grupu proizvede u gospodara državne mašine. To se konačno dogodilo u Italiji pod Musolinijevim fašizmom, koji do 1938. nije bio totalitaran, već obična nacionalna diktatura koja se logično razvila iz višepartijske demokratije. Jer ima zaista neke istine u staroj banalnoj istini o afinitetu između vladavine većine i diktature, ali taj afinitet nema bilo kakve veze sa totalitarizmom. Očigledno da, posle mnogo decenija neefikasne i zbrkane uprave, uzurpiranje države u korist jedne partije može da dođe kao veliko olakšanje jer bar obezbeđuje, iako za ograničeno vreme, neku konzistentnost, stalnost i malo manje protivrečnosti.

Činjenica da je uzurpiranje vlasti od strane nacista često poistovećivano sa takvom jednopartijskom diktaturom samo je pokazala koliko je političko mišljenje još uvek imalo korena u starim utvrđenim obrascima i koliko su malo ljudi bili spremni za ono što je stvarno trebalo da dođe. Jedini tipično moderan aspekt diktature fašističke partije je što je i ovde, takođe, partija insistirala na tome da je ona u stvari pokret; postalo je evidentno da ona to nije, već da je jednostavno preuzela etiketu pokret da bi privukla mase čim je zaposela državnu mašinu bez drastičnih promena strukture vlasti u zemlji, zadovoljavajući se time da sve vladine položaje popuni članovima partije. Upravo je kroz poistovećivanje partije sa državom, koje su i nacisti i boljševici uvek pažljivo izbegavali, partija prestala da bude pokret i vezala se za u biti stabilnu strukturu države.

Iako totalitarni pokreti i njihovi prethodnici, pan-pokreti, nisu bili partije iznad partija sa aspiracijom da prigrabe državnu mašinu, već pokreti

koji su ciljali na razaranje države, nacisti su videli da je vrlo povoljno da se predstavljaju kao takvi, to jest, da se pretvaraju da verno slede italijanski model fašizma. Tako su mogli da zadobiju pomoć onih gornjih klasa i poslovne elite koji su naciste greškom smatrali za ove starije grupe, koje su i sami često inicirali i koje su imale dosta skromne pretenzije da državnu mašinu osvoje za jednu partiju.[92] Biznismeni koji su pomogli Hitleru da dođe na vlast naivno su verovali da podržavaju samo diktatora, čoveka koga su sami napravili, koji će upravljati u korist njihove klase a na štetu svih ostalih.

Imperijalistički inspirisane partije iznad partija nikada nisu znale kako da profitiraju od narodne mržnje prema partijskom sistemu kao takvom: frustrirani nemački predratni imperijalizam, uprkos snovima o kontinentalnoj ekspanziji i žestokom optuživanju demokratskih institucija nacionalne države, nikada nije imao domet pokreta. Svakako da nije bilo dovoljno da se bahato nipodaštavaju klasni interesi, sam temelj partijskog sistema nacije, jer su pokreti po tome bili još manje privlačni nego obične partije. Ono što im je očito nedostajalo, uprkos visokoparnim nacionalističkim frazama, bila je stvarna nacionalistička ili neka druga ideologija. Posle Prvog svetskog rata, kada su nemački pangermani, posebno Ludendorf i njegova žena, shvatili ovu grešku i pokušali da je poprave, propali su uprkos svojoj znatnoj sposobnosti da podilaze najvećim praznovericama masa, jer su se čvrsto držali zastarelog netotalitarnog obožavanja države i nisu mogli da razumeju da raspaljeno interesovanje masa za takozvane naddržavne sile (*überstaatliche Mächte*) to jest za jezuite, Jevreje i masone ne proističe iz obožavanja nacije ili države, već, naprotiv, iz zavisti i želje da i sami postanu naddržavne sile .[93]

Jedine zemlje u kojima, po svemu sudeći, državna idolatrija i obožavanje nacije još nisu izašli iz mode i gde se narod još uvek ozbiljno bavio nacionalističkim parolama protiv naddržavnih sila bile su one latinoevropske države kao Italija i u manjem stepenu Španija i Portugalija, a one su zapravo patile od čvrstih prepreka koje su njihovom punom nacionalnom razvoju postavljale crkvene vlasti. To se događalo delimično zahvaljujući autentičnom elementu zakasnelog nacionalnog razvoja, a delimično i zbog mudrosti crkve koja je vrlo razborito shvatila da fašizam nije ni antihrišćanski ni totalitaran u principu, nego da samo želi da postigne odvajanje crkve od države, koje je u drugim zemljama već izvršeno, da je početni an-

[92] Takvi kao *Kolonialverein, Centralverein für Handelsgeographie, Flottenverein* ili čak Pangermanska liga, koja, međutim, pre Prvog svetskog rata nije imala nikakve veze sa krupnim biznisom. Vidi Wertheimer, *op. cit.,* p. 73. Tipični među tom buržoazijom iznad partija bili su naravno *Die Nationalliberalen*; vidi bele ku 74.

[93] Erich Ludendorff, *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges,* Leipzig, 1927. Vidi takođe *Feldherrnworte,* 1938, 2 vols: I 43, 55; II, 80.

tiklerikalni prizvuk fašističkog nacionalizma dosta brzo jenjavao i ustupio mesto jednom *modus vivendi* kao u Italiji, ili očiglednom savezu sa crkvom, kao u Španiji i Portugaliji.

Musolinijevo tumačenje ideje korporizovane države bilo je pokušaj da se prevaziđu ozloglašene opasnosti za naciju u društvu u kojem su vladale klase sa novom integrisanom društvenom organizacijom[94] i da se inkorporiranjem društva u državu reši antagonizam na kome je počivala nacionalna država.[95] Fašistički pokret, partija iznad partije , pošto je tvrdio da predstavlja interes nacije u celini, dokopao se državne mašine, poistovetio se sa najvećim nacionalnim autoritetom i pokušao da od celog naroda načini deo države . Međutim, on nije za sebe mislio da je iznad države i njegove vođe nisu zamišljale da su iznad nacije .[96] Što se tiče fašista, njihov se pokret završio barem što se tiče unutrašnje politike kada su prigrabili vlast; pokret nije mogao da se nastavi samo radi spoljne politike, u stilu imperijalističke ekspanzije i tipično imperijalističkih avantura. Čak i pre uzurpiranja vlasti, nacisti su se jasno držali po strani od ovog fašističkog oblika diktature u kojem pokret služi samo da dovede partiju na vlast, a svesno su koristili partiju da podstiče pokret , koji, nasuprot partiji, ne sme da ima bilo kakve konačne, čvrsto određene ciljeve .[97]

Razlika između fašista i totalitarnih pokreta najbolje se ilustruje njihovim držanjem prema vojsci, to jest, prema toj nacionalnoj instituciji *par excellence*. Za razliku od nacista i boljševika, koji su uništili duh vojske podređujući je političkim komesarima ili totalitarnim elitnim formacijama, fašisti su mogli da koriste tako izrazito nacionalističke instrumente

[94] Glavna svrha korporativne države bila je popravljanje i neutralizovanje stanja koje je donela industrijska revolucija devetnaestog veka, koja je razdvojila kapital i rad u industriji stvarajući s jedne strane kapitalističku klasu unajmljivača rada a sa druge veliku klasu bezvlasnih, industrijski proletarijat. Blizina tih klasa neizbežno je dovodilo do sukoba njihovih suprotnih interesa (*The Fascist Era,* published by the Fascist Confederation of Industrials, Rome, 1939, chapter III).

[95] Ako Država treba istinski da predstavlja naciju, onda ljudi od kojih se nacija sastoji moraju biti deo Države.

Kako to osigurati?

Fa istički odgovor je organizovanje ljudi u grupe prema njihovim aktivnostima, grupe koje se kroz svoje vođe ... uspinju etapama kao u piramidi u čijoj su osnovi mase, a na vrhu Država.

Nijedna grupa izvan Države, nijedna grupa protiv Države, sve grupe unutar Države... što... je sama nacija izražena izgubljeno. (*ibid.*)

[96] Za odnos između partije i države u totalitarnim zemljama, a posebno za inkorporisanje fa ističke partije u državu Italije, vidi Franz Neumann, *Behemoth*, 1942, chapter 1.

[97] Vidi izuzetno interesantnu prezentaciju odnosa između partije i pokreta u Dienstvorschrift für die Parteiorganisation der NSDAP , 1932, p. II ff. i prezentaciju Warnera Besta u *Die deutsche Polizei,* 1941, p. 107, koja ima istu orijentaciju: Zadatak je Partije... da održava pokret na okupu i da mu daje podr ku i pravac.

kao što je vojska, sa kojom su se poistovetili kao što su se poistovećivali sa državom. Želeli su fašističku državu i fašističku vojsku, ali još uvek vojsku i državu; samo su u nacističkoj Nemačkoj i u sovjetskoj Rusiji vojska i država postale podređene funkcijama pokreta. Fašistički diktator je bio jedini pravi uzurpator u stilu klasične političke teorije a ne ni Hitler ni Staljin i njegova jednopartijska vlast je bila u izvesnom smislu jedina koja je još uvek bila blisko povezana sa višepartijskim sistemom. On je izvršio ono na šta su ciljali imperijalistički nastrojene lige, društva i partije iznad partija , tako da je upravo italijanski fašizam postao jedini primer modernog masovnog pokreta organizovanog u okvirima postojeće države, inspirisan isključivo ekstremnim nacionalizmom, i on je neprestano transformisao narod u onakve *Staatsbürger* ili *patriotes* kakve je nacionalna država mobilisala samo u vremenima krize i *union sacrée.*[98]

Nema pokreta bez mržnje prema državi, a to je praktično bilo nepoznato nemačkim pangermanima u relativnoj stabilnosti predratne Nemačke. Pokreti su nastali u Austrougarskoj, gde je mržnja prema državi za potlačene nacionalnosti bila izraz patriotizma, gde su partije sa izuzetkom Socijaldemokratske, koja je uz Hrišćansko-socijalnu partiju jedina bila iskreno lojalna Austriji bile formirane po nacionalnoj a ne po klasnoj liniji. To je bilo moguće jer su ekonomski i nacionalni interesi ovde bili skoro identični zato što je ekonomski i društveni status u velikoj meri zavisio od nacionalnosti; stoga je nacionalizam, koji je bio ujedinjujuća sila u nacionalnim državama, ovde odmah postao princip unutrašnjeg raskida, što je rezultiralo time da se struktura tih partija oštro razlikovala od strukture partija nacionalnih država. Članove partija nije okupljao partikularni interes u mnogonacionalnoj Austrougarskoj kao u ostalim kontinentalnim sistemima, ili partikularni princip organizovane akcije kao u anglosaksonskom, već uglavnom osećanje pripadnosti istoj nacionalnosti. Strogo govoreći, to bi trebalo da bude i bilo je velika slabost u austrijskim partijama, jer nikakvi konačni ciljevi ili programi nisu mogli da se izvedu iz osećanja plemenske pripadnosti. Pan-pokreti su od ove mane napravili vrlinu, pretvarajući partije u pokrete i otkrivajući onaj oblik organizacije kojem, nasuprot svim ostalim, nikad neće biti potreban cilj ili program, već iz dana u dan može da menja svoju politiku bez štete po svoje članstvo. Davno pre nego što je nacizam ponosno izrekao da mu program nije potreban iako ga ima, pangermanizam je otkrio koliko je opšte raspoloženje važnije za masovnu privlačnost od nacrta i platformi. Jer za pokret je jedino važno da

[98] U govoru 14. novembra 1933, Musolini brani svoju jednopartijsku vlast argumentima koji su kolali u svim nacionalnim državama tokom rata: potrebna je jedna politička partija tako da politička disciplina može da postoji... a da povezanost zajedničkom sudbinom može sve da ujedini prevazilazeći suprotne interese (Benito Mussolini, *Four Speaches on the Corporate State,*Rome, 1935).

se stalno kreće.[99] Nacisti su, zato, običavali da se prema četrnaest godina Vajmarske republike odnose kao prema vremenu Sistema *Systemzeit* što je impliciralo da je to vreme bilo sterilno, da mu je nedostajao dinamizam, da se nije kretalo , a da je za njim sledilo njihovo doba pokreta .

Pokret koji se stalno širio smatrao je da država, čak i kao jednopartijska diktatura, stoji na putu njegovim stalno promenljivim potrebama. Najkarakterističnija razlika između imperijalističke grupe iznad partije , Pangermanske lige u samoj Nemačkoj i pangermanskog pokreta u Austriji, je bilo njihovo držanje prema državi:[100] dok je partija iznad partija želela samo da preuzme državnu mašineriju, pravi pokret je ciljao na njeno razaranje; dok su prvi državu još uvek shvatali kao najvišu vlast čim je zastupništvo dopalo u ruke članovima jedne partije (kao u Musolinijevoj Italiji), ovi drugi su pokret shvatali kao nezavisan i nadređen državi.

Neprijateljstvo pan-pokreta prema partijskom sistemu steklo je praktični značaj kada je, posle Prvog svetskog rata, partijski sistem prestao da funkcioniše, a klasni sistem evropskog društva se slomio pod težinom sve većih masa potpuno deklasiranih događajima. Inicijativu tada nisu više imali pan-pokreti već njihovi totalitarni naslednici, koji su za nekoliko godina potkopali politike svih drugih partija do tog stepena da su one postale ili antifašističke ili antiboljševičke ili i jedno i drugo.[101] Tim negativnim pristupom, očigledno nametnutim spolja, starije partije su jasno pokazale da ni one nisu više u stanju da funkcionišu kao zastupnici specifičnih klasnih interesa, već su postale puki zagovornici *status quo*-a. Brzina kojom su nemački i austrijski pangermani prišli nacizmu ima paralelu mnogo sporijem i mnogo komplikovanijem toku kroz koji su pansloveni konačno otkrili da je likvidacijom Lenjinove ruske revolucije učinjeno dovoljno da Staljin dobije njihovu svesrdnu podršku. To što su boljševizam i nacizam na vrhuncu svoje moći nadrasli puki plemenski nacionalizam i bili skoro neupotrebljivi za one koji su još uvek stvarno verovali u njega u principu, a ne kao u puki propagandni materijal, nije bila greška ni pangermana niti panslovena, i to nije sputavalo njihov entuzijazam.

[99] Vredna je pažnje sledeća anegdota koju je zabeležio Berđajev: Mladi sovjet je i ao u Francusku... (i) pitali su ga kakav je utisak Francuska na njega ostavila. On je odgovorio; Nema slobode u toj zemlji ... . Mladi je čovek izložio svoju ideju slobode; ... Takozvana (francuska) sloboda je od one vrste slobode koja sve ostavlja nepromenjeno; svaki dan je kao i onaj prethodni, pa se tako mladi čovek koji je do ao iz Rusije u Francuskoj dosađivao (*op. cit.,* pp. 182-183).

[100] Kao i u Austriji, ponekad je i među nemačkim pangermanima dolazilo do neprijateljstava prema državi, naročito ako su to bili *Auslandsdeutsche*, kao Moeller van der Bruk.

[101] Hitler je tačno opisao situaciju kada je tokom izbora 1932. rekao: Protiv nacionalsocijalizma u Nemačkoj ima samo negativnih većina , citirano iz Konrad Heiden, *Der Führer,* 1944, p. 564.

Propast kontinentalnog partijskog sistema išla je ruku pod ruku sa opadanjem prestiža nacionalne države. Nacionalna homogenost je bila žestoko uzdrmana migracijama. Na primer Francuska, *nation par excellence,* postala je u roku od nekoliko godina potpuno zavisna od stranog rada; restriktivna imigraciona politika, neadekvatna novim potrebama, bila je još uvek potpuno nacionalna , ali je utoliko postalo jasnije da nacionalna država više nije sposobna da se suoči sa glavnim političkim temama tog vremena.[102] Još je ozbiljniji bio nesrećni napor mirovnih ugovora 1919. da se uvedu nacionalne države u Istočnoj i Južnoj Evropi, gde je državotvorni narod često imao samo relativnu većinu i često bio brojčano nadmašen kombinovanim manjinama . Ta nova situacija bila bi dovoljna sama po sebi da ozbiljno potkopa klasnu bazu partijskog sistema; svuda su partije sada bile organizovane po nacionalnim linijama kao da je ukidanje Dvojne monarhije služilo samo da omogući izvođenje mnoštva sličnih eksperimenata u manjem obimu.[103] U drugim zemljama, gde nacionalnu državu i klasni osnov njenih partija nisu potresale migracije i heterogenost stanovništva, inflacija i nezaposlenost su izazvale sličan krah; očigledno, što je rigidniji klasni sistem neke zemlje, što njeni ljudi imaju jaču klasnu svest, to je ovaj slom dramatičniji i opasniji.

Takva je bila situacija između dva rata, kad su svi pokreti imali više šanse od bilo koje partije, jer pokret napada instituciju države i ne poziva se na klase. Fašizam i nacizam su se uvek hvalisali da njihova mržnja nije uperena protiv pojedinačnih klasa, već protiv klasnog sistema kao takvog, koji su oni optuživali kao izum marksizma. Još je značajnija bila činjenica da su komunisti takođe, bez obzira na svoju marksističku ideologiju, morali da napuste rigidnost pozivanja na klase, kada su, posle 1935, pod izgovorom da proširuju svoju masovnu bazu, svuda formirali Narodni front i počeli da privlače sve veće mase izvan svih klasnih slojeva, koje su do tada bile prirodni plen za fašistički pokret. Nijedna od starih partija nije bila spremna da primi te mase, niti je pravilno procenjivala njihov sve znatniji broj i sve jači politički uticaj njihovih vođa. Ova greška u prosuđivanju starih partija može se objasniti činjenicom da su ih bezbedan položaj u parlamentu i sigurna zastupljenost u službama i institucijama države naveli da se osećaju mnogo bliže izvorima vlasti nego masama; mislili su da će država zauvek ostati neprikosnoveni gospodar svih instrumenata nasilja, a da će vojska, vrhovna institucija nacionalne države, ostati presudni ele-

[102] Pri izbijanju Drugog svetskog rata, barem 10 posto francuskog stanovni tva su bili stranci i naturalizovani. U francuskim rudnicima na severu uglavnom su radili Poljaci i Belgijanci, u poljoprivredi na jugu panci i Italijani. Vidi Carr-Saunders, *World Population,* Oxford, 1936, p. 145-158.

[103] Od 1918. nijedna (država-naslednica nije proizvela ... partiju koja bi obuhvatila vi e od jedne rase, jedne religije, jedne dru tvene klase ili jednog regiona. Jedini izuzetak je Komunistička partija Čehoslovačke (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.).*

ment u svim domaćim krizama. Oni su se zbog toga osetili slobodnim da se podsmehnu brojnim paravojnim formacijama koje su nicale bez ikakve zvanično priznate pomoći. Jer sa slabljenjem partijskog sistema pod pritiskom pokreta izvan parlamenta i klasa, nestajao je i pređašnji antagonizam partija prema državi. Partije, kao žrtve iluzije država iznad partija , loše su ovu harmoniju protumačile kao izvor snage, kao čudesan odnos sa nečim višeg reda. Ali državi je, kao i partijskom sistemu, pretio pritisak revolucionarnih pokreta, i ona više nije mogla sebi da dozvoli da održava svoju labavu i neizostavno nepopularnu poziciju iznad unutrašnjih domaćih sukoba. Vojska je odavno prestala da bude značajan bedem protiv revolucionarnog nemira, ne zato što je simpatisala sa revolucijom već zato što je izgubila položaj. Dva puta je u modernim vremenima, i oba puta u Francuskoj, *nation par excellence,* vojska već dokazala svoju suštinsku nevoljnost ili nesposobnost da pomogne vlasti ili da sama zauzme vlast: 1850, kada je dozvolila gomili iz Društva 10. decembar da dovede Napoleona III na vlast[104] i opet, krajem devetnaestog veka, za vreme Drajfusove afere, kad ništa nije bilo lakše nego da se uspostavi vojna diktatura. Neutralnost vojske, njena spremnost da služi svakog gospodara, konačno je stavila državu u poziciju posrednika između organizovanih partijskih interesa. Ona više nije bila *iznad* već *između* društvenih klasa. [105] Drugim rečima, država i partije zajedno branile su *status quo* ne shvatajući da sam ovaj savez podjednako kao i sve drugo služi tome da se *status quo* izmeni.

Do sloma evropskog partijskog sistema došlo je na spektakularan način Hitlerovim osvajanjem vlasti. Sada je često zgodno zaboraviti da je u trenutku izbijanja Drugog svetskog rata većina evropskih zemalja već poprimila neke oblike diktature i odbacila partijski sistem, kao i da je ta revolucionarna promena u vlasti najvećeg broja zemalja bila izvedena bez revolucionarnog potresa. Revolucionarna akcija češće je bila teatralni ustupak zemljama sa žestoko nezadovoljnim masama pre nego stvarna bitka za vlast. Najzad, nije bilo mnogo razlike u tome što nekoliko hiljada skoro nenaoružanih ljudi organizuje marš na Rim i preuzima upravu u Italiji, ili što u Poljskoj (1934) takozvani nepartijni blok , sa programom podrške polufašističkoj vladi i sa članstvom privučenim među plemićima i najsiromašnijim seljacima, radnicima i biznismenima, katolicima i ortodoksnim Jevrejima, legalno zadobija dve trećine mesta u Parlamentu.[106]

U Francuskoj, Hitlerov dolazak na vlast, praćen jačanjem komunizma i fašizma, brzo je izbrisao prvobitne međusobne odnose partija i preko noći promenio starostavne partijske linije. Francuska desnica, do tada strogo

[104] Vidi Karl Marx, *op. cit.*

[105] Carl Schmitt, *op. cit.* p. 31.

[106] Vaclav Fiala, Les Partis politiques polonais , *Monde Slave,* February, 1953.

antinemačka i pro-ratna, posle 1933. postala je prethodnica pacifizma i razumevanja sa Nemačkom. Levica nije zaostala, od pacifizma po svaku cenu do čvrstog stava protiv Nemačke, i ubrzo su je iste one partije koje su samo nekoliko godina ranije optuživale njen pacifizam kao nacionalnu izdaju optužile da je partija ratnih huškača.[107] Godine koje su sledile Hitlerovom dolasku na vlast pokazale su se još katastrofalnijim po integritet francuskog partijskog sistema. U Minhenskoj krizi, sve partije, od desnice do levice, pocepale su se iznutra na jedino značajnom političkom pitanju: ko je za rat sa Nemačkom, ko je protiv njega.[108] Svaka je partija gajila mirovnu i ratnu frakciju; nijedna od njih nije mogla da ostane ujedinjena na glavnim političkim odlukama i nijedna nije izdržala probu fašizma i nacizma bez cepanja na antifašiste s jedne strane i pro-fašiste s druge. To što je Hitler za postavljanje marionetskih režima mogao slobodno da bira između svih partija, bila je posledica predratne situacije, a ne neki posebno oštrouman nacistički manevar. Nije bilo nijedne partije u Evropi koja nije dala kolaboratore.

Naspram dezintegracije starijih partija svuda je stajalo jasno jedinstvo fašističkog i komunističkog pokreta prvi je, izvan Nemačke i Italije, lojalno zastupao mir čak i po cenu spoljne dominacije, dok je ovaj drugi zagovarao rat čak i po cenu nacionalne propasti. Poenta, međutim, nije toliko u tome što je ekstremna desnica svuda napustila svoj tradicionalni nacionalizam u korist Hitlerove Evrope, a što je ekstremna levica zaboravila svoj tradicionalni pacifizam u korist starih nacionalnih parola, već pre u tome što su oba pokreta mogla da računaju na lojalnost članstva i na to da vođstvo ne bude potreseno iznenadnim obrtom u politici. Ovo se dramatično dokazalo u nemačko-ruskom paktu o nenapadanju, kada je trebalo da nacisti zaborave svoju glavnu parolu protiv boljševizma a komunisti da se vrate na pacifizam koji su uvek optuživali kao sitnoburžujski. Takvi iznenadni obrti nimalo ih nisu vređali. Još uvek se dobro pamti kako su komunisti ostali jaki i posle svog drugog *volte-face,* kad je za manje od dve godine nacistička Nemačka napala Sovjetski Savez, i to uprkos činjenici da su obe političke partije uvele članstvo u ozbiljne i opasne političke aktivnosti koje su tražile pravo žrtvovanje i neprestanu akciju.

Spolja različit, ali u stvari mnogo žešći, bio je slom partijskog sistema u predhitlerovskoj Nemačkoj. To je izašlo na videlo tokom poslednjih predsedničkih izbora 1932, kada su sve partije usvojile potpuno nove i komplikovane oblike masovne propagande.

[107] Vidi pažljivu analizu Charles A. Micaud, *The French Right and Nazi Germany. 1933-1939,* 1943.

[108] Najčuveniji primer je bio cepanje Francuske socijalističke partije 1938. kada je Blumova frakcija ostala u manjini protiv Deatove prominhenske grupe tokom partijskog Kongresa senskog okruga.

Sam izbor kandidata je bio čudan. Dok bi bilo prirodno da dva pokreta koja su stajala izvan parlamentarnog sistema i napadala ga sa suprotnih strana istaknu sopstvene kandidate (nacisti Hitlera a komunisti Telmana), prilično je iznenađivalo što sve partije najednom mogu da se slože oko istog kandidata. Nije bila šala to što je kandidat bio baš stari Hindenburg koji je uživao jedinstvenu popularnost koja od vremena Mekmehona kod kuće čeka svakog poraženog generala; time se pokazalo kako su stare partije samo želele da se poistovete sa starovremskom državom, državom iznad partija, čiji je najsnažniji simbol bila nacionalna vojska, drugim rečima, do kog su stepena već odustale od samog partijskog sistema. Jer, imajući u vidu pokrete, razlika između partija je zaista postala sasvim beznačajna; svima njima je postojanje dovedeno u pitanje i stoga su se one udružile i nadale da će zadržati *status quo* koji im je garantovao opstanak. Hindenburg je postao simbol nacionalne države i partijskog sistema, dok su se Hitler i Telman takmičili da postanu pravi narodni simboli.

Izborni plakati su pokazivali značaj odabira kandidata. Nijedan od njih nije hvalio svog kandidata zbog njegovih zasluga; plakati za Hindenburga su jasno tvrdili da je glas za Telmana u stvari glas za Hitlera upozoravajući radnike da ne troše glasove na kandidata koji će sigurno biti poražen (Telman) i da time stave Hitlera u sedlo. Tako su se socijaldemokrate složili da to bude Hindenburg, koji čak nije ni pominjan. Partije desnice igrale su istu igru i naglašavale da je glas za Hitlera glas za Telmana . I jedni i drugi su, osim toga, sasvim jasno aludirali na slučajeve u kojima su nacisti i komunisti imali zajednički cilj da bi uverili sve lojalno partijsko članstvo, bilo sa levice bilo sa desnice, da očuvanje *status quo*-a traži Hindenburga.

Nasuprot propagandi za Hindenburga, koja se dopadala onima koji su želeli *status quo* po svaku cenu a 1932. to je značilo nezaposlenost za skoro polovinu nemačkog naroda kandidati pokreta morali su da računaju sa onima koji su želeli promenu po svaku cenu (čak i po cenu uništenja legalnih institucija), a koji su bili sve brojniji, bar milioni nezaposlenih i njihove porodice. Nacisti zato nisu ni trepnuli na apsurd da je glas za Telmana glas za Hindenburga , komunisti nisu oklevali da odgovore da je glas za Hitlera glas za Hindenburga , i jedni i drugi preteći svojim glasačima opasnošću *status quo*-a na potpuno isti način na koji su njihovi oponenti pretili svojim članovima sablašću revolucije.

Iza čudne uniformnosti metoda koje su koristile pristalice svih kandidata ležala je prećutna pretpostavka da će birači ići na izbore jer su zaplašeni plašili su se komunista, plašili su se nacista ili su se plašili *status quo*-a. U tom opštem strahu, sa političke scene nestale su sve klasne podele; dok je partijski savez za odbranu *status quo*-a izbrisao sve starije klasne strukture koje su se zadržale u odvojenim partijama, članstvo pokreta je bilo

potpuno heterogeno i isto toliko dinamično i nestalno kao i sama nezaposlenost.[109] Dok se u okviru parlamentarnih institucija levica pridružila desnici, ta dva pokreta su se bavila zajedničkim organizovanjem čuvenog saobraćajnog štrajka na ulicama Berlina u novembru 1932.

Kada se razmatra izuzetno brza propast kontinentalnog partijskog režima, treba imati na umu njegov veoma kratak životni vek. On nigde nije postojao pre devetnaestog veka, a u najvećem broju evropskih zemalja došlo je do formiranja političkih partija tek posle 1848, tako da je njegova vladavina neosporne institucije u nacionalnim politikama trajala jedva četiri decenije. Tokom poslednje dve decenije devetnaestog veka, svi značajni politički napreci u Francuskoj, kao i u Austro-Ugarskoj, dogodili su se već izvan parlamentarnih partija i u opoziciji prema njima, dok su svuda manje imperijalističke partije iznad partija , da bi dobile narodnu podršku, osporavale tu instituciju u korist agresivne, ekspanzionističke spoljne politike.

Dok su imperijalističke lige stavljale sebe iznad partija da bi se poistovetile sa nacionalnom državom, pan-pokreti su napadali iste te partije kao deo opšteg sistema koji je uključivao nacionalnu državu; oni nisu bili toliko iznad partija koliko iznad države da bi se direktno poistovećivali sa narodom. Totalitarni pokreti su konačno došli dotle da diskredituju i narod, koji su inače, slèdeći u stopu pan-pokrete, koristili u propagandne svrhe. Totalitarna država je samo naizgled bila država, a pokret se više nije istinski poistovećivao čak ni sa potrebama naroda. Pokret je od sad bio iznad države i naroda, spreman da ih oboje žrtvuje radi svoje ideologije: Pokret... je Država, kao i Narod, i ni sadašnja država... ni sadašnji nemački narod ne mogu se zamisliti bez Pokreta. [110]

Nema boljeg dokaza o nepopravljivom raspadu partijskog sistema nego što su veliki napori da se on oživi na kontinentu posle ovog rata, žalosni rezultati tih napora, pojačana privlačnost pokreta posle poraza nacizma i očigledna pretnja boljševizma nacionalnoj nezavisnosti. Rezultat svih napora da se povrati *status quo* samo je ponovno uspostavljanje političke situacije u kojoj su destruktivni pokreti jedine partije koje ispravno funkcionišu. Njihovo vođstvo je održalo autoritet pod najtežim okolnostima, i uprkos stalnoj promeni partijskih linija. Da bi se pravilno ocenile šanse za preživljavanje evropske nacionalne države, bilo bi mudro da se više ne

[109] Nemačka socijalistička partija pretrpela je tipičnu promenu od početka veka do 1933. Pre Prvog svetskog rata samo 10 posto njenih članova nije pripadalo radničkoj klasi dok je oko 25 posto njenih glasova dolazilo iz srednjih klasa. Međutim, 1930. samo 60 posto njenih članova su bili radnici a barem 40 posto glasova poticalo je od glasova srednje klase. Vidi Sigmund Neumann, *op. cit.,* p. 28 ff.

[110] Schmitt, *op. cit.*

obraća previše pažnje na nacionalne parole koje pokreti povremeno usvajaju da bi sakrili svoje prave namere, bolje je smatrati da su do sada svi shvatili da su to regionalne grane međunarodnih organizacija, da se njegovo članstvo nimalo ne uznemirava kad izađe na videlo da njihova politika služi interesima spoljne politike jedne druge, pa čak i neprijateljske sile, a da optuživanje njihovih vođa za petokolonaštvo i izdaju, njihovo članstvo ne impresionira u nekoj znatnoj meri. Nasuprot starim partijama, pokreti su opstali u poslednjem ratu, i danas su jedine partije koje su ostale žive i značajne za svoje pristalice.

DEVETO POGLAVLJE: Propadanje nacionalne države i kraj Prava čoveka

ČAK I SADA je skoro nemoguće opisati šta se zapravo desilo u Evropi 4. avgusta 1914. Dani pre i dani posle Prvog svetskog rata ne dele se kao kraj starog i početak novog perioda, već kao dan pre i dan posle eksplozije, iako je i ova govorna figura netačna kao i sve druge, jer tužno zatišje koje je nastalo posle katastrofe nikako nije prošlo. Kao da je prva eksplozija izazvala lančanu reakciju u koju smo od onda uhvaćeni i koju izgleda niko nije u stanju da zaustavi. Prvi svetski rat je nepopravljivo razneo evropsku zajednicu nacija, što nikada nijedan drugi rat nije učinio. Inflacija je uništila celu klasu sitnih posednika bez nade za oporavak ili nov početak. Kad je stigla nezaposlenost, ona je dostigla neverovatne razmere, nije više bila ograničena na vladajuću klasu, već je zahvatila, sa beznačajnim izuzecima, cele nacije. Građanski ratovi, koji su vođeni i koji su se širili tokom dvadeset godina nelagodnog mira, nisu bili samo krvaviji i okrutniji od svih prethodnih; njih su pratile migracije čitavih grupa koje, za razliku od svojih srećnijih prethodnika u verskim ratovima, nigde nisu pozdravljene i nigde nisu mogle da se asimiluju. Čim bi napustile svoju domovinu, postale bi beskućnici, čim su napustili svoju državu, ostali su bez državljanstva, jednom lišeni svojih ljudskih prava, postali su bespravni, svetski šljam. Ništa što se činilo, ma kako glupo, ma koliko ljudi to znalo i predviđalo posledice, nije moglo da se raščini ili spreči. Svaki je događaj imao konačnost poslednjeg suda, suda koji nije sprovodio ni Bog ni đavo, već koji je pre izgledao kao izraz neke neiskupljivo glupe fatalnosti.

Pre nego što su totalitarne politike svesno napale i delimično uništile samu strukturu evropske civilizacije, eksplozija 1914. i njene ozbiljne i razorne posledice dovoljno su rastresle fasadu evropskog političkog sistema i ogolile njegovu skrivenu konstrukciju. Tako su izašle na videlo patnje sve više grupa ljudi za koje su pravila sveta oko njih iznenada prestala da važe. Upravo je prividna stabilnost okolnog sveta učinila da svaka grupa oterana iz svojih zaštitnih granica izgleda kao nesrećni izuzetak od inače zdravog i normalnog pravila i ona je podjednakim cinizmom ispunila i žrtve i posmatrače jedne očigledno nepravedne i nenormalne sudbine. I jedni i drugi su taj cinizam pogrešno shvatali kao sve veću mudrost u sna-

laženju u svetu, dok su zapravo bili zbunjeniji, i zbog toga su postali gluplji nego što su ikada ranije bili. Mržnja, koje ni u predratnom svetu nije nedostajalo, je počela svuda da igra središnju ulogu u javnim poslovima, tako da je politička scena u prividno mirnim dvadesetim godinama poprimila gadnu i sablasnu atmosferu Strindbergovih porodičnih svađa. Opštu dezintegraciju političkog života možda ništa bolje ne ilustruje od ove nejasne, prožimajuće mržnje prema svemu i prema svakome, mržnje koja nije imala žižu svoje strasti, s tim što niko nije hteo da preuzme odgovornost za stanje stvari ni vlada, ni buržoazija, niti neka spoljna sila. Stoga je ona krenula u svim pravcima, pukim slučajem i nepredvidivo, nesposobna da poprimi duh zdrave ravnodušnosti prema bilo čemu pod suncem.

Ova atmosfera dezintegracije, iako karakteristična za čitavu Evropu između dva rata, bila je vidljivija u poraženim zemljama nego u zemljama-pobednicama, a potpuno se razvila u novoosnovanim državama posle ukidanja Dvojne monarhije i Carstva. Poslednji ostaci solidarnosti među neemancipovanim nacijama u pojasu mešovitog stanovništva isparili su sa nestankom centralne despotske birokratije koja je takođe služila da na nju pređu sve raspršene mržnje i konfliktni nacionalni zahtevi. Sada su svi bili protiv svih, a najviše protiv svog najbližeg suseda Slovaci protiv Čeha, Hrvati protiv Srba, Ukrajinci protiv Poljaka. A to nije bio ishod sukoba između nacionalnosti i državotvornih naroda (ili manjina i većina); Slovaci ne samo da su neprestano sabotirali demokratsku češku vladu u Pragu, već su u isto vreme na sopstvenom tlu proganjali mađarsku manjinu, dok je slično neprijateljstvo između državotvornog naroda i nezadovoljnih manjina s jedne strane, i među samima manjinama s druge, postojalo u Poljskoj.

Na prvi pogled su ti problemi u staroj evropskoj tački nemira izgledali kao sitne nacionalističke razmirice bez ikakve posledice po političku sudbinu Evrope. No, ipak su se u tim oblastima, i zbog ukidanja dve mnogonacionalne države predratne Evrope, Rusije i Austro-Ugarske, pojavile dve grupe žrtava čije su patnje bile drugačije od patnji drugih u međuratnom periodu; njima je bilo još gore nego srednjim klasama lišenim poseda, nezaposlenima, malim *rentiers*, penzionerima lišenim društvenog položaja, mogućnosti za rad i prava da drže posed: oni su izgubili prava za koja se mislilo da su neotuđiva i koja su tako čak i bila definisana, naime Prava čoveka. Ljudi bez države i ljudi iz manjinskih naroda, s pravom nazvani bliskim srodnicima ,[1] nisu imali vladu koja bi ih predstavljala i štitila, i zato su bili primorani da žive ili pod zakonom izuzetka po manjinskim

[1] S. Lawford Childs, Refugees A Permanent Problem in International Organization u *War is Inevitable. Problems of Peace.* 13th Series, London, 1938, izdanje International Labor Office.

ugovorima, koje su sve vlade (osim Čehoslovačke) potpisale sa primedbama i nikada ih nisu primenjivale, ili u uslovima potpunog bezakonja.

Sa pojavom manjina u Istočnoj i Južnoj Evropi i sa ljudima bez državljanstva prognanim u Srednju i Zapadnu Evropu, u poratnu Evropu je uveden potpuno nov element dezintegracije. Oduzimanje državljanstva je postala moćno oružje totalitarne politike, a ustavna nemoć evropskih nacionalnih država da garantuju ljudska prava onima koji su izgubili nacionalno garantovana prava omogućila je vlastima koje su ih progonile da čak i oponentima nametnu svoja merila vrednosti. Oni koje je progonilac označio kao svetski šljam Jevreji, trockisti, itd. stvarno su svuda bili primani kao svetski šljam; oni koje je progonitelj nazvao nepoželjnima postali su *indésirables* cele Evrope. Zvanično glasilo SS-a, *Das Schwarze Korps,* otvoreno je tvrdilo 1938. da ako svet još uvek nije uveren da su Jevreji svetski šljam, biće to uskoro kada prosjaci koji se ne mogu identifikovati, bez nacionalnosti, bez novca i bez pasoša pređu njihove granice.[2] A istina je da je ova vrsta činjenične propagande funkcionisala bolje od Gebelsove retorike, ne samo zato što je proglasila Jevreje za svetski šljam, već i zbog toga što je neverovatno bedan položaj sve veće grupe nevinog naroda bio nalik na praktičnu demonstraciju ciničnih tvrdnji totalitarnih pokreta da ne postoji nešto tako kao neotuđiva prava čoveka i da je afirmisanje demokratije svih država naprotiv bila puka predrasuda, hipokrizija i otvoreni kukavičluk pred licem okrutnog veličanstva novog sveta. Sam izraz prava čoveka postao je za sve kojih se ticao za žrtve, progonitelje i posmatrače podjednako potvrda beznadnog idealizma ili nespretne maloumne hipokrizije.

I: *Nacija manjina i narod bez državljanstva*

SITUACIJA moderne vlasti, koja je od nacionalnog suvereniteta svuda osim u džinovskim državama napravila ruglo, zatim uspon imperijalizma i pan-pokreti potkopali su spolja stabilnost sistema nacionalnih država u Evropi.

[2] Rano proganjanje nemačkih Jevreja od strane nacista mora se smatrati poku ajem da se antisemitizam pro iri među onim narodima koji su prijateljski raspoloženi prema Jevrejima, pre svega među zapadnim demokratskim državama , vi e nego poku ajem da se oslobode Jevreja. U cirkularnom pismu Ministarstva spoljnih poslova svih nemačkim vlastima u inostranstvu ubrzo posle novembarskog pogroma 1938. tvrdi se: Emigracioni pokret od samo oko 100 000 Jevreja bio je već dovoljan da pobudi interesovanje mnogih zemalja za jevrejsku napast... Nemačka je veoma zainteresovana da zaustavi irenja Jevreja... priliv Jevreja u sve delove sveta izaziva protivljenje domaćeg stanovni tva i tako vr i najbolju propagandu nemačke politike prema Jevrejima... Što je Jevrejin doseljenik siroma niji i zbog toga veći teret zemljama koje ga prihvataju, one će snažnije reagovati vidi *Nazi Conspiracy and Aggresion,* Washington, 1946, izdanje U. S. government, VI, 87 ff.

Nijedan od tih faktora, međutim, nije nikao direktno iz tradicije i institucija samih nacionalnih država. Njhova unutrašnja dezintegracija počela je tek posle Prvog svetskog rata, sa pojavom manjina koje su stvorili mirovni ugovori, i sa sve većim kolonama izbeglica, kao posledicama revolucija.

Neadekvatnost mirovnih ugovora uvek se objašnjavala činjenicom da su mirotvorci pripadali generaciji koja se formirala na iskustvima predratnog perioda, tako da oni uopšte nisu do kraja shvatili pun učinak rata čiji je mir trebalo da zaključe. Nema boljeg dokaza o tome nego što je njihov napor da nacionalni problem u Istočnoj i Južnoj Evropi regulišu uspostavljanjem nacionalnih država i sklapanjem ugovora o manjinama. Ako je došlo u pitanje to da li je mudro širiti oblik vladavine koja čak i u zemljama sa starom i utvrđenom tradicijom nije mogla da rukovodi problemima svetske politike, bilo je još sumnjivije da li se ona može uvesti u oblastima kojima nedostaju upravo uslovi za uspon nacionalnih država: homogenost stanovništva i njegova vezanost za tlo. Ali prosto je nerazumno pretpostaviti da bi nacionalne države mogle da se uspostave mirovnim ugovorima. Zaista: Jedan pogled na demografsku mapu Evrope trebalo bi da bude dovoljan da pokaže da se princip nacionalne države ne može primeniti na Istočnu Evropu .[3] Ugovori su nagomilali mnoge narode u jednu državu, neke od njih nazvali državotvornim narodima i poverili im vladu, prećutno pretpostavljajući da su ostali (kao Slovaci u Čehoslovačkoj ili Hrvati i Slovenci u Jugoslaviji) ravnopravni partneri u vladi, što ovi naravno nisu bili[4]; sa istom su proizvoljnošću od ostataka stvorili treću grupu nacionalnosti, nazvanih manjine , dodajući na taj način mnogim opterećenjima novih država brigu da poštuju posebne propise za deo stanovništva.[5] Ishod je bio da su oni narodi kojima države nisu priznate, bez obzira na to da li su bili zvanične manjine ili samo nacionalnosti, ugovore smatrali proizvoljnom igrom koja je nekima dodelila pravila a nekima poslušnost. Novostvorene države, s druge strane, kojima je bio obećan jednak status u nacionalnom suverenitetu sa zapadnim nacijama, gledale su na mirovne ugovore kao na otvoreno kršenje obećanja i diskriminaciju, jer su oni obavezivali samo nove države, a čak ni poraženu Nemačku nisu.

[3] Kurt Tramples, Völkerbund und Völkerfreinheit , u *Süddeutsche Monatshefte*, 26. Jahrgang, July, 1929.

[4] Borba Slovaka protiv če ke vlade u Pragu okončala se Hitlerovom podr kom nezavisnosti Slovačke; jugoslovenski ustav od 1921. bio je usvojen u Skup tini protivno glasovima svih hrvatskih i slovenačkih predstavnika. Za dobar pregled jugoslovenske istorije između dva rata vidi *Propyläen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus,* 1933, Band 10, 471 ff.

[5] Musolini je bio sasvim u pravu kada je posle minhenske krize napisao: Ako se Čehoslovačka danas možda nalazi u nečemu to se može nazvati delikatna situacija , to je zato to ona i nije ba Čehoslovačka, već Čeho-nemačko-poljsko-mađaro-rusino-rumuno-slovačka... (Citirano iz Hubert Ripka, *Munich: Before and After,* London, 1939, p. 117.).

Zbunjujući vakuum vlasti proizašao iz raspada Dvojne monarhije i oslobođenja Poljske i Baltičkih zemalja od carističkog despotizma nije bio jedini činilac koji je namamio državnike u ovaj katastrofalni eksperiment. Mnogo jača je bila nemogućnost ikakve dalje rasprave sa više od sto miliona Evropljana koji nikada nisu postigli stepen nacionalne slobode i samoodređenja, ka kojem su kolonijalni narodi već težili i koji im se nudio. Zaista, tačno je da su na Istoku ulogu zapadnog i srednjoevropskog proletarijata, potlačene, istorijski napaćene grupe, čije je oslobođenje bilo pitanje života ili smrti celog evropskog društvenog sistema, igrali narodi bez istorije .[6] Nacionalni osobodilački pokreti Istoka bili su revolucionarni na vrlo sličan način kao radnički pokreti na Zapadu; oba su predstavljala neistorijski sloj evropskog stanovništva i oba su nastojala da obezbede priznavanje i učešće u državnim poslovima. Pošto je cilj bio da se sačuva evropski *status quo*, davanje nacionalnog samoodređenja i suvereniteta svim evropskim narodima bilo je zaista neizbežno; alternativa bi bila da se oni okrutno osude na status kolonijalnih naroda (što su pan-pokreti uvek predlagali) i da se u evropske poslove uvedu kolonijalne metode.[7]

Poenta je, naravno, u tome da evropski *status quo* nije mogao da se sačuva i da je tek posle propasti poslednjih ostataka evropske autokratije postalo jasno da je Evropom vladao sistem koji nikada nije uzeo u obzir ili odgovarao na potrebe bar 25 procenata njenog stanovništva. Ovo zlo, međutim, nije izlečeno uspostavljanjem država-naslednica, jer je 30 procenata od njihovih približno sto miliona stanovnika zvanično priznato kao izuzeci koji treba da budu posebno zaštićeni ugovorima o manjinama. Ova brojka, štaviše, ni u kom slučaju ne kazuje celu priču; ona samo naznačava razliku između naroda sa sopstvenom vladom i onih za koje se pretpostavljalo da su suviše mali i suviše raštrkani da postanu punopravna nacija.

[6] Ovaj termin je prvi skovao Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie,* Vienna, 1907.

Istorijska svest igrala je veliku ulogu u formiranju nacionalne svesti. Emancipacija nacija od dinastičke vladavine i međunarodne aristokratije kao vrhovnog gospodara bila je propraćena emancipacijom književnosti od međunarodnog jezika učenih (prvo latinski a zatim francuski) i jačanjem nacionalnih jezika. Izgledalo je da su narodi čiji je jezik bio podesan za književnost dostigao nacionalnu zrelost *per definitionem*. Oslobodilački pokreti istočnoevropskih nacija, stoga, počeli su neku vrstu filolo kog oživljavanja (rezultati su bili nekad groteskni a nekad veoma plodni), čija je politička funkcija bila da dokažu da narod koji poseduje književnost i sopstvenu istoriju ima prava i na nacionalni suverenitet.

[7] Naravno, to nije uvek bila jasno određena alternativa. Do sada se niko nije potrudio da pronađe karakteristične sličnosti između kolonijalističke i manjinske eksploatacije. Samo Jacob Robinson, Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung u *Süddeutsche Monatshefte,* 26: Jahrgang, July, 1929, usput primećuje: Pojavio se čudan ekonomski protekcionizam, koji nije uperen protiv drugih zemalja, već protiv izvesnih grupa stanovni tva. Iznenađujuće, izvesni metodi kolonijalne eksploatacije mogu se zapaziti i u Srednjoj Evropi.

Manjinski ugovori pokrivali su samo one nacionalnosti koje su imale značajan broj pripadnika u barem dve države-naslednice, ali su propustili da razmotre sve ostale nacionalnosti bez sopstvene vlade, tako da su u nekim od država-naslednica nacionalno frustrirani narodi činili 50 procenata ukupnog stanovništva. [8] Najgori činilac u ovoj situaciji čak nije bilo to što je postalo sasvim normalno za nacionalnosti da budu nelojalne svojim nametnutim vladama i za vlade da tlače svoje nacionalnosti što efikasnije mogu, već to što je nacionalno frustrirano stanovništvo bilo čvrsto uvereno kao što su bili i svi ostali da se istinska sloboda, istinska emancipacija i istinski narodni suverenitet mogu postići samo sa punom nacionalnom emancipacijom, da su ljudi bez sopstvene nacionalne vlade lišeni ljudskih prava. U ovom uverenju, koje je moglo da se bazira na činjenici da je Francuska revolucija kombinovala Deklaraciju prava čoveka sa nacionalnim suverenitetom, podržavali su ih sami manjinski ugovori, koji nisu bili povereni vladama sa različitim nacionalnostima, već je Liga naroda bila zadužena da pazi na prava onih koji su, iz razloga teritorijalne razasutosti, ostali bez sopstvene nacionalne države.

Nisu manjine verovale Ligi naroda ništa više nego državotvornim narodima. Ipak, Liga je bila sačinjena od stranih državnika koji su morali da imaju simpatije prema novim vladama koje su bile sputavane i kojima se suprotstavljalo u principu između 25 i 30 procenata njihovih stanovnika. Zato su tvorci manjinskih ugovora ubrzo bili primorani da strožije tumače svoje stvarne namere i da istaknu dužnosti koje su manjine imale prema novim državama; [9] iz toga je sada proizašlo da su ugovori smatrani samo za bezbolan i human metod asimilacije, tumačenje koje je, prirodno, razgnevilo manjine. [10] Ali ništa drugo ne bi se moglo očekivati u sistemu

[8] Procenjuje se da je pre 1914. bilo oko sto miliona ljudi čije nacionalne aspiracije nisu bile ispunjene. (Vidi Charles Kinglsey Webster, Minorities: History , u *Encyclopedia Britanica,* 1929.) Manjinsko stanovni tvo bilo je približno procenjeno na između 25 ili 30 miliona. (P. de Azcarte, Minorities: League of Nations , *ibid.)* Stvarna situacija u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji bila je mnogo gora. Dok je državotvorni če ki narod sa 7 000 000 činio oko 50 posto stanovni tva, 5 000 000 Srba činilo je samo 42 procenta od ukupnog broja stanovnika. Vidi W. Winkler, *Statistiches Handbuch der europäischen Nationalitäten,* Vienna, 1931; Otto Junghann, *National Minorities in Europe,* 1932. Malo drugačije brojke daje Tramples, *op. cit.*

[9] P. de Azcarate, *op. cit.*: Ugovori ne sadrže nikakve uslove u vezi sa dužnostima manjina prema državama u čijem su sastavu. Međutim, treća opšta skup tina Lige, 1922,... usvojila je ... rezolucije u vezi sa dužnostima manjina ... .

[10] Francuski i britanski delegati bili su najglasniji u tom smislu. Brijan je rekao: Proces na koji treba da se usmerimo nije nestajanje manjina, već neka vrsta asimilacije... . A ser Ostin Čembrlen, britanski predstavnik, tvrdio je čak: Predmet manjinskih ugovora [je] ... da obezbede... onu meru za tite i pravde koja bi ih postepeno pripremila da se utope u nacionalnu zajednicu kojoj pripadaju (C. A. Macartney, *National States and National Minorities;* London, 1934, pp. 276, 277).

suverenih nacionalnih država; da je postojala namera da manjinski ugovori budu išta više od privremenog leka za naopaku situaciju, tada bi njihova implikovana ograničenja nacionalnog suvereniteta pogodila i suverenitet starijih evropskih sila. Predstavnici velikih nacija znali su isuviše dobro da manjine unutar nacionalnih država moraju pre ili kasnije biti ili asimilovane ili ukinute. I nije bilo važno da li su njih humana razmišljanja potakla da zaštite pocepane nacije od uništenja, ili su ih politički obziri naveli da se suprotstave bilateralnim ugovorima između zainteresovanih država i većine manjinskih zemalja (najzad, Nemci su bili najjača od svih zvanično priznatih manjina i po broju i po ekonomskom položaju); oni nisu ni želeli niti su bili u stanju da obore zakone po kojima su nacionalne države egzistirale. [11]

Ni Liga naroda ni manjinski ugovori ne bi sprečili novoosnovane države da manje ili više silom asimiluju svoje manjine. Jači faktor protiv asimilacije bila je brojčana i kulturna nejakost takozvanih državotvornih naroda. Ruska i jevrejska manjina u Poljskoj nisu osećale poljsku kulturu kao superiornu i nijedna od njih nije bila posebno impresionirana činjenicom da Poljaci čine otprilike pedeset posto stanovništva Poljske.

Ogorčene nacionalnosti, prenebregavajući potpuno Ligu naroda, odlučile su uskoro da uzmu stvar u svoje ruke. Povezale su se u Kongres manjina, koji je bio značajan u više aspekata. On je protivurečio samoj ideji koja je stajala iza Liginih ugovora, nazivajući sebe zvanično Kongres organizovanih nacionalnih grupa u evropskim državama , poništavajući tako veliki rad utrošen tokom mirovnih pregovora da se izbegne zlokobna reč nacionalnosti .[12] Značajnu posledicu je imalo to što će se udružiti sve nacionalnosti , a ne samo manjine , i što je broj manjinskih nacija toliko porastao da su kombinovane nacionalnosti u državama naslednicama po broju nadrasle državotvorne narode. Ali Kongres nacionalnih grupa je na još jedan način zadao odlučni udarac Liginim ugovorima. Jedan od aspekata istočnoevropskog nacionalnog problema koji je najviše zbunjivao (više nego brojni mali narodi ili pojasa mešovitog stanovni-

[11] Istina je da je neki če ki državnik, najliberalniji i najdemokratskiji od vođa nacionalnih pokreta, nekada sanjao da od Čehoslovačke Republike napravi neku vrstu vajcarske. Čak ni Bene nije nikada poku ao da sprovede takvo re enje za svoje mučne nacionalne probleme zato to vajcarska nije bila model koji bi se mogao imitirati, već pre delimično srećan izuzetak koji je dokazivao inače utvrđeno pravilo. Novouspostavljene države nisu se osećale dovoljno bezbedno da napuste centralizovani državni aparat i nisu mogle da preko noći stvore ona mala samoupravna tela op tina i kantona na kojima se bazira vrlo ekstenzivna vlast vajcarskog sistema federacije.

[12] Naročito Vilson, koji je bio žestoki zagovornik davanja etničkih, verskih i jezičkih prava manjinama , pla io se da bi se nacionalna prava pokazala tetna ukoliko bi manjinske grupe, koje su time označene kao posebna korporativna tela, bile usled toga prepu tene, izložene ljubomori i napadu (Oscar J. Janowski, *The Jews and Minorities Rights,* New York, 1933, p. 351). Macartney, *op. cit.,* p. 4, opisuje situaciju kao mudro nastojanje Udruženog stranog komiteta da se izbegne termin nacionalno .

štva)[13] bio je međuregionalni karakter nacionalnosti koje su, u slučaju da su stavile svoje nacionalne interese iznad interesa svojih vlada, predstavljale očigledan rizik po sigurnost svojih zemalja.[14] Ligini ugovori su nastojali da ignorišu interregionalni karakter manjina zaključujući sa svakom zemljom separatni ugovor, kao da jevrejske ili nemačke manjine nema van granica tih država. Kongres nacionalnih grupa nije odstupio samo od teritorijalnog principa Lige; njime su prirodno dominirale dve nacionalnosti koje su bile zastupljene u svim državama naslednicama i zato su bile u poziciji, ako su želele, da se njihova težina oseti svuda u Istočnoj i Južnoj Evropi. Te dve grupe bili su Nemci i Jevreji. Jevrejske manjine u Rumuniji i Čehoslovačkoj glasale su naravno isto kao i nemačke manjine u Poljskoj i Mađarskoj, a niko nije mogao da očekuje da poljski Jevreji, na primer, ostanu indiferentni na diskriminatorsku politiku rumunske vlade. Drugim rečima, nacionalni interesi, a ne obični interesi manjina kao takvih, formirali su istinsku bazu članstva u Kongresu, [15] a na okupu ih je držao samo skladan odnos između Jevreja i Nemaca (Vajmarska republika je uspešno odigrala ulogu posebnog zaštitnika manjina). Zato je 1933, kada je jevrejska delegacija uložila protest protiv tretiranja Jevreja u Trećem rajhu (potez koji nisu imali prava da učine, strogo govoreći, jer nemački Jevreji nisu bili manjina), a Nemci izjavili solidarnost sa Nemačkom i većina ih podržala (antisemitizam je bio sazreo u svim državama-naslednicama), Kongres je, pošto ga je jevrejska delegacija zauvek napustila, potonuo kao potpuno beznačajan.

Realni značaj manjinskih ugovora nije ležao u njihovoj praktičnoj primeni, već u činjenici da je njih garantovalo međunarodno telo, Liga naroda. Manjine su postojale i ranije, [16] ali manjine kao stalna institucija, priz-

[13] Termin je Makartnijev, *op. cit., passim.*

[14] Rezultat mirovnih odluka bio je da je svaka država u pojasu me ovitog stanovni tva... na sebe sada gledala kao na nacionalnu državu. Ali su činjenice bile protiv njih... Nijedna od tih država nije bila jednonacionalna, kao to, s druge strane, nije postojala nijedna nacija čiji su svi pripadnici živeli u jednoj državi (Mecartney, *op. cit,* p. 210).

[15] Predsedavajući Kongresa je 1933. naročito naglasio: Jedno je sigurno: na na im kongresima mi se ne srećemo isključivo kao članovi apstraktnih manjina, svako od nas pripada telom i du om posebnom narodu, svom sopstvenom, i oseća se vezanim za sudbinu toga naroda u dobru i u zlu. Iz toga proizlazi da svako od nas stoji ovde, ako mogu tako da kažem, kao punokrvni Nemac ili punokrvni Jevrejin, kao punokrvni Mađar ili punokrvni Ukrajinac. Vidi *Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europs,* 1933, p. 8.

[16] Prve manjine su nastale kada je protestantski princip slobode uverenja ugu io pricip *cuius regio eius religio.* Bečki kongres 1815. već je preduzeo korake da osigura izvesna prava poljskom stanovni tvu u Rusiji, Pruskoj i Austriji, prava koja sigurno nisu bila samo verska ; karakteristično je, međutim, da svi kasniji ugovori protokol koji garantuje nezavisnost Grčke 1830, onaj koji garantuje nazavisnost Moldavije i Vla ke 1856, i Berlinski kongres 1878. koji se ticao Rumunije govore o verskim a ne o nacionalnim manjinama, kojima su dodeljena građanska a ne politička prava.

nanje da milioni ljudi žive izvan normalne zaštite zakona i da im je potrebna dodatna garancija elementarnih prava od spoljnog tela i tvrdnja da ovo stanje stvari nije privremeno, već da su potrebni ugovori da bi se uspostavio trajni *modus vivendi* sve to je bilo nešto novo, u ovom stepenu svakako, u evropskoj istoriji. Manjinski ugovori su jasnim jezikom rekli ono što je do tada bilo sadržano samo u sistemu funkcionisanja nacionalnih država, naime, da samo pripadnici nacije mogu biti građani, da jedino ljudi istog nacionalnog porekla mogu da uživaju punu zaštitu zakonskih institucija, da je osobama druge nacionalnosti potreban neki zakon izuzetka sve dok ili osim ako ne budu potpuno asimilovani i odvojeni od svog porekla. U govorima kojima su Ligine ugovore tumačili državnici zemalja bez manjinskih obaveza koristio se još jasniji jezik: oni su uzeli kao rešenu stvar da zakon ne može biti odgovoran za osobe koje insistiraju na različitoj nacionalnosti. [17] Oni su zato dodali a porastom broja ljudi bez državljanstva ubrzo im je data prilika da to i praktično dokažu da je preobražaj države od instrumenta zakona u instrument nacije upotpunjen; nacija je osvojila državu, nacionalni interes je imao prioritet nad zakonom davno pre nego što je Hitler izgovorio ispravno je ono što je dobro za nemački narod . Opet je ovde jezik gomile samo bio jezik javnog mnjenja iščišćen od hipokrizije i ustezanja.

Svakako da je opasnost od ovakvog razvoja od početka postojala u strukturi nacionalne države. Ali sve dok se uspostavljanje nacionalnih država poklapalo sa uspostavljanjem ustavne vlade, one su uvek zastupale vladavinu prava protiv samovoljne administracije i despotizma, tako da je, sa narušavanjem osetljive ravnoteže između nacionalnih interesa i legalnih institucija ovaj oblik vladavine dezintegrisan užasavajućom brzinom. Njegova dezintegracija, dosta čudno, započela je upravo u momentu kada je pravo na nacionalno samoopredeljenje bilo priznato u celoj Evropi i kada je suštinsko uverenje koje je stajalo iza tog prava, nadmoć volje nacije nad svim legalnim i apstraktnim institucijama, bilo opšte prihvaćeno.

U vreme manjinskih ugovora moglo je da se kaže i govorilo se u korist tih ugovora, takoreći kao njihovo opravdanje, da starije nacije uživaju ustave koji su implicitno ili ekspilicitno (kao u slučaju Francuske, *nation par excellence*) zasnovani na Pravima čoveka, tako da za druge nacionalnosti, čak i ako ih ima unutar granica, nije potreban dodatni zakon, te da je samo u novoosnovanim državama-naslednicama potrebno privremeno uvođenje ljudskih prava kao kompromis i kao izuzetak. [18] Navala ljudi bez drža-

[17] De Melo Franko, predstavnik Brazila u Savetu Lige naroda, jasno je postavio problem: Meni izgleda očigledno da oni koji su zamislili ovaj sistem za tite nisu sanjali o stvaranju grupe stanovnika unutar nekih država koji bi sebe smatrali trajno stranima u odnosu na op tu organizaciju zemlje (Macartney, *op. cit.,* p. 277).

[18] Režim za za titu manjina bio je zami ljen kao lek u slučajevima u kojima je teritorijalno rešenje neizbežno bilo nesavr eno s tačke gledi ta nacionalnosti (Joseph Roucek, *The*

vljanstva donela je kraj ove iluzije. Manjine su bile samo polu-bezdržavne; *de jure* one su pripadale nekoj državnoj zajednici čak i ako im je bila potrebna dodatna zaštita u obliku posebnih ugovora i garancija; neka sekundarna prava, kao što su pravo na upotrebu svog jezika i na ostajanje u sopstvenom kulturnom i društvenom miljeu, bila su u velikoj opasnosti i matična zajednica ih je nevoljno štititila; ali druga, elementarnija prava, kao prava na boravak i rad, nikada nisu postignuta. Sastavljači manjinskih ugovora nisu predvideli mogućnost masovnog raseljavanja stanovništva ili problem naroda koji je postao nepodoban za deportaciju jer nije bilo države na svetu u kojoj bi uživao pravo na boravak. Manjine su još uvek mogle da se posmatraju kao izuzetak svojstven izvesnim teritorijama koje su odstupale od norme. Ovaj je argument uvek bio privlačan jer je sam sistem ostavljao netaknut; na neki način on je preživeo Drugi svetski rat čiji su mirotvorci, uvereni u nepraktičnost manjinskih ugovora, počeli da repatriraju nacionalnosti što je više moguće u nastojanju da zavedu red u pojasu mešovitog stanovništva .[19] I taj pokušaj široke repatrijacije nije bio direktan rezultat katastrofa koje su usledile manjinskim ugovorima; više je postojala nada da bi takav korak konačno razrešio problem koji je, u prethodnim decenijama, poprimio šire razmere i za koji međunarodno priznata i prihvaćena procedura jednostavno nije postojala problem ljudi bez državljanstva.

Mnogo istrajnije, u stvari, i mnogo dalekosežnije po posledicama bilo je neposedovanje državljanstva, najnoviji masovni fenomen u savremenoj istoriji, sve brojnijeg novog naroda sastavljenog od lica bez državljanstva, grupe koja najviše govori o savremenom političkom životu.[20] Za njihovo

---

Minority Principle as a Problem of Political Science, Prague, 1928, p. 29). Nevolja je bila u tome to je nesavr enost teritorijalnog rešenja bila gre ka ne samo u manjinskim rešenjima, već u osnivanju samih država-naslednica, jer u ovoj oblasti nije bilo teritorije na koju nekoliko nacionalnosti ne bi polagalo pravo.

[19] Skoro simboličan znak ove promene svesti može se naći u tvrdnjama Eduarda Bene a, Predsednika Čehoslovačke, jedine zemlje koja se posle Prvog svetskog rata rado podvrgla obavezama manjinskih ugovora. Ubrzo posle izbijanja Drugog svetskog rata, Bene je počeo da podržava princip transfera stanovni tva, to je konačno dovelo do isterivanja nemačke manjine i dodavanja još jedne kategorije sve većoj masi raseljenih lica. Za Bene ov stav vidi Oscar I. Janowsky, *Nationalities and National Minorities,* New York, 1945, p. 136 ff.

[20] Problem apatridstva postao je značajan posle Velikog rata. Pre rata su postojali propisi u nekim zemljama, naročito u Sjedinjenim Državama, po kojima naturalizacija može da se ukine u onim slučajevima u kojima naturalizovana osoba prestane da gaji iskrenu privrženost prema zemlji u kojoj je naturalizovana. Tako denaturalizovana osoba ostaje bez državljanstva. Tokom rata su vodeće evropske države na le da je neophodno da isprave svoje zakone o nacionalnosti tako da imaju ovlašćenje da poni te naturalizaciju (John Hope Simpson, *The Refugee Problem,* Institute of International Affairs, Oxford, 1939, p. 231). Klasa lica bez državljanstva stvorena ukidanjem naturalizacije bila je veoma mala; oni su, međutim, predstavljali jedan mali presedan, tako da su, u međuratnom periodu, naturalizovani građani po pravilu prvi gubili državljanstvo. Masovno poni tavanje naturalizacije, kao u nacističkoj

postojanje teško se može okriviti samo jedan činilac, ali ako razmotrimo različite grupe među ljudima bez državljanstva, pokazuje se da je svaki politički događaj od kraja Prvog svetskog rata dodavao novu kategoriju onima koji su već živeli izvan područja zakona, dok se nijedna od tih kategorija, ma kako se originalna konstelacija menjala, uopšte nije mogla ponovo normalizovati. [21]

Među njima mi još uvek nalazimo najstarije grupe ljudi bez državljanstva, *Heimatlosen,* koje su stvorili mirovni ugovori 1919, raspad Austro-Ugarske i osnivanje Baltičkih država. Ponekad se nije moglo utvrditi njihovo pravo poreklo, posebno ako se dogodilo da na kraju rata nisu stanovali u mestu rođenja, [22] katkad je njihovo mesto porekla prelazilo iz ruke u ruku toliko puta u vrtlogu posleratnih svađa da se nacionalnost stanovnika menjala iz godine u godinu (kao u Vilni, koju je jedan francuski činovnik nazvao *la capitale des apatrides*); mnogo češće nego što se može zamisliti, ljudi su posle Prvog svetskog rata nalazili utočište u nemanju državljanstva da bi ostali tamo gde su i da bi izbegli deportaciju u domovinu gde bi bili stranci (kao u slučaju mnogih poljskih i rumunskih Jevreja u Francuskoj i Nemačkoj, koji su bili svesrdno pomognuti antisemitskim držanjem svojih konzulata).

Po sebi beznačajan, očigledno samo zakonska nakaza, *apatride* je izazvao zakasnelu pažnju i priznavanje kad su se u tom zakonskom statusu

---

Nemačkoj 1933. protiv svih naturalizovanih Nemaca jevrejskog porekla, obično je prethodilo denacionalizaciji građana po rođenju u sličnim kategorijama, a uvođenje zakona koji su omogućavali nacionalizaciju prostim dekretom, kao onih u Belgiji i drugim zapadnim demokratskim državama tridesetih godina, obično je prethodilo masovnoj denaturalizaciji; dobar primer je politika grčke vlade prema jermenskim izbeglicama: od 45 000 jermenskih izbeglica, 1 000 je bilo naturalizovano između 1923. i 1928. Posle 1928. zakon koji bi naturalizovao sve izbeglice ispod dvadeset dve godine starosti bio je suspendovan, a 1936. vlada je poništila sve naturalizacije. (Vidi Simpson, *op. cit.,* p. 41).

[21] Dvadeset pet godina po to se sovjetski režim odrekao milion i po Rusa, procenjeno je da je barem 350 000 do 450 000 već bez državljanstva to je užasan procenat ako se ima u vidu da je protekla cela generacija od početnog jata, da je znatan deo otpao preko mora, a da je drugi veliki deo stekao državljanstvo u različitim zemljama putem brakova. (Vidi Simpson, *op. cit.,* p. 559; Eugene M. Kulischer, *The Displacement of Population in Europe,* Montreal 1943; Winifred N. Hadsel, Can Europe s Refugees Find New Homes? u *Foreign Policy Reports,* August, 1943, Vol. X, br. 10).

Istina, i Sjedinjene Države su stavile doseljenike bez državaljanstva u položaj potpune jednakosti sa drugim strancima, ali to je bilo mogućno samo zato to je ova zemlja imigracije *par excellence* prido lice uvek smatrala sopstvenim građanima u perspektivi, bez obzira na njihovu raniju nacionalnu pripadnost.

[22] *American Friends Service Bulletin* (General Relief Bulletin, March, 1943) tampa zamr en izve taj o jednom od svojih ljudi iz rovova u paniji koji je bio suočen sa problemom čoveka koji je rođen u Berlinu, u Nemačkoj, ali koji je poljskog porekla po roditeljima Poljacima i koji je zbog toga ... apatrid, ali se izja njava da je ukrajinske nacionalnosti, a traži ga ruska vlada za repatrijaciju i službu u Crvenoj armiji .

okupile posleratne izbeglice koje su iz svojih zemalja bile proterane revolucijama, a kod kuće su ih spremno denacionalizovale pobedničke vlade. Ovoj grupi pripadaju, po hronološkom redu, milioni Rusa, stotine hiljada Jermena, hiljade Mađara, stotine hiljada Nemaca i više od pola miliona Španaca da nabrojimo samo važnije kategorije. Ponašanje njihovih vlada danas izgleda kao prirodna posledica građanskog rata, ali su u to vreme masovne denacionalizacije bile nešto potpuno novo i nepredviđeno. Te države su sebi dopuštale državnu strukturu koja, ako još nije bila potpuno totalitarna, u najmanju ruku ne bi trpela bilo kakvu opoziciju i radije bi izgubila svoje građane nego što bi štitila ljude sa različitim pogledima. Štaviše, otkrile su, a to je bilo skriveno istorijom nacionalnog suvereniteta, da suvereniteti susednih zemalja mogu doći u poguban sukob ne samo u ekstremnim slučajevima rata, već i u miru. Sada je postalo jasno da je pun nacionalni suverenitet bio moguć samo dok je postojala zajednica evropskih nacija; jer ona je bila taj duh neorganizovane solidarnosti i slaganja koji je sprečavao svaku vladu da upotrebi svoju punu suverenu vlast. Teoretski, u sferi međunarodnog prava, uvek je važilo da suverenitet nigde nije apsolutniji nego u stvarima emigracije, naturalizacije, nacionalnosti i izgona ;[23] zapravo su, međutim, nacionalni suvereniteti kočili praktično razmišljanje i prećutno priznavanje zajedničkih interesa, sve do uspona totalitarnih režima. Čovek skoro pada u iskušenje da stepen totalitarne infekcije meri stepenom do kojeg su određene vlade koristile svoje suvereno pravo denacionalizacije (i bilo bi dosta interesanto otkriti da je Musolinijeva Italija bila prilično nesklona da svoje izbeglice tretira na taj način).[24] Ali istovremeno treba imati na umu da skoro nijedna zemlja na kontinentu između dva rata nije uvela novi zakon koji bi, čak i ako ona nije ekstenzivno primenjivala ovo pravo, uvek bio formulisan tako da joj dozvoli da se u svakom zgodnom momentu reši velikog broja stanovnika. [25]

[23] Lawrence Preuss, La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques , u *Revue Interantional Français du Droit des Gens,* 1937, Vol. IV, Nos. 1,2,3.

[24] Izgledalo je da italijanski zakon iz 1926. protiv zloupotrebe emigracije nagove tava mere denaturalizacije protiv izbeglica antifa ista; međutim, posle 1929. denaturalizaciona politika bila je napu tena i uvedene su fa ističke organizacije u inostranstvu. Od 40 000 članova *Unione Populare Italiana* u Francuskoj su barem 10 000 bili autentične antifa ističke izbeglice, ali samo 3 000 je bilo bez paso a. Vidi Simpson, *op. cit.,* p. 122 ff.

[25] Prvi zakon tog tipa bila je francuska ratna mera 1915. uperena samo protiv naturalizovanih građana neprijateljskog porekla koji su zadržali svoju originalnu nacionalnost; Portugalija je oti la mnogo dalje u dekretu 1916. koji je automatski denaturalizovao sve osobe rođene od oca Nemca. Belgija je 1922. izdala zakon koji ukida naturalizaciju licima koja su tokom rata počinila dela protiv naroda, a reafirmi e je novim dekretom 1934. koji u karakteristično nejasnom maniru toga vremena govori o osobama *manquant gravement leurs devoirs de citoyen belge* . U Italiji su od 1926. mogle biti denaturalizovane sve osobe koje ne zaslužuju italijansko državljanstvo ili su pretnja javnom redu. Egipat i Turska su 1926. odnosno 1928. izdale zakone po kojima mogu biti denaturalizovani ljudi koji su

Nijedan paradoks savremene politike nije ironičniji od protivrečnosti između napora dobronamernih idealista koji su tvrdoglavo zahtevali da se ova ljudska prava koja su uživali jedino građani najnaprednijih i najcivilizovanijih zemalja, nazovu neotuđivim, i situacije samih obespravljenih. Njihova situacija se isto tako konstantno pogoršavala otkad je internirski logor pre Drugog svetskog rata više izuzetak nego pravilo za lica bez državljanstva postao rutinsko rešenje pitanja boravka raseljenih lica.

Čak se i terminologija koja se primenjivala na ljude bez državljanstva pogoršala. Termin bez državljanstva makar je stavljao na znanje činjenicu da su te osobe izgubile zaštitu svoje vlade i da traže međunarodne sporazume za čuvanje svog zakonskog statusa. Posleratni termin raseljena lica izmišljen je u toku rata sa hitnim ciljem da se mogućnost da neko nema državljanstvo jednom zauvek ukine tako što će se ignorisati taj status. Nepriznavanje da neko nema državljanstvo je uvek značilo repatrijaciju, to jest, deportaciju u zemlju porekla, koja ili odbija da prizna budućeg repatriranog kao građanina, ili, naprotiv, želi njegovo hitno vraćanje radi kažnjavanja. Pošto su se netotalitarne zemlje, uprkos svojim lošim namerama nadahnutim ratnom klimom, generalno plašile masovne repatrijacije, broj ljudi bez državljanstva dvadeset godina posle završetka rata veći je no ikada. Odluku političara da problem ljudi bez državljanstva reše time što će tu mogućnost ignorisati pokazuje i nedostatak bilo kakvih pouzdanih statistika o tom predmetu. Jedno se, međutim, zna: dok ima milion priznatih ljudi bez državljanstva, ima više od pedeset miliona takozvanih *de facto* bez državljanstva; i dok relativno bezazlen problem ljudi koji su *de jure* bez državljanstva povremeno dođe na dnevni red međunarodnih konferencija, sama suština činjenice da postoje ljudi bez državljanstva, što je identično sa izbegličkim pitanjem, jednostavno se ne pominje. Još gore, broj ljudi koji su potencijalno bez državljanstva neprestano raste. Pre prošlog rata samo su totalitarne diktature lišavale državljanstva one koji su bili državljani po rođenju; sada smo dostigli tačku na kojoj, na primer, čak i slobodne demokratske države kao što su Sjedinjene Države, ozbiljno razmišljaju da liše državljanstva rođene Amerikance koji su komunisti. Zloslutni aspekt ovih mera je što one izgledaju potpuno bezazleno. Ipak, da bi shvatio prave implikacije nemanja državljanstva, čovek treba samo da se seti nastojanja nacista da sve Jevreje i pripadnike negermanskih nacionalnosti liše državljanstva ili pre ili barem

---

bili pretnja javnom redu. Francuska je pretila denaturalizacijom onim svojim građanima koji su počinili dela protivna interesima Francuske (1927). Austrija 1933. može da li i austrijske nacionalnosti svakog svog građanina koji služi ili učestvuje u inostranstvu u akcijama neprijateljskim prema Austriji. Nemačka, konačno, 1933. neposredno sledi različite ruske nacionalne dekrete od 1921, tvrdeći da se sve osobe koje prebivaju u inostranstvu mogu po volji li iti nemačke nacionalnosti.

na dan deportovanja [25a] (za nemačke Jevreje takav dekret nije bio potreban, jer je u Trećem rajhu postojao zakon prema kome svi Jevreji koji su napustili teritoriju uključujući, naravno, one deportovane u Poljsku u logor automatski gube državljanstvo). Prva velika šteta naneta nacionalnim državama kao rezultat dolaska stotina hiljada ljudi bez državljanstva bila je što je ukinuto pravo azila, jedino pravo koje je ikada figuriralo kao simbol prava čoveka u sferi međunarodnih odnosa. Njegova duga i svetla istorija datira unazad do samih početaka regulisanog političkog života. Od davnih vremena to pravo je štitilo i izbeglicu i zemlju izbeglištva od situacija u kojima bi ljudi bili prisiljeni da stanu izvan zakona ukoliko se neke okolnosti otrgnu njihovoj kontroli. To je bio jedini moderni ostatak srednjovekovnog principa *quid quid est in territorio est de territorio*, jer je u svim drugim slučajevima moderna država bila sklona da štiti svoje građane izvan sopstvenih granica i da bude sigurna, putem uzajamnih ugovora, da oni i dalje potpadaju pod zakone svoje zemlje. Ali iako je pravo azila nastavilo da funkcioniše u svetu organizovanom u nacionalne države i, u pojedinim slučajevima, čak preživelo oba svetska rata, osećalo se da je ono anahronizam i da je u sukobu sa međunarodnim pravima države. Zato se ono ne može naći u pisanom zakonu, ni u jednom ustavu ili međunarodnom dogovoru, a Sporazum Lige naroda čak ga i ne spominje. [26] Ono deli, u ovom pogledu, sudbinu Prava čoveka, koja takođe nisu nikada postala zakon, već su životarila u senci, kao apel u pojedinim izuzetnim slučajevima za koje normalne legalne institucije nisu marile. [27]

[25a] Citat je uzet iz naredbe *hauptšturmfirera* Danekera datirane 10. marta 1943, i odnosi se na deportaciju 5 000 Jevreja iz Francuske, kvota za 1942 . Ovaj dokument (fotokopija u *Centre de Documentation Juive* u Parizu) deo je Nuremberg Documents No. RF 1216. Identični aranžmani bili su napravljeni za bugarske Jevreje. *Ibidem,* relevantan memorandum L. R. Wagnera, datiran 3. aprila 1943, document NG 4180.

[26] S. Lawford Childs (*op. cit.)* istražuje činjenicu da Ugovor Lige nije sadržao član za političke izbeglice, nikakav izlaz za azilante . Najskoriji poku aj Ujedinjenih nacija da, barem za malu grupu lica bez državljanstva takozvanih *de jure* lica bez državljanstva izdejstvuju pobolj anje legalnog statusa bio je samo puki gest; naime, pokušaj da se skupe predstavnici najmanje dvadeset država, ali sa eksplicitnim uveravanjem da učestvovanje na takvoj konferenciji ne bi nametalo bilo kakve obaveze. Čak i pod tim uslovima, ostalo je izuzetno sumnjivo da li konferencija može da se sazove. Vidi vesti u *New York Times*, October 17, 1954. p. 9.

[27] Jedini čuvari prava na azil bilo je nekoliko udruženja čiji je poseban cilj bio za tita ljudskih prava. Najvažnije od njih, *Ligue des Droits de l Homme* koju je podržavala Francuska, sa ograncima u svim demokratskim evropskim zemljama, pona ala se kao da je jo uvek bilo samo pitanje spasavanja pojedinaca progonjenih zbog političkih uverenja i aktivnosti. Tvrdnja, bespredmetna već kod miliona ruskih izbeglica, postala je jednostavno apsurdna za Jevreje i Jermene. Liga nije bila ni ideolo ki ni administrativno opremljena da se nosi sa novim promblemima. Po to nije htela da se suoči sa novom situacijom, posrnula je u funkcije koje je mnogo bolje ispunjavalo bilo koje od dobrotvornih dru tava koje su osnovale same izbeglice uz pomoć svojih sunarodnika. Kada su Prava čoveka postala predmet naročito neefikasne dobrotvorne organizacije, ideja ljudskih prava, prirodno, bila je jo vi e diskreditovana.

Drugi veliki šok koji je evropski svet pretrpeo dolaskom izbeglica[28] bilo je to što je shvatio da ih se ne može osloboditi ili ih pretvoriti u pripadnike nacije zemlje koja ih je primila. Od početka su se svi slagali da postoje samo dva načina za rešavanje ovog problema: repatrijacija ili naturalizacija.[29] Kada je primer prvih talasa ruskih i jermenskih izbeglica dokazao da nijedan od tih načina ne daje nikakve opipljive rezultate, zemlje izbeglištva su jednostavno odbile da priznaju status bez državljanstva pri svim kasnijim dolascima, čineći na taj način situaciju izbeglica još nepodnošljivijom.[30] S gledišta zainteresovanih vlada bilo je sasvim razumljivo što su stalno podsećale Ligu naroda da (njen) rad na izbeglicama mora što pre da se okonča ;[31] imale su mnogo razloga da se plaše da ljudi izbačeni iz starog trojstva država-narod-teritorija, koje je još uvek činilo osnov evropske organizacije i političke civilizacije, predstavljaju samo početak sve većeg pokreta, samo prvu kap okeana koji se stalno širi. Bilo je očigledno, i Evijanska konferencija 1938. je čak priznala da su svi nemački i austrijski Jevreji potencijalno bez državljanstva; i bilo je sasvim prirodno da će zemlje sa manjinama biti ohrabrene nemačkim primerom da pokušaju da upotrebe iste metode da se oslobode nekog od svog manjinskog stanovništva.[32] Među manjinama su Jevreji i Jermeni snosili naj-

[28] Mnogi pravnici trudili su se da pojednostave problem tvrdeći da postoji razlika između lica bez državljanstva i izbeglice tako to su podržavali stav da je status lica bez državljanstva karakterističan po činjenici da ono nema nikakvu nacionalnost, dok je status izbeglice određen time to je ona izgubila diplomatsku za titu (Simpson, *op. cit*., p. 4).

[29] Najironičniju formulaciju ovog op teg očekivanja dao je R. Yewdall Jermings, Some International Aspects of the Refugee Question , *British Yearbook of International Law,* 1939; Status izbeglice, naravno nije stalan. Cilj je da se on oslobodi tog statusa to je moguće pre, ili repatrijacijom ili naturalizacijom u zemlji izbegli tva.

[30] Samo su Rusi, u svakom smislu aristokratija naroda bez državljanstva, i Jermeni koji su asimilovani u ruski status, uop te zvanično priznati kao lica bez državljanstva , stavljeni pod za titu Nansenske kancelarije Lige naroda, a date su im i putne isprave.

[31] Childs, *op. cit*. Razlog ovog očajničkog poku aja brzog izvr enja bio je strah svih vlada da bi čak i najmanji pozitivan gest mogao ohrabriti zemlje da se oslobode svojih neželjenih ljudi i da bi mogli emigrirati mnogi koji bi inače ostali u svojim zemljama čak i pri ozbiljnom uskraćivanju prava (Louise W. Holborn, The Legal Status of Political Refugees 1920-1938 , *American Journal of Interantional Law*, 1938).

Vidi takođe Georges Mauco (u *Esprit*, 7e anné, 82, July 1939, p. 590): Asimilacija nemačkih izbeglica u status ostalih izbeglica o kojima je vodila računa Nansenska kancelarija prirodno bi bila najjednostavnije i najbolje re enje za same nemačke izbeglice. Ali vlade nisu želele da ire privilegije već dodeljene novoj kategoriji izbeglica čiji je broj, tavi e, pretio da će rasti u beskraj.

[32] Broju od 600 000 Jevreja u Nemačkoj i Austriji koji su 1938. bili potencijalno bez državljanstva moraju se dodati Jevreji iz Rumunije (Predsednik rumunske Federalne komisije za manjine, profesor Dragomir, upravo je bio svetu objavio predstojeću reviziju državljanstva svih rumunskih Jevreja) i Poljske (čiji je ministar spoljnih poslova Bek zvanično izjavio da Poljska ima milion Jevreja vi ka). Vidi Simpson, *op. cit*., p. 235.

veći rizik i uskoro je većina njih zaista i izgubila državljanstvo; oni su takođe dokazali i da manjinski ugovori ne nude nužno zaštitu, već da isto tako mogu da posluže kao instrument da bi se izdvojile izvesne grupe za eventualni izgon.

Skoro isto tako zastrašujuća kao ove nove opasnosti koje su izrastale iz starih evropskih neuralgičnih tačaka, bila je potpuno nova vrsta ponašanja svih evropskih nacionalnosti u ideološkim borbama. Ne samo da su ljudi bili proterani iz zemlje i oduzeto im državljanstvo, već se sve više osoba iz svih zemalja, uključujući zapadne demokratije, dobrovoljno borilo u stranim građanskim ratovima (nešto što je do tada učinilo samo nekoliko idealista i avanturista) čak i kada je to značilo da se odsecaju od svojih nacionalnih zajednica. Lekcija španskog građanskog rata je bila jedan od razloga što su se vlade tako uplašile internacionalnih brigada. Stvari ne bi bile baš toliko loše da je to značilo da se ljudi ne drže čvrsto uz svoju nacionalnost i da su eventualno spremni da budu asimilovani u drugu nacionalnu zajednicu. Ali uopšte nije bilo tako. Ljudi bez državljanstva su već pokazali iznenađujuću tvrdoglavost u zadržavanju svoje nacionalnosti; izbeglice su u svakom smislu predstavljale izdvojene manjine koje često nisu marile da budu naturalizovane, i nikada se nisu povezivale, kao što su manjine povremeno činile, radi odbrane zajedničkih interesa.[33] Internacionalna brigada bila je organizovana u nacionalne bataljone u kojima se Nemcima činilo da se bore protiv Hitlera, a Italijanima protiv Musolinija, baš kao što se nekoliko godina kasnije, u pokretu otpora, španskim izbeglicama činilo da se bore protiv Franka kada su pomagali Francuzima protiv Višija. Ono čega su se evropske vlade toliko plašile u ovom procesu

[33] Te ko je odlučiti ta ide prvo, nevoljnost nacionalnih država da naturalizuju izbeglice (praksa naturalizacije postala je sve restriktivnija a praksa denaturalizacije sve uobičajenija dolaskom izbeglica) ili nevoljnost izbeglica da prihvate drugo državljanstvo. U zemljama sa značajnim manjinskim stanovni tvom, kao što je Poljska, izbeglice (Rusi i Ukrajinci) su imale krajnju tendeciju da se asimiluju u manjine a da ipak ne traže poljsko državljanstvo. (Vidi Simpson, *op. cit*., p. 364.)

Pona anje poljskih izbeglica je sasvim karakteristično. Nansenski paso opisuje svoga nosioca kao *personne d origine russe*, jer se niko ne bi usudio da ruskom *émigré* kaže da je on bez nacionalnosti i sumnjive nacionalnosti . (Vidi Marc Vichniac, Le Statut International des Apatrides u *Recueil des Cours de l Académie de Droit International*, Vol. XXXIII, 1933). Poku aj da se sva lica bez državljanstva snabdeju jednoobraznim ličnim kartama o tro su osporavali nosioci nansenskog paso a, koji su tvrdili da je njihov paso bio znak zakonskog priznavanja njihovog čudnog statusa . (Vidi Jermings, *op. cit.)* Pre izbijanja rata čak su izbeglice iz Nemačke bile daleko od toga da žude da se stope sa masom lica bez državljanstva, već su vi e volele opis *réfugié provenant d Allemagne* sa zadržavanjem nacionalnosti.

Mnogo uverljivije nego žalbe evropskih zemalja zbog te koća asimilovanja izbeglica su tvrdnje s druge strane Okeana koje se slažu sa navedenim stavom da su od svih klasa evropskih useljenika najteži za asimilovanje Južni, Istočni i Srednji Evropljani . (Vidi Canada and the Doctrine of Peaceful Changes , edited by H. F. Angus u *International Studies Conference: Demographic Questions: Peaceful Changes,* 1937, p. 75-76).

jeste da za nove ljude bez državljanstva nije više moglo da se kaže da su nejasne i sumnjive nacionalnosti (*de nationalité indéterminé*). Iako su zadržali svoje državljanstvo, oni nisu više imali nikakvih veza ili lojalnosti prema zemlji svoga porekla, a iako nisu identifikovali svoju nacionalnost sa vidljivom, punopravnom vladom, zadržali su jaku vezanost za svoju nacionalnost. Nacionalne frakcije i manjine, bez dubokih korena na svojoj teritoriji i bez lojalnosti ili ikakvog odnosa prema državi, prestale su da budu samo karakteristika Istoka. One su se do sada infiltrirale, kao izbeglice i lica bez državljanstva, u starije nacionalne države Zapada.

Prave nevolje su nastale čim su oprobana dva priznata leka, repatrijacija i naturalizacija. Repatriacione mere su prirodno propale kad nije bilo zemlje u koju bi ovi ljudi mogli biti deportovani. Nisu propale iz obzira prema osobi bez državljanstva (kao što je možda danas slučaj kada sovjetska Rusija traži svoje bivše građane a demokratske zemlje moraju da ih štite od repatrijacije koju ovi ne žele); i ne zbog humanih osećanja prema delu zemalja koje su bile preplavljene izbeglicama; već zato što se ni zemlja porekla niti ijedna druga nisu složile da prihvate lica bez državljanstva. Izgledalo bi da je sama zabrana deportacije lica bez državljanstva trebalo da spreči njihovo proterivanje od strane vlade; ali pošto je čovek bez države bio anomalija za koju nema odgovarajuće fioke u okviru opšteg zakona [34] po definiciji izvan zakona on je bio potpuno u milosti policije, koja sama nije mnogo brinula što će počiniti nekoliko ilegalnih dela da bi olakšala zemlji teret *indésirables*. [35] Drugim rečima, država, insistirajući na svom suverenom pravu izgona, bila je naterana ilegalnom prirodom statusa ljudi bez državljanstva na nešto što je zapravo ilegalan čin. [36] Ona je krijumčarila svoje proterane ljude bez državljanstva u okolne zemlje, s

[34] Jermings, *op. cit.*

[35] Cirkularno pismo holandskih vlasti (7. maj 1938) otvoreno smatra svaku izbeglicu kao nepoželjnog tuđinca i defini e izbeglicu kao tuđinca koji je napustio svoju zemlju pod pritiskom okolnosti . Vidi L Emigration, Problme Revolutionnaire u *Esprit*, 7e année, No. 82, July, 1939, p. 602.

[36] Lawrence Preuss, *op. cit.*, opisuje irenje ilegalnosti na sledeći način: Početni ilegalni čin denacionalizacije vlade... stavlja zemlju izgnanstva u položaj nekoga ko je povredio međunarodni zakon, jer njene vlasti vr e nasilje nad zakonom zemlje u koju je lice bez državljanstva prognano. Ova druga zemlja, zauzvrat, ne može da ga odbaci... osim vr eći nasilje nad... zakonom treće zemlje... [Lice bez državljanstva se nalazi pred sledećom alternativom]: ili ono vr i nasilje nad zakonom zemlje u kojoj boravi... ili vr i nasilje nad zakonom zemlje u koju je proterano.

Ser John Fischer Williams (Denationalisation , *British Year Book of Interantional Law*, VII, 1927) zaključuje iz ove situacije da je denacionalizacija suprotna međunarodnom pravu; ipak je na *Conférence pour la Codification du Droit International* u Hagu 1930. samo finska vlada ostala pri tome da li avanje nacionalnosti ... nikada ne treba da predstavlja kaznu... niti treba da bude izrečeno da bi se nepoželjnog lica re ilo putem proterivanja .

tim što su ove uzvraćale istom merom. Idelno rešenje repatrijacije, krijumčarenje izbeglica nazad u zemlju njegovog porekla, uspelo je samo u nekoliko istaknutih primera, delom zbog toga što su netotalitarnu policiju još uvek kočili nekoliki ostaci etičkih shvatanja, delom zato što je izgledalo da će lica bez državljanstva biti prokrijumčarena nazad iz svoje domaće zemlje kao i iz bilo koje druge i, na kraju, ali ne najmanje važno, zato što je taj promet u celini mogao da se odvija samo sa okolnim zemljama. Posledice ovog krijumčarenja bile su sitni ratovi između policije i graničara, koji nisu baš doprinosili dobrim međunarodnim odnosima, i nagomilavanje zakonskih odrednica za ljude bez državljanstva koji su, uz pomoć policije jedne zemlje, ilegalno prešli na teritoriju druge.

Svaki pokušaj međunarodnih konferencija da uspostave nekakav legalan status za ljude bez državljanstva propao je jer nikakvi dogovori nisu mogli da zamene teritoriju na koju tuđin, u okviru postojećeg zakona, mora biti deportovan. Sve diskusije o problemima izbeglica vrtele su se oko jednog pitanja: Kako opet ozakoniti deportaciju izbeglica? Nisu Drugi svetski rat i DP-logori bili neophodni da bi se pokazalo da je jedina praktična zamena za nepostojeću domovinu internirski logor. Zaista, još tridesetih godina to je bila jedina zemlja koju je svet mogao da ponudi ljudima bez državljanstva. [37]

Naturalizacija se, s druge strane, pokazala takođe kao promašaj. Ceo sistem naturalizacije evropskih zemalja raspao se suočen sa ljudima bez državljanstva, i to iz istih razloga iz kojih je bilo ukinuto pravo na azil. Suštinski je naturalizacija bila privezak zakonodavstva nacionalne države koje je računalo samo sa pripadnicima nacionalnosti , ljudima rođenim na njegovoj teritoriji i državljanima po rođenju. Naturalizacija je bila potrebna u izuzetnim slučajevima, za pojedince koje su okolnosti mogle da dovedu na stranu teritoriju. Ceo proces je propao kada se pojavilo pitanje masovnog podnošenja prijava za naturalizaciju; [38] čak i sa čisto administrativne tačke, nijedna evropska državna služba ne može da rukovodi tim problemom. Umesto naturalizovanja makar malog dela pridošlica, zemlje su počele da poništavaju ranije naturalizacije, delom zbog opšte panike, a delom zato što je veliki broj pridošlica zapravo promenio uvek dra-

[37] Po to je do ao do tužnog zaključka da je stvarna te koća oko primanja izbeglica to to ako na lo e izađe... nema načina da se nje re i , Childs, *op. cit.,* predlaže tranzitne centre u koje bi izbeglice mogle biti vraćene čak i iz inostranstva, koji, drugim rečima, treba da zamene domovinu u svrhe deportacije.

[38] Dva pirmera masovne naturalizacije na Bliskom Istoku bila su čisti izuzeci: u jednom se radi o grčkim izbeglicama iz Turske, koje je grčka vlada u celini naturalizovala 1922. jer je to zapravo bila stvar repatrijacije grčke manjine a ne stranih građana; druga se tiče jermenskih izbeglica iz Turske u Siriju, Liban i druge ranije turske zemlje, to jest, stanovni tva koje je na Bliskom Istoku imalo zajedničko državljanstvo.

gocenu poziciju naturalizovanih građana zajedničkog porekla.[39] Ukidanje naturalizacije ili uvođenje novih zakona koji su očigledno utrli put novoj denaturalizaciji[40] uništili su ono malo poverenja koje su izbeglice možda imale u mogućnost prilagođavanja novom normalnom životu; ako je asimilacija u novu zemlju nekada izgledala pomalo podla ili nelojalna, sada je jednostavno bila besmislena. Razlika između naturalizovanog državljanina i stanovnika bez države nije bila dovoljno velika da opravda podnošenje ikakve muke, pošto je prvi često bio lišen važnih građanskih prava i u svakom trenutku su mu pretili sudbinom ovog drugog. Naturalizovane osobe su bile široko prihvaćene u statusu običnih tuđina, a pošto su naturalizovani već izgubili svoje prvobitno državljanstvo, ove su mere jednostvno drugu grupu plašile apatridstvom.

Bilo je skoro žalosno gledati kako su bespomoćne bile evropske vlade, uprkos svesti o opasnosti od apatridstva po etablirane legalne institucije i uprkos svim svojim naporima da zaustave tok događaja. Eksplozivni događaji nisu više bili potrebni. Čim je jedan broj ljudi bez državljanstva bio primljen u inače normalnu zemlju, apatridstvo se širilo kao zarazna bolest. Nisu samo naturalizovani građani bili u opasnosti od vraćanja na status ljudi bez državljanstva, već su se životni uslovi za sve tuđine znatno pogoršali. Tridesetih godina je postajalo sve teže da se pravi jasna razlika između izbeglica bez državljanstva i normalno naseljenih tuđinaca. Čim je vlada pokušala da iskoristi svoje pravo i da repatrira nastanjenog tuđinca protiv njegove volje, on je dao sve od sebe da nađe utočište u apatridstvu. Tokom Prvog svetskog rata tuđinci pripadnici nekog neprijateljskog naroda su već otkrili prednosti apatridstva. Ali ono što je tada bilo lukavstvo pojedinaca koji su našli rupu u zakonu, sada je postalo instinktivna reakcija masa. Francuska, zemlja sa najvećim prilivom imigranata u Evropi,[41] naučila je svoje tuđine lekciju o nemanju državljanstva koju oni nisu od-

[39] Tamo gde je talas izbeglica na ao pripadnike iste nacionalnosti već nastanjene u zemlji u koju su se oni useljavali kao to je bio slučaj sa Jermenima i Italijanima u Francuskoj, na primer, a sa Jevrejima svuda izvesno nazadovanje nastupilo je u asimilaciji onih koji su tamo bili duže. Jer njihova pomoć i solidarnost mogli su biti mobilisani samo pozivanjem na prvobitnu nacionalnost koja im je bila zajednička sa prido licama. Ta stvar je bila od neposrednog interesa za zemlje preplavljene izbeglicama, ali zemlje koje su bile nesposobne ili nevoljne da im pruže direktnu pomoć ili pravo na rad. U svim tim slučajevima nacionalna osećanja starije grupe pokazala su se kao jedan od glavnih činilaca da se izbeglice uspe no skuće (Simpson, *op. cit*., pp. 45-46), ali su pozivanjem na takvu nacionalnu svest i solidarnost zemlje-primaoci prirodno povećale broj neasimilovanih tuđinaca. Da uzmemo jedan naročito zanimljiv primer, 10 000 italijanskih izbeglica bilo je dovoljno da neograničeno odlože asimilaciju skoro milion italijanskih imigranata u Francuskoj.

[40] Francuska vlada, koju su sledile druge zapadne zemlje, uvodila je tokom tridesetih sve veći broj restrikcija za naturalizaciju građana: oni su bili eliminisani iz izvesnih profesija na do deset godina po naturalizaciji, nisu imali politička prava, itd.

[41] Simpson, *op. cit.,* p. 289.

mah zaboravili, tako što je regulisala haotičnu berzu rada pozivajući strane radnike dok je za njima imala potrebe i deportujući ih u vreme nezaposlenosti i krize. Posle 1935, godine kada je Lavalova vlada izvršila masovnu repatrijaciju, od koje su bili spaseni samo ljudi bez državljanstva, takozvani ekonomski imigranti i druge grupe stranog porekla Balkanci, Italijani, Poljaci i Španci spleli su se sa talasima izbeglica u čvor koji više nije mogao da se razmrsi.

Mnogo gore od štete koju su apatridi naneli drevnoj i neophodnoj razlici između pripadnika nacije i stranaca, kao i suverenim pravima država u stvarima nacionalnosti i izgona, bila je šteta po samu strukturu legalnih nacionalnih institucija, jer je sve veći broj stanovnika morao da živi izvan jurisdikcije ovih zakona a bez zaštite bilo kog drugog. Lice bez državljanstva, prava naseljavanja i bez prava na rad moralo je naravno stalno da krši zakon. Ono je bilo izloženo kazni zatvora a da nikada nije počinilo zločin. Štaviše, celokupna hijerarhija vrednosti koja je spadala u civilizovane zemlje bila je u njegovom slučaju preokrenuta. Pošto je on bio anomalija za koju opšti zakon nije bio predviđen, za njega je bolje bilo da postane anomalija koju je zakon predvideo, kriminalac.

Najbolji kriterijum za prosuđivanje da li je neko bio nateran da prekrši zakon jeste pitanje da li je on imao koristi od počinjenog zločina. Ako postoji verovatnoća da će mala krađa poboljšati naš zakonski položaj, makar privremeno, možemo biti sigurni da nas lišavaju ljudski prava. Jer tada kriminalni prestup postaje najbolja prilika za postizanje neke vrste ljudske jednakosti, čak i ako se smatra izuzetkom od pravila. Važna je činjenica da ovaj izuzetak potpada pod zakon. Čak i osoba bez državljanstva neće kao kriminalac biti tretirana gore od drugog kriminalca, to jest, biće tretirana kao svi drugi. Samo kao prekršilac zakona apatrid može da stekne njegovu zaštitu. Dok traju suđenja i kazna, biće bezbedan od samovolje policije, protiv koje nema advokata i tužbi. Isti čovek koji je juče bio u zatvoru samo zbog toga što postoji na svetu, koji nije imao nikakva prava i koji je živeo pod pretnjom deportacije, i koji je bez izricanja kazne i bez suđenja oteran u neku vrstu internacije zato što je pokušao da radi i da zaradi za život, može da postane skoro punopravni građanin zbog malog lopovluka. Čak i ako je bez dinara, sada može da dobije advokata, da se žali na svoje tamničare, i biće saslušan s poštovanjem. On nije više svetski šljam, već dovoljno važan da ga informišu o svim detaljima zakona po kojem će mu suditi. On je postao uvažena osoba. [42]

42 U praktičnom smislu, svaka izrečena presuda imala bi manje posledice u poređenju sa naredbom za izgon, ukidanjem dozvole za rad ili sa dekretom kojim se čovek alje u internirski logor. Japano-amerikanac sa zapadne obale koji je bio u zatvoru kada je vojska naredila interniranje svih Amerikanaca japanskog porekla ne bi bio primoran da likvidira svoj posed po suvi e niskoj ceni; ostao bi upravo tamo gde je, imao bi kao tit advokata koji bi branio

Mnogo nepouzdaniji i mnogo teži put za uzdizanje od nepriznate anomalije do statusa priznatog izuzetka je postati genije. Baš kao što zakon zna samo jednu razliku između ljudskih bića, razliku između nekriminalca i anomalnog kriminalca, tako konformističko društvo priznaje samo jedan oblik nepopustljivog individualizma, genija. Evropsko buržoasko društvo je želelo da genije ostane izvan ljudskih zakona, da bude neka vrsta čudovišta čija je glavna društvena funkcija da izaziva uzbuđenje i nije bilo važno što je on zapravo izvan zakona. Štaviše, gubitak državljanstva nije ljude lišavao samo zaštite, već i svakog jasno uspostavljenog, zvanično priznatog identiteta, činjenica koju su vrlo jasno simbolizovali njihovi grozničavi napori da dobiju bar krštenicu od zemlje koja ih je denacionalizovala; jedan od njihovih problema bio je rešen kada su postigli stepen razlikovanja koji će čoveka spasti iz ogromne i bezimene gomile. Samo će slava eventualno odgovoriti na ponovljene žalbe izbeglica svih društvenih slojeva da niko ovde ne zna ko sam ja ; i istina je da su šanse slavnog izbeglice poboljšane baš kao što pas sa imenom ima više šanse da preživi od psa lutalice koji je samo pas uopšte.[43]

Nacionalna država, nesposobna da pod zakon stavi one koji su izgubili zaštitu nacionalne vlade, prebacuje celu stvar na policiju. To je bilo prvi put da je policija u Zapadnoj Evropi dobila vlast da radi po svome, da direktno vlada ljudima; u jednoj sferi javnog života ona više nije bila instrument koji sprovodi i ojačava zakon, već je postala vlast nezavisna od vlade i ministara.[44] Njena snaga i njena emancipacija od zakona i vlade rasle su proprocionalno sa prilivom izbeglica. Što je veći bio broj ljudi konkretno ili potencijalno bez državljanstva u odnosu na ukupno stanovništvo u predratnoj Francuskoj on je dostigao 10 procenata to je veća bila opasnost od postepenog preobražaja dotične zemlje u policijsku državu.

Ne treba ni naglašavati da su totalitarni režimi, gde je policija došla do vrhunca vlasti, posebno žudeli da konsoliduju ovu snagu putem dominacije nad širokim grupama ljudi koje su se, bez obzira na prekršaje koje su počinili pojedinci, u svakom slučaju nalazili izvan granica zakona. U na-

---

njegove interese; a ako je bio te sreće da bude osuđen na dugo, mogao bi da se pravo i mirno vrati na svoj prvobitni posao i u profesiju, čak i na posao profesionalnog lopova. Zatvorska kazna mu je garantovala ustavna prava koja ni ta drugo nikakvi protesti i žalbe ne bi mogli da mu pruže u slučaju kad je njegovo pravo građanina dovedeno u sumnju.

[43] Činjenica da je isti princip formiranja elite često delovao u totalitarnim koncentracionim logorima, gde je aristokratija bila sastavljena od većine kriminalaca i nekoliko genija , to jest zabavljača i umetnika, pokazuje koliko je blizak dru tveni položaja tih grupa.

[44] U Francuskoj, na primer, treba zabeležiti da je naredba za proterivanje koja je poticala od policije bila mnogo ozbiljnija od one koju je izdalo samo Ministarstvo spoljnih poslova i da je ministar spoljnih poslova samo u retkim slučajevima mogao da poni ti policijski izgon, dok je suprotna procedura bila često samo pitanje mita. Po ustavu je policija pod autoritetom ministra spoljnih poslova.

cističkoj Nemačkoj su Nirnberški zakoni, praveći razliku između građana Rajha (punopravnih građana) i pripadnika nacionalnosti (drugorazrednih građana bez političkih prava), utemeljili pravac po kome konačno svi pripadnici nacije tuđe krvi mogu zvaničnim dekretom da izgube svoju nacionalnost; jedino je izbijanje rata sprečilo usvajanje odgovarajućeg zakona, koji je već bio detaljno pripremljen. [44a] S druge strane, sve veće grupe ljudi bez državljanstva u netotalitarnim zemljama vodile su jednom obliku bezakonja koji je organizovala policija, i koji je praktično rezultirao koordinacijom* slobodnog sveta i zakonodavstva totalitarnih zemalja. To što su koncentracioni logori konačno bili predviđeni za iste grupe u svim zemljama, čak i ako je bilo značajnih razlika u tretmanu njihovih stanara, bilo je utoliko karakterističnije što je selekcija grupa bila prepuštena isključivo inicijativi totalitarnih režima: ako su nacisti stavili osobu u koncentracioni logor i ako je ona uspešno pobegla, recimo, u Holandiju, Holanđani bi je stavili u internirski logor. Tako je, mnogo pre izbijanja rata, policija u jednom broju zapadnih zemalja, pod izgovorom nacionalne bezbednosti , na sopstvenu inicijativu uspostavila bliske veze sa Gestapom i GPU-om, pa bi se moglo reći da je postojala nezavisna inostrana politika policije. Ta spoljna politika kojom je rukovodila policija funkcionisala je sasvim nezavisno od zvanične vlade; odnosi između Gestapoa i francuske policije nikada nisu bili srdačniji nego u vreme vlade Narodnog fronta Leona Bluma sa izrazitom antinemačkom politikom. Nasuprot vladama, različite policijske organizacije nikada nisu bile preopterećene predrasudama protiv bilo kog totalitarnog režima; informacije i denuncijacije koje su primali od agenata GPU-a bile su im isto tako dobrodošle kao i one od fašističkih i Gestapovih agenata. Oni su znali za eminentnu ulogu policijskog aparata u svim totalitarnim režimima, oni su znali za nji-

[44a] Februara 1938. Rajh i pruski Ministar unutra njih poslova predstavili su nacrt zakona koji se ticao sticanja i oduzimanja nemačke nacionalnosti , a koji je daleko prevazišao Nirnber ke zakone. On je određivao da sva deca Jevreja, Jevreja me ane krvi ili osobe neke druge tuđinske krvi (koja uop te ne bi mogla postati građani Rajha) takođe vi e nemaju pravo na naconalnost čak i ako otac ima nemačku nacionalnost po rođenju . Da se te mere nisu vi e ticale prosto antijevrejskog zakonodavstva, evidentno je iz mi ljenja koje je 19. juna 1939. izrazio ministar pravde: on predlaže da reči Jevrejin i Jevrejin me ane krvi treba, ako je moguće, izbegavati u zakonu, zameniti ih sa osobe tuđinske krvi ili osobe nenemačke ili negermanske */nicht artverwandt/* krvi . Zanimljiv smer u planiranju ove neobične ekspanzije stanovni tva bez državljanstva u nacističkoj Nemačkoj tiče se nahočadi koja su eksplicitno smatrana licima bez državljanstva sve dok se ne obavi ispitivanje njihovih rasnih karakteristika . Ovde je bio namerno revidiran princip po kojem je svaki pojedinac rođen sa neotuđivim pravima koja mu garantuje njegova nacionalnost: svaki pojedinac je rođen bespravan, naime bez državljanstva, osim ako se kasnije ne donesu neke druge odluke.

Originalni dosije koji se tiče nacrta zakona, uključujući mi ljenja svih ministara i vrhovne komande *Vermahta*, može se naći u arhivima *Yidissh Scientific Institute* u Njujorku (G-75).

* vidi objašnjenje termina koordinacija na str. 346.

hov visok društveni položaj i politički značaj i uopšte se nisu trudili da sakriju svoje simpatije. To što su nacisti na kraju naišli na sramno mali otpor od strane policije u zemljama koje su okupirali i što su mogli da organizuju toliko nasilje uz pomoć lokalnih policijskih snaga, barem se delimično ima zahvaliti moćnoj poziciji koju je policija stekla u nesputanoj i samovoljnoj vladavini nad ljudima bez državljanstva i izbeglicama.

I u istoriji nacije manjina i u formiranju naroda bez državljanstva, Jevreji su igrali značajnu ulogu. Oni su bili na čelu takozvanog manjinskog pokreta zbog svoje velike potrebe za zaštitom (merljive jedino sa potrebom Jermena) i zbog odličnih međunarodnih veza, ali pre svega zbog toga što nisu činili većinu ni u jednoj zemlji pa su se zato mogli smatrati kao *minorité par excellence*, to jest, jedina manjina čiji se interesi mogu braniti samo međunarodno garantovanom zaštitom. [45]

Posebne potrebe jevrejskog naroda bile su najbolji izgovor za poricanje tvrdnje da su ugovori bili kompromis između tendencije novih nacija da silom asimiluju tuđe narode *i* između nacionalnosti kojima iz izvesnih razloga nije moglo biti dodeljeno pravo nacionalnog samoodređenja.

Slična okolnost je stavila u prvi plan Jevreje u diskusiji o problemu izbeglištva i apatridstva. Prvi *Heimatlose* ili *apatrides* stvoreni mirovnim ugovorima bili su u najvećem broju Jevreji koji su dolazili iz država-naslednica i nisu bili u stanju ili nisu imali volje da se stave pod zaštitu nove manjine u svojim domovinama. Dok Nemci nisu naterali namačku jevrejsku zajednicu u emigraciju i gubljenje državnosti, ovi nisu činili znatan deo ljudi bez državljanstva. Ali u godinama koje su došle posle Hitlerovog uspešnog istrebljenja nemačkih Jevreja, sve manjinske zemlje su počele da razmišljaju u pravcu ekspatrijacije svojih manjina i bilo je sasvim prirodno da mogu da počnu sa *minorité par excellence*, jedinom nacionalnošću koja zapravo nije imala nikakvu drugu zaštitu osim zaštite manjinskog sistema koji je od tad postao sprdnja.

Primedba da je nemanje državljanstva primarno jevrejski problem[46] bila je izgovor koji su vlade koristile kada su pokušavale da taj problem smire tako što će ga ignorisati. Nijedan od državnika nije bio svestan da se Hitlerovo rešenje jevrejskog problema sastoji u tome da prvo smanji nemačke Jevreje do nepriznate manjine u Nemačkoj, a onda da ih kao bezdržavne ljude odveze preko granica i konačno da ih odasvud sve opet skupi

[45] O ulozi Jevreja u formulisanju Manjinskih ugovora, vidi Macrtney, *op. cit.,* p. 4, 213, 281 i *passim;* David Erdstein, *Le Statut juridique des Minorités en Europe*, Paris, 1932, p. 11 ff. ; Oscar J. Janowsky, *op. cit.*

[46] To ni u kom slučaju nije bio samo hir nacističke Nemačke, iako se samo jedan nacistički autor usudio da to izrazi: Istina je da će izbegličko pitanje nastaviti da postoji čak i kad vi e ne bude jevrejskog pitanja; ali po to Jevreji čine tako visok procenat izbeglica, izbegličko pitanje biće vrlo pojednostavljeno (Kabermann, Das internationale Flüchtlingsproblem , u *Zeitschrift für Politik,* Bd. 29, Heft 3, 1939).

da bi ih otpremio u logore smrti; bila je to rečita demonstracija pred ostatkom sveta kako stvarno da likvidiraju sve probleme koji se tiču manjina i ljudi bez državljanstva. Posle rata je izašlo na videlo da je jevrejsko pitanje, koje se smatralo jedinim nerešivim, bilo zaista rešeno naime, putem kolonizacije a zatim pokoravanja teritorije ali to nije rešilo ni problem manjina ni problem državljanstva. Naprotiv, praktično kao i svi ostali događaji našeg veka, rešenje jevrejskog pitanja samo je proizvelo novu kategoriju izbeglica, Arape, povećavajući time broj ljudi bez državljanstva i bez prava za još 700.000 do 800.000 ljudi. A ono što se dogodilo u Palestini, na veoma maloj teritoriji, sa stotinama hiljada, ponovilo se zatim u Indiji u većem stepenu, gde je obuhvaćeno mnogo miliona ljudi. Od mirovnih ugovora 1919. i 1920. izbeglice i ljudi bez državljanstva zakačili su se kao prokletstvo za sve novoosnovane zemlje na svetu koje su stvorene prema slici nacionalne države.

Za te nove države ovo je prokletstvo rodilo klicu smrtne bolesti. Jer nacionalna država ne može da živi čim se njen princip jednakosti pred zakonom slomi. Bez te zakonske jednakosti, čija je prvobitna namena bila da zameni starije zakone i pravila feudalnog društva, nacija se raspustila u anarhičnu masu privilegovanih i neprivilegovanih pojedinaca. Zakoni koji nisu jednaki za sve vraćaju se pravima i privilegijama, nečemu što protivreči samoj prirodi nacionalnih država. Što je jasniji dokaz njihove nesposobnosti da ljude bez državljanstva tretiraju kao legalne osobe i što se više širi samovoljna uprava policijskim dekretom, to je dražavama teže da se odupru iskušenju da sve građane liše legalnog statusa i da njima vladaju svemoćnom policijom.

II: *Aporije ljudskih prava*

DEKLARACIJA prava čoveka na kraju osamnaestog veka bila je prekretnica u istoriji. To znači ni manje ni više nego da će od sada Čovekova a ne Božija zapovest ili istorijski običaji biti izvor Zakona. Nezavisno od privilegija koje je istorija darivala izvesnim slojevima društva ili izvesnim nacijama, Deklaracija je pokazala emancipaciju čoveka od svakog tutorstva i objavila da je on sada stekao zrelost.

Pored toga, postojala je jedna druga implikacija koje su sastavljači Deklaracije bili samo donekle svesni. Proklamacija ljudskih prava se pominjala i kao neophodna zaštita u novom dobu, gde pojedinci nisu više bili bezbedni u staležima u kojima su bili rođeni, niti su kao hrišaćani bili sigurni u svoju jednakost pred Bogom. Drugim rečima, u novom sekularizovanom i emanicipovanom društvu ljudi više nisu bili sigurni u ova društvena i ljudska prava koja su do tada bila izvan političkog poretka i koja

nisu garantovali vlada i Ustav, već društvene, duhovne i verske sile. Zato je tokom celog devetnaestog veka postojala saglasnost u mišljenju da se na ljudska prava treba pozivati kad god je pojedincima potrebna zaštita protiv novog suvereniteta države i nove samovolje društva.

Pošto su Prava čoveka bila proklamovana kao neotuđiva , nesvodiva i neizvodiva iz drugih prava ili zakona, nije se pozivalo na neki autoritet koji bi ih primenjivao; sam Čovek je bio njihov izvor kao i njihov krajnji cilj. Međutim, nije se mislilo da je potreban bilo kakav poseban zakon za zaštitu tih prava jer se pretpostavljalo da će svi zakoni počivati na njima. Čovek se ukazao kao jedini suveren u pitanjima zakona, kao što je bilo proklamovano da je narod jedini suveren u pitanjima vladanja. Suverenitet naroda (različit od suvereniteta kneza) nije proklamovan po milosti božjoj, već u ime Čoveka, tako da je izgledalo jedino prirodno da će neotuđiva prava čoveka naći garancije i postati neotuđiv deo prava naroda na suverenu vladu.

Drugim rečima, čovek se kao potpuno emancipovano, potpuno izolovano biće koje je u sebi nosilo svoj dignitet bez obraćanja nekom širem, obuhvatnom poretku, pojavio tek kada je ponovo iščezao kao pripadnik jednog naroda. Od početka je u deklaraciju neotuđivih ljudskih prava upleten paradoks time što je ona računala sa apstraktnim ljudskim bićem koje izgleda nigde nije postojalo, jer su čak i divljaci živeli u nekoj vrsti društvenog poretka. Ako plemenska ili neka druga nazadna zajednica nije uživala ljudska prava, to je očigledno bilo zato što kao celina još nije postigla stepen civilizacije, stepen narodnog i nacionalnog suvereniteta, već su je tlačili strani ili domaći despoti. Celo pitanje ljudskih prava, međutim, bilo je ubrzo i nerazmrsivo spleteno sa pitanjem nacionalne emancipacije; izgledalo je da jedino emancipovan suverenitet naroda, sopstvenog naroda može da ih osigura. Iako je čovečanstvo, od Francuske revolucije, bilo zamišljeno kao slika porodice nacija, postepeno je postalo jasno da je narod, a ne pojedinac, bio slika čoveka.

Puna implikacija ovog poistovećivanja prava čoveka sa pravima naroda u evropskom sistemu nacionalnih država izašla je na videlo tek kada se iznanada pojavio velik broj ljudi i naroda čija su elementarna prava toliko malo obezbeđena običnim funkcionisanjem nacionalnih država u sred Evrope kao da su u srcu Afrike. Prava čoveka, konačno, definisana su kao neotuđiva jer se pretpostavljalo da treba da budu nezavisna od svih vlada; ali je ispalo da onog trenutka kad ljudska bića nemaju svoju vladu i moraju da spadnu na svoja minimalna prava, nema nijednog autoriteta da ih zaštiti i da nijedna institucija nije voljna da garantuje za njih. Ili kada je, kao u slučaju manjina, međunarodna zajednica sebi bespravno prisvojila nevladinu vlast, neuspeh je bio očigledan čak i pre nego što su se njene mere potpuno realizovale; nisu se samo vlade manje ili više otvoreno us-

protivile tom zadiranju u njihov suverenitet, već same dotične nacionalnosti nisu priznale nenacionalnu garanciju, bile su nepoverljive prema svemu što nije bila jasno određena podrška njihovim nacionalnim (nasuprot njihovim samo jezičkim, verskim i etničkim) pravima, i više su volele ili da se, kao Nemci i Mađari, okrenu zaštiti nacionalne matične zemlje, ili kao Jevreji, nekoj vrsti nacionalne solidarnosti. [47]

Ljudi bez državljanstva su, kao i manjine, bili uvereni, da je gubitak nacionalnih prava ravan gubitku ljudskih prava, da ovo prvo neizbežno povlači ovo drugo. Što su više bili isključeni iz prava u bilo kakvom obliku, to su više nastojali na reintegraciji u nacionalno, u sopstvenu nacionalnu zajednicu. Ruske izbeglice bile su samo prve koje su insistirale na svojoj nacionalnosti i žestoko su se branile od pokušaja da ih zgrnu sa drugim ljudima bez državljanstva. Posle njih, svaka grupa izbeglica ili raseljenih lica je razvila strasnu, žestoku grupnu svest i zahtevala prava kao i samo kao Poljaci, Jevreji ili Nemci, i tako dalje.

Još gore je bilo što su sva društva osnovana za zaštitu prava čoveka, sve pokušaje da se dođe do novog predloga zakona o ljudskim pravima, podržavale marginalne figure nekoliko stručnjaka za međunarodno pravo bez političkog iskustva ili profesionalni filantropi podržavani nestabilnim sentimentima profesionalnih idealista. Grupe koje su oni formirali, deklaracije koje su izdavali, pokazale su neverovatnu sličnost u jeziku i kompoziciji sa društvima za sprečavanje zlostavljanja životinja. Nijedan državnik, nijedna politička figura od bilo kakvog značaja nikako ih nije mogao uzeti ozbiljno; i nijedna od liberalnih ili radikalnih partija u Evropi nije mislila da je potrebno da u svoj program ugradi novu deklaraciju o ljudskim pravima. Ni pre ni posle Drugog svetskog rata same žrtve se nisu nikada pozivale na ta fundamentalna prava, koja su im tako očigledno uskraćivana pri njihovim mnogim pokušajima da nađu izlaz iz lavirinta bodljikave žice u koji su ih događaji doveli. Naprotiv, žrtve su gajile isti prezir i ravnodušnost kao i aktuelne vlasti prema svakom pokušaju marginalnih društava da ojačaju ljudska prava u bilo kom elementarnom ili opštem smislu.

Neuspeh svih odgovornih osoba da nesreću sve većeg broja ljudi primoranih da žive izvan delokruga svakog opipljivog zakona spoje sa proklamovanim novim ljudskim pravima, svakako nije nastao iz loših namera.

[47] Žalostan primer ovog izuzetnog poverenja u nacionalna prava su pristanak, pre Drugog svetskog rata, skoro 75 procenata nemačke manjine u italijanskom Tirolu da napuste svoje domove i da se nastane u Nemačkoj, dobrovoljna repatrijacija nemačke zajednice u Sloveniji, koja je tamo bila od četrnaestog veka, ili, odmah posle zavr etka rata, jednoglasno odbijanje ponude italijanske vlade za masovnu naturalizaciju jevrejskim izbeglicama u italijanskom deportacionom logoru. Uprkos iskustvu nemačkih naroda između dva rata, bila bi ozbiljna pogre ka tumačiti ovo pona anje jednostavno kao jo jedan primer fanatičnog nacionalističkog osećanja; ti ljudi nisu vi e bili sigurni u svoja osnovna prava ako ih ne titi vlada kojoj oni po rođenju pripadaju. Vidi Eugene M. Kulisher, *op. cit.*

Prava čoveka koja su svečano proklamovale Francuska i Američka revolucija kao novi osnov civilizovanih društava, nikada ranije nisu bila aktivna politička stvar. Tokom devetnaestog veka, na ta prava se pozivalo dosta nemarno, da bi se odbranili pojedinci od sve veće državne vlasti i da bi se ublažila nova društvena nesigurnost koju je izazvala industrijska revolucija. Tada je značenje ljudskih prava poprimilo novu konotaciju: ona su postala standardna parola zaštitnika obespravljenih, neka vrsta dodatnog zakona, pravo izuzetka potrebno za one koji nisu imali ni na šta drugo da spadnu.

Čini se da je očigledno zašto je politička misao devetnaestog veka tretirala koncept ljudskih prava kao neku vrstu pastorčeta i zašto ga nijedna liberalna ili radikalna partija dvadesetog veka, čak i kada je narasla hitna potreba za ojačavanjem ljudskih prava, nije smatrala primerenim za uključivanje u svoj program: očekivalo se da građanska prava to jest najrazličitija prava građana u raznim zemljama otelove i u obliku opipljivih zakona tačno odrede večna Prava čoveka, a za njih same se pretpostavljalo da su nezavisna od državljanstva i nacionalnosti. Sva ljudska bića bila su građani neke vrste državne zajednice; ako se zakoni njihove zemlje ne drže zahteva Prava čoveka, očekivalo se da će ih Prava čoveka promeniti putem zakonodavstva u demokratskim zemljama ili kroz revolucionarnu akciju u despotizmu.

Pokazalo se da se Prava čoveka, zamišljena kao neotuđiva, ne mogu primenjivati čak i u zemljama čiji se ustavi na njima zasnivaju čim su se pojavili ljudi koji više nisu bili državljani nijedne suverene zemlje. Ovoj činjenici, dovoljno uznemiravajućoj po sebi, treba dodati konfuziju koju su stvorili mnogi skorašnji pokušaji da se daju okviri novom predlogu zakona o ljudskim pravima, koji su pokazali da niko nije u stanju da sa bilo kakvom sigurnošću definiše šta ta opšta ljudska prava, za razliku od građanskih prava, zaista jesu. Iako izgleda da se svi slažu da se težak položaj ovih ljudi upravo sastoji u gubitku Prava čoveka, čini se da niko ne zna koja su oni prava izgubili kad su izgubili svoja ljudska prava.

Prvi gutibak koji su obespravljeni pretrpeli bio je gubitak njihovih domova, a to znači gubitak celokupnog društvenog tkiva u kojem su rođeni i u kojem su za sebe uspostavili određeno mesto na svetu. Ne može se reći da ova nesreća nema presedana; u dugom istorijskom pamćenju, prisilne migracije pojedinaca ili celih naroda, iz političkih ili ekonomskih razloga, izgledaju kao svakodnevna zbivanja. Ono što je istorijski nezapamćeno nije gubitak doma, već nemogućnost nalaženja novog. Odjednom, nije bilo mesta na Zemlji gde bi migranti mogli da odu bez najstrožih ograničenja, nije bilo države koja bi ih asimilovala, teritorije gde bi mogli da osnuju novu sopstvenu zajednicu. Ovo, štaviše, nije imalo nikakve veze sa bilo kakvim materijalnim problemom prenaseljenosti; to nije bio problem

prostora već političke organizacije. Niko nije bio svestan da je čovečanstvo, na koje se tako dugo gledalo kao na porodicu nacija, došlo do stepena na kom se svako ko je izbačen iz jedne od tih čvrsto organizovanih zatvorenih zajednica našao izbačen iz porodice svih nacija. [48]

Drugi gubitak koji su obespravljeni pretrpeli bio je gubitak zaštite od strane vlade, a to je uključivalo gubitak legalnog statusa ne samo u svojoj, već u svim zemljama. Recipročni ugovori i međunarodni dogovori ispleli su mrežu preko celog sveta koja omogućava građaninu svake zemlje da ponese sa sobom svoj legalni status bez obzira na to kuda ide (tako da na primer nemački građanin pod nacističkim režimom ne može da sklopi mešovit brak u inostranstvu zbog Nirnberških zakona). Ipak, svako ko tom mrežom više nije obuhvaćen nađe se potpuno van legalnosti (tako su tokom prošlog rata ljudi bez državljanstva obavezno bili u gorem položaju nego tuđinci pripadnici neprijateljskog naroda koje su njihove vlade još uvek indirektno štitile po međunarodnim dogovorima).

Gubitak zaštite vlade nije bez presedana više nego gubitak doma. Civilizovane zemlje jesu nudile pravo azila onima koje su iz političkih razloga proganjale njihove vlade i ova praksa, iako nikada zvanično nije bila inkorporirana u bilo koji ustav, funkcionisala je dosta dobro tokom celog devetnaestog, a čak i u našem veku. Nevolja je nastala kada su nove kategorije progonjenih postale previše brojne da bi se sa njima postupalo po nezvaničnoj praksi određenoj za izuzetne slučajeve. Štaviše, većina se tako mogla kvalifikovati za pravo na azil, koje je implicitno moglo pretpostaviti politička ili verska uverenja koja nisu bila van zakona u zemlji izbeglištva. Nove izbeglice nisu bile progonjene zbog onoga što su uradile ili mislile, već zbog onoga što su bile nepromenljivo rođene u pogrešnoj rasi ili u pogrešnoj klasi ili ih je pozivala na vojnu obavezu pogrešna vlada (kao u slučaju španske republikanske armije). [49]

Što je broj obespravljenih ljudi bio veći, to je veće bilo i iskušenje da se obrati manje pažnje na dela vlade koja proganja nego na status progonjenog. A prva krupna činjenica bila je da ovi ljudi, iako progonjeni pod izvesnim političkim izgovorom, nisu više bili nečija obaveza i slika srama

[48] Nekoliko ansi za reintegraciju, otvorenih novim migrantima, uglavnom se zasnivalo na njihovoj nacionalnosti: panske izbeglice, na primer, bile su do izvesnog stepena dobrodo le u Meksiku. Sjedinjene Države usvojile su ranih dvadesetih sistem kvota po kojem svaka nacionalnost koja je već zastupljena u zemlji dobija, da tako kažemo, pravo da primi jedan broj ranijih sunarodnika proporcionalan njenoj brojnoj zastupljenosti u ukupnom stanovni tvu.

[49] Koliko može biti opasna nevinost sa stanovišta vlade, postalo je veoma jasno kada je, tokom pro log rata, američka vlada ponudila azil svim onim nemačkim izbeglicama kojima je pretio paragraf o ekstradiciji u nemačko-francuskom primirju. Uslov je naravno bio da kandidat dokaže da je učinio ne to protiv nacističkog režima. Broj izbeglica iz Nemačke koji su mogli da ispune ovaj uslov bio je proporcionalno mali, a ti ljudi, sasvim čudno, nisu bili u najvećoj opasnosti.

za progonitelje kao progonjeni tokom cele istorije; nisu ih smatrali aktivnim neprijateljima, a teško da bi oni na to i pretendovali (nekoliko hiljada sovjetskih građana koji su dobrovoljno napustili sovjetsku Rusiju posle Drugog svetskog rata i našli azil u demokratskim zemljama naneli su više štete prestižu Sovjetskog Saveza od miliona izbeglica dvadesetih godina koji su pripadali pogrešnoj klasi), već su bili i pokazali se samo kao ljudska bića čija je sama nevinost sa svakog gledišta, a posebno sa gledišta progoniteljske vlade bila najveća njihova nesreća. Nevinost, u smislu potpunog nedostatka odgovornosti, bila je znak njihove obespravljenosti, kao što je bila pečat njihovog gubitka političkog statusa.

Zato se potrebe za primenom ljudskih prava samo naizgled dotiču autentičnih političkih izbeglica. Političke izbeglice, nužno malobrojne, još uvek uživaju pravo azila u mnogim zemljama, i to pravo dejstvuje, na neformalan način, kao istinska zamena za nacionalni zakon.

Jedan od iznenađujućih aspekata našeg iskustva sa ljudima bez državljanstva koji pravno imaju koristi od vršenja kriminalnog dela je činjenica da je lakše uskratiti legalnost potpuno nevinoj osobi nego nekome ko je načinio prekršaj. Čuvena duhovita opaska Anatola Fransa, Ako me optuže da kradem kule Notr Dama, mogu samo da bežim iz zemlje , poprimila je užasnu realnost. Pravnici su naučeni da o zakonu misle u smislu kazne, koja nas zapravo uvek lišava izvesnih prava, tako da njima može biti još teže nego laicima da priznaju da lišavanje legalnosti, to jest *svih* prava, više nema veze sa posebnim kriminalnim delom.

Ova situacija ilustruje mnoge nedoumice sadržane u konceptu ljudskih prava. Bez obzira na to kako su ona nekada bila definisana (život, sloboda i traganje za srećom, po američkoj formuli, ili kao jednakost pred zakonom, sloboda, zaštita imovine i nacionalni suverenitet, prema francuskoj), bez obzira na to kako je možda neko pokušavao da poboljša dvosmislenu formulaciju kao što je traganje za srećom ili zastarelu kao što je neograničeno pravo vlasništva, realna situacija onih koje je dvadeseti vek izveo izvan granica zakona pokazuje da gubitak građanskih prava nema nužno za posledicu apsolutnu bespravnost. Vojnik je tokom rata lišen prava na život, kriminalac prava na slobodu, svi građani u vanrednim situacijama prava da traže sreću, ali niko uopšte neće tvrditi da je u bilo kom od ovih primera došlo do gubitka ljudskih prava. Ova prava, s druge strane, mogu biti data (iako teško da se mogu uživati) čak i u uslovima fundamentalne obespravljenosti.

Nesreća obespravljenih nije u tome što su oni lišeni života, slobode i traganja za srećom ili jednakosti pred zakonom i slobode uverenja formule koje je trebalo da reše probleme *unutar* datih društava već što oni više ne pripadaju nijednoj, ma kakvoj zajednici. Njihova nevolja nije u tome što nisu jednaki pred zakonom, već što ne postoji zakon za njih; ne u tome što

su potlačeni već što niko neće čak ni da ih potlači. Samo u poslednjem stepenu ovog prilično dugog procesa ugroženo je njihovo pravo na život; jedino ako ostanu savršeno suvišni , ako se niko ne može naći da ih svojata , njihovi životi mogu biti u opasnosti. Čak su i nacisti počeli istrebljenje Jevreja lišavajući ih prvo svakog pravnog statusa (statusa građana drugog reda) i odsecajući ih od sveta živih trpajući ih u geta i koncentracione logore; i pre nego što su uključili gasne komore, pažljivo su ispitali teren i na svoje zadovoljstvo našli da nijedna zemlja neće tražiti te ljude. Poenta je u tome što je stanje potpune obespravljenosti stvoreno pre nego što je osporeno pravo na život.

Isto to se odnosi čak do stepena ironije na priznavanje prava na slobodu, koje se nekada smatralo pravom suštinom ljudskih prava. Nema spora da su ljudi izvan granica zakona imali možda veću slobodu kretanja nego potpuno zakonito zatvoreni kriminalac ili da su uživali veću slobodu uverenja u internirskim logorima demokratskih zemalja nego što bi imali u bilo kom običnom despotizmu, da ne pominjemo totalitarnu zemlju.[50] Ali ni fizička bezbednost hranila ih je neka državna ili privatna organizacija socijalne pomoći niti sloboda uverenja nisu nimalo menjale baznu situaciju obespravljenosti. Njihov se život produžavao iz milosrđa a ne po pravu, jer nije postojao nijedan zakon koji bi naterao nacije da ih hrane; sloboda kretanja, ako su je uopšte imali, nije im davala pravo da se negde nasele, koje su čak i zatočeni kriminalci uživali kao normalnu stvar; a njihova sloboda uverenja je sloboda lude, jer ništa što su oni mislili nije imalo bilo kakvu važnost.

Ove poslednje tačke su krucijalne. Fundamentalno lišavanje ljudskih prava manifestovalo se prvo i iznad svega lišavanjem mesta u svetu koje uverenja čini značajnim a dela efikasnim. U pitanju je nešto mnogo baznije od slobode i pravde, što su građanska prava, kada pripadnost zajednici u kojoj je čovek rođen nije više nešto normalno, a nepripadanje nije više stvar izbora, ili kada je čovek stavljen u situaciju u kojoj, sve dok ne učini kriminalno delo, njegov tretman ne zavisi od toga šta on čini ili ne čini. Ta krajnost, i ništa drugo, jeste situacija ljudi lišenih ljudskih prava. Oni su lišeni ne prava na slobodu, već prava na akciju, ne prava da misle što god žele, već prava da merodavno sude. Privilegije u nekim slučajevima, nepravda u najvećem broju, blagoslovi i kletve dodeljivani su im prema događajima a bez ikakve veze sa bilo čim što oni čine, što su činili ili mogu da učine.

[50] Čak i pod uslovima totalitarnog nasilja koncentracioni logori su ponekad bili jedino mesto gde su izvesni ostaci slobode mi ljenja i govora jo uvek postojali. Vidi David Russet, *Les Jours de Notre Mort,* Paris, 1947, *passim*, za slobodu diskutovanja u Buhenvaldu, i Anton Ciliga, *The Russian Enigma,* London, 1940, p. 200, o ostrvima slobode , slobodi mi ljenja koja je vladala u nekim sovjetskim zatvorima.

Postali smo svesni prava da se imaju prava (a to znači da se živi u okviru gde se nekome sudi prema njegovim delima i uverenjima) i prava da se pripada nekoj vrsti organizovane zajednice tek kada su se pojavili milioni ljudi koji su ta prava izgubili i nisu mogli da ih povrate zbog nove globalne političke situacije. Problem je u tome što se ova nesreća nije pojavila iz nedostatka civilizovanosti, iz nazadnosti ili puke tiranije, već, naprotiv, što se ona ne može popraviti, pošto ne postoji više nijedna necivilizovana tačka na zemlji jer, dopadalo nam se to ili ne, mi smo stvarno počeli da živimo u Jednom svetu. Tek sa potpuno organizovanim čovečanstvom gubitak doma i političkog statusa mogao je da postane identičan proterivanju iz čovečanstva uopšte.

Pre toga, o onome što danas moramo zvati ljudskim pravom mislilo se kao o opštim karakteristikama *condicio humana* koje nijedan tiranin ne može da oduzme. Gubitak tog prava ima za nužnu posledicu gubitak relevantnosti govora (a o čoveku se, sve od Aristotela opet, mislilo kao o političkoj životinji , to jest kao o nekome ko po definiciji živi u zajednici), gubitak, drugim rečima, nekih od najsuštinskijih karakteristrika ljudskog života. To je do izvesnog stepena bila velika nesreća robova, koje Aristotel zbog toga nije računao među ljudska bića. Fundamentalno kršenje ljudskih prava u ropstvu nije bilo u tome što je ono oduzimalo slobodu (to može da se desi u mnogim drugim situacijama), već što je izvesnoj kategoriji ljudi oduzimalo čak i mogućnost da se bore za slobodu borba moguća pod tiranijom, a čak i pod očajnim uslovima modernog terora (ali nikako i pod uslovima života u koncentracionom logoru). Ropstvo je zločin protiv čovečnosti koji nije počeo kada je jedan narod porazio i porobio svoje neprijatelje (iako je to, naravno, bilo veoma loše), već kada je ropstvo postalo institucija u kojoj su neki ljudi bili rođeni kao slobodni a drugi kao robovi, kada se zaboravilo da je čovek bio taj koji je lišio svoje bližnje slobode i kada je odobrenje tog zločina pripisano prirodi. Ipak, u svetlosti skorašnjih događaja moguće je reći da su čak i robovi još uvek pripadali nekoj vrsti ljudske zajednice; njihov je rad bio potreban, korišćen i eksploatisan, i to ih je držalo u granicama čovečnosti. Biti rob značilo je, najzad, imati posebno određenje, mesto u društvu više od apstraktne nagosti ljudskog i ničeg osim ljudskog. Tako nesreća koja se dešavala sve većem broju ljudi nije bio gubitak posebnih prava, već gubitak zajednice voljne i sposobne da garantuje ma kakva prava. Čovek, iz toga proizlazi, može da izgubi sva takozvana Prava čoveka a da ne izgubi suštinski ljudski kvalitet, ljudsko dostojanstvo. Jedino ga gubitak same države proteruje iz čovečanstva.

Pravo koje odgovara ovom gubitku, a koje nikada čak nije ni pomenuto među ljudskim pravima, ne može se izraziti u kategorijama osamnaestog veka, jer one pretpostavljaju da prava izviru neposredno iz ljudske pri-

rode dok je relativno nevažno da li je priroda predstavljena u smislu prirodnog zakona ili u smislu bića stvorenog po liku božijem, da li se tiče prirodnih prava ili božije uprave. Odlučujući činilac je što ova prava i ljudsko dostojanstvo koje ona daju treba da ostanu važeća i stvarna čak i ako samo jedno jedino ljudsko biće postoji na Zemlji; ona su nezavisna od ljudske pluralnosti i treba da važe čak i ako je ljudsko biće proterano iz ljudske zajednice.

Kada su Prava čoveka proklamovana prvi put, smatralo se da su nezavisna od istorije i od privilegija koje istorija daje izvesnim slojevima društva. Nova nezavisnost je konstituisala iznova pronađeno dostojanstvo čoveka. Od početka je ovo novo dostojanstvo bilo prilično dvosmislene prirode. Istorijska prava bila su zamenjena prirodnim pravima, priroda je zauzela mesto istorije i prećutno je prihvaćeno da je priroda manje nego istorija tuđa suštini čoveka. Sam jezik Deklaracije nezavisnosti kao i *Déclaration des Droits de l Homme* neotuđivo , dato rođenjem , samo po sebi istina implicira veru u jednu vrstu ljudske prirode koja bi bila podređena istim zakonima rasta kao i zakon ličnosti, i iz kojih se prava i zakoni mogu izvesti. Danas smo mi možda bolje kvalifikovani da sudimo na šta zapravo ta ljudska priroda izlazi; u svakom događaju ona nam pokazuje mogućnosti koje nisu priznavale zapadna filozofija i religija i na koje tokom tri hiljade godina definisanja i redefinisanja ove prirode nisu čak ni sumnjale. Ali nije samo taj, takoreći, ljudski aspekt prirode za nas postao sporan. Otkada je čovek naučio da njome gospodari do tog stepena da je razaranje sveg organskog života na Zemlji sredstvima koje je napravio čovek postalo zamislivo i tehnički mogućno, on se otuđio od prirode. Otkako je dublje poznavanje prirodnih procesa usadilo duboke sumnje u prostojanje prirodnih zakona uopšte, sama priroda je poprimila zloslutan izgled. Kako je čovek u stanju da izvede zakone i prava iz univerzuma koji očigledno ne poznaje ni jednu ni drugu kategoriju?

Čovek dvadesetog veka postao je emanicipovan u odnosu na prirodu upravo kao čovek osamnaestog veka u odnosu na istoriju. Istorija i priroda su nam postale podjednako tuđe, tako da se suština čoveka ne može više shvatiti u smislu bilo koje od tih kategorija. S druge strane, čovečanstvo, koje za osamnaesti vek, u kantovskoj terminologiji, nije bilo ništa više od regulativnog principa, postalo je danas činjenica od koje se ne može pobeći. Ova nova situacija, u kojoj čovečanstvo zapravo poprima ulogu ranije pripisivanu prirodi ili istoriji, u ovom kontekstu znači da bi pravo da se imaju prava, ili pravo svake ličnosti da pripada čovečanstvu, trebalo da garantuje čovečanstvo samo. Uopšte nije sigurno da li je to moguće. Jer, nasuprot dobronamernim humanitarnim pokušajima da se od međunarodnih organizacija dobiju nove deklaracije ljudskih prava, trebalo bi shvatiti da ova ideja transcendira sadašnju sferu međunarodnog prava, koje još

uvek operiše u smislu međusobnih dogovora i ugovora među suvernim državama; jer, za sada, sfera koja je iznad nacija ne postoji. Dalje, ova dilema ni u kom slučaju neće biti eliminisana uspostavljanjem svetske vlade . Takva svetska vlada je zaista u okviru carstva mogućnosti, ali može se pretpostaviti da bi se u stvarnosti ona znatno razlikovala od verzije koju su promovisale neke idealistički nastrojene organizacije. Zločin protiv ljudskih prava, koji je postao specijalnost totalitarnih režima, uvek se može opravdavati izgovorom da je pravo ekvivalentno onome što je dobro ili korisno za celinu, za razliku od njenih delova. (Hitlerov moto Pravo je ono što je dobro za nemački narod samo je vulgarizovan oblik koncepcije zakona koji se svuda može naći i koji će u praksi ostati neefikasan samo dok to sprečavaju starije tradicije, koje su još uvek delotvorne u ustavima.) Koncepcija zakona koja identifikuje pravo sa idejom onog što je dobro za pojedinca, ili porodicu ili narod, ili za većinu postaje neizbežna čim transcendentne mere vere ili zakona prirode izgube autoritet. A ovaj neugodan položaj se ni u kom slučaju ne razrešava ako je to na šta se kriterijum dobro za primenjuje veliko kao samo čovečanstvo. Jer sasvim je shvatljivo, čak i u okviru carstva praktičnih političkih mogućnosti, da će jednog lepog dana visoko organizovano i mehanizovano čovečanstvo sasvim demokratski zaključiti naime po odluci većine da bi za čovečanstvo kao celinu bilo bolje da likvidira izvesne svoje delove. Ovde, u problemima činjenične realnosti, suočeni smo sa jednom od najstarijih nedoumica političke filozofije, koja može ostati neopažena samo dotle dok postojana hrišćanska teologija čini okvir za sve političke i filozofske probleme, a to je nekada davno podstaklo Platona da kaže: Ne čovek, bog mora biti mera svih stvari.

Ove činjenice i razmišljanja nude nešto što izgleda kao ironična, gorka i zakasnela potvrda argumenata kojima se Edmund Berk suprotstavio Deklaraciji prava čoveka iz Francuske revolucije. Oni podupiru njegovu tvrdnju da su ljudska prava apstrakcija , i da je bilo mnogo mudrije osloniti se na neotuđivo nasleđe prava koje čovek svojoj deci prenosi kao sam život, i tražiti da čovekova prava budu prava Engleza radije nego neotuđiva prava čoveka. [51] Prema Berku, prava koja mi uživamo izviru iz nacije tako da ni prirodni zakon, niti božanska uprava, niti ijedan koncept čovečanstva kao što je Robespjerova ljudska rasa , suveren zemlje , nisu potrebni kao izvor zakona. [52]

Pragmatična čvrstina Berkovog koncepta izgleda nesumnjiva u svetlu naših mnogostrukih iskustava. Nije samo gubitak nacionalnih prava u svim primerima imao kao nužnu posledicu gubitak ljudskih prava; restau-

[51] Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France,* 1790, edited by E. J. Payne, Everman s library.

[52] Robespierre, *Speeches*, 1927. Govor od 24. aprila 1793.

racija ljudskih prava, kao što skorašnji primer izraelske države pokazuje, postiže se samo kroz restauraciju ili uspostavljanje nacionalnih prava. Koncepcija ljudskih prava, zasnovana na pretpostavljenom postojanju ljudskog bića kao takvog, slomila se u samom trenutku kada su se oni koji su tvrdili da veruju u nju prvi put suočili sa ljudima koji su zaista izgubili sve ostale kvalitete i posebne odnose osim što su još uvek bili ljudi. Svet nije našao ništa sveto u apstraktnoj nagosti ljudskog bića. I, sa stanovišta objektivnih političkih uslova, teško je reći kako su koncepti čoveka na kojima su bazirana ljudska prava da je on stvoren po slici božijoj (u američkoj formuli) ili da je on predstavnik čovečanstva ili da u sebi čuva svete zahteve prirodnog zakona (u francuskoj formuli) mogli da pomognu da se taj problem reši.

Preživeli iz logora smrti, logoraši iz koncentracionih i internirskih logora i, u poređenju sa njima, čak srećni ljudi bez državljanstva mogli su i bez Berkovih argumenata da vide da je njihova apstraktna nagost samih ljudskih bića bila po njih najveća opasnost. Zato što se na njih gledalo kao na divljake i plašeći se da bi mogli da završe tako što bi bili smatrani životinjama, ovi ljudi su insistirali na svojoj nacionalnosti, poslednjem znaku svog ranijega državljanstva, kao na jedinoj preostaloj i priznatoj vezi sa čovečanstvom. Njihovo nepoverenje prema prirodnim pravima i njihovo preferiranje nacionalnih prava dolazi upravo iz toga što su shvatili da su prirodna prava data čak i divljacima. Berk se već bojao da bi prirodna, neotuđiva prava samo potvrdila pravo golog divljaka ,[53] i time svela civilizovane nacije na status divljaštva. Jer samo divljaci nisu imali na šta da spadnu osim na minimalnu činjenicu svog ljudskog porekla pa su se ljudi za svoju nacionalnost zakačili još očajničkije kada su izgubili prava i zaštitu koju im je takva nacionalnost nekada pružala. Izgledalo je da jedino njihova prošlost sa svojim neotuđivim nasleđem svedoči o činjenici da oni još uvek pripadaju civilizovanom svetu.

Ako ljudsko biće gubi svoj politički status, ono treba, prema implikacijama urođenih i neotuđivih prava čoveka da tačno potpadne pod situaciju za koju su deklaracije takvih opštih prava određene. Zapravo se dešava suprotno. Izgleda da čovek koji nije ništa drugo nego čovek gubi same odlike koje omogućavaju drugim ljudima da ga tretiraju kao svog bližnjeg. To je jedan od razloga što je mnogo teže razoriti pravnu ličnost kriminalca, to jest čoveka koji je preuzeo na sebe odgovornost za čin čije posledice sada određuju njegovu sudbinu, nego čoveka kome su osujećene sve obične ljudske odgovornosti.

Zato Berkovi argumenti dobijaju dodatno značenje ako gledamo samo na opštu ljudsku situaciju onih koji su bili izgnani iz svih političkih zajed-

[53] Uvod Peyne u Burke, *op. cit.*

nica. Bez obzira na tretman, nezavisno od slobode ili potlačenosti, pravde ili nepravde, oni su izgubili sve one delove sveta i sve one vidove ljudske egzistenicije koji su rezultat našeg zajedničkog rada, proizvod ljudskog umeća. Ako je tragedija divljih plemena to što naseljavaju nepromenjenu prirodu kojom ne mogu da gospodare, od čije štedrosti ili škrtosti zavisi njihova prehrana, to što žive i umiru ne ostavljajući nikakvog traga, ne doprinoseći ništa zajedničkom svetu, onda su ovi obespravljeni ljudi zapravo bačeni nazad u tipično prirodno stanje. Oni svakako nisu varvari; neki od njih, štaviše, pripadaju najobrazovanijem sloju svojih zemalja; pa ipak, u svetu koji je skoro ukinuo varvarstvo, pojavljuju se kao pravi znaci mogućne regresije od civilizacije.

Što je civilizacija razvijenija, što je potpuniji svet koji je ona proizvela, što se više ljudi oseća prirodno u okviru ljudskog umeća to će oni biti ogorčeniji na sve što nisu proizveli, sve što im je samo po sebi i misteriozno dato. Ljudsko biće koje je izgubilo mesto u zajednici, politički status u borbi svog vremena i pravnu ličnost koja njegova dela i deo njegove sudbine čini konzistentnom celinom, ostavljeno je sa onim osobinama koje obično mogu da se artikulišu jedino u sferi privatnog života i mora da ostane nekvalifikovano, puka egzistencija u svim stvarima od značaja. Sa ovom pukom egzistencijom, to jest sa svim onim što nam je misteriozno dato po rođenju, u šta spadaju oblik naših tela i talenti našeg uma, može adekvatno da se bavi samo nepredvidljivi hazard prijateljstva i simpatije ili velika i neprocenjiva milost ljubavi, kako Avgustin kaže: *Volo ut sis* (želim da budeš) , bez mogućnosti da dâ ikakav razlog za takvu uzvišenu i nenadmašnu potvrdu.

Od vremena Grka saznali smo da visoko razvijen politički život uzrokuje duboko ukorenjenu predrasudu prema ovoj privatnoj sferi, duboku kivnost na uznemiravajuće čudo koje se sadrži u činjenici da je svako od nas napravljen takav kakav je sam, jedinstven, nepromenljiv. Cela ta sfera onoga što je dato, prognana u privatni život u civilizovanom društvu, stalna je pretnja javnoj sferi, jer je javna sfera čvrsto bazirana na zakonu jednakosti, kao što je privatna sfera bazirana na zakonu opšte razlike i razlikovanja. Jednakost, nasuprot svemu onom što je umešano u samu egzistenciju, nije nam data, već je razultat ljudske organizacije sve dok je ova vođena principom pravde. Mi nismo jednaki rođeni; mi postajemo jednaki kao članovi grupe po snazi svoje odluke da sebi garantujemo uzajamno jednaka prava.

Naš politički život počiva na pretpostavci da možemo stvoriti jednakost kroz organizaciju, jer čovek može da dela, da menja i da gradi zajednički svet, zajedno sa sebi jednakima i jedino sa sebi jednakima. Mračna pozadina puke datosti, pozadina stvorena našom nepromenljivom i jedinstvenom prirodom, upada na političku scenu kao tuđinac koji nas sa svim svo-

jim previše očiglednim razlikama podseća na ograničenja ljudske aktivnosti što je identično sa ograničenjima ljudske jednakosti. Razlog zbog kojeg visokorazvijene državne zajednice, kao antički polisi ili moderne nacionalne države, tako često insistiraju na etičkoj homogenosti je taj što se one nadaju da će eliminisati što je više moguće ove prirodne i uvek prisutne razlike i diferenciranja koje same po sebi proizvode nemu mržnju, nepovernje i diskriminaciju, jer sve one suviše jasno pokazuju one sfere u kojima čovek ne može da dejstvuje i da menja po volji, to jest, pokazuje ograničenja ljudskog umeća. Tuđinac je zastrašujući simbol činjenice razlikovanja kao takvog, inidvidualnosti kao takve, i ukazuje na one sfere u kojim čovek ne može da menja i ne može da deluje i u kojima, zato, ima izuzetnu tendenciju da razara. Ako Crnca u beloj zajednici smatraju Crncem i ničim više, on zajedno sa pravom na jednakost gubi onu slobodu akcije koja je specifično ljudska; sva njegova dela se sada objašnjavaju kao neizbežne posledice nekih crnačkih posebnosti; on postaje neki uzorak životinjske vrste zvane čovek. Sasvim isto se događa i onima koji su izgubili sve posebne političke odlike i postali ljudska bića i ništa drugo. Bez sumnje, gde god su javni život i njegovi zakoni potpuno pobedili, gde god neka civilizacija uspeva da eliminiše ili redukuje na minimum tamnu pozadinu razlike, ona će završiti potpuno okamenjena i biće kažnjena, da tako kažemo, što je zaboravila da je čovek samo gospodar, a ne i tvorac sveta.

Velika opasnost koja proizilazi iz egzistencije ljudi primoranih da žive izvan zajedničkog sveta jeste ta što su oni u sred civilizacije bačeni nazad, na ono što im je prirodno dato, na svoje puke razlike. Njima nedostaje to užasno ujednačavanje razlika koje dolazi iz toga što su građani zajednice država, a što ipak, pošto im više nije dozvoljeno da sudeluju u ljudskom umeću, počinju da pripadaju ljudskoj rasi na sasvim isti način na koji životinje pripadaju posebnim životinjskim vrstama. Paradoks umešan u gubitak ljudskih prava jeste što taj gubitak koincidira sa trenutkom kada ličnost postaje i ljudsko biće uopšte bez profesije, bez državljanstva, bez uverenja, bez dela po kome može da se identifikuje i specifikuje *i* različit uopšte, ne predstavljajući ništa osim svoje apsolutno jedinstvene ličnosti koja, lišena izraza u zajedničkom svetu i delovanja na njega, gubi svaki značaj.

Opasnost od postojanja takvih ljudi je dvostruka: prvo i očiglednije, njihov sve veći broj preti našem političkom životu, našem ljudskom umeću, svetu koji je rezultat našeg zajedničkog i koordiniranog napora, na isti, možda još više zastrašujući način nego što su divlji elementi prirode nekada pretili gradovima i selima koja je čovek napravio svojom rukom. Smrtna opasnost za svaku civilizaciju izgleda da više ne dolazi spolja. Priroda je zauzdana i nikakvi varvari ne prete da razruše ono što ne mogu da razu-

meju, kao što su Mongoli vekovima pretili Evropi. Čak je i pojava totalitarnih vlada fenomen iz srži, a ne izvan naše civilizacije. Opasnost se krije u tome što globalna, opštepovezana civilizacija može da stvori varvare u sebi samoj, terajući milione ljudi u situacije koje su, uprkos svim pojavnim oblicima, situacije divljaka.[54]

[54] Ovo moderno proterivanje iz čovečanstva ima mnogo radikalnije posledice od antičkog i srednjovekovnog običaja stavljanja izvan zakona. Stavljanje izvan zakona, svakako najstra nija sudbina koju primitivni zakon može da zada , stavljajući život osobe van zakona na milost i nemilost svakom ko ga sretne, nastalo je sa ustanovljavanjem efikasnog sistema primene zakona i bilo je konačno zamenjeno ugovorima o ekstradiciji između nacija. To je prvenstveno bilo zamena za policijske snage, i tako je zami ljeno da prisili kriminalce na predaju.

Rani srednji vek izgleda da je bio sasvim svestan opasnosti koju je za sobom povlačila građanska smrt . Ekskomunikacija u kasnom Rimskom carstvu značila je crkvenu smrt ali je osobi koja je izgubila članstvo u crkvi ostavljala punu slobodu u svim drugim oblastima života. Crkvena i građanska smrt postale su identične tek u doba Merovinga, a tamo je ekskomunikacija u op toj praksi [bila] ograničena na privremeno povlačenje ili suspenziju prava na članstvo koje može biti vraćeno . Vidi članke Outlawry i Excommunication , *Encyclopedia of Social Sciences*. Takođe članak Friedlosigkeit u *Schweizer Lexikon.*

TREĆI DEO

Totalitarizam

Običan svet i ne zna da je sve moguće

DAVID RUSE

DESETO POGLAVLJE: Besklasno društvo

I: *Mase*

JEDNA od najupadljivijih odlika totalitarnih pokreta, ali i slave njihovih vođa, jeste zapanjujuća brzina kojom oni padaju u zaborav i lakoća sa kojom se mogu zameniti. Dok je Staljin tek posle mnogo godina ogorčene unutarpartijske borbe i velikih (mada samo nominalnih) ustupaka svom prethodniku uspeo da sebe proglasi Lenjinovim legitimnim političkim naslednikom, Staljinovi naslednici pokušali su to da izvedu i bez nominalnih ustupaka prethodniku, iako je Staljin imao trideset godina vremena, a i propagandnu mašineriju kakva je bila nepoznata u Lenjinovo vreme. Isto važi i za Hitlera, čija je privlačnost navodno bila neodoljiva,[1] a koji je danas, poražen i mrtav, toliko pao u zaborav da jedva i igra neku ulogu čak i među neofašističkim i neonacističkim grupama u posleratnoj Nemačkoj. Ta nedoslednost očigledno ima veze sa poslovičnom nestalnošću masa, kao i sa prolaznošću slave, ali se još više može objasniti manijom kretanja

[1] Magiju kojom je Hitler zračio na publiku potvrđuje više izvora, a nedavno i izdavači zbirke *Hitlers Tischgespräche* (*Hitlerova ćaskanja za trpezom*, Bonn 1951, američko izdanje New York 1953; citirano prema nemačkom originalu). Ta privlačnost, taj čudni, neodoljivi magnetizam Hitlerov , počivao je, dakako, na fanatičnoj samouverenosti ovog čoveka (predgovor Gerharda Ritera [*Ritter*], p. 14), na njegovim pseudo-autoritativnim sudovima o svemu pod kapom nebeskom, kao i na činjenici da su njegovi stavovi, bilo da se odnose na štetne posledice pušenja ili na Napoleonovu politiku, uvek mogli da se uklope u nekakvu sveobuhvatnu ideologiju.

Fascinacija je društveni fenomen, pa zato fasciniranost ljudi iz Hitlerovog okruženja treba posmatrati u kontekstu njih samih. Ludi su uvek skloni da nekoga najpre prihvate za ono za šta se izdaje, tako da šarlatan koji glumi genijalca uvek ima izvesne izglede da mu poveruju. U modernom društvu, sa njegovim karakterističnim nedostatkom kritičkog rasuđivanja, ova je sklonost jača, tako da neko ko ne samo što ima mišljenje nego ga i prezentuje kao čvrsto uverenje, neće tako lako prokockati svoj ugled, ma koliko puta se jasno ispostavilo da je pogrešio. Hitler, koji je vrlo dobro poznavao smušenost savremenog duha, otkrio je da se bespomoćno kolebanje između različitih stavova s jedne strane, i uverenja... da su to sve same besmislice (p. 281) s druge, najlakše može izbeći ako se čovek nepokolebljivo prikloni *jednom* od mnogih trenutno važećih mišljenja. Jeziva proizvoljnost takvog fanatizma veoma je privlačna za društvo, zato što je ono za sve vreme svog postojanja upravo zahvaljujući fanatizmu oslobođeno haosa različitih uverenja koje sámo stalno proizvodi. Taj dar fascinacije, međutim, značajan je jedino sa društvenog stanovišta; on je sasvim jasno uočljiv u *Tischgespräche*, jer je ovde Hitler igrao igru društva, nije bio među svojima, nego se obraćao generalima Vermahta, koji su svi manje ili više pripadali visokom društvu . Zabluda bi bila verovati da su Hitlerovi uspesi počivali na njegovoj privlačnosti ; samo pomoću nje on nikada ne bi prevazišao ulogu salonskog kozera.

od koje boluju svi totalitarni pokreti: oni, naime, mogu da se održe sve dok se sami kreću i dok pokreću sve oko sebe. Utoliko je upravo ova nedoslednost u izvesnom smislu prilično laskava pohvala mrtvim vođama, jer su uspeli da svoje podanike zaraze specifično totalitarnim virusom; naime, ukoliko postoji nešto što bi se moglo nazvati totalitarnom ličnošću, odnosno totalitarnim mentalitetom, onda su ova izvanredna prilagodljivost i odsustvo kontinuiteta nesumnjivo njene najizraženije osobine. Stoga nestalnost i zaboravnost masa ne garantuju da će one moći da se izleče od totalitarne zaslepljenosti, koja se povremeno poistovećivala sa kultom Hitlerove ili Staljinove ličnosti; možda baš treba izvesti suprotan zaključak.

Još bismo više pogrešili ako bismo zbog ove nedoslednosti zaboravili da se totalitarni režimi, dokle god su na vlasti, i totalitarne vođe, dokle god su žive, oslanjaju na mase i vladaju zahvaljujući podršci masa , sve do samog kraja.[2] Hitlerov dolazak na vlast bio je legalan po svim pravilima demokratije;[3] da nisu uživali poverenje masa, ni on ni Staljin ne bi mogli da se nametnu kao vođe širokih slojeva stanovništva, ne bi mogli da prežive mnoge unutrašnje i spoljne krize ili da prebrode brojne opasnosti nemilosrdnih borbi unutar partije. Isto tako ni do Moskovskih procesa ili do likvidiranja Remove frakcije ne bi došlo da nije bilo podrške masa. Rašireno uverenje da je Hitler bio prosto agent nemačkih industrijalaca ili da je Staljin odneo pobedu u borbi za nasledništvo posle Lenjinove smrti zahvaljujući mračnoj spletki, legende su koje se mogu opovrgnuti mnogim činjenicama, i to pre svega neospornom omiljenošću vođa,[4] a ona se, opet, ne može pripisati samo pobedi vešte i lukave propagande nad neznanjem i glupošću. Jer propaganda totalitarnog pokreta, koji prethodi totalitarnom režimu ali ga do određenog trenutka i prati, uvek je iskrena koliko je i pritvorna, a potencijalni totalitarni vladar obično započinje karijeru tako

[2] v. inspirativne opaske Karltona Dž. H. Hejza (*Hayes*) u članku Originalnost totalitarizma u istoriji zapadne civilizacije u: *Symposium on the Totalitarian State*, 1939. Proceedings of the American Philosophical Society, Philadelphia 1940. Vol. LXXXII.

[3] To je zaista bila prva velika revolucija u istoriji izvedena uz puno poštovanje pozitivnog prava koje važi u trenutku preuzimanja vlasti (Hans Frank, *Recht und Verwaltung*, 1939, p. 8).

[4] Najbolja studija o Hitleru i njegovoj karijeri je nova Hitlerova biografija Alana Bullocka, *Hitler, A Study in Tyranny*, London 1952. Pisana u engleskoj tradiciji političke biografije, njegova studija savesno koristi sve dostupne izvore i daje detaljnu sliku tadašnje političke situacije. Ova publikacija je po iscrpnosti prevazišla izvrsna dela Konrada Heidena (pre svega *Der Fuehrer: Hitler s Rise to Power*, Boston 1944), mada su ona i dalje važna zbog opšteg tumačenja događajâ. Za Staljinovu karijeru v. Boris Souvarine, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism*, New York 1939, još uvek merodavno delo, kao i Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, New York/London 1949, studija nezaobilazna zbog bogate dokumentacije i detaljnog uvida u unutarpartijske borbe; povoljan utisak o ovoj studiji, međutim, donekle kvari poređenje Staljina sa Kromvelom, Napoleonom i Robespjerom.

što se razmeće svojim nekadašnjim zlodelima i brižljivo planira buduća. Nacisti su bili uvereni da zločin u naše vreme ima neku morbidnu privlačnost ,[5] dok su izjave boljševika u Rusiji i izvan nje da oni ne priznaju obične moralne norme postale okosnica komunističke propagande; iskustvo je više puta pokazalo da propagandna vrednost zločina i opšti prezir prema moralnim normama ne zavise od pukog ličnog interesa, navodno najmoćnijeg psihološkog faktora u politici.

Privlačnost koju zlo i zločin imaju za mentalitet gomile nije nikakva novost. Gomila će uvek pozdraviti nasilje, primećujući zadivljeno: možda je podlo, ali je vrlo inteligentno .[6] Ono što kod uspeha totalitarizma uznemiruje zapravo je istinska nesebičnost njegovih pristalica; možda je i razumljivo što uverenje nekog naciste ili boljševika ne mogu da poljuljaju zločini protiv ljudi koji ne pripadaju pokretu ili koji su čak protiv njega, ali zapanjuje to što se on isto tako neće pokolebati ni kada čudovište počne da proždire sopstvenu decu, pa čak ni kad i sam postane žrtva, kad mu montiraju proces i osude ga, izbace iz partije i pošalju na prinudni rad ili u koncentracioni logor. Naprotiv, on će, na čuđenje čitavog civilizovanog sveta, možda čak drage volje da pripomogne tužiocu i da potpiše sopstvenu smrtnu presudu, samo ako se time ne osporava njegova pripadnost pokretu.[7] Bilo bi naivno kada bi se ova tvrdoglava uverenost, koja nadživljava sve stvarno iskustvo i u potpunosti ukida neposredne lične interese, smatrala tek izrazom vatrenog idealizma. Idealizam, bio on smešan ili herojski, uvek proističe iz indvidualne odluke i uverenja, i uvek podleže iskustvu i proveri.[8] Fanatizam totalitarnih pokreta, za razliku od svih oblika idealiz-

[5] Franz Borkenau, *The Totalitarian Enemy*, London, p. 231.

[6] Citirano iz predgovora Theodora Fritscha za nemačko izdanje *Protokola sionskih mudraca* (*Die Zionistischen Protokolle*, 1924, p. 29).

[7] Ovo je, istini za volju, specijalnost ruske vrste totalitarizma. Zanimljivo je primetiti da su se već u jednom ranom suđenju stranim inženjerima u Sovjetskom Savezu simpatije prema komunistima koristile za samooptuživanje: Vlasti su sve vreme zahtevale da priznam da sam ja taj koji je izvršio sabotažu. Odbio sam. Tada su mi rekli: Ako si zaista za sovjetsku vlast, kao što tvrdiš, dokaži to i na delu; vladi je potrebno tvoje priznanje (prenosi Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London 1940, p. 153).

Teorijsko opravdanje ovakvog ponašanja dao je Trocki: Možemo biti u pravu samo sa Partijom i zahvaljujući Partiji, jer nam istorija ne ostavlja drugu mogućnost. Englezi imaju poslovicu *My country, right or wrong* /bila u pravu ili ne, to je moja zemlja/... Mi imamo mnogo bolje istorijsko opravdanje da kažemo: bila u pravu ili ne u određenim slučajevima, to je moja partija (Souvarine, *op. cit.*, p. 361).

S druge strane, opet, oficirima Crvene armije koji nisu pripadali pokretu moralo se suditi iza zatvorenih vrata.

[8] Nacistički pisac Andreas Pfening eksplicitno odbacuje mišljenje da se SA bori za bilo kakav ideal ili da ga motiviše bilo kakav idealizam . Njegovo osećanje zajedništva rađalo se u borbi (Andreas Pfenning, Gemeinschaft und Staatswissenschaft , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 96; prevod citiran prema: Ernst Fraenkel, *The Dual State*, New York/London 1941, p. 192). U obimnoj literaturi koju je u obliku pamfleta izdavala

ma, slama se onog trenutka kada pokret svoje fanatične sledbenike ostavi na cedilu, kada u njima ubije i poslednji trag uverenja koji bi mogao da preživi slom pokreta.[9] No unutar organizacionog okvira pokreta, dok god on funkcioniše, fanatični članovi otporni su i na iskustvo i na argumente razuma; identifikacija sa pokretom i potpuni konformizam kao da su uništili svaku otvorenost za nova iskustva, čak i kada ona idu do takvih krajnosti kao što su mučenje ili strah od smrti.

Cilj totalitarnih pokreta je organizovanje masa dakle, ne organizovanje klasa, što su činile stare stranke interesâ u kontinentalnim nacionalnim državama, ne organizovanje građana koji imaju mišljenje o pitanjima od opšteg značaja, pa i određeni interes, što su činile partije u anglosaksonskim zemljama. Dok sve ostale političke grupacije zavise od međusobnog odnosa snaga, totalitarni pokreti do te mere zavise od puke sile brojeva da se totalitarni režimi čine nemogućim u zemljama sa relativno malom populacijom, čak i ako su u njima drugi uslovi povoljni.[10] Posle Prvog svetskog rata Evropu je zapljusnuo snažan antidemokratski, prodiktatorski talas polutotalitarnih i totalitarnih pokreta; fašistički pokret proširio se iz Italije na skoro sve zemlje Srednje i Istočne Evrope (jedini značajan izuzetak je češki deo Čehoslovačke); pa ipak, čak ni Musolini, kome je pojam totalitarne države bio tako drag, nije pokušao da uspostavi potpuno totalitaran režim,[11] već se zadovoljio diktaturom i jednopartijskom vladavi-

---

glavna centrala SS-a za indoktrinaciju (*Hauptamt-Schulungsamt*) reč idealizam brižljivo se izbegavala. Nije se od pripadnika SS-a tražio idealizam, nego potpuna logična doslednost u svim ideološkim pitanjima i bezobzirno angažovanje u političkoj borbi (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, 1941, p. 99).

[9] U tom pogledu posleratna Nemačka nudi mnoštvo poučnih primera. Iznenađuje već i to što narod crne vojnike iz američke vojske nije neprijateljski dočekao, i to uprkos jakoj rasističkoj indoktrinaciji. U istoj meri čudi i činjenica da se *Waffen-SS* u poslednjim danima nemačkog otpora Saveznicima uopšte nije borio do poslednjeg čoveka i da je ova elitna borbena jedinica posle ogromnih žrtava, koje su po broju daleko prevazilazile gubitke Vermahta, tokom poslednjih nedelja pokleknula pred beznadežnošću situacije kao bilo koja jedinica sastavljena od civila (Karl O. Paetel, Die SS u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, januar 1954).

[10] Satelitske države u Istočnoj Evropi vladaju u ime Moskve i rade kao agenti Kominterne; kod njih komunizam nije posledica autohtonog razvoja, nego širenja totalitarnog pokreta po direkcijama iz Moskve. Čini se da je Jugosloven Tito jedini izuzetak; možda je on raskinuo s Moskvom shvativši da bi totalitarni metodi po uzoru na ruske mogli da ga koštaju velikog procenta jugoslovenskog stanovništva.

[11] Dokaz da fašistička diktatura u Italiji nije bila totalitarna jeste iznenađujuće mali broj presuda izrečenih političkim protivnicima, kao i njihova relativna blagost. Tokom godina povećane aktivnosti, od 1926. do 1932, posebni sudovi za političke prestupnike izrekli su 7 smrtnih kazni, 257 kazni od 10 i više godina zatvora, 1.360 ispod 10 godina, dok je veći broj optuženih osuđen na progonstvo; dalje, 12.000 ljudi je uhapšeno i proglašeno nevinim, što je nezamislivo u uslovima nacističkog ili boljševičkog terora (v. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, London 1945, p. 51ff).

nom. Slične netotalitarne diktature nikle su i u predratnoj Rumuniji, Poljskoj, pribaltičkim državama, Mađarskoj, Portugaliji i Frankovoj Španiji. Nacisti, koji su imali nepogrešiv instinkt za nijanse, uglavnom su prezrivo komentarisali nedostatke svojih fašističkih saveznika; iskreno poštovanje koje su gajili prema boljševičkom režimu u Rusiji (i Komunističkoj partiji u Nemačkoj) moglo je da se meri samo sa njihovom mržnjom prema narodima Istočne Evrope.[12] Jedini čovek kog je Hitler bezrezervno poštovao bio je genije Staljin ;[13] i dok u slučaju Staljina i ruskog režima ne raspolažemo (niti ćemo verovatno ikada raspolagati) dokumentarnim materijalom kakav postoji u Nemačkoj, ipak od Hruščovljevog govora na Dvade-

12 Teoretičari nacizma uvek su isticali da se Musolinijeva etička država i Hitlerova ideološka država (*Weltanschauungsstaat*) ne mogu stavljati u isti koš (Gottfried Neesse, Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1938, Band 98.)

Evo šta Gebels kaže o razlici između fašizma i nacionalsocijalizma: [Fašizam]... nema veze sa nacionalsocijalizmom. Dok ovaj seže sve do samih korena, fašizam ostaje na površini (*The Goebbels Diaries 1942-1943*, priređivač Louis Lochner, New York 1948, p. 71). [Duče] nije revolucionaran kao Hitler ili Staljin. On je do te mere vezan za svoj italijanski narod da mu nedostaju sposobnosti svetskog revolucionara i pobunjenika (*ibid.,* p. 469).

Himler je isti stav izrazio u govoru održanom 1943. na Konferenciji komandanata: Fašizam i nacionalsocijalizam su dve suštinski različite stvari,... fašizam i nacionalsocijalizam kao duhovni, ideološki pokret apsolutno se ne mogu porediti (v. Kohn-Bramstedt, *op.cit.,* dodatak br. 1).

Hitler je početkom dvadesetih godina uvideo sličnost između nacističkog i komunističkog pokreta: U našem pokretu spajaju se dve krajnosti: komunisti sa levice i službenici i studenti sa desnice. Ovi elementi oduvek su bili najaktivniji... Komunisti su bili idealisti socijalizma... (v. Heiden, *op. cit.,* p. 147). Rem, šef SA-a, samo je potvrdio rašireno uverenje kada je, krajem dvadesetih, zapisao: Mnogo toga deli nas i komuniste, ali mi cenimo iskrenost njihovog uverenja, njihovu rešenost da se žrtvuju za sopstvenu stvar, i to nam je zajedničko (Ernst Röhm, *Die Geschichte eines Hochverräters*, 1933, Volksausgabe, p. 273).

Tokom poslednjeg rata, nacisti su Ruse, pre nego bilo koju drugu naciju, priznavali kao sebi ravne. Govor na konferenciji *Reichsleiter*a i *Gauleiter*a maja 1943. Hitler je započeo tvrdnjom da se u ovom ratu sučeljavaju buržoaske i revolucionarne države. Nama je bilo lako da eliminišemo buržoaske države, jer one su po vaspitanju i po svojim stavovima bile daleko slabije od nas. Države koje počivaju na ideologiji u prednosti su nad buržoaskim državama... [Na Istoku] smo naišli na protivnika koji takođe zastupa određenu ideologiju, mada pogrešnu... (*Goebbels Diaries*, p. 355). Ova ocena zasnovana je na ideološkim, a ne na vojnim proračunima. Gotfrid Nese je u knjizi *Partei und Staat* (1936) dao zvanično tumačenje borbe za vlast svog pokreta: Za nas se jedinstveni front *sistema* proteže od Nemačke Nacionalne Narodne Partije [t.j od ekstremne desnice] do socijaldemokrata. Komunistička partija oduvek je bila neprijatelj izvan *sistema*. Zato smo tokom prvih meseci 1933. godine, kada je sudbina *sistema* već bila zapečaćena, još uvek imali da izborimo odlučujuću bitku protiv Komunističke Partije (p. 76).

13. *Hitlers Tischgespräche*, p. 113. Tu se takođe mogu naći brojni primeri koji pokazuju da, suprotno posleratnoj legendi, Hitler nikada nije imao nameru da brani Zapad od boljševizma, već da je uvek bio spreman da se pridruži Crvenima u rušenju Zapada, čak i u jeku borbe protiv sovjetske Rusije (v. posebno p. 95, 108, 113ff, 158, 385).

setom kongresu znamo da je Staljin verovao samo jednom čoveku Hitleru.[14]

Znači, u svim tim manjim evropskim zemljama su i pre netotalitarnih diktatura delovali totalitarni pokreti, za koje je totalitarna vlast verovatno bila isuviše ambiciozan cilj; iako je totalitarizam, sve do osvajanja vlasti, dobro poslužio u organizovanju masa, tada bi apsolutna veličina zemlje naterala potencijalne totalitarne vladare da se priklone poznatijim modelima klasne ili partijske diktature. U stvari, ove zemlje prosto nisu imale na raspolaganju dovoljan ljudski potencijal koji bi dozvolio uspostavljanje totalne dominacije i velike ljudske žrtve koje ona podrazumeva.[15] Kako nisu mogli da se nadaju da će osvojiti naseljenije teritorije, tirani u ovim državicama bili su prisiljeni na izvesnu staromodnu umerenost kako ne bi ostali i bez to malo ljudi kojima su vladali. To je ujedno i razlog zbog kog je nacizam, sve do izbijanja rata i njegovog širenja Evropom, po doslednosti i bezobzirnosti zaostajao za svojim ruskim parnjakom; čak ni nemački narod nije bio dovoljno brojan da bi omogućio potpun razvoj ovog najnovijeg oblika vlasti. Da je dobila rat, Nemačka bi tek tada upoznala pravi totalitarni režim, a žrtve koje bi njemu morale da prinesu ne samo niže rase , nego upravo i Nemci, mogu se nazreti i na osnovu planova iz Hitlerove zaostavštine.[16] U svakom slučaju, Nemačka je istinski totali-

[14] Poznato je da su Staljina više puta upozoravali na opasnost od Hitlerovog napada na Sovjetski Savez. Čak i kada je ga je sovjetski vojni ataše u Berlinu obavestio o danu napada, Staljin je odbio da veruje da će Hitler prekršiti sporazum (v. Hruščovljev Govor o Staljinu , tekst objavio State Department, New York *Times*, 5. juni 1956).

[15] Sledeća informacija, koju daje Souvarine, *op. cit.,* p. 669, to izuzetno plastično ilustruje: Prema V. Krivickom, kome sâm GPU služi kao izvrstan izvor poverljivih informacija, umesto 171 miliona stanovnika, koliko se očekivalo 1937. godine, zatečeno je samo 145; znači da nedostaje blizu 30 miliona stanovnika SSSR-a , i to, *nota bene*, posle obračuna sa kulacima ranih tridesetih godina, koji su odneli oko 8 miliona ljudskih života (v. *Communism in Action*, U.S. Government, Washington, 1946, p. 140).

[16] Veliki deo originalnih dokumenata u vezi sa planovima za istrebljenje ne-germanskih naroda, pre svega naroda slovenskog porekla, može se naći kod Léona Poliakova, *Bréviaire de la Haine*, Paris 1951, glava 8 (američko izdanje pod naslovom *Harvest of Hate*, Syracuse 1954; citiramo prema originalnom francuskom izdanju). Međutim, nacistička mašinerija uništavanja nije htela da se zaustavi ni pred nemačkim narodom, što se vidi po Zakonu o zdravstvu Rajha, za koji je nacrt dao lično Hitler. Tu on predlaže da se od ostatka stanovništva izoluju sve porodice u kojima je bilo slučajeva srčanih ili plućnih bolesti njihovo likvidiranje bilo je, naravno, sledeći korak programa. Ovaj, kao i nekoliko drugih zanimljivih projekata za pobedonosnu posleratnu Nemačku, mogu se naći u cirkularnom pismu načelnicima okrugâ (*Kreisleiter*) pokrajine Hesen-Nasau, koje izveštava o raspravi u firerovom generalštabu po pitanju mera [koje treba preduzeti] pre... i posle uspešnog okončanja rata (v. zbirku dokumenata u: *Nazi Conspiracy and Aggression*, Washington 1946, *et seq.*, vol. VII, p. 175). S tim u vezi treba spomenuti i planirano uvođenje sveopšteg zakona za strance , koji je trebalo da legalizuje i proširi institucionalno ovlašćenje policije da čak i sasvim nevinu osobu strpa u koncentracioni logor (v. Paul Werner, SS-Standartenführer , u: *Deutsches Jugendrecht*, Heft 4, 1944).

taran režim mogla da uspostavi tek tokom rata, nakon što je osvajanjem Istoka obezbeđen dovoljan broj stanovnika a logori smrti postali mogući. I obrnuto, izgledi za uspostavljanje totalitarne vlasti zastrašujuće su dobri u zemljama tradicionalnog orijentalnog despotizma, u Indiji i Kini: one, naime, raspolažu gotovo neiscrpnim materijalom koji može da održava moćnu i krvožednu mašineriju totalne dominacije; osim toga, tamo je osećanje suvišnosti, tipično za čoveka mase, već vekovima izraženo u preziru prema ljudskom životu. U Evropi je ovo, pak, sasvim nova pojava, nusproizvod masovne nezaposlenosti i porasta broja stanovnika u poslednjih 150 godina. Umerenost ili manje ubilački metodi vladanja teško se mogu objasniti strahom vlasti od narodne pobune: ona se mnogo više plaši depopulacije sopstvene zemlje. Samo tamo gde su mase suvišne, ili gde njihovo eliminisanje ne bi dovelo do katastrofalne depopulacije, samo je tamo totalitarna vlast, za razliku od totalitarnog pokreta, uopšte i moguća.

Totalitarni pokreti mogu se javiti svuda gde postoje mase koje iz bilo kog razloga teže da se politički organizuju. Mase ne drži na okupu svest o zajedničkom interesu, njima nedostaje ona specifična klasna artikulisanost koja se izražava u jasnim, ograničenim i ostvarivim ciljevima. Termin masa može se upotrebljavati jedino kada je reč o ljudima koji, bilo zbog samog svog broja, bilo zbog ravnodušnosti, bilo zbog kombinacije jednog i drugog, ne mogu da se integrišu ni u jednu organizaciju zasnovanu na zajedničkom interesu, u političku partiju ili organe lokalne vlasti, u profesionalne organizacije ili sindikate. One potencijalno postoje u svakoj zemlji i čine onu većinu neutralnih, politički nezainteresovanih ljudi koji nikada ne pristupaju nijednoj partiji i retko izlaze na izbore.

Za uspon nacističkog pokreta u Nemačkoj i komunističkih pokreta u Evropi posle 1930. godine[17] karakteristično je to što su oni svoje članove regrutovali upravo iz ove mase naizgled nezainteresovanih ljudi od kojih su sve druge partije već digle ruke, smatrajući da su isuviše apatični ili isuviše glupi da bi bili dostojni njihove pažnje. Zato su većinu njihovih čla-

---

U vezi sa ovom negativnom populacionom politikom , čiji se cilj, istrebljenje stanovništva, jasno podudara sa čistkama unutar boljševičke partije, važno je imati u vidu da u procesu selekcije nikada ne sme da dođe do zastoja (Himmler, Die Schutzstaffel , u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7b). Firerova borba i borba njegove partije zapravo je beskonačan proces selekcije... Ova selekcija i ova borba tobože su dovršene 30. januara 1933... No, Firer i njegova stara garda znali su da prava borba tek počinje (Robert Ley, *Der Weg zur Ordensburg*, s. a, Verlag der Deutschen Arbeitsfront; nije za prodaju).

[17] F. Borkenau tačno opisuje ovu situaciju: Komunisti su imali samo neznatan uspeh kada su pokušavali da steknu uticaj u radničkoj klasi; stoga se njihova masovna baza, ako su je uopšte i imali, sve više udaljavala od proletarijata (Die neue Komintern , u: *Der Monat*, Berlin 1949, Heft 4).

nova činili ljudi koji se ranije nisu pojavljivali na političkoj sceni, što je omogućilo uvođenje sasvim novih metoda u političku propagandu, ali je dovelo i do neprijemčivosti za argumente političkih protivnika; ovi pokreti ne samo da su se stavili s onu stranu partijskog sistema u celini, već su našli članstvo koje do tada nije bilo taknuto, nije bilo iskvareno partijskim sistemom. Zato totalitarni pokreti nisu ni morali da se obaziru na tuđe argumente, i sve vreme su radije ubijali protivnike nego što su ih ubeđivali, šireći tako pre teror nego konkretna uverenja. Oni su nesuglasice prikazivali kao nešto što neminovno potiče iz dubokih prirodnih, društvenih ili psiholoških izvora koji su izvan kontrole pojedinca, te su stoga i s onu stranu moći razuma. Ovakav stav je mogao da bude i nedostatak, da su ovi pokreti samo iskreno prihvatili konkurentsku borbu sa drugim partijama; ovako su, pak, bili sigurni da se obraćaju ljudima koji imaju dovoljno razloga da u podjednakoj meri budu ogorčeni na sve stranke.

Uspeh totalitarnih pokreta kod masa značio je kraj dve iluzije koje su gajile zemlje sa demokratskim vladama, a posebno evropske nacionalne države i njihove partije. Prva je bila iluzija da narod svojim većim delom aktivno učestvuje u vlasti i da je svaki pojedinac simpatizer partije kojoj pripada ili već neke druge. Totalitarni pokreti su dokazali da, baš naprotiv, politički neutralne i nezainteresovane mase itekako mogu da čine većinu u demokratskim zemljama, te da tako demokratija može da funkcioniše u skladu sa pravilima koja aktivno priznaje samo manjina. Druga iluzija koju su totalitarni pokreti srušili bilo je uverenje da te politički nezainteresovane mase uopšte nisu važne, da su one zaista neopredeljene, da predstavljaju neku neizdiferenciranu pozadinu političkog života nacije. Sada su one pokazale nešto što nijednom organu javnog mnjenja nije pošlo za rukom, naime to da demokratske vlade počivaju na prećutnom pristanku i trpeljivosti nezainteresovanih i neartikulisanih slojeva naroda isto koliko i na vidljivim i javnim institucijama i organizacijama zemlje. Zato se učinilo da su totalitarni pokreti nedosledni kada su, uprkos preziru prema parlamentarnoj vlasti, pošli u osvajanje parlamenata: uspeli su da sve ljude ubede kako su parlamentarne većine lažne i kako ne odgovaraju nužno realnom stanju stvari u zemlji, čime su podrili samopoštovanje i samopouzdanje vlada, koje su takođe pre verovale u vladavinu većine nego u svoje ustave.

Često je naglašavano da totalitarni pokreti upotrebljavaju i zloupotrebljavaju demokratske slobode da bi ih konačno ukinuli. Tu nije na delu samo demonska inteligencija vođa ili detinjasta nedotupavnost masa. Demokratske slobode, doduše, jesu zasnovane na ravnopravnosti svih građana pred zakonom, ali one stiču svoj organski smisao i funkciju jedino ako ti građani pripadaju nekim grupama i ako ih one predstavljaju, ili, pak,

ako građani žive unutar neke socijalne i političke hijerarhije. Raspad klasnog sistema, jedine socijalne i političke stratifikacije evropskih nacionalnih država, sigurno je bio jedan od najznačajnijih događaja u novijoj istoriji Nemačke ,[18] a pomogao je usponu nacizma kao što je u Rusiji odsustvo socijalne stratifikacije u ruralnoj populaciji (tom ogromnom bezobličnom telu bez ikakvog političkog obrazovanja, gotovo neprijemčivog za ideje koje bi omogućile plemenitu akciju)[19] boljševicima pomoglo da zbace demokratsku vladu Kerenskog. Stanje u prehitlerovskoj Nemačkoj indikativno je za opasnosti koje u sebi nosi razvoj zapadnog dela sveta, posebno ako imamo u vidu da se, završetkom Drugog svetskog rata, isti dramatičan slom klasnog sistema ponovio u gotovo svim evropskim zemljama. Događaji u Rusiji, pak, jasno ukazuju na pravac kojim bi mogle da krenu neizbežne revolucionarne promene u Aziji. Praktično nije mnogo važno da li će totalitarni pokreti prihvatiti matricu nacizma ili matricu boljševizma, da li će mase organizovati u ime rase ili u ime klase, da li će se pretvarati da poštuju zakone života i prirode ili zakone dijalektike i ekonomije.

Nezainteresovanost za javne poslove i neutralnost u političkim pitanjima same po sebi nisu dovoljan razlog za uspon totalitarnih pokreta. Buržoaska društva, zasnovana na konkurenciji i na sticanju dobara, dovela su do apatije, pa čak i do netrpeljivosti prema javnom životu, i to čak ne toliko kod onih eksploatisanih društvenih slojeva koji su bili isključeni iz aktivnog upravljanja zemljom, koliko u samoj buržoaziji. Posle dugog perioda lažne skromnosti, u kom se buržoazija zadovoljavala statusom dominantne klase i nije težila političkoj vlasti (nju je drage volje prepustila aristokratiji), nastupila je era imperijalizma, tokom koje je buržoazija postajala sve netolerantnija prema postojećim nacionalnim institucijama: sada je počela da polaže pravo na političku moć i da se organizovano priprema za nju. I početna apatija i kasnije monopolističko, diktatorsko usmerenje u spoljnoj politici nacije, potiču iz onog načina života i onih životnih uverenja koja su tako isključivo usmerena na uspeh ili neuspeh pojedinca u bezobzirnoj konkurenciji da se građanske dužnosti i odgovornosti osećaju kao nepotrebno traćenje ionako ograničenog vremena i energije. Takvi stavovi buržoazije veoma su korisni za one oblike diktature u kojima jedan snažan čovek preuzima na sebe tešku odgovornost vođenja javnih poslova; oni isto tako predstavljaju prepreku totalitarnim pokretima koji ne mogu da tolerišu buržoaski (niti bilo koji drugi) individualizam. Ma kako nespremni bili da prihvate građanske odgovornosti, pripadnici apatičnih slojeva društva u kom dominira buržoazija itekako zadržavaju svoju indi-

[18] William Ebenstein, *The Nazi State*, New York 1943, p. 247.

[19] Tako ih je Maksim Gorki opisao (v. Souvarine, *op. cit.,* p. 290).

vidualnost, pa makar i samo zato što bez nje ne bi mogli da prežive u borbi za život.

Presudne razlike između organizacija gomile u devetnaestom veku i masovnih pokreta u dvadesetom lako se previđaju zato što se moderne totalitarne vođe po psihologiji i mentalitetu ne razlikuju mnogo od nekadašnjih vođa gomile, čije su moralne norme i politička sredstva veoma srodna buržoaskima. Pa ipak, ako je individualizam karakterističan za stav prema životu i buržoazije i gomile, totalitarni pokreti s pravom mogu da tvrde da su oni prvi imali istinski antiburžoasku orijentaciju; ni jedan od njihovih prethodnika iz devetnaestog veka, ni *Društvo 10. decembra*, koje je pomoglo Luju Napoleonu da dođe na vlast, ni koljačke brigade koje su harale Parizom za vreme Drajfusove afere, ni Crne stotine ruskih pogroma, ni pan-pokreti nisu angažovali svoje članove do tačke na kojoj se potpuno gube individualni prohtevi i ambicije, niti su i slutili da organizacija može jednom za svagda, a ne samo dok traje kolektivno junaštvo, da izbriše individualni identitet.

Odnos između građanskog klasnog društva i masa koje nastaju po njegovom slomu nije jednak odnosu između buržoazije i gomile, nusproizvoda kapitalističkog načina proizvodnje. Mase i gomila imaju samo jednu zajedničku crtu: obe se nalaze izvan svih socijalnih struktura i organa političkog predstavljanja. Mase ne preuzimaju norme i stavove vladajuće klase, kao što to čini gomila (mada na iskrivljen način), već odražavaju i na određeni način izvitoperuju norme i stavove svih klasa u vezi sa javnim poslovima. Merila čoveka mase ne određuje samo, pa čak ne ni prvenstveno, ta posebna klasa kojoj je nekada pripadao, već sveprisutni uticaji i ubeđenja koja su, prećutno i neodređeno, delile sve klase društva.

Pripadnost klasi, mada mnogo labavija i ne tako neumoljivo određena društvenim poreklom kao u feudalnom društvu, uglavnom je bila data rođenjem, a samo su je izuzetan dar ili sreća mogli promeniti. Društveni status odlučivao je o učestvovanju pojedinca u politici, i osim u slučajevima nacionalne krize, kada je trebalo da dela kao *pripadnik nacije*, bez obzira na pripadnost klasi ili partiji, pojedinac se nikada nije direktno suočavao sa javnim poslovima niti se osećao direktno odgovornim za njih. Čim bi neka klasa dobila veći društveni značaj, počela bi da obučava određen broj svojih članova za politiku kao zanimanje, kao plaćen (ili, ako su ovi to sebi mogli da priušte, neplaćen) rad u vladi i telima koja dotičnu klasu predstavljaju u parlamentu. Većina ljudi, i to u svim klasama, ostajala je izvan partijskih i drugih političkih organizacija, ali to nikome nije bilo važno. Drugim rečima, pripadnost klasi, usko ograničene obaveze klase i tradicionalno shvatanje vlasti sprečili su jačanje građanstva koje bi osećalo individualnu i ličnu odgovornost za upravljanje zemljom. Ova apolitičnost stanovnikâ nacionalnih država izašla je na videlo tek kad se

klasni sistem slomio i u propast poveo čitav splet vidljivih i nevidljivih niti koje su ljude vezivale za političku zajednicu.

Slom klasnog sistema automatski je označio i slom partijskog sistema, prvenstveno zato što partije, kao interesna udruženja, više nisu mogle da zastupaju klasne interese. One su bile značajne za pripadnike nekadašnjih klasa koji su se, uprkos svemu, nadali da će ponovo pridobiti svoj stari društveni položaj, i koji su se držali jedni drugih ne zato što su i dalje imali zajedničke interese, nego zato što su se nadali da će moći ponovo da ostvare svoje. Stoga su i partije u svojoj propagandi sve više koristile psihološka sredstva i ideologiju, a u političkom nastupu potencirale apologiju i nostalgičnost. Osim toga, partije su i ne primetivši izgubile one neutralne simpatizere koji nikada nisu bili zainteresovani za politiku zato što su osećali da nijedna partija ne može da zastupa njihove interese. Prvi znak sloma evropskog partijskog sistema nije, dakle, bilo osipanje starog članstva, već nesposobnost partija da regrutuju članove iz mlađih generacija, ali isto tako i gubitak prećutnog pristanka i podrške neorganizovanih masa, koje su odjednom odbacile svoju apatičnost i krenule kud god su videle mogućnost da artikulišu svoje novo silovito neslaganje sa čitavim sistemom.

Pad zaštitnih bedema između klasa preobrazio je usnule većine koje stoje iza svih partija u jednu veliku neorganizovanu, nestruktuisanu masu ozlojeđenih pojedinaca, koji nisu imali ništa zajedničko osim nejasne svesti o tome da su nade članova partije u povratak dobrih starih vremena osuđene na propast, da su, s tim u skladu, oni najugledniji, najreprezentativniji i najobavešteniji članovi društva obične budale, kao i da sva vlast nije čak ni toliko zla koliko je u stvari i glupa i podla. Za rođenje ove nove zastrašujuće negativne solidarnosti nije bilo od posebnog značaja to što su nezaposleni radnici mrzeli *status quo* i postojeću vlast okupljeni u Socijaldemokratskoj stranki, dok se mržnja razvlašćenih sitnosopstvenika artikulisala putem partija centra ili desnice, a nekadašnji pripadnici srednje i viših klasa svoj bes iskaljivali preko partija tradicionalne ekstremne desnice. Masa nezadovoljnih i beznadnih ljudi u Nemačkoj i Austriji drastično je porasla posle Prvog svetskog rata, kada su inflacija i nezaposlenost dodatno uvećale katastrofalne posledice vojnog poraza; takva masa je postojala i u svim državama nastalim posle rata, i ubrzala je razvoj ekstremističkih pokreta u Francuskoj i Italiji posle Drugog svetskog rata.

Mentalitet evropskog čoveka mase nastajao je u ovoj atmosferi raspada klasnog društva. Apstraktna jednolikost sudbine koja je zadesila ogroman broj pojedinaca njih nije sprečila da sebe procenjuju prema ličnom neuspehu, niti da svet procenjuju prema već poslovičnoj nepravednosti. No, ova egocentrična gorčina, iako je svojstvena izolovanom pojedincu i iako

teži da izbriše individualne razlike, nije bila ta spona koja bi mase držala na okupu, jer ona nije počivala na nekom zajedničkom interesu ekonomskom, socijalnom ili političkom. Egocentričnost je, dakle, išla ruku pod ruku sa presudnim slabljenjem instinkta za samoodržanjem. Nesebičnost, ali samo kao osećanje da čovek sam nije važan, kao osećanje suvišnosti, više nije bila izraz individualnog idealizma, već je postala masovni fenomen. Stara izreka da siromašni i potlačeni nemaju šta da izgube osim svojih okova više se nije mogla primeniti na čoveka mase, jer on je, prestavši da se zanima za sopstvenu dobrobit, izgubio mnogo više od okova bede: nestao je izvor svih briga i strahova koji čovekov život čine teškim i nespokojnim. U poređenju sa takvim ne-materijalizmom, hrišćanski monah izgleda kao čovek opsednut svetovnim stvarima. Himler, dobar poznavalac mentaliteta ljudi koje je okupio u svojoj organizaciji, opisao je ne samo SS-ovce, već i široke slojeve naroda iz kojih je ove regrutovao, rekavši da oni nisu zainteresovani za svakodnevne probleme , već isključivo za ideološka pitanja i za sreću što su baš oni odabrani da rade na ostvarivanju zadatka koji se meri istorijskim epohama, zadatka čiji trag ni milenijumi neće moći da izbrišu .[20] Omasovljenje pojedinaca stvorilo je ljude koji, kao i Sesil Roudz nekih četrdeset godina ranije, razmišljaju u kontinentima i osećaju u vekovima.

Istaknuti evropski naučnici i državnici su još od početka devetnaestog veka predskazivali uspon čoveka mase i dolazak doba masa. Obimna literatura o ponašanju i psihologiji masa pokazala je i popularizovala u antici dobro poznatu mudrost o sličnosti između demokratije i diktature, između vladavine gomile i tiranije. Tako su naučnici pripremili određene politički svesne i osetljive, ako ne i preosetljive, građane Zapadne Evrope na uspon demagogâ, na lakovernost, praznoverje i brutalnost. Pa ipak, iako su se mnoga od ovih predskazanja u izvesnom smislu obistinila, njihova relevantnost se smanjuje kada se u obzir uzmu neočekivane i nepredviđene pojave kao što su radikalan gubitak svesti o ličnom interesu,[21] cinična ili dekadentna nezainteresovanost sa kojom se mase suočavaju sa smrću ili drugim ličnim nedaćama, strastvena sklonost najapstraktnijim koncepcijama kao životnim smernicama i uopšteni prezir čak i prema najočiglednijim pravilima zdravog razuma.

Mase, mimo svih predviđanja, nisu rezultat sve veće ravnopravnosti i širenja opšteg obrazovanja, odnosno neminovnog snižavanja njegovog kva-

[20] Govor Hajnriha Himlera o Organizaciji i dužnostima SS-a i policije , objavljen u: *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15-23. Januar 1937*; prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington, 1946, IV, 616ff.

[21] Gustave Lebon, *La psychologie des Foules*, 1895, spominje čudnu nesebičnost masa (v. glava II, odeljak 5).

liteta i popularizacije njegovih sadržaja. (Amerika, primer zemlje u kojoj postoje jednakost pred zakonom i opšte obrazovanje, sa svim svojim nedostacima, zna manje o modernoj psihologiji masa nego bilo koja druga zemlja na svetu.) Uskoro se ispostavilo da su masovni pokreti posebno privukli visoko obrazovane slojeve, i da, načelno, izraženi individualizam i prefinjenost ne sprečavaju, već ponekad i ubrzavaju samozaborav u masi koji su nudili pokreti. Pošto je očigledna istina da visok stepen individualizovanosti i kultivisanost ne sprečavaju čoveka da prihvati stavove karakteristične za mase bila tako neočekivana, krivica za to često se svaljivala na morbidnost ili nihilizam moderne inteligencije, mržnju prema sebi samom, navodno tipičnu za intelektualca, i opręčnost duha životu i vitalnosti . Pa ipak, tako oklevetani intelektualci bili su samo najupečatljiviji primer i najveštiji zagovornici jednog mnogo opštijeg fenomena. Društvena atomizacija i ekstremna individualizacija prethodile su masovnim pokretima, a ovi su sasvim neorganizovane, tipične apstinente , koji su iz individualističkih pobuda uvek odbijali da priznaju društvene spone ili obaveze, privukli mnogo lakše i mnogo ranije nego neindividualističke , druželjubive članove tradicionalnih partija.

Zapravo su mase proizašle iz krhotina jednog već visoko atomizovanog društva, čiju je konkurentsku prirodu i prateći osećaj usamljenosti mogla da relativizuje jedino pripadnost klasi. Glavna odlika čoveka mase nije brutalnost niti nazadnost, već njegova izolovanost i odsustvo normalnih društvenih veza. Kako dolaze iz klasnog društva nacionalnih država, čije su se pukotine popunjavale vezivom nacionalističkog sentimenta, sasvim je prirodno što su te mase, u početnoj bespomoćnosti, ispoljile težnju ka posebno nasilnom nacionalizmu, pred kojim su njihove vođe popustile iz čisto demagoških razloga, oglušavajući se o svoj instinkt i svoje ciljeve.[22]

Ni plemenski nacionalizam ni pobunjenički nihilizam nisu karakteristični ili ideološki prihvatljivi za mase u meri u kojoj su to bili za gomilu. A ipak su najdarovitije vođe masa našeg vremena pre ponikle iz gomile nego iz masa.[23] Hitlerova biografija je školski primer za to; Staljin je, pak, došao iz zaverеničkog aparata boljševičke partije, koji je bio specifična mešavina marginalaca i revolucionara. Prvobitna Hitlerova partija, sastavljena gotovo isključivo od neprilagođenih, propalica i avanturista, ite-

[22] Osnivači nacionalsocijalističke partije povremeno su se osvrtali na to i pre no što je Hitler preuzeo partiju kao partiju levice . Zanimljiv je i jedan incident do kog je došlo posle izbora za skupštinu 1932. godine: Gregor Štraser je ogorčeno rekao svom Vođi da su pre izbora nacionalsocijalisti mogli da oforme većinu u parlamentu, *Rajhstagu*, sa partijama centra; sada je ta mogućnost isključena, zajedno ove partije čine manje od polovine parlamenta;... ali sa komunistima još uvek činimo većinu, odgovorio je Hitler; niko ne može da nas nadvlada (Heiden, *op. cit.,* pp. 94 i 495).

[23] v. Carlton J. H. Hayes, *op. cit.,* koji ne pravi razliku između gomile i masa; on smatra da totalitarni diktatori pre vode poreklo iz masa nego iz klasa .

kako je bila partija „naoružanih boema",[24] koji su bili naličje buržoaskog društva i koje je, prema tome, nemačka buržoazija po svim pravilima trebalo da uspešno upotrebi za svoje ciljeve. Međutim, nacisti su buržoaziju nasamarili koliko i Removu i Šlajherovu frakciju Rajhsvera, koja se takođe nadala da će Hitler, njen nekadašnji agent, ili SA, medijum za vojnu propagandu i paravojnu obuku, biti njeni agenti i da će joj pomoći da zavede vojnu diktaturu.[25] I ugledno društvo i vojni krugovi su nacistički pokret procenjivali u skladu sa političkom filozofijom gomile,[26] previđajući pri tom nezavisnu, spontanu podršku koju su mase pružale novim vođama gomile, kao i pravi talenat ovih vođa da smišljaju dotad nepoznate vidove organizovanja. Gomila na čelu ovih masa više nije bila agent buržoazije niti bilo koga drugog – osim masa samih.

Poređenje nacizma i boljševizma, koji su se u dvema zemljama pojavili pod sasvim različitim okolnostima, najbolje može da dokaže da totalitarni pokreti ne zavise toliko od nestrukturisanosti masovnog društva koliko od tipičnih svojstava atomizovane i izolovane mase. Da bi Lenjinovu revolucionarnu diktaturu preobrazio u pravu totalitarnu vladavinu, Staljin je najpre morao da veštačkim putem stvori onakvo atomizovano društvo kakvo su za naciste u Nemačkoj već pripremile istorijske prilike.

Iznenađujuće laka pobeda Oktobarske revolucije ostvarena je u zemlji u kojoj je despotska i centralizovana birokratija vladala bezobličnom masom; nju nisu uspeli da organizuju ni ostaci ruralnih feudalnih staleža, ni

24 Ovo je osnovna teorija K. Heidena, čija je analiza nacizma uprkos tome izuzetna. „Posle brodoloma starih klasa nastaje nova klasa intelektualaca, a na njihovom čelu su najbezobzirniji, oni koji imaju malo šta da izgube, pa su stoga i najjači; naoružani boemi, kojima je rat dom, a građanski rat otadžbina" (*op. cit.,* p. 100).

25 Zavera između generala Rajhsvera Šlajhera i šefa SA-a Rema sastojala se iz plana da se sve paravojne formacije stave pod vojnu upravu Rajhsvera, čime bi se nemačkoj vojsci jednim potezom dodali milioni ljudi. Posledica bi, naravno, bila vojna diktatura. Juna 1934. Hitler je likvidirao Rema i Šlajhera. Pregovori su počeli uz Hitlerovo znanje, a on je koristio Remove veze u Rajhsveru da bi zavarao nemačke vojne krugove po pitanju svojih pravih namera. Aprila 1932. Rem je posvedočio na jednom od suđenja Hitleru da je Rajhsver u potpunosti saglasan sa vojnim statusom SA-a (za dokumente o Removom i Šlajherovom planu v. *Nazi Conspsiracy*, V, 456ff, i Heiden, *op. cit.,* 450). Sam Rem ponosno izveštava o pregovorima sa Šlajherom, koji su, prema njegovim podacima, otpočeli 1931. godine. Šlajher je obećao da će u slučaju nužde staviti SA pod komandu oficira Rajhsvera (v. *Die Memoiren des Stabchefs Röhm*, Saarbrücken, 1934, p. 170). Vojni karakter SA-a, na kom je radio Rem, a protiv koga se Hitler stalno borio, određivao je retoriku SA-a čak i posle likvidiranja Remove frakcije. Za razliku od pripadnika SS-a, pripadnici SA-a uvek su insistirali na tome da „predstavljaju vojnu volju Nemačke", te da je za njih Treći Rajh „vojna zajednica [koju podupiru] dva stuba: Partija i Vermaht" (v. *Handbuch der SA*, Berlin 1939, i Victor Lutze, „Die Sturmabteilung", u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7a).

26 Posebno Remova autobiografija spada u klasike ove vrste literature.

slabe urbane kapitalističke klase, tek u povoju. Kada je rekao da nigde u svetu vlast nije tako lako osvojiti, i nigde tako teško zadržati, Lenjin je bio svestan ne samo brojčane slabosti ruske radničke klase, već i anarhičnog stanja u društvu uopšte, stanja koje je omogućavalo iznenadne promene. Iako nije imao instinkt vođe masa bio je loš govornik, a uz to je voleo i da javno priznaje i analizira sopstvene greške, što je protivno elementarnim pravilima demagogije Lenjin se odmah uhvatio svih mogućih diferencijacija, društvenih, nacionalnih, profesionalnih, koje bi mogle da unesu ma kakvu strukturu u stanovništvo, i verovatno je smatrao da takva stratifikacija može da spase revoluciju. Legalizovao je anarhičnu eksproprijaciju zemljoposednika od strane ruralnih masa, i tako po prvi, a verovatno i poslednji put, stvorio u Rusiji onu emancipovanu klasu seljaka koja je još od Francuske revolucije bila najpouzdaniji oslonac zapadnoevropskih nacionalnih država. Pokušao je da ojača radničku klasu podržavajući nezavisne sindikate. Po završetku građanskog rata tolerisao je bojažljivo nastajanje novog srednjeg sloja, proizišlog iz NEP-a. Uveo je i dodatna merila diferencijacije organizujući, a ponekad i izmišljajući, što je više nacionalnosti mogao, podstičući nacionalnu svest i svest o istorijskim i kulturnim razlikama čak i među najprimitivnijim plemenima u Sovjetskom Savezu. Izgleda da se u ovim čisto praktičnim političkim stvarima Lenjin pre držao svog snažnog državničkog instinkta nego marksističkog ubeđenja; u svakom slučaju, njegova politika dokazuje da se on odsustva socijalne i svake druge strukture plašio više nego mogućeg razvoja centrifugalnih tendencija unutar tek emancipovanih nacionalnosti ili čak jačanja nove buržoazije u tek stvorenim srednjim i seljačkim slojevima. Lenjin je svoj najveći poraz doživeo početkom građanskog rata, kada je vrhovna vlast, koju je on prvobitno hteo da koncentriše u sovjetima, prešla u ruke partijske birokratije; međutim, čak i ovakav razvoj događaja, ma koliko tragičan bio po dalji tok revolucije, nije neminovno morao da vodi u totalitarizam. Jednopartijska diktatura je začetoj socijalnoj stratifikaciji zemlje prosto dodala još jednu klasu, naime birokratiju, koja je, po Marksovim rečima, zaposela državu kao privatnu svojinu .[27] U trenutku

[27] Dobro je poznato da su antistaljinističke frakcije kritiku razvoja Sovjetskog Saveza zasnivale na ovoj marksističkoj formulaciji, i nikada je nisu ni prevazišle. Uprkos čestim čistkama u sovjetskoj birokratiji, koje su ciljale na likvidiranje birokratije kao klase, ovi kritičari su u njoj i dalje videli glavnu i vladajuću klasu u Sovjetskom Savezu. Evo kako to analizira Rakovski u progonstvu u Sibiru 1930: Na naše oči je nastajala i rasla velika klasa direktora sa svojim podklasama, klasa koja raste dobro proračunatim kooptiranjem i direktnim ili indirektnim naimenovanjima... Ono što ujedinjuje ovu jedinstvenu klasu jeste jedan oblik privatne svojine, takođe jedinstven, naime država (citirano prema: Souvarine, *op. cit.,* p. 564). Ovo je zaista prilično tačna analiza stanja pre Staljinovog dolaska na vlast; za odnos između partije i sovjetâ, koji je bio presudan po dalji tok Oktobarske revolucije, v. I. Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*, 1954).

Lenjinove smrti, mnogi su putevi još uvek bili otvoreni. Na primer, stvaranje radničke, seljačke i srednje klase nije neminovno moralo da vodi klasnoj borbi, inače karakterističnoj za evropski kapitalizam. Poljoprivreda je još uvek mogla da se razvije na kolektivnom, kooperativnom ili na privatnom osnovu, a privreda cele zemlje je još uvek mogla da se drži socijalističkog, državno-kapitalističkog ili slobodno-tržišnog obrasca. Nijedna od ovih mogućnosti nije automatski morala da znači uništavanje nove strukture zemlje.

Sve te nove klase i nacionalnosti našle su se Staljinu na putu kada je počeo da priprema zemlju za totalitarnu vlast. Kako bi stvorio atomizovanu i nestrukturisanu masu, najpre je morao da likvidira ostatke moći sovjetâ, koji su, kao glavni nacionalni predstavnički organ, ipak imali izvesnu ulogu, i ograničavali apsolutnu vlast partijske hijerarhije. Zato je Staljin najpre potkopao nacionalne sovjete uvođenjem boljševičkih ćelija, iz kojih su jedino mogli biti imenovani viši funkcioneri centralnih komiteta.[28] Godine 1930. nestali su i poslednji tragovi nekadašnje lokalne samouprave; na njihovo mesto došla je strogo centralizovana partijska birokratija, čija se težnja ka rusifikaciji nije mnogo razlikovala od težnji carističkog režima, osim što nove birokrate više nisu zazirale od pismenosti.

Boljševička vlast je zatim pristupila likvidaciji klasa; iz ideoloških i propagandnih razloga započela je sa onima koje su imale nekakvo vlasništvo, naime sa novim srednjim slojem u gradovima, da bi potom prešla na seljake. Zahvaljujući brojnosti i imovini, seljaci su do tada bili potencijalno najsnažnija klasa u Sovjetskom Savezu; zato je njihova likvidacija morala biti temeljnija i okrutnija nego likvidacija bilo koje druge društvene grupe, a sprovođena je stvaranjem veštačke gladi i čestim deportacijama pod izgovorom kolektivizacije i eksproprisanja kulaka. Likvidacija srednjih i seljačkih slojeva okončana je ranih tridesetih godina; oni koji se nisu našli među milionima mrtvih ili milionima deportovanih naučili su ko je ovde vlast , shvatili su da njihovi životi i životi njihovih porodica ne zavise od njihovih sugrađana, nego od vlasti, čijim su hirovima bili izloženi, sami, bez ikakve zaštite od strane grupe kojoj sticajem okolnosti pripadaju. Na osnovu statističkih podataka ili dokumenata ne može se tačno odrediti trenutak kada je kolektivizacija stvorila nov sloj seljaka, povezanih zajedničkim interesom, sloj koji je, zahvaljujući svojoj ključnoj brojčanoj i ekonomskoj poziciji, opet predstavljao potencijalu opasnost za totalitarnu

[28] Godine 1927, 90% članova seoskih sovjeta i 75% njihovih predsednika nisu bili članovi partije; izvršni komiteti okrugâ sastojali su se od 50% članova partije i 50% ljudi koji nisu pripadali partiji, dok je od delegata u Centralnom komitetu 75% bilo u partiji (v. članak o boljševizmu Mauricea Dobba u: *Encyclopedia of Social Sciences*).

A. Rosenberg u knjizi *A History of Bolshevism*, London 1934, glava VI, detaljno opisuje kako su članovi partije u sovjetima, glasajući u skladu sa instrukcijama koje su dobijali od viših partijskih činovnika , iznutra podrivali sistem sovjeta.

vlast. No, oni koji znaju kako da čitaju totalitarni materijal , mogu da dokuče da je ovaj trenutak došao otprilike dve godine pred Staljinovu smrt, kada je ovaj predložio da se kolektivi raspuste i da se pretvore u veće organizacione jedinice. Staljin nije dočekao ostvarenje svog plana; ovaj put žrtve bi bile još veće, a haotične posledice za privredu u celini kobnije nego uništavanje prve seljačke klase ali imamo dovoljno razloga da poverujemo da bi se i to sprovelo. Nema te klase koja se ne može uništiti ako se ubije dovoljan broj njenih pripadnika.

Sledeća klasa koju je valjalo likvidirati bili su radnici. Oni su bili mnogo slabiji, i pružali su mnogo manji otpor nego seljaci, zato što je spontana eksproprijacija vlasnika fabrika, koju su radnici sproveli tokom revolucije (a za razliku od eksproprijacije zemljoposednika koju su sproveli seljaci), bila osujećena kada je vlada konfiskovala fabrike pod izgovorom da država ionako pripada proletarijatu. Stahanovski sistem, uveden početkom tridesetih godina, uništio je svu solidarnost i klasnu svest među radnicima, i to pre svega putem surove konkurencije, a potom i privremenim konsolidovanjem stahanovske aristokratije, koja je (u socijalnom pogledu) od običnih radnika odudarala mnogo više nego sámo rukovodstvo. Ovaj proces završen je 1938. godine, uvođenjem radne knjižice, koja je čitavu rusku radničku klasu zvanično pretvorila u gigantsku masu prinudnih radnika.

Vrhunac je bila likvidacija birokratije, koja je i sama potpomogla sprovođenje navedenih mera likvidacije. Staljinu je trebalo oko dve godine, od 1936. do 1938, da se otrese čitave administrativne i vojne aristokratije sovjetskog društva; skoro sve službe, fabrike, privredne i kulturne institucije, vlada, partija i vojna uprava, prešle su u nove ruke, jer je skoro polovina administrativnog osoblja, bili oni članovi partije ili ne, izbačena , a više od 50% svih članova partije i bar još dodatnih osam miliona ljudi likvidirano.[29] Opet se uništavanje partijske birokratije kao klase završilo uvođenjem internog pasoša, u kom su se morali beležiti i odobravati svi odlasci iz jednog grada u drugi. Što se pravnog statusa tiče, sada je birokratija, zajedno sa partijskim funkcionerima, bila izjednačena sa radnicima; sada je i ona postala deo nepreglednog mnoštva sovjetskih prinudnih radnika, a njen status privilegovane klase u sovjetskom društvu bio je prošlost. A kako se ova generalna čistka završila likvidacijom najviših či-

[29] Podaci su uzeti iz knjige Viktora Kravčenka *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York 1946, p. 278 i 303. Ovaj izvor je, naravno, prilično nepouzdan. Međutim, kako u slučaju sovjetske Rusije jedino nepouzdanim izvorima i raspolažemo što znači da u potpunosti moramo da se oslonimo na reportaže, izveštaje i procene ove ili one vrste moramo da upotrebimo svaki podatak koji nam se makar čini u velikoj meri verovatan. Neki istoričari izgleda smatraju da je suprotan metod naime, korišćenje samo onog materijala koji daje ruska vlada pouzdaniji, ali to nije tačno. Upravo su zvanični podaci puka propaganda.

novnika iz redova policije istih onih koji su tu generalnu čistku organizovali čak ni kadrovi GPU-a, koji je i sproveo sav taj teror, nisu više mogli da se zavaravaju da kao grupa predstavljaju išta, a ponajmanje vlast.

Ove ogromne ljudske žrtve nisu motivisane nekakvim *raison d état* u tradicionalnom smislu te reči. Nijedan od likvidiranih društvenih slojeva nije bio neprijateljski nastrojen prema režimu, niti je bilo verovatno da će to postati u bliskoj budućnosti. Aktivna opozicija je zamrla još 1930, kada je Staljin, u govoru na 16. Kongresu, prokazao sva desničarska i levičarska odstupanja unutar partije, mada su čak i te slabašne opozicione struje teško mogle da se zasnuju na bilo kojoj postojećoj klasi.[30] Diktatorski teror koji se od totalitarnog razlikuje po tome što je usmeren na prave protivnike, a ne na bezazlene građane bez ikakvog političkog stava bio je dovoljno okrutan da bi ugušio sav politički život, otvoren ili prikriven, i to još za Lenjinovog života. Intervencija iz inostranstva, koja je mogla da se udruži sa nekim od nezadovoljnih slojeva, više nije predstavljala nikakvu opasnost pošto je, oko 1930, sovjetski režim već priznala većina vlada i zaključila sa njim trgovinske i druge međunarodne ugovore. (Mada Staljinova vlada nije isključivala takvu mogućnost što se samog domaćeg stanovništva tiče; znamo da je Hitler, da je bio običan zavojevač, a ne suparnički totalitarni vlastodržac, mogao bar narod Ukrajine da pridobije za svoju stvar.)

Ako likvidacija klasa i nije imala nikakvog političkog smisla, sa stanovišta sovjetske privrede ona je definitivno bila katastrofalna. Posledice veštačke gladi iz 1933. osećale su se još godinama širom zemlje; uvođenje stahanovskog sistema 1935, sa proizvoljnim ubrzavanjem individualnog učinka i potpunim zanemarivanjem potrebe za timskim radom, dovelo je do haotične nestabilnosti u ovoj mladoj industriji.[31] Likvidiranje birokratije, to jest klase fabričkih upravnika i inženjera, konačno je lišilo industriju i ono malo stručnog iskustva i umeća koje je nova ruska tehnička inteligencija uspela da stekne.

Jednakost podanika bila je jedna od najvećih briga despotizama i tiranija još od pradavnih vremena, ali takvo izjednačavanje totalitarnoj vlasti nije dovoljno, zato što određene nepolitičke veze između podanika ostaju manje-više netaknute na primer, porodične veze ili zajednička kulturna interesovanja. Ako totalitarizam ima ozbiljne namere, on nužno dolazi do tačke na kojoj jednom za svagda mora da raskine sa neutralnošću jednog

[30] Staljinov izveštaj na 16. Kongresu prokazao je odstupanja kao odraz otpora koji pružaju seljaci i sitna buržoazija u redovima same Partije (v. *Leninism*, 1933, tom II, glava III). Opozicija je bila začuđujuće nesposobna da se odbrani od ovog napada, zato što je ona, a to se posebno odnosi na Trockog, oduvek bila sklona da u borbi između frakcija vidi klasnu borbu (Souvarine, *op. cit.,* p. 440).

[31] Kravchenko, *op. cit.,* p. 187.

šahiste , to jest sa autonomnim postojanjem svake vrste aktivnosti. Oni koji vole šah radi šaha , a koje su njihovi likvidatori ispravno uporedili sa onima koji vole umetnost radi umetnosti ,[32] još uvek nisu apsolutno atomizovani elementi u masovnom društvu, čija je potpuno heterogena uniformnost jedan od osnovnih uslova za nastanak totalitarizma. Sa stanovišta totalitarnih vladara, društvo koje je posvećeno šahu radi šaha samog tek je za koji stepen manje opasno nego klasa seljaka zainteresovanih samo za obradu zemlje. Himler je sasvim ispravno definisao pripadnika SS-a kao novi tip čoveka koji ni pod kojim uslovima neće uraditi neki zadatak radi zadatka samog .[33]

Atomizacija masa u sovjetskom društvu postignuta je čestim i veštim sprovođenjem čistki koje neminovno prethode pravoj likvidaciji određene grupe. Da bi se uništile sve društvene i porodične spone, čistke su organizovane tako što bi se svim ljudima koji su u nekoj vezi sa optuženim, od poznanika pa do najbliskijih prijatelja i rođaka, pripretilo istom sudbinom. Posledica ove jednostavne i ingeniozne mere, krivice po srodstvu , jeste da se, čim je neko optužen, njegovi prijatelji preko noći pretvaraju u njegove najogorčenije neprijatelje; kako bi spasli svoju kožu, oni ga potkazuju i dobrovoljno daju obaveštenja koja potkrepljuju nepostojeće dokaze protiv njega jer to je očigledno jedini način da dokažu sopstvenu ispravnost. Bivši prijatelji će pokušati da dokažu da je njihovo poznanstvo ili prijateljstvo sa optuženim bilo izgovor da bi ga špijunirali i raskrinkali kao sabotera, trockistu, stranog špijuna ili fašistu. Zasluga se meri brojem denuncijacija bliskih drugova ,[34] pa zato i elementarna predostrožnost nalaže da se svi prisniji kontakti izbegavaju, ako je to moguće ne zbog opasnosti da će čovek otkriti svoje najskrivenije misli, već prosto da bi se, za prilično izvestan slučaj budućih neprilika, eliminisale sve osobe koje bi mogle da imaju ne samo običan interes da denunciraju, nego i neodoljivu potrebu da drugog gurnu u propast, prosto zato što su njihovi životi u opasnosti. U krajnjoj liniji, upravo su razvijanjem ove metode do krajnjih i najfanatičnijih granica boljševički vlastodršci uspeli da stvore atomizovano i izolovano društvo kakvo do tad nismo poznavali, a koje samo slučajnosti ili katastrofe ne bi mogle da stvore.

[32] Souvarine, *op. cit.,* p. 575.

[33] Lozinka SS-a, kako ju je Himler lično formulisao, počinje rečima: Nema zadatka koji se izvršava radi njega samog (v. Gunter d Alquen, Die SS , u: *Schriften der Hochschule für Politik*, 1939). Brošure koje je SS izdavao za internu upotrebu stalno naglašavaju apsolutnu svest o ništavnosti svega što je samo sebi svrha (v. *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, bez datuma, samo za upotrebu unutar policije).

[34] Ovu praksu potvrđuju svi izveštaji. V. Krivicki u knjizi *In Stalin s Secret Services*, New York 1939, smatra da je nju uveo sam Staljin.

Totalitarni pokreti su masovne organizacije atomizovanih, izolovanih pojedinaca. Od ostalih partija i pokreta razlikuju se po tome što zahtevaju totalnu, neograničenu, bezuslovnu i nepokolebljivu lojalnost svakog pojedinačnog člana. Ovaj zahtev vođe totalitarnih pokreta postavljaju i pre no što dođu na vlast i organizuju zemlju po totalitarnim principima, a potkrepljuju ga tvrdnjom da će njihove organizacije uskoro obuhvatati čitavo čovečanstvo. Tamo, pak, gde totalitarnoj vlasti nije prethodio totalitaran pokret (što je, za razliku od nacističke Nemačke, bio slučaj u Rusiji), pokret valja organizovati naknadno, a uslovi za njegovo jačanje moraju se stvoriti veštačkim putem, kako bi totalna lojalnost psihološki osnov totalne dominacije uopšte bila moguća. Takva lojalnost može da se očekuje samo od potpuno izolovanog pojedinca koji, budući bez ikakvih društvenih spona, bez porodice, prijatelja, drugova, pa čak i pukih poznanika, osećaj da za njega ipak ima mesta pod suncem izvodi iz pripadnosti pokretu, iz članstva u partiji.

Potpuna lojalnost moguća je jedino kada se vernost liši sveg konkretnog sadržaja, koji po prirodi stvari može da dovede do kolebanja u mišljenju. Totalitarni pokreti su, svaki na svoj način, učinili sve što su mogli kako bi se oslobodili partijskih programa sa specifičnom sadržinom, programa iz početnih, ne-totalitarnih faza pokreta. Ma kako radikalno bio formulisan, svaki jasno određen politički cilj koji nije prosto zahtev za osvajanjem vlasti nad celim svetom, svaki politički program koji se bavi stvarima konkretnijim od ideoloških pitanja od vekovnog značaja , za totalitarizam predstavlja prepreku. Najveće Hitlerovo dostignuće pri stvaranju nacističkog pokreta, koji je on postepeno gradio od opskurne male partije šarlatana sa tipično nacionalističkim programom, sastoji se u tome što je pokret oslobodio nekadašnjeg partijskog programa, i to ne tako što je ovaj promenio ili zvanično ukinuo, već prosto tako što je odbio da razgovara o njemu ili o nekim njegovim tačkama, budući da je relativna umerenost njegovog sadržaja i frazeologije vrlo brzo bila prevaziđena.[35] Staljinov zadatak po ovom i po mnogim drugim pitanjima bio je ozbiljniji; socijalistički program Partije boljševika bio je mnogo veći teret[36] nego 25 tačaka jednog ekonomiste-amatera i političara-šarlatana kakav je bio Feder.[37] No,

[35] U *Mein Kampf* (2 toma, 1. nemačko izdanje, 1925. i 1927; necenzurisan prevod, New York 1939), Hitler tvrdi da je bolje imati zastareo program nego dozvoliti diskusiju o njemu (tom II, glava V). Uskoro će i javno reći: Kada preuzmemo vlast, program će doći sam od sebe... Prva stvar mora biti strašan talas propagande. Ta politička akcija imaće malo veze sa drugim aktuelnim problemima (v. Heiden, *op. cit.,* p. 203).

[36] Suvarin sugeriše, i to pogrešno, po našem mišljenju, da je već Lenjin ukinuo partijski program: Ništa ne dokazuje jasnije da boljševizam kao doktrina postoji jedino u Lenjinovoj glavi; svaki boljševik prepušten sam sebi skrenuo bi sa linije njegove frakcije... ove ljude je mnogo više povezivao njihov temperament i Lenjinov uspon, nego same ideje (*op. cit.,* p. 85).

[37] Program Nacionalsocijalističke partije Gotfrida Federa sa čuvenih 25 tačaka igrao je veću ulogu u literaturi o pokretu nego u pokretu samom.

Staljin je konačno, prokazavši sve frakcije u Komunističkoj partiji, postigao isti rezultat stalnim menjanjem političkog kursa partije, kao i stalnim kolebanjima u tumačenju i primeni marksizma; to je doktrinu potpuno lišilo njenog sadržaja, zato što se više nije moglo predvideti koji će kurs ili potez ona nametnuti. Činjenica da ni najpotpunija upućenost u marksizam i lenjinizam nije bila ni od kakve koristi za ispravno političko ponašanje već da se, naprotiv, linija partije mogla slediti jedino ako svako jutro ponovite Staljinove reči od prethodne večeri prirodno je rezultirala onim mentalnim stanjem, onom usredsređenom poslušnošću koju ne umanjuje nikakav pokušaj da se shvati ono što se radi; nju ingeniozno izražava lozinka koju je Himler smislio za svoje SS-ovce: Moja čast je moja vernost .[38]

Opet, ni nepostojanje ili ignorisanje partijskog programa samo po sebi ne mora da bude znak totalitarizma. Prvi koji je programe i platforme smatrao suvišnim papirićima i nezgodnim obećanjima, nespojivim sa stilom i žestinom pokreta, bio je Musolini, čija fašistička filozofija aktivizma sve delanje prepušta nadahnuću određenog istorijskog trenutka.[39] Puka žudnja za moći, u kombinaciji sa prezirom prema brbljivosti vođa običnih partija koji uvek odaju šta sa tom moći smeraju, karakteristična je za sve vođe gomile, ali ne zadovoljava potrebe totalitarizma. Pravi cilj fašizma bio je samo da dođe na vlast i učvrsti poziciju fašističke elite . Totalitarizam se nikada ne zadovoljava time da vlada spoljašnjim sredstvima, naime pomoću države i mašinerije nasilja; zahvaljujući posebnoj ideologiji i mestu koje ona ima u tom aparatu represije, totalitarizam je otkrio način da vlada ljudima i da ih teroriše iznutra. U tom smislu on ukida razliku između vladalaca i podanikâ i stvara stanje u kom moć i volja za moć, onako kako ih mi shvatamo, nemaju nikakvu ulogu, ili su, u najboljem slučaju, od sporednog značaja. U suštini, totalitarni vođa nije ništa drugo nego funkcioner masa koje vodi; on nije pojedinac željan vlasti koji podanicima tiranski nameće svoju volju. Budući običan funkcioner, on se u svako doba može zameniti, tako da u istoj meri zavisi od volje masa koje otelovljuje koliko i mase zavise od njega. Da nije njega, masama bi ne-

[38] Upečatljivost ove lozinke, koju je sam Himler formulisao, teško se može dočarati u prevodu. Na nemačkom *Meine Ehre heißt Treue* ukazuje na apsolutnu odanost i poslušnost koja prevazilazi puku disciplinu ili ličnu vernost. *Nazi Conspiracy*, čiji su prevodi nemačkih dokumenata i nacističke literature, mada na žalost veoma neujednačeni, neprocenjivo vredan izvor materijala, ovu lozinku prevodi kao Moja čast znači (*signifies*) vernost .

[39] Musolini je verovatno prvi partijski lider koji je svesno odbio formalni program i zamenio ga nadahnutim vođstvom i akcijom. U pozadini ovoga stoji koncept da je već puko postojanje pokreta glavni element nadahnuća, kome bi partijski program samo smetao. Filozofiju italijanskog fašizma pre izražava Đentileov aktualizam nego Sorelovi mitovi (v. takođe članak o fašizmu u: *Encyclopedia of Social Sciences*). Program iz 1921. formulisan je tek dve godine posle osnivanja pokreta i uglavnom sadrži njegovu nacionalističku filozofiju.

dostajao spoljni predstavnik, i one bi ostale bezoblična rulja; bez masa, vođa ne postoji. Hitler, koji je bio sasvim svestan ove međusobne zavisnosti, jednom je u govoru pripadnicima SA-a rekao: Sve što vi jeste, dugujete meni; sve što ja jesam, dugujem vama .[40] Mi ponekad olako potcenjujemo takve tvrdnje ili ih pogrešno razumemo, jer mislimo da se ovde delanje shvata kao davanje i izvršavanje naredbi. U političkoj tradiciji i istoriji Zapada ovakvo shvatanje nije usamljeno,[41] ali ono pretpostavlja nadležno lice koje ima mišljenje i volju, i koje potom bilo prinudom, bilo autoritetom, bilo nasiljem svoje mišljenje i svoju volju nameće grupama koje su mišljenja i volje lišene. Hitler je, pak, smatrao da čak i mišljenje postoji isključivo kao davanje naredbi ili njihovo izvršavanje ,[42] čime je i teoretski ukinuo razliku između mišljenja i delanja, odnosno između vladara i podanika.

Ni nacionalsocijalizam ni boljševizam nikada nisu proklamovali nov oblik vladanja, niti su tvrdili da su dolaskom na vlast i preuzimanjem kontrole nad državnom mašinerijom postigli svoje ciljeve. Njihovoj predstavi o vlasti kao trajnoj dominaciji nad svakim pojedincem u svakoj sferi života ne mogu da udovolje nijedna država i nijedan aparat nasilja, već samo pokret koji se stalno menja.[43] Dolazak na vlast nasilnim putem nikada nije cilj, već je samo sredstvo, a dolazak na vlast u nekoj konkretnoj zemlji je dobrodošla prelazna faza, ali nikada i kraj pokreta. Praktičan cilj pokreta je da se što veći broj ljudi organizuje unutar njegovih okvira, da se ljudi pokrenu i da stalno budu u pokretu; politički cilj koji bi značio kraj pokreta prosto ne postoji.

II. *Privremeni savez između gomile i elite*

MNOGO VIŠE od bezuslovne lojalnosti članova totalitarnih pokreta ili podrške koju totalitarni režimi uživaju u narodu, našu savest uznemirava neosporna privlačnost koju ovi pokreti imaju i za elitu, a ne samo za pripadnike gomile. Bilo bi itekako brzopleto kada bismo, zbog njihove umetničke ekstravagantnosti ili učenjačke naivnosti, zanemarili užasavajući

[40] Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin 1938; prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 783.

[41] Po prvi put u Platonovom *Državniku*, 305, gde se delanje tumači u smislu *archein* i *prattein* naređenja da se sa delanjem počne i izvršavanja te naredbe.

[42] *Hitlers Tischgespräche*, p. 198.

[43] *Mein Kampf*, tom I, glava XI; v. i Dieter Schwarz, *Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung: Aus dem Schwarzen Korps*, br. 2, 1936, koji objašnjava zašto nacionalsocijalisti i posle dolaska na vlast govore o borbi : Cilj nacionalsocijalizma kao ideologije [*Weltanschauung*] jeste neprestana borba... sve dok život svakog Nemca ne bude prožet osnovnim vrednostima ove ideologije, sve dok on ne počne da je živi.

spisak istaknutih ljudi koje totalitarizam može da ubroji među svoje simpatizere, saputnike ili formalne članove.

Ova sklonost elite važna je za razumevanje totalitarnih pokreta (mada ne i totalitarnih režima), isto kao i mnogo očiglednija veza pokretâ sa gomilom. Ta sklonost ukazuje na specifičnu atmosferu, opštu klimu u kojoj je došlo do jačanja totalitarizma. Treba imati u vidu da su vođe totalitarnih pokreta i njihovi simpatizeri takoreći stariji od masa koje organizuju, pa mase, bar hronološki gledano, ne moraju bespomoćno da čekaju uspon sopstvenih vođa usred klasnog društva koje se raspada, a čiji su one najtipičniji proizvod. Oni koji su dobrovoljno napustili društvo pre sloma klasa sada zajedno sa gomilom, ranijim nusproizvodom vladavine buržoazije, spremno dočekuju nove vođe. Današnji totalitarni vladari i vođe totalitarnih pokreta još uvek imaju karakteristične crte gomile, čija su psihologija i politička filozofija prilično dobro poznate. Još ne znamo šta će se dogoditi kada autentični čovek mase preuzme vlast, mada se može pretpostaviti da će on imati mnogo više zajedničkog sa pedantnom, proračunatom korektnošću Himlerovom ili sa tupom tvrdoglavošću Molotovljevom, nego sa Hitlerovim histeričnim fanatizmom ili Staljinovom senzualnom, osvetoljubivom okrutnošću.

U tom se pogledu situacija posle Drugog svetskog rata ne razlikuje bitno od one posle Prvog; kao što su tokom dvadesetih godina formulisane ideologije fašizma, boljševizma i nacizma, a pokrete predvodili predstavnici takozvane frontovske generacije, ljudi odgajani pre rata, ljudi koji su se još uvek dobro sećali tog vremena, tako i sadašnju opštu političku i intelektualnu klimu posleratnog totalitarizma određuje generacija koja dobro poznaje vreme i život pre rata. Ovo je posebno slučaj u Francuskoj, gde je do sloma klasnog sistema došlo posle Drugog, a ne posle Prvog rata. Kao i ljudi gomile i avanturisti iz doba imperijalizma, vođe totalitarnih pokreta sa svojim simpatizerima-intelektualcima dele to što su, čak i pre no što je došlo do sloma sistema, i jedni i drugi bili izvan klasnog i nacionalnog sistema uglednog evropskog društva.

Kada je blaziranost lažnog ugleda ustuknula pred anarhičnim beznađem, taj slom je izgledao kao prva velika prilika za elitu, ali i za gomilu. Ovo je posebno vidljivo u slučajevima novih vođa masa, čije karijere veoma podsećaju na karijere ranijih vođa gomile: neuspeh u profesionalnom i u društvenom životu, izopačenost i nesreća u privatnom. Ovakav život pre političke karijere, koji su nešto uglednije vođe starijih partija tako naivno koristile kao argument protiv novih vođa, i jeste bio najjači faktor u njihovoj privlačnosti. On kao da je dokazivao da ovi ljudi pojedinačno otelovljuju sudbinu masa tog vremena i da su njihova želja da sve žrtvuju pokretu, njihova odanost unesrećenima, njihova rešenost da se nikada više ne

vrate u bezbednost normalnog života, kao i njihov prezir prema uglednom društvu, sasvim iskreni, a ne prosto motivisani prolaznim ambicijama.

Posleratna elita je, s druge strane, bila tek neznatno mlađa od generacije koja je dopustila da je imperijalizam upotrebi i zloupotrebi; kao kockari, špijuni, avanturisti, kao vitezovi bez straha i mane i istrebljivači zmajeva, predstavnici te starije elite ostvarivali su sjajne karijere s onu stranu uglednog društva. Kao i Lorens od Arabije, i nova elita je čeznula da se otrese sebe , osećala je istu snažnu odvratnost prema svim postojećim normama i prezir prema postojećoj vlasti. Ako se još sećala zlatnog doba sigurnosti pre Prvog svetskog rata, sećala se i kako ga je mrzela i kako je iskren bio njen entuzijazam početkom rata. Nije samo Hitler, i nisu samo gubitnici na kolenima zahvaljivali bogu kada je talas mobilizacije prešao Evropom 1914.[44] Elita nije morala čak ni da prebacuje sebi što je bila tako lak plen za šovinističku propagandu ili za laži o čisto odbrambenom karakteru rata. Elita je u rat krenula sa egzaltiranom nadom da bi sve što je njoj bilo poznato, sva kultura i tkivo života, moglo da ode u propast u oluji čelika (*Stahlgewitter*, po Ernstu Jingeru). Biranim rečima Tomas Man je rat nazvao kaznom i pročišćenjem ; sam rat, i to mnogo više nego pobeda, nadahnjivao je pesnika . Po rečima jednog proučavaoca tog doba, ono što je važno jeste spremnost na žrtve, a ne cilj za koji se ta žrtva podnosi ; ili, opet, po rečima jednog mladog radnika, nije važno da li će da živi koju godinu duže ili ne. Čovek voli da ima čime da se podiči. [45] A mnogo pre no što je jedan od intelektualaca-simpatizera nacizma izjavio kada čujem reč kultura, odmah potežem pištolj , pesnici su objavili svoju odvratnost prema kulturi smeća i poetski pozvali Varvare, Skite, Crnce, Indijance da je pogaze.[46]

Ako bi se ovo silovito nezadovoljstvo predratnim dobom, kao i kasniji pokušaji da se ono ponovo izazove, žigosalo prosto kao izliv nihilizma (od Ničea i Sorela do Pareta, od Remboa i T. E. Lorensa do Jingera, Brehta i Malroa, od Bakunjina i Nječajeva do Aleksandra Bloka), značilo bi to prevideti da zgražavanje zapravo može da bude opravdano u društvu koje je sasvim prožeto ideologijom i moralnim normama buržoazije. No isto tako je tačno i da je frontovska generacija , za razliku od duhovnih otaca koje je izabrala, bila potpuno opsednuta željom da doživi propast čitavog sveta lažne sigurnosti, lažne kulture i lažnog života. Ta želja bila je tako snažna da je po uticaju i artikulisanosti nadjačala sve ranije pokušaje prevredno-

[44] v. kako Hitler opisuje svoju reakciju na vest o izbijanju Prvog svetskog rata u: *Mein Kampf*, tom I, glava V.

[45] v. Hanna Hafkesbrink, *Unknown Germany*, New Haven 1948, pp. 43, 45, 81, unutarnja hronika Prvog svetskog rata . Zbog ove zbirke, koja je od ogromnog značaja za procenjivanje istorijske atmosfere, još je uočljiviji nedostatak sličnih studija o Francuskoj, Engleskoj i Italiji.

[46] *ibid.,* p. 20-21.

vanja vrednosti , kakav je Ničeov, reorganizacije političkog života, kakav se može naslutiti u Sorelovim spisima, oživljavanja čovekove autentičnosti kod Bakunjina, ili strastvene ljubavi prema životu u čistoti Remboovih egzotičnih avantura. Nemilosrdno uništavanje, haos i razaranje radi njih samih poprimili su dostojanstvo najviših vrednosti.[47]

Autentičnost ovih osećanja dokazuje i činjenica da se tek mali deo ove generacije izlečio od entuzijazma kada je zaista iskusio strahote rata. Preživeli iz rovova nisu postali pacifisti. Oni su se grčevito držali doživljaja koji, kako su mislili, može da im posluži da se konačno odvoje od omraženog uglednog društva. Bili su odani uspomeni na četiri godine života u rovovima, kao da su one objektivno merilo za stvaranje nove elite. S druge strane su, međutim, odoleli iskušenju idealizovanja prošlosti; naprotiv, zagovornici rata prvi su shvatili da rat u eri mašina nikako ne može da stvori vrline kakve su hrabrost, čast i muževnost,[48] da on ljudima može da pruži jedino iskustvo čiste destrukcije i poniženje što služe tek kao šrafčić veličanstvene mašinerije ubijanja.

Ova generacija sećala se rata kao velikog uvoda u slom klasa i njihov preobražaj u mase. Rat je, sa svojom stalnom ubilačkom proizvoljnošću, postao simbol smrti, veliki ujednačitelj ,[49] pa time i pravi začetnik novog poretka u svetu. Strastvena želja za jednakošću i pravdom, čežnja za prevazilaženjem uskih i beznačajnih granica među klasama, za ukidanjem glupih privilegija i predrasuda, kao da su u ratu videle izlaz iz stare snishodljivosti i sažaljenja prema potlačenima i obespravljenima. U vremenima sve veće bede i bespomoćnosti pojedinca, čini se da je sažaljenju koje prerasta u sveproždiruću strast podjednako teško odoleti koliko i mržnji prema bezgraničnosti tog sažaljenja, koje ljudsko dostojanstvo ubija sa skoro istom smrtonosnom sigurnošću kao i sama beda.

Tokom prvih godina svoje karijere, kada je ponovno uspostavljanje *status quo*-a u Evropi bilo najozbiljnija opasnost po ambicije gomile,[50] Hitler

[47] U korenu svega ovoga je osećanje potpune otuđenosti od običnog života. Tako je, na primer, Rudolf Binding zapisao: Nas sve više treba računati među mrtve, među otuđene jer nas značaj događaja otuđuje i razdvaja pre nego među izgnanike, koji makar mogu da se vrate (*ibid.,* p. 160). Neobičan odjek elitističkih pretenzija frontovske generacije može se naći i kod Himlera, koji objašnjava kako je konačno došao do svojih merila za selekciju pri reorganizaciji SS-a: ...najstrožu selekciju donosi rat, borba na život i smrt. U tom procesu vrednost krvi dokazuje se postignutim... Rat je, međutim, ipak vanredno stanje, a treba naći načina da se selekcija vrši i u mirnodopskim uslovima (*op. cit*).

[48] v. npr. Ernst Jünger, *The Storm of Steel*, London 1929.

[49] Hafkesbrink, *op. cit.,* p. 156.

[50] Heiden, *op. cit.,* objašnjava kako je Hitler u prvim danima pokreta bio opsednut katastrofama, koliko se plašio mogućeg oporavka Nemačke. Više puta [npr. tokom Rurskog puča] i na različite načine, on je svojim jurišnim odredima, SA-u, govorio da Nemačka propada. Naš zadatak je da obezbedimo uspeh našeg pokreta (p. 167) uspeh koji je u tom trenutku zavisio od sloma Rurskog puča.

je gotovo isključivo ciljao na ovakve sentimente frontovske generacije. Čudna nesebičnost čoveka mase ovde se pojavila kao čežnja za anonimnošću, kao želja da bude samo broj i da funkcioniše samo kao šraf, želja za bilo kakvom promenom koja bi mogla da poništi lažnu identifikaciju sa određenim klišeima ili predodređenim funkcijama unutar društva. Rat se shvatao kao najmoćnija masovna akcija koja ukida individualne razlike, tako da čak i patnja, koja prema tradicionalnom shvatanju izdvaja pojedinca od ostalih jedinstvenošću njegove sudbine, sada može da se protumači kao sredstvo istorijskog napretka.[51] Isto tako ni nacionalne razlike nisu delile mase u koje su posleratne elite želele da se utope. Prvi svetski rat je, donekle paradoksalno, gotovo izbrisao pravi nacionalni osećaj u Evropi, gde je, u doba između dva rata, pripadnost rovovskoj generaciji na ma kojoj strani bila mnogo važnija od pripadnosti nemačkoj ili francuskoj naciji.[52] Nacisti su svu svoju propagandu zasnivali na ovom neodređenom bratstvu, na ovom sudbinskom zajedništvu, i u svakom pogledu su nadjačali veliki broj veteranskih organizacija širom Evrope, dokazavši time kako su besmislene postale nacionalne parole čak i kod pripadnika takozvane desnice, koja je njih koristila zbog prizvuka nasilja, ne toliko zbog nacionalističkog sadržaja.

Nijedan element u ovoj opštoj intelektualnoj klimi posleratne Evrope nije bio naročito nov. Bakunjin je već priznao ja ne želim da budem *ja*, ja želim da budem *mi*,[53] a Nječajev je propovedao jevanđelje prokletog čoveka bez ikakvih ličnih interesa, bez ljubavi, bez osećanja, spona, vlasništva, pa čak i bez imena.[54] Antihumanističkim, antiliberalnim, antiindividualističkim i antikulturnim instinktima frontovske generacije, njihovoj često sjajnoj i duhovitoj pohvali nasilja, moći i okrutnosti, prethodili su smušeni i pompezni naučni dokazi imperijalističke elite da je borba svih protiv svih zakon svemira, da je ekspanzija psihološka neminovnost mnogo više nego političko sredstvo, te da čovek mora da se pridržava takvih univerzalnih zakona.[55] Ono što je u spisima frontovske generacije

51 Hafkesbrink, *op. cit.,* p. 156-157.

52 Taj osećaj je već bio čest tokom rata, kada je Rudolf Binding zapisao: [Ovaj rat] ne može se porediti sa političkom borbom, u kojoj jedan vođa odmerava snagu sa drugim. U ovom su ratu oba protivnika potučena, a samo Rat ima svoju volju (*ibid.,* p. 67)

53 Bakunjin u pismu od 7. februara 1870. (v. Max Nomad, *Apostles of Revolution*, Boston, 1939, p. 180).

54 Katehizis revolucije napisao je ili sam Bakunjin ili njegov učenik Nječajev. U vezi sa pitanjem autorstva, v. Nomad, *op. cit.,* p. 227ff; tu se nalazi i prevod celog teksta. U svakom slučaju, sistem potpunog zanemarivanja bilo kakvih načela osnovne pristojnosti i poštenja u odnosu [revolucionara] prema drugim ljudima... zapisan je u istoriji ruske revolucije kao nječajevština (*ibid.,* p. 224).

55 Među ovim teoretičarima imperijalizma ističe se Ernest Sellière, *Mysticisme et Domination: Essais de Critique Impérialiste*, 1913; v. takođe Cargill Sprietsma, *We Imperialists:*

novo, jeste njihova književna vrednost i istinska strast. Posleratnim piscima više nisu bili potrebni naučni dokazi genetike, oni jedva da su koristili sabrana dela Gobinoa ili Hjustona Stjuarta Čemberlena, koji su već postali deo kulturnog inventara malograđana. Oni nisu čitali Darvina, već markiza de Sada.[56] Ako su uopšte i verovali u univerzalne zakone, sigurno nisu mnogo marili da im se povinuju. Za njih su nasilje, moć, okrutnost bili najveće vrline čoveka koji je definitivno izgubio svoje mesto u univerzumu, ali je isuviše ponosan da bi čeznuo za teorijom moći koja bi ga bezbedno vratila u svet i ponovo integrisala u njega. Oni su se slepo zadovoljavali bilo čim što je pristojno društvo odbacilo, bez obzira na doktrinu ili sadržaj, a okrutnost su poštovali kao glavnu vrlinu zato što je ona bila suprotna humanističkom i liberalnom licemerju društva.

Ako pripadnike ove generacije uporedimo sa ideolozima devetnaestog veka, sa kojima oni izgleda imaju dosta toga zajedničkog, primetna je veća autentičnost i strastvenost onih prvih. Njih je beda mnogo dublje pogodila, nejasno stanje duha njih je mnogo više brinulo, a licemerje mnogo više bolelo nego sve apostole dobre volje i sveopšteg bratstva. Oni čak nisu više mogli da beže u egzotične zemlje, nisu više sebi mogli da dozvole veličanstvene pustolovine među nepoznatim i neobičnim narodima. Više se nije moglo pobeći iz svakodnevne rutine bede, poniznosti, osujećenosti i jeda, prekrivene lažnom kulturom i visokoparnom frazeologijom; svet bajki njih nije mogao da spase od sve veće mučnine koju je stvarnost neprestano izazivala.

Ova nemogućnost bekstva u daleki svet, osećaj da su uhvaćeni u klopke društva tako različitog od onog koje je stvorilo imperijalistički karakter dodao je već prisutnoj strasti za anonimnošću i gubljenjem sopstvene ličnosti i stalnu napetost i žeđ za nasiljem. Kako više nije postojala mogućnost radikalne izmene uloge i karaktera, kakvi su, recimo, identifikacija sa pokretom za nacionalno ujedinjenje Arapa ili sa ritualima indijanskih plemena, činilo se da je dragovoljno utapanje u nadljudske sile uništenja spas od automatskog identifikovanja sa predodređenim funkcijama u društvu, spas od njihove potpune banalnosti, s tim što se tako u isti mah možda

---

Notes on Ernest Seillière s Philosophy of Imperialism, New York, 1931; G. Monod u: *La Revue Historique*, januar 1912; i Louis Estève, *Une nouvelle Psychologie de l Impérialisme: Ernest Seillière*, 1913.

56 U Francuskoj je markiz de Sad posle 1930. postao jedan od omiljenih autora književne avangarde. Jean Paulhan primećuje u uvodu za novo izdanje Sadovih *Les Infortunes de la Vertu*, Pariz 1946: Kada vidim kako velik broj pisaca danas svesno pokušava da porekne izveštačenost i književnu igrariju zarad neizrecivog [*un évènement indicible*]..., kako panično traže uzvišeno u besramnom, veličanstveno u subverzivnom,... zapitam se... nije li se naša savremena književnost, u onim delovima koji nama izgledaju najvitalniji ili bar najagresivniji u potpunosti okrenula prošlosti, i nije li baš de Sad taj koji utiče na nju (v. takođe Georges Bataille, Le Secret de Sade , u: *La Critique*, vol. III, br. 15-16, 17, 1947).

može uništiti i tkivo društva. Ove ljude privlačio je otvoreni aktivizam totalitarnog pokreta, njegovo čudno i samo naizgled protivrečno insistiranje kako na primatu pukog aktivizma, tako i na nadmoći gole prinude. Ova mešavina odgovarala je iskustvu koje je frontovska generacija stekla u ratu, iskustvu neprestane aktivnosti unutar okvira nadmoćne fatalnosti.

Osim toga, čini se da je aktivizam davao nove odgovore na staro i neugodno pitanje ko sam ja? , koje se u vremenima krize uvek pojavljuje s udvostručenom istrajnošću. Ako je društvo tvrdilo: ti si ono za šta se izdaješ , posleratni aktivizam je uzvraćao: ti si ono što si uradio (na primer, prvi čovek koji je preleteo Atlantski okean, kao u Brehtovom komadu *Der Flug der Lindberghs/Let Lindbergovih*). U nešto izmenjenom obliku, ovaj odgovor je posle Drugog svetskog rata ponovio Sartr: ti si tvoj život (*Huis Clos/Iza zatvorenih vrata*). Prikladnost ovakvih odgovora nije toliko u ubedljivosti kojom redefinišu lični identitet, koliko u njihovoj upotrebljivosti za eventualno bekstvo od socijalne identifikacije, od mnoštva zamenjivih uloga i funkcija koje društvo nameće. Bilo je važno učiniti nešto, neko herojsko ili nezakonito delo, nešto nepredvidljivo, na šta niko drugi ne može da utiče.

Ovaj otvoreni aktivizam totalitarnih pokreta, njihova sklonost terorizmu pre nego bilo kom drugom obliku političke aktivnosti, u istoj meri je privukao intelektualce koliko i gomilu, zato što se taj terorizam totalitarnih pokreta tako suštinski razlikuje od terorizma ranijih revolucionarnih društava. Terorizam sada više nije bio sredstvo proračunate politike za eliminisanje istaknutih ličnosti koje, zbog politike ili zbog položaja, predstavljaju simbol ugnjetavanja. Ispostavilo se da je u terorizmu najatraktivnije bilo to što je on postao neka vrsta stava kojim se mogu izraziti frustracija, jed i slepa mržnja, neka vrsta političkog ekspresionizma koji koristi bombe, koji s oduševljenjem prati publicitet svojih dela, i apsolutno je spreman da plati životom ne bi li ikako iznudio priznanje sopstvenog postojanja u normalnim slojevima društva. Taj isti duh i ta ista igra je, mnogo pre konačnog poraza nacističke Nemačke, nagnala Gebelsa da sa očiglednim oduševljenjem objavi da će nacisti, u slučaju poraza, znati kako da zalupe vrata za sobom i da vekovima ne padnu u zaborav.

Ali ako nigde drugde, upravo ovde se može naći relevantno merilo za razlikovanje elite od gomile u pretotalitarno vreme. Ono što je gomila želela, a Gebels tako precizno izrazio, bio je ulaz u istoriju čak i po cenu uništenja. Gebelsovo iskreno uverenje da je najveća sreća koju čovek danas može da doživi ili da bude genije ili da služi geniju,[57] tipična je za gomilu, ali nikako za mase, niti za simpatizere iz redova elite. Naprotiv, ovi potonji su anonimnost shvatili tako ozbiljno da su dosledno poricali i postojanje genija; umetničke teorije dvadesetih godina očajnički su pokušava-

[57] Goebbels, *op. cit.,* p. 139.

le da dokažu da je sve izuzetno proizvod umeća, veštine, logike, i rezultat mogućnosti samog materijala.[58] Gomila, a ne elita, bila je očarana sjajnom snagom slave (Štefan Cvajg), i sa entuzijazmom je prihvatila poznoburžoasko idolatrizovanje genija. U tome je gomila dvadesetog veka verno sledila stazu ranijih skorojevića, koji su takođe shvatili da će buržoasko društvo radije raskriliti vrata nekom ko je fascinantno abnormalan : geniju, homoseksualcu ili Jevrejinu, nego nekom ko je prosto postigao nešto. Prezir elite prema geniju i njena čežnja za anonimnošću svedoči o duhu koji ni mase ni gomila nisu bile kadre da shvate, a koji je, po Robespjerovim rečima, težio da afirmiše veličinu čoveka spram ništavnosti velikana.

I pored ove razlike između elite i gomile, nema sumnje da je eliti bilo drago kad god bi svet podzemlja zaplašio ugledno društvo i ovo tako nagnao da ga smatra ravnim sebi. Pripadnici elite bili su spremni da plate cenu razaranja civilizacije, samo da bi mogli da se naslađuju prizorom ljudi koji su u prošlosti nepravično bili isključeni iz društva, a koji sada krče sebi put u njega. Oni se nisu posebno gnušali ni krivotvorenja istoriografije, od kojih nijedan totalitarni režim nije prezao, već ih je vrlo otvoreno koristio u propagandi; uverili su se da je tradicionalna istoriografija takođe falsifikat, jer je iz pamćenja čovekovog isključila obespravljene i potlačene. One koje je i sámo njihovo doba zaboravilo, uglavnom je zaboravljala i istorija, a poruga koja dolazi na ranu bolela je sve ljude osetljive savesti još od kad je nestala vera u neki zagrobni život u kome će poslednji biti prvi. Nepravde u prošlosti kao i u sadašnjosti postajale bi nepodnošljive kada više nije bilo nade da će se tasovi pravde ikada poravnati. Veliki Marksov pokušaj da svetsku istoriju prikaže kao istoriju klasne borbe fascinirao je čak i one koji nisu verovali u ispravnost njegovih postavki, jer je Marks želeo da pronađe način da u pamćenje budućih naraštaja unese sudbine ljudi izbačenih iz zvanične istorije.

Privremeni savez između elite i gomile počivao je u velikoj meri na ovom istinskom oduševljenju sa kojim je elita posmatrala kako gomila uništava ugledno buržoasko društvo: kako su nemački industrijski magnati prisiljeni ne samo da trguju sa Hitlerom-firmopiscem, bivšom propalicom (tako je on sebe nazivao), već i da ga prime u društvo, ili kako totalitarni pokreti, uz gruba i vulgarna krivotvorenja na svim poljima intelektualnog života, prikazuju celokupnu evropsku istoriju samo kao istoriju podzemnih, prezrenih elemenata. Zato je itekako bilo razloga da se pozdravi doslednost s kojom su boljševizam i nacizam počeli da uklanjaju čak i one izvore sopstvenih ideologija koji su već stekli određeno priznanje u akademskim ili drugim zvaničnim krugovima. Nije Marksov dijalektički materijalizam nadahnjivao nova tumačenja istorije, nego zavera 300

[58] U tom pogledu karakteristične su umetničke teorije Bauhausa; v. i beleške Bertolta Brehta o pozorištu u: *Gesammelte Werke*, London 1938.

porodica, ne Gobinoova i Čemberlenova pompezna naučnost, već *Protokoli sionskih mudraca*, ne neporeciv uticaj katoličke crkve i uloga antiklerikalizma u romanskim zemljama, nego drugorazredna literatura o jezuitima i slobodnim zidarima. Predmet raznih ovakvih konstrukcija uvek je raskrinkavanje zvanične istorije sa namerom da se dokaže postojanje tajnih uticaja; vidljiva, dokaziva i zvanična istorijska realnost tek je spoljna fasada, smišljena da zavara narod.

Ovoj averziji intelektualne elite prema zvaničnoj istoriografiji i uverenju elite da je istorija, koja je ionako falsifikat, isto tako možda i poligon za šarlatane, treba dodati i njeno užasno, obeshrabrujuće oduševljenje mogućnošću da se gigantske laži i monstruozni falsifikati konačno afirmišu kao neosporne činjenice, oduševljenje čovekovom slobodom da prema sopstvenom nahođenju menja prošlost i time što razlika između istine i laži ne mora više da bude objektivna, već je prosto pitanje moći i promućurnosti, pritiska i besomučnog ponavljanja. Ne fasciniraju nas Staljinovo i Hitlerovo umeće laganja, nego činjenica da su uspeli da ujedine mase u blok koji će veličanstveno podržati njihove laži. Ono što su sa stanovišta nauke bila sitna krivotvorenja, kao da je sankcionisala sama istorija u trenutku kada je čitava zahuktala stvarnost pokretâ stala iza njih i počela da se pretvara da iz njih crpi nadahnuće potrebno za delanje.

Privlačnost koju su totalitarni pokreti imali za elitu pre dolaska na vlast zbunjuje zato što su za nekog ko stoji po strani kao puki posmatrač otvorena vulgarnost i proizvoljnost, prostota doktrine totalitarizma mnogo uočljivije nego što je to opšte raspoloženje pretotalitarnog doba. Ove doktrine su do te mere bile nespojive sa opšteprihvaćenim intelektualnim, kulturnim i moralnim normama da bi se moglo pomisliti kako neki intelektualcima svojstven suštinski nedostatak karaktera, *la trahision des clercs* (Ž. Benda), ili perverzna mržnja duha prema samom sebi može da se okrivi za oduševljenje s kojim je elita prihvatila ideje gomile. No, zagovornici humanizma i liberalizma, u svom gorkom razočaranju i nedovoljnom poznavanju svog doba, uglavnom previđaju da je upravo atmosfera u kojoj su se izgubile sve tradicionalne vrednosti i pravila (nakon što su se devetnaestovekovne ideologije međusobno potrle i iscrple svoju vitalnost) donekle olakšala prihvatanje očigledno apsurdnih pravila umesto starih istina: one su se bile pretvorile u svete banalnosti, i to baš zato što se smatralo da takve banalnosti niko ne može ozbiljno da shvati. Vulgarnost je svojim ciničnim odbacivanjem važećih normi i prihvaćenih teorija dovela do iskrenog priznavanja onog najgoreg i ravnodušnosti prema svim zahtevima, što se lako moglo pomešati sa hrabrošću i novim stilom života. Oni koji su tradicionalno mrzeli buržoaziju i koji su dobrovoljno napustili ugledno društvo, videli su u širenju stavova i uverenja gomile a to su u

stvari bili stavovi i uverenja buržoazije, jedino lišeni licemerja samo odsustvo pritvornosti i pristojnosti, a ne suštinu.[59]

Kako je buržoazija sebe smatrala čuvarem zapadne tradicije i kako je u sva pitanja morala unela pometnju paradirajući javno vrline koje ne samo što je nisu krasile u privatnom i poslovnom životu, nego su čak bile predmet njenog prezira prihvatanje okrutnosti, nepoštovanje ljudskih vrednosti i opšta amoralnost činile su se revolucionarnima zato što su makar ukidale podvojenost na kojoj je postojeće društvo očigledno počivalo. Kakvo iskušenje: hvalisati se ekstremističkim načelima u licemernom sumraku dvostrukog morala, javno nositi masku okrutnosti u društvu koje je tako otvoreno bezobzirno ali glumi otmenost, razmetati se izopačenošću u svetu koji nije samo poročan nego je u svojoj suštini zao! Intelektualna elita dvadesetih godina, koja je malo znala o ranijim vezama između gomile i buržoazije, bila je uverena da se stara igra *épater le bourgeois* može ponavljati u nedogled ako čovek počne da šokira društvo ironično iskrivljenom slikom njega samog.

U to vreme niko nije mogao da predvidi da će prava žrtva ove ironije biti pre elita nego buržoazija. Avangarda nije shvatala da trči glavom ne kroza zid, nego kroz otvorena vrata; njen opšti uspeh pokazaće svu neosnovanost njenog zahteva da predstavlja revolucionarnu manjinu ispostaviće se, naprotiv, da ona zapravo izražava novi duh masa ili duh vremena. U tom kontekstu posebno je simptomatičan prijem na koji je naišla Brehtova *Dreigroschenoper/Opera za tri groša* u prehitlerovskoj Nemačkoj. Komad prikazuje gangstere kao ugledne poslovne ljude, a ugledne poslovne ljude kao gangstere. Ironija se donekle izgubila kada su uvaženi biznismeni u publici to shvatili kao dubok uvid u način na koji je svet ustrojen, a gomila dočekala komad kao poželjno umetničko sankcionisanje gangsteraja. Temu komada, *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* (Prvo ždranje, onda moral), svi su pozdravili burnim aplauzom, mada iz različitih razloga: gomila je aplaudirala zato što je ovu parolu shvatila doslovno, buržoazija je aplaudirala zato što se tako dugo zavaravala sopstvenim licemerjem da se već umorila, te je u prikazivanju banalnosti u kojoj je živela videla duboku mudrost, a elita je aplaudirala zato što je raskrinkavanje licemerja taaako zabavno. Efekat dela bio je upravo suprotan od onog koji je Breht hteo da postigne. Buržoaziju više ništa nije moglo da šokira; ona je pozdravila razobličavanje svoje skrivene filozofije, čija je popularnost dokazala da je sve vreme bila u pravu, tako da je je-

[59] Sledeći odeljak iz Remove knjige *Die Geschichte eines Hochverräters* (pp. 267 i 269) odražava osećanja gotovo cele mlađe generacije, a ne samo elite: Licemerje i farizejstvo vladaju. Oni su najuočljivija odlika današnjeg društva... Ništa nije neiskrenije od takozvanog morala društva . Omladina se ne snalazi u dvostrukom moralu buržuja-filistara, i ne zna više kako da razlikuje istinu od laži . Homoseksualnost u ovim krugovima je, barem donekle, bila izraz protesta protiv društva.

dini politički rezultat Brehtove revolucije bio to što je ohrabrio svakoga da odbaci neugodnu masku licemerja i da otvoreno prihvati norme gomile.

Slično dvosmislenu reakciju izazvao je u Francuskoj nekih deset godina kasnije Selinov pamflet *Bagatelles pour un Massacre*, u kome on predlaže da se masakriraju svi Jevreji. Andre Žid se na stranicama *Nouvelle Revue Française* javno oduševljavao ovom knjigom, ne zato što je hteo da poubija sve Jevreje Francuske, nego zato što mu se dopalo otvoreno priznavanje takve želje i fascinantna protivurečnost između Selinove otvorenosti i licemerne uglađenosti s kojom se u svim uglednim krugovima tretiralo jevrejsko pitanje. Želja elite da se demaskira licemerje bila je toliko snažna da nije mogao da je umanji ni Hitlerov itekako konkretan progon Jevreja, koji je u vreme objavljivanja Selinovog dela bio u punom jeku. Pa ipak, i ova reakacija bila je mnogo više uslovljena averzijom prema filosemitizmu liberala nego stvarnom mržnjom prema Jevrejima. Slično stanje duha objašnjava i zanimljivu činjenicu da poznat Staljinov i Hitlerov stav o modernim umetnicima i česta proganjanja nikako nisu mogli da umanje sklonost avangardnih umetnika prema totalitarnim pokretima. To jasno ukazuje na odsustvo osećaja za realnost kod elite, zajedno sa njenom perverznom nesebičnošću, a i jedno i drugo gotovo previše nalikuju fiktivnom svetu i nesebičnosti masa. Na jedan doduše elementaran i neizdiferenciran način problemi intelektualne elite i gomile postali su isti i najavljivali su probleme i mentalitet masa, što je bila velika prilika za totalitarne pokrete, a ujedno i osnov za privremeni savez intelektualne elite i gomile.

U bliskoj vezi sa tom privlačnošću koju je elita osetila prema gomili zbog odsustva licemerja, a prema masama zbog njihove nesebičnosti, jeste i podjednako neodoljiva draž lažnog zahteva totalitarnih pokreta za ukidanjem razlike između privatnog i javnog života, kao i zahteva za ponovnim uspostavljanjem neke misteriozne, iracionalne celovitosti čovekove. Otkako je Balzak otkrio privatne živote javnih ličnosti francuskog društva, otkako je Ibzenova drama *Stubovi društva* osvojila evropske pozornice, problem dvostrukog morala postao je jedna od glavnih tema tragedija, komedija i romana. Dvostruki moral buržoazije postao je simbol onog pompeznog, neiskrenog *esprit de sérieux*. To razdvajanje privatnog i javnog života nema ničeg zajedničkog sa opravdanim razdvajanjem sfere ličnog i javnog, već je pre bilo psihološki odraz borbe između buržuja (*bourgeois*) i građanina (*citoyen*), karakteristične za devetnaesti vek, borbe, dakle, između čoveka koji sve javne institucije meri aršinom ličnog interesa, i odgovornog građanina koji se za javne poslove zanima kao za poslove svih. U tom kontekstu, politička filozofija liberala, prema kojoj već i sam zbir ličnih interesa daje čudo opšteg dobra, izgleda kao puka racionalizacija beskrupuloznosti s kojom se ostvaruju lični interesi, bez obzira na opšte dobro.

Nasuprot klasnoj prirodi evropskih partija, koje su oduvek priznavale da zastupaju određene interese, te su sebe smatrale delovima celine, nasuprot, dakle, takvom njihovom oportunizmu , totalitarni pokreti su kao svoje preimućstvo isticali *Weltanschauung*, ideologiju koja se odnosi na čoveka u celini.[60] Tom pretenzijom na celovitost, vođe pokretâ potekle iz gomile ponovo su formulisale (a zapravo samo izokrenule) političku filozofiju buržoazije. Buržoazija, budući da je sebi krčila put socijalnim pritiskom, a neretko i ekonomskim ucenjivanjem političkih institucija, oduvek je verovala da javnim i vidljivim organima vlasti upravljaju njihovi tajni, ne-javni interesi i uticaji. U tom smislu, politička filozofija buržoazije oduvek je bila totalitarna ; ona je oduvek polazila od identičnosti politike, ekonomije i društva, pri čemu političke institucije služe kao fasada za lične interese. Dvostruka merila buržoazije, njeno razlikovanje javnog i privatnog života, bili su ustupak nacionalnoj državi koja je očajnički pokušavala da razdvoji ove dve sfere.

Elitu je privlačio radikalizam kao takav. Marksova optimistična proročanstva o odumiranju države i rađanju besklasnog društva više nisu bila tako radikalna, tako mesijanska. Ako je Berđajev u pravu kada tvrdi da su ruski revolucionari... oduvek bili totalitarno nastrojeni , onda se privlačnost sovjetske Rusije kako za naciste, tako i za komuniste iz redova intelektualaca, sastojala upravo u tome što je u Rusiji revolucija bila i religija i filozofija, a ne samo sukob koji se ticao društvene i političke sfere života .[61] U stvari, preobražaj klasa u mase i slabljenje ugleda i autoriteta političkih institucija u zemljama Zapadne Evrope stvorili su uslove nalik onima u Rusiji, tako da nije slučajno što su i zapadnoevropski revolucionari poprimili onaj tipično ruski revolucionarni fanatizam kome cilj nije samo promena društvenih ili političkih uslova, nego i radikalno uništenje svake vere, vrednosti i institucije. Gomila je prosto iskoristila ovo novo raspoloženje i dovela do kratkotrajnog saveza revolucionara i kriminalaca, saveza koji je postojao i u mnogim revolucionarnim sektama carske Rusije, ali, simptomatično, ne i na evropskoj sceni.

Ovaj uznemirujući savez između gomile i elite, kao i čudnovata podudarnost njihovih težnji, može se objasniti time što su ovi slojevi prvi bili isključeni iz strukture nacionalnih država i iz okvira klasnog društva. Gomila i elita su se tako lako našle, makar i privremeno, jer su osetile da oličavaju sudbinu svog vremena, da iza njih stoje nepregledne mase, da bi

60 Ulogu *Weltanschauung*-a u formiranju nacističkog pokreta više puta je naglasio i sam Hitler. Zanimljivo je primetiti da on u svojoj knjizi *Mein Kampf* (tom II, glava I, *Weltanschauung* i Partija) tvrdi da je zahvaljujući marksističkim partijama shvatio neophodnost zasnivanja partije na *Weltanschauung*-u.

61 Nicolai Berdyaev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, pp. 124-125.

pre ili kasnije većina evropskih naroda mogla da stane uz njih, spremna da učestvuje u njihovoj revoluciji.

Ispostavilo se da ni jedna ni druga nisu bile u pravu. Gomila, polusvet buržoaske klase, nadala se da će posredstvom bespomoćnih masa doći na vlast, da će je ove podržati kada pokuša da ostvari svoje interese, da će moći prosto da zameni starije slojeve buržoaskog društva i u njih unese mnogo preduzimljiviji duh podzemlja. Međutim, odmah po dolasku na vlast, totalitarne vođe su shvatile da preduzimljivi duh ne odlikuje samo gomilu i da bi, u svakom slučaju, takva inicijativa mogla da ugrozi totalnu dominaciju nad čovekom. Ni beskrupuloznost, s druge strane, nije bila ograničena na gomilu, a mogla se, za nevolju, naučiti za relativno kratko vreme. Mase koordinisanih* filistara bile su mnogo pogodniji materijal za nemilosrdnu mašineriju dominacije i istrebljenja; one su bile sposobne čak i za mnogo veće zločine nego takozvani profesionalni kriminalci samo ukoliko se zločini dobro organizuju i pridobiju izgled rutinskog posla.

Zato nije slučajno ni što ono malo protesta protiv masovnih zločina nacista nad Jevrejima i narodima Istočne Evrope nije došlo iz redova vojske ili bilo kog drugog dela koordinisanih masa poštenih filistara, već iz redova onih nekadašnjih Hitlerovih drugova koji su bili tipični predstavnici gomile.[62] Isto tako ni Himler, najmoćniji čovek u Nemačkoj posle 1936,

* Hana Arent ovim terminom prevodi nemački *Gleichschaltung*, koji označava nametanje uniformnog mišljenja, podvođenje svih sfera života pod politiku i ideologiju vlastodržaca, i potpunu društvenu nivelaciju. *Prim. prev.*

62 Tako je, na primer, Vilhelm Kube, generalni komesar u Minsku i jedan od najstarijih članova Partije, još 1941. godine, dakle na samom početku masovnih ubistava, pokušao da interveniše, i pisao svom šefu: Ja svakako jesam snažan i voljan da sarađujem u rešavanju jevrejskog pitanja, ali ljudi koji su odgajani u okvirima naše kulture ipak se razlikuju od ovdašnjih zverskih hordi. Zar pokolj treba da prepustimo Litvancima i Letoncima, koje čak i lokalno stanovništvo diskriminiše? Ne mogu to da učinim. Molim Vas da mi date jasne instrukcije kako da se ovaj problem reši na najhumaniji način, u ime ugleda našeg Rajha i naše Partije . Ovo pismo objavio je Max Weinreich u: *Hitler s Professors*, New York 1946, pp. 153-154. Kubeova intervencija odmah je odbijena, ali je skoro istovetan pokušaj V. Besta, opunomoćenika Rajha u Danskoj i čuvenog naciste, da spase danske Jevreje bio uspešniji (v. *Nazi Conspiracy*, V, 2).

Očigledno ni Alfred Rozenberg, koji je propovedao inferiornost slovenskih naroda, nikako nije shvatao da bi njegove teorije mogle jednog dana da znače likvidaciju tih naroda. Njemu je bila poverena uprava nad Ukrajinom, odakle je tokom jeseni 1942. slao ogorčene izveštaje, nakon što je već više puta pokušao da dobije direktne smernice za akciju od samog Hitlera (v. *Nazi Conspiracy*, II, 83ff i IV, 62).

Ima, naravno, i izuzetaka. Čovek koji je spasao Pariz bio je general fon Holtic, koji se, doduše, plašio da bi mogao da ostane bez mesta ako ne izvršava naređenja , mada je znao da je rat već od pre nekoliko godina izgubljen . Malo je, ipak, verovatno da bi on smogao hrabrosti da se odupre naređenju da sravni Pariz sa zemljom da nije imao svesrdnu podršku jednog dugogodišnjeg naciste, Ota Abeca, nemačkog ambasadora u Francuskoj; tako bar proizilazi iz njegovog svedočenja na suđenju Abecu u Parizu (v. New York *Times*, 21. juli 1949).

nije bio jedan od onih naoružanih boema (Hajden), tako opasno sličnih elitnim intelektualcima; on je bio mnogo normalniji , to jest mnogo više ćifta, od bilo kog visokog funkcionera prvobitnog nacističkog pokreta.[63] On nije bio boem kao Gebels, perverznjak kao Štrajher, šarlatan kao Rozenberg, fanatik kao Hitler, ili pak avanturista kao Gering. Svoju izuzetnu sposobnost da organizuje mase, da ih dovede do potpune potčinjenosti, Himler je dokazao time što je shvatio da većina ljudi nisu ni boemi, ni fanatici, pustolovi, perverznjaci, šarlatani ili marginalci, već pre svega zaposleni ljudi i dobri očevi i muževi.

Filistar koji se povlači u privatan život, njegova prostodušna posvećenost porodici i karijeri bili su poslednji i već degenerisan proizvod buržoaske vere u primat privatnog interesa. Filistar je buržuj izolovan od svoje klase, atomizovana individua kao posledica sloma buržoaske klase. Čovek mase, od koga je Himlerova organizacija načinila sredstvo za najveće zločine u istoriji, pre je imao crte filistra nego crte čoveka gomile, on je bio buržuj koji, dok se njegov svet ruši, ni o čemu ne brine koliko o ličnoj sigurnosti, koji je spreman da i najmanjim povodom žrtvuje sve ubeđenje, čast, dostojanstvo. Ispostavilo se da ništa nije lakše uništiti nego privatnost i moral ljudi koji misle samo na to kako da zaštite svoje privatne živote. Posle nekoliko godina vlasti i sistematskog koordinisanja, nacisti su s pravom mogli da tvrde: Jedini čovek koji je u Nemačkoj još uvek privatna ličnost, jeste neko ko spava .[64]

S druge strane, da bismo bili pravični prema onim pripadnicima elite koji su u jednom trenutku dopustili da ih zavedu totalitarni pokreti, i koji su, zbog svojih intelektualnih sposobnosti, ponekad čak optuživani da su inspirisali totalitarizam, morali bismo da naglasimo da ono što su ovi očajnici dvadesetog veka uradili (ili nisu uradili) nije imalo nikakvog uticaja na totalitarizam, iako jeste igralo određenu ulogu u ranijim, i to uspešnim, pokušajima totalitarnih pokreta da prisile spoljni svet da ozbiljno shvati njihove doktrine. Čim bi došli na vlast, totalitarni pokreti počeli bi da se oslobađaju ove grupe simpatizera čak i pre no što bi prešli na veće zločine. Za totalitarizam je intelektualna, duhovna i umetnička inicijativa opasna koliko i gangsterska inicijativa gomile, a i jedna i druga opasnije su od obične političke opozicije. Stalno proganjanje svakog višeg oblika intelek-

[63] Jedan Englez, Stiven H. Roberts, u knjizi *The House that Hitler Built*, London 1939, opisuje Himlera kao čoveka izuzetno ljubaznog, još uvek zainteresovanog za svakodnevne, životne stvari. On nema držanje većine nacista, koji se ponašaju kao polubogovi.... Nema čoveka za koga bi se moglo reći da manje priliči svojoj funkciji nego ovaj šef nemačke policije, i uveren sam da u celoj Nemačkoj nisam sreo običnijeg čoveka... (pp. 89-90). Ovo na čudan način podseća na izjavu Staljinove majke, koja je, prema boljševičkoj propagandi, za njega rekla da je primeran sin. Svakoj bih majci poželela ovakvog sina (Souvarine, *op. cit.,* p. 656).

[64] primedba Roberta Laja (v. Kohn-Bramstedt, *op. cit.,* p. 178).

tualne aktivnosti od strane novih vođa masa proističe iz nečeg mnogo ozbiljnijeg nego što je čovekova prirodna odbojnost prema stvarima koje nije kadar da razume. Totalna dominacija ne dozvoljava slobodnu inicijativu ni na kom polju života, nikakvu aktivnost koja nije u potpunosti predvidljiva. Totalitarizam na vlasti uvek i svuda zamenjuje sve prvorazredne talente, makar oni bili i simpatizeri, onim šarlatanima i budalama čiji je manjak inteligencije i kreativnosti najbolja garancija njihove lojalnosti.[65]

[65] Boljševička politika, koja je u ovom pogledu iznenađujuće dosledna, dobro je poznata i ne traži dalji komentar. Pikaso, da uzmemo najpoznatiji primer, u Rusiji nije omiljen iako je postao komunista. Andre Žid je, videvši 1936. stvarnost sovjetske Rusije, iznenada promenio stav, što je možda konačno uverilo Staljina da su kreativni umetnici neupotrebljivi, čak i ako su simpatizeri. Nacisti su se od boljševka razlikovali samo po tome što još nisu ubijali svoje istaknute talente.

Vredelo bi detaljnije proučiti karijere onog relativno malog broja nemačkih naučnika koji su prevazišli okvire puke kolaboracije i koji su ponudili svoje usluge zato što su bili ubeđeni nacisti. (Weinreich, *op. cit.,* je jedina takva studija, ali nije dovoljno merodavna zato što ne pravi razliku između učenjaka koji su prigrlili nacističku ideologiju i onih koji su za svoje karijere mogli da zahvale isključivo režimu; on ne uzima u obzir ranije karijere dotičnih naučnika, te stoga nekritički u istu kategoriju stavlja znamenite, zaslužne ljude i šarlatane.) Najzanimljiviji je primer pravnika Karla Šmita, čije se ingeniozne teorije o kraju demokratije i legalne vlasti i danas mogu čitati bez daha; još početkom tridesetih godina na njegovo mesto došli su pravi nacistički političari i teoretičari prava, kakvi su, na primer, Hans Frank, kasnije guverner Poljske, Gotfrid Nese i Rajnhard Hen. Poslednji koji je pao u nemilost bio je istoričar Valter Frank, ubeđeni antisemita i član nacističke partije i pre no što je ona došla na vlast, koji je 1933. postao direktor novoosnovanog Instituta Rajha za istoriju nove Nemačke (*Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands*) sa njegovim čuvenim Odeljenjem za jevrejsko pitanje (*Forschungsabteilung für Judengfrage*), i izdavač devet tomova *Forschungen zur Judenfrage* (*Istraživanja o jevrejskom pitanju*, 1937-1944). Početkom četrdesetih, Frank je svoju poziciju morao da prepusti ozloglašenom Alfredu Rozenbergu, čija studija *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* ne mari čak ni za privid naučnosti . Nepoverenje prema Franku bilo je očigledno inspirisano time što nije bio šarlatan, ničim drugim.

Ono što ni elita ni gomila, koje su s takvim žarom prigrlile nacionalsocijalizam, nisu mogle da shvate jeste da se ovom redu... ne pristupa slučajno. Iznad želje da se služi stoji nepokolebljiva nužnost selekcije, koja ne zna ni za olakšavajuće okolnosti ni za milost (*Der Weg der SS*, izdao SS Hauptamt-Schulungsamt, s. a, p. 4). Drugim rečima, što se tiče selekcije članova, nacisti su nameravali da sami donose odluke, bez obzira na slučajnost bilo čijeg mišljenja. Čini se da isto to važi i za selekciju boljševika za tajnu policiju. F. Beck i W. Godin u knjizi *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951, p. 160, kažu da se članovi NKVD-a regrutuju iz redova partije, ali da članovi partije ne mogu dobrovoljno da se prijave za ovakvu karijeru .

JEDANAESTO POGLAVLJE: Totalitarni pokret

I: *Totalitarna propaganda*

SAMO GOMILU i elitu može da privuče žestina totalitarizma; mase treba osvajati putem propagande. U uslovima ustavne vladavine i slobode mišljenja, totalitarni pokreti koji se bore za vlast terorom mogu da se posluže tek u ograničenoj meri; isto kao i ostale partije, oni moraju da se potrude da bi pridobili sledbenike i da bi izgledali uverljivo u javnosti koja još uvek nije sasvim odsečena od svih izvora informacija.

Odavno je poznato i često se tvrdi da su propaganda i teror u totalitarnim zemljama dve strane iste medalje.[1] Ovo je, međutim, samo delimično tačno. Gde god totalitarna vlast ima apsolutnu kontrolu, ona propagandu zamenjuje indoktrinacijom i koristi nasilje ne toliko da bi zaplašila narod (tako izgleda samo u početku, dok politička opozicija još uvek postoji) koliko da bi ostvarila svoju ideološku doktrinu i konkretne laži. Totalitarizam se neće zadovoljiti time da, mimo činjenica, ustvrdi da u zemlji nema nezaposlenosti; on će, kao deo propagande, nezaposlenima ukinuti olakšice.[2] Isto toliko je važno i što se negiranjem nezaposlenosti doduše, na prilično neočekivan način potvrđuje stara socijalistička doktrina: ko ne radi, umreće od gladi. Da uzmemo drugi primer: kada je Staljin odlučio da preradi istoriju Ruske revolucije, propagiranje nove verzije sastojalo se u uništavanju starijih knjiga i dokumenata, ali i njihovih autora i čitalaca. Godine 1938. objavljena je nova zvanična istorija Komunističke partije, što je bio znak da je generalna čistka, koja je desetkovala čitavu generaci-

[1] v. npr. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, London 1945, p. 164ff. On objašnjava da teror bez propagande gubi skoro sav psihološki efekat, ali ni propaganda bez terora ne dostiže svoju punu snagu (p. 175). Ono što se previđa u ovakvim i sličnim tvrdnjama, koje se uglavnom vrte u krug, jeste činjenica da ne samo politička, već i čitava moderna ekonomska propaganda sadrži element pretnje, a da teror isto tako može da bude efikasan i bez propagande, ukoliko služi samo kao sredstvo konvencionalnog političkog terora tiranije. No, kada politički režim želi da vrši nasilje ne samo spolja, već takoreći i iznutra, kada želi više od moći, on mora da spoji teror i propagandu. U tom smislu je nacistički teoretičar Ojgen Hadamovski i mogao da kaže: Propaganda i nasilje nikada se ne isključuju. Upotreba sile može biti deo propagande (Eugen Hadamovsky, *Propaganda und nationale Macht*, 1933, p. 22)

[2] U tom trenutku zvanično je objavljeno da je u sovjetskoj Rusiji nezaposlenost likvidirana . Rezultat ove objave bilo je i likvidiranje svih povlastica za nezaposlene (Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London 1940, p. 109).

ju sovjetskih intelektualaca, završena. Slično tome su i nacisti na okupiranim istočnim teritorijama najpre koristili uglavnom antisemitsku propagandu kako bi učvrstili kontrolu nad tamošnjim stanovništvom. Teror kao podrška propagandi nije im bio ni potreban, niti su ga upražnjavali. Veći deo poljske inteligencije likvidiran je ne zato što im nije bio naklonjen, već zato što, u skladu sa doktrinom nacista, Poljaci i nemaju intelekta; kada su rešili da kidnapuju plavooku i plavokosu decu, nacisti nisu mislili da zaplaše stanovništvo, već da spasu germansku krv .[3]

Kako totalitarni pokreti postoje u svetu koji sam po sebi nije totalitaran, oni su prisiljeni da pribegnu onome što mi inače zovemo propagandom. No, takva propaganda uvek je upućena spoljnoj, eksternoj sferi bilo netotalitarnim slojevima stanovništva totalitarne države, bilo netotalitarnim zemljama. Ova eskterna sfera kojoj je totalitarna propaganda upućena može da bude veoma raznolika; po dolasku na vlast, pokret može da usmeri totalitarnu propagandu na one delove sopstvenog stanovništva čiju koordinaciju nije pratila odgovarajuća indoktrinacija. U tom smislu su govori koje je Hitler tokom rata držao svojim generalima prototipovi propagande, puni monstruoznih laži kojima je Firer zabavljao svoje goste, pokušavajući da ih pridobije za sebe.[4] Eksternu sferu može da predstavlja

[3] Takozvana Operacija Seno otpočela je Himlerovom uredbom od 16. februara 1942, o žiteljima Poljske nemačkog porekla , čiju je decu trebalo poslati u porodice koje su spremne [da ih prihvate] bezrezervno, samo zbog njihove dobre krvi (Nirnberški dokument R 135, fotokopija u Centre de Documentation Juive, Paris). Čini se da je juna 1944. Deveta armija zaista kidnapovala 40-50 000 dece i prebacila ih u Nemačku. Izveštaj o ovom slučaju, koji je izvesni Brandenburg poslao generalštabu Vermahta u Berlinu, govori o sličnim planovima i za Ukrajinu (dokument PS 031, objavio Léon Poliakov u: *Bréviaire de la Haine*, p. 317). Sam Himler je nekoliko puta spominjao ovaj plan (v. *Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington 1946, III, 640, gde se mogu naći i odlomci Himlerovog govora u Krakovu marta 1942; v. kako Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 244, komentariše Himlerov govor u Bad Šahenu 1943). Po kojim su merilima ova deca birana, može se zaključiti iz lekarskih uverenja koja je 10. avgusta 1942. izdalo Drugo medicinsko odeljenje u Minsku: Rasno ispitivanje Natalije Harpf, rođene 14. avgusta 1922, pokazalo je normalno razvijenu devojku pretežno istočnobaltičkog tipa sa nordijskim crtama ; Ispitivanje Arnolda Kornisa, rođenog 19. februara 1930, pokazalo je normalno razvijenog dečaka od dvanaest godina, pretežno istočnog tipa sa nordijskim crtama , potpisao N. Wc. (dokument se nalazi u arhivima Yiddish Scientific Institute-a, New York, No. Occ E 3a-17).

Za istrebljenje poljske inteligencije, koja se, po Hitlerovom mišljenju, mogla izbrisati bez razmišljanja , v. Poliakov, *op. cit.*, p. 321, i dokument NO 2472.

[4] v. *Hitlers Tischgespräche*. U leto 1942. on još uvek govori o tome kako i poslednjeg Jevrejina treba izbaciti iz Evrope (p. 113), kako sve Jevreje treba preseliti u Sibir ili u Afriku (p. 311) ili na Madagaskar, dok je zapravo već bio doneo odluku o konačnom rešenju , i to pre invazije na Rusiju, verovatno još 1940, i naredio da se na jesen 1941. instaliraju gasne komore (v. *Nazi Conspiracy and Aggression*, II, p. 265ff; III, p. 783ff, dokument PS 1104; V, p. 322ff, dokument PS 2605). Himler je još na proleće 1941. znao da do kraja rata Jevreje treba [istrebiti] do poslednjeg. Ovo je nedvosmislena želja i naredba Firerova (dosije Kersten u Centre de Documentation Juive).

i grupa simpatizera koji još uvek nisu spremni da prihvate prave ciljeve pokreta; konačno, često se događa da krugovi bliski Fireru ili članovi elitnih formacija čak i same članove partije smatraju takvom eksternom sferom, kojoj je takođe potrebna propaganda zato što još uvek nije pouzdana. Da ne bismo precenili važnost ove propagande i njenih laži, valjalo bi da se prisetimo mnogo brojnijih slučajeva u kojima je Hitler bio sasvim iskren i brutalno precizan u definisanju pravih ciljeva pokreta, ali njih javnost, nespremna na takvu doslednost, prosto nije primala znanju.[5] No u suštini, totalitarna vlast se trudi da propagandne metode ograniči na inostranu politiku ili na inostrane ogranke pokreta, koje valja snabdeti odgovarajućim materijalom. Kad god se totalitarna doktrina na domaćem terenu sukobi sa propagandom namenjenom inostranstvu (što se dogodilo u Rusiji tokom rata, i to ne kada je Staljin sklopio savez sa Hitlerom, nego kada ga je rat protiv Hitlera odveo u demokratski tabor), propaganda se onima kod kuće objašnjava kao privremeni taktički manevar .[6] Ukoliko je to moguće, ova razlika između ideološke doktrine za posvećenike, kojima propaganda više nije potrebna, i prave propagande za spoljni svet treba da se učvrsti još pre no što pokret dođe na vlast. Odnos između propagande i indoktrinacije uglavnom zavisi s jedne strane od veličine i snage pokreta, a s druge strane od spoljnog pritiska. Što je pokret slabiji, više će mu energije biti potrebno za puku propagandu; što je veći pritisak spoljnog sveta na totalitarne režime pritisak koji se čak ni s onu stranu gvozdene zavese ne može u potpunosti ignorisati to totalitarni diktatori dublje moraju da ogreznu u propagandi. Nužnost propagande zapravo uvek nameće spoljni svet; sami pokreti ne propagiraju, nego indoktriniraju. Obrnuto, indoktrinacija, po pravilu povezana sa terorom, raste sa snagom pokreta, odnosno sa izolacijom totalitarne vlasti i njenom otpornošću na mešanja spolja.

[5] Zanimljiv je izveštaj od 16. jula 1940. o diskusiji u Firerovom generalštabu, vođenoj u prisustvu Rozenberga, Lamersa i Kajtela, koju je Hitler otpočeo iznošenjem sledećih osnovnih principa : Sada je važno da se ne razmećemo našim krajnjim ciljem pred celim svetom;... Stoga ne sme biti očigledno da su [uredbe o očuvanju reda i mira na okupiranim teritorijama] priprema za konačno rešenje. Sve te neophodne mere streljanja, raseljavanja mogu se sprovesti nevezano s njim, i tako će i biti sprovedene. Ovoj izjavi usledila je diskusija koja se uopšte ne nadovezuje na Hitlerove reči i u kojoj Hitler više ne učestvuje. Očigledno je da ga nisu shvatili (dokument L 221 u Centre de Documentation Juive).

[6] U vezi sa Staljinovom uverenošću da Hitler neće napasti Rusiju v. Isaac Deutscher, *Stalin: a Political Biography*, New York/London 1949, p. 454ff, a posebno napomenu na p. 458: Tek 1948. je šef Državne komisije za planiranje, potpredsednik N. Voznesenski, obelodanio da se privredni plan za treći kvartal 1941. godine zasnivao na pretpostavci da će se mir održati, a da je novi plan, prilagođen ratnim okolnostima, bio napravljen tek nakon izbijanja sukoba . Dojčerovu procenu potvrđuje Hruščovljeva izjava o Staljinovoj reakciji kada je saznao da je Nemačka napala Sovjetski Savez (v. njegov Govor o Staljinu na Dvadesetom kongresu, koji je objavio State Department, New York *Times*, 5. jun 1956).

Propaganda zaista jeste sastavni deo psihološkog rata ; ali teror je više od toga. Totalitarni režimi koriste teror čak i kad postignu svoje psihološke ciljeve, kad zavladaju potpuno potčinjenim stanovništvom. Tamo gde je vladavina terora dostigla savršenstvo, kao u koncentracionim logorima, propaganda u potpunosti nestaje; ona je u nacističkoj Nemačkoj bila izričito zabranjena.[7] Drugim rečima, propaganda je samo jedno od sredstava, mada verovatno najvažnije, koje totalitarizam koristi u kontaktu sa netotalitarnim svetom; teror je, pak, suština njegove vladavine. Teror ne zavisi od psiholoških ili drugih subjektivnih faktora, baš kao što ni zakon u zemljama vladavine ustava ne zavisi od broja ljudi koji ga krše.

Teror je kao pratilac propagande igrao veću ulogu u nacizmu nego u komunizmu. I u ranijim talasima političkog nasilja, pre no što su nacisti došli na vlast, itekako je bilo napada na istaknute ličnosti (na primer, ubistvo Ratenaua i Ercbergera); nacisti su, međutim, ubijali niže funkcionere levičarskih partija ili uticajne članove drugih njima nenaklonjenih partija, čime su stanovništvo hteli da uvere u opasnosti koje nosi već i samo pripadanje nekoj partiji. Ova vrsta masovnog terora, mada još uvek ograničenih razmera, stalno je rasla, jer ni policija ni sudovi nisu ozbiljnije gonili političke zločince sa takozvane desnice. Ona je bila dragocena kao propaganda moći (*Machtpropaganda*),[8] kako je jedan nacistički publicista ispravno rekao: celom narodu tako je predočeno da je moć nacista veća od moći zvaničnih vlasti i da je bolje biti član nacističke paravojne organizacije nego član neke regularne stranke. Taj utisak je u velikoj meri pojačao i specifičan način na koji su se nacisti odnosili prema političkim zločinima. Oni su ih uvek otvoreno priznavali, nikad se nisu izvinjavali za izgrede pripadnika nižih redova takva izvinjenja koristili su njihovi simpatizeri i impresionirali su narod zato što se nisu bavili pustim pričama , za razliku od drugih partija.

Sličnosti između ove vrste terora i pukog gangsteraja dovoljno su jasne. To ne znači da su nacisti gangsteri, što se možda nameće kao zaključak, već prosto da su, mada to sami nisu priznavali, mnogo naučili od američkih gangsterskih organizacija, kao što je, i to treba priznati, i njihova propaganda mnogo toga preuzela od američke ekonomske propagande.

7 Vaspitanje se [u koncentracionim logorima] sastoji od discipline, a nikako od ma koje vrste podučavanja na ideološkoj osnovi, jer zatvorenici uglavnom imaju ropske duše (Hajnrih Himler, *Nazi Conspiracy*, IV, p. 616ff).

8 Knjiga Ojgena Hadamovskog, *op. cit.*, istaknut je primer u literaturi o totalitarnoj propagandi. Mada to ne tvrdi eksplicitno, Hadamovski nudi inteligentno i informativno pronacističko tumačenje Hitlerovih stavova po tom pitanju, izloženih u devetom poglavlju *Mein Kampf*, pod naslovom Propaganda i organizacija (2 toma, 1. nemačko izdanje 1925 i 1927, necenzurisan prevod, New York 1939); v. takođe i F. A. Six, *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*, 1936, p. 21 ff.

Međutim, mnogo više nego direktnim pretnjama i zločinima protiv pojedinaca, totalitarna propaganda koristi se indirektnim, prikrivenim pretnjama svima koji ne žele da prihvate njeno učenje, a kasnije i masovnim ubistvima kako krivih , tako i nevinih . Komunistička propaganda plaši ljude da će propustiti voz istorije, da će beznadežno kaskati za svojim vremenom, da će im čitav život proći uzalud, baš kao što nacisti uteruju ljudima strah da će se oglušiti o večne zakone prirode i života, da će im krv na misteriozan način bespovratno propasti. Velika važnost koju totalitarizam pridaje naučnom karakteru svojih tvrdnji može se porediti sa nekim tehnikama reklame, koja se takođe obraća masama. Tačno je i to da reklame u svim novinama pretenduju na ovu naučnost : proizvođači činjenicama i uz pomoć laboratorijskih istraživanja dokazuju da je baš njihov sapun najbolji na svetu .[9] Takođe je tačno i da u maštovitim preterivanjima stručnjaka za marketing postoji određen element nasilja, da se iza tvrdnje da će devojke koje ne koriste baš ovu vrstu sapuna možda čitav život provesti sa bubuljicama a bez muža, krije ludi san o monopolu, san da će jednog dana proizvođač jedinog sapuna koji sprečava pojavu bubuljica možda moći da liši muževa sve devojke koje ne koriste njegov sapun. Očigledno je nauka i u slučaju ekonomske propagande i u slučaju totalitarne propagande samo surogat za moć. Opsednutost totalitarnih pokreta naučnim dokazima nestaje dolaskom na vlast. Nacisti su odbacivali čak i one učenjake koji su bili spremni da im služe, a boljševici koriste reputaciju svojih naučnika u sasvim nenaučne svrhe i nameću im uloge šarlatana.

No, ovo su ujedno i sve sličnosti između masovne reklame i masovne propagande, a i one se često precenjuju. Poslovni ljudi se uglavnom ne izdaju za proroke i ne dokazuju stalno istinitost svojih predskazanja. Za razliku od tradicionalne političke propagande, koja se uglavnom poziva na prošlost, totalitarna propaganda koristi nauku da bi proricala budućnost. Nigde ideološki koreni socijalizma s jedne i rasizma s druge strane ne dolaze jasnije do izražaja nego kada njihovi glasnogovornici tvrde da su otkrili skrivene sile koje će im doneti sreću u lancu sudbine. Dakako, i same mase osećaju veliku naklonost prema apsolutističkim sistemima koji svaki istorijski događaj predstavljaju kao posledicu velikih osnovih uzroka kojima upravlja lanac sudbine, sistemima koji skoro potpuno potiskuju čoveka iz istorije ljudske rase (po Tokvilovim rečima). Nema sumnje da je nacističko vođstvo zaista verovalo u doktrine kakva je ova, i da ih nije koristilo kao puku propagandu: Što bolje proučimo i spoznamo zakone prirode i života... to ćemo više živeti u skladu sa voljom Svevišnjeg. Što

[9] Hitlerova analiza ratne propagande (*Mein Kampf*, tom I, glava VI) naglašava ekonomski aspekt propagande i koristi primer reklame za sapun. Značaj ovog teksta uglavnom se precenjuje, dok se Hitlerove kasnije ideje o propagandi i organizaciji zanemarujuÆ

bolje shvatimo volju Svevišnjeg, to ćemo uspešniji biti. [10] Prilično je jasno da su potrebne neznatne izmene da bismo došli do dve sentence u koje je Staljin verovao, a koje otprilike glase ovako: Što tačnije proučimo i spoznamo zakone istorije i klasne borbe, to ćemo više živeti u skladu sa dijalektičkim materijalizmom. Što bolje shvatimo dijalektički materijalizam, to ćemo uspešniji biti. U svakom slučaju, Staljinova predstava o dobrom vođstvu [11] teško da se može bolje ilustrovati.

Zahvaljujući totalitarnoj propagandi, ideološka naučnost i njena tehnika postuliranja tvrdnji u obliku predskazanja postigla je zavidnu efikasnost, i pored apsurdnog sadržaja tih tvrdnji. Ima li, demagoški govoreći, boljeg načina da se izbegne diskusija nego da se neki argument potpuno istrgne iz sadašnjice i da se kaže da će budućnost otkriti njegovu ispravnost? Međutim, ovu tehniku nisu otkrile totalitarne ideologije, niti su one bile jedine koje su je primenjivale. Moderna politika u masovnoj propagandi izuzetno često koristi privid naučnosti, što se može protumačiti i kao opšta opsednutost naukom, tipična za zapadni svet još od uspona matematike i fizike u šesnaestom veku. Stoga se čini da je totalitarizam prosto poslednji stepen procesa tokom kog je nauka [postala] idol koji će na magičan način izlečiti sva zla egzistencije i izmeniti čovekovu prirodu .[12] Odavno je jasno da između uspona nauke i uspona masa postoji veza. Kolektivizam masa dobro je došao onima koji su se nadali da će prirodni zakoni istorijskog razvoja ukinuti nepredvidivost delanja i ponašanja pojedinca.[13] Tako je, na primer, već Anfanten predvideo vreme kada će umeće pokretanja masa biti dovedeno do savršenstva, tako da će slikar, muzičar i pesnik imati moć da ugađaju i da dirnu s istom onom sigurnošću sa kojom matematičar rešava geometrijski problem ili s kojom hemičar analizira neku supstancu ; Hajek zaključuje da je moderna propaganda tada i na tom mestu i začeta.[14]

Pa ipak, bez obzira na nedostatke pozitivizma, pragmatizma i bihejviorizma, i bez obzira na njihov snažan uticaj na nastanak one vrste zdravog ra-

v. važnu belešku Martina Bormana o Vezi između nacionalsocijalizma i hrišćanstva u: Nazi *Conspiracy,* VI, p. 1036ff. Slične formulacije često se nalaze i u pamfletima SS-a za ideološku indoktrinaciju pitomaca: Zakoni prirode predmet su neizmenjive v volje, volje na koju se ne može uticati. Stoga je neophodno da se ti zakoni priznaju (SS-Mann und Blutsfrage , *Schriftenreihe für die weltanschauliche Schulung der Ordnungspolizei*, 1942). Sve su to samo varijacije nekih fraza preuzetih iz Hitlerovog *Mein Kampf*; jedna je citirana i kao moto pomenutog pamfleta: Kad čovek pokušava da se opire gvozdenoj logici prirode, dolazi u sukob sa osnovnim principima kojima duguje svoje ljudsko postojanje .

[11] J. Stalin, *Leninism* (1933), tom II, glava III.

[12] Eric Voeglin, The Origins of Scientism , u: *Social Research*, decembar 1948.

[13] v. F. A. v. Hayek, The Counter-Revolution of Science , u: *Economica*, Vol. VIII (februar, maj, avgust 1941), p. 13.

[14] *ibid.*, p. 137. Citat je preuzet iz sensimonističkog časopisa *Producteur*, I, 339.

zuma tipične za devetnaesti vek, za mase kojima se totalitarna propaganda i naučnost obraćaju nije karakteristična metastaza utilitarne sfere života .[15] Pozitivizam, još od Konta, tvrdi da se budućnost može naučno predvideti; on istoriju shvata kao igru različitih interesa i pretpostavlja da se objektivni zakoni moći mogu otkriti. Roanova politička teorija o interesu, po kojoj kraljevi vladaju narodima, dok kraljevima vlada interes [...] kao jedini zakon koji ne može da zakaže , po kojoj, dalje, vlade žive ili umiru u zavisnosti od toga da li su ispravno ili pogrešno procenile interes to je tradicionalno jezgro modernog utilitarizma, bilo pozitivističkog, bilo socijalističkog; međutim, nijedna od ovih teorija ne pretpostavlja da je moguće izmeniti čovekovu prirodu a to totalitarizam pokušava da učini. Baš naprotiv, ove netotalitarne teorije implicitno ili eksplicitno polaze od toga da je ljudska priroda uvek ista, da je istorija niz promenljivih objektivnih okolnosti i ljudskih reakcija na njih, a da interes, ukoliko se ispravno shvati, može, doduše, da vodi promeni okolnosti, ali ne i promeni ljudskih reakcija kao takvih. Scijentizam u politici još uvek polazi od toga da je cilj politike dobrobit čovečanstva, koncepcija koja je totalitarizmu sasvim strana.[16]

Upravo zato što se, zdravo za gotovo, pretpostavilo da ideologije imaju utilitarno jezgro, anti-utilitarno ponašanje totalitarnih vlada i njihova potpuna ravnodušnost prema interesu masa bili su pravi šok. Savremena politika postala je nepredvidljiva kao nikad ranije. No, totalitarna propaganda je mada sa promenjenim predznacima čak i pre no što su totalitarni pokreti uspeli da preuzmu vlast pokazala koliko mase u međuvremenu malo mare i za kakav interes. Stoga je u potpunosti neopravdana pretpostavka Saveznika da je likvidacijom mentalno obolelih, koju je Hitler naredio početkom rata, trebalo da se smanji broj gladnih usta.[17] Nije Hitlera rat naterao da se okane svih etičkih obzira, već je on masovno ubi-

15 Voeglin, *op.cit.*

16 Kada razmatra stalnu ratnu ekonomiju nacističke države, William Ebenstein (*The Nazi State*, New York 1943) gotovo da je jedini teoretičar koji shvata da je beskonačna diskusija... o socijalističkoj ili kapitalističkoj prirodi nemačke privrede za vreme nacističkog režima u velikoj meri isforsirana... [zato što] uglavnom previđa suštinsku činjenicu da su kapitalizam i socijalizam kategorije koje se odnose na ekonomiju zapadnih država blagostanja (p. 239).

17 Karakteristično je, na primer, svedočenje Karla Branta, jednog od lekara kojima je Hitler dao zadatak da sprovedu program eutanazije (*Medical Trial. US against Karl Brandt et al.*, saslušanje od 14. maja 1947). Brant je odlučno pobijao sumnje da je taj projekt trebalo da eliminiše suvišne potrošače hrane i naglasio da su članovi partije koji bi naveli ovaj argument uvek bivali oštro ukoreni. Po njegovom mišljenju, tu meru je nametala jedino etika . Isto se, naravno, odnosi i na deportacije. Dokumenti su prepuni očajničkih beležaka koje su pisali vojni komandanti, prigovarajući da se deportacije miliona Jevreja i Poljaka u potpunosti kose sa svim vojnim i ekonomskim obzirima (v. Poliakov, *op. cit.*, p. 321, kao i dokumentarni materijal koji on objavljuje).

janje u ratu shvatio kao jedinstvenu priliku da otpočne svoj program likvidacije koji je, kao i sve druge tačke njegovog plana, bio osmišljen u hiljadugodišnjim okvirima.[18] Kako je bukvalno čitava evropska istorija vekovima učila ljude da svaki politički čin prosuđuju prema principu *cui bono* a sve političke događaje prema onom posebnom interesu koji je u njihovoj pozadini, oni su iznenada bili suočeni sa nečim do tada potpuno nepoznatim, nepredvidljivim. Totalitarnu propagandu zbog njenog demagoškog karaktera niko nije ozbiljno shvatao, mada je ona i mnogo pre dolaska pokretâ na vlast jasno signalizovala koliko se mase malo povode za onim čuvenim instinktom za samoodržanjem. Uspeh totalitarne propagande, međutim, nije zasnovan toliko na njenom demagoškom karakteru koliko na saznanju da interes kao kolektivna snaga može da postoji samo u stabilnom društvu, čiji mehanizmi omogućavaju da se interes pojedinca spoji sa interesom grupe; efektna propaganda, koja bi bila zasnovana samo na interesu, nemoguća je među masama čija je glavna odlika to što ne pripadaju nijednoj socijalnoj ili političkoj zajednici, i koje su oličenje prave zbrke pojedinačnih interesa. Fanatizam pripadnika totalitarnih pokreta, tako različit od najveće lojalnosti pripadnika običnih partija, posledica je odsustva interesovanja masa za sebe same; zato su one i spremne na žrtve. Nacisti su dokazali da se čitav narod može povesti u rat pod parolom pobeda ili propast (nešto što bi ratna propaganda 1914. brižljivo izbegavala), i sve to ne u doba bede, nezaposlenosti ili osujećenih nacionalnih ambicija. Isti duh javio se i tokom poslednjih meseci rata koji je tako očigledno bio izgubljen, kada je nacistička propaganda tešila već dobrano zaplašeno stanovništvo obećanjem da je Firer u svojoj dobroti obezbedio nemačkom narodu brzu smrt gasom u slučaju nepovoljnog ishoda rata .[19]

Totalitarni pokreti koriste socijalizam i rasizam tako što ih lišavaju utilitarnog sadržaja, klasnog odnosno nacionalnog interesa. Njima je mnogo važniji način na koji ove ideologije formulišu svoje stavove, nego njihov sadržaj.[20] Glavna odlika vođe masa postala je njegova apsolutna ne-

[18] Najvažniju uredbu, koja je i započela sva potonja masovna ubistva, potpisao je Hitler 1. septembra 1939, dakle na dan kada je rat izbio; uredba se nije odnosila samo na mentalno obolele (kao što se inače često pretpostavlja), već na sve one koji su neizlečivo bolesni . Mentalno oboleli su prosto prvi došli na red.

[19] v. Friedrich Percyval Reck-Malleczewen, *Tagebuch eines Verzweifelten*, Stuttgart 1947, p. 190.

[20] Za Hitlera se prednost ideoloških pokreta u odnosu na političke partije sastojala u tome što ideologije (*Weltanschauungen*) uvek insistiraju na svojoj nepogrešivosti (*Mein Kampf*, tom II, glava V, Weltanschauung and Organization). Prve stranice *Nacističkog bukvara*, zvaničnog priručnika za *Hitlerjugend*, Hitlerovu mladež (New York 1938), naglašavaju da su sva pitanja *Weltanschauung*-a, ranije ocenjivana kao nerealna i nerazumljiva , postala tako jasna, jednostavna i *konačna* [podvukla H. A.] da sad svi drugovi mogu da ih shvate i da sarađuju na njihovom rešavanju .

pogrešivost; on nikako ne sme da prizna grešku.[21] Ta nepogrešivost je, osim toga, zasnovana ne toliko na nadmoćnoj inteligenciji koliko na ispravnom tumačenju sila istorije ili prirode, koje su po definiciji pouzdane, sila koje ni poraz ni propast ne mogu da ospore jer se one konačno uvek nametnu.[22] Kada dođu na vlast, vođe masa imaju jednu brigu koja potiskuje sve utilitarističke rezone: njihova predskazanja moraju da se obistine. Nacisti se nisu libili da na kraju rata iskoriste koncentrisanu snagu svojih još uvek intaktnih organizacija i dovedu do što potpunijeg uništenja Nemačke, ne bi li se obistinilo njihovo predskazanje o propasti celog nemačkog naroda u slučaju poraza.

Propagandni efekat ove nepogrešivosti, zapanjujući uspeh čoveka koji se predstavlja kao puki posrednik predvidljivih sila, išao je na ruku navici totalitarnih diktatora da svoje političke ciljeve objavljuju u vidu predskazanja. Najčuveniji primer je Hitlerovo obraćanje Rajhstagu iz januara 1939: Danas još jednom želim da predskažem: ukoliko jevrejski finansijeri... još jednom uspeju da gurnu narode u svetski rat, rezultat će biti... uništenje jevrejske rase na tlu Evrope. [23] Prevedeno na netotalitarni jezik, ovo je značilo: ja nameravam da povedem rat i ja nameravam da uništim sve Jevreje Evrope. Slično je i Staljin u svom velikom govoru Centralnom komitetu Komunističke partije 1930. godine, u kom je najavio fizičko uništenje levičarskih i desničarskih odstupanja unutar partije, ove frakcije nazvao predstavnicima klase koja odumire .[24] Ova definicija ne samo što je raspravi dala specifičnu oštrinu, nego je i u totalitarnom stilu objavila fizičko uništenje onih čije je odumiranje maločas predskazala. U oba slučaja postignut je isti cilj: likvidacija se uklapa u istorijski proces u kom čovek samo čini ili trpi ono što se, shodno nepromenljivim zakonima, ionako mora dogoditi. Čim su žrtve streljane, predskazanje je postalo naknadni

[21] Prvi zavet člana Partije , naveden u *Organisationsbuch der NSDAP*, glasi: Firer je uvek u pravu (izdanje iz 1936, p. 8). Međutim, *Dienstvorschrift für die P. O. der NSDAP* (Pravila službe za partijsku organizaciju NSDAP-a) iz 1932, p. 38, to formuliše ovako: Hitlerova odluka je uvek konačna! Razlika u frazeologiji je uočljiva.

Njihova navodna nepogrešivost, činjenica da niko od njih nikada nije iskreno priznao grešku , predstavlja ključnu razliku između Staljina i Trockog s jedne, i Lenjina s druge strane (v. Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*, New York 1939, p. 583).

[22] Očigledno ja da tu Hegelova dijalektika može da bude odlično sredstvo da čovek uvek bude u pravu, zato što omogućava da se svaki poraz tumači kao početak pobede. Jedan od najlepših primera ovakvih sofizama su nemački komunisti, koji su skoro dve godine posle dolaska nacista na vlast odbijali da shvate da je Hitlerova pobeda zapravo poraz Komunističke partije Nemačke.

[23] citirano prema *The Goebbels Diaries (1942-1943)*, prir. Louis Lochner, New York 1948, p. 148.

[24] Stalin, *op. cit., loc. cit.*

alibi: nije se dogodilo ništa što već nije bilo predviđeno.[25] Nije važno da li će zakoni istorije dovesti do propasti klasa i njihovih pripadnika i da li će zakoni prirode... istrebiti sve one elemente demokratske države, Jevreje, ljude niže vrste (*Untermenschen*) sa Istoka ili beznadežne bolesnike koji ionako nisu sposobni za život . Uzgred rečeno, i Hitler je govorio o klasama koje izumiru i koje treba eliminisati po kratkom postupku .[26]

Ovaj metod, kao i drugi metodi totalitarne propagande, funkcionišu besprekorno tek kad se pokreti domognu vlasti. Tada je svaka rasprava o istinitosti ili neistinitosti predskazanja totalitarnog diktatora čudna koliko i prepiranje sa potencijalnim ubicom oko toga da li je njegova buduća žrtva živa ili mrtva pošto ubica, ako ubije dotičnu osobu, odmah može da dokaže istinitost svoje tvrdnje. Jedino što se u takvoj situaciji može učiniti jeste da se osoba čija se smrt predviđa brzo spase. Pre no što vođe masa dođu na vlast i prilagode stvarnost svojim lažima, njihova propaganda odlikuje se jakim prezirom prema činjenicama uopšte,[27] jer, po njihovom mišljenju, činjenice u potpunosti zavise od moći čoveka koji zna da ih stvori. Tvrdnja da je moskovska podzemna železnica jedina na svetu čista je laž dok boljševici ne budu u stanju da unište sve ostale. Drugim rečima, metod nepogrešivog predskazanja, mnogo više nego bilo koje drugo sredstvo totalitarne propagande, odaje njen konačni cilj: vladavinu nad celim svetom. Samo u svetu koji je u potpunosti pod njegovom kontrolom totalitarni vladar može da ostvari sve svoje laži i obistini sva svoja proročanstva.

Jezik proročke naučnosti odgovarao je potrebama masa koje su izgubile svoje mesto u svetu, te su sada bile spremne da se ponovo priključe večnim, svemoćnim silama koje će same od sebe čoveka, plivača na valima nevolje, poneti do bezbednih obala. Oblikujemo život našeg naroda i naše zakone prema sudu genetike ,[28] govorili su nacisti, kao što su

[25] U jednom govoru septembra 1942, kada je istrebljenje Jevreja bilo u punom zamahu, Hitler se pozvao na svoj govor od 30. januara 1939 (objavljen 1939. kao brošura pod naslovom *Der Führer vor dem ersten Reichstag Großdeutschlands*) i govor na zasedanju Rajhstaga od 1. septembra 1939, kada je upozorio Jevreje da ako započnu međunarodni svetski rat radi uništenja arijevskih naroda Evrope, neće arijevski narodi, već Jevreji [ostatak rečenice zaglušen aplauzom] (v. *Der Führer zum Kriegswinterhilfswerk*, Schriften NSV, br. 14, p. 33).

[26] U navedenom govoru od 30. januara 1939, p. 19.

[27] Konrad Heiden, *Der Fuehrer: Hitler s Rise to Power*, Boston 1944, naglašava Hitlerovu fenomenalnu neiskrenost , odsustvo dokazivih činjenica u gotovo svim njegovim izjavama , njegovu ravnodušnost spram svega što ne smatra značajnim (pp. 368, 374). Gotovo istim rečima Hruščov (*op. cit.*) opisuje Staljinovu neodlučnost da se suoči sa svakodnevnom stvarnošću i njegovu ravnodušnost prema pravom stanju stvari . Staljinovu predstavu o značaju činjenica najbolje ilustruju njegove periodične revizije ruske istorije.

[28] *Nazi Primer*.

boljševici uveravali svoje sledbenike da zakoni ekonomije upravljaju istorijom. Time su obećavali pobedu nezavisnu od trenutnih poraza i promašaja. Jer mase, za razliku od klasa, žele pobedu i uspeh kao takav, pobedu i uspeh u njihovom najapstraktnijem obliku; njih ne vezuje onaj poseban zajednički interes koji je presudan za opstanak grupe i na kom bi ove insistirale po svaku cenu. Njima nije važna neka konkretna zajednička stvar ili određeni poduhvat, već pobeda ma koje stvari i uspeh ma kog poduhvata.

Totalitarna propaganda usavršava tehnike masovne propagande; ona, dakle, nije izmislila ni njene tehnike, ni njene teme. Te teme je totalitarna propaganda crpla iz pedeset godina uspona imperijalizma i raspadanja nacionalnih država, tokom kojih gomila stupa na političku scenu Evrope. Kao i ranije vođe gomile, zagovornici totalitarnih pokreta imali su nepogrešiv instinkt za ono za šta obična partijska propaganda ili javno mnjenje nisu marili ili od čega su zazirali. Sve što je skriveno, sve što se prećutkivalo, odjednom je dobilo na značaju, bez obzira na svoju stvarnu vrednost. Gomila je zaista verovala da je istina sve ono preko čega je ugledno društvo licemerno prelazilo ili što je zataškavalo korupcijom.

Misterioznost kao takva postala je glavno merilo za izbor tema. Poreklo misterije nije bilo važno; mogla je to biti razumna, politički opravdana želja za tajnošću, kao u slučaju britanske Tajne službe ili francuskog Drugog biroa; ili je to mogla biti konspirativnost nekih revolucionarnih grupa, recimo anarhista i drugih terorističkih sekti, ili sama struktura društava čija je izvorna tajna odavno postala dobro poznata, pa je jedino ritual još uvek zadržao nekadašnju misteriju, kao u slučaju slobodnih zidara, ili su to, pak, mogla biti društva oko kojih su se od davnina ispredale praznoverice i legende, kao u slučaju jezuita i Jevreja. Nacisti su u izboru ovakvih tema za masovnu propagandu svakako nenadmašni, ali su i boljševici vremenom izučili zanat, iako se oni manje oslanjaju na tradicionalne misterije, draže su im sopstvene izmišljotine: od polovine tridesetih u boljševičkoj propagandi jedna svetska zavera sustiže drugu, počev od konspiracije trockista, preko vladavine 300 porodica, sve do mračnih imperijalističkih (dakle, globalnih) mahinacija britanske ili američke tajne službe.[29]

Efikasnost ove vrste propagande ukazuje na jednu od glavnih odlika modernih masa. One ne veruju ni u šta očigledno, u realnost sopstvenog iskustva; one ne veruju svojim očima ni svojim ušima, već samo svojoj

[29] Zanimljivo je primetiti da su boljševici tokom Staljinove ere nekako gomilali spletke, s tim što otkriće nove spletke nije moralo da znači da stara više ne važi. Zavera trockista počela je oko 1930, zavera 300 porodica dodata je tokom perioda Narodnog Fronta, britanski imperijalizam postao je aktuelan za vreme Staljinovog i Hitlerovog saveza, američka obaveštajna služba usledila je odmah po završetku rata; poslednja zavera, jevrejski kosmopolitizam, vrlo upadljivo i alarmantno podseća na nacističku propagandu.

mašti, koja je spremna da se povede za bilo čim što je i univerzalno i iznutra konzistentno. Mase ne mogu da ubede činjenice, pa čak ni izmišljene činjenice, već jedino konzistentnost sistema koji se od tih činjenica navodno sastoji. Ponavljanje, povremeno precenjivano zbog raširenog uverenja u nedotupavnost i zaboravnost masa, važno je samo zato što ono masama daje osećaj vremenskog kontinuiteta.

Ono što mase odbijaju da shvate jeste princip slučajnosti koji prožima stvarnost. Mase su podložne svim ideologijama zato što ove shvataju činjenice kao puke dokaze zakonâ, i eliminišu slučajnost tako što izmišljaju neku sveobuhvatnu, neograničenu silu koja je navodno izvor svih pojedinačnih događaja. Totalitarna propaganda uspešna je zahvaljujući ovom bekstvu iz realnosti u fikciju, iz slučajnosti u konzistentnost.

Glavni nedostatak totalitarne propagande je to što ona ne može da udovolji ovoj čežnji masa za potpuno konzistentnim, razumljivim i predvidljivim svetom a da se ozbiljno ne sukobi sa zdravim razumom. Ako, na primer, svi politički protivnici u Sovjetskom Savezu svoja priznanja artikulišu istom frazeologijom i ako priznaju iste motive, mase željne konzistentnosti prihvatiće fikciju kao krunski dokaz istinitosti ovakvih priznanja zdrav razum, međutim, govori da upravo takva konzistentnost nije normalna i da dokazuje da su ova priznanja izmišljotine. Slikovito govoreći, čini se da mase zahtevaju stalno ponavljanje čuda Septuaginte: prema staroj legendi, sedamdeset prevodilaca je, nezavisno jedan od drugog, stvorilo sedamdeset identičnih verzija Starog Zaveta na grčkom. Zdrav razum ovu priču može da prihvati kao legendu ili kao čudo, ali ona se takođe može iskoristiti i kao dokaz za apsolutnu verodostojnost svake reči prevoda.

Iako je, dakle, tačno da su mase opsednute željom da pobegnu od stvarnosti zato što, u svojoj suštinskoj iskorenjenosti, više ne mogu da podnesu njene proizvoljne, nerazumljive aspekte, tačno je i to da njihova čežnja za konzistentnom fikcijom ima neke veze sa određenim sposobnostima ljudskog uma, koji je zahvaljujući svojoj strukturalnoj konzistentnosti nadmoćan nad pojavnim svetom. Bekstvo masa od stvarnosti je presuda protiv sveta u kom su one prisiljene da žive, ali u kom ne mogu da opstanu, jer je slučajnost postala vrhovno načelo, a ljudi imaju potrebu da haotične i slučajne okolnosti u kojima žive stalno pretvaraju u neku relativno konzistentnu, razumljivu sliku. Pobuna masa protiv realizma , zdravog razuma i navodne zdravorazumske ustrojenosti ovog sveta (Berk) rezultat je njihove atomizacije, gubitka društvenog položaja i istovremenog gubitka čitave sfere odnosa u zajednici, u okviru koje zdrav razum još i ima nekog smisla. U takvoj situaciji duhovne i društvene iskorenjenosti, spoznavanje međusobne zavisnosti proizvoljnog i osmišljenog, slučajnog i nužnog, više nije bilo moguće. Totalitarna propaganda može sramno da povredi zdrav razum samo ako zdrav razum izgubi svoju vrednost. Ako treba da

biraju između suočavanja sa anarhičnim, potpuno proizvoljnim raspadom s jedne, i pokoravanja krajnje rigidnoj, sumanutoj konzistentnosti ideologije s druge strane, mase će se verovatno odlučiti za ovo drugo i biće spremne da to plate čak i smrću i to ne zato što su glupe ili zle, već zato što im, u doba sveopšte propasti, ovo bekstvo daje minimum samopoštovanja.

Dok je nacistička propaganda vrlo vešto profitirala od čežnje masa za konzistentnošću, boljševički metodi su pokazali, u skoro laboratorijskim uslovima, kakav uticaj takva konzistentnost ima na izolovanog čoveka mase. U želji da ubedi svoje žrtve u njihovu krivicu za zločine koje one ne da nisu počinile, već u većini slučajeva nisu čak ni mogle da počine, sovjetska tajna policija potpuno izoluje i eliminiše sve stvarne faktore, tako da i sama logika, sama konzistentnost priče sadržane u pripremljenom priznanju postaje neodoljiva. U situaciji u kojoj je granica između fikcije i realnosti zamagljena monstruoznošću i unutarnjom konzistentnošću optužbe, čovek je u velikom iskušenju da popusti i pred samom apstraktnom mogućnošću krivice; stalnim pretnjama ne može se odoleti tek snagom karaktera, nego i velikom verom u druge ljude rodbinu, prijatelje, susede koji nikako neće poverovati u priču .

Naravno, ova krajnost veštački proizvedenog ludila može da se postigne jedino u totalitarnom svetu. Tada je ona, međutim, deo propagandnog aparata totalitarnih režima, kojima za izvršenje kazne nisu neophodna priznanja. Priznanja su specijalnost boljševičke propagande, kao što je čudna pedantnost u retrospektivnom i retroaktivnom legalizovanju zločina specijalnost nacističke propagande. U oba slučaja cilj je konzistentnost.

Pre no što dođu na vlast i sve preurede u skladu sa svojim doktrinama, totalitarni pokreti stvaraju lažan svet konzistentnosti koji više odgovara potrebama ljudskog uma nego stvarnosti, svet koji iskorenjene mase već pukim imaginiranjem mogu da prihvate kao svoj, svet u kom su pošteđene beskonačnih udara kojima stvarni život i svakodnevno iskustvo izlažu ljude i njihova očekivanja. I pre nego što pokreti postanu dovoljno jaki da spuste gvozdene zavese kako bi sprečili ikoga da i najmanjim detaljem stvarnosti uznemiri jezivu tišinu jednog sasvim imaginarnog sveta, totalitarna propaganda već je dovoljno snažna da izoluje mase od stvarnosti. Jedini signali koje neintegrisane i dezintegrisane mase (a njih svaki udar zle sudbine čini lakovernijima) još uvek mogu da prime iz stvarnog sveta zapravo su njegove šupljine, pitanja o kojima niko ne želi javno da raspravlja, ili glasine kojima niko ne sme da stane na put zato što udaraju, mada na preteran i deformisan način, u neku bolnu tačku.

Upravo iz ovih bolnih tačaka laži totalitarne propagande crpu onaj minimum istinitosti i realnog iskustva koji im je potreban da bi premostile jaz između stvarnosti i fikcije. Samo teror može da se oslanja na puku fikciju, a čak i laži totalitarnih režima, potkrepljene terorom, još uvek nisu sasvim

proizvoljne, mada su uglavnom sirovije, daleko bezočnije i, u izvesnom smislu, mnogo originalnije nego laži pokreta koji su prethodili totalitarnim režimima. (Potrebna je vlast, a ne propaganda da bi se u opticaj pustila revidirana istorija Ruske revolucije u kojoj se na položaju glavnokomandujućeg Crvene armije više ne pojavljuje čovek po imenu Trocki.) Laži pokretâ, s druge strane, mnogo su suptilnije. One se mogu primeniti na svaki aspekt društvenog i političkog života koji je skriven od očiju javnosti. One su najuspešnije tamo gde su se predstavnici vlasti okružili atmosferom tajnovitosti. U očima mase ove laži tada zadobijaju privid neke više stvarnosti , zato što imaju dodira sa stvarnim stanjem stvari, koje se prikriva. Skandali u visokom društvu, korumpiranost političara, sve što je predmet žute štampe, u rukama propagande postaje oružje mnogo ubojitije od senzacionalnosti samih skandala.

Najefektnija izmišljotina nacističke propagande bila je priča o svetskoj zaveri Jevreja. Antisemitizam je još od kraja devetnaestog veka bio na repertoaru svih demagoga, a bio je raširen i po Nemačkoj i Austriji već dvadesetih godina. Što su više partije i organi javnog mnjenja izbegavali raspravu o jevrejskom pitanju, to je gomila postajala ubeđenija da su Jevreji pravi predstavnici vladajućih sila i da je jevrejsko pitanje simbol licemerja i neiskrenosti čitavog sistema.

Teme posleratnog antisemitizma niti su monopol nacista, niti su posebno nove i originalne. Laži o svetskoj zaveri Jevreja kolale su još od Drajfusove afere, a počivale su na stvarnoj međunarodnoj povezanosti i međusobnoj zavisnosti pripadnika jevrejskog naroda, rasutog po svetu. Preterivanja o svetskoj moći Jevreja još su starija, ona se mogu pratiti unatrag do pred kraj osamnaestog veka, kada su tesne spone između jevrejskog kapitala i nacionalnih država postale vidljive. Predstava o Jevrejinu kao oličenju zla uglavnom se objašnjava kao ostatak srednjovekovnog sujeverja, ali je u stvari mnogo tešnje povezana sa skorijom dvostrukom ulogom koju su Jevreji posle emancipacije imali u evropskom društvu. Jedno je sasvim sigurno: posle Prvog svetskog rata Jevreji su zauzeli istaknutije položaje nego ikad pre.

Što se, pak, samih Jevreja tiče, njihova istaknutost i upadljivost bila je u obrnutoj srazmeri sa njihovim istinskim uticajem i moći. Svaka destabilizacija i slabljenje nacionalnih država direktno su se odražavali na položaj Jevreja. Što je nacija više osvajala državu, to je manje državna mašinerija mogla da zadrži svoju nad-klasnu i nad-partijsku poziciju; tako su pokidane i spone između države i Jevreja, a očekivalo se da će i Jevreji i država ostati izvan okvira društva i da se neće mešati u politiku pojedinačnih partija. Sve veće interesovanje imperijalistički nastrojene buržoazije za spoljnu politiku i njen sve veći uticaj na državni aparat pratilo je dosledno

odbijanje većine bogatih Jevreja da se uključe u industriju i da napuste tradiciju trgovanja kapitalom. Sve to skoro da je okončalo ekonomsku ulogu Jevreja kao grupe, pa i pogodnosti koje su oni imali od društvene izolacije. Posle Prvog svetskog rata, Jevreji Srednje Evrope asimilovali su se kao i francuski Jevreji tokom prvih decenija Treće republike.

Koliko su savezničke države bile svesne izmenjene situacije, izašlo je na videlo 1917. godine, kada je nemačka vlada, poštujući staru tradiciju, pokušala da iskoristi svoje Jevreje za delikatne pregovore. Umesto priznatim predstavnicima nemačkih Jevreja, ona se obratila relativno neuticajnoj manjini cionista, koji su uživali poverenje vlade baš zato što su insistirali na postojanju jevrejskog naroda nezavisno od državljanstva, te se očekivalo da će moći da pruže usluge koje zavise od međunarodnih veza i kosmopolitizma. Ispostavilo se, međutim, da je nemačka vlada pogrešila u proceni. Cionisti su učinili nešto što nijedan bankar-Jevrejin nije: postavili su svoje uslove i rekli vladi da su spremni da pregovaraju samo o miru bez aneksija i reparacija.[30] Stara jevrejska nezainteresovanost za politička pitanja nestala je; većina Jevreja više nije mogla da se iskoristi, jer se više nije držala po strani od nacije, dok je cionistička manjina bila neupotrebljiva zato što je imala sopstvene političke ideje.

Dolaskom republika na mesto monarhija širom Srednje Evrope dovršen je raspad srednjoevropskog jevrejstva, slično onome što se dogodilo i u Francuskoj proglašenjem Treće republike nekih pedeset godina ranije. Jevreji su već bili izgubili velik deo uticaja kada su oformljeni novi organi vlasti koji nisu imali ni moći ni želje da zaštite svoje Jevreje. Tokom mirovnih pregovora u Versaju, Jevreji su nastupali uglavnom u ulozi stručnih savetnika, a čak su i antisemiti priznavali da sitni jevrejski prevaranti posleratne ere (za razliku od ostalih domaćih Jevreja, ovi su uglavnom bili pridošlice, a njihova se zamešateljstva delom mogu objasniti onom starom nezainteresovanošću za norme okoline) nemaju nikakve veze sa navodno moćnim predstavnicima neke zamišljene jevrejske Internacionale.[31]

Među gomilom suparničkih antisemitskih grupa i u atmosferi prepunoj antisemitizma, pristup nacističke propagande razlikovao se od drugih i bio je mnogo efikasniji. Pri tom nijedna parola nacista nije bila nova, čak ni Hitlerova lukava ilustracija klasne borbe: jedan jevrejski preduzetnik eksploatiše svoje radnike, dok ih u isto vreme njegov brat u fabričkom dvorištu huška na štrajk.[32] Jedina novina sastojala se u tome što je za učla-

30 v. autobiografiju Chaima Weizmanna, *Trial and Error*, New York 1949, p. 185.

31 v. na primer Otto Bonhard, *Jüdische Geld- und Weltherrschaft?*, 1926, p. 57.

32 Hitler je ovu sliku prvi put upotrebio 1922: Mojsije Kon s jedne strane nagovara svoje preduzeće da odbije zahteve radnika, dok njegov brat Isak u fabrici poziva mase... [na štrajk] (*Hitler s Speeches 1922-1939*, prir. Baynes, London 1942, p. 29). Valja primetiti da sabrani Hitlerovi govori nisu bili objavljeni u Nemačkoj za vreme nacizma, tako da smo

njenje u partiju bio potreban dokaz o ne-jevrejskom poreklu i što je, i pored Federovog programa, politika partije i dalje bila izuzetno neodređena po pitanju mera koje bi po dolasku na vlast trebalo preduzeti protiv Jevreja.[33] Nacisti su problem Jevreja stavili u središte svoje propagande, tako da antisemitizam više nije bio pitanje ličnog stava o ljudima koji se razlikuju od većine ili problem nacionalne politike,[34] već briga svakog pojedinca; onaj čije porodično stablo nije ispravno ne može da stupi u partiju, a što je viši rang partijske hijerarhije na koji neko pretenduje, to dalje treba da se istraži njegovo porodično poreklo.[35] Na isti su način, mada manje dosledno, boljševici izmenili marksističku doktrinu o neizbežnoj konačnoj pobedi proletarijata tako što su u partiju primali samo rođene proletere, a svako drugo klasno poreklo proglasili nepoželjnim.[36]

Nacistička propaganda bila je dovoljno domišljata da antisemitizam pretvori u princip samoodređenja, čime je on prestao da bude stav podložan promeni. Ona je sugestivnost masovne demagogije koristila prosto kao pripremu, i nikada nije precenila njen trajni uticaj, bilo u vidu usmene, bilo u vidu štampane reči.[37] Mase atomizovanih, nedefinisanih, nestalnih i

---

prinuđeni da se koristimo engleskim izdanjem. Iz bibliografije koju je sastavio Philipp Bouhler, *Die Reden des Führers nach der Machtübernahme* (1940), može se videti da to nije slučajnost: samo su javni govori u celini štampani u *Völkischer Beobachter*; što se tiče govora rukovodiocima i partijskim organima, novine su se uvek pozivale na njih. Nijedan od tih govora nije bio predviđen za štampanje.

33 Federovih 25 tačaka sadrže samo uobičajene mere koje zahtevaju i sve ostale antisemitske grupe: proterivanje naturalizovanih Jevreja, i tretiranje domaćih Jevreja kao stranaca. Nacistička antisemitska retorika uvek je bila mnogo radikalnija od svog programa.

Waldemar Gurian, Antisemitism in Modern Germany, u: *Essays on Antisemitism*, prir. Koppel S. Pinson, New York 1946, p. 243, naglašava nedostatak originalnosti u antisemitizmu nacista: Svi ti zahtevi i stanovišta nisu zanimljivi sa svoje originalnosti oni se podrazumevaju u svim nacionalističkim krugovima; ono što jeste značajno je demagoška i retorička veština kojom su iznošeni.

34 Tipičan primer čisto nacionalističkog antisemite unutar nacističkog pokreta je Rem, koji piše: I po ovom pitanju se moje mišljenje razlikuje od mišljenja filistara-nacionalista. Ne treba Jevreje kriviti za sve! Mi smo krivi što Jevreji danas mogu da vladaju (Ernst Röhm, *Die Geschichte eines Hochverräters*, 1933, Volksausgabe, p. 284).

35 Kandidati za SS morali su da dokažu poreklo do 1750. Kandidati za rukovodeće partijske položaje trebalo je samo da odgovore na tri pitanja: 1. Šta ste učinili za Partiju? 2. Da li ste potpuno zdravi, fizički, mentalno, moralno? 3. Da li je Vaše porodično stablo ispravno? (v. *Nazi Primer*)

Sličnost dva totalitarna sistema ogleda se i u tome što je za elitnu policijsku formaciju boljševika, za NKVD, takođe bio potreban dokaz porekla (v. F. Beck/W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951).

36 Tako su i totalitarne tendencije makartizma u Sjedinjenim Državama najupadljivije u želji da se ne progone samo komunisti, nego da se svaki građanin prisili da dokaže da nije komunista.

37 Ne bi trebalo precenjivati uticaj štampe..., on se uglavnom smanjuje kako uticaj organizacije raste (Hadamovsky, *op. cit.*, p. 64). Novine su bespomoćne kada treba da se bore

beskorisnih pojedinaca odjednom su dobile mogućnost samoodređenja i identifikacije, i tako ne samo povratile deo samopoštovanja koje su nekada crple iz svoje uloge u društvu, nego i neku vrstu lažne stabilnosti, čime su postale spremnije za organizovanje. Zahvaljujući ovoj vrsti propagande pokret je mogao da nastupi kao veštački produžetak masovnih okupljanja i da racionalizuje suštinski jalov osećaj sopstvene vrednosti i histerične sigurnosti koji takvo masovno okupljanje nudi izolovanim individuama jednog atomizovanog društva.[38]

Ista ingeniozna upotreba parola koje su drugi smislili i isprobali vidljiva je i u načinu na koji su se nacisti odnosili prema drugim relevantnim pitanjima. U vreme kada je pažnja javnosti bila podjednako usmerena i na nacionalizam i na socijalizam, kada se smatralo da su ova dva pojma nespojiva i da zapravo čine ideološko razmeđe između desnice i levice, Nacionalsocijalistička radnička partija Nemačke ponudila je sintezu koja je trebalo da vodi nacionalnom ujedinjenju, semantičku doskočicu čiji je dvostruki zaštitni znak Nemca i Radnika spajao nacionalizam desnice sa internacionalizmom levice. Već i samo ime nacionalsocijalističkog pokreta pokralo je političke sadržaje svih drugih partija i pretendovalo na to da ih sve obuhvata. Kombinacija navodno nepomirljivih političkih doktrina (nacionalne i socijalističke, hrišćanske i socijalne) oprobavana je i ranije, i to uspešno; no, nacionalsocijalistička kombinacija je od čitave parlamentarne borbe između socijalista i nacionalista, između onih koji su sebe smatrali pre svega radnicima i onih koji su pre svega bili Nemci, načinila sprdnju koja u stvari treba da prikrije mračne konačne ciljeve ta zar član nacističkog pokreta ne objedinjuje sve to?!

Zanimljivo je da su nacisti čak i na početku bili dovoljno promućurni da nikako ne koriste parole koje bi ukazivale na specifičan oblik vladavine: demokratiju, republiku, diktaturu, monarhiju,[39] kao da su oduvek znali da će bar po ovom pitanju biti sasvim originalni. Svaka rasprava o konkretnom obliku buduće vladavine odmah je mogla da se odbaci kao prazna priča pošto je država, kako tvrdi Hitler, samo sredstvo za očuvanje

---

sa agresivnošću žive organizacije (*ibid.*, p. 65). Formacije moći čiji su koreni u pukoj propagandi nesigurne su i mogu brzo da nestanu, osim ukoliko organizacija nasiljem ne podrži propagandu (*ibid.*, p. 21).

[38] Masovno okupljanje je najmoćniji oblik propagande... [zato što] se svaki pojedinac oseća mnogo sigurnije i mnogo snažnije u jedinstvu mase (*ibid.*, p. 47). Zahvaljujući organizaciji i sistematskom vaspitavanju i disciplini, entuzijazam trenutka postaje princip i duhovni stav (*ibid.*, pp. 21-22).

[39] U retkim prilikama kada se uopšte bavio ovim pitanjem, Hitler je podvlačio: Ja nisam poglavar države u smislu diktatora ili monaraha, ja sam vođa nemačkog naroda (v. *Ausgewählte Reden des Führers*, 1939, p. 114). Hans Frank kaže nešto slično: Nacionalsocijalistički Rajh nije diktatorski, a ponajmanje je arbitraran režim. Nacionalsocijalistički Rajh pre počiva na obostranoj lojalnosti Firera i naroda (u: *Recht und Verwaltung*, München 1939, p. 15).

rase, kao što je prema boljševičkoj propagandi država samo sredstvo klasne borbe.[40]

Na čudan i zaobilazan način, nacistička propaganda je, međutim, dala odgovor na pitanje kakva će biti uloga nacista: *Protokole sionskih mudraca* ona je iskoristila kao model budućeg organizovanja nemačkih masa za svetsko carstvo . No, *Protokole* nisu koristili jedino nacisti; stotine hiljada primeraka rasprodato je u Nemačkoj posle Prvog svetskog rata, a čak i otvoreno prihvatanje ovog spisa kao političkog priručnika nije nikakava novina.[41] Ovaj falsifikat uglavnom se koristio da bi se naružili Jevreji i da bi se gomila upozorila na opasnosti jevrejske dominacije.[42] Sa stanovišta propagande, novina je bila u tome što su nacisti otkrili da se mase ne plaše toliko da će Jevreji zavladati svetom koliko ih zanima kako se to uopšte može postići, da popularnost *Protokola* ne počiva na mržnji prema Jevrejima, nego na divljenju i na želji da se od njih nešto nauči, te da bi bilo mudro što više se držati nekih zvučnih formulacija, recimo onog čuvenog slogana: Ispravno je sve što je dobro za nemački narod , što su nacisti preuzeli iz *Protokola* (Sve što služi jevrejskom narodu moralno je i sveto).[43]

[40] Hitler je mnogo puta rekao: Država je samo sredstvo do cilja. A cilj je očuvanje rase (*Reden*, 1939, p. 125). On je takođe naglašavao da njegov pokret ne počiva na državnoj ideji, već pre svega na zatvorenoj narodnoj zajednici (*Volksgemeinschaft*) (v. *Reden* 1933, p. 125 i govor novoj generaciji političkih vođa, tzv. *Führernachwuchs*, iz 1937. godine, štampan kao dodatak u: *Hitlers Tischgespräche*, p. 466). Ovo je, *mutatis mutandis*, i jezgro komplikovanog licemerja kakav je Staljinova teorija države : Mi se zalažemo za odumiranje države, a u isto vreme zalažemo se i za jačanje diktature proletarijata koji predstavlja najjaču i najmoćniju vlast od svih poznatih oblika države. Maksimalan razvoj moći države sa ciljem da se pripreme uslovi za njeno odumiranje to je marksistička formula (*op. cit., loc. cit*).

[41] Alexander Stein, *Adolf Hitler, Schüler der Weisen von Zion* , Karlsbad 1936, prvi je putem poređenja frazeologije analizirao ideološku podudarnost nacističke ideologije sa učenjem Sionskih mudraca (v. takođe R. M. Blank, *Adolf Hitler et les Protocoles des Sages de Sion* , 1938.

Prvi koji je priznao dug prema učenju *Protokola* bio je Teodor Frič, velikan nemačkog posleratnog antisemitizma. U pogovoru svom izdanju *Protokola* iz 1924. godine, on piše: Naši budući državnici i diplomate moraće od istočnjačkih nitkova da nauče čak i azbuku vladanja, a u te svrhe su *Protokoli sioniskih mudraca* izvrsna priprema .

[42] O istoriji *Protokola* v. John S. Curtiss, *An Appraisal of the Protocols of Zion*, 1942.

Činjenica da su *Protokoli* falsifikat za propagandu je bila nevažna. Već je ruski publicista S. A. Nilus, koji je 1905. godine objavio drugo izdanje *Protokola* na ruskom, bio itekako svestan problematične prirode ovog dokumenta , te je dodao ono što je očigledno: Da je moguće dokazati autentičnost ovog dela dokumentima ili izjavama pouzdanih svedoka, da je moguće raskrinkati ljude koji su na čelu svetske zavere... nestala bi... tajna podlost ovog spisa (prevod u: Curtiss, *op. cit*).

Hitleru nije bio potreban nikakav Nilus da bi izveo isti trik: baš to što se ispostavilo da su *Protokoli* falsifikat i jeste bio najbolji dokaz njihove autentičnosti. Hitler dodaje i argument njihove verodostojnosti : Ono što mnogi Jevreji možda nesvesno čine, ovde je svesno obelodanjeno. A to i jeste važno (*Mein Kampf*, tom I, glava XI).

[43] Fritsch, *op. cit.*, *[Der Juden] oberster Grundsatz lautet: Alles, was dem Volke Juda nützt, ist moralisch und ist heilig* .

Protokoli su u mnogom pogledu zanimljiv dokument. Osim jeftinog makijavelizma, osnovna politička odlika im je šarlatanstvo u tretiranju svakog važnijeg aktuelnog političkog pitanja. Ovaj spis je u principu antinacionalan i nacionalnu državu prikazuje kao diva na staklenim nogama. On odbacuje nacionalni suverenitet i veruje, kako je i Hitler jednom rekao, u imperiju na nacionalnom osnovu.[44] *Protokoli* se ne zadovoljavaju revolucijom u jednoj određenoj zemlji, već ciljaju na osvajanje čitavog sveta i upravljanje celim svetom. Oni jednom narodu koji je poznat po svojoj brojčanoj slabosti, narodu koji nema ni teritoriju ni državu, obećavaju da će do vlasti nad čitavim svetom moći da dođe već samim čudom organizacije. Istina, deo ubedljivosti zasnovan je i na nekim vrlo starim praznovericama. Predstava o neprekinutom postojanju neke internacionalne sekte koja još od davnih vremena sledi iste revolucionarne ciljeve veoma je stara,[45] i imala je određenu ulogu u drugorazrednoj političkoj literaturi još od Francuske revolucije, mada krajem osamnaestog veka nikome nije ni padalo na um da bi ta revolucionarna sekta , ta čudna nacija... usred drugih civilizovanih nacija mogli biti baš Jevreji.[46]

Upravo je, dakle, ovaj motiv globalne jevrejske zavere iz *Protokola* masama bio najprimamljiviji, jer se tako dobro uklapao u novi odnos snaga. (Hitler je veoma rano obećao da će nacistički pokret uskoro prevazići uske granice modernog nacionalizma ;[47] zanimljivo je da je tokom rata bilo

[44] Imperije počivaju na nacionalnoj osnovi, ali je uskoro prevazilaze (*Reden*).

[45] Henri Rollin, *L Apocalypse de Notre Temps*, Paris 1939, koji smatra da se popularnost *Protokola* može meriti jedino sa popularnošću Biblije (p. 40), ukazuje na sličnost između njih i spisa *Monita Secreta*, objavljenog 1612, a 1939. godine još uvek u prodaji na ulicama Pariza 1939; ovaj spis otkriva jezuitsku zaveru koja opravdava sve zločine i svaku upotrebu sile... Ovo je pravi udar na postojeći poredak (p. 32).

[46] Svu ovu literaturu vrlo dobro prikazuje Chevalier de Malet, *Recherches politiques et historiques qui prouvent l existence d une secte révolutionnaire* (1817), koji vrlo iscrpno citira ranije autore. Junaci Francuske revolucije za njega su *mannequins* neke *agence secrète* , agenti slobodnih zidara. No, slobodno zidarstvo je samo ime koje su njegovi savremenici nadenuli jednoj revolucionarnoj sekti koja postoji odvajkada i čija je politika oduvek bila da napada iz pozadine, da povlači konce marioneta koje smatra da treba da izvede na pozornicu . De Male počinje rečima: Možda je teško poverovati u plan koji je nastao još u staro doba i na kom se uvek radilo sa istom upornošću:... pisci revolucije nisu Francuzi, ali nisu ni Nemci, ni Italijani, ni Englezi itd. Oni čine neku čudnu naciju koja se rađa i odrasta u tami, usred drugih civilizovanih nacija, sa ciljem da ove potčini svojoj vlasti.

Za detaljnu obradu ove literature vid. E. Lesueur, *La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle*, Bibiothèque d Histoire Révolutionnaire 1914. Koliko su ove legende o zaveri istrajne čak i u normalnim okolnostima, može se videti iz nepregledne antimasonske šund-literature u Francuskoj, obimne skoro koliko i antisemitska. Neka vrsta priručnika svih teorija koje su u Francuskoj revoluciji videle proizvod tajnih zaverenićkih društava može se naći kod G. Borda, *La Franc-Maçonnerie en France dès origines à 1815* (1908).

[47] *Reden*. V. i prepis sednice Komiteta SS-a za radnička pitanja u Vrhovnom štabu SS-a u Berlinu, 12. januara 1943, na kojoj je predloženo da se reč nacija , budući opterećena liberalističkim konotacijama, izbaci iz upotrebe kao neadekvatna za germanske narode (Dokument 705-PS u: *Nazi Conspiracy and Aggression*, V, 515).

pokušaja unutar SS-a da se reč nacija izbriše iz rečnika nacionalsocijalista.) Samo još svetske sile imaju izglede da prežive nezavisno od drugih, a samo globalna politika šansu da ostvari trajne rezultate. Sasvim je razumljivo da će takva situacija pre uplašiti manje nacije nego svetske sile. Činilo se da *Protokoli* nude rešenje koje ne zavisi od objektivnih, nepromenljivih prilika, već samo od sposobnosti organizovanja.

Drugim rečima, nacistička propaganda je u Jevrejinu koji je nadnacionalan zato što je suštinski nacionalan [48] otkrila preteču nemačkog gospodara sveta, pa je uveravala mase da će nacije koje su prve prozrele Jevrejina i koje su prve počele da se bore protiv njega, zauzeti njegov tron .[49] Fiks-ideja o tome kako Jevreji već vladaju svetom bila je osnov iluzije o budućoj nemačkoj dominaciji nad svetom. Na ovo je Himler mislio kada je rekao: mi deo umeća vladanja dugujemo Jevrejima , odnosno *Protokolima*, koje je Firer napamet naučio .[50] *Protokoli* su, dakle, osvajanje sveta predstavili kao praktičnu mogućnost, čije je ostvarenje prosto pitanje nadahnuća ili lukavstva, tako da nemačkoj pobedi nad celim svetom ništa ne stoji na putu osim očigledno malog naroda, Jevreja, koji svetom vladaju iako ne poseduju instrumente nasilja, ali ni njih nije teško savladati ako se njihova tajna otkrije, a njihov metod primeni u širim razmerama.

Nacistička propaganda sažela je sve ove nove i optimističke vizije u pojam koji je nazvala *Volksgemeinschaft*, narodna zajednica. Ta nova zajednica, eksperimentalno ostvarena u nacističkom pokretu u pred-totalitarnoj atmosferi, zasnivala se na ideji apsolutne jednakosti svih Nemaca, i to ne jednakosti prava, već jednakosti prirode, kao i na ideji njihove apsolutne različitosti od svih ostalih naroda.[51] Kada su nacisti došli na vlast, ovaj pojam je postepeno gubio na značaju, da bi ustupio mesto opštem preziru prema Nemcima (koji su nacisti oduvek gajili, samo što ranije nisu baš mogli da ga pokažu) s jedne strane,[52] i žarkoj želji, s druge, da sopstvene

[48] *Hitler s Speeches*, prir. Baynes, p. 6.

[49] Goebbels, *op. cit.*, p. 377. Ovo obećanje, koje se nazire u celokupnoj antisemitskoj propagandi nacističkog tipa, pripremio je Hitler svojom teorijom o tome kako je Jevrejin najveća moguća suprotnost arijevcu (*Mein Kampf*, tom I, glava XI).

[50] Dosije Kersten, u Centre de Documentation Juive.

[51] Rano Hitlerovo obećanje (v. *Reden*) da nikada neće priznati kako druge nacije imaju ista prava kao i Nemci , postalo je zvanična doktrina: Nacionalsocijalistički pogled na život zasnovan je na svesti o tome da su ljudi nejednaki (*Nazi Primer*, p. 5).

[52] Tako na primer Hitler 1923. kaže: Nemački narod sastoji se jednom trećinom od heroja, jednom trećinom od kukavica, a ostatak su izdajnici (*Hitler s Speeches*, prir. Baynes, p. 76).

Po dolasku na vlast ovaj trend je postajao sve otvoreniji i brutalniji, o čemu svedoče i Gebelsove reči iz 1934: Koga narod da kritikuje? Članove partije? Ne. Ostatak nemačkog naroda? Treba da budu srećni što su još živi. Bilo bi previše da oni koji su živi samo zahvaljujući našoj milosti mogu još i da kritikuju (citirano prema Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, pp. 178-179).

redove pojačaju arijevcima iz drugih nacija ideja koja je u nacističkoj propagandi pre dolaska na vlast igrala tek neznatnu ulogu.[53] *Volksgemeinschaft* je bila samo propagandna priprema za arijevsko rasno društvo koje bi konačno raščistilo sa svim narodima, uključujući i Nemce.

U izvesnoj meri, ideja *Volksgemeinschaft* bila je pokušaj nacista da pariraju komunističkim obećanjima besklasnog društva. Veća propagandna vrednost onog prvog čini se očiglednom, ako zanemarimo sve ideološke implikacije. I jedni i drugi obećavali su da će ukinuti sve društvene i svojinske razlike, ali je zamisao besklasnog društva nagoveštavala da će svi biti jednaki na nivou fabričkog radnika, dok je *Volksgemeinschaft*, nagoveštavajući zaveru radi osvajanja vlasti nad svetom, pružala realnu nadu da će svaki Nemac jednom moći da postane vlasnik fabrike. No, narodna zajednica imala je još jednu prednost: ona ne zavisi od objektivnih okolnosti, ona se neće ostvariti u nekoj dalekoj budućnosti, već jedino u fiktivnom svetu pokreta.

Pravi cilj totalitarne propagande nije ubeđivanje, nego organizovanje akumulacija moći (*Machtbildung*) bez posedovanja sredstava nasilja .[54] U te svrhe originalan ideološki sadržaj može samo da bude na smetnji. Nije slučajno što dva totalitarna pokreta našeg vremena, tako užasavajuće nova po metodama vladanja i ingeniozna u oblicima organizovanja, nikada i nisu propovedala neku novu doktrinu, što nisu smislila neku ideologiju koja nije već bila popularna.[55] Ne osvaja mase trenutni uspeh demagogije, već vidljiva stvarnost i moć žive organizacije .[56] Sjajan govornički dar nije obezbedio Hitleru položaj unutar pokreta, već je pre naveo njegove protivnike da ga potcene kao običnog demagoga; Staljin je, opet,

---

Tokom rata Hitler je izjavio: Ja sam samo magnet koji stalno prelazi po nemačkoj naciji i izvlači iz nje čelik. Već sam više puta rekao da će doći vreme kada će svi vredni ljudi Nemačke biti u mom taboru. A oni koji tu ne budu, ionako ništa ne vrede. Još tada je ljudima iz Hitlerovog neposrednog okruženja bilo jasno šta će se dogoditi sa onima koji ionako ništa ne vrede (v. *Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Hitlers vom 1.9.1939 - 10. 3. 1940*, p. 174). Himler je mislio na isto kada je rekao: Firer ne razmišlja u nemačkim, nego u germanskim okvirima (dosije Kersten, vid. gore); međutim, iz *Hitlers Tischgespräche* (p. 315ff) znamo da se on i tada sprdao čak i sa germanskom dernjavom i razmišljao u arijevskim okvirima .

53 Himler u govoru vođama SS-a u Harkovu, aprila 1943. (*Nazi Conspiracy*, IV, 572ff), kaže: Ubrzo sam oformio germanski SS u raznim zemljama.... Rano, još pre dolaska na vlast, sam Hitler je anticipirao ovakvu ne-nacionalnu politiku: U nove klase gospodara primaćemo, naravno, i predstavnike drugih nacija, to jest one koji to zaslužuju zahvaljujući učešću u našoj borbi (*Reden*).

54 Hadamovsky, *op. cit.*

55 Heiden, *op. cit.*, p. 139: propaganda nije umeće nametanja stavova masi. To je zapravo umeće prihvatanja stavova mase.

56 Hadamovsky, *op. cit.*, *passim*. Termin je preuzet iz Hitlerovog *Mein Kampf* (tom II, glava XI), gde se živoj organizaciji pokreta suprotstavlja mrtvi mehanizam birokratskih partija.

bio kadar da porazi i najvećeg oratora ruske revolucije, Trockog.[57] Ono po čemu se totalitarne vođe razlikuju od diktatora pre je priglupa, usredsređena pragmatičnost s kojom su iz postojećih ideologija birali elemente koji su najpogodniji kao osnov nekog drugog, sasvim fiktivnog sveta. Fikcija *Protokola* bila je pogodna koliko i fikcija trockističke zavere, jer su i jedna i druga sadržale element uverljivosti (prikrivena uloga Jevreja u prošlosti, odnosno borba za vlast između Trockog i Staljina), kog ne može da se odrekne čak ni fiktivni svet totalitarizma. Totalitarni vladari biraju iz stvarnosti elemente od kojih grade svoju fikciju, izoluju ih i generalizuju, tako da oni uopšte više ne podležu proveri putem iskustva: postaju nedostupni rasuđivanju. Elementi stvarnosti se, dakle, koriste, ali se u isto vreme i prevazilaze i u tome se sastoji umeće totalitarnih vladara. Pomoću takvih generalizacija totalitarna propaganda uspostavlja svet koji može da parira stvarnom, a čiji je, opet, glavni nedostatak to što nije logičan, konzistentan i organizovan. Konzistentnost fikcije i strogost organizacije konačno omogućavaju da generalizacija nadživi razotkrivanje mnogo određenijih laži moć Jevreja koji bespomoćno odlaze u smrt, mračna svetska zavera trockista posle njihove likvidacije u sovjetskoj Rusiji i ubistva Trockog.

Tvrdoglavost sa kojom su se totalitarne vođe uvek držale svojih prvobitnih laži uprkos njihovoj apsurdnosti mnogo je više od sujeverne zahvalnosti onome što je pomoglo da trik upali i ne može se, bar u Staljinovom slučaju, objasniti psihologijom lažljivca, koga će uspeh učiniti sopstvenom poslednjom žrtvom. Kada se propagandne parole jednom integrišu u živu organizaciju , one se ne mogu tek tako odstraniti a da se ne slomi čitava struktura. Pretpostavku o svetskoj jevrejskoj zaveri totalitarna propaganda pretvorila je od objektivnog pitanja o kom se i moglo raspravljati u glavni element nacističke realnosti; nacisti su se *ponašali* kao da svetom zaista vladaju Jevreji, te da je potrebna protiv-zavera kako bi se svet odbranio. Za naciste rasizam više nije bio teorija sumnjive naučne vrednosti, ali teorija o kojoj se i dalje može raspravljati, nego nešto što se svakodnevno ostvaruje u intaktnoj hijerarhiji političke organizacije, u čijim bi okvirima bilo veoma nerealno osporavati tu teoriju. Slično tome, boljševizam

[57] Bila bi ozbiljna greška tumačiti totalitarne lidere prema Maksu Veberu i njegovoj kategoriji harizmatičnog vođe (v. Hans Gerth, The Nazi Party , u: *American Journal of Sociology*, 1940, vol. XLV; sličan nesporazum javlja se i u Heidenovoj biografiji). Gerth Hitlera opisuje kao harizmatičnog vođu birokratske partije. Već je i to, po njegovom mišljenju, dovoljno da objasni zašto ništa nije moglo da poljulja organizaciju koja se zasniva na disciplini, ma kako se flagrantno dela razlikovala od reči . (Ova razlika je, uzgred rečeno, mnogo tipičnija za Staljina, koji se trudio da uvek kaže suprotno od onoga što čini, i da čini suprotno od onoga što govori ; Souvarine, *op. cit.*, p. 431).

Za izvore ovog nesporazuma v. Alfred von Martin, Zur Soziologie der Gegenwart , u: *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, Band 27, i Arnold Koettgen, Die Gesetzmäßigkeit der Verwaltung im Führerstaat , u: *Reichsverwaltungsblatt*, 1936; i jedan i drugi nacističku državu opisuju kao birokratiju sa harizmatičnim vođom.

više ne mora da dokazuje važnost klasne borbe, internacionalizma ili nespornu vezu između dobrobiti proletarijata i dobrobiti Sovjetskog Saveza; intaktna organizacija Kominterne mnogo je ubedljivija od ma kog argumenta ili puke ideologije.

Ključna prednost totalitarne propagande u odnosu na propagandu drugih partija i pokreta sastoji se u tome što njen sadržaj, bar za članove pokreta, više nije nešto objektivno o čemu se može imati lično mišljenje, već je on postao realan sastavni deo njihovih života koliko i zakoni aritmetike. U nacističkoj Nemačkoj bi osporavanje rasizma i antisemitizma u trenutku u kom ništa drugo nije bilo važno osim rasnog porekla, u kom je karijera zavisila od arijevske fizionomije (Himler je kandidate za SS birao prema fotografijama), a količina hrane od broja jevrejskih predaka, bilo ravno osporavanju sveta uopšte.

Nije potrebno dokazivati prednosti propagande koja slabom i nepouzdanom glasu svojih argumenata stalno dodaje moć organizacije ,[58] te stoga takoreći spontano ostvaruje što god kaže. Neosetljiva na argumente utemeljene u onoj stvarnosti koju je pokret obećao da će promeniti, otporna na protivpropagandu koju diskvalifikuje već i činjenica što ili pripada svetu koji trome mase ne mogu i ne žele da prihvate ili brani taj svet, ona se može opovrgnuti samo nekom drugom, jačom ili boljom stvarnošću.

Suštinske slabosti totalitarne propagande izlaze na videlo tek u trenutku poraza. Bez snage pokreta, njegovi članovi odjednom prestaju da veruju u dogmu za koju su koliko još juče bili spremni da daju život. Onog trenutka kada je pokret uništen, a sa njim i fiktivni svet koji ih je štitio, mase se vraćaju u svoje staro stanje izolovanih pojedinaca koji rado prihvataju novu ulogu u izmenjenom svetu ili, pak, ponovo tonu u svoju staru beznadežnu izlišnost. Članovi totalitarnih pokreta, krajnje fanatični dok god pokret postoji, ne žele da slede primer verskih fanatika i umru mučeničkom smrću (mada su itekako bili spremni da umru robotskom).[59] Radije će se ćutke odreći pokreta kao loše investicije i potražiti neku drugu izglednu fikciju ili će sačekati dok stara ponovo ne stekne dovoljno snage da stvori još jedan masovni pokret.

Posle rata, Saveznici su uzaludno pokušavali da među Nemcima pronađu bar jednog ubeđenog nacistu koji je spreman da to i prizna u narodu čijih je 90 procenata bar u jednom trenutku iskreno podržavalo naciste. To,

[58] Hadamovsky, *op. cit.*, p. 21. Da bi se postigli totalitarni ciljevi, potpuno je pogrešno propagirati ideologiju podučavanjem ili prisilom. Po rečima Roberta Laja, ona se ne može niti preneti niti naučiti , već samo uvežbavati i upražnjavati (v. *Der Weg zur Ordensburg*, s.a.).

[59] R. Hen, jedan od istaknutih politikologa iz redova nacista, ovo nepostojanje doktrine ili čak zajedničkog sistema ideala i uverenja u pokretu tumači u svom delu *Reichsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*, Hamburg 1935: Sa stanovišta narodne zajednice, svaka zajednica zasnovana na ma kakvim vrednostima je destruktivna (p. 83).

međutim, ne treba uzeti tek kao znak ljudske slabosti ili prostačkog oportunizma. Nacizam je ideologija koja je do te mere bila realizovana da je njen sadržaj prestao da postoji kao nezavisni sistem doktrina, kao tvorevina intelekta. Gotovo ništa, a ponajmanje fanatizam sledbenika, nije preživelo uništenje stvarnosti.

II: *Organizaciona priprema totalitarne vlasti*

ZA RAZLIKU od njihovog ideološkog sadžaja i propagandnih parola, organizacioni oblici totalitarnih pokreta sasvim su novi.[60] Njihov je zadatak da laži kojima se služila propaganda pokretâ, laži ispredene oko jedne središnje fikcije jevrejske zavere, ili zavere trockista, trista porodica i sl. prevedu u opipljivu stvarnost, da čak i u netotalitarnim uslovima izgrade društvo čiji članovi žive i rade u skladu sa pravilima fiktivnog sveta. Dok naizgled slične partije i pokreti, fašisti ili socijalisti, nacionalistički ili komunistički pokreti, svoju propagandu potkrepljuju terorizmom čim dostignu određeni stepen radikalnosti (a on uglavnom zavisi od stepena očajanja članova), totalitarni pokret propagandu zaista ozbiljno shvata, a ta ozbiljnost mnogo više zastrašuje zbog načina na koji on organizuje sledbenike nego zbog fizičke likvidacije protivnika. Organizacija i propaganda (pre nego teror i propaganda) dve su strane iste medalje.[61]

Najoriginalniji organizacioni izum pokretâ u doba pre dolaska na vlast jeste osnivanje frontovskih organizacija, odnosno razlikovanje članova partije od simpatizera. U poređenju sa ovom, druge totalitarne metode, kao postavljanje funkcionera odozgo i kasniji monopol na imenovanje funkcionera, od manjeg su značaja. Takozvani princip vođe sam po sebi nije totalitaran; on je neke svoje odlike pozajmio od autoritarnih režima i vojnih diktatura, što je u velikoj meri doprinelo zamagljivanju i potcenjivanju suštine totalitarizma. Da funkcioneri koji su postavljeni odozgo imaju pravi autoritet i odgovornost, ovo bi bio već neki tip hijerarhije u kojoj autoritet i moć podležu zakonima. Isto to važi i za organizovanje vojske i uspostavljanje vojne diktature; ovde su apsolutna moć komandovanja od vrha naniže i apsolutna poslušnost od dna naviše primerene situaciji krajnje opasnosti u borbi, pa zato i nisu totalitarne. Hijerarhijski organizovano prenošenje naredbi znači da naredbodavčeva moć zavisi od čitave hijerarhije u okviru koje on dela. Svaka hijerarhija, ma koliko autoritarno

[60] Raspravljajući o odnosu *Weltanschauung*-a i organizacije, Hitler tvrdi da je normalno što su nacisti od drugih grupa i partija preuzeli narodnosnu ideju (*die völkische Idee*) i ponašali se kao da su njeni jedini zagovornici zato što su bili prvi koji su na njoj zasnovali borbenu organizaciju sa praktičnim ciljevima (*op. cit.*, tom II, glava V).

[61] v. Hitler, poglavlje Propaganda i organizacija, u: *op. cit.*, tom II, glava XI.

orijentisana, i svaka linija komandovanja, ma kako proizvoljan ili surov bio sadržaj naredbi, teži postizanju stabilnosti i može da ograniči totalnu moć vođe totalitarnog pokreta.[62] Da se poslužimo nacističkim jezikom, dinamična, uvek drugačija volja Firerova znači, ne njegove naredbe, reč koja bi mogla da implicira fiksiran i definisan autoritet postaje vrhovni zakon totalitarne države.[63] Samo zbog pozicije koju totalitarni pokret, zahvaljujući svojoj specifičnoj organizaciji, dodeljuje vođi, samo zbog značaja koju njegova funkcija ima za pokret, princip vođe pridobija totalitaran karakter. Ovo potvrđuje i činjenica da se i u Hitlerovom i u Staljinovom slučaju pravi princip vođe kristalisao vrlo sporo, i paralelno sa progresivnom totalitarizacijom pokreta.[64]

Anonimnost koja u velikoj meri doprinosi neobičnosti čitavog fenomena zamagljuje početke ove nove organizacione strukture. Ne znamo ko je prvi došao na pomisao da organizuje simpatizere u frontove, ko je u neodređenim masama simpatizera na koje su sve partije uglavnom računale na dan izbora, ali su ih inače smatrale isuviše amorfnima da bi ih formalno primile u članstvo video ne samo rezervu iz koje može da regrutuje članove partije, nego upravo onu presudnu snagu. Prve organizacije simpatizera stvorili su komunisti: to su, na primer, Društvo prijatelja Sovjetskog Saveza ili Crvena pomoć, koje su se vremenom razvile u frontove, ali is-

[62] Himlerov hitan zahtev da se ne izdaju nikakve uredbe koje bi definisale pojam jevrejstva jedan je ovakav primer; jer svim tim glupavim određenjima samo ćemo sebi vezati ruke (Nirnberški dokument br. 626, pismo Bergeru od 28. jula 1942, fotokopija u Centre de Documentation Juive).

[63] Formulacija Firerova volja je vrhovni zakon može se naći u svim zvaničnim pravilnicima partije i SS-a. Najbolji izvor za ova pitanja je Otto Gauweiler, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939.

[64] Heiden, *op. cit.*, p. 292, ukazuje na sledeću razliku između prvog i svih potonjih izdanja *Mein Kampf*: prvo izdanje predlaže da se partijskim funkcionerima tek posle naimenovanja dodeli neograničena vlast i autoritet ; sva kasnija izdanja govore o naimenovanju partijskih funkcionera odozgo, od strane prvog nadređenog funkcionera. Naravno, za stabilnost totalitarnih režima naimenovanje odozgo je mnogo važniji princip nego neograničena vlast i autoritet naimenovanih funkcionera. U praksi, vlast nižeg funkcionera bitno je ograničena apsolutnim suverenitetom Vođe (v. dole).

Za Staljina, koji dolazi iz zavereničkog aparata boljševičke partije, postavljanje činovnika partijske mašinerije bilo je pitanje akumulacije lične moći. (Pa ipak je tek tridesetih godina, nakon što je proučio Hitlerov primer, naredio mu se obraćaju sa Vođa .) Trebalo bi, istini za volju, priznati da je po ovom pitanju mogao da se pozove i na Lenjinovu teoriju po kojoj istorija svih zemalja pokazuje da je radnička klasa, prepuštena sama sebi, u stanju da razvije jedino sindikalnu svest , te da njeno rukovodstvo stoga mora da dođe spolja (*Šta da se radi?*, prvi put objavljeno 1902, u: *Collacted works*, tom IV, knj. II). Lenjin je Komunističku partiju smatrao najprogresivnijim delom radničke klase, a u isto vreme i polugom političkog organizovanja koja upravlja čitavim proletarijatom , dakle organizacijom izvan i iznad klase (W. H. Chamberlin, *The Russian Revolution 1917-1921*, New York 1935, II, 361). Ipak, Lenjin nije osporavao važnost unutarpartijske demokratije, mada je naginjao tome da demokratiju ograniči samo na radničku klasu.

prva nisu bile ništa više od onoga što im ime kaže skup simpatizera koji obezbeđuju finansijsku ili neku drugu (recimo, pravnu) pomoć. Hitler je bio prvi koji je rekao da mase koje su pridobijene putem propagande pokret treba da podeli u dve kategorije: simpatizere i članove. Iako već sama po sebi interesantna, ova razlika je još značajnija zato što počiva na jednom mnogo opštijem stavu, prema kom je većina naroda isuviše lenja i nedovoljno hrabra i za šta više od pukog teoretskog uvida, a da je samo manjina spremna da se bori za svoja uverenja.[65] Stoga je Hitler prvi i razvio ciljanu politiku stalnog širenja redova simpatizera, dok je u isto vreme strogo ograničio broj članova.[66] Ova predstava o manjini članova partije okruženoj većinom simpatizera veoma je slična kasnijoj realnosti frontova termin koji zaista verno odražava njihovu pravu funkciju i ukazuje na odnos između članova i simpatizera: jer, frontovi simpatizera nisu ništa manje važni za funkcionisanje pokreta nego što su to pravi članovi.

Frontovi okružuju članove pokreta zaštitnim zidom i tako ih dele od spoljnog, normalnog sveta; u isto vreme, oni predstavljaju i most koji članove partije spaja sa normalnim svetom, most bez kog bi članovi pre no što pokret dođe na vlast isuviše jasno osećali razlike između svojih stavova i stavova običnih ljudi, između fiktivnosti sopstvenog i stvarnosti običnog sveta. Tokom borbe pokreta za vlast ingenioznost ovog sredstva dokazuje se time što frontovi ne samo da izoluju članove, već im nude i privid spoljne normalnosti, koji njih od uticaja prave stvarnosti brani mnogo efektivnije nego puka indoktrinacija. Upravo razlika između njegovih stavova i stavova simpatizera u nacisti ili boljševiku učvršćuje veru u fiktivnu sliku sveta, jer simpatizer, konačno, ima ista uverenja, mada u normalnijem , znači manje fanatičnom, a smušenijem obliku. Tako se članu partije čini da je svako koga pokret nije izričito žigosao kao neprijatelja (Jevrejin, kapitalista itd.) automatski na njegovoj strani, da je svet pun tajnih saveznika koji nikako da već jednom prikupe neophodnu snagu i volju da izvuku logične zaključke iz svojih ubeđenja.[67]

S druge strane, prvo što ostatak sveta vidi od totalitarnog pokreta opet su frontovi. Simpatizeri, koji su po svemu i dalje bezazleni sugrađani u netotalitarnom društvu, teško da se mogu proglasiti priglupim fanaticima; pre-

65 Hitler, *op. cit.*, tom II, glava XI.

66 *ibid.* Ovaj princip strogo je sprovođen otkako su nacisti došli na vlast. Od sedam miliona članova Hitlerove mladeži, 1937. godine je samo 50.000 primljeno u Partiju (v. predgovor H. L. Childsa za knjigu *The Nazi Primer*). Upor. i Gottfried Neesse, Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1938, Band 98, p. 678: Čak i Sve-partija nikako ne sme da naraste toliko da obuhvati čitavo stanovništvo. Ona je totalna zbog svog ideološkog uticaja na naciju .

67 v. razliku koju Hitler povlači između radikalnih ljudi , koji su jedini spremni da postanu članovi partije, i stotine hiljada simpatizera koji su prevelike kukavice da bi podneli neophodne žrtve (*op. cit., loc. cit*).

ko njih pokreti svoje fanatične laži čine nešto prihvatljivijima, preko njih mogu da šire propagandu na blaži, manje radikalan način, sve dok čitava atmosfera ne bude zatrovana totalitarnim elementima koji su već prepoznatljivi kao takvi, ali izgledaju kao normalne političke reakcije ili stavovi. Simpatizerske organizacije obavijaju totalitarne pokrete izmaglicom normalnosti i pristojnosti, koja članove zavarava po pitanju prave prirode spoljnog sveta, kao što i spoljni svet zavarava po pitanju prave prirode pokreta. Frontovi funkcionišu u oba smera: kao fasada totalitarnog pokreta za netotalitarni svet, i kao fasada ovog sveta za unutrašnju hijerarhiju pokreta.

Još je upadljivije to što se ovaj odnos ponavlja na različitim nivoima unutar samog pokreta. Kao što su članovi partije povezani sa simpatizerima, ali i odvojeni od njih, tako su i elitne formacije pokreta povezane sa običnim članovima, ali i odvojene od njih. Kao što je simpatizer još uvek običan stanovnik spoljnog sveta koji je totalitarnu veru prihvatio onako kako se prihvata program bilo koje partije, tako i običan pripadnik nacističkog ili boljševičkog pokreta još uvek umnogom pripada svetu koji ga okružuje: njegove profesionalne i socijalne veze još uvek nisu apsolutno određene članstvom u partiji, mada on za razliku od pukog simpatizera možda shvata da će u slučaju sukoba između odanosti partiji i zahteva privatnog života ono prvo biti presudno. Pripadnik neke militantne grupe, s druge strane, u potpunosti se identifikuje sa pokretom; on nema profesiju niti privatan život koji bi bio nezavisan od pokreta. Kao što simpatizeri obrazuju zaštitni zid oko članova pokreta i za ove predstavljaju spoljni svet, tako i obični članovi okružuju radikalno jezgro i predstavljaju za njega normalan spoljni svet.

Velika prednost ovakve strukture je u tome što ona ublažava drastičnost jedne od osnovnih totalitarnih postavki: da je svet podeljen u dva ogromna neprijateljska tabora, a jedan od njih je pokret, koji može i mora da se bori za čitav svet tvrdnja koja otvara vrata neselektivnoj agresivnosti totalitarnih režima čim oni dođu na vlast. Putem brižljivo stepenovane hijerarhije radikalnosti, u kojoj svaki nivo za onaj viši predstavlja sliku netotalitarnog sveta zato što je manje radikalan a njegovo članstvo ne tako totalno organizovano, šok užasavajuće i monstruozne totalitarne podvojenosti umanjuje se i nikad se do kraja ne oseti; ovaj tip organizacije sprečava članove da se neposredno sukobe sa spoljnim svetom, čija netrpeljivost za njih ostaje puka ideološka pretpostavka. Oni su tako dobro zaštićeni od stvarnosti netotalitarnog sveta da neprestano potcenjuju ogroman rizik totalitarne politike.

Nema sumnje da totalitarni pokreti zatečeno stanje negiraju mnogo radikalnije od bilo koje ranije revolucionarne partije. Ovu radikalnost, koja masovnim organizacijama naizgled ne odgovara, oni sebi mogu da dozvole zato što njihova organizacija nudi privremenu zamenu za običan, ne-

politički život, koji totalitarizam u stvari i teži da uništi. Čitav svet nepolitičkih društvenih odnosa, od kojih je profesionalni revolucionar sebe ili morao da izoluje ili koje je morao da prihvati onakvima kakvi su, u pokretu postoji u obliku manje radikalnih grupa; unutar ovog hijerarhijski organizovanog sveta, borci za osvajanje sveta i svetsku revoluciju nikada nisu izloženi šoku koji jaz između revolucionarnih uverenja i normalnog sveta neminovno proizvodi. Pokreti u svojoj revolucionarnoj fazi, u vreme pre dolaska na vlast, mogu da privuku tako mnogo običnih filistara zato što njihovi članovi žive u sumanutom prividu normalnosti; članovi partije su okruženi normalnim svetom simpatizera, a elitne formacije normalnim svetom običnih članova.

Druga prednost ove matrice jeste to što se ona može beskonačno ponavljati i što organizaciju održava u stanju bezobličnosti, koje omogućava stalno umetanje novih slojeva i određivanje novih stepena radikalnosti. Čitava istorija nacističke partije može se prikazati prema stvaranju novih formacija unutar nacističkog pokreta. SA (*Sturmabteilung*), jurišni odred, osnovan 1922, bio je prva nacistička formacija koja je trebalo da bude militantnija od same partije;[68] godine 1926. osnovan je SS (*Schutzstaffel*), zaštitni ešelon, kao elitna formacija SA-a; tri godine kasnije, SS je odvojen od SA-a i stavljen pod Himlerovu komandu; Himleru je trebalo samo nekoliko godina da istu igru ponovi i unutar SS-a. Jedna za drugom, jedna militantnija od prethodne, osnivane su najpre udarne trupe,[69] potom Mrtvačke glave (*Totenkopfverbände*), stražarni odredi u koncentracionim logorima , koji su kasnije ujedinjeni u Oružani SS (*Waffen-SS*), i konačno Služba bezbednosti (*Sicherheitsdients* ideološka obaveštajna služba Partije i njena desna ruka u sprovođenju negativne populacione politike), kao i Služba za pitanja rase i raseljavanje (*Rasse- und Siedlungswesen*), čiji su zadaci bili pozitivnog tipa sve su se one razvile iz Opšteg SS-a (*die Allgemeine SS*), čiji su članovi, sa izuzetkom višeg rukovodilačkog kadra, zadržavali svoja civilna zanimanja. Za sve ove nove formacije, član Opšteg SS-a bio je što i pripadnik SA-a za pripadnika SS-a, ili član partije za pripadnika SA-a, ili, pak, član fronta za člana partije.[70] Sada je Opšti SS

[68] v. Hitler, poglavlje o SA u: *op. cit.*, tom II, glava IX, drugi deo.

[69] U prevodu nemačkog *Verfügungstruppe* (posebne trupe SS-a koje je u početku trebalo da stoje Hitleru na raspolaganju) kao udarne trupe (*shock troops*), držim se O. C. Gilesa, *The Gestapo*, Oxford Pamphlets on World Affairs, br. 36, 1940.

[70] Najvažniji izvor za organizaciju SS-a i njenu istoriju je Himlerov spis Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei u: *Sammelhefte ausgewählter Vorträge und Reden*, 1939. Tokom rata, kada su redovi *Waffen-SS*-a zbog gubitaka na frontu morali da se popune regrutima, *Waffen-SS* je do te mere izgubio svoj elitni karakter unutar SS-a da je sada Opšti SS, to jest viši rukovodilački kadar, ponovo predstavljao pravu elitu pokreta.

Vrlo informativan dokumentarni materijal za ovu poslednju fazu SS-a može se naći u arhivima Huverove biblioteke (Hoover Library, Himmler File, Folder 278). On pokazuje da

imao zadatak ne samo da čuva... tekovine nacionalsocijalizma, nego i da sprečava članove svih posebnih kadrova SS-a da se odvoje od pokreta.[71]

Ova nestalna hijerarhija, sa stalnim dodavanjem novih slojeva i pomeranjem centara moći, dobro je poznata iz tajnih nadzornih organa, tajne policije ili špijunskih službi, gde je uvek potrebna nova kontrola da bi se kontrolisali kontrolori. U doba pre dolaska na vlast, totalna špijunaža još uvek nije moguća; no nestalna hijerarhija, nalik hijerarhiji tajnih službi, omogućava da se čak i bez stvarne vlasti, prostim umetanjem novih, još radikalnijih slojeva, degradira svaki red ili grupa koja se koleba ili pokazuje znake manje radikalnosti, čime se starija grupa automatski upućuje ka frontovskim organizacijama, dalje od središta pokreta. Tako su elitne formacije nacista isprva bile unutarpartijske organizacije: kada se učinilo da partija gubi na radikalnosti, SA se izdigao na poziciju superpartije, da bi ga onda iz sličnih razloga smenio SS.

Vojni značaj totalitarnih elitnih formacija, posebno SA-a i SS-a, ponekad se precenjuje, dok se njihova čisto unutarpartijska uloga zanemaruje.[72] Nijedna od crnokošuljaških organizacija nije osnovana u specifične odbrambene ili napadačke svrhe, mada se zaštita rukovodilaca ili običnih članova partije često navodi kao izgovor.[73] Nacističke i fašističke

---

je SS počeo da regrutuje kako strane radnike, tako i domaće stanovništvo, i to svesno oponašajući metode i pravila francuske Legije stranaca. Regrutovanje među Nemcima zasnivalo se na jednoj Hitlerovoj (inače neobjavljenoj) naredbi iz decembra 1942, prema kojoj klasu iz 1925. treba otkomandovati u *Waffen-SS* (piše Himler Bormanu). Izgleda da su se regrutacija i mobilizacija odvijale na dobrovoljnom osnovu. Prave razmere mogu se videti na osnovu brojnih izveštaja vođa SS-a kojima je ovaj zadatak bio poveren: jedan od 21. jula 1943. opisuje kako je policija opkolila zgradu u kojoj je trebalo da budu regrutovani francuski radnici, a Francuzi prvo zapevaju Marseljezu, pa zatim počnu da iskaču kroz prozore. Ni slični pokušaji među nemačkom omladinom nisu bili mnogo ohrabrujući. Iako su bili pod izuzetnim pritiskom, iako im je rečeno da neće valjda da se pridruže onoj prljavoj stoci, samo se 18 od 220 članova Hitlerove mladeži prijavilo na dužnost (sudeći prema izveštaju od 30. aprila 1943, koji je podneo Hojsler, upravnik Centra za mobilizaciju Jugozapad *Waffen-SS*-a); svi drugi radije su se priključili Vermahtu. Moguće je da je na njihovu odluku uticalo i to što je SS imao veće gubitke nego Vermaht (v. Karl. O. Paetel, Die SS, u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, januar 1954). No, ovaj faktor sigurno nije bio presudan, što dokazuje i sledeći slučaj. Još januara 1940. Hitler je naredio prebacivanje ljudi iz SA-a u *Waffen-SS*; rezultati za Kenigsberg (Kaliningrad), prema jednom sačuvanom izveštaju, bili su sledeći: 1807 pripadnika SA-a bilo je određeno za policijsku službu, a od njih se 1094 nije javilo, 631 je bio proglašen nesposobnim, a 82 sposobnim za službu u SS-u.

[71] Werner Best, *op. cit.*, p. 99.

[72] Ovo, međutim, nije Hitlerova krivica; on je oduvek naglašavao da sámo ime SA (*Sturmabteilung*, jurišni odred) kazuje da je to tek deo pokreta, baš kao i bilo koja druga partijska formacija, propagandno odeljenje, na primer, novine, naučni instituti itd. On je takođe pokušao da razbije iluzije o eventualnom vojnom značaju paravojnih formacija, i želeo je da se obuka sprovodi u skladu sa potrebama partije, a ne u skladu sa vojnim principima (*op. cit., loc. cit*).

[73] Zvaničan razlog za osnivanje SA-a bilo je obezbeđenje nacističkih skupova, dok je prvobitni zadatak SS-a bila zaštita partijskog rukovodstva.

elitne jedinice imale su paravojni karakter zato što je njima bila namenjena uloga sredstava ideološke borbe pokreta[74] protiv raširenog pacifizma u Evropi posle Prvog svetskog rata. Za totalitarizam je mnogo važnije bilo da, kao izraz borbenosti ,[75] osnuje lažnu vojsku koja će što je više moguće odgovarati onome kako pacifisti zamišljaju vojsku (nesposobni da shvate ustavnu ulogu vojske, pacifisti su sve vojne institucije proglasili bandama samovoljnih ubica), nego da raspolaže trupama dobro obučenih vojnika. SA i SS svakako su sinonimi za samovoljno nasilje i ubijanje, ali oni nisu bili onako dobro obučeni kao Crni Rajhsver, i nisu bili opremljeni za borbu protiv regularnih jedinica. Vojna propaganda bila je u posleratnoj Nemačkoj mnogo popularnija nego vojna obuka, a uniforme nisu uvećale vojni značaj paravojnih jedinica, mada su bile korisne kao jasan simptom ukidanja građanskih normi i morala; nekako su ove uniforme u velikoj meri olakšale savest ubicâ, ali su ih učinile spremnijima za bezuslovnu poslušnost i bespogovorno pokoravanje autoritetu. Uprkos ovom vojničkom kinđurenju, kao prva je likvidirana ona partijska frakcija nacista koja je bila pre svega nacionalistički i militantno orijentisana, i koja stoga paravojne jedinice nije smatrala pukim partijskim formacijama, već ilegalnim pojačanjem Rajhsvera (ograničenog Versajskim ugovorom). Nakon što su nacisti došli na vlast, Rem, vođa SA-a, zaista je sanjario, pa i pregovarao o uključenju svog SA-a u Rajhsver. Ubio ga je Hitler, zato što je pokušao da novi nacistički režim pretvori u vojnu diktaturu.[76] Nekoliko godina ranije, kada je Rema, pravog vojnika, koji je zahvaljujući ratnom iskustvu i iskustvu u organizovanju Crnog Rajhsvera trebalo da bude neizostavan za svaki ozbiljan program vojne obuke, otpustio sa položaja šefa SA-a, a zadatak reorganizovanja SS-a poverio Himleru, čoveku koji se nimalo nije

[74] Hitler, *op. cit., loc. cit.*

[75] Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin 1938; prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy*, IV.

[76] Remova autobiografija jasno pokazuje kako se malo njegovo političko uverenje podudaralo sa uverenjima nacista. On je oduvek želeo vojničku državu, *Soldatenstaat* , i stalno je insistirao na primatu vojnika u odnosu na političara (*op. cit.*, p. 349). Njegov netotalitaran stav, ili pre njegovu nesposobnost da shvati totalitarizam i njegovu pretenziju na totalno , dokazuje i sledeći odeljak: Ne vidim zašto bi ove tri stvari bile nespojive: moja odanost nasledniku loze Vitelsbaha i nasledniku bavarske krune, moje poštovanje prema generalkvartirmajstoru svetskog rata [t.j. Ludendorfu], koji danas otelovljuje savest nemačkog naroda, i moje prijateljstvo sa pretečom i nosiocem političke borbe, Adolfom Hitlerom (p. 348). Rema je konačno koštalo glave to što je, po dolasku nacista na vlast, sanjario o fašističkoj diktaturi po uzoru na italijanski režim, u kojoj bi NSDAP raskinula okove partije i sáma postala država , a to je Hitler upravo i hteo da izbegne po svaku cenu (vid. Ernst Röhm, *Warum SA?*, govor diplomatskom koru, decembar 1933. u Berlinu, bez datuma).

Unutar nacionalsocijalističke partije, mogućnost zavere SA-a i Rajhsvera protiv vladavine SS-a i policije očigledno nikada nije bila u potpunosti zaboravljena. Godine 1942. Hans Frank, guverner Poljske, osam godina posle ubistva Rema i generala Šlajhera, osumnjičen je da želi da posle rata... otpočne najveću borbu za pravdu [protiv SS-a] uz pomoć oružanih snaga i SA-a (*Nazi Conspiracy*, VI, 747).

razumeo u vojna pitanja, Hitler je već jasno dao na znanje da takve tendencije nisu poželjne u nacističkom pokretu.

Osim značaja koji su elitne formacije imale za organizacionu strukturu pokreta, gde su objedninjavale jezgra različitog stepena militantnosti, njihov paravojni karakter treba posmatrati u sklopu sa drugim profesionalnim organizacijama pri partiji, kao što su organizacije prosvetnih radnika, advokata, lekara, studenata, univerzitetskih profesora, radnika ili razna strukovna udruženja. Sve one su prvenstveno bile duplikati postojećih netotalitarnih profesionalnih udruženja, paraprofesionalne kao što su jurišni odredi bili paravojni. Isto tako su i evropske komunističke partije, što su se više pretvarale u ogranke boljševičkog pokreta u Moskvi, sve više koristile svoje frontovske organizacije kao konkurenciju postojećim čisto profesionalnim grupama. S tog aspekta, razlika između nacista i boljševika sastoji se samo u tome što su nacisti paraprofesionalne organizacije smatrali delovima partijske elite, dok su komunisti iz njih radije regrutovali snage za frontove. Pokretima je važno da, čak i pre no što dođu na vlast, odaju utisak da su u njihovim redovima zastupljeni svi segmenti društva. (Konačni cilj nacističke propagande bio je da čitav nemački narod pretvori u organizaciju simpatizera.[77]) Nacisti su u ovoj igri otišli korak dalje, pa su izmislili čitavu seriju lažnih odeljenja, kao što je odeljenje za inostrane poslove, školstvo, kulturu, sport itd, koja su organizovali po uzoru na regularne organe državne uprave. Profesionalna vrednost ovih institucija bila je zanemarljiva koliko i značaj jurišnih odreda, imitacije vojske, ali zajedno oni su činili savršen svet privida, u kom je svaki segment realnosti netotalitarnog sveta bila ropski kopiran, samo kao sprdnja.

Tehnika udvostručavanja, svakako beskorisna za dolazak na vlast, pokazala se krajnje plodnom kod potkopavanja postojećih institucija, kao i kod podrivanja zatečenih prilika ,[78] čemu totalitarne organizacije po pravilu naginju više nego otvorenom demonstriranju sile. Ako je zadatak pokretâ da se kao polipi prilepe za svaku poziciju moći ,[79] onda oni moraju biti spremni da preuzmu bilo kakav konkretan položaj u društvu i politici. U skladu sa pretenzijom na totalnu dominaciju, svaka organizovana grupa netotalitarnog društva u pokretu izaziva neodoljivu želju za uništavanjem; za svaku je, da tako kažemo, potrebno specifično sredstvo destrukcije. Praktična vrednost lažnih organizacija izašla je na videlo kada su nacisti preuzeli vlast i kada se ispostavilo da su spremni da unište postojeću organizaciju prosvetnih radnika osnivanjem druge organizacije

[77] Hitler, *op. cit.*, tom II, glava XI, tvrdi da propaganda pokušava da celom narodu nametne doktrinu, dok organizacija uključuje tek relativno mali deo njegovih militantnijih pripadnika (upor. takođe i G. Neesse, *op.cit*).

[78] Hitler, *op. cit., loc. cit.*

[79] Hadamovsky, *op. cit.*, p. 28.

prosvetnih radnika, postojeće udruženje advokata udruženjem advokata koje štite nacisti itd. Bili su u stanju da preko noći promene čitavu strukturu nemačkog društva, a ne samo politički život, upravo zato što su pripremili vernu kopiju društva unutar sopstvenih redova. Tako je i zadatak paravojnih formacija bio završen tek kada je regularna vojna hijerarhija u poslednjim fazama rata mogla da potpadne pod komandu generala SS-a. Tehnika ove koordinacije bila je ingeniozna i neumoljiva, kao što je i opadanje profesionalnih standarda bilo brzo i radikalno, mada su se rezultati mnogo neposrednije osetili na visoko tehnologizovanom i specijalizovanom polju rata nego ma gde drugde.

Ako značaj paravojnih formacija za totalitarne pokrete ne treba tražiti u njihovoj sumnjivoj vojnoj vrednosti, ne treba ga u potpunosti tražiti ni u njihovom navodnom oponašanju regularne vojske. Kao elitne formacije, one su mnogo strože izdvojene iz društva nego bilo koja druga grupa. Nacisti su vrlo rano shvatili prisnu vezu između radikalne militantnosti i radikalnog odvajanja od svega normalnog; pripadnici jurišnih odreda nikad nisu bili raspoređivani na dužnost u svoje rodne krajeve, a aktivni kadar SA-a je u doba pre dolaska na vlast (kao, uostalom, i SS za vreme vladavine nacista) bio tako mobilan i tako se brzo menjao da nikako nije mogao da se navikne na bilo koji deo običnog sveta niti da u njemu pusti koren.[80] Ove jedinice bile su organizovane po uzoru na bande kriminalaca, a korišćene su za organizovano ubijanje.[81] Pripadnici više partijske hijerarhije razmetali su se ovim ubicama i javno ih podržavali, tako da zbog tog otvorenog saučesništva članovi skoro da i nisu mogli da napuste pokret, čak i pre njegovog dolaska na vlast i čak i ako im bivši drugari nisu pretili, kao što najčešće jesu. U tom pogledu, funkcija elitnih formacija je sasvim suprotna od funkcije frontova: dok su potonji pokretu davali privid ugleda i ulivali poverenje, elitne formacije su svakom članu partije, čineći od njega saučesnika u zločinu, stavljali na znanje da je jednom za svagda napustio normalan svet koji osuđuje ubistvo, te da će se od sada smatrati odgovornim za sve zločine koje elita počini.[82] Ovo se može postići čak i

[80] Za Mrtvačke glave SS-a važila su sledeća pravila: 1. Nijedna brigada ne sme da ide na dužnost u kraj iz kog potiče. 2. Svaku jedinicu treba promeniti posle tri nedelje službe. 3. Članove nikada ne treba slati u patrolu same ili ikada u javnosti pokazivati simbole mrtvačkih glava (v. *Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff 1938*; objavio American Comittee for Anti-Nazi Literature; ovaj govor je, međutim, održan 1937; v. *Nazi Conspiracy*, IV, 616, ali tu su objavljeni samo delovi).

[81] Hajnrih Himler (*Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation*: Aus dem Schwarzen Korps, br. 3) javno je rekao: Znam da u Nemačkoj ima ljudi kojima pozli kada vide ovaj crni šinjel. Mi to razumemo i ne očekujemo da nas baš mnogo ljudi voli.

[82] U govorima SS-u, Himler je uvek naglašavao počinjene zločine i priznavao njihovu ozbiljnost. Za likvidiranje Jevreja je, na primer, znao da kaže: Hoću sasvim otvoreno da razgovaram sa vama i o jednom veoma teškom pitanju. Među nama o tome treba govoriti

pre dolaska na vlast, tako što rukovodstvo sistematski prihvata odgovornost za sve zločine i ne ostavlja prostora sumnji da su oni počinjeni u interesu pokreta.

Veštačko stvaranje stanja sličnog građanskom ratu, čime su nacisti iznudili dolazak na vlast, ima još jednu veliku prednost, osim što stvara nered, za ovakav pokret ionako uvek koristan. Za pokret je organizovano nasilje najefikasniji od mnogih zaštitnih zidova koji okružuju njegov fiktivni svet, čija se stvarnost dokazuje time što se član boji da napusti pokret više nego što se boji posledica učestvovanja u ilegalnim akcijama, time što se sigurnije oseća kao član nego kao protivnik. Osećaj sigurnosti proizilazi iz organizovanog nasilja kojim elitne formacije štite članove partije od spoljnog sveta, i važan je za integritet fiktivnog sveta organizacije koliko i strah od njenog terora.

U središtu pokreta, kao motor koji ga pokreće, nalazi se Vođa. On je od elitnih formacija odvojen uskim krugom posvećenih, koji oko njega šire auru nedokučive misterije, njegove neshvatljive natprirodne moći .[83] Položaj Vođe unutar tog uskog kruga zavisi od njegove sposobnosti da stalno spletkari među pripadnicima kruga i od veštine da stalno menja kadar. Svoj uspon do pozicije vođe on duguje izvanrednoj sposobnosti da izlazi na kraj sa borbama za vlast unutar partije, a ne toliko svojim demagoškim ili birokratsko-organizacionim sposobnostima. On se od ranijih tipova diktatora razlikuje po tome što u njegovoj borbi za vlast unutar partije golo nasilje ne igra skoro nikakvu ulogu. Hitleru nisu bili potrebni ni SA ni SS da bi osigurao svoju poziciju vođe nacističkog pokreta; naprotiv, Rem, šef SA-a, koji je mogao da računa na lojalnost svojih podređenih, bio je jedan od Hitlerovih neprijatelja iz redova partije. Staljin je pobedio Trockog, koji ne samo da je bio daleko popularniji među masama, nego je, kao šef Crvene armije, imao u rukama najveći potencijal moći sovjetske Rusije u tom trenutku.[84] Osim toga, nije Staljin bio najveći organizacioni

sasvim otvoreno, ali u javnosti nikako. O likvidiranju poljske inteligencije kaže: ...ovo treba da čujete, ali odmah da zaboravite... (*Nazi Conspiracy*, IV, 558 i 553).

Gebels, *op. cit.*, p. 266, primećuje u sličnom maniru: Posebno smo u jevrejskom pitanju zauzeli stav od koga nema odstupanja... Iskustvo nas uči da se pokret i narod koji spali sve mostove za sobom bori s mnogo većom rešenošću od onih koji još uvek imaju odstupnicu.

83 Souvarine, *op. cit.*, 648. Način na koji su totalitarni pokreti privatni život svojih vođa (Hitlera i Staljina) držali u potpunoj tajnosti drastično se razlikuje od važnosti koju demokratije pridaju prikazivanju privatnih života svojih predsednika, kraljeva, premijera i drugih. Totalitarni metodi ne dozvoljavaju identifikaciju zasnovanu na uverenju da je i najviši od nas ipak samo ljudsko biće.

Souvarine, *op. cit.*, p. xiii, citira najčešće etikete koje krase Staljina: Staljin, misteriozni domaćin Kremlja , Staljin, nedokučiva ličnost , Staljin, komunistička sfinga , Staljin, enigma , nerazrešiva misterija itd.

84 Da je [Trocki] rešio da izvede vojni udar, možda je mogao da pobedi trijumvirat. No, on je napustio položaj i ne pokušavši da pridobije vojsku koju je stvorio i vodio sedam godina (Isaac Deutscher, *op. cit.*, p. 297).

talent, najsposobniji birokrata ruske revolucije, nego Trocki.[85] S druge strane, i Hitler i Staljin bili su majstori za detalje, i u ranim fazama svojih karijera skoro potpuno su se posvetili kadrovskim pitanjima, tako da posle nekoliko godina jedva da je bilo i jednog važnijeg čoveka koji svoj položaj nije dugovao njima.[86]

No, takve lične sposobnosti, mada svakako neophodne za početak karijere, a čak i kasnije sve samo ne beznačajne, više nisu od presudnog značaja kada se pokret izgradi, kada afirmiše princip da je volja Vođe zakon Partije , i kada se cela hijerarhija efikasno obuči za jedan jedini zadatak: da brzo prenosi Vođinu volju na sve nivoe. Kada se ovo dostigne, Vođa je nezamenjiv zato što bi čitava komplikovana struktura pokreta bez njegovih naredbi izgubila svoj *raison d être*. No, uprkos spletkama u užem krugu, uprkos beskonačnim kadrovskim promenama, praćenim stravičnom mržnjom i ogorčenošću, uprkos ličnoj zavisti i haotičnim dvorskim revolucijama, pozicija Vođe može da bude sigurna, i to ne zbog njegovog izvanrednog dara, o kom ljudi u njegovoj bližoj okolini uglavnom ne gaje velike iluzije, nego zbog iskrenog i opravdanog uverenja tih ljudi da bi bez Vođe sve u trenutku moglo da propadne.

Najvažniji Vođin zadatak je da obavlja dvostruku funkciju karakterističnu za svaki sloj pokreta da pokretu bude magičan odbrambeni bedem od spoljnog sveta, a da u isto vreme bude i most koji pokret povezuje sa svetom. Tako se on razlikuje od svih običnih partijskih vođa: on preuzima ličnu odgovornost za svako delo ili nedelo koje počini neki član ili funkcioner u svojstvu pripadnika partije. Ova potpuna odgovornost je najvažniji organizacioni aspekt takozvanog principa Vođe, jer svaki funkcioner ne samo što je naimenovan od strane Vođe, već je i njegovo otelovljenje, a svaka naredba treba da proističe iz tog jednog sveprisutnog izvora. Temeljna identifikacija Vođe sa svakim naimenovanim funkcionerom i ovaj monopol odgovornosti za sve što se čini predstavlja najupadljiviju razliku između totalitarnog vođe i običnog diktatora ili despota. Tiranin se nikako ne bi poistovetio sa svojim podanicima, a kamoli sa svim što oni urade;[87] on može da ih iskoristi kao

[85] Komesarijat za rat je pod Trockim bio uzorna institucija , a Trockog su zvali u pomoć i u vanrednim situacijama u drugim odeljenjima (Souvarine, *op. cit.*, p. 288).

[86] Okolnosti Staljinove smrti kao da se kose sa nepogrešivošću ovih metoda. Postoji mogućnost da je Staljina, koji je pred smrt očigledno planirao još jednu veliku čistku, ubio neko iz njegove bliže okoline zato što se više niko nije osećao dovoljno sigurnim, ali se ovo uprkos mnogim naznakama ne može dokazati.

[87] Stoga je Hitler 1932. lično poslao telegram teroristima iz SA-a, kojim preuzima odgovornost za ubistvo u Potempi, mada verovatno nije imao nikakve veze s tim. (Pet pripadnika SA-a je zbog ubistva jednog Poljaka, aktiviste Komunističke partije, 9/10. avgusta 1932, osuđeno na smrt; na intervenciju Franca fon Papena kazna je ublažena na doživotnu robiju, da bi Hitler, po dolasku na vlast, amnestirao ubice. *Prim. prev.*) Ono što je ovde bilo važno jeste uspostavljanje principa identifikacije, ili, jezikom nacizma, uzajamna odanost Vođe i naroda , na kojoj Rajh i počiva (Hans Frank, *op. cit*).

žrtvenu jagnjad i rado će dopustiti kritiku na njihov račun, ne bi li sebe spasao od gneva naroda, ali će se uvek držati na apsolutnoj distanci od svih svojih podanika. Vođa, pak, ne može da trpi da mu iko kritikuje podređene, jer oni uvek delaju u njegovo ime; ako želi da ispravi sopstvene greške, on mora da likvidira one koji su ih počinili; ako želi da krivicu za svoje greške svali na druge, mora da ih ubije.[88] Jer unutar ove organizacije greška može da se objasni samo kao prevara: sigurno je prevarant preuzeo ulogu Vođe.

Zbog ove totalne odgovornosti za sve što pokret radi i zbog ove totalne identifikacije sa svakim njegovim funkcionerom, niko se nikada ne oseća odgovornim za ono što čini, niti objašnjava razloge svog delanja. Kako je Vođa monopolizovao pravo i mogućnost objašnjavanja, njega spoljni svet doživljava kao jedinu osobu koja zna šta radi, to jest kao jedinog predstavnika pokreta sa kojim se još uvek može razgovarati netotalitarnim jezikom i koji, ako mu se nešto prebaci ili ako mu se neko suprotstavi, ne može da kaže: ne pitajte mene, pitajte Vođu. Budući u središtu pokreta, Vođa može da se ponaša kao da je iznad njega. Stoga je sasvim razumljivo (i sasvim uzaludno) što ljudi iz spoljnog sveta uvek polažu nadu u lični razgovor sa Vođom. Prava tajna totalitarnog Vođe počiva u organizaciji koja njemu omogućava da preuzme potpunu odgovornost za sve zločine koje su počinile elitne formacije pokreta *i* da u isto vreme glumi prostodušnu čestitost najnaivnijeg simpatizera.[89]

[88] Jedna od Staljinovih odlika... je to što svoja nedela i zločine, kao i svoje političke greške... sistematski svaljuje na pleća onih čije diskreditovanje i propast smišlja (Souvarine, *op. cit.*, p. 655). Očigledno je da totalitarni vođa može slobodno da izabere koga god poželi da oličava njegove greške, s obzirom na to da je sve što niži funkcioneri učine navodno poteklo od njega, tako da uloga prevaranta može da se nametne bilo kome.

[89] To da je uvek Hitler a ne Himler ili Borman ili Gebels predlagao istinski radikalne mere, da su one uvek bile radikalnije od predloga njegove neposredne okoline, da je čak i Himler bio užasnut kada mu je povereno konačno rešavanje jevrejskog pitanja sada je dokazano na osnovu bezbrojnih izvora. A više niko ne veruje ni u bajku da je Staljin bio mnogo umereniji od levičarskih frakcija boljševičke partije. Utoliko je važnije upamtiti da totalitarne vođe uvek pokušavaju da na spoljni svet ostave utisak umerenosti i da se njihova prava uloga naime, da po svaku cenu obezbede napredovanje pokreta, a po mogućstvu i da ubrzaju njegovo kretanje brižljivo skriva (v. npr. belešku admirala Ericha Raedera My Relationship to Adolf Hitler and to the Party u: *Nazi Conspiracy*, VIII, 707ff: Kada bi se pojavile vesti ili glasine o radikalnim merama Partije i Gestapoa, po Firerovom ponašanju moglo se pomisliti da takve mere on sigurno nije naredio... Tokom sledećih godina došao sam do zaključka da je upravo Firer uvek naginjao mnogo radikalnijim rešenjima, ali da to nije pokazivao u javnosti.

U unutarpartijskoj borbi koja je prethodila njegovom usponu ka apsolutnoj vlasti, Staljin se uvek trudio da se postavi kao čovek zlatne sredine (upor. Deutscher, *op. cit.*, p. 295ff) i nikada se nije u potpunosti odrekao ove uloge, mada je zapravo sve drugo samo ne čovek od kompromisa . Kada ga je, na primer, 1936. jedan strani novinar pitao o svetskoj revoluciji kao cilju pokreta, odgovorio je: Nikada nismo imali takve planove i namere... To je posledica nesporazuma... komičnog nesporazuma, ili pre tragikomičnog (Deutscher, *op. cit.*, p. 422).

Totalitarni pokreti često su nazivani javnim tajnim društvima .[90] Zaista, ma kako malo znali o sociološkoj strukturi i novijoj istoriji tajnih društava, struktura totalitarnih pokreta po nekim svojim osobinama najviše i podseća na njih ne možemo je uporediti sa tradicionalnim partijama i njihovim frakcijama.[91] I tajna društva stvaraju hijerarhiju prema stepenu posvećenosti , regulišu živote svojih članova prema tajnoj i fiktivnoj pretpostavci po kojoj sve izgleda kao da je u stvari nešto drugo, usvajaju strategiju doslednog laganja kako bi zavarali neupućene mase, zahtevaju bespogovornu poslušnost od članova koje na okupu drži pokornost često nepoznatom, ali uvek misteriozom vođi, koji je, opet, okružen, ili se bar smatra da je okružen, malom grupom posvećenika, a ovi su, sa svoje strane, okruženi polu-upućenima, koji obrazuju tampon-zonu prema neprijateljskom profanom svetu.[92] Od tajnih društava totalitarni pokreti takođe preuzimaju i podelu sveta na zakletu braću s jedne i neodređenu, neartikulisanu masu zakletih neprijatelja s druge strane.[93] Takva podela, zano-

[90] v. Alexandre Koyré, The Political Function of the Modern Lie , u: *Contemporary Jewish Record*, jun 1945.

Hitler, *op. cit.*, tom II, glava IX, potanko raspravlja o tajnim društvima kao uzorima za totalitarne pokrete. Njegova razmatranja dovela su ga do Koareovog zaključka: naime, on prihvata principe tajnih društava, ali ne i njihovu tajnovitost, pa svoje tajno društvo osniva sasvim javno . U vreme pre dolaska na vlast jedva da je bilo ičega što su nacisti dosledno držali u tajnosti. Tek tokom rata, kada se nacistički režim sasvim totalitarizovao a partijsko se rukuvodstvo našlo sa svih strana okruženo vojnom hijerarhijom od koje je zbog rata zavisilo, elitnim formacijama je bilo izričito naređeno da sve što je u vezi sa konačnim rešenjem t.j. deportacije i masovna istrebljenja drže u potpunoj tajnosti. U to vreme je i Hitler počeo da se ponaša kao šef zaverenička bande, ali nije propustio da to lično objavi. U razgovoru sa članovima generalštaba maja 1939. Hitler je ustanovio sledeća pravila koja zvuče kao da su preuzeta iz priručnika nekog tajnog društva: 1. Niko ko ne mora da zna i ne treba da zna. 2. Niko ne sme da zna više nego što je neophodno. 3. Niko ne sme da sazna ni trena ranije no što je to potrebno (citirano prema: Heinz Holldack, *Was wirklich geschah*, 1949, p. 378).

[91] Sledeća analiza se drži eseja Sociology of Secrecy and of Secret Societies Georga Zimela, objavljeno u: *The American Journal of Sociology*, Vol. XI, br. 4 iz januara 1906; esej je preuzet iz njegove knjige *Soziologie*, Leipzig 1908, čije je delove preveo Kurt H. Wolff i objavio 1950. pod naslovom *The Sociology of Georg Simmel*.

[92] Upravo zato što niži slojevi društva imaju ulogu posrednika prema pravom središtu tajne, oni dovode do postepenog zgušnjavanja sfere repulzije oko istog, i štite ga mnogo bolje nego što bi to mogli izričiti, radikalni posvećenici ili, pak, ljudi koji uopšte ne pripadaju društvu (*ibid*., p. 489).

[93] Termini zakleta braća , zakleti drugovi , zakleta zajednica i sl. ponavljaju se *ad nauseam* u čitavoj nacističkoj literaturi, delimično i zato što su bili jako privlačni za nemačku omladinu, još uvek zadojenu idejama romantizma. Uglavnom je Himler upotrebljavao ove termine u mnogo određenijem smislu, uveo ih je u glavnu parolu SS-a (Tako mi nastupamo i ukorak marširamo ka dalekoj budućnosti, poštujući nepromenljive zakone, kao nacionalsocijalistički red nordijske rase i kao zakleta zajednica njenih plemena [*Sippen*] ; v. D Alquen, *op. cit.*) i potencirao apsolutnu netrpeljivost prema ostalima (upor. Simmel, *op. cit.*, str 489): Jer kada masa od jedne do jedne i po milijarde [sic!] ljudi stane protiv nas, germanskog naroda... (v. Himlerov govor na sastanku sa generalima SS-a u Poznanju, 4. oktobra 1943, u: *Nazi Conspiracy*, IV, 558).

vana na apsolutnoj netrpeljivosti prema ostatku sveta, veoma se razlikuje od težnji običnih partija da ljude dele prosto na one koji im pripadaju i one koji im ne pripadaju. Partije i udruženja otvorenog tipa uopšte neprijateljima smatraju samo one koji im se eksplicitno suprotstave, dok se tajna društva drže principa po kom je isključen svako ko im se izričito ne priključi.[94] Čini se da je ovaj ezoterični princip u potpunosti neprimeren masovnim organizacijama; pa ipak, nacisti su svojim članovima davali makar psihološki ekvivalent onog inicijalnog obreda tajnih društava time što su, umesto da Jevrejima prosto zabrane pristup u partiju, od članova tražili dokaz o nejevrejskom poreklu i organizovali komplikovanu mašineriju koja rasvetljava najtamnije korene nekih osamdeset miliona Nemaca. Sve je to, naravno, bilo komedija, i to skupa, kada osamdeset miliona Nemaca krene da traga za jevrejskim precima; a ipak je svako iz tog ispitivanja izlazio sa osećanjem da pripada nekoj grupi posvećenih koji stoje naspram imaginarnog mnoštva nepoželjnih. Isti metod koristi i boljševički pokret, koji putem periodičnih čistki u partiji u svakom ko nije isključen budi potrebu da se uključi.

Možda najupadljivija sličnost između tajnih društava i totalitarnih pokreta jeste uloga rituala. Marševi po Crvenom trgu u Moskvi karakteristični su koliko i pompezne ceremonije partijskih zasedanja u Nirnbergu. U središtu nacističkog rituala bio je takozvani krvavi steg , a u središtu boljševičkog Lenjinovo mumificirano telo i jedno i drugo u ceremoniju unose snažan element idolopoklonstva. Takva idolatrija teško da se može shvatiti kao dokaz pseudoreligijskih ili jeretičkih tendencija, kako se ponekad tvrdi. Idoli su puki organizacioni trik, poznat iz obreda tajnih društava, koja su takođe umela da pomoću zastrašujućih simbola pobude strahopoštovanje i iznude konspirativnost svojih članova. Očigledno je da ljude čvršće na okupu drži zajedničko iskustvo tajnog rituala nego upućenost u samu tajnu: to što je tajna totalitarnih pokreta izneta na svetlost dana ne mora nužno da promeni prirodu iskustva.[95]

Ove sličnosti, naravno, nisu slučajne; one se ne mogu objasniti prosto činjenicom da su i Hitler i Staljin pre no što su postali totalitarne vođe bili

[94] Simmel, *op. cit.*, p. 490. Ovaj, kao i mnoge druge principe, nacisti su prihvatili pošto su brižljivo proučili *Protokole sionskih mudraca*. Hitler je još 1922. rekao: [Gospoda sa desnice] još nikako ne shvataju da nije potrebno biti neprijatelj Jevreja pa da čovek jednog dana... dospe na vešala... sasvim je dovoljno... *i da se ne bude Jevrejin*: i to vam garantuje vešala (*Hitler s Speeches*, p. 12). U to vreme niko nije mogao da pretpostavi da ova vrsta propagande u stvari znači: jednog dana čovek neće morati da bude naš neprijatelj da bi dospeo na vešala, biće sasvim dovoljno da bude Jevrejin, ili, konačno, pripadnik nekog drugog naroda, pa da ga neka lekarska komisija proglasi rasno nepodobnim . Himler je verovao i propovedao da čitav SS treba da se zasniva na principu iskrenosti, uljudnosti, lojalnosti i drugarstva prema pripadnicima naše krvi, i ni prema kome drugom (*op. cit., loc. cit*).

[95] v. Simmel, *op. cit.*, pp. 480-481.

pripadnici modernih tajnih društava (Hitler tajne službe Rajhsvera, a Staljin zavereničkog aparata Partije boljševika), već su u izvesnoj meri prirodna posledica zavereničke fikcije totalitarnih pokreta, čije su organizacije navodno osnovane da bi se suprotstavile tajnim društvima tajnim društvima Jevreja ili zavereničkim udruženjima trockista. Kod totalitarnih organizacija zapravo je mnogo zanimljivije to što one mogu da se posluže mnogim organizacionim trikovima tajnih društava, a da pri tom čak i ne pokušaju da svoj cilj zadrže u tajnosti. To da nacisti žele da osvoje svet, da deportuju pripadnike drugih rasa i da istrebe one sa inferiornim genetskim nasleđem , ili da boljševici rade za svetsku revoluciju, nikada nije bila tajna, naprotiv: ovi ciljevi su uvek bili sastavni deo propagande. Drugim rečima, totalitarni pokreti oponašaju sve parafernalije tajnih društava, ali ih lišavaju jedine stvari koja bi njihove metode mogla da opravda, ili je bar u te svrhe bila zamišljena: potrebe da se sačuva tajna.

U ovom, kao i u mnogom drugom pogledu, nacizam i boljševizam sa veoma različitih istorijskih polazišta stižu do istog organizacionog rezultata. Nacisti su počeli sa fikcijom zavere i organizovali su se, manje ili više svesno, po uzoru na tajno društvo Sionskih mudraca, dok su boljševici došli iz revolucionarne partije čiji je cilj bila jednopartijska diktatura i prošli kroz fazu u kojoj je partija bila sasvim po strani i iznad svega , do trenutka kada se Politbiro partije odvojio i stajao sasvim po strani i iznad svega ;[96] konačno je Staljin ovoj strukturi partije nametnuo rigidna totalitarna pravila njenog zavereničkog sektora i tek tada otkrio potrebu za fikcijom o svetskoj zaveri, jer je jedino tako gvozdena disciplina tajnog društva mogla da se održi i unutar masovne organizacije. Razvoj nacionalsocijalističke partije možda je logičniji, dosledniji, ali istorija SKP(b) bolje ilustruje suštinski fiktivnu prirodu totalitarizma, baš zato što fiktivne globalne zavere, protiv kojih i u skladu sa kojima je boljševička zavera navodno organizovana, nisu bile ideološki utvrđene. One su se stalno menjale od trockista preko 300 porodica, pa do raznih imperijalizama , a nedavno do kosmopolitizma bez korena i prilagođavale se trenutnim potrebama; pa ipak, ni u jednom trenutku i ni pod kojim okolnostima boljševizam nije mogao da prođe bez neke takve fikcije.

Sredstvo kojim je Staljin rusku jednopartijsku diktaturu pretvorio u totalitaran režim, a revolucionarne komunističke partije širom sveta u totalitarne pokrete, bilo je likvidiranje frakcija, ukidanje unutarpartijske demokratije i pretvaranje nacionalnih komunističkih partija u ogranke Kominterne, čije je sedište u Moskvi. Tajna društva uopšte, a posebno zavererenički aparat revolucionarnih partija, oduvek je odlikovalo odsustvo frakcija, suzbijanje različitog mišljenja i apsolutna centralizacija uprav-

[96] Souvarine, *op. cit.*, p. 319, citira jednu Buharinovu formulaciju.

ljanja. Sve ove mere imaju očigledno utilitarnu nameru da zaštite članove od proganjanja, a društvo od izdaje; potpuna odanost, koja se traži od svakog člana, i apsolutna moć u vladarevim rukama bile su samo neizbežni nus-proizvodi praktičnih potreba. No, problem je u tome što zaverenici, razume se, smatraju da su najefikasniji metodi u politici uopšte metodi zaverenličkih društava; ako se oni mogu primenjivati javno i uz angažovanje čitavog aparata nasilja jedne nacije, mogućnosti za akumuliranje moći postaju apsolutno neograničene.[97] Unutar partije, dok god ona funkcioniše kao celina, zaverenički aparat ima ulogu koja se donekle može uporediti sa ulogom vojske unutar celovite političke zajednice: mada se pravila ponašanja vojske radikalno razlikuju od onih koja važe u građanskoj sferi, ona građanskom društvu služi, ona mu je podređena i pod njegovom je kontrolom. Kao što opasnost od vojne diktature raste kad vojska prestane da služi civilnim gospodarima i poželi da preuzme politiku civilne zajednice, tako i opasnost od totalitarizma raste kad se zaverenički aparat revolucionarne partije otrgne kontroli partije i počne da stremi preuzmanju vođstva. Upravo to se dogodilo komunističkim partijama za vreme Staljina. Staljinovi metodi tipični su za čoveka koji je došao iz zavereničkog aparata: velika pažnja koju je poklanjao detaljima, naglašavanje kadrovskog faktora u politici, bezobzirno korišćenje i likvidiranje drugova i prijatelja. Glavnu podršku posle Lenjinove smrti pružila mu je tajna policija,[98] koja je u to vreme već postala jedan od najvažnijih i najmoćnijih sektora partije.[99] Zato je bilo prirodno što se Čeka priklonila predstavniku zavereničkog sektora, čoveku koji je nju već smatrao nekom vrstom tajnog društva, te je stoga bilo verovatno da će sačuvati i proširiti njene privilegije.

Pobeda zavereničkog sektora nad svim drugim sektorima komunističke partije, međutim, tek je prvi korak u pretvaranju partije u totalitarni pokret. Nije dovoljno što su tajna policija u Rusiji, kao i njeni agenti u komunističkim partijama u inostranstvu, unutar pokreta imali istu ulogu kao i paravojne formacije od kojih su nacisti načinili elitne jedinice: same par-

[97] Souvarine, *op. cit.*, p. 113, pominje da su Staljina oduvek impresionirali ljudi koji bi niotkuda iznedrili neku aferu . On je politiku smatrao aferom koja zahteva spretnost.

[98] U unutarpartijskim borbama tokom dvadesetih godina, kolaborateri GPU-a bili su skoro bez izuzetka fanatični protivnici desnice, a Staljinove pristalice. Razne službe GPU-a bile su u to vreme bastioni staljinističke frakcije (Ciliga, *op. cit.*, p. 48). Souvarine, *op. cit.*, p. 289, tvrdi da je Staljin odmah nastavio policijsku aktivnost koju je započeo tokom građanskog rata i da je bio predstavnik Politbiroa u GPU-u.

[99] Odmah posle građanskog rata u Rusiji, *Pravda* je tvrdila da je formula sva vlast sovjetima zamenjena parolom sva vlast Čekama ... Kraj oružanih sukoba smanjio je vojnu kontrolu..., ali je ostavio razgranatu Čeku, koja se usavršila pojednostavljujući svoje operacije (Souvarine, *op. cit.*, p. 251).

tije je valjalo transformisati kako bi vlast tajne policije ostala stabilna. Tako je u Rusiji likvidiranje frakcija i unutarpartijske demokratije bilo praćeno učlanjenjem velikih, politički neobrazovanih i neutralnih masa u partiju, politika koju su ubrzo prihvatile i komunističke partije u inostranstvu, a koju je inicirala politika Narodnog fronta.

Nacistički totalitarizam počeo je kao masovna organizacija u kojoj su elitne formacije tek postepeno dobijale na značaju, dok su boljševici počeli kao elitna formacija, a mase su organizovali naknadno. Rezultat je u oba slučaja bio isti. Nacisti su, uz to, zahvaljujući svojoj vojnoj tradiciji i predrasudama, elitne formacije isprva organizovali po uzoru na vojsku, dok su boljševici vrhovnu vlast od početka poverili tajnoj policiji. No, posle nekoliko godina i ova razlika se izgubila: šef SS-a postao je šef tajne policije, a formacije SS-a su se postepeno pretapale u Gestapo i zamenjivale njegovo ranije osoblje, mada su i njega već činili provereni nacisti.[100]

Zbog ove suštinske sličnosti između organizacije tajnog, zaverenićkog društva i organizacije tajne policije, osnovane da se protiv njega bori, totalitarni režimi, zasnovani na fikciji o svetskoj zaveri, ali sa vladavinom nad čitavim svetom kao ciljem, konačno svu vlast koncentrišu u rukama policije. Pre dolaska na vlast, međutim, javna tajna društva nude druge organizacione prednosti. Iako počivaju na očiglednoj protivrečnosti između masovne organizacije i ekskluzivnog društva, kome se jedinom može poveriti da čuva tajnu, tajna i zaverenička društva su, zahvaljujući svojoj strukuturi, kadra da dihotomiju totalitarne ideologije između pokreta i ostatka sveta, dihotomiju koja počiva na slepoj, neselektivnoj mržnji masa prema svemu što postoji, pretvore u organizacioni princip. Ako neka organizacija funkcioniše u skladu sa principom da je isključen svako ko se ne uključi, da je protiv mene svako ko nije za mene, svet u celini gubi sve nijanse, svu šarolikost i pluralizam no, oni su ionako počeli da zbunjuju i opterećuju mase koje su izgubile svoje mesto i orijentaciju u tom svetu.[101] Ono što je njih kod nepokolebljive lojalnosti svojstvene pripadnicima tajnih društava privlačilo nije bila toliko tajna koliko podela na Nas i

[100] Gestapo je osnovao Gering 1933. godine; Himler je 1934. bio postavljen za šefa Gestapoa i odmah je počeo da sprovodi kadrovske promene, dovodeći ljude iz SS-a; na kraju rata, 75% agenata Gestapoa bili su pripadnici SS-a. Treba takođe imati u vidu da su jedinice SS-a bile posebno kvalifikovane za ovaj posao, budući da ih je Himler još pre dolaska NSDAP-a na vlast obučio da špijuniraju članove partije (Heiden, *op. cit.*, p. 308). Za istoriju Gestapoa v. Giles, *op. cit.*, i *Nazi Conspiracy*, II, glava XII.

[101] Verovatno jedna od najvećih ideoloških grešaka Rozenbergovih, koji je pao u Firerovu nemilost i izgubio uticaj u pokretu u korist ljudi poput Himlera, Bormana, pa čak i Štrajhera, bila je to što njegovo delo *Mit dvadesetog veka* priznaje određeni rasni pluralizam iz kog su samo Jevreji isključeni. On se tako oglušava o princip da je automatski isključen svako (u ovom slučaju masa čovečanstva) ko nije izričito uključen (a to su germanski narodi); upor. primedbu 87.

sve ostale. Takva podela može da se održi ako se preuzme organizaciona struktura tajnog društva, koja u isto vreme mora da se liši njene racionalne svrhe, naime čuvanja tajne. Isto tako nije važno ni da li je koren ove težnje zavererenička ideologija, kao u slučaju nacista, ili parazitsko uvećavanje zavereničkog aparata revolucionarne partije, kao u slučaju boljševika. Zahtev inherentan totalitarnoj organizaciji glasi da sve što je van pokreta treba da odumre ; u drastičnim razmerama ovaj zahtev ostvaren je u surovim prilikama totalitarne vlasti, ali se on masama, koje od raspada i dezorijentisanosti beže pod fiktivno okrilje pokreta, čini uverljivim čak i pre dolaska pokreta na vlast.

Totalitarni pokreti su nebrojeno puta dokazali da mogu da računaju na istu onu bezrezervnu odanost koja je bila prerogativ tajnih i zavereničkih društava.[102] Potpuno odsustvo otpora u dobro obučenim i naoružanim jedinicama kakva je SA bio u trenutku ubistva voljenog vođe, Rema, i stotine bliskih drugova čudan je fenomen. U tom trenutku je Rajhsver verovatno stajao iza Rema, a ne iza Hitlera. No ovi incidenti unutar nacističkog pokreta tada su već bili bačeni u zasenak sve češćim spektaklima samooptuživanja dobrovoljnih kriminalaca u boljševičkim partijama. Suđenja zasnovana na apsurdnim priznanjima postala su deo rituala koji je za partiju bio od vitalnog značaja, a za spoljni svet nerazumljiv. Ma kako danas pripremali žrtve za suđenja, ovaj obred verovatno vodi poreklo od istinitih priznanja stare boljševičke garde iz 1936: još mnogo pre Moskovskih suđenja ljudi su svoje smrtne presude prihvatali sa najvećim spokojem, što je posebno među pripadnicima Čeke bilo često .[103] Dok god pokret postoji, njegova specifična organizacija omogućava da bar elitne formacije ne mogu da zamisle život mimo njega, tako da se ljudi, čak i kad su osuđeni na smrt, osećaju superiornim u odnosu na ostatak običnog sveta. A kako je ekskluzivni cilj ove organizacije oduvek bio da zavarava spoljni svet, da se bori protiv njega i da ga konačno osvoji, njeni pripadnici spremni su i životima da plate, samo ako će to pomoći da se spoljni svet još jednom izigra.[104]

No, glavno dostignuće koje masovne organizacije preuzimaju od organizacione strukture i moralnih normi tajnih zavereničkih društava uopšte i nije inherentna garancija bezuslovnog pripadanja i lojalnosti, niti je to

[102] Simmel, *op. cit.*, p. 492, nabraja tajna kriminalna društva u kojima članovi dobrovoljno biraju jednog šefa kome su od tad pa nadalje poslušni bez kritike i bez ikakve rezerve.

[103] Ciliga, *op. cit.*, pp. 96-97. On takođe opisuje kako su dvadesetih godina čak i obični osuđenici na smrt u zatvorima GPU-a u Lenjingradu dozvoljavali sebi da na streljanje izlaze bez reči, bez povika pobune protiv vlasti koja ih je osudila na smrt (p. 183).

[104] Ciliga navodi kako su osuđeni članovi partije mislili da ako ova streljanja spasavaju birokratsku diktaturu kao celinu, ako mogu da umire (ili pre zbune) pobunjeno seljaštvo, žrtva njihovih života neće biti uzaludna (*op. cit.*, pp. 96-97).

manifestacija neosporne netrpeljivosti spram spoljnog sveta, već njihova nenadmašna sposobnost da stalnim lažima stvore i očuvaju svoj fiktivni svet. Čitava hijerarhijska struktura totalitarnih pokreta, od naivnih simpatizera do članova partije, elitnih formacija, uskog kruga oko Vođe, pa i Vođe samog, može se opisati kao čudno promenljiva mešavina lakovernosti i cinizma sa kojom svaki član, u zavisnosti od ranga i položaja unutar pokreta, treba da reaguje na promenljive laži funkcionerâ i na nepromenljivu ideološku fikciju u središtu pokreta.

Pre nego što se prenela na mase, mešavina lakovernosti i cinizma bila je istaknuta odlika mentaliteta gomile. U nestalnom, nerazumljivom svetu, mase su došle do tačke na kojoj bi bile u stanju da u isto vreme veruju u sve i da ne veruju ni u šta, da misle da je sve moguće i da ništa nije istina. Sama ova mešavina već je dovoljno čudna, zato što je razbila iluziju da su lakovernosti sklone bezazlene duše, a da je cinizam porok superiornih i rafiniranih umova. Masovna propaganda otkrila je da je njena publika u svako doba spremna da poveruje u najgore, ma kako apsurdno ono bilo, i da se neće žaliti mnogo ni kada je obmanu, zato što ionako misli da je svaka izjava laž. Totalitarne vođe zasnivaju svoju propagandu na ispravnoj psihološkoj pretpostavci da, u takvim uslovima, ljude mogu naterati da jednog dana poveruju i u najneverovatnije bajke, a da ipak mogu da budu sigurni da će mase, ako sledećeg dana dobiju nepobitan dokaz da su te tvrdnje lažne, potražiti utočište u cinizmu; umesto da se okrenu od vođe koji ih je slagao, mase će se vajkati da su od početka znale da je ta tvrdnja bila laž, a vođi će se diviti zbog njegove izvanredne taktike.

Ono što je u početku bila dokazana reakcija masa, postalo je hijerarhijski princip za njihovo organizovanje. Mešavina lakovernosti i cinizma javlja se na svim nivoima totalitarnih pokreta: što je viši nivo, tim više cinizam odnosi prevagu nad lakovernošću. Svi nivoi, od simpatizera do vođe, čvrsto veruju da je politika prljava igra i da prva zapovest pokreta glasi: Vođa je uvek u pravu , a ona je neophodna zbog svetske politike, t.j. (belo)svetske prevare, kao što je vojna disciplina neophodna za rat.[105]

Mašinerija koja stvara, organizuje i širi monstruozne neistine totalitarnih pokreta zavisi, sa svoje strane, od položaja Vođe. Osim propagandne tvrdnje da se svi događaji naučno mogu predskazati u skladu sa zakonima prirode ili ekonomije, totalitarne organizacije koriste se i jedinstvenim položajem jednog čoveka koji ima monopol na ovo znanje i čija je najvažnija osobina to što je uvek u pravu i što će uvek biti u pravu .[106] Za pripad-

105 Karakteristična je Gebelsova predstava o ulozi diplomatije: Nema sumnje da je najbolje da diplomate budu neinformisane o pozadini politike... Iskrenost u igranju uloge mirotvorca ponekad je najuverljiviji argument u prilog njihovoj političkoj verodostojnosti (*op. cit.*, p. 87).

106 Rudolf Hes u govoru na radiju 1934. (*Nazi Conspiracy*, I, 193).

nika totalitarnog pokreta ovo saznanje nema nikakve veze sa istinom, niti to što je vođa uvek u pravu ima ikakve veze sa objektivnom istinitošću njegovih tvrdnji koju ne mogu da opovrgnu činjenice, već samo budući uspeh ili neuspeh. Vođa jeste uvek u pravu, a kako su njegova dela usmerena na vremena koji dolaze, konačni dokaz pomera se s onu stranu iskustva njegovih savremenika.[107]

Jedina grupa koja bi trebalo da doslovce veruje Vođinim rečima jesu simpatizeri, čije poverenje okružuje pokret atmosferom iskrenosti i prostodušnosti, a Vođi pomaže da ispuni jednu polovinu zadatka, naime da pobudi poverenje spoljnog sveta u pokret. Članovi partije, pak, nikada ne veruju zvaničnim izjavama, niti treba da im veruju, jer im totalitarna propaganda laska da imaju onu višu inteligenciju koja ih i izdvaja od netotalitarnog spoljnog sveta, koji oni, opet, znaju samo preko nenormalne lakovernosti simpatizera. Jedino su simpatizeri verovali Hitleru kada je položio svoju čuvenu zakletvu pred Vrhovnim sudom Vajmarske republike; pripadnici pokreta vrlo su dobro znali da laže, a verovali su mu više nego ikad zato što je očigledno bio u stanju da prevari i javno mnjenje i vlasti. Kada je kasnije Hitler ponovio ovu predstavu pred celim svetom, kada se kleo da ima najbolje namere, a u isto vreme najotvorenije pripremao zločine, poštovanje koje je nacistički pokret uživao bilo je, naravno, neizmerno. Slično tome su i simpatizeri boljševika verovali u raspuštanje Kominterne, isto kao što su neorganizovane mase ruskog naroda i simpatizeri u inostranstvu Staljinove prodemokratske tvrdnje tokom rata uzele zdravo za gotovo. Članovi partije bili su jasno upozoreni da ne nasedaju na taktičke manevre, nego da poštuju Vođinu oštroumnost u zavaravanju saveznika.[108]

Bez organizacione podele pokreta na elitne formacije, članove i simpatizere, Vođine laži ne bi imale nikakav efekat. S obzirom na to da stvarnost stalno pobija Vođine laži, cinizam, stepenovan u hijerarhiji mržnje, neophodan je koliko i obična lakovernost. Naime, simpatizeri u frontovima preziru potpuno odsustvo upućenosti svojih sugrađana, članovi partije preziru simpatizere zbog lakovernosti i nedovoljne radikalnosti, elitne formacije preziru članove partije iz sličnih razloga, a unutar elitnih formacija slična hijerarhija mržnje prati osnivanje i razvoj svakog novog sloja.[109]

107 Verner Best, *op. cit.*, objašnjava: Da li vlast donosi prave zakone... više nije pitanje samih zakona, nego pitanje sudbine. Jer će zloupotrebe... pre nego Državni sud, svakako kazniti sudbina, i to nesrećom, svrgavanjem s vlasti i propašću, zbog oglušavanja o zakone života (prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 490).

108 v. Kravchenko, *op. cit.*, p. 422: Nijedan dobro indoktrinirani komunista nije verovao da Partija laže kada u javnosti afirmiše jednu politiku, a u privatnom životu sasvim suprotnu.

109 Nacionalsocijalista prezire običnog Nemca, pripadnik SA-a ostale nacionalsocijaliste, a pripadnik SS-a pripadnika SA-a (Heiden, *op. cit.*, p. 308).

Zahvaljujući ovom sistemu, lakovernost simpatizera čini laži verodostojnijima i za spoljni svet, dok u isto vreme stepenovani cinizam članova partije i elitnih formacija otklanja opasnost da će Vođu težina njegove sopstvene propagande ikada prinuditi da ostvari obećanja ili da zaista postane častan čovek. Spoljni svet najviše poteškoća u ophođenju sa totalitarnim sistemima ima zato što ignoriše ovaj sistem, pa misli da će, s jedne strane, grozota totalitarnih laži sama sebi naškoditi, i da će, s druge strane, moći Vođu da uhvati za reč i natera ga da, bez obzira na prvobitne namere, ispuni data obećanja. Totalitarni sistem je, na žalost, otporan na takve normalne zaključke; njegova ingenioznost počiva upravo na eliminisanju stvarnosti koja ili raskrinkava lažljivca ili ga prisiljava da ispuni što je obećao.

Članovi ne veruju u tvrdnje za javnu upotrebu, ali zato tim vatrenije veruju u poznate ideološke klišee i paušalna tumačenja prošlosti i budućnosti, koje su totalitarni pokreti preuzeli od ideologija devetnaestog veka i pretvorili ih, uz pomoć organizacije, u intaktnu stvarnost. Ovi ideološki elementi u koje su mase konačno ionako poverovale, mada prilično nejasno i apstraktno, pretvorili su se u konkretne laži sveobuhvatne prirode (od pseudonaučne teorije o rasama postala je svetska vladavina Jevreja, a od opšte teorije klasa zavera *Wall Street*-a) i uklopili se u opštu shemu prema kojoj oni odumirući izumiruće klase kapitalističkih zemalja ili dekadentne nacije stoje na putu pokretu. Za razliku od taktičkih laži pokreta, koje se menjaju bukvalno iz dana u dan, u ove ideološke laži treba verovati kao u svete, neosporne istine. Njih okružuje brižljivo razrađen sistem naučnih dokaza koji ne moraju da budu uverljivi za one sasvim neupućene, ali su još uvek privlačni za određenu vulgarizovanu znatiželju zato što dokazuju inferiornost Jevreja ili bedu ljudi koji žive u kapitalističkom sistemu.

Elitne formacije se od običnih članova partije razlikuju po tome što im takvi dokazi nisu potrebni; od njih se, štaviše, i ne očekuje da veruju u doslovnu istinitost ideoloških klišea. Ovi su stvoreni da bi se udovoljilo želji masa za istinom; po insistiranju na objašnjenju i dokazima, mase još uvek imaju mnogo toga zajedničkog sa normalnim svetom. Elita se ne sastoji od ideologâ; cilj čitavog vaspitavanja njenih pripadnika jeste da se ukine njihova sposobnost da razlikuju istinu od neistine, stvarnost od fikcije. Oni su superiorni zato što su u stanju da u trenu prozru pravu nameru iza svake izjave. Za razliku od običnih članova, kojima čovek, na primer, prvo mora da dokaže da su Jevreji inferiorna rasa da bi od njih mogao da zatraži da poubijaju Jevreje, elitne formacije razumeju da tvrdnja o inferiornosti svih Jevreja *znači* da sve Jevreje treba poubijati; kada im se kaže da samo Moskva ima podzemnu železnicu, oni znaju da ova tvrdnja zapravo znači da sve ostale podzemne železnice treba uništiti, i nimalo se neće iznenaditi kada otkriju podzemnu železnicu u Parizu. Stravičan šok koji je

Crvena armija pretrpela dok je osvajala Evropu mogao je da se izleči samo koncentracionim logorima i izgnanstvom većeg dela vojnika iz osvajačkih jedinica; ali policijske formacije koje su pratile Armiju bile su pripremljene na taj šok, i to ne drugačijim i tačnijim informacijama ne postoji u sovjetskoj Rusiji tajna škola za obuku koja odaje prave činjenice o životu u inostranstvu nego prosto opštim treningom u potpunom preziranju svih činjenica i celokupne stvarnosti.

Ovakav mentalitet elite nije isto što i mentalitet masa, nije puka posledica društvene iskorenjenosti, ekonomske propasti i političke anarhije; taj mentalitet se mora brižljivo pripremati i kultivisati, i on predstavlja mnogo važniji, mada manje vidljiv deo programa škola za totalitarne funkcionere (nacističkih *Ordensburgen* za SS-ovce i boljševičkih centara za obuku agenata Kominterne) nego što je to rasna indoktrinacija ili tehnika građanskog rata. Bez elite i njene veštački stvorene nesposobnosti da činjenice shvati kao činjenice, da razlikuje istinu od neistine, pokret ne bi mogao da počne da ostvaruje svoju fikciju. Totalitarna elita ni za trenutak ne razmišlja o svetu onakvom kakav on jeste i nikada ne poredi laži sa stvarnošću. Zato njena najcenjenija osobina i mora biti odanost Vođi, koji, kao amajlija, garantuje konačnu pobedu laži i fikcije nad istinom i stvarnošću.

Najviši sloj u organizaciji totalitarnih pokreta je onaj uski krug oko Vođe. To može da bude institucija, kao boljševički Politbiro, ili promenljiva grupa ljudi koji ne moraju da imaju neku određenu funkciju, kao Hitlerova orbita. Za njih su ideološki klišei samo sredstva pomoću kojih se organizuju mase, i oni ne osećaju grižu savesti kada te klišee menjaju prema potrebama, ne bi li sačuvali organizacioni princip. Glavna Himlerova zasluga sastoji se u tome što je, reorganizujući SS, pronašao veoma jednostavan metod da aktivno reši problem krvi , odnosno da članove elite bira prema krvi i priprema ih da nemilosrdno nastave rasnu borbu protiv svakoga ko ne može da dokaže svoje arijevsko poreklo unazad do 1750, ko je niži od 170cm (znam da ljudi koji su postigli određenu visinu sigurno u izvesnom stepenu poseduju željeni kvalitet krvi) ili nema plave oči i plavu kosu.[110] Značaj ovog rasizma u akciji je u tome što oslobađa organizaciju skoro svih konkretnih učenja ma koje rasne nauke , oslobađa je, dakle, i antisemitizma u meri u kojoj je on uopšte i bio specifična doktrina o prirodi i ulozi Jevreja, doktrina koja bi njihovim istrebljenjem postala izlišna.[111] Čim je elitu izabrala rasna komisija i podvrgla je po-

[110] Himler je kandidate za SS u početku birao na osnovu fotografija. Potom bi Rasna komisija SS-a, pred kojom je kandidat morao lično da se pojavi, odobrila ili odbila njegov rasni izgled (v. Himmler, Organization and Obligation of the SS and the Police , *Nazi Conspiracy*, IV, 616ff).

[111] Himler je itekako bio svestan činjenice da je jedno od njegovih najvažnijih i najdalekosežnijih dostignuća bilo pretvaranje rasnog pitanja iz negativne doktrine, zasnovane

sebnim zakonima o braku ,[112] rasizam je postao bezbedan i nezavisan od naučnosti propagande, dok su se na drugom kraju i pod nadležnošću ove rasne elite osnivali koncentracioni logori radi uspešnijeg dokazivanja zakonâ nasleđa i rase .[113] Zahvaljujući snazi ove žive organizacije , nacisti su mogli da se odreknu dogmatizma i da se sprijatelje sa semitskim narodima, na primer Arapima, ili da sklope savez sa samim predstavnicima Žute napasti, sa Japancima. Stvarnost rasnog društva, stvaranje elite navodno izabrane po rasnom kriterijumu, mogla je bolje da zaštiti doktrinu rasizma nego najbolji naučni ili pseudo-naučni dokaz.

Boljševički političari pokazuju istu ležernost u ophođenju sa sopstvenim dogmama. Oni su itekako u stanju da iznenadnim savezom sa kapitalističkim zemljama prekinu svekoliku klasnu borbu, a da ne podriju pouzdanost sopstvenog kadra ili izdaju njihovu veru u klasnu borbu. Kada je princip klasne borbe postao organizaciono sredstvo, kada se on zahvaljujući kadrovima tajne policije u Rusiji i agentima Kominterne u inostranstvu okamenio u beskompromisno neprijateljstvo spram čitavog sveta, boljševička politika postala je neobično slobodna od svih predrasuda .

Upravo ova nevezanost za sadržaj sopstvene ideologije karakteriše i najviši red totalitarne hijerarhije. Ovi ljudi sve i svakoga posmatraju sa stanovišta organizacije, a to uključuje i Vođu, koji za njih nije ni amajlija ni nepogrešiv, već jednostavno posledica ovog tipa organizacije; on je pokretu potreban ne kao ličnost, nego kao funkcija. No, za razliku od despotija, gde često vlada klika, a despot igra reprezentativnu ulogu marionetskog vladara, totalitarne vođe su slobodne da čine sve što im je volja i mogu da računaju na odanost svoje orbite čak i kada se reše da ubiju njene pripadnike.

Više tehnički razlog za ovu samoubilačku odanost je to što nasleđivanje vrhovnog položaja nije regulisano nikakvim zakonom o nasledstvu ili bilo

---

na paušalnom antisemitizmu, u organizacioni zadatak za organizovanje SS-a (*Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, za internu upotrebu , bez datuma). Tako je rasno pitanje po prvi put postalo suštinsko, daleko prevazilazeći negativnu doktrinu koja je u osnovi prirodne mržnje prema Jevrejima. Firerova revolucionarna ideja dobila je transfuziju sveže, tople krvi (*Der Weg der SS. Der Reichsführer SS*, SS-Hauptamt-Schulungsamt; na omotu piše nije za objavljivanje , bez datuma, p. 25).

[112] Čim je izabran za šefa SS-a 1929. godine, Himler je uveo princip rasne selekcije, doneo posebne zakone o braku, i naglasio: SS vrlo dobro zna da je ova naredba veoma značajna. Poruga, sprdnje i nesporazumi uopšte nas se ne tiču; budućnost je naša (citirano prema: D Alquen, *op. cit)*. Četrnaest godina kasnije, u govoru u Harkovu, Himler je još jednom podsetio vođe SS-a da smo mi prvi koji su zaista aktivno rešili problem krvi... a pod problemom krvi mi, naravno, ne podrazumevamo antisemitizam. Antisemitizam je isto što i istrebljivanje vašiju. Oslobađanje od vaši nije pitanje ideologije. To je pitanje čistoće... Ali nas pitanje krvi podseća na našu sopstvenu vrednost, podseća nas šta je zapravo osnov koji drži nemački narod na okupu.

[113] Himmler, *op. cit.*, u: *Nazi Conspiracy*, IV, 616ff.

kojim drugim zakonom. Uspešna dvorska revolucija bi po pokret u celini imala posledice katastrofalne koliko i vojni poraz. U prirodi je pokreta da se, kad Vođa jednom preuzme dužnost, čitava organizacija tako apsolutno identifikuje s njim da bi svako priznavanje greške ili udaljavanje sa tog položaja razbilo čaroliju nepogrešivosti koja okružuje Vođinu funkciju i osudilo na propast sve one koji su bili povezani sa pokretom. Osnov čitave strukture nije istinitost Vođinih reči, nego nepogrešivost njegovih dela. Pošto diskusija pretpostavlja pogrešivost, do nje ne sme da dođe, jer bi se tada čitav fiktivni svet totalitarizma raspao u paramparčad, odjednom savladan činjeničnošću stvarnog sveta koju je jedino pokret, a njim Vođa nepogrešivo upravlja, mogao da odbije.

Pa ipak, lojalnost ljudi koji ne veruju ni u ideološke klišee ni u Vođinu nepogrešivost ima i dublje, netehničke razloge. Ove ljude povezuje čvrsta i iskrena vera u čovekovu svemoć. Moralni cinizam, stav da je sve *dozvoljeno*, počiva na čvrstom uverenju da je sve *moguće*. Tačno je da je ove ljude, inače malobrojne, teško uhvatiti u laži i da oni ne moraju nužno da veruju u rasizam ili ekonomiju, u zaveru Jevreja ili *Wall Street*-a. Ipak, i oni su prevareni, zavedeni svojom uobraženošću, svojim oholim ubeđenjem da je sve moguće i da je sve što postoji samo privremena prepreka koju će nadmoćna organizacija sigurno uništiti. Uvereni da moć organizacije može da uništi moć suštine, kao što dobro organizovana banda može da opljačka nedovoljno čuvano blago, oni stalno potcenjuju suštinsku snagu stabilnih zajednica, a precenjuju pokretačku snagu pokreta. Kako oni, osim toga, zapravo ne veruju da svetska zavera protiv njih zaista postoji, već ovu koriste prosto kao sredstvo za organizovanje, oni ne shvataju da njihova zavera konačno može da dovede do ujedinjenja celog sveta protiv njih.

No, ma kako da se završi iluzija o jačanju čovekove svemoći putem organizacije, unutar pokreta njena praktična posledica je to što Vođina orbita, u slučaju nesporazuma sa njim, nikada nije previše sigurna u svoje stavove, jer iskreno veruje da njihove nesuglasice nisu ni važne, da čak i najluđa politika ima izglede da uspe ako se dobro organizuje. Suština njihove lojalnosti nije u tome što veruju u Vođinu nepogrešivost, već u tome što su uvereni da svako ko superiornim metodama totalitarne organizacije upravlja instrumentima nasilja može da postane nepogrešiv. Što je totalitarni režim snažniji, veće su njegove šanse da dokaže kako su uspeh i neuspeh relativne kategorije i kako gubitak supstance može da se nadoknadi organizacijom. (Zapanjujuće loše vođenje industrije u sovjetskoj Rusiji dovelo je do atomizacije radničke klase; zbog užasnog ophođenja prema civilnim zatvorenicima na istočnim teritorijama pod nacističkom okupacijom, došlo je do žalosnog gubitka radne snage... ali, ako razmi-

šljamo u generacijama, zbog tog gubitka ne treba žaliti .[114]) Osim toga, pitanje šta je uspeh a šta neuspeh u totalitarnim uslovima uglavnom zavisi od organizovanja i terorisanja javnog mnjenja. U potpuno fiktivnom svetu, neuspesi se ne moraju beležiti, priznavati i pamtiti. Činjenice postoje samo u netotalitarnom svetu.

114 Himler u govoru u Poznanju, *Nazi Conspiracy*, IV, 558.

DVANAESTO POGLAVLJE: Totalitarizam na vlasti

KADA POKRET, internacionalan po organizaciji, sveobuhvatan po svom ideološkom horizontu i globalan po političkim aspiracijama, dođe na vlast u *jednoj* zemlji, on sebe očigledno stavlja u paradoksalan položaj. Socijalistički pokret bio je pošteđen ove krize, pre svega zato što su Marks i Engels začudo zanemarivali nacionalno pitanje, pa time i strateški problem koji donosi revolucija, a i zato što se sa problemima vladanja suočio tek kad je Prvi svetski rat lišio Drugu Internacionalu autoriteta nad nacionalno orijentisanim članovima, koji su primat nacionalnog sentimenta nad internacionalnom solidarnošću prihvatali kao nepromenljivu činjenicu. Drugim rečima, kada je došlo vreme da socijalistički pokreti preuzmu vlast u svojim zemljama, oni su se već bili transformisali u nacionalne partije.

Do ove promene nije došlo u totalitarnim pokretima, boljševičkom i nacističkom. U trenutku dolaska na vlast, oni su bili u opasnosti ili da, s jedne strane, preuzimanjem državne mašinerije okoštaju u neki vid apsolutne vlasti,[1] ili da im se, s druge, sloboda ograniči veličinom teritorije na kojoj su osvojili vlast. Za totalitarni pokret obe opasnosti su podjednako fatalne: razvoj ka apsolutizmu mogao bi da umanji unutarnju dinamiku pokreta, a razvoj ka nacionalizmu osujetio bi spoljnu ekspanziju, bez koje pokret ne može da preživi. Oblik vladavine koji su ova dva pokreta razvila, ili, tačnije rečeno, oblik vladavine koji se automatski razvio iz njihovog dvostrukog zahteva kako za totalnom dominacijom, tako i za globalnom vlašću, najbolje opisuje ona parola Trockog o trajnoj revoluciji , iako je on pod time podrazumevao prosto seriju revolucija, od antifeudalne buržoaske do antiburžoaske proleterske, koje bi se širile od jedne zemlje do druge.[2] Međutim, ovaj termin sugeriše trajnost , sa svim njenim polu-anarhističkim implikacijama, i strogo govoreći je pogrešan; pa opet je čak i Lenjin bio više impresioniran samim terminom nego nje-

[1] Nacisti su shvatili da osvajanje vlasti može da vodi apsolutizmu. Ali nacionalsocijalizam se nije borio protiv liberalizma samo da bi se ukopao u apsolutizam i započeo čitavu igru iznova (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, p. 20). Upozorenje koje je dato ovde, kao i na mnogim drugim mestima, upereno je protiv želje države za apsolutnom moći.

[2] Teorija Trockog, prvi put iznesena 1905, nije se, naravno, razlikovala od revolucionarne strategije svih lenjinista za koje je čak i Rusija tek prva zemlja, prvi bedem internacionalne revolucije: interese Rusije valjalo je podrediti nadnacionalnoj strategiji militantnog socijalizma. No za sada, granice Rusije i granice pobede socijalizma se podudaraju (Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, New York/London 1949, p. 243).

govim teorijskim sadržajem. Bilo kako bilo, u Sovjetskom Savezu su revolucije, u vidu generalnih čistki, postale trajna institucija Staljinovog režima posle 1934.[3] Kao i u drugim slučajevima, Staljin se i ovaj put obrušio na skoro zaboravljenu parolu Trockog baš zato što je odlučio da koristi njegovu tehniku.[4] U nacističkoj Nemačkoj jasno je uočljiva slična tendencija ka trajnoj revoluciji, mada nacisti nisu imali vremena da je u toj meri ostvare. Karakteristično je to što je i njihova trajna revolucija otpočela likvidacijom članova partije koji su se drznuli da otvoreno najave sledeći stepen revolucije[5] i to upravo zato što su Firer i njegova stara garda

[3] Godina 1934. značajna je zbog novog Statuta partije, objavljenog na Sedamnaestom partijskom kongresu, koji je predviđao povremene... čistke radi sistematičnog pročišćavanja partije (citirano iz A. Avtorkhanov, Social Differentiation and Contradictions in the Party, *Bulletin of the Institute for the Study of the USSR*, München, februara 1956). Partijske čistke tokom prvih godina ruske revolucije potpuno se razlikuju od njihovog kasnijeg totalitarnog izopačenja u sredstvo održavanja trajne nestabilnosti. Prve čistke sprovodile su lokalne kontrolne komisije na otvorenom forumu, na koji su i članovi partije i vanpartijske ličnosti imale slobodan pristup. One su bile zamišljene kao organ demokratske kontrole protiv birokratske korupcije u partiji, i trebalo je da služe kao zamena za prave izbore (Deutscher, *op. cit.*, pp. 233-234). Izvrstan kratak pregled evolucije čistki može se naći u Avtorhanovljevom nedavno objavljenom članku, u kom on poriče i legendu da je ubistvo Kirova bilo povod za promenu politike. Generalna čistka otpočela je i pre Kirovljeve smrti, koja je bila samo zgodan izgovor da se čistka malo ubrza. Imajući u vidu mnoge neobjašnjive i misteriozne okolnosti vezane za Kirovljevo ubistvo, čovek je sklon da pomisli da je zgodan izgovor brižljivo isplanirao i sproveo Staljin lično (v. Hruščovljev Govor o Staljinu, New York *Times*, 5. jun 1956).

[4] Deutscher, *op. cit.*, p. 282, opisuje prvi Staljinov napad na trajnu revoluciju Trockog i tvrdi da je Staljin do svoje kontraformule socijalizma u jednoj zemlji došao skoro slučajno, u toku političkog manevrisanja. Godine 1924. Staljinova osnovna namera bila je da diskredituje Trockog... Tragajući po prošlosti Trockog, trijumvirat je naišao na teoriju trajne revolucije koju je ovaj formulisao 1905... Tokom te polemike Staljin je skovao svoju formulu socijalizam u jednoj zemlji.

[5] Likvidiranju Remove frakcije juna 1934. prethodio je kratak period stabilizacije. Početkom godine Rudolf Dils, šef političke policije (Gestapoa) u Berlinu, saopštio je da više nema potrebe za ilegalnim (revolucionarnim) hapšenjima od strane SA-a, kao i da se ispituju stariji slučajevi ove vrste (*Nazi Conspiracy*, U. S. Government, Washington 1946, V, 205). Aprila 1934. ministar unutrašnjih poslova Vilhelm Frik, stari član partije, izdao je uredbu kojom se ograničava izricanje mere preventivnog lišavanja slobode (*ibid.*, III, 555), pozivajući se na potrebu da se unutrašnja situacija stabilizuje (v. *Das Archiv*, april 1934, p. 31). Ova uredba, međutim, nikada nije objavljena (*Nazi Conspiracy*, VII, 1099; II, 259). Pruski Gestapo pripremio je 1933. za Hitlera poseban izveštaj o izgredima pripadnika SA-a i sugerisao krivično gonjenje vođa SA-a navedenih u izveštaju.

Hitler je ovu situaciju razrešio tako što je ubio te vođe bez zakonske procedure *i* razrešio dužnosti sve one policajce koji su se suprotstavili SA-u (v. izjavu pod zakletvom Rudolfa Dilsa, *ibid.*, V, 224). Na taj način on je sebe zaštitio od svih legalizacija i stabilizacija. Među brojnim pravnicima koji su s entuzijazmom služili nacionalsocijalističkoj ideji, mali broj je shvatio veličinu igre. U ovu grupu spada pre svega Teodor Maunc, čiji esej *Gestalt und Recht der Polizei*, Hamburg 1943, s odobravanjem citiraju čak i autori kao Paul Verner, koji je pripadao višem rukovodstvu SS-a.

znali da je prava borba tek počela .[6] Ovde umesto boljševičkog pojma trajne revolucije imamo ideju rasne selekcije koja nikada ne sme da stane , koja, dakle, iziskuje stalno radikalizovanje merila prema kojima tu selekciju, odnosno istrebljenje nepodobnih, treba sprovoditi.[7] I Hitler i Staljin su obećavali stabilnost kako bi prikrili svoju nameru da stvore državu trajne nestabilnosti.

Ukoliko se formula trajne revolucije liši prvobitnog smisla, nema boljeg rešenja za zamke koje skriva paralelno postojanje i pokreta i realne vlasti, zahtev za totalnom vlašću i istovremeno ograničena moć na ograničenoj teritoriji, prividno članstvo u međunarodnoj zajednici u kojoj svako poštuje suverenitet drugog i zahtev za vladavinom nad celim svetom. Naime, totalitarni vođa suočen je sa dvostrukim zadatkom koji se isprva može učiniti protivurečnim do apsurdnosti: on mora da uspostavi fiktivan svet pokreta kao opipljivu, intaktnu stvarnost svakodnevice, ali s druge strane mora i da spreči da se taj svet stabilizuje, jer bi stabilnost njegovih zakona i institucija svakako uništila sam pokret, a sa njim i nadu u konačno osvajanje sveta. Totalitarni vladar mora po svaku cenu da spreči da normalizacija dospe do tačke na kojoj može da se razvije nov način života koji bi posle izvesnog vremena možda izgubio svoje polutanske odlike i našao neko mesto u šarenilu svih nacija sveta. Onog trenutka kad revolucionarne institucije postanu deo svakodnevice, onog trenutka kad Hitlerova tvrdnja da nacizam nije roba za izvoz ili Staljinova teorija o socijalizmu u jednoj zemlji postanu više od pokušaja da se zavara netotalitarni svet, tog trenutka totalitarizam gubi svoj totalni karakter i postaje predmet međunarodnog prava, prema kom svaka država ima određenu teritoriju, stanovništvo i istorijsku tradiciju koja je spaja sa drugim državama a ova raznolikost *ipso facto* pobija svaku tvrdnju da je ma koji specifičan oblik vladavine apsolutno validan.

Sa praktičnog stanovišta, posedovanje svih instrumenata moći i nasilja u jednoj zemlji za totalitarni pokret predstavlja mač sa dve oštrice: zanemarivanje činjenica i strogo poštovanje pravila fiktivnog sveta postaje sve teže, mada je i dalje od suštinske važnosti. Imati vlast znači direktno se

[6] Robert Ley, *Der Weg zur Ordensburg* (s.a., oko 1936); posebno izdanje... za rukovodstvo Partije... nije za slobodnu prodaju .

[7] Heinrich Himmler, Die Schutzstaffel , u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7. Ova stalna radikalizacija principa rasne selekcije prisutna je u svim fazama nacističke politike. Tako je pre svega trebalo uništiti čiste Jevreje, potom polu-Jevreje, pa četvrt-Jevreje; ili najpre duševne bolesnike, pa onda neizlečive bolesnike, i konačno sve porodice u kojima ima neizlečivih bolesnika . Ta selekcija koja nikada ne sme da stane nije prezala ni od samih SS-ovaca. Firerova uredba od 19. maja 1943. predviđala je da se iz države, partije, Vermahta i privrede eliminišu svi ljudi koji imaju porodične ili bračne veze sa strancima, ili čak i samo prijatelje među sa strancima; ovo je pogađalo 1200 vođa SS-a (v. Hoover Library Archives, Himmler File, Folder 330).

sukobiti sa realnošću, a totalitarizam na vlasti mora stalno da se trudi da u tom sukobu i pobedi. Propaganda i organizacija više nisu dovoljne da bi vlast mogla nesmetano da tvrdi da je nemoguće zapravo moguće, da je neverovatno u stvari istinito, da neka sumanuta logika upravlja svetom; glavna psihološka potpora totalitarne fikcije aktivni prezir prema postojećem svetu, koji su mase odbijale da prihvate kao jedini mogući svet nestala je; svaki delić činjenične informacije koji procuri kroz gvozdenu zavesu, spuštenu zbog večite pretnje od poplave stvarnosti sa druge, netotalitarne strane, za totalitarnu dominaciju predstavlja veću opasnost nego što je neprijateljska propaganda to bila za totalitarni pokret.

Borba za totalnu dominaciju nad stanovništvom celog sveta, eliminisanje svake netotalitarne stvarnosti, svojstveno je svim totalitarnim režimima; ako ne teže vladavini nad celim svetom kao konačnom cilju, sasvim je verovatno da će izgubiti i ono moći što su već prigrabili. Čak i pojedincem se može apsolutno i pouzdano vladati samo u uslovima globalnog totalitarizma. Stoga uspon na vlast znači pre svega formiranje zvanične i međunarodno priznate matice pokreta (ili ogranaka, u slučaju satelitskih država) i stvaranje neke vrste laboratorije u kojoj se može eksperimentisati sa stvarnošću, ili, tačnije rečeno, protiv stvarnosti eksperimentisati sa organizovanjem naroda za konačne ciljeve koji se ne obaziru ni na individualnost ni na nacionalnost, u okolnostima koje, istina, nisu savršene, ali su dovoljne za značajne privremene rezultate. Totalitarizam na vlasti koristi državni aparat za svoj dugoročni cilj, osvajanje sveta, i za upravljanje ograncima pokreta; on osniva tajnu policiju kao izvršitelja i čuvara internog eksperimenta stalnog pretvaranja stvarnosti u fikciju; i konačno, on podiže koncentracione logore kao posebne laboratorije u kojima izvodi eksperiment totalne dominacije.

I: *Totalitarna država*

ISTORIJA NAS uči da dolazak revolucionarnih partija na vlast duboko utiče na njihovu prirodu. Iskustvo i zdrav razum sasvim opravdano očekuju da će totalitarni pokreti, kada dođu na vlast, lagano gubiti svoj revolucionarni elan i utopijski karakter, da će svakodnevna praksa vladanja i posedovanje stvarne moći ublažiti zahteve pokreta iz vremena pre dolaska na vlast i postepeno uništiti fiktivni svet njihovih organizacija. Uostalom, čini se prirodno da se, bilo u privatnom, bilo u javnom životu, radikalni zahtevi i ciljevi prilagođavaju objektivnim uslovima; a na stvarnost u celini mase atomizovanih pojedinaca, ionako sklone fikciji, mogu da utiču tek neznatno.

Mnoge greške netotalitarnog sveta u diplomatskim odnosima sa totalitarnim vladama (najupadljivije su vera u Minhenski pakt sa Hitlerom i

sporazum na Jalti sa Staljinom) mogu se objasniti verom u iskustvo i zdrav razum, za koje se, međutim, iznenada ispostavilo da nemaju uticaj na stvarnost. Uprkos značajnim ustupcima i povećanom međunarodnom ugledu, totalitarne zemlje se nisu reintegrisale u međunarodnu zajednicu niti su prestale da se vajkaju kako se ceo svet okrenuo protiv njih. Umesto da spreče, diplomatske pobede su očigledno ubrzale povratak totalitarnih režima upotrebi nasilja, i samo su povećale mržnju prema silama koje su pokazale spremnost na kompromis.

Razočarenju državnika i diplomata prethodilo je razbijanje iluzija svih dobronamernih posmatrača i simpatizera novih revolucionarnih vlasti. Oni su očekivali uspostavljanje novih institucija i stvaranje novog korpusa prava koji bi, bez obzira na svoju revolucionarnost, stabilizovali postojeće stanje i tako zauzdali žestinu totalitarnih pokreta bar u zemljama u kojima su oni došli na vlast. Umesto toga se i u sovjetskoj Rusiji i u nacističkoj Nemačkoj teror uvećao u obrnutoj srazmeri sa postojanjem opozicionih stranaka, pa se čini da politička opozicija nije bila izgovor za teror (kako su liberalni kritičari režima obično tvrdili), već poslednji podsticaj njegovom raspirivanju.[8]

Još više uznemirava način na koji se totalitarni režimi ophode prema ustavnom pitanju. U prvim godinama po dolasku na vlast, nacisti su napravili lavinu zakona i uredbi, ali se uopšte nisu potrudili da zvanično ukinu Ustav Vajmarske republike; čak su i javne službe ostavili manje ili više netaknute činjenica koja je mnoge domaće i strane posmatrače navela da se ponadaju ograničavanju uticaja partije i brzoj normalizaciji novog režima. No, kada je sa usvajanjem Nirnberških zakona 1935. godine ovaj trend okončan, ispostavilo se da ni sami nacisti nimalo nisu zainteresovani za

[8] Poznato je da je u Rusiji represija nad socijalistima i anarhistima ozbiljno porasla kada su se prilike u zemlji smirile (Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London 1940, p. 244). Deutscher, *op. cit.*, smatra da je razlog za nestanak liberalnog duha revolucije u trenutku pobede bila promena raspoloženja među seljacima: oni su se protiv boljševizma okrenuli tim odlučnije što su sigurniji bili da je slomljena moć zemljoposednika i belogardejaca . Ovo objašnjenje nije mnogo ubedljivo s obzirom na srazmere koje je teror pridobio posle 1930. Ono, osim toga, ne uzima u obzir činjenicu da teror svoj vrhunac nije dostigao dvadesetih, već tridesetih godina, kada opozicija seljačkih slojeva više nije bila bitan faktor. Hruščov takođe primećuje (*op. cit.*) da ekstremno represivne mere uopšte nisu korišćene u borbi protiv trockista i buharinovaca, već da je represija protiv njih počela mnogo posle njihovog poraza.

Teror nacističkog režima dostigao je vrhunac tokom rata, kada je nemačka nacija zapravo bila ujedinjena . Pripreme za njegovo sprovođenje sežu do 1936. godine, kada je sav organizovan unutrašnji otpor nestao, a Himler predložio da se koncentracioni logori prošire. Za ovaj duh opresije bez obzira na postojanje otpora karakterističan je Himlerov govor vođama SS-a u Harkovu 1943: Mi imamo samo jedan zadatak... da nemilosrdno nastavimo rasnu borbu... Nikada nećemo dozvoliti da utihne to jedinstveno oružje, strah i stravična reputacija koji su nam bili prethodnica u bitkama za Harkov, već ćemo mu stalno davati novo značenje (*Nazi Conspiracy*, IV, 572ff).

sopstvene zakone: pre se moglo primetiti stalno napredovanje zacrtanim putem ka nečem novom , tako da konačno svrhu i delokrug tajne državne policije i svih drugih državnih ili partijskih institucija koje su nacisti stvorili nikako nisu mogli da pokriju pravni propisi koji su za njih bili izdati .[9] Na praksu se ovo bezakonje odrazilo tako što se mnoštvo donesenih propisa više uopšte nije ni objavljivalo [10] teoretski, ono je odgovaralo Hitlerovom geslu da totalna država ne sme da pravi razliku između zakona i etike ,[11] jer ako se pođe od toga da je važeći zakon identičan sa zajedničkom etikom i da on proističe iz savesti svih ljudi, onda zaista više i nema potrebe za javnim uredbama. Sovjetski Savez, u kom su javne službe bile uništene tokom revolucije i u kom se režim u periodu revolucionarnih promena jedva obazirao na zakon, potrudio se čak da 1936. objavi sasvim nov i vrlo detaljan Ustav (fasada od liberalnih fraza i načela preko giljotine u prednjem planu),[12] događaj koji je u Rusiji i u inostranstvu proslavljen kao kruna revolucionarnog perioda. Ispostavilo se, međutim, da je objavljivanje ustava označilo početak gigantske generalne čistke koja je za oko dve godine likvidirala postojeću administraciju i zatrla sve tragove normalnog života i privrednog oporavka začetog u prve četiri godine posle likvidacije kulaka i ubrzane kolektivizacije na selu.[13] Od tog trenutka, ustav iz 1936. igrao je istu ulogu koju je vajmars-

[9] v. Theodor Maunz, *op. cit.*, pp. 5 i 49. Koliko su malo nacisti cenili zakone i odredbe koje su sami donosili i koje je redovno objavljivao W. Hoche pod naslovom *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler* (Berlin 1933. i dalje), može se zaključiti na osnovu uzgredne primedbe jednog od njihovih poznavalaca državnog prava. On je smatrao da je, uprkos odsustvu sveobuhvatnog novog pravnog poretka, došlo do sveobuhvatne reforme (v. Ernst Huber, Die deutsche Polizei , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 101, 1940/1, p. 273ff).

[10] Maunz, *op. cit.*, p. 49. Koliko je meni poznato, Maunc je jedini nacistički autor koji spominje ovu okolnost i dovoljno je naglašava. Tek kada se prođe kroz svih pet tomova *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben* (Naređenja, odredbe i proglasi), koje je tokom rata po naredbi Martina Bormana prikupila i izdala partijska kancelarija, može se steći predstava o tajnom zakonodavstvu koje je u stvari bilo na snazi u Nemačkoj. Sudeći po predgovoru, ova zbirka je trebalo da služi samo u partijske svrhe i da se smatra poverljivom . Četiri toma ove očigledno vrlo retke zbirke, u poređenju sa kojom je Hoheova kolekcija zakona Hitlerovog kabineta puka fasada, nalaze se u Hoover Library.

[11] Ovo je bilo Firerovo upozorenje sudijama 1933. (citira Hans Frank, *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht*, Zweiter Teil, 1936, p. 8).

[12] Deutscher, *op. cit.*, p. 381. I ranije je bilo pokušaja da se donese ustav, godine 1918. i 1924. Ustavna reforma iz 1944, prema kojoj je neke sovjetske republike trebalo da imaju svoje predstavnike u inostranstvu i sopstvenu vojsku, bila je taktički manevar čiji je cilj bio da Sovjetskom Savezu obezbedi još nekoliko mesta u Ujedinjenim Nacijama.

[13] v. Deutscher, *op. cit.*, p. 375. Ako se pažljivije pročita Staljinov govor o ustavu (njegov izveštaj na Vanrednom Osmom kongresu sovjeta, novembra 1936), postaje jasno da ustav i nije trebalo da bude konačan. Staljin eksplicitno tvrdi: Ovo je okvir našeg ustava u datom istorijskom trenutku. Stoga nacrt novog ustava predstavlja bilans pređenog puta, bilans dosadašnjih dostignuća . Drugim rečima, ustav je bio zastareo već u trenutku objavlji-

ki ustav igrao u nacističkom režimu: niko se nije obazirao na njega, ali ga niko nije ni ukinuo. Jedina razlika je u tome što je Staljin sebi mogao da dozvoli još jedan apsurd: da sve one koji su sastavili taj nikad zvanično ukinuti ustav postrelja kao izdajnike (sa izuzetkom Višinskog).

Ono što posmatraču totalitarnih država pada u oči svakako nije monolitnost njihove strukture. Naprotiv, svi ozbiljniji proučavaoci ovog fenomena slažu se barem po pitanju paralelnog postojanja (ili sukoba) dveju vlasti, naime partije i države. Mnogi su, osim toga, ukazali na čudnu bezobličnost totalitarne vlasti.[14] Tomaš Masarik je među prvima uvideo da tako-zvani boljševički sistem nikada i nije bio nešto drugo do potpuno odsustvo sistema ;[15] a sasvim je tačno i to da bi čak i stručnjak poludeo kada bi pokušao da razmrsi odnose između partije i države u Trećem rajhu.[16] Takođe je više puta primećeno da je odnos između ove dve instance, između države i partije, u stvari odnos između prividne i stvarne vlasti, tako da se državni aparat uglavnom prikazuje kao bezvredna fasada koja skriva i čuva pravu vlast, vlast partije.[17]

Svi nivoi administrativne mašinerije Trećeg rajha doživeli su čudno udvostručenje. Nacisti su se neverovatno savesno potrudili da svaku državnu funkciju kopiraju u nekom organu partije;[18] podelu Nemačke na republike

---

vanja, i imao je, u najboljem slučaju, istorijski značaj. Da ovo nije proizvoljno tumačenje, dokazuje i Molotov, koji se nadovezuje na Staljina i podvlači provizorni karakter čitave stvari: Mi smo ostvarili tek prvu, nižu fazu komunizma. Čak i ova prva faza komunizma, socijalizam, ni izdaleka nije završena; postavljen je samo njegov kostur (v. *Die Verfassung des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern*, Editions Prométhée, Strasbourg 1937, pp. 42 i 84).

14 Za razliku od Italije, ustavnu praksu Nemačke stoga karakteriše potpuna bezobličnost (Franz Neumann, *Behemoth*, 1942, dodatak, p. 521).

15 citirano prema: Boris Souvarine, *Stalin: A critical Survey of Bolshevism*, New York 1939, p. 695.

16 Stephen H. Roberts, *The House that Hitler Built*, London 1939, p. 72.

17 U pristupnoj besedi suđenjima u Nirnbergu, sudija Robert H. Džekson uverljivo je zasnovao svoj opis političke strukture nacističke Nemačke na paralelnom postojanju dveju vlasti stvarne i prividne. Institucije Vajmarske republike zadržale su se još neko vreme, i to je bila ta spoljna i vidljiva vlast. Ali ona stvarna vlast bila je izvan i iznad zakona, naime u rukovodstvu nacionalsocijalističke partije (*Nazi Conspiracy*, I, 125); v. i razliku koju Roberts, *op. cit.*, povlači između partije i države u senci: Hitler očigledno naginje udvostručavanju funkcija .

Ljudi koji proučavaju nacističku Nemačku uglavnom se slažu u tome da je država imala samo prividnu vlast. Jedini izuzetak je Ernst Fraenkel, *The Dual State*, New York/London 1941, koji tvrdi da normativna i prerogativna država , koje postoje paralelno, žive u stalnom trvenju kao kompetitivni, a ne komplementarni delovi nemačkog Rajha . Prema Frenkelu, normativnu državu su nacisti zadržali radi očuvanja kapitalističkog poretka i privatnog vlasništva, i ona je imala puna ovlašćenja u pitanjima privrede, dok je prerogativna država partije suvereno odlučivala u svim političkim pitanjima.

18 Za one pozicije državne vlasti na koje nisu mogli da postave svoje ljude, nacionalsocijalisti su izmislili odgovarajuće službe u senci u sopstvenoj partiji, i tako pored postojeće stvorili drugu državu... (Konrad Heiden, *Der Fuehrer: Hitler s Rise to Power*, Boston 1944, p. 616).

i pokrajine za vreme Vajmarske republike nacisti su udvostručili podelom na srezove (*Gau*), čije se granice, međutim, nisu podudarale sa granicama republika i pokrajina, tako da je svako mesto čak i geografski pripadalo različitim administrativnim jedinicama.[19] Od ovog udvostručavanja funkcija nije se odustalo ni kada su posle 1933. istaknuti nacisti zauzeli položaje ministara, kada je Frik, na primer, postao ministar unutrašnjih poslova ili Girtner ministar pravosuđa. Ovi stari i provereni članovi partije gubili bi moć čim bi započeli zvanične, nepartijske karijere, i postajali bi neuticajni kao i svi drugi državni službenici. I jedan i drugi bili su zapravo u nadležnosti Hajnriha Himlera, perspektivnog šefa policije, koji je zapravo trebalo da bude podređen ministru unutrašnjih poslova.[20] Inostranoj javnosti je mnogo bolje poznata sudbina starog nemačkog Ministarstva spoljnih poslova u *Wilhelmstraße*. Nacisti skoro da uošte nisu promenili njegovo osoblje, i, naravno, nikada ga nisu ukinuli; no, u isto vreme zadržali su Partijski biro spoljnih poslova, osnovan još pre dolaska partije na vlast, na čijem je čelu bio Rozenberg.[21] Kako je ovaj biro bio specijalizovan za održavanje odnosa sa fašističkim organizacijama u Istočnoj Evropi i na Balkanu, nacisti su postavili još jedan organ da konkuriše službi u *Wilhelmstraße*, takozvani Ribentropov Biro, koji se bavio odnosima sa zapadnim zemljama, i koji je preživeo odlazak svog šefa na mesto ambasadora u Englesku, dakle njegovo uključivanje u zvanični aparat u *Wilhelmstraße*. Konačno, uz ove partijske institucije, Ministarstvo spoljnih poslova dobilo je još jednu kopiju u vidu Biroa SS-a, koji je bio zadužen za pregovore

[19] O. C. Giles, *The Gestapo*, Oxford Pamphlets on World Affairs, br. 36, 1940, opisuje stalno preklapanje partije i državnih službi.

[20] Karakteristična je beleška ministra unutrašnjih poslova Frika, koji se žalio što Himler, vođa SS-a, ima veću vlast (v. *Nazi Conspiracy*, III, 547). Isto tako zanimljive su i Rozenbergove beleške o jednoj raspravi sa Hitlerom 1942: pre rata Rozenberg nije imao zvaničnu državnu funkciju, ali je pripadao užem krugu oko Hitlera. Otkako je postao ministar Rajha za okupirane istočne teritorije, stalno se sukobljavao sa neposrednim akcijama drugih opunomoćenika, uglavnom pripadnika SS-a, koji su njega prosto prenebregavali zato što sada pripada prividnom državnom aparatu (v. *ibid.*, IV, 65ff). Isto to dogodilo se i Hansu Franku, generalnom guverneru Poljske. Samo u dva slučaja prihvatanje ministarske fotelje nije povuklo i gubitak moći i prestiža: u slučaju ministra propagande Gebelsa i u slučaju ministra unutrašnjih poslova Himlera. Što se Himlera tiče, imamo belešku, verovatno iz 1935, koja ilustruje posvećenost s kojom su nacisti regulisali odnose između partije i države. Ova beleška, nastala očigledno negde u Hitlerovom bliskijem okruženju, a pronađena u prepisci Firerove ađutanture i Gestapoa, sadrži upozorenje da Himler, ukoliko postane državni sekretar Ministarstva unutrašnjih poslova, više neće moći da bude politički vođa , te da će se verovatno otuđiti od partije . I ovde vidimo tehnički princip koji reguliše odnose između partije i države: *Reichsleiter* [visoki partijski funkcioner] ne sme da bude podređen *Reichsministr*u [visoki državni funkcioner] . (Nedatirana i nepotpisana beleška pod naslovom Die geheime Staatspolizei može se naći u arhivima Hoover Library, File P. Weidemann.)

[21] v. Kratak izveštaj o aktivnostima Rozenbergovog partijskog Biroa za spoljne poslove od 1933 do 1943 , *ibid.*, III, 27ff.

sa svim germanskim grupama u Danskoj, Norveškoj, Belgiji i Nizozemskoj .[22] Ovi primeri dokazuju da je za naciste udvostručavanje službi bilo pitanje principa, a ne samo zgodno sredstvo da se članovima partije obezbedi posao.

Do iste podele između stvarne i prikrivene vlasti došlo je i u sovjetskoj Rusiji, mada na sasvim drugačijem osnovu.[23] Prividna vlast prvobitno je bio Sveruski kongres sovjeta, koji je tokom građanskog rata izgubio uticaj i moć u korist partije. Ovaj proces udvostručavanja započeo je kada je Crvena armija dobila veliku autonomiju i kada je tajna policija ponovo proglašena organom partije, a ne organom Kongresa sovjeta;[24] okončan je 1923, tokom prvih Staljinovih godina na mestu generalnog sekretara.[25] Od tada su sovjeti postali vlast u senci; preko partijskih ćelija u njoj su operisali predstavnici stvarne vlasti, koje je postavljao Centralni komitet u Moskvi i kom su oni odgovarali. Ključan momenat u kasnijem razvoju nije bilo osvajanje sovjeta od strane partije, nego činjenica da mada to ionako ne bi bilo komplikovano, boljševici nisu ukinuli sovjete, već su ih koristili kao dekorativni spoljni simbol svoje vlasti .[26]

Ovo paralelno postojanje prividne i stvarne vlasti bilo je, dakle, delimično rezultat revolucije i prethodilo je Staljinovoj totalitarnoj diktaturi. Ali, dok su nacisti prosto zadržali zatečenu administraciju i lišili je sve moći, Staljin je morao da obnovi svoju vlast u senci, koja je početkom tridesetih izgubila sve funkcije i bila skoro zaboravljena: doneo je sovjetski ustav kao simbol postojanja, ali i nemoći sovjetâ. (Nijedan od paragrafa ovog ustava nije imao ni najmanji praktičan značaj za život i pravnu praksu u Rusiji.) Prividnoj vlasti, kojoj je u potpunosti nedostajao glamur tradicije, tako neophodan za dobru fasadu, očigledno je bio potreban oreol pisanog zakona. Najbolju podlogu za nepoštovanje zakona i zakonitosti (mada zakoni uprkos stalnim izmenama... i dalje [ostaju] izraz želje za

[22] Prema Firerovoj uredbi od 12. avgusta 1942; v. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, *op. cit.*, br. A 54/42.

[23] Iza prividne vlasti nalazila se stvarna , koju Victor Kravčenko (*I Chose Freedom: The Personal Life of a Soviet Official*, New York 1946, p. 111) prepoznaje u sistemu tajne policije .

[24] v. Arthur Rosenberg, *A History of Bolshevism*, London 1934, glava VI: Zapravo u Rusiji postoje dve političke celine koje rastu paralelno: vlada u senci, odnosno sovjeti, i *de facto* vlada boljševičke partije .

[25] Deutscher, *op. cit.*, p. 255-256, sumira Staljinov izveštaj na Dvanaestom kongresu o radu kadrovske službe tokom njegovih prvih godina na mestu genseka: Godinu dana ranije svega 27% pokrajinskih vođa sindikata bili su članovi partije. Trenutno ih je 57% komunista. Postotak komunista u upravama zadruga popeo se sa 5 na 50, a u rukovodstvu oružanih snaga sa 16 na 24%. Isto to dogodilo se i u svim drugim institucijama koje je Staljin opisao kao prenosni mehanizam koji partiju povezuje sa narodom .

[26] Arthur Rosenberg, *op. cit., loc. cit.*

redom),[27] totalitarni režim našao je u pisanom sovjetskom ustavu, odnosno u neodbačenom vajmarskom ustavu, a to je netotalitarni svet i njegove norme, čija su se slabost i nemoć pokazivale svakodnevno, stalno dovodilo u nedoumicu.[28]

Udvostručenje službi i preklapanje nadležnosti, paralelno postojanje stvarne i prividne vlasti, dovoljni su da stvore zabunu, ali ne i da objasne bezobličnost čitave strukture. Ne treba zaboraviti da strukturu može da ima zgrada, dok pokret ako se ta reč može shvatiti onako ozbiljno i onako doslovno kako su to nacisti činili može da ima pravac; bilo kakav oblik zakonske ili državne strukture može samo da bude smetnja pokretu koji se sve većom brzinom kreće u određenom pravcu. Čak i pre dolaska na vlast, totalitarni pokreti predstavljali su one mase koje više nisu bile spremne da žive ni u kakvoj strukturi, bez obzira na njenu prirodu, mase koje su počele da se talasaju kako bi konačno preplavile zakonske i geografske granice određene državnim teritorijama. Stoga, mereno našim predstavama o vlasti i državi, ovi pokreti, dok god su još fizički ograničeni na određenu teritoriju, moraju da pokušaju da unište svaku strukturu, a za tu svrhu puko udvostručavanje svih službi, podela na partijske i državne institucije, nije dovoljno. Kako udvostručavanje pretpostavlja neki odnos između fasade države i unutarnjeg jezgra partije, ono bi takođe moglo da proizvede neku vrstu strukture, a odnos između partije i države automatski bi bio pravno regulisan, čime bi nadležnosti i jedne i druge bile ograničene i stabilizovane.[29]

Udvostručavanje službi, samo na izgled rezultat problematičnog odnosa između partije i države u svakoj jednopartijskoj diktaturi, u stvari je najvidljiviji simptom jednog mnogo kompleksnijeg fenomena, koji je bolje definisati kao multiplikaciju, umnogostručavanje, a ne udvostručavanje

[27] Maunz, *op. cit.*, p. 12.

[28] Pravnik i *SS-Obersturmbannführer*, profesor R. Hen, izrazio je to rečima: Bilo je tu još nešto na šta su stranci, ali i sami Nemci, tek morali da se naviknu: naime, na to da je zadatak tajne državne policije... preuzela grupa ljudi koji su došli iz pokreta, i koji su i dalje u njemu ukorenjeni. To što sâm pojam državne policije ovome ne odgovara u potpunosti pomenućemo tek uzgred (*Grundfragen der deutschen Polizei*, Izveštaj sa osnivačke sednice Komiteta za Zakon o policiji Akademije za nemačko pravo, 11. oktobar 1936, Hamburg 1937, sa prilozima Franka, Himlera i Hena).

[29] Na primer, takav pokušaj da odeli odgovornosti i da se suprotstavi anarhiji nadležnosti načinio je Hans Frank u *Recht und Verwaltung*, 1939, i još jednom u predavanju pod naslovom *Technik des Staates*, iz 1941. Tu je on izrazio mišljenje da zakonske garancije nisu prerogativ liberalnih državnih sistema i da državni aparat treba da se, kao i ranije, povinuje zakonima Rajha, koje sada nadahnjuje i vodi program Nacionalsocijalističke partije. Baš zato što je po svaku cenu hteo da izbegne takav novi pravni poredak, Hitler nikada nije priznao program Nacionalsocijalističke partije. O članovima partije koji su predlagali tako nešto, Hitler je uglavnom govorio s prezirom, opisujući ih kao zauvek vezane za prošlost , kao ljude nesposobne da prevaziđu svoja ograničenja (Felix Kersten, *Totenkopf und Treue*, Hamburg).

službi. Nacisti se nisu zadovoljili time da, pored postojećih starih pokrajina, zemlju podele i na srezove, već su uveli i mnoge druge geografske potpodele prema raznim partijskim organizacijama. Teritorijalna nadležnost jedinica SA-a nije se podudarala ni sa srezovima, ni sa pokrajinama; ona se, osim toga, razlikovala i od teritorijalne nadležnosti jedinica SS-a, a nijedna od njih nije odgovarala zonama Hitlerove mladeži.[30] Uza svu ovu geografsku zbrku, veza između stvarne i prividne vlasti, koju smo objasnili na početku, ponavljala se na svim nivoima, mada svuda na drugačiji način. Stanovnik Hitlerovog Trećeg rajha ne samo što je živeo pod paralelnim i često sukobljenim instancama dveju suparničkih sila (državnih službi i partije, SA-a i SS-a), nego nikada nije mogao da bude siguran, i nikada mu nije eksplicitno rečeno čiji autoritet treba da pretpostavi ostalima. Morao je da razvije neku vrstu šestog čula kako bi u datom trenutku znao koga da poštuje, a koga ne.

S druge strane, nisu mnogo bolje prolazili ni oni koji su morali da izvršavaju naredbe partijskog rukovodstva, izdate u interesu pokreta; za razliku od mera vlade, ovakve naredbe poveravale su se, naravno, isključivo elitnim formacijama partije. One su uglavnom bile namerno nejasne, a izdavale su se s nadom da će njihovi izvršioci shvatiti nameru naredbodavca, te da će u skladu sa njom i postupiti ,[31] budući da elitne formacije nikako nisu bile obavezne samo da poštuju Firerove naredbe (to je ionako

[30] 32 sreza... ne podudaraju se sa administrativnim ili vojnim oblastima, niti sa 21 administrativnom jedinicom SA-a, ni sa 10 pokrajina SS-a ili sa 23 zone Hitlerove mladeži... Takva nepodudaranja su tim upadljivija što su potpuno neopravdana (Roberts, *op. cit.*, str 98).

[31] Nirnberški dokumenti, PS 3063 u Centre de Documentation Juive u Parizu. Ovo je izveštaj Vrhovnog suda Partije o događajima i procesima partijskog suda u vezi sa antisemitskim demonstracijama 9. novembra 1938 . Na osnovu policijske istrage i istrage državnog tužioca, Vrhovni sud Partije došao je do zaključka da su usmena uputstva *Reichspropagandaleiter*-a (šefa propagande Rajha) svi partijski funkcioneri očigledno shvatili tako da za spoljni svet partija ne želi da izgleda kao inicijator demonstracija, ali da zapravo ona treba da ih organizuje i sprovede.... Preispitivanje komandnog kadra pokazalo je... da nacionalsocijalista koji je aktivan još iz vremena borbe za vlast [*Kampfzeit*] podrazumeva da se akcije u kojima partija ne želi da se pojavi kao organizator nikada ne naređuju sasvim jasno i do poslednjeg detalja. On je, dakle, navikao da naredba može da krije i više od svog verbalnog sadržaja, kao što je naredbodavcima prešlo u rutinu... da u interesu partije ne kažu sve, već samo da nagoveste šta žele da postignu naredbom.... Tako je, na primer,... naredbu: ne samo Jevrejin Grinšpan, već svi Jevreji snose odgovornost za smrt partijskog druga fom Rata, ... poneti pištolje,... svaki pripadnik SA-a mora da zna šta mu je činiti tu naredbu je jedan deo nižih funkcionera shvatio tako da jevrejska krv sada treba da se prolije za krv partijskog druga fom Rata.... Posebno je značajan kraj izveštaja, u kom se Vrhovni sud Partije sasvim otvoreno protivi ovakvim metodama: Druga je stvar da li sistem izdavanja naredbi koje su namerno nejasne, koje su izdate sa očekivanjem da će primalac shvatiti njihov sadržaj i u skladu sa tim se i ponašati, u interesu partijske discipline možda ipak treba ostaviti prošlosti . Opet je bilo ljudi koji su, kako Hitler kaže, neposobni da prevaziđu sopstvena ograničenja i koji su insistirali na zakonskim merama, zato što nisu shvatili da je vrhovni zakon ne naredba, već *volja* Firerova. Tu je posebno vidljiva razlika između mentaliteta elitnih formacija i partijskih instanci.

važilo za sve organizacije), nego i da izvršavaju *volju* rukovodstva .[32] A to, kao što se može zaključiti iz dugih procesa na partijskim sudovima povodom raznih izgreda , nikako nije jedno te isto. Elitne formacije su, zahvaljujući posebnoj indoktrinaciji, bile obučene da shvate da određeni nagoveštaji znače više od njihovog verbalnog sadržaja .[33]

Sa tehničkog stanovišta, unutar aparata totalitarne vlasti pokret svoju mobilnost crpe iz toga što vođstvo stalno pomera pravi centar moći, često i na druge organizacije, ali pri tom ne ukida niti čak javno razobličava grupe koje su lišene moći. U početnom stadijumu nacističkog režima, neposredno posle požara u Rajhstagu, SA je predstavljao stvarnu vlast, a partija prividnu; potom je vlast prešla sa SA-a na SS, i konačno sa SS-a na Tajnu službu,[34] s tim što nijedan organ vlasti nije bio lišen prava da tvrdi kako baš on otelovljuje volju Vođe.[35] No, ne samo da je volja Vođe bila tako nestalna da su u poređenju sa njom hirovi orijentalnih despota blistav primer doslednosti, nego je konzistentna, ali i večito promenljiva podela na stvarnu tajnu i na prividnu javnu vlast od pravog sedišta moći učinila misteriju, i to do te mere da čak ni članovi vladajuće klike nikada nisu mogli biti sasvim sigurni u svoj položaj unutar tajne hijerarhije. Alfred Rozenberg je, na primer, uprkos dugoj karijeri u partiji, i uprkos impresivnoj akumulaciji prividne moći i funkcija u partijskoj hijerarhiji, još uvek govorio o stvaranju niza država u Istočnoj Evropi kao zaštitnog zida prema Moskvi u trenutku kada su ljudi sa stvarnom vlašću već bili odlučili da se po porazu Sovjetskog Saveza tamo neće tolerisati nikakve državne tvorevine , a da će se stanovnici okupiranih istočnih teritorija smatrati apatridima, te da će moći da se istrebe.[36] Drugim rečima, pošto bi znanje o

[32] Best (*op. cit.*) to ovako formuliše: Dok god policija izvršava volju rukovodstva, ona se ponaša u skladu sa zakonom; ako prekrši volju rukovodstva, onda prekršaj nije počinila policija, već njen pripadnik .

[33] v. primedbu 31.

[34] Godine 1933, posle požara u Rajhstagu, vođe SA-a bile su još moćnije od *Gauleiter*-a (načelnika srezova): čak su Geringu otkazale poslušnost (v. izjavu pod zakletvom Rudolfa Dilsa u: *Nazi Conspiracy*, V, 224; Dils je bio šef političke policije pod Geringom).

[35] SA je očigledno žalio zbog gubitka pozicije i moći unutar nacističke hijerarhije, i očajnički je pokušavao da sačuva privid nekadašnjeg autoriteta. U časopisima *Der SA-Mann*, *Das Archiv* itd. mogu se naći mnoge naznake, prikrivene ili neprikrivene, o ovom jalovom rivalstvu sa SS-om. Mnogo je zanimljivije to što je Hitler još 1936, kada je moć SA-a već bila definitivno opala, i dalje znao da uverava njegove pripadnike u jednom govoru: Sve ono što vi jeste, to ste zahvaljujući meni; a sve ono što ja jesam, jesam samo zahvaljujući vama (v. Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin 1938; prevod citiran prema *Nazi Conspiracy*, IV, 782).

[36] Upor. Rozenbergov govor iz juna 1941 (Mislim da će se naš politički zadatak sastojati u tome... da [ove narode] organizujemo u određene oblike državnih tvorevina... i da njih uperimo protiv Moskve) sa nedatiranom beleškom za upravu na okupiranim istočnim teritorijama : Sa raspadom ovih država usled vojnog poraza SSSR-a, na istočnim teritorijama nestale su sve državne tvorevine, a time.... su i njihovi stanovnici izgubili državljanstvo (*Trial of the Major War Criminals*, Nirnberg 1947, XXVI, pp. 616 i 604).

tome koga treba slušati i relativna stabilizacija hijerarhije doveli do neke nove stabilnosti, koja pod totalitarnom vlašću po prirodi stvari ne može da postoji, nacisti su stalno smanjivali ingerencije stvarnoj vlasti kad god bi ona dobila na publicitetu, i stvarali nove instance, u poređenju sa kojima bi onda prethodne postajale vlast u senci igra koja je očigledno mogla da se nastavlja u nedogled. Jedna od najvažnijih tehničkih razlika između sovjetskog i nacionalsocijalističkog sistema jeste u tome što bi Staljin, kad god bi pomerio težište moći unutar pokreta sa jednog aparata na drugi, likvidirao čitav aparat zajedno sa osobljem, dok je Hitler, uprkos prezrivim komentarima o ljudima koji su nesposobni da prevaziđu sopstvena ograničenja ,[37] itekako bio spreman da i dalje koristi ove senke, mada u drugačijoj funkciji.

Umnožavanje službi bilo je od velike koristi u tom stalnom pomeranju centra moći; uz to, što je totalitarni režim duže na vlasti, to je veći broj službi i radnih mesta koja zavise isključivo od tog premeštanja, budući da se služba ne ukida kada joj se ukine moć. Nacistički režim otpočeo je umnožavanje službi tako što je koordinisao sva postojeća udruženja, društva i institucije. U toj manipulaciji na nacionalnom nivou zanimljivo je što koordinacija ne znači da će dotična organizacija biti pripojena odgovarajućoj organizaciji partije. Naprotiv, sve do sloma režima nije postojala jedna, već dve nacionalsocijalističke organizacije studenata, dve nacionalsocijalističke organizacije žena, dve nacionalsocijalističke organizacije univerzitetskih profesora, advokata, lekara i tako dalje.[38] To, opet, nikako ne znači da je u svim slučajevima prvobitna partijska organizacija bila moćnija od svog koordinisanog parnjaka,[39] ili da je iko mogao sa sigurnošću da predvidi koji će se partijski organ uspeti na lestvicama partijske hijerarhije.[40]

[37] *Hitlers Tischgespräche*, Bonn 1951, p. 213. Hitler je uglavnom mislio na neke visoke partijske funkcionere koji su imali određene rezerve prema bezobzirnom ubijanju onih koje je Hitler zvao ljudskim smećem [*Gesocks*] (v. p. 248ff i *passim*).

[38] Za raznolikost partijskih organizacija čiji se delokruzi preklapaju, v. *Rang- und Organisationsliste der NSDAP*, Stuttgart 1947, i *Nazi Conspiracy*, I, 178; tu se navode četiri glavne kategorije: 1. *Gliederungen der NSDAP* (Ogranci NSDAP-a), koji su postojali i pre dolaska partije na vlast; 2. *Angeschlossene Verbände der NSDAP* (Pripojene jedinice NSDAP-a), koje obuhvataju i koordinisana udruženja; 3. *Betreute Organisationen der NSDAP* (Organizacije pod starateljstvom NSDAP-a); i 4. *Weitere nationalsozialistische Organisationen* (ostale nacionalsocijalističke organizacije). U gotovo svakoj kategoriji mogu se naći različite organizacije studenata, žena, prosvetnih i drugih radnika.

[39] Gigantsku organizaciju za javne radove, na čijem čelu je bio Tot, a kasnije Albert Šper, stvorio je Hitler mimo partijske hijerarhije i ogranaka; ona se možda koristila mimo partije, pa čak i mimo policije. Zanimljivo je da je Šper smeo toliko da rizikuje i da Hitleru (tokom konferencije 1942) ukaže na nemogućnost organizovanja proizvodnje pod Himlerovim režimom, te da zahteva nadležnost nad prinudnim radom i koncentracionim logorima (v. *Nazi Conspiracy*, I, 916-917).

[40] Bezazleno i beznačajno društvo, kakvo je, na primer, NSKK (Nacionalsocijalističko udruženje automobilista, osnovano 1930), iznenada je 1933. dobilo status elitne formacije, te

Tipičan primer ove ciljane bezobličnosti jesu institucije kojima je bilo povereno bavljenje naučnim antisemitizmom. Godine 1933, u Minhenu je osnovan Institut za proučavanje jevrejskog pitanja (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*). S obzirom na to da je jevrejsko pitanje navodno odredilo čitavu nemačku istoriju, ovaj institut je ubrzo prerastao u Institut Rajha za noviju istoriju Nemačke (*Reichsinstitut für die Erforschung neuerer deutscher Geschichte*). Sa poznatim istoričarem Valterom Frankom na čelu, on je tradicionalne univerzitete pretvorio u fasade, u sedišta prividne nauke. Godine 1940. u Frankfurtu je osnovan još jedan institut za jevrejsko pitanje, na čelu sa Alfredom Rozenbergom, čiji je položaj unutar partije bio veoma visok. Tako se minhenski institut povukao u senku; institut u Frankfurtu, a ne institut u Minhenu, trebalo je da preuzme blago iz opljačkanih zbirki evropskih Jevreja, i da postane sedište obimne biblioteke o judaizmu. Kada su, međutim, nekoliko godina kasnije ove zbirke zaista pristigle u Nemačku, njihov najvredniji deo nije otišao u Frankfurt, nego u Berlin, gde ga je prihvatilo Himlerovo specijalno odeljenje Gestapoa za likvidiranje Jevreja (a ne samo za proučavanje jevrejskog pitanja), na čijem je vrhu bio Ajhman. Nijedna od prethodnih institucija nije bila ukinuta, tako da su 1944. stvari stajale ovako: iza fasada fakulteta za istoriju na raznim univerzitetima zloslutno se krila mnogo realnija moć instituta u Minhenu, iza koga se, pak, uzdizao Rozenbergov institut u Frankfurtu, da bi tek iza ove tri fasade, zaštićen od pogleda javnosti, bio pravi centar moći, Glavna služba bezbednosti Rajha (*Reichssicherheitshauptamt*), posebno odeljenje Gestapoa.

Fasada sovjetske vlasti je, uprkos pisanom ustavu, mnogo manje impresivna, i još je više postavljena samo radi stranih posmatrača nego državni aparat koju su nacisti nasledili od Vajmarske republike. Za razliku od nacista, koji su raspolagali nagomilanim službama iz vremena koordinisanja, sovjetski režim se još više oslanjao na stalno stvaranje novih službi kojima se raniji centri moći potiskuju u senku. Drastičan porast birokratskog aparata, svojstven ovoj metodi, ograničava se neprekidnim čistkama. Pa ipak, i u Rusiji imamo bar tri strogo odvojena aparata: sovjeti ili državni aparat, partijski aparat i aparat NKVD-a, a svaki ima svoje samostalno odeljenje za privredu, političko odeljenje, ministarstvo prosvete i kulture, vojno odeljenje itd.[41]

U Rusiji odnos između prividne vlasti partijske birokratije i stvarne vlasti tajne policije odgovara prvobitnom udvajanju partije i države, kakvo nam je poznato iz nacističke Nemačke, a umnožavanje službi uočljivo je samo u tajnoj policiji, sa njenom izuzetno komplikovanom i razgranatom

---

je sa SA-om i sa SS-om delilo privilegiju nezavisnog ogranka partije. Ovome, međutim, nije usledio uspon u partijskoj hijerarhiji; danas se čini da je ovo bila pusta pretnja SA-u i SS-u.

[41] F. Beck/W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951, p. 153.

mrežom agenata, u kojoj je jednom odeljenju poveren zadatak da nadgleda i špijunira ono drugo. Svako preduzeće u Sovjetskom Savezu ima posebno odeljenje tajne policije, koje uhodi i članove partije i obične radnike. Paralelno sa ovim odeljenjem postoji još i policijska služba same partije, koja, opet, nadgleda svakoga, uključući i agente NKVD-a, s tim što se pripadnici suparničkih ćelija međusobno ne poznaju. Ovim dvema špijunskim organizacijama treba dodati i sindikate u fabrikama, koji moraju da se postaraju za to da radnici ispune propisane norme. No, od ovih aparata mnogo je važnije posebno odeljenje NKVD-a, koje predstavlja NKVD u NKVD-u , to jest tajnu policiju unutar tajne policije.[42] Svi izveštaji ovih suparničkih policijskih agencija završavaju u Centralnom komitetu u Moskvi i u Politbirou, gde se odlučuje koji je izveštaj merodavan i kom će odeljenju policije biti povereno sprovođenje odgovarajuće policijske mere   danas to može biti specijalno odeljenje NKVD-a, sutra mreža agenata partije, dan kasnije možda lokalni komiteti ili neko od regionalnih tela (razume se da nijedan prosečni žitelj zemlje, da nijedno policijsko odeljenje ne zna kakva će odluka biti donesena). Među svim ovim odeljenjima ne postoji nikakva zakonski utemeljena hijerarhija moći ili vlasti; izvesno je jedino da će konačno jedno od njih biti izabrano da otelovljuje volju rukovodstva .

Što je aparat vlasti vidljiviji, to manje moći ima; što se manje zna o nekoj instituciji, to će se konačno ispostaviti da je ona moćnija   i to je jedino pravilo u koje svako u totalitarnoj državi može da se pouzda. U skladu sa ovim pravilom, sovjeti, koje pisani ustav priznaje kao vrhovnu vlast u državi, imaju manju moć od partije; boljševička partija, koja svoje članove javno vrbuje i koja je priznata kao vladajuća klasa, ima manje moći od tajne policije. Prava moć, prava vlast počinje tamo gde počinje i tajnovitost. U tom pogledu su nacistička i boljševička država slične; razlika se sastoji uglavnom u tome što je na jednoj strani tajna policija monopolizovana i centralizovana u Himlerovoj ličnosti, dok na drugoj postoji čitav lavirint naizgled nepovezanih i tajnih aktivnosti policije.

Ako totalitarnu državu shvatimo kao puki instrument moći, a pitanja efikasnosti administracije, industrijskih kapaciteta i produktivnosti ostavimo po strani, onda se ispostavlja da je bezobličnost totalitarne države idealno sredstvo za ostvarivanje takozvanog principa Vođe. Stalna konkurencija između različitih službi, čije funkcije ne samo da se preklapaju, nego im se

[42] *ibid.*, p. 159ff.   Sudeći po drugim izveštajima, ima raznih primera za ovo neverovatno umnožavanje aparatâ sovjetske policije, pre svega na nivou lokalnog i regionalnog NKVD-a, koji rade nezavisno jedni od drugih, a kojima odgovaraju lokalne i regionalne mreže agenata partije. Naravno, o prilikama u Rusiji znamo mnogo manje nego o onima u nacističkoj Nemačkoj, posebno što se tiče organizacionih detalja.

dodeljuju i identični zadaci,[43] ne ostavlja prostora za efikasnu opoziciju ili sabotažu; neprimetna promena težišta, kojom se jedna služba stavlja u senku, a drugoj se proširuje delokrug, može da reši sve probleme, a da niko ne primeti promenu ili, pak, činjenicu da je opozicija zapravo ipak postojala. Dodatna prednost ovog sistema jeste to što suparnička služba verovatno nikada neće saznati za svoj poraz, zato što nikada neće biti ukinuta (kao u nacističkom režimu), ili će biti likvidirana mnogo kasnije i bez ikakve vidljive veze sa određenim događajem. Ovo je tim lakše sprovesti što niko, osim nekolicine posvećenih, ne zna pravi odnos između pojedinih instanci. Tek povremeno netotalitarni svet može da baci pogled na prilike koje tu vladaju, na primer kada visoki službenik u inostranstvu prizna da je neki mastiljar u ambasadi njegov neposredni pretpostavljeni. Naknadno je često moguće odrediti kako je došlo do tog iznenadnog gubitka moći, odnosno da je do njega uopšte došlo. Na primer, danas nije teško razumeti zašto su početkom rata ljudi kao Alfred Rozenberg ili Hans Frank bili premešteni na državne funkcije i tako uklonjeni iz pravog centra moći, naime iz uskog kruga oko Firera.[44] Ne samo što oni sami nisu znali razloge za ovo premeštanje, nego verovatno ni slutili nisu da naizgled tako visoke funkcije, kakva je funkcija generalnog guvernera Poljske ili ministra za istočne teritorije, nisu vrhunac, nego kraj njihove partijske karijere.

Princip vođe ne uspostavlja hijerarhiju ni u totalitarnoj državi ni unutar totalitarnog pokreta; vlast se ovde ne filtrira od vrha naniže kroz sve slojeve političke zajednice kao u slučaju autoritarnih režima. Pravi razlog je taj što bez autoriteta nema ni hijerarhije i što je, uprkos brojnim nesporazumuma po pitanju takozvane autoritarne ličnosti, princip autoriteta u svim svojim važnijim aspektima dijametralno suprotan principu totalitarne dominacije. Pojam autoriteta vodi poreklo iz Rima, no nevezano sa tim, on uvek, u ma kom obliku, treba da smanji ili da ograniči slobodu, ali ne i da je ukine. Totalitararizam, pak, cilja upravo na ukidanje slobode, pa čak i na ukidanje ljudske spontanosti uopšte, a nikako na neko ograničavanje slobode, čemu teži tiranija. Tehnički se ovo odsustvo svakog autoriteta ili hijerarhije u totalitarnom sistemu ispoljava u tome što između vrhovne instance (Vođe) i podanika nema pouzdanih međunivoa koji bi pojedinačno mogli da preuzmu svoj deo autoriteta i poslušnosti. Vođina

[43] Prema svedočenju jednog od ranijih službenika (*Nazi Conspiracy*, VI, 461), Himlerova specijalnost bila je da neki zadatak poveri dvema različitim osobama .

[44] U već pomenutom predavanju (v. primedbu 29), Hans Frank je pokazao da je u jednom trenutku želeo da stabilizuje pokret, a njegove brojne pritužbe dok je bio na funkciji guvernera Poljske pokazuju potpuno nerazumevanje svesne antiutilitarnosti nacističke politike. On ne može da shvati zašto pokorene narode ne treba eksploatisati nego istrebljivati. Rozenberg je, opet, u Hitlerovim očima bio rasno nepouzdan zato što je na okupiranim istočnim teritorijama želeo da uspostavi satelitske države, a nije shvatio da Hitler smera depopulaciju tih teritorija.

volja može se pojaviti na svakom mestu i u svako doba, a on lično nije upućen ni na kakvu hijerarhiju, pa čak ni na onu koju je možda i sam stvorio. Zato nije dovoljno precizno reći da pokret po dolasku na vlast izmišlja mnoštvo državica u kojima je svaki mali vođa slobodan da čini što god želi i da oponaša velikog vođu na vrhu.[45] Tvrdnja nacista da je partija red vođa [46] obična je laž. Kao što beskonačno umnožavanje službi i mešanje delokruga vodi stanju u kom se svaki građanin direktno sukobljava sa voljom Vođe, a ovaj po sopstvenom nahođenju bira organ koji će izvršiti njegovu volju, tako je i pola miliona firera širom Trećeg Rajha[47] vrlo dobro znalo da njihova vlast dolazi od Hitlera, bez ikakve posredničke hijerarhije.[48] Direktna zavisnost bila je stvarna, a posrednička hijerarhija, mada svakako od društvenog značaja, bila je privid, imitacija autoritarne države.

Vođin apsolutni monopol moći i odlučivanja najprimetniji je u odnosu između njega i šefa policije, najuticajnijeg funkcionera u totalitarnoj državi. No, uprkos enormnoj materijalnoj i organizacionoj vlasti kojom kao glava prave armije policajaca i elitnih formacija raspolaže, čini se da šef policije nije u poziciji da ikada dođe na vlast i postane vladar zemlje. Tako sve do Hitlerovog pada Himler nije ni sanjao da osporava Hitlerovo pravo na vođstvo,[49] i nikada nije ni bio predlagan kao Hitlerov naslednik. U tom kontekstu još je zanimljiviji Berijin neuspešni pokušaj da dođe na vlast posle Staljinove smrti. Iako Staljin nijednom od svojih šefova policije nije dozvolio da uživaju poziciju sličnu Himlerovoj tokom poslednjih godina nacističke vlasti, Berija je takođe na raspolaganju imao dovoljno brojne trupe da je mogao da pretenduje na vlast u partiji posle Staljinove smrti već samo tako što će opkoliti čitavu Moskvu i sve prilaze Kremlju. Jedino je Crvena armija mogla da ga spreči, a to bi dovelo do krvavog građanskog rata, čiji se ishod nikako ne bi dao predvideti. Konačno je Berija dobrovoljno napustio sve svoje položaje nekoliko dana kasnije, ma-

[45] Teoriju podele na državice koje čine piramidu moći izvan zakona, sa Firerom na vrhu , izneo je Robert H. Džekson (v. glavu XII u: *Nazi Conspiracy*, II, 1ff). Kako bi izbegao stvaranje takve autoritarne države, Hitler je još 1934. izdao sledeću partijsku uredbu: Obraćanje sa *Mein Führer* rezervisano je samo za Vođu. Ovim zabranjujem da se svi niži funkcioneri NSDAP-a oslovljavaju sa *Mein Reichsleiter* i sl, bilo pismeno bilo usmeno. Treba im se obraćati sa Pg. [*Parteigenosse*, partijski drug]... ili *Gauleiter* (načelnik sreza) itd. (v. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, *op. cit.*, uredba od 20. avgusta 1934).

[46] v. *Organisationsbuch der NSDAP*

[47] v. tabelu 14 u: *Nazi Conspiracy*, VIII.

[48] Sve zakletve u partiji kao i u elitnim formacijama polagale su se ličnosti Adolfa Hitlera.

[49] Prvi korak u tom pravcu Himler je preduzeo u jesen 1944, kada je na svoju ruku naredio da se gasne instalacije u logorima smrti demontiraju i da se masovno ubijanje zaustavi. Na ovaj način je želeo da pokrene mirovne pregovore sa zapadnim silama. Izgleda da Hitler začudo nikada nije saznao za ove pripreme; verovatno se niko nije usudio da mu kaže da se od jednog od njegovih najvažnijih ratnih ciljeva već odustalo (vid. Léon Poliakov, *Brévaire de la Haine*, 1951, p. 232).

da je morao znati da će to što se drznuo da makar i za nekoliko dana izigra moć policije protiv moći partije ionako platiti životom.[50]

Šef policije ne raspolaže apsolutnom vlašću, ali to njega, njega, naravno, ne sprečava da taj ogromni aparat organizuje u skladu sa principima totalitarne vlasti. Zato i jeste veoma zanimljivo posmatrati kako je Himler po dolasku na položaj počeo da reorganizuje nemačku policiju umnožavajući službe u do tada centralizovanom aparatu tajne policije očigledno je, dakle, učinio ono čega bi se svi znalci pre totalitarnih režima pribojavali kao decentralizacije koja vodi umanjenju vlasti. Aparatu Gestapoa Himler je najpre dodao Službu bezbednosti, prvobitno odeljenje SS-a, korišćeno za potrebe špijunaže unutar partije. Dok je sedište Gestapoa i Službe bezbednosti na kraju bilo premešteno u Berlin, regionalni ogranci ovih dveju ogromnih tajnih službi ostali su odvojeni i svaki je odgovarao direktno Himlerovoj kancelariji u Berlinu.[51] Tokom rata, Himler je osnovao još dve špijunske službe: jedna se sastojala od takozvanih inspektora, koji je trebalo da kontrolišu Službu bezbednosti i da je koordinišu sa policijom, i koji su bili pod nadležnošću lokalnog SS-a; druga je bila posebna vojna špijunska služba, koja je operisala nezavisno od vojnih snaga Rajha i koja je konačno uspela da proguta špijunsku službu same vojske.[52]

Odsustvo uspešnih ili neuspešnih dvorskih revolucija jedna je od najznačajnijih odlika totalitarnih diktatura. (S jednim izuzetkom, u vojnoj zaveri protiv Hitlera, jula 1944, nije učestvovao nijedan razočarani nacista.) Površnim posmatranjem moglo bi se zaključiti da princip Vođe bukvalno traži krvave kadrovske promene bez promene režima. Ovo je tek jedan od mnogih znakova da totalitarni oblik vlasti ima malo veze sa željom za moć ili čak sa željom za mašinom koja proizvodi moć, sa igrom za osvajanje vlasti radi vlasti same, karakterističnom za poslednje faze imperijalizma. Međutim, sa tehničkog stanovišta ovo se lako može objasniti: totalitarna vlast, uprkos svemu, nije vlast klike ili bande.[53] I Hitlerova i Staljinova diktatura jasno potvrđuju da izolovanje već atomizovanih pojedinaca ne

[50] Za događaje koji su usledili Staljinovoj smrti, v. Harrison E. Salisbury, *American in Russia*, New York 1955.

[51] v. izvrsnu analizu strukture nacističke policije u: *Nazi Conspiracy*, II, 250ff, posebno p. 256.

[52] *ibid.*, p. 252.

[53] Franz Neumann, *op. cit.*, p. 521ff, sumnja da li se Nemačka može nazvati državom. Ona je pre banditska organizacija u kojoj vođe stalno moraju da se slažu sa onim čemu su se maločas usprotivile . Dela Konrada Hajdena o nacističkoj Nemačkoj zastupaju teorije o vladavini klike. Što se tiče stvaranja klika oko Hitlera, veoma su instruktivna Bormanova pisma (*The Bormann Letters*, priredio Trevor-Roper). Na suđenjima lekarima (Sjedinjene Države protiv Karla Brandta *et al.*, salušanje od 13. maja 1947), Viktor Brak posvedočio je da je Borman još 1933, nesumnjivo sledeći Hitlerova naređenja, počeo da organizuje grupu ljudi koji bi bili iznad države i partije.

samo što pruža osnovu za uspostavljanje totalitarne vladavine, već da se ono sprovodi sve do vrha čitave strukture. Staljin je streljao skoro svakog ko je mogao da tvrdi da pripada vladajućoj kliki, i seljakao je članove Politbiroa kad god bi neka klika pretila da se konsoliduje. Hitler je klike u nacističkoj Nemačkoj uništavao na manje drastičan način jedina krvava čistka pogodila je Removu grupu, koju je na okupu držala homoseksualnost vodećih ljudi. Stvaranje klika Hitler je sprečavao stalnim pomeranjem težišta moći i nadležnosti, kao i čestim izmenama poverenika u svom neposrednom okruženju, tako da je sva nekadašnja solidarnost između onih koji su sa njim došli na vlast vrlo brzo iščezla. Osim toga, izgleda razumljivo što monstruozna nelojalnost, o kojoj se, gotovo istim rečima, piše kao o istaknutoj osobini i Hitlerovog i Staljinovog karaktera, ovima nije dozvoljavala da predvode nešto tako trajno kao što je to klika. U svakom slučaju, izvesno je da među ljudima na nekom položaju nema jakih spona, da njih ne povezuje jednak status u političkoj hijerarhiji ili veza između pretpostavljenih i podređenih, ili čak ona nepouzdana lojalnost koja navodno povezuje gangstere. U sovjetskoj Rusiji svako zna da vrhovni rukovodilac velikog industrijskog postrojenja može, kao i ministar spoljnih poslova, svakog trenutka da bude ražalovan do najnižeg društvenog i političkog ranga, a da neko sasvim nepoznat može da dođe na njegovo mesto. Gangsterska solidarnost, opet, koja je odigrala određenu ulogu u ranim danima nacističke diktature, gubi svu kohezionu snagu, jer se totalitarizam trudi da ovu solidarnost proširi na celo stanovništvo, dok svi u podjednakoj meri ne postanu krivci.[54]

Nepostojanje vladajuće klike učinilo je pitanje naslednika totalitarnog diktatora izuzetno teškim i neugodnim. Tačno je da je ovaj problem mučio sve uzurpatore, i vrlo je simptomatično da nijedan totalitarni diktator nije okušao stari metod osnivanja dinastije ili prenošenja vlasti na sinove. Naspram Hitlerovih brojnih, pa tako i protivrečnih naimenovanja, stoji Staljinov metod, koji je nasledstvo učinio jednom od najrizičnijih počasti. U totalitarnim uslovima, poznavanje lavirinta prenosnog mehanizma predstavlja najveću moć, i svaki potencijalni naslednik koji sazna šta se zapravo događa automatski se udaljuje posle izvesnog vremena. Važeće i relativno trajno naimenovanje nosi opasnost stvaranja klike čiji bi članovi učestvovali u Vođinom monopolu upućenosti u događaje, što Vođa mora da izbegne po svaku cenu. Hitler je ovo jednom na svoj način objasnio vrhovnim komandantima Vermahta, koji su usred ratnog vihora verovatno razbijali glave nad sledećim problemom: U svoj skromnosti, ja sopstvenu ličnost kao konačni faktor moram da smatram nezamenljivom... Sudbina

54 upor. moj prilog raspravi o krivici Nemaca, Organized guilt , u: *Jewish Frontier*, januar 1945.

Rajha zavisi jedino od mene. [55] Uzalud ćemo u reči skromnost tražiti tragove ironije; za razliku od svih prethodnih uzurpatora, despota i tirana, totalitarni vođa kao da misli da pitanje njegovog naslednika nije naročito značajno, da za taj posao nisu potrebne posebne sposobnosti ili obuka, da će zemlja, konačno, slušati svakoga ko se nađe na tom mestu u trenutku njegove smrti, i da suparnici gladni vlasti neće osporavati legitimnost novog vođe.[56]

Sredstva totalitarne vlasti izgledaju jednostavna i ingeniozno efikasna. Ona garantuju ne samo apsolutan monopol na vlast, nego i do tad nepoznatu izvesnost da će sve naredbe uvek biti izvršene; komplikovan prenosni mehanizam i konfuzna hijerarhija obezbeđuju diktatoru potpunu nezavisnost od svih podređenih, i omogućavaju lake i iznenadne promene politike, po kojima je totalitarizam i postao čuven. Čitava zemlja kao politička zajednica otporna je na udarce upravo zahvaljujući svojoj bezobličnosti.

Razlozi zbog kojih ovako efikasne metode niko ranije nije oprobao jednostavni su koliko i same metode. Umnožavanje instanci uništava svaki osećaj odgovornosti i svu kompetentnost; takvo neproduktivno povećanje administracije predstavlja stravičan teret i bitno umanjuje produktivnost zato što protivrečne naredbe stalno usporavaju pravi rad, sve dok Vođina naredba ne presudi. Fanatizam elitnih kadrova, od presudnog značaja za funkcionisanje pokreta, sistematski ukida zainteresovanost za konkretne poslove i stvara mentalitet za koji je svaka moguća akcija sredstvo za nešto sasvim drugo.[57] A ovaj mentalitet nije svojstven samo eliti: on postepeno počinje da prožima čitavo stanovništvo, kome i najintimnija životna pitanja zavise od političkih odluka odnosno od faktora i motiva koji nemaju nikakve veze sa posledicama. Stalna premeštanja, ražalovanja i unapređivanja onemogućavaju pouzdan timski rad i sticanje profesionalnog iskustva. Sa stanovišta ekonomije, ropski rad je luksuz koji Rusija sebi za-

[55] Govor od 23. novembra 1939. (citirano prema: *Trial of Major War Criminals*, Vol. 26, p. 332). Da je ova izjava mnogo više od histeričnog ispada diktiranog prilikama, može se zaključiti na osnovu Himlerovog govora (stenografski zapis u arhivima Hoover Library, File Himmler, Folder 332) na konferenciji gradonačelnika u Poznanju marta 1944: Koje vrednosti možemo da stavimo na tasove istorije? Vrednost našeg naroda.... Druga, a rekao bih i mnogo veća vrednost jeste jedinstvena ličnost našeg Vođe Adolfa Hitlera,... koji je po prvi put posle dve hiljade godina... poslan germanskoj rasi kao veliki vođa....

[56] v. Hitlerove izjave po ovom pitanju u: *Hitlers Tischgespräche*, pp. 253ff i 222f.: novog Vođu morao bi da izabere neki senat , a za vreme trajanja tog postupka ne sme da bude nikakve rasprave između ličnosti koje učestvuju u izboru. U roku od tri sata, Vermaht, Partija i svi državni službenici treba da polože nove zakletve. Nije gajio nikakve iluzije da u ovom izboru vrhovnog poglavara države možda neće uvek biti ličnosti sa istaknutim osobinama predvodnika. Ali ni to nije opasno dok god čitava mašinerija dobro funkcioniše .

[57] Jedan od vodećih principa SS-a formulisao je lično Himler: Nijedan zadatak ne postoji samo radi njega samog (v. Gunter s Alquen, *Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP*, 1939, u: *Schriften der Hochschule für Politik*).

pravo ne može da priušti, ali su, ništa manje, u periodu akutnog nedostatka kvalifikovane radne snage logori bili prepuni visokokvalifikovanih inženjera koji se tuku oko vodoinstalaterskih poslova, popravljanja satova, električne mreže i telefona .[58] S druge strane, opet, sa čisto utilitarnog stanovišta, Rusija sebi zapravo nije mogla da dozvoli ni čistke iz tridesetih godine, koje su prekinule dugo očekivan ekonomski oporavak, ili pak fizičko uništenje generalštaba Crvene armije, koje skoro da je dovelo do poraza u ratu protiv Finske.

Stanje u Nemačkoj razikuje se jedino u stepenu. U početku su se nacisti trudili da sačuvaju tehničke stručnjake i administrativne radnike, da dozvole profit u trgovini i da zadrže kontrolu nad privredom, ali i da se ne upliću mnogo. Početkom rata Nemačka još nije bila u potpunosti totalitarizovana, a ako prihvatimo da su pripreme za rat racionalan motiv, moramo priznati i da je otprilike do 1942. privreda mogla da funkcioniše manje ili više racionalno. Pripreme za rat, uprkos ogromnim troškovima,[59] same po sebi nisu antiutilitarne, jer može itekako biti jeftinije da se do bogatstva i resursâ drugih nacija dođe osvajanjem nego da se ovi kupuju od drugih zemalja ili da se proizvode kod kuće .[60] Zakoni koji se tiču ulaganja i proizvodnje, stabilizovanja zarada i profita, i ekonomske iscrpljenosti ne mogu da važe ako neko po svaku cenu želi da potpomogne skrhanu domaću privredu ratnim plenom iz drugih zemalja; sasvim je tačno, a toga su i simpatizeri bili svesni, da čuveni nacistički slogan buter ili topovi u stvari znači topovima do butera .[61] Tek su 1942. zakoni totalitarne dominacije počeli da pretežu nad svim drugim faktorima.

Do radikalizacije je došlo čim je izbio rat; može se čak pretpostaviti da je Hitler izazvao rat između ostalog i zato što mu je rat omogućavao da ubrza započetu politiku u meri koja bi u mirnodopskim uslovima bila nezamisliva.[62] Zanimljivo je, međutim, da ovaj proces ne ometaju ni takvi katastrofalni porazi kakav je Staljingrad, i da je opasnost od gubljenja rata u stvari bila dodatan povod da se odbaci svaki utilitarizam, pa da se putem

[58] v. David J. Dallin/Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labor in Russia*, 1947, koji navode i da je tokom rata, kada je mobilizacija dovela do akutnog nedostatka radne snage, procenat smrtnosti u logorima za prinudni rad bio oko 40%. Oni cene da je produktivnost radnika u logorima ispod 50% od učinka slobodnog radnika.

[59] Thomas Reveille, *The Spoil of Europe*, 1941, procenjuje da je Nemačka tokom prve godine rata mogla da pokrije sve troškove pripreme za rat od 1933. do 1939.

[60] William Ebenstein, *The Nazi State*, p. 257.

[61] *ibid.*, p. 270.

[62] Ovu pretpostavku potkrepljuje činjenica da je uredba o likvidiranju svih neizlečivih bolesnika izdata istog dana kada je i rat izbio, ali mnogo više neke Hitlerove izjave tokom rata (njih citira Gebels, v. *The Goebbels Diaries*, prir. Louis P. Lochner, 1948) da je rat omogućio rešavanje čitave serije problema koji u normalna vremena nikako ne bi mogli da se reše , i da će, ma kako se rat završio, Jevreji svakako da ga izgube .

bezobzirnog totalnog organizovanja pokušaju postići ciljevi totalitarne rasne ideologije, makar i na kratko.[63] Posle Staljingrada, elitne formacije, koje su bile strogo odvojene od naroda, znatno su proširene; ukinuta je zabrana po kojoj pripadnici oružanih snaga ne smeju da se učlanjuju u partiju, a vojna komanda je poverena oficirima SS-a. SS-ov ljubomorno čuvan monopol na kriminal ukinut je, i vojnicima je prepušteno da po sopstvenom nahođenju učestvuju u masovnim ubijanjima.[64] Ni vojni, ni ekonomski, ni politički faktori nisu smeli da utiču na skup i komplikovan program masovnog istrebljenja i deportacija.

Ako se posmatraju te poslednje godine nacističke vlasti i njihova verzija petogodišnjeg plana , koji nisu stigli da ostvare, ali čiji je cilj bilo istrebljenje Poljaka i Ukrajinaca, svih 170 miliona Rusa (kako je navedeno u jednom planu), inteligencije Zapadne Evrope, zatim Holanđana, ali i stanovnika Alzasa i Lorene, kao i onih Nemaca koje bi diskvalifikovao budući zakon o zdravstvu ili planirani Zakon o nepripadnicima zajednice (*Gemeinschaftsfremdengesetz*), gotovo da se nameće analogija sa boljševičkim petogodišnjim planom iz 1929. godine, kada je počela Staljinova diktatura u Rusiji. Vulgarne parole o eugenetici u jednom slučaju, visokoparne fraze o ekonomiji u drugom, bile su uvertira za komad silovitog ludila, u kom su svi zakoni logike i principi ekonomije okrenuti naglavce .[65]

[63] Vermaht je, razume se, stalno pokušavao da raznim partijskim organima objasni opasnosti rata koji se vodi uz potpuno zanemarivanje svih vojnih, civilnih i ekonomskih aspekata (v. npr. Poliakov, *op. cit.*, str 321). No čak su i mnogi visoki partijski funkcioneri imali poteškoća da shvate ovo zanemarivanje objektivnih ekonomskih i vojnih faktora. Mnogo puta im je rečeno da ekonomski obziri treba u potpunosti da se zanemare u rešavanju [jevrejskog] pitanja (*Nazi Conspiracy*, VI, 402), ali su oni još uvek znali da se žale kako se prekid velikog građevinskog programa u Poljskoj ne bi dogodio da nisu deportovane hiljade i hiljade Jevreja koji su radili na njemu. Sada je izdata naredba da Jevreje treba udaljiti i sa projekata naoružanja. Nadam se da će... ova naredba uskoro biti povučena, jer bi ona samo još pogoršala situaciju . Ova je nada Hansa Franka, generalnog guvernera Poljske, ostala neispunjena, kao i kasnije iščekivanje neke vojno promišljenije politike prema Poljacima i Ukrajincima. Njegove pritužbe (v. dnevnik u: *Nazi Conspiracy*, IV, 902ff.) zanimljive su zato što njega brine isključivo antiutilitrani aspekt politike nacista tokom rata. Kada dobijemo rat, od Poljaka i Ukrajinaca i svih ostalih kojih tamo ima može što se mene tiče da se napravi mleveno meso....

[64] Prvobitno su samo specijalne jedinice SS-a, Mrtvačke glave, bile zaposlene u koncentracionim logorima. Posle toga na njihovo mesto došli su pripadnici *Waffen-SS*-a. Od 1944. u te svrhe koristile su se i jedinice regularnih oružanih snaga, ali su one uglavnom uključivane u *Waffen-SS* (v. izjavu pod zakletvom bivšeg službenika SS-a u koncentracionom logoru Nojengame, u: *Nazi Conspiracy*, VII, 211). Kako se aktivno prisustvo Vermahta osećalo u koncentracionim logorima, opisao je Oddo Nansen u svom logorskom dnevniku, *Day After Day*, London 1949. Nažalost, sva je prilika da su ove jedinice regularne vojske bile brutalne bar koliko i SS.

[65] Deutscher, *op. cit.*, p. 326. Ovaj citat ima težinu zato što dolazi od najblagonaklonijeg Staljinovog nekomunističkog biografa.

Istina, totalitarni diktatori ne kreću svesno na put ludila. Pre će biti da nas antiutilitarna priroda totalitarne države zbunjuje zato što pogrešno pretpostavljamo da je ipak u pitanju normalna država (birokratija, tiranija, diktatura); previđamo izričite tvrdnje totalitarnih vladara da oni zemlju u kojoj su uspeli da dođu na vlast smatraju samo privremenim štabom internacionalnog pokreta koji napreduje ka osvajanju sveta, da oni pobede i poraze posmatraju u okvirima vekova ili milenijuma, i da globalni interesi uvek preovlađuju nad ograničenim interesima na njihovoj sopstvenoj teritoriji.[66] Čuvena rečenica Ispravno je ono što je dobro za nemački narod bila je namenjena samo masovnoj propagandi; nacistima je utucavano da je ispravno ono što je dobro za pokret ,[67] a ova dva interesa nisu morala da se podudaraju. Nisu nacisti mislili da su Nemci gospodarska rasa kojoj svet pripada, nego da njih, kao i sve druge narode, treba da predvodi gospodarska rasa, a da ta rasa tek treba da se rodi.[68] I nisu Nemci začetak gospodarske rase, nego je to SS.[69] U svakom slučaju, do germanske imperije , kako je Himler govorio, ili arijevske imperije, kako bi je Hitler

[66] Posebno su nacisti voleli da računaju u milenijumima. Himlerove izjave da su pripadnici SS-a zainteresovani samo za ideološka pitanja čiji se značaj meri decenijama i stolećima i da služe stvari koja se u dve hiljade godina jednom javlja , ponavljaju se, uz manje varijacije, kroz čitav materijal za indoktrinaciju koji je izdao SS-Hauptamt-Schulungsamt (*Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei*, p. 160). Što se boljševičke verzije tiče, program Komunističke Internacionale, koji je Staljin formulisao još 1928. na Kongresu Partije u Moskvi već govori sve. Posebno je zanimljivo to što se Sovjetski Savez smatra bazom svetskog pokreta, centrom internacionalne revolucije, najvažnijim faktorom u svetskoj istoriji. U SSSR-u je svetski proletarijat po prvi put dobio svoju zemlju... (citirano prema: W. H. Chamberlin, *Blueprint for World Conquest*, 1946, gde su programi Treće Internacionale dati u celini).

[67] Ova promena zvaničnog gesla može se naći u: *Organisationsbuch der NSDAP*, p. 7.

[68] v. Heiden, *op. cit.*, p. 722. U govoru od 23. novembra 1937. Hitler pred budućim političkim vođama u *Ordensburg*-u Zonthofen izjavljuje: ne smešno mala plemena, sićušne zemlje, države ili dinastije... već samo rase [mogu da] budu osvajači sveta. Ali mi, bar što se svesti tiče, tek treba da postanemo rasa (v. *Hitlers Tischgespräche*, p. 445). U potpunom skladu sa ovom nikako slučajnom frazom je uredba od 9. avgusta 1941, kojom Hitler zabranjuje dalje korišćenje termina nemačka rasa zato što to vodi žrtvovanju ideje rase kao takve u korist čisto nacionalnog principa i uništenju važnih idejnih preduslova čitave naše rasne i narodne politike (*Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*). Očigledno je da bi pojam nemačke rase bio prepreka progresivnoj selekciji i istrebljenju nepoželjnih elemenata među samim Nemcima, koja se tih godina i planirala za budućnost.

[69] Himler je stoga ubrzo osnovao germanski SS u raznim zemljama , kom je govorio: Ne očekujemo mi od vas da iz oportunizma postanete Nemci. Ali itekako očekujemo da svoj nacionalni ideal podredite višem rasnom i istorijskom idealu, Germanskom Rajhu (Heiden, *op. cit.*). Budući zadatak tog Germanskog SS-a bio bi da putem što bržeg razmnožavanja stvori rasni superstratum , koji bi tokom narednih dvadeset do trideset godina svojom vodećom klasom predstavljao čitavu Evropu (Himlerov govor na sastanku general-majora SS-a u Poznanju 1943, u: *Nazi Conspiracy*, IV, 558ff).

nazvao, valjalo se strpeti još nekoliko vekova.[70] Za pokret je bilo mnogo značajnije pokazati kako je moguće da se nova rasa stvori uništavanjem drugih rasa nego dobiti rat sa ograničenim ciljevima. Ono što se neutralnom posmatraču čini kao komad silovitog ludila prosto je posledica apsolutnog primata pokreta ne samo nad državom, nego i nad nacijom, ljudima, pa čak i nad funkcijama samih vođa. Ingeniozne metode totalitarne vladavine, sa njenom apsolutnom i neprevaziđenom koncentracijom moći u rukama jednog čoveka, ranije niko nije oprobao prosto zato što nijedan običan tiranin nikada nije bio toliko lud da odbaci sve ograničene i lokalne interese ekonomske, nacionalne, ljudske, vojne zarad jedne čisto fiktivne realnosti u nekoj neodređenoj, dalekoj budućnosti.

Kako totalitarizam kada dođe na vlast ostaje veran prvobitnim učenjima pokreta, upadljive sličnosti između organizacionih metoda pokreta i takozvane totalitarne države jedva da iznenađuju. Podela na članove partije i simpatizere okupljene u frontovima nikako ne nestaje, nego vodi koordinaciji , putem koje se čitavo stanovništvo organizuje u simaptizere. Neverovatan priliv simpatizera kontroliše se ograničavanjem partije na privilegovanu klasu od nekoliko miliona i stvaranjem superpartije, naime elitnih formacija, od nekoliko stotina hiljada ljudi. Umnožavanje službi, udvostručavanje funkcija i prilagođavanje odnosa između partije i simpatizera novim okolnostima zapravo jedino znače da je specifična struktura pokreta ostala nepromenjena, nalik glavici luka, gde je svaki sloj prethodnica sledećeg, mnogo radikalnijeg. Državni aparat pretvoren je u front birokrata-simpatizera; njegova je uloga da u domenu unutrašnjih poslova uliva poverenje masama tek koordinisanih građana, dok u domenu inostranih poslova treba da zavarava spoljni, netotalitarni svet. Vođa, sa dvostrukom ulogom šefa države i vođe pokreta, u svojoj ličnosti sjedinjuje bezobzirnu radikalnost i normalnost koja prosto uliva poverenje.

Jedna od važnih razlika između totalitarnog pokreta i totalitarne države sastoji se u tome što totalitarni diktator može i mora da laže mnogo više i mnogo doslednije nego što je to morao kao vođa pokreta. Ovo delom automatski proizilazi iz porasta broja simpatizera, a delom i iz činjenice da se neugodne izjave državnika ne mogu tako lako povući kao izjave partijskog demagoga. Zato se Hitler i odlučio da se bez okolišenja vrati staromodnom nacionalizmu, koji je i sam toliko puta prokazao pre dolaska na vlast; glumeći vatrenog nacionalistu, tvrdeći da nacionalsocijalizam nije roba za izvoz , umirio je Nemce koliko i inostranstvo, jer je tako nagovestio da će se ambicije nacista zadovoljiti ispunjenjem tradicionalnih zahteva nemačke nacionalističke spoljne politike povratkom teritorija oduzetih Versajskim ugovorom, priključenjem Austrije (*Anschluß*), aneksijom

[70] Himler, *ibid.*, p. 572.

delova Češke u kojima žive Nemci. Isto tako je i Staljin imao u vidu i rusko javno mnjenje i spoljni svet kada je izumeo teoriju socijalizma u jednoj zemlji , a teret svetske revolucije zbacio na Trockog.[71]

Sistematsko obmanjivanje čitavog sveta može se bezbedno sprovesti samo u uslovima totalitarne vladavine, gde fiktivnost svakodnevne stvarnosti propagandu čini gotovo izlišnom. Pre dolaska na vlast, pokreti sebi ne mogu da dozvole da u tolikoj meri skrivaju prave ciljeve konačno, pokreti i treba da podstaknu organizovanje masa. No ako se ukaže mogućnost da se Jevreji istrebe kao stenice, otrovnim gasom, onda više nema potrebe da se za Jevreje govori da su stenice;[72] ako neko ima toliku moć da čitavoj naciji ispriča istoriju Revolucije a da ime Trockog i ne spomene, nema potrebe za daljom propagandom protiv Trockog. Međutim, jedino se kod ideološki sasvim pouzdanih ljudi bilo da su oni takvu pouzdanost stekli u školama Kominterne ili u posebnim nacističkim centrima za indoktrinaciju može očekivati da će metode kojima se postižu ideološki ciljevi biti efikasne, čak i ako se ti ciljevi i dalje iznose u javnosti. U takvim prilikama uvek se ispostavlja da obični simpatizeri nikada ne shvataju šta se dešava.[73] Paradoksalno je da javno tajno društvo nikada nije konspirativnije po prirodi i metodama nego kada ga međunarodna zajednica prizna kao punopravnog člana. Hitler se, pre no što je došao na vlast, trudio da odoli svim pokušajima da se partija, pa čak i elitne formacije, organizuju na konspirativnom osnovu; pa ipak je posle 1933. jedva dočekao da pretvori SS u neku vrstu tajnog društva.[74] Isto tako i komu-

[71] Deutscher, *op. cit.*, opisuje Staljinovu izvanrednu osetljivost za sva ona psihološka strujanja... čijim se glasnogovornikom proglasio (p. 292). Sam naziv teorije Trockog, trajna revolucija , zvučao je izmoždenoj generaciji kao zlokobno upozorenje.... Staljin je direktno išao na strah od rizika i neizvesnosti, koji je ovladao mnogim boljševicima (p. 291).

[72] Tako je Hitler mogao sebi da dozvoli da koristi omiljeni kliše poštenog Jevrejina , i to decembra 1941, kada je počeo da ih istrebljuje (v. *Tischgespräche*, p. 346).

[73] Zato Hitler, obraćajući se članovima generalštaba (Blombergu, Friču, Rederu) i civilima na visokim položajima (Nojrat, Gering) novembra 1937, može otvoreno da izjavi kako mu treba depopulisan prostor i da odbije ideju o osvajanju stranih naroda. Očigledno nijedan od slušalaca nije shvatio da će ovo automatski dovesti do istrebljenja tih naroda.

[74] To pretvaranje je počelo sa naredbom iz jula 1934, kojom je SS podignut na nivo nezavisne organizacije NSDAP-a, a dovršeno je poverljivom uredbom iz avgusta 1938, koja objavljuje da specijalne formacije SS-a, Mrtvačke glave i udarne trupe, nisu ni deo vojske ni deo policije; Mrtvačke glave su imale da izvršavaju policijske zadatke , dok su udarne trupe bile stalna vojna jedinica kojom raspolažem isključivo ja (*Nazi Conspiracy*, III, 459). Dve sledeće uredbe, iz oktobra 1939. i aprila 1940, regulisale su posebnu punu nadležnost za sve pripadnike SS-a o stvarima koje se tiču svih članova (*ibid.*, II, 184). Od tada nadalje svi pamfleti koje je izdala služba za indoktrinaciju SS-a imaju oznaku za upotrebu unutar policije , nije za objavljivanje , isključivo za rukovodioce i referente za ideološko vaspitanje . Vredelo bi truda sastaviti bibliografiju te obimne poverljive literature, koja sadrži mnoge zakonske mere donesene tokom nacističke vladavine. Zanimljivo je da u ovoj vrsti literature nema nijedne brošure SA-a, i to je verovatno najuverljiviji dokaz da SA posle 1934. više nije bio elitna formacija.

nističke partije pod diktatom Moskve, za razliku od svojih prethodnica, rado pribegavaju konspirativnosti čak i tamo gde je moguća potpuna legalnost.[75] Što je moć totalitarnog pokreta vidljivija, to su njegovi ciljevi skriveniji. Da bi se spoznali konačni ciljevi Hitlerove vladavine u Nemačkoj, bilo je mnogo mudrije osloniti se na njegove propagandne govore i *Mein Kampf* nego na retoriku kancelara Trećeg Rajha; isto tako bi mnogo mudrije bilo sumnjati u Staljinove reči o socijalizmu u jednoj zemlji , smišljene u trenutnu svrhu dolaska na vlast posle Lenjinove smrti, a ozbiljno shvatiti njegovu u više navrata ispoljenu netrpeljivost prema demokratskim zemljama. Totalitarni diktatori su dokazali da itekako dobro poznaju zamke koje sobom nosi njihova maska normalnosti, to jest opasnosti od istinski nacionalističke politike ili stvarnog građenja socijalizma u jednoj zemlji. Njih oni pokušavaju da prevaziđu stvaranjem stalnog i konzistentnog jaza između umirujućih reči i realnosti vladavine, i svesno rade upravo suprotno od onoga što govore.[76] Staljin je ovu vrstu manevrisanja, koja iziskuje mnogo više umešnosti nego obična diplomatija, usavršio do tačke na kojoj umerenost u spoljnoj politici ili u političkoj liniji Kominterne gotovo neminovno prate radikalne čistke u partiji. Svakako nije puka slučajnost to što su u pozadini politike Narodnog fronta i nacrta relativno liberalnog ustava održavana Moskovska suđenja.

U nacističkoj i boljševičkoj literaturi mogu se naći brojni dokazi za to da totalitarni režimi teže osvajanju Zemljine kugle i podvođenju svih zemalja pod svoju vlast. Pa ipak, ovi ideološki programi, nasleđeni od pred-totalitarnih pokreta (od nadnacionalnih antisemitskih partija i sanjarenja o pangermanskom carstvu u slučaju nacista, a u slučaju boljševika od ideje internacionalnog revolucionarnog socijalizma), nisu presudni. Ono što jeste presudno je doslednost s kojom totalitarni režimi u stvari vode svoju inostranu politiku, pretpostavljajući da će kad-tad postići taj krajnji cilj, i nikad ga ne gube iz vida, ma kako dalek on bio i ma kako se ozbiljno njegovi idealni zahtevi sukobljavali sa trenutnim prilikama. Stoga oni nijednu zemlju ne smatraju trajno tuđom, već je, naprotiv, svaka zemlja potencijalno njihova teritorija. Dolazak na vlast, činjenica da je u jednoj zemlji fiktivan svet pokreta postao opipljiva stvarnost, određuje odnos prema drugim nacijama, a on je sličan situaciji u kojoj se nalaze totalitarne partije pod netotalitarnom vlašću: opipljiva stvarnost fikcije, podržana međunarodno priznatom državnom vlašću, može se izvoziti u netotalitarni svet isto kao što se i prezir prema parlamentu može uvoziti u netotalitarni parla-

[75] upor. Franz Borkenau, Die neue Komintern u: *Der Monat*, Berlin 1949, Heft 4.

[76] Primeri su isuviše očigledni i isuviše brojni da bismo ih navodili. No ovu taktiku ne treba prosto poistovetiti sa ogromnim nedostatkom odanosti i iskrenosti, koje svi Hitlerovi i Staljinovi biografi navode kao njihove istaknute karakterne crte.

ment. U tom smislu je predratno rešenje jevrejskog pitanja bilo značajan izvozni artikl nacističke Nemačke proterivanje Jevreja prenelo je u drugu zemlju znatnu dozu nacizma; prisiljavanjem Jevreja da napuste Rajh bez pasoša i bez prebijene pare ostvarena je legenda o Jevrejinu Lutalici; prisilivši Jevreje da ih mrze, nacisti su pronašli izgovor da se vatreno zainteresuju za unutrašnju politiku svih nacija.[77]

Koliko su ozbiljno nacisti shvatili svoju zaverenički fikciju, prema kojoj su oni budući vladari sveta, videlo se 1940. kada su uprkos teškoj situaciji, i pored sasvim realnih izgleda da pobede okupirane narode Evrope otpočeli politiku depopulacije na istočnim teritorijama, bez obzira na gubitke u ljudstvu i ozbiljne vojno-strateške posledice, i uveli zakon koji je retroaktivno preneo deo krivičnog zakona Trećeg Rajha u okupirane zapadne zemlje.[78] Teško da je bilo efektnijeg načina da se obnaroduje pretenzija nacista na osvajanje sveta nego da se kao veleizdaja kazni svaka izjava ili akcija protiv Trećeg Rajha, ma ko i ma gde i ma kada da ju je dao ili počinio. Nacistički zakoni su čitav svet tretirali kao teritoriju koja je potencijalno pod njihovom upravom, tako da okupaciona vojska više nije bila sredstvo osvajanja koje sa sobom donosi nov zakon osvajačev, već ona kao izvršni organ nameće zakon koji navodno već važi za svakoga.

Pretpostavka da nacistički zakon važi i izvan granica Nemačke, odnosno kažnjavanje pripadnika drugih naroda, više je od pukog sredstva ugnjetavanja. Totalitarni režimi ne plaše se logičkih implikacija ideje osvajanja sveta čak i ako one škode interesima njihovog sopstvenog naroda. Logički je nesporno da plan za osvajanje sveta pretpostavlja ukidanje razlika između osvajačke matice i osvojenih teritorija, kao i ukidanje razlike između domaće i inostrane politike, na kojoj se zasnivaju sve netotalitarne institucije i sav međunarodni saobraćaj. Ako se totalitarni osvajač svuda ponaša kao svoj na svome, on isto tako i prema sopstvenom narodu mora da se odnosi kao strani zavojevač.[79] A sasvim je tačno i da totalitarni pokret preuzima vlast u istom smislu u kom strani osvajač okupira zemlju i vlada njom ne u njenu korist, već za dobro nekog ili nečeg drugog. Nacisti su se ponašali kao strani osvajači u Nemačkoj kada su, mimo sveg nacionalnog

[77] v. cirkularno pismo Ministarstva spoljnih poslova svim nemačkim predstavništvima u inostranstvu iz januara 1939, u: *Nazi Conspiracy*, VI, 87ff.

[78] Godine 1940. nemačka vlada izdala je uredbu po kojoj će se svi prestupi, od veleizdaje do zlonamernih agitatorskih izjava protiv vodećih ličnosti države ili partije , kažnjavati retroaktivno na svim okupiranim teritorijama, bez obzira na to da li su ih počinili Nemci ili pripadnici domaćeg stanovništva (v. Giles, *op. cit.*). Za katastrofalne posledice nacističke *Siedlungspolitik* (politike raseljavanja) u Poljskoj i Ukrajini v. *Trial*, *op. cit.*, Vols. XXVI and XXIX.

[79] Ovaj termin daje Kravčenko, *op. cit.*, p. 303, koji, opisujući situaciju u Rusiji posle velike čistke 1936-1938, primećuje: Da je strani vladar preuzeo vlast u Sovjetskom Savezu... ne verujem da bi posledice po svakodnevni život bile dalekosežnije ili okrutnije.

interesa, pokušali, a umalo i uspeli, da svoj poraz pretvore u konačnu katastrofu za čitav nemački narod; isto su tako i u slučaju pobede nameravali da prošire istrebljivačku politiku i na rasno nepodobne Nemce.[80]

Izgleda da je sličan stav uticao i na sovjetsku spoljnu politiku posle rata. Cena koju je sam ruski narod morao da plati zbog njene agresivnosti je ogromna: ta je politika prokockala veliki posleratni zajam od Sjedinjenih Država, koji bi omogućio obnovu opustošenih delova zemlje i racionalnu, produktivnu industrijalizaciju. Širenje kominternovskih režima po Balkanu i osvajanje velikih teritorija na Istoku nije donelo značajniju dobit, već je, naprotiv, još više iscrplo ruske resurse. No, ova politika svakako je služila interesima boljševičkog pokreta, koji je obuhvatao više od polovine naseljenog sveta.

Kao strani osvajač, totalitarni diktator prirodna i industrijska blaga svake zemlje, pa i sopstvene, smatra ratnim plenom i sredstvom za pripremanje sledećeg koraka agresivne ekspanzije. Kako se ova ekonomija sistematske otimačine sprovodi zarad pokreta, a ne zarad nacije, nema tog naroda i te teritorije koji bi okončali ovaj proces. Totalitarni diktator nalikuje stranom osvajaču koji dolazi niotkuda, a njegovo haranje verovatno neće koristiti nikome. Plen se ne raspoređuje tako da ojača privredu matice to je privremeni taktički manevar. Kada je ekonomija u pitanju, totalitarni režimi se i u matici ponašaju kao jata skakavaca. Totalitarni diktator svojom zemljom vlada kao strani osvajač, što dodatno pogoršava stvari, jer se bezobzirnosti dodaje i efikasnost koja se u toj meri teško može postići na tuđem terenu. Staljinov rat protiv Ukrajine ranih tridesetih bio je dvostruko efikasniji nego stravično krvava nemačka invazija i okupacija.[81] Ovo je razlog zbog kog totalitarizam više voli kvislinške vlade nego direktnu vladavinu, uprkos očiglednoj opasnosti koju takvi režimi nose.

[80] Hitler je tokom rata razmišljao o uvođenju opštegg zakona o zdravstvu: Posle rendgenskog ispitivanja celog stanovništva, Fireru treba predati spisak bolesnika, posebno plućnih i srčanih. Na osnovu novog Zakona o zdravstvu... ove porodice više neće moći da učestvuju u javnom životu i neće im biti dozvoljeno da imaju decu. Firer će još narediti kakva će biti njihova dalja sudbina. Nije potrebno mnogo mašte da bi se pogodilo kako bi te naredbe glasile. Broj ljudi koji više neće moći da učestvuju u javnom životu obuhvatio bi znatan deo nemačkog stanovništva (*Nazi Conspiracy*, VI, 175).

[81] Potpun broj žrtava u Rusiji tokom četiri godine rata procenjuje se na između 12 i 21 miliona. Staljin je za samo godinu dana pobio oko 8 miliona ljudi (u pitanju je procena; v. *Communism in Action*. U. S. Government, Washington, 1946, House Document No. 754, pp. 140-141). Za razliku od nacističkog režima, koji je vodio prilično tačnu evidenciju o broju pobijenih, o milionima žrtava u Sovjetskom Savezu nema pouzdanih podataka. Pa ipak, Suvarinova procena (*op. cit.*, p. 669) ima određenu težinu utoliko što potiče od Valtera Krivickog, koji je imao direktan pristup informacijama iz izvora GPU-a. U skladu sa tim podacima, popis stanovnika u Sovjetskom Savezu iz 1937, kojih je, prema procenama sovjetskih statističara, trebalo da bude 171 milion, pokazao je da ih zapravo ima svega 145 miliona. To bi značilo gubitak od 26 miliona ljudi, broj u koji nisu uračunati navedeni gubici.

Problem sa totalitarnim režimima nije u tome što oni bezobzirno sprovode politiku sile, nego što se iza njihove politike krije sasvim nova i do sad nepoznata koncepcija sile, kao što i iza njihove *Realpolitik* stoji sasvim nova i do sad nepoznata koncepcija realnosti. Potpuno zanemarivanje neposrednih posledica, pre nego bezobzirnost; iskorenjenost i zanemarivanje nacionalnih interesa, pre nego nacionalizam; prezir prema utilitarnim motivima, pre nego beskrupulozno ostvarivanje sopstvenih interesa; idealizam , to jest nepokolebljiva vera u fiktivni svet ideologije, pre nego glad za moći sve je ovo u međunarodnu politiku unelo nov faktor, opasniji od puke agresivnosti.

Moć, onako kako je totalitarizam shvata, počiva isključivo na sili koju proizvodi organizacija. Kao što je Staljin u svakoj instituciji, nezavisno od njene prave funkcije, video prenosni remen koji povezuje partiju sa narodom [82] i kao što je iskreno verovao da najveće bogatstvo Sovjetskog Saveza nisu rudna blaga ili proizvodni kapaciteti ogromne radne snage, nego partijski kadrovi [83] (t.j. policija), tako je i Hitler još 1929. pravu veličinu pokreta video u činjenici da je šezdeset hiljada ljudi po spoljnim odlikama postalo skoro jedna celina, da su ovi članovi jedinstveni ne samo u idejama, već i da im je izraz lica skoro isti. Pogledajte ove nasmejane oči, ovaj fanatični entuzijazam i otkrićete... kako je stotinu hiljada ljudi u pokretu postalo jedno .[84] Ma kakva veza u predstavi čoveka sa Zapada postojala između moći i zemaljskih dobara, blaga i bogatstava, ovde se ona razložila u neku vrstu dematerijalizovanog mehanizma koji svakim pokretom generiše moć kao što trenje ili galvanske struje stvaraju elektricitet. Totalitarna podela država na imućne i siromašne mnogo je više od demagoškog trika; oni koji tu podelu prave zaista veruju da je moć materijalnih dobara zanemarljiva i da samo stoji na putu razvoju organizacione moći. Za Staljina je rast i razvoj policijskih kadrova bio neuporedivo važniji od nafte u Bakuu, uglja i rudnih blaga Urala, žitnica Ukrajine ili potencijalnih blaga Sibira ukratko, od razvoja punog arsenala moći Rusije. Isti mentalitet naveo je i Hitlera da čitavu Nemačku žrtvuje kadrovima SS-a; on nije shvatio da je rat izgubljen kada su nemački gradovi već bili razrušeni a industrijska postrojenja uništena, nego tek kad je saznao da više ne može

[82] Deutscher, *op. cit.*, p. 256.

[83] B. Souvarine, *op. cit.*, p. 605, citira Staljina, koji je na vrhuncu terora, 1937, rekao: Morate da shvatite da su od svih blagodeti na svetu najdragoceni i najvažniji kadrovi. Svi izveštaji pokazuju da u Sovjetskom Savezu tajnu policiju treba shvatiti kao pravu elitnu formaciju partije. Simptomatično je da se agenti NKVD-a još od početka dvadesetih nisu mogli dobrovoljno prijavljivati , već da su se regrutovali iz redova partije. Niko ne može sâm da se opredeli za karijeru u NKVD-u (v. Beck/Godin, *op. cit.*, p. 160).

[84] citirano prema: Heiden, *op. cit.*, p. 311.

da se pouzda u SS.[85] Za čoveka koji veruje u svemoć organizacije mimo svih čisto materijalnih faktora, vojnih ili ekonomskih, i koji, osim toga, konačnu pobedu svog poduhvata posmatra u okvirima vekova, poraz ne predstavljaju ni vojna katastrofa ni glad koja preti stanovništvu, već samo uništenje elitnih formacija, koje treba da iznesu zaveru za vladavinu nad celim svetom, i to preko niza generacija.

Zbog nestruktuiranosti totalitarne države, zapostavljanja materijalnih interesa, prenebregavanja profita kao motiva, uopšte, zbog njenih neutilitarnih stavova, savremena politika postala je u velikoj meri nepredvidljiva. Netotalitarni svet nije u stanju da shvati mentalitet koji funkcioniše mimo svake predvidljive akcije i bez obaziranja na raspoloživo ljudstvo i materijal, mentalitet koji se uopšte ne obazire na nacionalni interes i dobrobit sopstvenog naroda. Oni koji ispravno shvataju stravičnu efikasnost totalitarne organizacije i policije skoni su da precene materijalnu snagu totalitarnih zemalja, dok su, opet, oni koji razumeju rasipničku nekompetentnost totalitarne privrede skloni da potcene potencijal moći koji se može stvoriti nezavisno od svih materijalnih faktora.

II: *Tajna policija*

ZA SADA su nam poznata samo dva autentična oblika totalitarne dominacije: nacionalsocijalistička diktatura posle 1938. i boljševička diktatura od 1930. Ovi oblici vladavine se suštinski razlikuju od diktatura, despotija ili tiranija; mada su se, sa izvesnim kontinuitetom, razvili iz partijskih diktatura, njihove suštinski totalitarne crte su nove i ne mogu se izvesti iz jednopartijskih sistema. Cilj jednopartijskog sistema nije da prosto preuzme državni aparat, već da, popunjavajući sve službe članovima partije, postigne potpuno stapanje države i partije, tako da, po dolasku na vlast, partija postaje neka vrsta propagandne agencije vlade. Ovaj sistem je totalan samo u negativnom smislu, naime po tome što partija na vlasti ne toleriše druge partije, opoziciju ili slobodu političkog mišljenja. Jednopartijska diktatura ne dira zatečeni odnos između države i partije; vlada i vojska imaju istu moć kao i ranije, a revolucija se sastoji samo u tome što su sve položaje u vladi sada zaposeli članovi partije. U svim ovim slučajevima, moć partije počiva na monopolu koji joj jemči država, a sama partija više nema svoj centar moći.

Revolucija koju totalitarni pokreti izvode po dolasku na vlast znatno je radikalnije prirode. Od samog početka oni se trude da zadrže suštinske ra-

[85] Sudeći prema izveštajima sa poslednjeg sastanka, Hitler je odlučio da počini samoubistvo nakon što je saznao da više ne može imati potpuno poverenje u SS (v. H. R. Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, 1947, p. 116ff).

zlike između države i pokreta, kao i da spreče vladu da apsorbuje revolucionarne institucije pokreta.[86] Problem preuzimanja državne mašinerije bez stapanja sa njom rešava se tako što se uspon unutar državne hijerarhije dozvoljava jedino onim članovima partije koji su od sporednog značaja za pokret. Sva stvarna moć je u institucijama pokreta, a van državnog i vojnog aparata. Unutar pokreta, koji ostaje jezgro akcije, donose se sve odluke; zvanične javne službe često čak i nisu informisane o onome što se događa, a članovi partije koji imaju ambiciju da postanu ministri uvek tu buržujsku želju plaćaju gubitkom uticaja u pokretu i poverenja njegovih vođa.

Kada dođu na vlast, totalitarni pokreti državu koriste kao fasadu koja predstavlja zemlju u netotalitarnom svetu. Kao takva, totalitarna država je logičan nastavak totalitarnog pokreta, od koga i pozajmljuje organizacionu strukturu. Totalitarni vladari se prema netotalitarnim vladama ophode kao što su se ophodili prema parlamentarnim strankama ili unutarpartijskim frakcijama pre no što su došli na vlast, i ponovo se suočavaju sa dvostrukim problemom, mada ovaj put na višem, međunarodnom nivou: fiktivni svet pokreta (ili totalitarne države) treba zaštititi od uticaja stvarnosti, dok pred normalnim svetom valja zadržati privid normalnosti i zdravog razuma.

Iznad države i iza fasade prividne vlasti, u lavirintu umnoženih službi, izmešanih nadležnosti i u haosu neefikasnosti, nalazi se jezgro moći zemlje: efikasne i službe tajne policije sa skoro neograničenim ovlašćenjima.[86a] Težište na policiji kao jedinom organu vlasti i odgovarajuće zanemarivanje naizgled većeg arsenala moći vojske, karakteristično za sve totalitarne režime, još uvek se delimično mogu objasniti totalitarnom pretenzijom na vlast nad celim svetom i svesnim ukidanjem razlike između stranih zemalja i matice, između spoljnih i unutrašnjih poslova. Vojne snage, obučene da se bore protiv stranog agresora, oduvek su bile nesigurno sredstvo za potrebe građanskog rata; čak i u totalitarnim prilikama njima je teško da se prema sopstvenom narodu ophode kao strani napadač.[87] Međutim, mnogo

[86] Hitler je često komentarisao odnos između države i partije i uvek je naglašavao da nije država od primarnog značaja, već rasa ili ujedinjena narodna zajednica (upor. već citiran govor, preštampan kao dodatak za *Tischgespräche*). U govoru na partijskom zasedanju 1935. u Nirnbergu, on je ovoj teoriji dao najsažetiji izraz: Ne upravlja država nama, već mi upravljamo državom . Razume se da su u praksi takva komandna ovlašćenja moguća jedino ako su partijske institucije nezavisne od državnih.

[86a] Otto Gauweiler, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939, eksplicitno kaže da Himlerova posebna pozicija vođe SS-a i šefa nemačke policije počiva na činjenici da je policijski aparat postigao istinsko jedinstvo partije i države , što se ni u jednom drugom organu nije čak ni pokušalo.

[87] Tokom pobuna seljaka dvadestih godina u Rusiji, Vorošilov je navodno odbio podršku Crvene armije, što je dovelo do osnivanja specijalnih divizija GPU-a za kaznene ekspedicije (v. Ciliga, *op. cit.*, p. 95).

je važnije to što značaj vojske postaje problematičan čak i u ratu: kako totalitarni vladar svoju politiku zasniva na pretpostavci da će konačno zavladati svetom, on žrtve svoje agresije tretira kao da su pobu-njenici, veleizdajnici, te mu je stoga i draže da okupiranim teritorijama vlada pomoću policije, a ne pomoću vojske.

I pre no što dođe na vlast, pokret ima tajnu policiju i špijunsku službu sa ograncima u mnogim zemljama. Kasnije agenti ovih službi dobijaju više novca i veće nadležnosti nego regularne špijunske službe vojske, a često postaju i tajni šefovi ambasada i konzulata u inostranstvu.[88] Njihov glavni zadatak je da osnuju petu kolonu, upravljaju ograncima pokreta, utiču na unutrašnju politiku dotične zemlje, i da pripreme teren za totalitarnog vladara koji će kada zbaci vladu ili pobedi na bojnom polju moći da se oseća kao na svome. Drugim rečima, internacionalni ogranci tajne policije su prenosni mehanizam koji tu prividno spoljnu politiku totalitarne države stalno pretvara u potencijalno unutrašnju politiku totalitarnog pokreta.

Međutim, ove funkcije koje tajna policija ispunjava da bi pripremila totalitarnu utopiju svetske vlasti sekundarne su u odnosu na one koje su potrebne za trenutno ostvarenje totalitarne fikcije u određenoj zemlji. Dominantna uloga tajne policije u unutrašnjoj politici totalitarne zemlje svakako je mnogo doprinela brojnim zabludama o prirodi totalitarizma. Sve despotije se u velikoj meri oslanjaju na tajne službe i smatraju da ih više ugrožava sopstveni nego bilo koji drugi narod. Ali, ova analogija između totalitarizma i despotizma može da se održi samo u prvim etapama totalitarne vladavine, dok još postoji politička opozicija. U tom, kao i u mnogom drugom pogledu, totalitarizam koristi i ciljano podržava netotalitarne zablude, ma kako one malo laskave bile. Himler je, u čuvenom govoru Rajhsveru 1937, preuzeo ulogu običnog tiranina kada je objasnio da se snage policije stalno proširuju zato što u slučaju rata preti opasnost od otvaranja četvrtog fronta, i to upravo u Nemačkoj .[89] Tako je i Staljin, gotovo u istom trenutku, umalo uspeo da ubedi staru boljševičku gardu, čija su mu priznanja bila potrebna, u opasnost od rata protiv Sovjetskog Saveza, zbog koje zemlja mora da ostane jedinstvena čak i pod despotom. Uočljivo je da su ove tvrdnje date u trenutku kada je sva politička opozicija već bila uništena, da su se tajne službe uvećavale kada više i nije bilo oponenata koje je trebalo špijunirati. Po izbijanju rata, Himleru njegove jedinice SS-a više nisu bile potrebne u samoj Nemačkoj, osim za održavanje koncentracionih logora i nadgledanje prinudnog rada u drugim zemljama; većina naoružanih SS-ovaca služila je na Istočnom frontu, gde su

[88] Godine 1935. agenti Gestapoa u inostranstvu dobili su oko 20 miliona maraka, dok su regularne špijunske službe Rajhsvera morale da se snalaze sa budžetom od 8 miliona (v. Pierre Dehillotte, *Gestapo*, Paris 1940, p. 11).

[89] v. *Nazi Conspiracy*, IV, 616ff.

ih koristili za specijalne zadatke uglavnom za masovna ubistva i kao pojačanje politike koja se često sukobljavala i sa vojnom i sa civilnom nacističkom hijerarhijom. Kao i tajna policija Sovjetskog Saveza, formacije SS-a uglavnom su pristizale nakon što bi vojne snage primirile okupirane teritorije i obračunale se sa otvorenom političkom opozicijom.

U prvim fazama totalitarnog režima, međutim, tajna policija i elitne partijske formacije još uvek igraju sličnu ulogu kao i u drugim vidovima diktature i poznatim terorističkim režimima iz prošlosti, a razuzdana okrutnost njihovih metoda nema presedana jedino u modernoj istoriji zapadnih zemalja. Prvi stepen, pronalaženje tajnih neprijatelja i proganjanje političkih protivnika, kombinuje se sa uvlačenjem čitavog stanovništva u frontovske organizacije i prekvalifikovanjem starijih članova partije za dobrovoljnu špijunsku službu, tako da uglavnom nesigurna naklonost mobilisanih simpatizera više nije u nadležnosti posebno obučenih kadrova policije. Upravo u ovoj početnoj fazi, za čoveka koji možda gaji opasne misli njegov sused postaje mnogo ozbiljniji neprijatelj nego što je to zvanična policija. Prva faza završava se likvidacijom otvorenog i prikrivenog otpora u bilo kom organizovanom obliku; u Nemačkoj se to dogodilo oko 1935, a u sovjetskoj Rusiji oko 1930.

Tek kada se završi istrebljenje pravih, a otpočne proganjanje objektivnih neprijatelja , teror postaje suština totalitarnih režima. Pod izgovorom izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, ili korišćenja neke teritorije kao laboratorije za revolucionarne eksperimente, ili ostvarivanja *Volksgemeinschaft*, prelazi se na drugi zahtev totalitarizma, zahtev za totalnom dominacijom. I mada je teoretski totalna dominacija moguća jedino u uslovima vladavine nad celim svetom, totalitarni režimi su dokazali da se ovaj deo totalitarne utopije može ostvariti skoro u potpunosti, zato što je za neko vreme nezavisan od poraza ili pobede. Tako je Hitler usred serije vojnih poraza mogao da likuje zbog istrebljenja Jevreja i osnivanja fabrika smrti; nevezano za konačan ishod, bez rata se nikako ne bi mogli spaliti svi mostovi i ostvariti neki od ciljeva totalitarnog pokreta.[90]

Elitne formacije nacističkog i kadrovi boljševičkog pokreta više služe ostvarivanju totalne dominacije nego bezbednosti režima. Kao što je totalitarni zahtev za vladavinom nad celim svetom samo naizgled isto što i imperijalistička ekspanzija, tako i zahtev za totalnom dominacijom samo *podseća* na despotizam. Ako je glavna razlika između totalitarne i imperijalističke ekspanzije u tome što totalitarna ne pravi razliku između matice i strane zemlje, onda je glavna razlika između despotske i totalitarne tajne policije u tome što totalitarna ne traga za tajnim mislima i ne koristi stari metod tajnih službi, metod provokacije.[91]

90 v. primedbu 62.

91 Maurice Laporte, *Histoire de l Okhrana*, Paris 1935, metod provokacije s pravom smatra temeljem tajne policije (p. 19).

Kako uspon totalitarne tajne policije započinje posle pacifikacije zemlje, ona se spoljnim posmatračima čini sasvim izlišnom ili ih, pak, navodi na pomisao da postoji neki tajni pokret otpora.[92] Izli nost tajnih službi nije ništa novo; one su oduvek bile opsednute potrebom da dokažu svoju korisnost i da zadrže radna mesta i nakon ispunjenja prvobitnog zadatka. Metodi kojima se one služe u te svrhe u velikoj su meri otežali proučavanje istorije revolucija. Čini se, na primer, da za vreme vladavine Luja Napoleona nije bilo jedne jedine antivladine akcije koju nije inicirala sama policija.[93] Isto tako i uloga tajnih agenata u svim revolucionarnim partijama carističke Rusije navodi na pomisao da bi bez njihovih inspirativnih provokacija ruski revolucionarni pokret bio mnogo manje uspešan.[94] Drugim rečima, provokacije su dosta pomogle da se održi kontinuitet revolucionarne tradicije, koliko su, s druge strane, i stalno ometale organizovanje revolucije.

Ova problematična uloga provokacije mogla je da bude jedan od razloga iz kog su je totalitarni vladari odbacili. Osim toga, potreba za provokacijom javlja se kada obična sumnja više nije dovoljna za hapšenje i kažnjavanje. Nijedan totalitarni vladar, naravno, nije ni sanjao da će jednom morati da se vrati na provokaciju kako bi nekoga koga smatra neprijateljem uvukao u zamku. Od ovih tehničkih razloga mnogo je značajnija činjenica da je totalitarizam i pre osvajanja vlasti ideološki već definisao svoje neprijatelje, tako da kategorije osumnjičenih nisu stvorene na osnovu obaveštenja od policije. Stoga Jevreje u nacističkoj Nemačkoj ili potomke nekadašnjih vladajućih klasa u Sovjetskom Savezu niko nije stvar-

---

U sovjetskoj Rusiji provokacija nikako nije bila samo tajno oružje tajne policije, nego i popularan metod ispitivanja javnog mnjenja. Neodlučnost stanovništva da kritikuje liberalna intermeca pokazuje da se takvi gestovi shvataju kao provokacija na masovnom nivou. I tako je provokacija postala totalitarna verzija ispitivanja javnog mnjenja.

[92] U tom smislu zanimljivi su pokušaji nacističkih državnih službenika u Nemačkoj da smanje kompetencije i broj službenika Gestapoa, pod izgovorom da je nacifikacija zemlje već postignuta, tako da je Himler, koji je, baš naprotiv, u tom trenutku (oko 1934) hteo da ojača tajnu policiju, opasnost od unutrašnjih neprijatelja morao da prikaže kao mnogo ozbiljniju (v. *Nazi Conspiracy*, II, 259; V, 205; III, 547).

[93] v. Gallier-Boissière, *Mysteries of the French Secret Police*, 1938, p. 234.

[94] Uostalom, čini se da nije slučajno to što osnivanje Ohrane 1880. najavljuje period najživlje revolucionarne aktivnosti u Rusiji. Kako bi dokazala svoju opravdanost, Ohrana je povremeno morala da organizuje ubistva, a njeni agenti služili su, sebi uprkos, idejama onih koje su potkazivali.... Bilo da je agent policije rasturao pamflete ili da je neki Azef organizovao ubistvo ministra rezultat je bio isti (M. Laporte, *op. cit.*, str 25). Osim toga, čini se i da su važnije egzekucije ubistvo Stolipina i fon Plefea bile posao policije. Za revolucionarnu tradiciju ključna je činjenica da su u vreme zatišja agenti policije morali da raspiruju strasti i stimulišu revnost revolucionara (*ibid.*, p. 71).

V. i Bertram D. Wolfe, *Three Who Made A Revolution: Lenin, Trotsky, Stalin*, 1948, koji ovaj fenomen naziva policijskim socijalizmom .

no sumnjičio za neku neprijateljsku akciju; oni su proglašeni za objektivne neprijatelje režima u skladu sa njegovom ideologijom.

Glavna razlika između despotske i totalitarne tajne policije jeste razlika između sumnjivog lica i objektivnog neprijatelja . Ovog potonjeg određuje politika vlade, a ne njegova želja da zbaci vladu.[95] On nikada nije individualac čije opasne misli treba isprovocirati ili čija prošlost opravdava sumnju, već je nosilac tendencija , nešto kao nosilac virusa.[96] Sa praktičnog stanovišta, totalitarni vladar ponaša se kao čovek koji neprestano vređa drugog čoveka, sve dok svi ne shvate da je ovaj njegov neprijatelj, tako da, sa izvesnim opravdanjem, može i da ga ubije u samoodbrani. Ovo možda jeste malo okrutno, ali deluje to zna svako ko je video kako uspešni karijeristi eliminišu suparnike.

Za funkcionisanje totalitarnih režima sámo uvođenje pojma objektivnog neprijatelja od većeg je značaja nego ideološko definisanje te kategorije. Da je u pitanju obična mržnja prema Jevrejima ili buržoaziji, totalitarni režimi bi, po izvršenju nekog monstruoznog zločina, gotovo i mogli da se vrate pravilima normalnog života i vladanja. Kao što znamo, dešava se upravo suprotno. Kategorija objektivnog neprijatelja nadživljava prve ideološki određene neprijatelje pokreta. Otkrivaju se novi objektivni neprijatelji, u skladu sa izmenjenim okolnostima. Nacisti su, predvidevši potpuno istrebljenje Jevreja, već preduzeli potrebne preliminarne mere za likvidiranje Poljaka, dok je Hitler planirao i desetkovanje određenih kategorija Nemaca.[97] Boljševici su počeli sa potomcima nekadašnjih vladaju-

[95] Hans Frank, koji je kasnije postao generalni guverner Poljske, povukao je tipičnu razliku između čoveka koji je opasan po državu i onoga ko je neprijateljski nastrojen prema državi ono prvo je objektivna osobina nezavisna od volje i ponašanja; politička policija nacista ne bavi se samo delima protiv države, nego i svim napadima koji ugrožavaju državu, bez obzira na njihov stvarni cilj (v. *Deutsches Verwaltungsrecht*, pp. 420-430; citirano prema prevodu u: *Nazi Conspiracy*, IV, p. 881ff). Po Mauncovim rečima (*op. cit.*, p. 44), kao mera bezbednosti, eliminisanje opasnih osoba... ima za cilj da spreči opasnosti po nacionalu zajednicu, bez obzira na prestup koji je ta osoba mogla počiniti. Važno je da se preduprede *objektivne* opasnosti.

[96] R. Hen, nacistički pravnik i pripadnik SS-a, rekao je u posmrtnom govoru Rajnhardu Hajdrihu (koji je, pre no što je došao na vlast u Čehoslovačkoj, bio jedan od najbliskijih Himlerovih saradnika) da je on svoje protivnike smatrao ne individuama, nego nosiocima tendencija opasnih po državu, koji stoga ne pripadaju nacionalnoj zajednici (u: *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 6. jun 1942; citirano prema: E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police*, London 1945).

[97] Još 1941, tokom sastanka u Hitlerovom štabu, predloženo je da se poljskom stanovništvu nametnu iste odredbe po kojima su se Jevreji pripremali za logore smrti: promena imena ako su nemačkog porekla, smrtne kazne za polne odnose između Nemaca i Poljaka (*Rassenschande*, rasni greh), obaveza da u Nemačkoj nose znak P, nalik žutoj zvezdi za Jevreje (v. *Nazi Conspiracy*, VIII, 237ff, i dnevnik Hansa Franka u: *Trial*, *op. cit.*, XXIX, 683). Naravno, i sami Poljaci su se uskoro zabrinuli šta će biti s njima kada nacisti završe sa istrebljenjem Jevreja (*Nazi Conspiracy*, IV, 916). Za Hitlerove planove koji su se ticali Nemaca, v. primedbu 80.

ćih klasa, a potom svu žestinu terora usmerili na kulake (ranih tridesetih), za kojima su usledili Rusi poljskog porekla (između 1936. i 1938), Tatari i Nemci sa Volge tokom rata, bivši ratni zarobljenici i jedinice okupacionih snaga Crvene armije posle rata, a po osnivanju jevrejske države i ruski Jevreji. Izbor ovih kategorija nikada nije bio sasvim slučajan; kako one služe potrebama propagande u inostranstvu, važno je da njihovi pripadnici izgledaju uverljivo kao mogući neprijatelji. Izbor kategorije može čak biti izvršen u skladu sa propagandnim potrebama pokreta uopšte kao, na primer, iznenadna, sasvim nova pojava zvaničnog antisemitizma u Sovjetskom Savezu, koja je možda bila sračunata na to da pridobije simpatije satelitskih država u Evropi za Sovjetski Savez. Paradna suđenja, na kojima se od objektivno identifikovanih neprijatelja traži subjektivno priznavanje krivice, treba da služe ovoj svrsi; suđenja se najbolje mogu inscenirati sa onima koji su prošli kroz totalitarnu indoktrinaciju, jer ih ova osposobljava da subjektivno shvate svoju objektivnu štetnost i da priznaju radi zajedničke stvari .[98] Pojam objektivnog neprijatelja , čiji se identitet menja u skladu sa okolnostima tako da čim se likvidira jedna kategorija, drugoj može da se objavi rat odgovara tvrdnjama totalitarnih vladara da njihov režim nije vlast u tradicionalnom smislu, već *pokret*, čije napredovanje stalno nailazi na nove prepreke, a njih treba eliminisati. Ukoliko uopšte može biti govora o nekoj pravnoj misli u totalitarizmu, objektivni protivnik je njena okosnica.

U bliskoj vezi sa ovim pretvaranjem osumnjičenog čoveka u objektivnog neprijatelja jeste i promena položaja tajne policije u totalitarnoj državi. Tajne službe su s pravom nazivane državama u državi, i to ne samo u despotijama, nego i u ustavnim i poluustavnim državama. Već i sámo posedovanje tajne informacije oduvek je ovoj službi davalo ključnu prevlast nad ostalima, i predstavljalo je otvorenu pretnju pripadnicima vladajućih krugova.[99] Sada je, međutim, totalitarna policija u potpunosti podređena volji Vođe, koji jedini može da odlučuje o tome ko će biti sledeći potencijalni neprijatelj, ali on, kao što je Staljin činio, takođe može da odluči ko će iz iste te tajne policije biti likvidiran. Kako policiji više nije dozvoljeno da se koristi provokacijom, oduzeto joj je jedino dostupno sredstvo po-

[98] Beck/Godin, *op. cit.*, p.87, govore o objektivnim karakteristikama po kojima su ljudi u SSSR-u hapšeni; jedna od njih je i pripadnost NKVD-u (p. 153). Subjektivni uvid u objektivnu neophodnost hapšenja i priznavanja najlakše su se mogli postići kod nekadašnjih pripadnika tajne policije. Po rečima bivšeg agenta NKVD-a: Moje starešine dovoljno poznaju mene i moj rad, pa ako Partija i NKVD sada od mene zahtevaju da priznam takve stvari, sigurno imaju valjane razloge za to. Moja dužnost lojalnog sovjetskog građanina jeste da ne odbijam da priznam ono što se od mene očekuje (*ibid.*, p. 231).

[99] Poznata je situacija u Francuskoj gde su ministri živeli u stalnom strahu od tajnih dosijea policije. Što se situacije u carskoj Rusiji tiče, v. Laporte, *op. cit.*, pp. 22-23: Konačno je Ohrana dobila ovlašćenja daleko veća od onih koje su imale regularne instance.... Ohrana... je cara obaveštavala isključivo o onome što je sama nalazila za shodno .

moću kog može da očuva svoju nezavisnost od ostalih organa vlasti, tako da sada njen posao u potpunosti zavisi od viših instanci. Kao i vojska u netotalitarnoj državi, policija u totalitarnim zemljama prosto sprovodi zvaničnu politiku, a izgubila je sve prorogative koje je imala u despotskim birokratijama.[100]

Zadatak totalitarne policije nije da rasvetljuje zločine, već da bude u pripravnosti kad vlast reši da uhapsi određenu kategoriju stanovnika. Jedino ona uživa poverenje najviših krugova i zna koja će se politička linija sprovesti. Ovo se posebno tiče pitanja visoke politike, kakvo je, na primer, likvidacija čitave klase ili etničke grupe (samo su kadrovi GPU-a znali prave ciljeve sovjetske vlade ranih tridesetih, kao što su samo formacije SS-a znale da će doći do istrebljenja Jevreja ranih četrdesetih). Suština svakodnevice u totalitarizmu sastoji se u tome što jedino agenti NKVD-a u nekom industrijskom preduzeću znaju šta Moskva želi kada, na primer, naredi da se ubrza proizvodnja cevi: da li prosto želi više cevi, ili želi da uništi direktora fabrike, ili da likvidira čitavo rukovodstvo, ili da zatvori dotičnu fabriku, ili će možda ova naredba izazvati talas čistki širom zemlje.

Totalna dominacija udvostručava tajne službe, čiji se agenti međusobno ne poznaju, zato što je vlasti potrebna krajnja fleksibilnost. Da ponovo upotrebimo isti primer, kada izda naredbu za cevi, Moskva verovatno ni sama ne zna da li su joj zaista potrebne cevi one su uvek potrebne ili čistka. Zahvaljujući umnožavanju tajnih službi, odluka se može doneti u poslednjem trenutku, tako da se jedan ogranak tajne službe sprema da direktoru fabrike dodeli Lenjinov orden, dok se drugi sprema da ga uhapsi. Efikasnost policije meri se mogućnošću da se takve protivrečne naredbe pripremaju istovremeno.

Pod totalitarnim, kao i pod drugim režimima, tajna policija ima monopol na vitalne informacije. No vrsta znanja kojim jedino policija može da raspolaže bitno se promenila: policija se više ne zanima onim što se događa u glavama budućih žrtava (dobrim delom ona se i ne obazire na to ko će žrtve biti), ona je sada postala čuvar najveće državne tajne. Ovo automatski znači i znatno povećanje ugleda i poboljšanje položaja, mada njega prati bespovratan gubitak realne moći. Tajne službe sada ne znaju ništa što Vođa već ne zna; kada je u pitanju moć, one su spale na nivo pukih izvršitelja.

Sa stanovišta zakona, od prelaska sumnjivog lica u objektivnog neprijatelja još je zanimljivije kako totalitarni režimi podozrevani prestup zamenjuju mogućim zločinom. Mogući zločin objektivan je koliko i objektivni neprijatelj. Dok se osumnjičeni hapsi zato što se smatra da je u stanju da

100 Za razliku od Ohrane, koja je bila država u državi, GPU je odeljenje sovjetske vlade... i mnogo je manje samostalan u svojim akcijama (Roger N. Baldwin, Political Police , u: *Encyclopedia of Social Sciences*).

počini zločin koji manje ili više odgovara njegovoj ličnosti (ili onome što se pretpostavlja da je njegova ličnost),[101] totalitarna verzija mogućeg zločina zasniva se na logičkom predviđanju razvoja objektivnih događaja. Moskovska suđenja staroj gardi boljševika i generalima Crvene armije klasičan su primer kažnjavanja mogućih zločina. Iza fantastičnih, izmišljenih optužbi lako se može naslutiti sledeća logička kalkulacija: događaji u Sovjetskom Savezu mogu da vode u krizu, kriza bi mogla da vodi svrgavanju Staljinove diktature, što bi moglo da oslabi vojnu gotovost zemlje, a možda i da dovede do situacije u kojoj bi nova vlada morala da potpiše primirje, ili čak da sklopi savez sa Hitlerom. Na to Staljin rešava da objavi kako spletka za zbacivanje sa vlasti i zavera sa Hitlerom zaista postoje.[102] Naspram ovih objektivnih, mada potpuno neverovatnih mogućnosti stajali su samo subjektivni faktori, na primer pouzdanost optuženih, njihova iscrpljenost, nesposobnost da shvate šta se dešava, njihovo čvrsto uverenje da bi bez Staljina sve bilo izgubljeno, njihova iskrena mržnja prema fašizmu dakle, pojedinosti kojima po prirodi stvari nedostaje konzistentnost fiktivnog, logičnog, mogućeg zločina. Putem stalnog otklanjanja svih činjeničnih ograničenja, osnovna pretpostavka totalitarizma da je sve moguće vodi do apsurdnog i strašnog zaključka da svaki zločin koji vladari zamisle mora da se kazni, bez obzira na to da li je počinjen ili nije. Dakako, moguć zločin, kao i objektivni neprijatelj, nalazi se izvan nadležnosti policije, koja ne može da ga otkrije ili izmisli, niti da ga isprovocira. Tu tajne službe opet u potpunosti zavise od političke vlasti. Njihova nezavisnost države u državi je nestala.

U jednom pogledu, međutim, totalitarna tajna policija još uvek veoma liči na tajne službe netotalitarnih zemalja. Tajna policija je uvek, t.j. od

[101] Za pojam osumnjičenog tipična je priča koju spominje K. Pobjedonoscev u: *L Autocratie Russe: Mémoires politiques, correspondance officiele et documents inédits... 1881-1894*, Paris 1927: generala Čerevina iz Ohrane mole da interveniše u korist dame koja će po svoj prilici izgubiti parnicu; druga strana je, inače, angažovala advokata-Jevrejina. General se priseća: Iste noći naredio sam da uhapse tog prokletog Jevrejina i držao sam ga kao takozvanu politički sumnjivu osobu.... Uostalom, zar da se na isti način ponašam prema prijateljima i prema jednom prljavom Jevrejinu koji je možda nevin danas, ali koji je juče bio kriv ili će biti kriv sutra?

[102] Optužbe na Moskovskim suđenjima bile su zasnovane... na groteskno iskrivljenom predviđanju mogućih događanja. [Staljinova] argumentacija verovatno je glasila ovako: možda će u krizi hteti da me svrgnu optužiću ih da su to već pokušali.... Promena vlasti može da oslabi odbrambenu moć Rusije; a ako u tome uspeju, možda će biti primorani da potpišu primirje sa Hitlerom, možda čak i da se slože sa ustupanjem teritorija.... Optužiću ih da su već sklopili izdajnički savez sa Nemačkom i ustupili deo sovjetske teritorije. Ovako I. Deutscher (*op. cit.*, p. 377) briljantno objašnjava mehanizam Moskovskih suđenja.

Dobar primer nacističke verzije mogućeg zločina može se naći kod Hansa Franka (*op. cit.*): Potpun spisak napada na državu nikada se ne može sastaviti, zato što se nikako ne da predvideti šta može da ugrozi rukovodstvo i narod u nekom budućem trenutku (prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 881).

Fušea, profitirala od svojih žrtava i uvećavala zvanično odobreni budžet određenim nezvaničnim izvorima, prosto tako što bi prihvatala poziciju partnerstva u delatnostima koje je trebalo da suzbija, kakve su na primer kocka i prostitucija.[103] Ovi ilegalni metodi finansiranja, od velikodušnog primanja mita do otvorene ucene, bili su važan faktor u odvajanju tajnih službi od zvaničnih vlasti i učvrstili su njihov položaj države u državi. Zanimljivo je da je finansiranje policijskih delatnosti sredstvima od njenih sopstvenih žrtava nadživelo sve druge promene. U sovjetskoj Rusiji NKVD gotovo sasvim zavisi od prinudnog rada, koji izgleda ne daje nikakvu drugu dobit i nema drugu svrhu nego da finansira taj ogromni tajni aparat.[104] Himler je svoje jedinice SS-a, koje su najpre bile kadrovi partijske tajne policije, finansirao konfiskovanjem imovine Jevreja; potom je sa Dareom, ministrom poljoprivrede, potpisao sporazum kojim je on, Himler, dobijao nekoliko stotina miliona maraka taj novac je Dare zarađivao otkupljujući u inostranstvu poljoprivredne proizvode po nižoj ceni i prodajući ih u Nemačkoj po fiksnim cenama.[105] Naravno, ovaj izvor prihoda presahnuo je tokom rata. Albert Šper, Totov naslednik i najveći poslodavac u Nemačkoj posle 1942, predložio je Himleru sličan dogovor 1942: ako se Himler složi da iz nadležnosti SS-a otpusti uvezenu radnu snagu, koja je bila upadljivo neefikasna, Šperova organizacija bi mu za potrebe SS-a davala dogovoren procenat ostvarenog profita.[106] Ovakvim manje-više regularnim izvorima prihoda Himler je u vreme krize dodao oprobane ucenjivačke metode tajnih službi: u svojim opštinama jedinice SS-a osnivale su društva Prijatelja SS-a , koja su morala da dobrovoljno daju sredstva potrebna lokalnom SS-u.[107] (Valja primetiti da nacistička tajna

[103] Korišćenje kriminalnih metoda nije, razume se, monopol francuske tajne policije. U Austriji je, na primer, zloglasnu političku policiju pod Marijom Terezijom organizovao Kaunic od kadrova takozvane moralne policije , koja je živela od ucene (v. Moritz Bermann, *Maria Theresia und Kaiser Joseph II*, Wien-Leipzig, 1881; za ovaj podatak zahvaljujem Robertu Piku).

[104] Sigurno je da se ogromna policijska organizacija isplaćuje od dobiti ostvarene od prinudnog rada; iznenađuje, međutim, da on ne pokriva policijski budžet u potpunosti; Kravčenko (*op. cit.*) spominje posebne takse koje NKVD nameće osuđenim građanima koji i dalje žive i rade na slobodi.

[105] v. Fritz Thyssen, *I Paid Hitler*, London 1941.

[106] v. *Nazi Conspiracy*, I, 916-917. Sva ekonomska aktivnost SS-a bila je koncentrisana u jednoj centrali za ekonomske i administrativne poslove. Upravi javnih prihoda SS je svoje finansijske izvore prijavio kao partijsku imovinu za posebne svrhe (pismo od 5. maja 1943; citirano iz: M. Wolfson, *Übersicht der Gliederung verbrecherischer Nazi-Organisationen, Omgus*, decembar 1947).

[107] v. Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 112. Da je ovde reč o uceni, jasno vidimo kad uzmemo u obzir da su ovaj način prikupljanja sredstava uvek organizovale lokalne jedinice SS-a u mestima u kojima su bile stacionirane (v. *Der Weg der SS*, izdao SS Hauptamt-Schulungsamt, bez datuma, p. 14).

policija u raznim finansijskim operacijama nije koristila svoje zatvorenike. Osim u poslednjim godinama rata, kada eksploatacijom ljudskog materijala u koncentracionim logorima nije više upravljao samo Himler, rad u logorima nije imao nikakvu racionalnu svrhu, osim da uveća muku i patnju nesrećnih zatvorenika .[108])

Međutim, ove finansijske neregularnosti su jedini, a uz to i ne mnogo značajan trag tradicije tajne policije. One su moguće zbog toga što totalitarni režimi u načelu zanemaruju privredne i finansijske probleme, tako da metode koje bi u normalnim uslovima bile protivzakonite i koje bi tajnu policiju razlikovale od drugih, uglednijih odeljenja državnog aparata, više ne ukazuju na to da ovo odeljenje uživa izvesnu samostalnost, da ga nijedno drugo ne kontroliše i da živi u atmosferi iregularnosti, bezakonja i nesigurnosti. Naprotiv, položaj totalitarne tajne policije u potpunosti je utvrđen, a njene službe su sasvim integrisane u državni aparat. Ne samo da se ova organizacija *ne nalazi* s onu stranu zakona, ona je upravo oličenje zakona, a njen dignitet ne podleže sumnji. Totalitarna tajna policija više ne organizuje ubistva na svoju inicijativu, ne provocira više prestupe protiv države i društva, već strogo kažnjava sve oblike podmićivanja, ucene i protivzakonitog bogaćenja. Himler je sebi mogao da dozvoli da svojim ljudima usred rata očita bukvicu, i to sa veoma realnim pretnjama Mi smo imali moralno pravo... da izbrišemo taj narod [Jevreje] koji se namerio da izbriše nas, ali nemamo pravo da se bogatimo na ma koji način, bilo da je u pitanju bunda, sat, jedna marka ili cigareta [109]; takve reči ćemo uzalud tražiti u istoriji tajne policije. Ako se ona i dalje bavi opasnim mislima , onda to verovatno nisu one koje osumnjičene osobe smatraju opasnima; sav intelektualni i umetnički život po prirodi stvari zahteva neprekidno ponovno uspostavljanje i reviziju normi, iz čega logično sledi i stalno eliminisanje intelektualaca čije opasne misli obično čine neke koliko još juče sasvim pravoverne ideje. Dok je, dakle, tajna policija, u uobičajenom značenju te reči, postala izlišna, njena ekonomska funkcija, ponekad smatrana važnijom od one osnovne, još je problematičnija. Istina, ne može se osporavati da NKVD periodično određeni procenat sovjetskog stanovništva šalje u logore, eufemistički nazvane logorima za prinudni

[108] *ibid.*, p. 124. Što se toga tiče, sklapali su se određeni kompromisi za potrebe kadrova SS-a i održavanje logora (v. Wolfson, *op. cit.*, pismo od 19. septembra 1941. koje je Osvald Pol, upravnik Glavne privredne i administrativne komore /*Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*/, uputio komesaru Rajha za kontrolu cena). Verovatno su se sve te privredne aktivnosti u koncentracionim logorima razvile tek tokom rata i usled akutnog nedostatka radne snage.

[109] Himlerov govor iz oktobra 1943. u Poznanju, *International Military Trials*, Nürnberg 1945-46, Vol. 29, p. 146.

rad;[110] no, iako je sasvim moguće da je ovo sovjetski način rešavanja problema nezaposlenosti, takođe je opšte poznato da je efikasnost u logorima neuporedivo niža od sovjetskog proseka i da jedva uspeva da isplati čak i troškove policijskog aparata.

Politička funkcija tajne policije, najorganizovanijeg i najefikasnijeg od svih odeljenja u aparatu totalitarnih režima,[111] nije ni problematična ni suvišna. Ona predstavlja istinski izvršni organ koji prenosi sve naredbe. Preko mreže tajnih agenata totalitarni vladar obezbedio je sebi direktan izvršni mehanizam koji je potpuno odvojen i izolovan od svih drugih institucija, za razliku od strukture glavice luka kod prividne hijerarhije.[112] U tom smislu su agenti tajne policije jedina vladajuća klasa u totalitarnim zemljama, a njihove norme i merila vrednosti prožimaju čitavo tkivo totalitarnog društva.

Ako to imamo u vidu, neće nas mnogo iznenaditi što su određene osobenosti tajne policije u stvari opšte osobine čitavog totalitarnog društva, a ne samo totalitarne tajne policije. Tako kategorija osumnjičenog u totalitarnim uslovima obuhvata čitavo stanovništvo; svaka misao koja odstupa od zvanično propisane, a uvek promenljive linije već je sumnjiva, ma u kojoj se oblasti ljudskog života pojavila. Prosto zato što raspolažu sposobnošću mišljenja, ljudi su po definiciji sumnjivi, a ta sumnja ne može se odagnati uzornim vladanjem, jer ljudska sposobnost mišljenja ujedno je i

110 Bek Bulat (pseudonim nekadašnjeg sovjetskog profesora) bio je u prilici da proučava dokumente severnokavkaskog NKVD-a. Iz ovih dokumenata proizlazi da je juna 1937, na vrhuncu velike čistke, vlada izdala naređenje NKVD-u na lokalnom nivou da pohapsi određeni procenat stanovništva.... Taj procenat se razlikovao od kraja do kraja, a u najmanje lojalnim područjima dostizao je 5 procenata. Prosek za ceo Sovjetski Savez bio je oko 3 procenta (izveštava David J. Dallin u: *The News Leader*, 8. januar 1949). Beck/Godin, *op. cit.*, p. 239, dolaze do procene koja se donekle razlikuje od ove, ali je veoma uverljiva. Hapšenja se planiraju ovako: dokumentacija NKVD-a pokriva praktično čitavo stanovništvo, i svako je smešten u određenu kategoriju. Tako za svaki grad postoje statistički podaci o bivšim belogardejcima, članovima opozicionih partija i sl. Sav kompromitujući materijal... iz priznanja zatvorenikâ takođe se unosi u dokumentaciju, a na kartonu svake osobe označava se koliko je opasnom smatraju; to zavisi od količine sumnjivog ili kompromitujućeg materijala u dokumentaciji. Kako se statistički podaci redovno dostavljaju višim instancama, čistka se može organizovati u svako doba, uz detaljno poznavanje tačnog broja ljudi u svakoj kategoriji.

111 Baldwin, *op. cit.*

112 Kadrovi ruske tajne policije bili su Staljinu na ličnom raspolaganju kao i *SS-Verfügungstruppen* Hitleru. Obe ove službe, mada su u vreme rata deo vojnih snaga, žive pod posebnim zakonima. Zakon o braku , koji je trebalo da odvoji SS od ostatka stanovništva, bio je prva i najdalekosežnija odredba koju je Himler doneo kada se prihvatio reorganizacije SS-a. Čak i pre Himlerovog zakona o braku, godine 1927. SS-u je putem zvanične uredbe naloženo da nikada [ne učestvuje] u raspravama na sastancima članstva (*Der Weg der SS*, op. cit.). I o članovima NKVD-a, koji su se svesno držali jedni drugih, a pre svega nisu bili u kontaktu sa drugim delovima partijske aristokratije, imamo slične informacije (Beck/Godin, *op. cit.*, p. 163).

sposobnost predomišljanja. Kako je, osim toga, nemoguće da se ikada s potpunom sigurnošću dokuči mišljenje drugog čoveka zato mučenje i jeste samo očajnički i jalov pokušaj da se postigne ono što se postići ne može sumnja se više ne može stišati, budući da ni zajedničke vrednosti ni lični interes više ne postoje kao socijalna stvarnost (za razliku od puke psihološke). Sveopšta sumnja prožima sve društvene odnose u totalitarnim zemljama i određuje opštu atmosferu čak i van posebne sfere tajne policije.

Provokacija, nekada specijalnost tajnog agenta, u totalitarnim režimima postaje metod ophođenja sa susedom koga je svako, dobrovoljno ili ne, prinuđen da prati. Svako je, na određeni način, *agent provocateur* onog drugog; jer, očigledno će svako sebe smatrati provokatorom ako ikada čak i obična neobavezna razmena opasnih misli (ili onoga što su u međuvremenu postale opasne misli) dospe do ušiju vlasti. Saradnja stanovništva u potkazivanju političkih protivnika i dobrovoljno izigravanje glinenih golubova sami po sebi nisu novost, ali u totalitarnim zemljama ovo je tako dobro organizovano da su stručnjaci gotovo postali izlišni. U sistemu sveopšte špijunaže, u kom bi svako mogao biti agent policije i u kom svaki pojedinac oseća da je pod stalnim prismotrom, u uslovima u kojima je profesionalna budućnost krajnje neizvesna i u kojima su najspektakularniji usponi i padovi postali svakodnevna pojava, svaka reč postaje dvosmislena i predmet retrospektivnog tumačenja .

Koliko je totalitarno društvo prožeto metodima i normama tajne policije najbolje se može videti na primeru građenja karijere. U netotalitarnom sistemu dvostruki agent služio je stvarima protiv kojih je zapravo trebalo da se bori, i to bar isto onoliko koliko je služio i vlastima, a ponekad i više. On je često gajio neku vrstu dvostruke ambicije: želeo je da se uspne u redovima revolucionarnih partija, ali i u redovima policije. Da bi napredovao na oba polja, trebalo je da prihvati metode o kojima sitni službenik, čiji napredak u karijeri zavisi od pretpostavljenih, može samo da sanja: zahvaljujući vezama sa policijom može da eliminiše svoje suparnike i pretpostavljene u partiji, a zahvaljujući vezama sa revolucionarima ima šansu da se otrese makar svog pretpostavljenog u policiji.[113] Ako pogledamo pravila po kojima se može praviti karijera u savremenom ruskom društvu, odmah ćemo primetiti sličnost sa pomenutim metodama. Ne samo što gotovo svi viši činovnici svoje položaje duguju čistkama koje su likvidirale njihove prethodnike, već se i unapređenja u svim oblastima života ubrzavaju na ovaj način. Otprilike na svakih deset godina jedna čistka na nacionalnom nivou stvori prostor za sledeću generaciju, tek izašlu iz škole i

[113] Ilustrativna je blistava karijera policijskog agenta Malinovskog, koji je završio kao poslanik boljševika u skupštini (v. Bertram D. Wolfe, *op. cit.*, glava XXXI).

željnu posla. Upravo vlast stvara ovakve uslove za napredovanje, a njih je policijski agent ranije sam morao da obezbedi.

Ovaj redovni nasilni preokret u čitavoj gigantskoj administrativnoj mašineriji, iako onemogućava stručno osposobljavanje, ima i brojne prednosti. On daje relativno mlade službenike i sprečava stabilizovanje prilika, koje je, bar u mirnodopskim uslovima, velika opasnost za totalitarnu vlast. Eliminisanjem principa starešinstva i zasluge ovaj sistem sprečava i stvaranje lojalnosti koja uglavnom vezuje mlađe članove kolektiva za starije, od čijeg mišljenja i dobre volje zavisi njihovo unapređenje; on takođe jednom za svagda ukida nezaposlenost i pruža svakom priliku za posao koji odgovara njegovom obrazovanju. Zato je Staljin 1939, kada je završena generalna čistka u Sovjetskom Savezu, mogao sa velikim zadovoljstvom da primeti da je Partija uspela da na rukovodeća mesta u državi ili partiji dovede više od 500.000 mladih boljševika .[114] Poniženje koje čovek oseća zato što posao duguje nepravičnom eliminisanju prethodnika ima isti demorališući efekat koji je i istrebljenje Jevreja imalo na Nemce: ono od svakog zaposlenog čini svesnog saučesnika u zločinima vlasti, hteo on to ili ne, a što je ponižena osoba osetljivija, to će vatrenije braniti režim. Drugim rečima, ovaj sistem je logična posledica principa Vođe sa svim njegovim implikacijama i najbolja moguća garancija lojalnosti, zato što svaka nova generacija zavisi od trenutne Vođine političke linije koja je i otpočela čistku za nova radna mesta. Ovaj sistem takođe poistovećuje javni i lični interes (u nacističkoj verziji može se čak govoriti i o ukidanju privatne sfere života), na šta su pristalice Sovjetskog Saveza znale da budu tako ponosne. Svaki iole značajniji pojedinac čitavu svoju egzistenciju duguje političkim interesima režima, a kada se ova faktička istovetnost ukine i kada ga sledeća čistka ukloni sa položaja, režim će se potruditi da on nestane i iz sveta živih. Sve to podseća na dvostrukog agenta koji se identifikuje i sa revolucijom (bez koje bi izgubio posao), a ne samo sa tajnom policijom; u toj sferi se spektakularni uspon takođe može završiti jedino anonimnom smrću, jer je malo verovatno da se dvostruka igra može igrati večno. Kada se ovakvi uslovi, koji su nekada vladali samo među izgnanicima iz društva, prošire na društvo u celini, totalitarna vlast je postigla jednu od najdalekosežnijih promena u socijalnoj psihologiji. Psihologija dvostrukog agenta, koji je spreman da kratkim životom plati cenu za nekoliko uzvišenih godina na vrhu, zavladala je privatnim životom čitave post-revolucionarne generacije u Rusiji, a u manjoj, ali ipak opasnoj meri i u Nemačkoj posle Prvog svetskog rata.

Takvo je društvo u kom operiše totalitarna tajna policija, društvo prožeto normama koje su nekada bile monopol tajne policije. Jedino u počet-

114 Citirano iz: Avtokhanov, *op. cit.*

nim fazama, dok traje borba za vlast, žrtve su oni koji mogu biti osumnjičeni da pripadaju opoziciji. A zatim društvo kreće put totalitarizma, progoneći objektivnog neprijatelja, bili to Jevreji ili Poljaci (kao u slučaju nacista) ili takozvani kontrarevolucionari (optužba koja u sovjetskoj Rusiji... pada... i pre no što se postavi pitanje o vladanju [optuženog]); to mogu biti ljudi koji su u nekom trenutku imali radnju ili kuću ili roditelje i pretke koji su imali tako nešto ,[115] ili koji su pripadali nekoj od okupacionih jedinica Crvene armije, ili su možda poljskog porekla. Tek u poslednjim i potpuno totalitarnim fazama napuštaju se predstave o objektivnom neprijatelju i logički mogućem zločinu, žrtve se biraju sasvim nasumično i, čak bez optužbe, proglašavaju nesposobnim za život. Ova nova kategorija nepoželjnih može se sastojati od mentalno obolelih ljudi ili osoba sa oboljenjima pluća i srca, kao u slučaju nacista, ili, pak, kao u Sovjetskom Savezu, od ljudi koji su se našli u predviđenom procentu za deportaciju, a on se razlikovao od pokrajine do pokrajine.

Ta dosledna nasumičnost negira ljudsku slobodu mnogo efikasnije nego što to čini ijedna tiranija. Da bi čovek u tiraniji bio kažnjen, on mora bar da bude njen neprijatelj. Sloboda mišljenja nije ukinuta za one koji su dovoljno hrabri da rizikuju život. Teoretski ni u totalitarnim režimima nije ukinuta mogućnost opredeljivanja za opoziciju; no, takva sloboda gotovo da je poništena ako počinjeno delo obećava kaznu koju će možda i svako drugi morati da plati. U ovom sistemu sloboda ne samo što je svedena na svoju poslednju i naizgled neuništivu garantiju, mogućnost samoubistva, već je izgubila i svoju specifičnost zato što se posledice njenog uživanja dele sa sasvim nedužnim ljudima. Da je Hitler imao vremena da ostvari svoj san Opšteg nemačkog zakona o zdravstvu, čovek koji pati od bolesti pluća mogao je da doživi istu sudbinu kao i komunista u ranim, a Jevrejin u kasnijim fazama nacističkog režima. Isto tako i protivnik režima u Rusiji, koji deli sudbinu miliona ljudi odabranih za koncentracione logore u okviru određene kvote, samo oslobađa policiju tereta nasumičnog izbora. Nevini i krivi nepoželjni su u podjednakoj meri.

Promena predstave o zločinu i zločincu određuje nove stravične metode totalitarne tajne policije. Kriminalci se kažnjavaju, a nepoželjni nestaju sa lica zemlje; jedini trag koji ostavljaju za sobom je sećanje ljudi koji su ih znali i voleli, a jedan od najtežih zadataka tajne policije jeste da se potrudi da čak i takvi tragovi nestanu zajedno sa žrtvom.

Ohrana, caristička preteča GPU-a, navodno je smislila jedinstven sistem dokumentacije: svaki osumnjičeni zabeležen je na velikoj karti, u čijoj je sredini njegovo ime uokvireno crvenim krugom; njegovi politički prijatelji označeni su manjim crvenim krugovima, a nepolitički zelenim; braon

[115] *The Dark Side of the Moon*, New York, 1947.

krugovi označavaju ličnost koja je u kontaktu sa prijateljima osumnjičenog, ali ovog ne poznaje lično; međusobne veze između prijateljâ osumnjičenog, političkih i nepolitičkih, i prijateljâ njegovih prijatelja označene su linijama između odgovarajućih krugova.[116] Očigledno primenu ovog metoda ograničava samo veličina karte u kartoteci, a teoretski bi jedan ogroman list mogao da pokaže odnose i veze unutar čitavog stanovništva. A to i jeste utopijski cilj totalitarne tajne policije. Ona se odrekla starog policijskog sna koji detektor laži još nije ostvario, pa se više i ne trudi da sazna ko je ko ili šta ko misli. (Detektor laži možda najočiglednije pokazuje koliko taj san fascinira policijske mozgove; jer komplikovana merna oprema očigledno jedva da može da pokaže išta više od hladnokrvnosti ili nervoze svoje žrtve. Slaboumno oduševljenje ovim mehanizmom može se eventualno objasniti iracionalnom željom da se ostvari makar kakvo čitanje misli.) Taj stari san već je sam po sebi strašan, i od pamtiveka je neminovno vodio mučenju i najužasnijim okrutnostima. Samo je jedna stvar govorila njemu u prilog: tražio je nemoguće. Moderni san totalitarne policije, sa njenim modernim metodama, neuporedivo je strašniji. Sada policija sanja da će jednim pogledom na gigantsku mapu na zidu kancelarije moći da utvrdi ko je s kim u vezi i u kom stepenu prisnosti; a ovaj san teoretski uopšte nije neostvariv, iako je njegovo tehničko izvođenje možda komplikovano. Kada bi ovakva mapa zaista postojala, totalitarizmu više ni uspomene ne bi stajale na putu; uz nju bi ljudi mogli da se izbrišu bez ikakvog traga, kao da ih nikada nije ni bilo.

Ako je verovati izveštajima uhapšenih agenata NKVD-a, ruska tajna policija se u zastrašujućoj meri približila ovom idealu totalitarizma. Policija ima tajne dosijee o svakom stanovniku ove ogromne zemlje, brižljivo beleži sve brojne veze između ljudi, od slučajnih poznanstava do pravih prijateljstava i porodičnih veza. Optuženi, čiji su zločini ionako objektivno utvrđeni i pre hapšenja, detaljno se ispituje samo da bi se otkrile te veze. Najzad, što se tiče blagodeti pamćenja, tako opasne po totalitarnu vlast, moglo bi se reći da ako je tačno da slonovi nikad ne zaboravljaju, Rusi izgledaju kao njihova sušta suprotnost... sovjetska psihologija kao da zaista omogućava potpun zaborav .[117]

Koliko je ovo konačno nestajanje žrtava važno za totalitarni sistem, može se videti po slučajevima u kojima se režim, iz ma kog razloga, sukobljavao sa sećanjima preživelih. Tokom rata, neki komandant SS-a počinio je stravičnu grešku kada je obavestio jednu Francuskinju da joj je muž umro u nemačkom koncentracionom logoru; ova omaška izazvala je pravu lavinu naredbi i uputstava svim komandantima logorâ, i trebalo je da ih upozori da u spoljni svet ni pod kojim uslovima ne puštaju nikakve informaci-

[116] v. Laporte, *op. cit.*, p. 39.

[117] Beck/Godin, *op. cit.*, pp. 234 i 127.

je.[118] Što se tiče one francuske udovice, njen muž ne samo da je u trenutku hapšenja napustio svet živih, nego zapravo nikad nije ni bio živ. Isto tako i službenici sovjetske policije, naviknuti na ovakav sistem još od rođenja, mogu jedino zapanjeno da zure u ljude u okupiranoj Poljskoj koji očajnički pokušavaju da saznaju šta se desilo sa njihovim uhapšenim prijateljima i rođacima.[119]

U totalitarnim zemljama svi zatvori pretvoreni su u prave pećine zaborava u koje ljudi dospevaju slučajno, i ne ostavljaju za sobom tako banalne tragove ranijeg postojanja kakvi su telo ili grob. U poređenju sa tim najnovijim otkrićem u likvidiranju ljudi, staromodni metod ubijanja, iz političkih ili kriminalnih pobuda, zaista je neefikasan. Iza ubice ostaje leš, i mada ubica pokušava da zatre tragove svog identiteta, on nema tu moć da iz sećanja živih izbriše identitet žrtve. Tajna policija, sasvim suprotno, nekim čudom uspeva da se postara za to da sve izgleda kao da žrtva nikada nije ni živela.

Veza između tajne policije i tajnih društava je očigledna. Kao povod za osnivanje tajne policije uvek se koristila opasnost od tajnih društava. Totalitarna tajna policija je prva kojoj ti staromodni izgovori svih tirana uopšte nisu potrebni. Anonimnost žrtava, koje se ne mogu nazvati neprijateljima režima i čiji je identitet progoniocima nepoznat sve do poslednjeg trenutka, kada ih nasumična odluka vlasti eliminiše iz sveta živih i izbriše čak i uspomenu na njih, zapravo potpuno prevazilazi okvire tajnovitosti, najstrožeg ćutanja ili umeća dvostrukog života, što su sva zaverenička društva nametala svojim članovima.

Totalitarni pokreti tokom uspona na vlast oponašaju određene organizacione odlike tajnih društava, ali nikako ne zaziru od javnosti; pravo tajno društvo oni stvaraju tek po dolasku na vlast. Tajno društvo totalitarnih režima je tajna policija; jedina strogo čuvana tajna u totalitarnoj zemlji, jedino ezoterično znanje tiče se operacija policije i prilika u koncentracionim logorima.[120] Naravno, širi slojevi stanovništva, a posebno članovi partije znali su opšte činjenice: da koncentracioni logori postoje, da ljudi nestaju, da se hapse nevini. Istovremeno, svako u totalitarnoj zemlji zna da je najveći zločin da se o tim tajnama govori. Ma koliko čovekovo znanje zavisilo od drugih ljudi koji će to znanje potvrditi i razumeti, ono što svi znaju, ali nikako ne smeju da izgovore, ta brižno čuvana informacija, gubi kvalitet realnosti i poprima odlike prave noćne more. Samo oni koji poseduju strogo ezoterično znanje u vezi sa evenutalnim novim kategorijama

[118] v. *Nazi Conspiracy*, VII, p. 84ff.

[119] *The Dark Side of the Moon.*

[120] Malo toga u SS-u nije bilo tajna. Najveća tajna bili su metodi primenjivani u koncentracionim logorima. Čak ni članovi Gestapoa nisu... imali pristup logorima bez posebnih dozvola (Eugen Kogon, *Der SS-Staat*, München 1946, p. 297).

nepoželjnih i postupcima policijskih kadrova, mogu da razgovaraju o onome što zapravo sačinjava opštu realnost. Samo oni mogu da veruju u ono za šta znaju da je istina. To je njihova tajna, a kako bi tu tajnu sačuvali, oni se okupljaju u tajnu organizaciju i ostaju njeni članovi čak i kada ih ta tajna organizacija uhapsi, prisili da priznaju optužbe i konačno likvidira. Dok god čuvaju tajnu, oni pripadaju eliti, i po pravilu tu tajnu ne odaju čak ni u zatvorima i koncentracionim logorima.[121]

Već smo zapazili jedan od mnogih paradoksa koji se protivi zdravom razumu netotalitarnog sveta: prividnu neopravdanost zavereničkih metoda u totalitarnim sistemima. Naizgled progonjeni od strane policije, totalitarni pokreti vrlo retko koriste zavereničke metode za zbacivanje postojeće vlasti, ali kad se dokopaju vlasti, kada ih priznaju sve strane vlade i kada tobože prevaziđu revolucionarnu fazu, totalitarni režimi razvijaju pravu tajnu policiju kao jezgro svoje vlasti i moći. Izgleda da se totalitarni pokreti više plaše javnog priznavanja zato što se boje da to može da ugrozi njihovo zavereništvo, da može da dovede do raspadanja iznutra, nego što se plaše mlakih policijskih mera netotalitarnih režima.

U stvari, totalitarne vođe, iako uverene da čvrsto moraju da se drže fikcije i pravila fiktivnog sveta koja su postavljena tokom borbe za vlast, i same tek postupno otkrivaju sve implikacije ovog fiktivnog sveta i njegovih pravila. Njihova vera u čovekovu svemoć, uverenost da se putem organizacije sve može postići, vodi ih u eksperimente o kojima su ljudi možda maštarili, ali ih nikad nisu izveli u praksi. Njihova monstruozna otkrića u domenu mogućeg nadahnuta su ideološkom naučnošću koju, kako se ispostavilo, ne kontroliše razum i koja je pre spremna da prizna najluđe fantazije pred-naučne i pred-filozofske spekulacije nego činjenično stanje. Vođe stvaraju tajno društvo koje sada više ne operiše na dnevnoj svetlosti: društvo tajne policije, političkog vojnika ili indoktriniranog borca, kako bi mogli da sprovedu svoje nemoralno ispitivanje granica mogućeg.

Totalitarna zavera protiv netotalitarnog sveta, s druge strane, njen zahtev za vlašću nad čitavim svetom, otvoreno se propagira čak i kada pokret preuzme vlast. Ona se praktično nameće koordinisanoj populaciji simpatizera u vidu fiktivne zavere čitavog sveta protiv njihove zemlje. Totalitarna dihotomija, stroga podvojenost između pokreta i ostatka sveta, propagira se tako što svaki pripadnik nacije koji se nađe u inostranstvu ima obavezu da kod kuće podnese izveštaj kao da je tajni agent, i da svakog stranca tretira kao špijuna.[122] Upravo zbog praktičnog ostvarivanja ove di-

[121] Beck/Godin, *op. cit.*, p. 169, izveštavaju kako su se uhapšeni službenici NKVD-a svim snagama trudili da ne izdaju neku tajnu NKVD-a .

[122] Tipičan je sledeći dijalog iz *Dark Side of the Moon*: Na priznanje da si nekad boravio izvan Poljske neminovno se nadovezivalo pitanje: A za koga si špijunirao? ... Jedan... je pitao: Ali i vi imate goste iz inostranstva. Zar mislite da su svi oni špijuni? Odgovor je glasio: Nego šta? Mislite li vi da smo mi toliko naivni pa da to ne znamo?

hotomije, a ne zbog nekih posebnih tajni, vojnih ili drugih, gvozdena zavesa deli stanovnike totalitarnih zemalja od ostatka sveta. Prave tajne totalitarnih režima, koncentracione logore, te laboratorije za eksperimente totalitarizma, totalitarni režimi kriju od očiju svojih ljudi kao i od očiju svih drugih.

Već duže vreme normalnost normalnog sveta predstavlja najefektniju zaštitu od otkrivanja masovnih zločina totalitarizma. Običan svet i ne zna da je sve moguće ,[123] odbija da veruje svojim očima i ušima kada se suoči sa monstruoznošću, baš kao što ni mase nisu verovale svojima kada su se suočile sa stvarnošću u kojoj više nije bilo mesta za njih.[124] Totalitarni režimi mogu u toj meri da se približe ostvarenju fiktivnog, ispremetanog sveta zato što spoljni netotalitarni svet, koji uvek obuhvata i veliki deo stanovništva totalitarne zemlje, takođe zapada u sanjarenje i beži od stvarnosti kada se suoči sa pravim ludilom, baš kao što čine i mase kada se suoče sa normalnim svetom. Ovu nesklonost zdravog razuma da poveruje u nešto monstruozno stalno potkrepljuje i sam totalitarni vladar, koji se stara da se nikada ne objave pouzdani statistički podaci, ili bar podaci koji bi se mogli proveriti, tako da o mestima živih mrtvaca raspolažemo tek subjektivnim, nepouzdanim, delom i nedostupnim informacijama.

Zahvaljujući ovom metodu, rezultati totalitarnog eksperimenta poznati su samo delimično. Mada imamo dovoljno izveštaja iz koncentracionih logora da bismo mogli da procenimo kapacitete totalne dominacije i bacimo pogled u ponor mogućeg , ne znamo u kojoj meri totalitarni režim može da izmeni čovekovu prirodu. Još manje znamo koliko bi normalnih ljudi oko nas bilo spremno da prihvati totalitaran način života odnosno, da plati cenu znatno kraćeg života zarad zagarantovanog ispunjenja svih snova o karijeri. Lako je shvatiti da totalitarna propaganda, pa čak i neke totalitarne institucije, udovoljavaju potrebama novih obeskućenih masa, ali je gotovo nemoguće znati koliko bi se ljudi, ako bi duže živeli u strahu od nezaposlenosti, složilo sa populacionom politikom koja u pravilnim razmacima eliminiše višak ljudi, ili koliko bi se njih, kad u potpunosti shvati svoju nesposobnost da nosi teret modernog života, rado potčinilo sistemu koji, zajedno sa spontanošću, ukida i odgovornost.

Drugim rečima, iako znamo postupke i specifičnu funkciju totalitarne tajne policije, ne znamo u kojoj meri tajna ovog tajnog društva odgovara tajnim željama i tajnom saučesništvu masa u naše doba.

[123] David Rousset, *The Other Kingdom*, New York, 1947.

[124] Nacisti su bili svesni zaštitnog zida neverice koji je okruživao njihov poduhvat. U jednom tajnom izveštaju o masakru nad 5000 Jevreja, podnesenom Rozenbergu 1943, eksplicitno stoji: Zamislite samo da druga strana dozna za ove događaje i iskoristi ih. Najverovatnije takva vest ne bi imala nikakvog efekta zato što ljudi koji je čuju i čitaju prosto ne bi bili spremni da poveruju u nju (*Nazi Conspiracy*, I, 1001).

III: *Totalna dominacija*

KONCENTRACIONI logori i logori smrti totalitarnim režimima služe kao laboratorije u kojima se dokazuje osnovno uverenje totalitarizma, naime da je sve moguće. Iako su te laboratorije korišćene za najrazličitije eksperimente svi drugi (uključujući medicinske, čiji su užasi do detalja zabeleženi na suđenjima protiv lekara Trećeg Rajha) od manjeg su značaja.

Totalna dominacija, koja teži da organizuje beskonačno mnoštvo različitih ljudi kao da je čitavo čovečanstvo jedna jedina ličnost, moguća je samo ako se svaki pojedinac može svesti na skup nepromenljivih, identičnih reakcija, koji onda može proizvoljno da se zameni bilo kojim drugim. Treba proizvesti nešto što ne postoji, naime, ljudsku vrstu koja nalikuje životinjama, a čija bi se jedina sloboda sastojala u očuvanju vrste .[125] Totalna dominacija pokušava da ovaj cilj postigne i putem indoktrinacije elitnih formacija i putem apsolutnog terora u logorima; zverstva za koja se elitne formacije bezobzirno koriste jesu neka vrsta praktične primene ideološke indoktrinacije probni teren na kom ona mora da se dokaže dok užasan spektakl u logorima treba da pruži njenu teorijsku potvrdu.

Logori ne služe isključivo za istrebljivanje i degradiranje ljudskih bića, već i kao monstruozan eksperiment koji u laboratorijskim uslovima treba da ukine spontanost kao vid čovekovog ponašanja i da ljude pretvori u puke stvari, u nešto što čak ni životinje nisu; jer Pavlovljev pas, koji je, kao što znamo, dresiran da jede ne kad je gladan, nego kad zvonce zazvoni, izopačena je životinja.

U normalnim okolnostima ovo se nikako ne može postići: spontanost nikada ne može u potpunosti da se ukine, budući da je povezana ne samo sa ljudskom slobodom, već i sa životom uopšte, u smislu prostog održavanja u životu. Jedino je u koncentracionim logorima takav eksperiment uopšte moguć, pa zato oni nisu samo *la societé la plus totalitaire encore réalisée* (najtotalitarnije društvo ikad ostvareno, kako kaže David Ruse), nego su i društveni ideal totalitarizma uopšte. Kao što stabilnost totalitarnog režima zavisi od toga koliko je fiktivni svet pokreta izolovan od spoljnog, tako i eksperiment totalne dominacije u koncentracionim logorima zavisi od toga koliko su logori izolovani od ostatka sveta, sveta živih uopšte, pa čak i spoljnog sveta zemlje pod totalitarnom vlašću. Ova izolovanost objašnjava čudnu nestvarnost i neuverljivost kojom se odlikuju sva svedočenja iz koncentracionih logora; one su jedna od osnovnih poteškoća za pravo razumevanje totalitarne vlasti, koja zavisi od postojanja koncentra-

[125] U *Tischgespräche* Hitler nekoliko puta spominje da [teži] stanju u kom svaki pojedinac zna da živi i umire radi očuvanja vrste (p. 349); v. i p. 347: Muva položi milione jaja, i sva ona nestanu. Ali muve ostaju.

cionih logora i logora smrti jer, ma koliko to neverovatno zvučalo, logori su centralne instuticije totalitarne vlasti.

Brojna su svedočenja preživelih.[126] Što su autentičnija, to manje pokušavaju da dočaraju ono što izmiče ljudskom razumu i ljudskom iskustvu dakle, patnje koje od ljudi čine životinje koje se ni na šta ne žale .[127] Nijedan od ovih izveštaja ne izaziva onaj strastven bes i saosećanje koji su ljude uvek okupljali oko pravedne stvari. Naprotiv, svako ko govori ili piše o koncentracionim logorima još uvek se smatra sumnjivim; a ako se govornik odlučno okrenuo svetu živih, njega samog često progone sumnje u istinitost sopstvenog izveštaja, kao da je pomešao noćnu moru i stvarnost.[128]

Ova sumnja koju ljudi izražavaju spram sebe samih i spram istinitosti sopstvenog iskustva otkriva ono što su nacisti ionako oduvek znali: ljudi rešeni da počine zločin biće najefikasniji ako ga izvrše u najširem, najneverovatnijem obimu ne zato što se time sve kazne predviđene pravnim sistemom čine neadekvatne i apsurdne, nego zato što već i monstruoznost zločinâ jemči da će se pre verovati ubicama koje svim mogućim lažima insistiraju na svojoj nevinosti nego žrtvama koje govore istinu. Nacisti nisu čak nalazili za shodno ni da ovo otkriće zadrže za sebe. Hitler je rasturio milione primeraka svoje knjige u kojoj tvrdi da laž mora da bude ogromna da bi bila uspešna, što ljude nije sprečavalo da mu veruju, baš kao što ni najave nacista, ponavljane *ad nauseam*, da će Jevreji biti istrebljeni otrovnim gasom kao stenice nikoga nisu navele da u to poveruje.

[126] Najbolja svedočenja o nacističkim koncentracionim logorima su: David Rousset, *Les Jours de Notre Mort*, Paris 1947; Eugen Kogon, *op. cit.*; Bruno Bettelheim, On Dachau and Buchenwald (od maja 1938. do aprila 1939) u: *Nazi Conspiracy*, VII, 824ff. Što se tiče sovjetskih koncentracionih logora, v. izuzetnu zbirku svedočenja preživelih Poljaka objavljenu pod naslovom *The Dark Side of the Moon*, kao i David J. Dallin, *op. cit.*, mada su njegova svedočenja ponekad manje uverljiva zato što dolaze od nekih prominentnih ličnosti koje naginju deklamovanju i osudama.

[127] *The Dark Side of the Moon*; uvod takođe naglašava taj čudni nedostatak komunikacije: Oni beleže, ali ne komuniciraju.

[128] v. posebno Bruno Bettelheim, *op. cit.* Kao da sam poverovao da se sve ove užasne i ponižavajuće stvari nekako nisu događale meni kao subjektu, nego meni kao objektu. Ovo iskustvo potvrdili su i drugi zatvorenici.... Kao da posmatram nešto u čemu učestvujem na neki neodređen način.... Ovo je nemoguće, tako nešto prosto ne može da se dogodi .... Zatvorenici su morali da ubeđuju sebe da to jeste istina, da se zaista dešava, a da nije samo noćna mora. I nikada u tome nisu do kraja uspevali.

V. i Rousset, *op. cit.*, p. 213. ...Oni koji to nisu videli svojim očima, ne mogu ni da poveruju. Da li ste i sami, pre no što se dospeli ovamo, uzimali za ozbiljno glasine o gasnim komorama?

Nisam, rekoh.

...Vidite? E pa, svi su oni kao Vi. Sav taj svet u Parizu, Londonu, Njujorku, pa čak i u Birkenauu, nadomak krematorijuma... još uvek ne veruju, pet minuta pre no što ih pošalju u podrume krematorijuma....

Veliko je iskušenje da se ono suštinski neverovatno objasni liberalističkim racionalizacijama. U svakom od nas vreba takav jedan liberal koji nam se ulaguje glasom zdravog razuma. Put ka totalitarnoj dominaciji vodi preko više stadijuma, za koje možemo da pronađemo brojne analogije i presedane. Krvav teror tokom početnih faza totalitarne vladavine zaista služi isključivo svrsi da porazi protivnika i da uguši svaku opoziciju; no, totalni teror raspiruje se tek kada se ovaj prvi stupanj prevaziđe, a režim više ne mora da se pribojava opozicije. S tim u vezi, česte su primedbe da je sada sredstvo postalo cilj, no to je, konačno, ipak samo priznanje, prerušeno u paradoks, da izreka cilj opravdava sredstva više ne važi, da je teror izgubio svoju svrhu, da više nije sredstvo zastrašivanja. Ništa više ne zadovoljava ni objašnjenje da revolucija, na primer Francuska, proždire sopstvenu decu, jer teror se nastavlja čak i kada je svako ko bi se u bilo kom svojstvu mogao nazvati detetom revolucije frakcije, centri partijske moći, vojska, birokratija već odavno proždran. Mnoge metode koje su danas postale specijalnost totalitarne vlasti vrlo su dobro poznate iz istorije. Osvajačkih ratova oduvek je bilo; masakr neprijateljskog stanovništva posle pobede podrazumevao se sve dok Rimljani nisu uveli pravilo *parcere subjectis*, po kome poražene treba poštedeti; vekovima je istrebljivanje domaćeg stanovništva pratilo kolonizaciju dveju Amerika, Australije i Afrike; ropstvo je jedna od najstarijih institucija ljudskog roda, i sva carstva Starog veka zasnivala su se na državnim robovima koji su podizali javna zdanja. Čak ni koncentracioni logori nisu izum totalitarnih pokreta. Oni se po prvi put javljaju tokom Burskog rata, početkom ovog veka, a posle toga se koriste u Južnoj Africi i u Indiji za nepoželjne elemente; ovde po prvi put nailazimo na termin preventivno lišavanje slobode (*protective custody*), kasnije prihvaćen i u Trećem Rajhu (*Schutzhaft*). Takvi logori umnogome nalikuju koncentracionim logorima na početku totalitarne vladavine; korišćeni su za sumnjiva lica čiji se prekršaji nisu mogli dokazati i kojima se nije moglo suditi redovnim putem. Sve ovo itekako stoji u vezi sa metodama totalitarne dominacije: iste te elemente i one koriste, razvijaju i usavršavaju, polazeći od nihilističkog principa da je sve dozvoljeno, principa koji su nasledile i uzele zdravo za gotovo. No svuda gde ovi novi oblici dominacije pridobiju svoju autentično totalitarnu strukturu, oni taj princip prevazilaze, jer on je još uvek vezan za utilitarne motive i lični interes vladara, pa se okušavaju u domenu koji nam je do tada bio sasvim nepoznat: u domenu u kom je sve moguće, a on se ne može ograničiti ni utilitarnim motivima ni ličnim interesom, bez obzira na njegovu prirodu.

Ono što se kosi sa zdravim razumom nije nihilistički princip da je sve dozvoljeno, koji je već bio prisutan u devetnaestovekovnoj utilitarnoj koncepciji zdravog razuma. Zdrav razum i običan svet odbijaju da poveruju

da sve *jeste* moguće.[129] Pokušavamo da shvatimo elemente sadašnjeg ili ranijeg iskustva koji prosto prevazilaze našu moć rasuđivanja. Pokušavamo da kao zločin označimo nešto što, osećamo, tom kategorijom uopšte nije ni bilo predviđeno. Šta znači ubistvo kada se suočimo sa masovnom proizvodnjom leševa? Pokušavamo da sa stanovišta psihologije shvatimo ponašanje zatvorenika koncentracionih logora i pripadnika SS-a, a pri tom ono što treba shvatiti jeste da se psiha *može* uništiti čak i bez fizičkog uništavanja čoveka; da se, štaviše, psiha, karakter i individualnost u određenim uslovima ogledaju samo u brzini ili sporosti kojom se raspadaju.[130] U svakom slučaju, krajnji rezultat je obezdušen čovek, t.j. čovek koji se više ne uklapa u naše poimanje psihologije, čovek čiji povratak u psihološki ili bilo kako drugačije objašnjiv svet veoma nalikuje vaskrsenju Lazarovom. Svi postulati zdravog razuma, bili oni psihološke ili sociološke prirode, samo idu u prilog onima koji razmišljanje o užasima smatraju površnim .[131]

Ako je istina da su koncentracioni logori najdoslednije institucije totalitarne vlasti, razmišljanje o užasima izgleda neophodno za razumevanje totalitarizma. No, do njega se ne može doći ni pomoću memoara ni pomoću hermetičnih izveštajia svedokâ. U oba ova žanra primetna je težnja da se pobegne od doživljenog; instinktivno ili racionalno, oba tipa pisaca su toliko svesna užasnog ponora koji deli svet živih od sveta živih mrtvaca da ne mogu da daju mnogo više od serije događaja kojih se prisećaju, ali se oni i njima samima čine neuverljivi koliko i njihovoj publici. Jedino uplašena mašta ljudi koje su takvi izveštaji dirnuli, ali koji užase opisane u njima nisu iskusili na sebi, dakle, ljudi neopterećenih zverskim, očajničkim strahom koji, suočen sa stvarnim, opipljivim grozotama, neumoljivo parališe sve što nije puki refleks jedino oni sebi mogu da dozvole da razmišljaju o užasima. Međutim, čak i to je od koristi isključivo za sagledavanje političkih faktora i razbuktavanje političkih strasti. Razmišljanje o užasima ne može da dovede ni do kakve promene ličnosti, baš kao što to ne može čak ni stvarno proživljavanje užasa. Svođenje čoveka na skup reakcija odvaja ga od svega što je u njemu ličnost ili karakter, i to radikalno koliko i duševna bolest. Kada se, kao Lazar, vrati iz mrtvih, njegova su ličnost ili karakter neizmenjeni baš kao i kada je otišao.

Kao što užas, ili razmišljanje o njemu, ne može da dovede do izmene karaktera, ne može čoveka da načini boljim ili gorim, tako ne može ni da postane osnov političke zajednice ili partije. Pokušaji da se stvori evropska elita sa programom unutarevropskog razumevanja zasnovanog na zajedničkom iskustvu koncentracionih logora, propali su kao i pokušaji da se posle Prvog svetskog rata izvuku politički zaključci iz iskustva frontovske

[129] Prvi koji je ovo shvatio bio je Rousset u svom *Univers Concentrationnaire*, 1947.

[130] Rousset, *op. cit.*, p. 587.

[131] v. Georges Bataille u: *Critique*, januar 1948, p. 72.

generacije svih nacija. U oba slučaja ispostavilo se da sámo iskustvo ne može da pruži mnogo više od nihilističkih banalnosti.[132] Političke posledice, na primer posleratni pacifizam, poticale su iz opšteg straha od rata, a ne iz ratnih iskustava. Umesto što je stvorilo pacifizam odvojen od realnosti, shvatanje strukture modernog rata, vođeno i izazvano strahom, trebalo je da dovede do spoznaje da je jedino merilo za neizbežan rat borba protiv prilika u kojima ljudi više ne žele da žive a naša saznanja o paklenim mučenjima totalitarnih logora nam pokazuju da su takve prilike itekako moguće.[133] Stoga strah od koncentracionih logora i, kao njegova posledica, uvid u prirodu totalne dominacije mogu da obesnaže sve političke diferencijacije na desnicu i levicu i da mimo njih uvedu politički najvažniji aršin za prosuđivanje događaja našeg vremena: da li su u službi totalitarizma ili ne.

U svakom slučaju, uplašena mašta ima tu veliku prednost što odbacuje sofističko-dijalektička tumačenja politike, koja su sva zasnovana na praznoverici da nešto dobro može da proizađe iz zla. Takva dijalektička akrobatika imala je barem privid opravdanosti dok god je najgore što jedan čovek može da nanese drugom bilo ubistvo. Ali, kako danas znamo, ubistvo je zlo koje ima ograničen efekat. Neko ko ubije čoveka čoveka koji ionako mora da umre još uvek se kreće u nama poznatom domenu života i smrti; i jedno i drugo zaista stoje u onoj neophodnoj međusobnoj vezi na kojoj dijalektika i počiva, čak i ako ona nije uvek svesna te veze. Ubica za sobom ostavlja leš i ne pretvara se da njegova žrtva nikad nije ni bila među živima; ako i briše tragove, to su tragovi sopstvenog identiteta, a ne sećanje i bol ljudi koji su žrtvu voleli. On uništava jedan život, ali ne i samu činjenicu postojanja.

Sa preciznošću koja im je svojstvena, nacisti su obično svoje operacije u koncentracionim logorima vodili pod šifrom pod okriljem noći (*Nacht und Nebel*). Radikalnost mera kojima se ljudi tretiraju kao da nikad nisu ni postojali, kojima se ljudi brišu u pravom smislu te reči, često se ne može primetiti na prvi pogled, zato što ni nemački ni ruski sistem nisu uniformni, već se sastoje od različitih kategorija u kojima se ljudi vrlo različito tretiraju. U slučaju Nemačke, ove kategorije ponekad su bile zastupljene i u okviru istog logora, ali nisu međusobno dolazile u dodir; često su određene kategorije bile strože odvojene jedna od druge nego što su bile izolovane od spoljnog sveta. Tako su se Nemci, iz rasnih obzira, prema pripad-

[132] Ruseova knjiga sadrži mnogo takvih uvida u ljudsku prirodu , zasnovanih uglavnom na zaključku da se posle izvesnog vremena mentalitet zatvorenika jedva razlikuje od mentaliteta stražara u logorima.

[133] Da bi se izbegli nesporazumi, možda bi trebalo dodati da je sa pronalaženjem hidrogenske bombe čitavo pitanje rata izmenjeno u svojoj suštini. Rasprava o ovom pitanju, naravno, prevazilazi okvire knjige.

nicima skandinavskih nacija ophodili sasvim drugačije nego prema pripadnicima drugih nacija, iako su ovi prvi bili ogorčeni neprijatelji nacista. One druge su, pak, delili na ljude čije je istrebljenje bilo prioritetno, kao u slučaju Jevreja, ili je moglo da se očekuje u bliskoj budućnosti, kao u slučaju Poljaka, Rusa i Ukrajinaca, i na one za koje još nisu izdate naredbe o takvim sveobuhvatnim konačnim rešenjima (Francuzi i Belgijanci). U Rusiji, s druge strane, postoje tri manje-više nezavisna sistema. Tu su najpre logori sa pravim prinudnim radnicima, koji uživaju relativnu slobodu i osuđeni su na kraće kazne. Zatim, postoje koncentracioni logori, u kojima se ljudski materijal bezobzirno eksploatiše, u kojima je procenat smrtnosti izuzetno visok, ali koji su u suštini organizovani u praktične svrhe. I, konačno, postoje i logori za istrebljenje, u kojima se zatvorenici sistematski satiru glađu i nehigijenom.

U koncentracionim logorima i logorima smrti zatvorenici su, čak i ako uspeju da se održe u životu, mnogo efikasnije odsečeni od sveta živih nego da su zaista umrli, zato što teror pojačava zaborav i u tome se i sastoji sav njihov užas. Ovde je ubistvo ne-lično koliko i ubistvo komarca. Neko može da umre od posledica sistematskog mučenja ili gladi, ili zato što je logor prepun, pa suvišan ljudski materijal mora da se likvidira. I obrnuto, usled nedostatka novih ljudskih pošiljki može da zapreti opasnost da se logor isprazni; tada se izda naredba da se procenat smrtnosti smanji po svaku cenu.[134] David Ruse je svoje svedočenje o vremenu provedenom u jednom nemačkom koncentracionom logoru nazvao *Les Jour de Notre Morte* (Dani naše smrti), i zaista se čini kao da postoji mogućnost da se sam proces umiranja učini trajnim i da se stvore uslovi u kojima se i smrt i život ometaju u podjednakoj meri.

Upravo ta pojava nekog radikalnog zla, nama do sada nepoznatog, ukida sve opšte prihvaćene vrednosti i uobičajene predstave o napretku. Ovde više ne važe ni politička, ni istorijska, ni prosto moralna merila, već, u najboljem slučaju, postoji svest o tome da se u modernu politiku izgleda umešalo nešto čega u njoj, bar onako kako je mi razumemo, nikada nije bilo: naime, princip sve ili ništa sve, to je beskonačna šarolikost oblika ljudskog sa-života, ili ništa, jer bi pobeda sistema koncentracionih logora zna-

[134] To se dogodilo u Nemačkoj krajem 1942, kada je Himler svim komandantima logora naložio da po svaku cenu smanje stopu smrtnosti . Ispostavilo se, naime, da je od 136.000 pristiglih 70.000 umrlo još pre dolaska ili odmah po dolasku u logor (v. *Nazi Conspiracy*, IV, annex II). Novija svedočenja iz Sovjetskog Saveza jednoglasno potvrđuju da je posle 1949 dakle, još za Staljinovog života stopa smrtnosti u koncentracionim logorima, koja je ranije dostizala i do 60%, sistematski smanjivana, verovatno zbog opšteg i akutnog nedostatka radne snage u Sovjetskom Savezu. Ovo poboljšanje uslova za život ne treba pomešati sa krizom režima posle Staljinove smrti, koja se, simptomatično, prvo osetila u koncentracionim logorima (upor. Wilhelm Starlinger, *Grenzen der Sowjetmacht*, Würzburg 1955).

čila istu onu neumoljivu propast čovekovu koju bi i upotreba hidrogenske bombe značila za ljudsku vrstu.

Život u koncentracionom logoru ne može se porediti ni sa čim. Njegove užase mašta nikada ne može do kraja da pojmi, zato što se nalaze s onu stranu života i smrti. Taj se užas nikada ne može do kraja dočarati, zato što se preživeli vraća svetu živih, što mu onemogućava da i sam u potpunosti poveruje svojim doživljajima iz prošlosti. Čini se kao da priča priču sa druge planete, jer se u svetu živih, gde niko ne treba da zna da li je on živ ili mrtav, zatvorenik tretira kao da se nikada nije ni rodio. Stoga sva poređenja stvaraju zabunu i skreću pažnju sa suštine. Prinudni rad u zatvorima i kažnjeničkim kolonijama, proterivanje, ropstvo čini se na trenutak da sve to može da se iskoristi za poređenje, ali se, pri podrobnijem ispitivanju, ispostavlja da je ono neodrživo.

Prinudni rad kao kazna ograničen je po pitanju vremena i intenziteta. Osuđenik zadržava prava nad svojim telom; on nije žrtva neograničenog mučenja, njime se ne dominira apsolutno. Proterivanjem se čovek prosto šalje iz jednog u drugi kraj sveta, koji je takođe naseljen ljudskim bićima, ali se time on ne isključuje iz sveta ljudi kao takvog. Kroz čitavu istoriju, ropstvo je bilo institucija unutar društvenog poretka; robovi se, za razliku od zatvorenika u koncentracionim logorima, ne uklanjaju iz vidokruga drugih ljudi, koji onda mogu i da ih zaštite; kao sredstvo za rad, oni imaju određenu cenu, a kao vlasništvo određenu vrednost. Logoraš nema cenu, zato što ga je uvek moguće zameniti; niko ne zna kome on pripada, jer ga niko i ne vidi. Sa stanovišta normalnog društva, on je apsolutno suvišan, iako se u vreme akutnog manjka radne snage, kao u Rusiji i u Nemačkoj tokom rata, koristi za rad.

Koncentracioni logor kao institucija nije ustanovljen radi ma kakvog mogućeg učinka; jedina trajna ekonomska funkcija logorâ je finansiranje njihovog nadzornog aparata; stoga sa ekonomskog stanovišta koncentracioni logori postoje uglavnom radi njih samih. Svaki obavljen posao mogao bi da se obavi mnogo bolje i jeftinije pod drugačijim okolnostima.[135] Posebno se na primeru Rusije, gde se koncentracioni logori uglavnom

[135] v. Kogon, *op. cit.*, p. 58: Posao koji se obavlja u koncentracionim logorima bio je velikim delom beskoristan, ili je bio izlišan, ili je bio tako jadno organizovan da se morao raditi po dva ili tri puta. Slično i kod Betelhajma, *op. cit.*, pp. 831-32: Novi zatvorenici su praktično bili prisiljavani da obavljaju besmislene zadatke.... Osećali su se poniženo... i radije su išli i na teži posao, samo ako je on bio koristan.... Čak i Delin, koji je čitavu svoju knjigu zasnovao na tezi da su ruski logori bili izvor jeftine radne snage, mora da prizna neefikasnost rada u logorima (Dallin, *op. cit.*, p. 105). Novije teorije o ruskim logorima kao ekonomskoj meri za stvaranje zalihe jeftine radne snage lako bi mogle da se opovrgnu ako se ispostavi da su tačni nedavni izveštaji o masovnim amnestijama i abolicijama u koncentracionim logorima. Jer, ako logori imaju važnu ekonomsku svrhu, režim sigurno ne bi sebi mogao da dozvoli da ih se tako brzo otrese a da to ozbiljno ne naudi čitavoj privredi.

opisuju kao logori za prinudni rad (tim imenom ih je birokratija častila), jasno vidi da prinudni rad nije njihova primarna svrha; u Rusiji su svi radnici prinudni radnici, budući da ne uživaju slobodu kretanja i da proizvoljno mogu da budu naterani da rade bilo gde u bilo kom trenutku. Neuverljivost užasâ tesno je povezana sa njihovom ekonomskom beskorisnošću. Nacisti su ovu beskorisnost doveli do otvorene antiutilitarnosti, kada su, usred rata i uprkos nestašici građevinskog materijala i vozila, podigli ogromne, skupe fabrike smrti, i milione ljudi vozikali tamo-amo.[136] U očima strogo utilitarnog sveta, upadljiva protivrečnost između ovakvih postupaka i vojne svrsishodnosti čitavom je poduhvatu davala izgled sulude irealnosti.

Ta atmosfera ludila i nestvarnosti, stvorena očiglednim odsustvom svrhe, prava je gvozdena zavesa koja sve oblike koncentracionih logora skriva od očiju sveta. Spolja posmatrano, oni i stvari koje se u njima dešavaju mogu se uporediti samo sa predstavama o zagrobnom životu, odnosno životu van zemaljskih svrhovitosti. Koncentracioni logori mogu se vrlo dobro podeliti u tri tipa, koji odgovaraju trima osnovnim zapadnjačkim predstavama o životu posle smrti: Had, Čistilište i Pakao. Hadu odgovaraju oni relativno blagi oblici uklanjanja najrazličitijih nepoželjnih elemenata izbeglica, apatrida, asocijalnih ljudi i nezaposlenih nekada popularni i u netotalitarnim zemljama; kao logori za raseljena lica, zapravo logori za ljude koji su postali suvišni i neugodni, oni su se zadržali i posle rata. Čistilište predstavljaju sovjetski radni logori, gde se glad i nehigijena kombinuju sa haotičnim prinudnim radom. Pakao u sasvim doslovnom smislu predstavljaju oni tipovi logora koje su nacisti doveli do savršenstva, logori u kojima je čitav život do detalja i sistematski organizovan u cilju najveće moguće patnje.

Sva tri tipa imaju nešto zajedničko: ljudske mase koje su u njima izolovane tretiraju se kao da više ne postoje, kao da ono što se njima dešava više nikoga ne zanima, kao da su već mrtve, a neki se pomahnitali zao duh zabavlja tako što ih neko vreme drži između života i smrti, pre no što ih prepusti večnom miru.

Ne toliko bodljikava žica koliko vešto stvorena nestvarnost onih koje žica ograđuje izaziva tu nepojmljivu brutalnost, posle koje istrebljenje izgleda kao sasvim normalna mera. Sve što se radilo u logorima nama je poznato iz sveta izopačenih, bolesnih fantazija. Kao i one, i ti užasni zloči-

[136] Osim što su milione ljudi odvozili u logore smrti, nacisti su još stalno pokušavali i da kolonizuju Istok, pa su tamo prevozili Nemce iz Nemačke ili sa okupiranih teritorija. Ovo je, razume se, ozbiljno ometalo vojne i privredne poduhvate. O brojnim raspravama po ovim pitanjima i o stalnom sukobu između nacističke civiline hijerarhije na istočnim okupiranim teritorijama i hijerarhije SS-a v. posebno *Trial of the Major War Criminals*, Vol. XXIX, Nuremberg 1947.

ni su se odvijali u nekakvom fantomskom svetu; jedino što je teško razumeti kako se on takoreći materijalizovao u jedan celovit svet, sa svim čulnim podacima stvarnosti, ali svet u kome ne postoje ni posledica ni odgovornost, a bez njih, opet, stvarnost za nas predstavlja tek gomilu nerazgovetnih podataka. Stvoreno je, dakle, mesto na kome se ljudi mogu mučiti i ubijati, a da ni mučitelji ni mučeni, a ponajmanje neko sa strane, ne mogu znati da li je ono što se događa išta više od okrutne igre ili apsurdnog sna.[137]

Filmovi koje su Saveznici prikazivali po Nemačkoj i u drugim zemljama posle rata jasno pokazuju da ovu atmosferu ludila i nerealnosti ne može da razbije puka reportaža: za nepristrasnog posmatrača ove slike su ubedljive koliko i snimci misterionih supstanci načinjeni tokom spiritističkih seansi.[138] Na užase Buhenvalda i Aušvica zdrav razum reagovao je uverljivim argumentima: Kakav li su zločin ovi ljudi počinili kad im se rade takve stvari! ; ili, u Nemačkoj i u Austriji, usred gladi, prenaseljenosti i opšte mržnje: Šteta što su prestali da ubijaju Jevreje i svuda sa skeptičnim sleganjem ramena koje prati neefikasnu propagandu.

Ako propagiranje istine ne uspe da ubedi prosečnog čoveka zato što je istina isuviše monstruozna, ono je svakako opasno po ljude koji, poznajući svoju maštu, znaju šta su sami kadri da učine, i koji su stoga itekako spremni da poveruju u istinitost onoga što vide. Iznenada postaje jasno da nešto što je mašta hiljadama godina proterivala izvan domena ljudskog može da se ostvari baš ovde, na Zemlji, da se Pakao i Čistilište, pa čak i privid njihovog večnog trajanja, mogu postići najmodernijim metodama uništavanja i medicine. Ovim ljudima (a njih u svakom velikom gradu ima mnogo više nego što bismo voleli da priznamo) totalitarni pakao dokazuje da je čovekova moć veća nego što su se oni ikada usudili da pomisle, i da čovek može da ostvari svoje paklene maštarije a da se nebo ne sruši i zemlja ne otvori.

Ove analogije, prisutne u mnogim svedočenjima iz sveta umirućih,[139] kao da su više od očajničkog pokušaja da se iskaže ono što je izvan domašaja čovekovog jezika. Možda se moderne mase ni po čemu toliko ne ra-

[137] Bettelheim, *op. cit.*, primećuje da su se stražari u logorima u toj atmosferi nerealnosti ponašali slično zatvorenicima.

[138] Važno je napomenuti i da snimci iz koncentracionih logora nisu reprezentativni, zato što logore pokazuju u njihovim poslednjim danima, kada su savezničke trupe ušle u njih. Dotle je sva oprema za masovno ubijanje već bila demontirana, a uz to u samoj Nemačkoj nije ni bilo koncentracionih logora. S druge strane, ono što je najviše izazvalo bes Saveznika i što njihovim filmovima daje onu posebnu crtu užasa naime, prizor ljudskih kostura uopšte nije tipično za nemačke koncentracione logore; sistematsko istrebljenje sprovodilo se gasom, a ne glađu. Prilike u logorima bile su posledica stanja tokom poslednjih meseci rata: Himler je bio naredio evakuaciju svih logora smrti na Istoku, pa su nemački logori bili preopterećeni, a on više nije bio u stanju da obezbedi hranu u samoj Nemačkoj.

zlikuju od masa ranijih vekova koliko po gubitku vere u Strašni sud: najgori su izgubili strah, a najbolji nadu. Još uvek nesposobne da žive bez straha i nade, ove mase privlači svaka mogućnost da čovek stvori Raj koji priželjkuju ili, pak, Pakao koga se plaše. Kao što Marksovo besklasno društvo po nekim svojim popularizovanim crtama čudno podseća na mesijansko doba, tako i stvarnost koncentracionih logora ponajviše nalikuje srednjovekovnim vizijama Pakla.

Jedina stvar koja se ne može oponašati učinila je čoveku tradicionalne predstave o Paklu podnošljivim: Strašni sud, predstava o apsolutnom merilu pravde, povezana sa mogućnošću beskonačne milosti. Jer za ljudske predstave nema zločina i nema greha koji bi mogao da se meri sa večnim mukama Pakla. Otud i nelagoda zdravog razuma, koji se pita: kakav li su zločin počinili ovi ljudi kad tako neljudski pate? Otud i apsolutna nevinost žrtava: ovo niko ne zaslužuje. Otud, konačno, i groteskna nasumičnost sa kojom se u usavršenoj državi terora biraju žrtve za koncentracione logore: takva kazna se sa istom pravičnošću ili nepravičnošću može izvršiti nad svakim.

U poređenju sa suludim konačnim rezultatom, društvom koncentracionih logora, procesi kojima se ljudi pripremaju za ovaj cilj, metodi kojima se pojedinci prilagođavaju na ovakve uslove jasni su i logični. Sumanutoj masovnoj proizvodnji leševa prethodi istorijski i politički razumljiva priprema živih leševa. Podsticaj takvim neviđenim prilikama i, što je još važnije, prećutno slaganje sa njima posledica su onih događaja koji su u periodu opšte političke dezintegracije iznenada stotine hiljada ljudi ostavili bez doma, bez države, stavili ih van zakona i učinili nepoželjnim, a milione učinili ekonomski suvišnim, ostavili ih bez posla i načinili od njih teret za društvo. A ovo je, opet, moglo da se dogodi zato što su ljudska prava, koja nisu bila filozofski utemeljena, već samo formulisana, koja nikada nisu bila politički garantovana, već samo proklamovana, izgubila svako važenje, bar u tom tradicionalnom obliku.

Prvi presudan korak na putu ka totalnoj dominaciji jeste da se u čoveku ubije pravna ličnost, što se može postići na dva načina. Prvi je da se određene kategorije ljudi stave van zaštite zakona, a netotalitarni svet u isto vreme primora da prizna to bezakonje, jer ovi ljudi sada postaju apatridi, isključeni su iz građanstva; drugi je da se koncentracioni logor stavi izvan normalnog kaznenog sistema, da se zatvorenici biraju mimo normalnog pravnog postupka, u kom konkretan zločin povlači predvidljivu kaznu. Tako kriminalci, koji su iz drugih razloga ključan element u društvu koncentracionih logora, tamo dospevaju uglavnom tek po odsluženju zatvorske kazne. Na svaki način totalna dominacija radi na tome da se svim katego-

[139] Da je život u koncentracionom logoru bio prosto odugovlačenje smrti posebno naglašava Rousset, *op. cit.*, *passim.*

rijama u logoru Jevrejima, bolesnicima, predstavnicima izumirućih klasa unapred uskrati mogućnost kako za vršenje legalnih, tako i za vršenje kriminalnih radnji. Lišavanje slobode propaganda prikazuje kao preventivnu policijsku meru ,[140] dakle, meru koja ljude lišava mogućnosti da delaju. U Rusiji se odstupanja od ovog pravila moraju pripisati katastrofalnom manjku zatvorskog prostora i želji, do sada neostvarenoj, da se čitav kazneni sistem pretvori u sistem koncentracionih logora.[141]

Prisustvo kriminalaca u koncentracionim logorima neophodno je kako bi se opravdala tvrdnja propagande da su ove institucije osnovane samo zbog asocijalnih elemenata.[142] Kriminalcima u stvari nije mesto u koncentracionim logorima, pa makar i samo zato što je pravnu ličnost teže ubiti kod čoveka koji je kriv za neko nedelo nego kod sasvim nevine osobe. Ako oni i čine stalnu kategoriju među zatvorenicima, to je ustupak totalitarne države predrasudama društva, koje na ovaj način najlakše može da se privikne na postojanje logora. Da bi, s druge strane, sistem logora mogao da funkcioniše, od suštinskog je značaja da se, dok god funkcioniše kazneni sistem zemlje, kriminalci šalju u logore tek po izdržavanju cele kazne, dakle onda kada u stvari imaju pravo na slobodu. Ni pod kojim uslovima koncentracioni logor ne sme da postane predvidljiva kazna za konkretne prestupe.

Spajanje kriminalaca sa drugim kategorijama ima i dodatnu prednost što svim novopridošlima na šokantan način stavlja na znanje da su dospeli do najnižeg nivoa društva. Uskoro se, istina, ispostavlja da imaju sve razloge da zavide najgorem lopovu i ubici, jer je i najniži nivo barem nekakav nivo. Osim toga, mešanje kategorija zatvorenika je i efikasno sredstvo kamuflaže: to se dešava kriminalcima, novajlijama se ne dešava ništa gore od onoga što se kriminalcima s pravom dešava.

Kriminalci svuda čine aristokratiju logorâ. (U Nemačkoj su tokom rata njihovo mesto u internom logoraškom rukovodstvu preuzeli komunisti, zato što u haotičnim prilikama koje je stvorila stara uprava nije mogao da se izvede ni minimum racionalnog rada. Koncentracioni logori su samo privremeno pretvoreni u logore za prinudni rad, što je sasvim atipična

140 Maunz, *op. cit.*, p. 50, insistira na tome da kriminalce nikako ne treba slati u logore na služenje redovne kazne.

141 Manjak zatvorskog prostora u Rusiji bio je tako akutan da je godine 1925-26. moglo da se izvrši samo 36% svih sudskih odluka (v. Dallin, *op. cit.*, p. 158ff).

142 Gestapo i SS su pridavali velik značaj mešanju kategorija zatvorenika u logorima. Ni u jednom logoru zatvorenici nisu pripadali samo jednoj grupi (Kogon, *op. cit.*, p. 19).

U Rusiji je takođe od početka bio običaj da se mešaju politički zatvorenici i kriminalci. Tokom prvih deset godina sovjetske vlasti, levičarske grupe zatvorenika uživale su određene privilegije; tek s punim razvojem totalitarnog karaktera režima posle dvadesetih, politički zatvorenici su i zvanično tretirani kao kategorija niža od običnih kriminalaca (Dallin, *op. cit.*, p. 177ff).

pojava ograničenog trajanja.)[143] Kriminalci ulaze u logorsku upravu ne toliko zbog sličnosti sa nadzornim osobljem u Sovjetskom Savezu nadzornici očigledno nisu elita specijalno obučena za zločine, za razliku od SS-a[144] koliko zato što jedino kriminalci dospevaju u logore zbog nekog konkretnog dela. Oni bar znaju zašto su u koncentracionom logoru, pa stoga zadržavaju ostatke svoje pravne ličnosti. Krivica političkih zatvorenika, međutim, ne podleže jasnim merilima; njihova dela, ukoliko su uopšte i bila dela, a ne puka uverenja, nečije neodređene sumnje ili slučajna pripadnost politički inoportunoj grupi, po pravilu nisu pokrivena normalnim pravnim sistemom zemlje i nisu pravno definisana.[145]

Mešavini političkih zatvorenika i kriminalaca, koja je od samog početka stvarana u koncentracionim logorima i u Rusiji i u Nemačkoj, dodaje se i treći element, koji će uskoro činiti većinu svih zatvorenika u koncentracionim logorima. Ova najveća grupa sastojala se od ljudi koji nisu počinili ništa što bi u njihovoj svesti ili u svesti njihovih mučitelja imalo ikakve racionalne veze sa hapšenjem. U Nemačkoj su posle 1938. kategoriju nedužnih činili Jevreji, a u Rusiji ma koja grupa koja bi, iz razloga nevezanih sa njenim ponašanjem, pobudila nemilost vlasti. Takvi ljudi, nevini u svakom pogledu, najpogodniji su za eksperimente obespravljenja i uništavanja pravne ličnosti, pa su stoga i kvalitativno i kvantitativno najvažnija kategorija logorske populacije. Ovaj princip je do krajnjih konsekvenci ostvaren u gasnim komorama koje, već i zbog ogromnog kapaciteta, sigurno nisu bile projektovane za pojedinačne slučajeve, već za ljude uopšte. Sledeći dijalog sažima situaciju u kojoj se nalazi pojedinac: U koje svrhe, molim lepo, postoje gasne komore? A u koje svrhe ste Vi rođeni? [146] Upravo ova grupa sasvim nevinih ljudi najgore prolazi u logorima. Kriminalci i politički zatvorenici asimiluju se u ovu kategoriju; tako lišeni razlike koja potiče iz njihove vinosti, oni su u potpunosti izloženi principu nasumičnosti. Konačni cilj, delimično postignut u Sovjetskom Savezu i jasno naznačen u poslednjim fazama nacističkog terora, jeste da se čitava logorska populacija svede na ovu kategoriju nevinih.

[143] Ruseova knjiga precenjuje uticaj nemačkih komunista, koji su tokom rata preovlađivali u internoj logoraškoj upravi Buhenvalda.

[144] v. na primer svedočenje gospođe Buber-Nojman, bivše žene nemačkog komuniste Hajnca Nojmana, koja je preživela i sovjetske i nemačke koncentracione logore: Rusi nikada nisu... imali tako sadističke crte kao nacisti.... Naši ruski stražari bili su pristojni ljudi, a ne sadisti, ali su ipak savesno ispunjavali zahteve nehumanog sistema (*Under Two Dictators*).

[145] Bruno Bettelheim, Behavior in Extreme Situations , u: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. XXXVIII, Nr. 4, 1943, opisuje samosvest kriminalaca i političkih zatvorenika u poređenju sa nevinim ljudima. Ovi su, naime, bili najmanje sposobni da podnesu početni šok , prvi su se raspadali . Betelhajm to objašnjava njihovim poreklom iz srednjih slojeva.

[146] Rousset, *op. cit.*, p. 71.

Ima i drugih kategorija u koje se zatvorenici svrstavaju odmah po dolasku u logor; one se ne stvaraju po principu potpune nasumičnosti i, mada u suštini beznačajne, korisne su sa stanovišta organizacije. U nemačkim logorima bilo je kriminalaca, političkih zatvorenika, asocijalnih elemenata, verskih prestupnika i Jevreja, i svi su imali različite oznake. Kada su Francuzi, posle Španskog građanskog rata, osnovali koncentracione logore, odmah su uveli tipično totalitarno stapanje političkih zatvorenika sa kriminalcima i nevinima (u ovom slučaju, to su bili apatridi), i uprkos neiskustvu pokazali su se neobično maštoviti u stvaranju besmislenih kategorija zatvorenika.[147] S početka zamišljena da spreči nastanak svake solidarnosti među zatvorenicima, ova tehnika pokazala se kao posebno dragocena zato što niko nije mogao da zna da li je njegova kategorija bolja ili gora od neke druge. U Nemačkoj je to promenljivo, ali iznutra pedantno organizovano zdanje imalo privid čvrstine zato što su Jevreji u svakom slučaju bili najniža kategorija. Užasno je i groteskno što su se zatvorenici sami identifikovali sa tim kategorijama, kao da one predstavljaju poslednji autentični ostatak njihove pravne ličnosti. Čak i ako zanemarimo sve druge okolnosti, nije čudo što je komunista iz 1933. iz logora izlazio kao veći komunista nego što je u njega ušao, Jevrejin kao još veći Jevrejin, žena pripadnika Legije stranaca još više uverena u važnost Legije stranaca; čini se da ove kategorije jemče barem nekakav jasan status, da oličavaju neki najelementarniji, te stoga i fundamentalan pravni identitet.

Dok je klasifikovanje zatvorenika po kategorijama čisto taktička, organizaciona mera, nasumična selekcija žrtava je suštinski princip ove institucije. Da su koncentracioni logori zavisili od postojanja političkih protivnika, teško da bi preživeli prve godine totalitarnih režima. Dovoljno je pogledati broj zatvorenika u Buhenvaldu posle 1936. da bi se shvatilo koliko je za dalje postojanje logora bio neophodan element nevinih. Logori bi izumrli da je Gestapo pri hapšenju u obzir uzimao samo pripadnike opozicije. [148] Pred kraj 1937. Buhenvald je, sa manje od 1000 zatvorenika, bio na ivici gašenja, sve dok novembarski pogromi nisu doveli više od 20.000 novih logoraša.[149] U Nemačkoj se ova kategorija nevinih posle 1938. sastojala pretežno od Jevreja, a u Rusiji od bilo koje grupe koja bi iz nekog razloga, bez ikakave veze sa onim što čini, pala u nemilost.[150] No, dok u Nemačkoj pravi totalitarni tip koncentracionog logora sa ogromnom

[147] Za uslove u francuskim koncentracionim logorima v. Arthur Koestler, *Scum of the Earth*, 1941.

[148] Kogon, *op. cit.*, p. 6.

[149] v. *Nazi Conspiracy*, IV, 800ff.

[150] Beck/Godin, *op. cit.*, naglašavaju da su protivnici režima činili relativno mali deo [ruske] zatvorske populacije (p. 87), a da kod ostalih nije bilo nikakve veze između hapšenja i prestupa (p. 95).

većinom sasvim nevinih zatvorenika imamo tek od 1938, u Rusiji se on javlja već ranih tridesetih godina, budući da se do 1930. većina logorske populacije još uvek sastojala od kriminalaca, kontrarevolucionara i političkih (u tom tenutku pripadnika frakcija). Od tada je kroz logore prošlo toliko nevinih ljudi da ih je teško i klasifikovati: bili su to ljudi koji su imali nekog kontakta sa inostranstvom, Rusi poljskog porekla (posebno u godinama između 1936. i 1938), seljaci čija su sela likvidirana iz ko zna kog ekonomskog razloga, deportovani pripadnici nacionalnih manjina, demobilisani vojnici Crvene armije iz jedinica koje su se predugo zadržale u inostranstvu kao okupacione snage, kao bivši ratni zarobljenici u Nemačkoj itd. Međutim, postojanje političke opozicije puki je izgovor za sistem koncentracionih logora a svrha tog sistema nije ispunjena čak ni kada se ljudi, pod najstrašnijim terorom, manje-više dobrovoljno koordinišu, odnosno kada se odreknu svojih političkih prava. Cilj svakog proizvoljnog sistema je da uništi građanska prava čitavog stanovništva, koje na kraju stoji van zakona u sopstvenoj zemlji kao i apatridi i beskućnici. Čovekovo obespravljenje, ubijanje pravne ličnosti u njemu, preduslov je da bi se njime u potpunosti dominiralo. A ni ono ne pogađa samo kriminalce, političke protivnike, Jevreje, homoseksualce, na kojima su izvođeni prvi eksperimenti, nego svakog stanovnika totalitarne države. Slobodni pristanak za totalnu dominaciju predstavlja smetnju koliko i slobodna opozicija.[151] Nasumično hapšenje, koje se vrši među nevinima, poništava vrednost slobodnog pristanka, baš kao što i mučenje za razliku od smrti ukida mogućnost suprotstavljanja.

Kad bi se ovo proganjanje, čak i najtiranskije, ograničilo na određene stavove verske ili političke prirode, na određene moduse intelektualnog ili erotskog ophođenja, na određene tek izmišljene zločine , logori bi postali izlišni, zato što, dugoročno posmatrano, nijedan stav i nijedno uverenje nije doraslo pretnji tolikog užasa; a pre svega, ukazala bi se potreba za novim pravosudnim sistemom, koji bi, čak i uz najmanju dozu stabilnosti, morao da stvori novu pravnu ličnost u čoveku a ona bi izmicala totalitarnoj dominaciji. Takozvana dobrobit naroda (*Volksnutzen*) nacista, uvek drugačija (jer ono što je danas od koristi sutra već može da škodi), ili česte promene partijske linije, koje, budući retroaktivne, gotovo svakodnevno

[151] Kada raspravlja o činjenici da se većina zatvorenika pomirila sa merilima Gestapoa , Bruno Bettelheim (On Dachau and Buchenwald) naglašava da ovo nije bio rezultat propagande... Gestapo je nastojao da ih u svakom slučaju spreči da izražavaju osećanja (pp. 834-35).

Himler je eksplicitno zabranio propagandu bilo koje vrste u logorima. Vaspitanje se sastoji od discipline, a nikada od podučavanja na ideološkoj osnovi (On Organization and Obligation of the SS and the Police , u: *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht*, 1937; citirano prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 616ff).

od novih grupa ljudi prave kandidate za koncentracione logore, jedina su garancija za njihovo kontinuirano postojanje, pa tako i za kontinuirano totalno obespravljenje čoveka.

Sledeći važan korak u pripremanju živih leševa je ubistvo moralne ličnosti u čoveku. Po prvi put u istoriji mučeništvo je postalo nemoguće:

Koliko ljudi ovde još veruje da protest ima makar i istorijski značaj? Ovaj skepticizam pravo je remek delo SS-a. Njegov veliki uspeh. Uništili su svaku ljudsku solidarnost. Ovde je noć pala na budućnost. Tamo gde nema svedoka, ne može biti ni svedočenja. Protestovati kada smrt više ne može da se odgodi jeste pokušaj da se smrti prida neko značenje, da se dela i za vreme posle smrti. Da bi se u tome uspelo, taj poduhvat mora imati društveno značenje. Ovde na stotine hiljada nas živi u apsolutnoj usamljenosti. Zato smo mi pobeđeni, bez obzira na sve. [152]

Logori i ubijanje političkih protivnika su deo organizovanog zaborava koji ne obuhvata samo sredstva za artikulisanje javnog mnjenja, izgovorenu i pisanu reč, već se širi i na porodice i prijatelje žrtve. Bol i sećanje su zabranjeni. U Sovjetskom Savezu žena će zatražiti razvod čim joj uhapse muža, ne bi li spasla živote svoje dece; ako joj se muž slučajno i vrati, srdito će ga izbaciti iz kuće.[153] Zapadni svet je do sada čak i u najmračnijim vremenima ubijenom neprijatelju barem ostavljao pravo da ga se sećaju, priznajući tako da smo svi mi ljudi (i *samo* ljudi). Samo zato što je čak i Ahil pošao na Hektorovu sahranu, samo zato što su i najdespotskije vlasti poštovale ubijenog protivnika, samo zato što su Rimljani dozvoljavali hrišćanima da pišu svoje martirologije, samo zato što je Crkva svoje jeretike održavala u sećanju ljudi, sve ovo nije izgubljeno i nije se ni moglo izgubiti. Koncentracioni logori su, učinivši i smrt anonimnom (nemoguće je saznati da li je zatvorenik živ ili mrtav), smrti oduzeli njen smisao kraja ispunjenog života. U izvesnom smislu, oni su pojedincu oduzeli njegovu smrt, pokazavši time da njemu ništa ne pripada i da on nikome ne pripada. Njegova smrt prosto je zapečatila činjenicu da on zapravo nikada nije ni postojao.

Ovakav napad na moralnu ličnost još uvek je mogao da se odbije čovekovom savešću, koja mu kazuje da je bolje da umre kao žrtva nego da živi kao birokrata ubijanja. Totalitarni teror izvojevao je svoju najstrašniju pobedu kada je uspeo da moralnoj ličnosti odseče mogućnost takvog individualističkog bekstva i da odluke savesti učini apsolutno spornima i nepouzdanima. Kada je čovek suočen sa alternativom da izda, a tako i ubije svoje prijatelje, ili da svoju ženu i decu, za koje je odgovoran u svakom smislu, pošalje u smrt, kada čak i samoubistvo znači automatsko ubijanje

[152] Rousset, *op. cit.*, p. 464.

[153] v. izveštaj Sergeja Malahova u: Dallin, *op. cit.*, p. 20ff.

sopstvene porodice kako da odluči? To više nije pitanje izbora između dobra i zla, već između ubistva i ubistva. Ko bi mogao da razreši moralnu dilemu Grkinje kojoj nacisti dozvole da odabere koje će od njeno troje dece da ubiju?[154]

Kad se stvore uslovi u kojima savest više ničemu ne služi i u kojima je potpuno nemoguće učiniti dobro delo, svesno organizovano saučesništvo svih ljudi u zločinima totalitarnih režima počinje da obuhvata i žrtve, i time zaista postaje totalno. SS-ovci su u svoje zločine uključili zatvorenike koncentracionih logora kriminalce, političke zatvorenike, Jevreje tako što su na njih preneli odgovornost za veliki deo uprave i stavili ih pred nerazrešivu dilemu da li da u smrt pošalju prijatelje ili da pomognu da se ubiju drugi ljudi, koje pukim slučajem ne poznaju; tako oni u oba slučaja postaju ubice.[155] Suština nije prosto u tome da se mržnja skreće sa onih koji su krivi (kapoi su bili omraženiji od SS-ovaca), nego da se linija koja deli progonioca i progonjenog, ubicu i njegovu žrtvu, stalno zamagljuje.[156]

Kad se moralna ličnost ubije, jedino što ljude još sprečava da postanu živi leševi jeste različitost, čovekov identitet. Istrajnim stoicizmom se takva individualost može sačuvati u sterilnom obliku, i sigurno je mnogo ljudi pod totalitarnom vlašću pobeglo i svakog dana beži u ovu apsolutnu izolaciju ličnosti bez prava ili savesti. Nema sumnje da je ovaj deo čoveka, baš zato što tako suštinski zavisi od prirode i od sila koje se ne mogu kontrolisati voljom, najteže uništiti (a i kada se uništi, najlakše ga je povratiti).[157]

Metodi ophođenja sa ovom jedinstvenom odlikom čovekove ličnosti brojne su, te nećemo ni pokušavati da ih navedemo. One počinju sa neopisivim uslovima prilikom transporta u logor, kada se stotine ljudi sasvim nagih, prilepljenih jedni uz druge, zbije u jedan stočni vagon, i danima voza s jednog kraja zemlje na drugi; nastavljaju se po dolasku u logor dobro organizovanim šokom prvih nekoliko sati, brijanjem glave, grotesknom logorskom odećom; a završavaju se potpuno nezamislivim mučenjima, proračunatim tako da nikoga ne ubiju, ili bar ne brzo. U svakom slučaju, cilj svih ovih metoda jeste da manipulišu čovekovim telom sa njegovim bezgraničnim mogućnostima da podnosi patnju tako da konačno

[154] v. Albert Camus u: *Twice a Year*, 1947.

[155] Ruseova knjiga, *op. cit.*, uglavnom se sastoji od diskusija među zatvorenicima upravo po ovom pitanju.

[156] Bettelheim, *op. cit.*, opisuje kako su vremenom i stražari i zatvorenici postajali kondicionirani za život u logorima i kako su se plašili povratka u spoljni svet.

Zato je Ruse u pravu kada tvrdi da su i žrtva i dželat u podjednakoj meri bedni; lekcija kojoj uče logori jeste bratstvo niskosti (p. 588).

[157] Bettelheim, *op. cit.*, opisuje kako se čini da je glavna briga novih zatvorenika bila da ostanu celi kao ličnosti , dok su stariji zatvorenici gledali kako da žive što je bolje moguće unutar logora .

ono uništava ličnost onako nemilosrdno kako to čine određena mentalna oboljenja organskog porekla.

I upravo ovde krajnja sumanutost čitavog poduhvata postaje najjasnija. Mučenje je, istina, osnovna odlika čitavog policijskog i sudskog aparata totalitarne vlasti; ono se koristi svaki dan kako bi se ljudi naterali da progovore. Ta vrsta mučenja, budući da teži racionalnom, konkretnom cilju, ima određena ograničenja: zatvorenik ili progovori u određenom roku, ili umre. U prvim nacističkim koncentracionim logorima i u podrumima Gestapoa ovom racionalnom mučenju dodat je još jedan iracionalan, sadistički tip mučenja, koji je uglavnom sprovodio SA. On nije imao nikakav konkretan cilj i nije bio sistematičan, već je zavisio od inicijative uglavnom anomalnih elemenata. Smrtnost je bila tako visoka da je svega nekoliko zatvorenika koncentracionih logora iz 1933. preživelo ove prve godine. Ovaj tip mučenja izgleda nije bio u toj meri proračunata politička institucija koliko ustupak režima sopstvenim kriminalnim i anomalnim elementima, kojima su se tako plaćale usluge. Iza slepog zverstva pripadnika SA-a često je bila duboka mržnja i zavist prema onima koji su bili socijalno, intelektualno ili fizički superiorni, a koji su sada, kao u najluđim snovima, bili u njihovim rukama. Taj resantiman, koji u logorima nikada nije sasvim izumro, čini nam se kao poslednji tračak nekog ljudski razumljivog osećaja.[158]

Međutim, pravi užas počeo je kada je SS preuzeo upravu logorâ. Staro spontano zverstvo sada je ustupilo mesto apsolutno hladnom i sistematskom uništavanju tela, sa ciljem da se uništi dostojanstvo; smrt se izbegavala ili u nedogled odlagala. Logori više nisu bili zabavni parkovi za zveri u ljudskom obličju, odnosno za ljude kojima je mesto u duševnim bolnicama i zatvorima. Dogodilo se nešto sasvim suprotno: logori su se pretvorili u poligone na kojima su se savim normalni ljudi obučavali da postanu punopravni pripadnici SS-a.[159]

[158] Rousset, *op. cit.*, p. 390, piše o SS-ovcu koji je ovako kinjio jednog profesora: Vi ste bili profesor. E pa, sada više niste profesor. Više niste velika zverka. Sada ste obična ništarija. Sad sam ja neko!

[159] Kogon, *op. cit.*, p. 6, govori o ideji da se logori zadrže kao SS-ovi centri za obuku i eksperimentisanje. On takođe dobro objašnjava razliku između ranijih logora, kojima je upravljao SA, i onih kasnijih pod SS-om. Ni jedan od prvobitnih logora nije imao više od hiljadu zatvorenika.... Život u njima ne može se opisati. Nekolicina starih zatvorenika koji su preživeli ove godine slažu se da nije bilo tog oblika sadizma koju pripadnici SA-a nisu okušali. No, sve su to bili činovi individualnog zverstva, još uvek nije postojao sasvim organizovan, hladan sistem koji bi obuhvatao velik broj ljudi. To je postigao tek SS (p. 7).

Taj novi automatizovani sistem maksimalno je umrtvio osećanje odgovornosti. Kada, na primer, stigne naredba da se ubije nekoliko stotina ruskih zatvorenika, to se obavljalo pucanjem kroz rupu kroz koju se zatvorenici nisu ni videli (v. Ernest Feder, Essai sur la Psychologie de la Terreur , u: *Synthèses*, Brussels 1946). S druge strane, izopačenost je veštački

Ubijanje čovekove individualnosti, nečeg neponovljivog što u podjednakoj meri stvaraju priroda, volja i sudbina, nečeg što je postalo tako razumljiva premisa u svim ljudskim odnosima da čak i jednojajčani blizanci stvaraju određenu nelagodu, izaziva osećanje užasa koje daleko nadjačava bes pravno-političke ličnosti i očajanje moralne. Taj užas daje povoda nihilističkim uopštavanjima koja vrlo uverljivo tvrde da su svi ljudi zveri.[160] Iskustva iz koncentracionih logora zapravo dokazuju da se ljudi mogu pretvoriti u zveri i da je čovekova priroda ipak ljudska samo u meri u kojoj čoveku otvara mogućnost da postane nešto krajnje neprirodno, da postane čovek.

Po ubijanju moralne ličnosti i brisanju pravne, uništenje individualnosti je gotovo uvek uspešno. Moguće bi bilo pronaći neke zakone masovne psihologije koji bi objasnili zašto su milioni ljudi bez otpora dozvoljavali da ih sprovode u gasne komore (iako ovi zakoni ne bi objasnili ništa osim pomenutog uništenja individualnosti). Mnogo je značajnije što su čak i ljudi koji su kao pojedinci bili osuđeni na smrt veoma retko pokušavali da sa sobom povedu jednog od dželata, što je bilo malo ozbiljnijih pobuna, i što je čak i u trenucima oslobođenja bilo jako malo spontanih masakara nad SS-ovcima. Jer, uništiti individualnost znači uništiti spontanost, čovekovu moć da započne nešto novo na osnovu sopstvenih moći, nešto što se ne može objasniti kao reakcija na okolinu i događaje.[161] Ostaju grozne

---

stvarana i kod inače normalnih ljudi. Ruse prenosi reči jednog stražara SS-ovca: Uglavnom tučem sve dok ne ejakuliram. U Vroclavu imam ženu i troje dece. Ranije sam bio savršeno normalan. Eto šta su od mene uradili. Sada kada imam slobodno, kući ne mogu. Ne mogu ženi da pogledam u oči (p. 273). Dokumenti iz Hitlerovog doba sadrže brojna svedočenja o prosečnosti ljudi kojima je bio poveren Hitlerov program istrebljenja. Dobra zbirka dokumenata nalazi se kod Léona Poliakova, The Weapons of Antisemitism , objavio UNESCO u: *The Third Reich*, London 1955. Većina ljudi u jedinicama korišćenim u ove svrhe nisu bili dobrovoljci, već su za specijalne zadatke prekomandovani iz obične policije. No, čak je i obučenim SS-ovcima ovakav zadatak padao teže od borbe u prvim redovima. Svedočeći o nekom masovnom streljanju koje je izvršio SS, jedan očevidac sastavlja hvalospev ovoj jedinici koja je bila tako puna idealizma da je bila kadra da podnese čitavo streljanje bez kapi alkohola .

Želju da se eliminišu svi lični motivi i strasti tokom istrebljenja i da se tako brutalnost svede na najmanju meru pokazuje i činjenica da je grupa lekara i inženjera kojoj je povereno da se staraju o gasnim instalacijama stalno radila na njihovom unapređenju, čime nije trebalo samo da se poveća produktivnost fabrika leševa, nego i da se ubrza i olakša agonija žrtava.

[160] Ovo je posebno upadljivo u Ruseovom delu. Društveni uslovi života u logorima pretvorili su veliku masu zatvorenika, kako Nemaca tako i deportovanih ljudi, bez obzira na njihov raniji položaj i obrazovanje, u degenerisanu rulju kojom u potpunosti vladaju primitivni životinjski refleksi (p. 183).

[161] U tom kontekstu treba spomenuti i zapanjujuću retkost samoubistava u logorima. Ona su bila mnogo češća pre hapšenja i deportovanja nego u logorima, što se, naravno, delom može objasniti i time što je učinjeno sve da se samoubistva, koja su, uostalom, spontan čin, spreče. Iz statističkih podataka za Buhenvald (*Nazi Conspiracy*, IV, 800ff) proizilazi da se

marionete ljudskog lika koje se sve ponašaju kao onaj pas iz Pavlovljevog eksperimenta, dakle sasvim predvidljivo, čak i kad idu u smrt, i koje i ne rade ništa drugo osim što reaguju. To i jeste prava pobeda sistema: Pobeda SS-a sastoji se u tome što izmučena žrtva dozvoljava da je vode na gubilište bez otpora, što poriče sebe do tačke na kojoj ukida svoj identitet. Ali to nije sámo sebi cilj. SS-ovci ne žele njen poraz tek tako, iz čistog sadizma. Oni znaju da sistem koji uspe da uništi žrtvu pre no što se ona popne na vešala... može da drži čitav narod u ropstvu. Da ga u potpnosti potlači. Nema ničeg strašnijeg od ovih povorki ljudi koji kao lutke idu u smrt. Čovek koji to vidi, kazaće sebi: Da bi ih ovako uništili, kakvu li samo moć njihovi gospodari imaju , i skrenuće pogled, pun gorčine, ali poražen. [162]

Ako totalitarne aspiracije ozbiljno shvatimo i ne dozvolimo sebi da ih, zavedeni zdravim razumom, proglasimo za utopijske i neostvarive, ispostavlja se da je društvo umirućih, stvoreno u logorima, jedini oblik društva u kom je moguća potpuna vlast nad ljudima. Oni koji teže totalnoj dominaciji moraju da unište svu spontanost, koju će već i sámo postojanje individualnosti uvek generisati, i da tragaju za njom i u najprivatnijoj sferi, ma kako nepolitična i bezazlena ona izgledala. Pavlovljev pas, čovek sveden na najelementarnije reakcije, skup reakcija koji se u svakom trenutku može likvidirati i zameniti nekim drugim koji će se ponašati na isti način, prototip je građanina totalitarne države; a takav građanin se van logora može tek donekle stvoriti.

Beskorisnost logora, njihova cinički priznavana anti-utilitarnost, puki je privid: za održanje režima oni su značajniji od ma koje druge institucije. Bez koncentracionih logora, bez onog neodređenog straha koji izazivaju i sasvim određene obuke u totalitarnom dominiranju koju pružaju (a njegove se radikalne mogućnosti nigde drugde ne daju u toj meri testirati), totalitarna država nikada ne bi mogla da fanatizuje svoje jezgro niti da drži čitav narod u potpunoj apatiji. Vladari i potlačeni bi isuviše brzo utonuli u staru buržoasku rutinu ; posle početnih izgreda oni bi se pokorili svakodnevici sa njenim ljudskim zakonitostima ukratko, razvili bi se u pravcu koji su predviđali svi posmatrači zadojeni zdravim razumom. Tragična zabluda svih ovih predviđanja, datih sa pozicija jednog još uvek bezbednog sveta, posledica je pretpostavke da postoji nešto kao za sva vremena ustanovljena ljudska priroda, koja je poistovećena sa istorijom, i tako je ideja totalne dominacije proglašena ne samo neljudskom, nego i

---

jedva više od 0,5% smrtnih slučajeva može povezati sa samoubistvom, da je jedne godine bilo svega dva samoubistva, mada je te iste godine konačan broj mrtvih iznosio 3.516. Isto potvrđuju i izveštaji iz ruskih logora (upor. npr. Starlinger, *op. cit.*, p. 57).

[162] Rousset, *op. cit.*, p. 525.

nerealnom. A mi smo u međuvremenu shvatili da je čovekova snaga tako velika da on zaista može da bude ono što želi da bude.

U prirodi je totalitarnih režima da zahtevaju neograničenu moć. Takva je moć ostvariva samo ako doslovce svim ljudima, bez ijednog izuzetka, može pouzdano da se vlada na svakom polju njihovog života. U domenu spoljne politike treba stalno osvajati nove neutralne teritorije, dok na domaćem terenu uvek nove grupe ljudi treba trpati u sve veće koncentracione logore ili, ako to okolnosti zahtevaju, likvidirati kako bi se stvorio prostor za sledeće. Pitanje opozicije nevažno je i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici. Sa stanovišta totalitarne dominacije, svaka neutralnost, pa čak i svako spontano prijateljstvo, opasno je koliko i otvoreno neprijateljstvo, zato što je spontanost kao takva, sa svojom nepredvidljivošću, najveća prepreka totalnom dominiranju nad čovekom. Komunisti iz nekomunističkih zemalja koji su pobegli u Moskvu ili su bili pozvani tamo, morali su na sopstvenoj koži da osete da oni za Sovjetski Savez predstavljaju smetnju. Ubeđeni komunisti, u onom smislu koji je danas i jedini realan, režimu u Rusiji su smešni i nepoželjni koliko je to i nacistima, na primer, bio svaki ubeđeni nacista iz Remove frakcije.

U totalitarnim uslovima ubeđenje i mišljenje ma koje vrste je smešno i opasno, jer se totalitarni režimi veoma ponose time što im ono uopšte nije ni potrebno, kao, uostalom ni ma šta ljudsko. Ljudi, u meri u kojoj su nešto više od životinjske reakcije i obavljanja funkcija, suvišni su za totalitarne režime. Totalitarizam ne teži despotskom vladanju ljudima, već sistemu u kom su ljudi suvišni. Totalna moć može se postići i očuvati isključivo u svetu uslovnih refleksa, u svetu marioneta bez traga spontanosti. Upravo zato što su čovekove snage tako velike, njime se može u potpunosti vladati tek kada on postane primerak životinjske vrste zvane čovek.

Zato je karakter opasan, i zato su i najnepravednije pravne norme uvek na smetnji; individualnost, zapravo sve što ljude međusobno razlikuje, ne može se tolerisati. Dok god svi ljudi ne postanu u istoj meri suvišni   a to se postiže samo u koncentracionim logorima   ne može se ni dostići ideal totalitarizma. Totalitarne države stalno teže stanju u kome je čovek suvišan (mada ga nikad ne ostvaruju u potpunosti): nasumičnim izborom grupa za koncentracione logore, stalnim čistkama unutar vladajućeg aparata, masovnim likvidacijama. Zdrav razum se očajnički buni protiv pokornosti masa, i zbog toga smatra da je ovaj gigantski aparat terora suvišan. Da su u stanju da govore istinu, totalitarni vladari bi uzvratili: vama se aparat čini suvišnim samo zato što on služi tome da ljude učini suvišnima.

Totalitarni pokušaj da se ljudi učine suvišnima u potpunosti odgovara osećanju modernih masa da su one same izlišne na ovoj prenaseljenoj Zemlji. U svetu umirućih, u kom se ljudima objašnjava da su suvišni tako

što se kazna izriče bez ikakve veze sa zločinom, u kom postoji eksploatacija bez profita i u kom se radi bez konačnog proizvoda, besmisao se rađa sa svakim novim danom. Pa ipak, u okvirima totalitarne ideologije, ništa nije razumljivije i logičnije: ako su zatvorenici gamad, logično je da ih treba istrebiti otrovnim gasom; ako su degenerici, ne treba im dozvoliti da zagađuju narod; ako imaju robovske duše (Himler), ne treba traćiti vreme na njihovo prevaspitavanje. Sa stanovišta ideologije, nevolja sa logorima skoro da je u tome što su oni pa isuviše razumni, što je primena ideologije skoro isuviše konzistentna.

Dok totalitarni režimi tako odlučno i cinično odstranjuju iz sveta jedino što prema utilitarističkim očekivanjima zdravog razuma ima smisla, oni svetu istovremeno nameću i neku vrstu super-smisla na koji su ideologije u stvari uvek i ciljale kad su tvrdile da su pronašle ključ za istoriju ili rešenje zagonetki svemira. Mimo svog besmisla totalitarnog društva, ustoličuje se besmisleni super-smisao njegovog ideološkog praznoverja. Ideologije su bezazlena, nekritička i proizvoljna uverenja samo dok neko u njih ne poveruje ozbiljno. Čim se njihov zahtev za apsolutnim važenjem uzme ozbiljno, one postaju jezgra sistema u kom, kao i u sistemima svih paranoika, sve logično, pa čak i neminovno proizilazi iz prethodnog, kada se samo prihvati prva premisa. Ludilo takvih sistema nije toliko u njihovoj premisi, koliko u doslednosti sa kojom se oni konstruišu. Čudna logičnost svih izama, njihova prostodušna vera u spasonosnu moć tvrdoglave odanosti bez obzira na specifične, promenljive faktore, takođe sadrži klice totalitarnog prezira prema stvarnosti i činjenicama.

Zdrav razum, navikao na utilitarno mišljenje, nemoćan je spram ovog ideološkog super-smisla, jer totalitarni režimi zapravo uspostavljaju celovit svet ne-smisla. Ideološki prezir prema činjenicama barem je počivao na gordoj pretpostavci o čovekovoj nadmoći nad svetom; konačno, upravo prezir prema stvarnosti i može da potakne na menjanje sveta, na prilagođavanje sveta čoveku. Ono što totalitarnom preziru prema realnosti oduzima crtu ponosa (i čini ga time radikalno različitim od revolucionarnih teorija i stavova) jeste onaj super-smisao koji prezir prema stvarnosti čini uverljivim, logičnim i konzistentnim. Boljševička tvrdnja da je sadašnji ruski sistem bolji od svih ostalih postaje istinski totalitarno sredstvo kada totalitarni vladar iz nje izvuče logički besprekoran zaključak da bez ovog sistema ljudi nikada ne bi izgradili tako divne stvari kakve su, evo, recimo, podzemna železnica; a iz ovoga, opet, on izvlači logičan zaključak da je sumnjiv svako ko zna da i u Parizu postoji podzemna železnica, zato što taj može da navede ljude da posumnjaju da su takve divote zaista moguće jedino u boljševizmu. Sve ovo vodi konačnom zaključku da čovek, kako bi ostao veran boljševik, mora da uništi pariski metro. Najvažnija je doslednost.

Sa ovim novim strukturama, sagrađenim snagom super-smisla i sa logikom kao motorom, zaista se nalazimo na kraju buržoaske ere i njene trke za profitom i moći, kao što se nalazimo i na kraju ere imperijalizma i ekspanzije. Agresivnost totalitarizma ne potiče iz volje za moć; sve i ako se grozničavo trudi da se proširi, totalitarizam ne čini to radi puke ekspanzije ili profita, već iz čisto ideoloških razloga: da bi svet učinio konzistentnim, da bi dokazao da je onaj super-smisao ispravan.

Prvenstveno radi super-smisla, radi potpune doslednosti, totalitarizam mora da uništi svaki trag onoga što uglavnom zovemo ljudskim dostojanstvom. Jer poštovanje ljudskog dostojanstva pretpostavlja priznavanje drugih ljudi ili drugih nacija kao subjekata, kao graditeljâ svetova, ili kao drugova na izgradnji zajedničkog sveta. Nijedna ideologija koja teži objašnjavanju svih događaja iz prošlosti i predviđanju toka budućih događaja ne može da podnese nepredvidljivost koja potiče iz čovekove kreativnosti, iz njegove sposobnosti da stvori nešto novo što niko nije mogao da predvidi.

Zato totalitarne ideologije ne streme transformisanju spoljnog sveta ili revolucioniranju društva, već preobražavanju čovekove prirode. Koncentracioni logori su laboratorije u kojima se isprobavaju promene u ljudskoj prirodi, pa stoga njihova sramnost i nije samo problem zatvorenika i onih koji njima upravljaju prema strogo naučnim merilima: ona je problem svih ljudi. Nije sporna patnja, nje je na zemlji uvek bilo na pretek, niti je sporan broj žrtava. Na kocki je sama ljudska priroda, i mada se čini da ovi eksperimenti ne uspevaju da promene čoveka, nego samo da ga unište, stvarajući društvo u kom se stalno ostvaruje nihilistička banalnost *homo homini lupus*, trebalo bi imati na umu da su oni sprovođeni u ograničenim razmerama, a da konačne rezultate mogu da pokažu tek u uslovima vladavine nad čitavim svetom.

Do sada je totalitarno uverenje da je sve moguće dokazalo, čini se, jedino da se sve može uništiti. Pa ipak, težeći da dokažu da je sve moguće, totalitarni režimi su i nehotice otkrili da ima zločina koje ljudi ne mogu ni dovoljno da kazne ni da zaborave. Kada je nemoguće postalo moguće, ono je postalo i nekažnjivo, neoprostivo apsolutno zlo koje se ne da razumeti niti objasniti motivima ličnog interesa, pohlepe, zavisti, gladi za moć i kukavičluka: zlo, dakle, koje nijedan bes ne može da osveti, koje ljubav ne može da nadjača, koje prijateljstvo ne može da zaboravi. Kao što žrtve u fabrikama smrti ili u pećinama zaborava u očima dželata više nisu bile ljudi , tako se i ova najnovija vrsta zločina nalazi s onu stranu čak i čovekove solidarnosti u grehu.

Sasvim je u skladu sa čitavom našom filozofskom tradicijom to što ne možemo da pojmimo radikalno zlo ; ovo važi i za hrišćansku teologiju,

koja je čak i Đavolu dala nebesko poreklo, i za Kanta, jedinog filozofa koji je, skovavši izraz radikalno zlo , morao makar da pretpostavi njegovo postajanje, mada ga je odmah racionalizovao u predstavi o izopačenoj zloj volji , koja bi se dala objasniti razumljivim motivima. Tako mi, dakle, nemamo nikakvu potporu kada pokušavamo da razumemo fenomen koji nas suočava sa nadmoćnom stvarnošću i koji ruši sva nama poznata merila. Samo se jedna stvar čini jasnom: možemo reći da se radikalno zlo pojavilo zajedno sa sistemom u kom su svi ljudi postali podjednako suvišni. Manipulatori ovog sistema veruju u sopstvenu suvišnost koliko i u suvišnost svih drugih, a totalitarni dželati su tim opasniji što ne haju za to da li su i sami živi ili mrtvi, da li su ikada živeli ili možda nikad nisu ni rođeni. Fabrike leševa i pećine zaborava opasne su zato što se danas, sa sve većom prenaseljenošću i sa sve većim brojem beskućnika, mase ljudi stalno smatraju suvišnima, bar sa strogo utilitarnog stanovišta. Političke, društvene i ekonomske tendencije širom sveta su u dosluhu sa totalitarnim institucijama koje služe tome da ljude učine suvišnima. Utilitarni zdrav razum masa, koje su u većini zemalja isuviše očajne da bi se i dalje mnogo plašile smrti, dobro razume implicirano iskušenje: nacisti i boljševici mogu da budu sigurni da su njihove fabrike smrti, koje daju najbrže rešenje problema prenaseljenosti, ekonomski suvišnih i društveno iskorenjenih masa, i privlačne i opasne. Totalitarne ideje mogu itekako da nadžive pad totalitarnih režima; njihova iskušenja će se javljati kad god se učini nemogućim da se politička, društvena ili ekonomska beda ublaži na način dostojan čoveka.

TRINAESTO POGLAVLJE: Ideologija i teror: nov oblik vlasti

U PRETHODNIM poglavljima više puta smo naglasili da sredstva totalne dominacije nisu samo mnogo radikalnija, nego da se totalitarizam suštinski razlikuje od ostalih nama poznatih oblika političke opresije, kakvi su despotija, tiranija i diktatura. Ma gde da je došao na vlast, totalitarni pokret je razvio sasvim nove političke institucije i uništio svu društvenu, pravnu i političku tradiciju zemlje. Bez obzira na tu specifičnu političku tradiciju ili poseban duhovni izvor svoje ideologije, totalitarna vlast je uvek klase pretvarala u mase, zamenjivala partijski sistem ne jednopartijskom diktaturom, nego masovnim pokretom, pomerala težište moći sa vojske na policiju, a u spoljnoj politici jasno je stremila svetskoj dominaciji. Sadašnje totalitarne vlade razvile su se iz jednopartijskih sistema; gde god su ovi postali zaista totalitarni, počeli su da delaju u skladu sa sistemom vrednosti koji se tako drastično razlikovao od svih ostalih da nijedna od naših tradicionalnih pravnih, moralnih ili zdravorazumskih utilitarnih kategorija nije mogla da nam pomogne da shvatimo, ocenimo ili predvidimo dalji tok njihovih akcija.

Ako je tačno da se elementi totalitarizma mogu naći u istoriji, i ako analiziramo političke implikacije onoga što uglavnom zovemo krizom našeg veka, nameće se zaključak da ta kriza nije puka spoljna pretnja, da nije tek rezultat agresivne spoljne politike Nemačke ili Rusije, i da sigurno neće nestati sa Staljinovom smrću, kao što nije nestala ni padom nacističke Nemačke. Moguće je čak i da će prave nevolje našeg vremena dobiti svoj autentičan mada ne neminovno i najokrutniji oblik tek kada totalitarizam postane deo prošlosti.

Ovakva razmišljanja nameću nam pitanje da li je totalitarizam, rođen za vreme krize, a u isto vreme i njen najjasniji i jedini nedvosmislen simptom, zaista samo nužno zlo koje svoje metode zastrašivanja, načine organizovanja i instrumente nasilja pozajmljuje iz dobro poznatog političkog arsenala tiranije, despotizma i diktature, i koje svoje postojanje duguje žalosnom, ali možda slučajnom slabljenju tradicionalih političkih snaga liberalnih ili konzervativnih, nacionalističkih ili socijalističkih, republikanskih ili monarhističkih, autoritarnih ili demokratskih. Ili možda, baš naprotiv, postoji neka posebna *priroda* totalitarne vladavine, možda ona ima

neku posebnu suštinu i može da se poredi i definiše kao i drugi oblici vladanja koje zapadna misao poznaje i priznaje još od antike. Ako je to tačno, onda bi novi i do sad nepoznati oblici totalitarne organizacije i politike morali da počivaju na jednom od nekoliko elementarnih iskustava koje ljudi stiču kad god žive i rade zajedno. Ako postoji takvo elementarno iskustvo čiji je politički izraz totalitarna dominacija, onda bi to, s obzirom na originalnost totalitarnog oblika vladanja, moralo biti iskustvo koje iz već bilo kog razloga do sada nije bilo temelj neke političke zajednice i koje   mada možda poznato u svakom drugom pogledu   nikada do sada nije dominiralo i upravljalo javnim poslovima.

Sa stanovišta istorije ideja, ovo je malo verovatno. Jer, oblici vlasti pod kojima ljudi žive malobrojni su; njih su Grci rano otkrili i klasifikovali, a pokazali su se kao veoma dugovečni. Ako u praksi primenimo ova saznanja, čija se osnovna ideja, uprkos mnogim varijacijama, nije menjala tokom dva i po milenijuma koja dele Platona i Kanta, odmah padamo u iskušenje da totalitarizam tumačimo kao neki moderan oblik tiranije, odnosno nezakonite vladavine jednog čoveka. S jedne strane samovoljna vlast, neograničena zakonom, podređena interesima vladara a protivna interesima podanika, a s druge strah kao načelo delanja, naime strah naroda od vladara i strah vladara od naroda   ovo su bile odlike tiranije kroz čitavu našu tradiciju.

Umesto da kažemo da totalitarna vlast nema presedana, mogli bismo isto tako da kažemo da je ona razorila onu alternativu na kojoj je politička filozofija zasnivala sve definicije suštine vlasti, a to je alternativa između zakonite i nezakonite vlasti, između samovolje i legitimne moći. Nikada nije osporavano da postoji veza između zakonite vlasti i zakonite moći s jedne, i bezakonja i samovolje s druge strane. Pa ipak, totalitarni režim suočava nas sa sasvim drugačijom vrstom vlasti. On se, istini za volju, oglušava o sve pozitivne zakone, pa čak ide do te krajnosti da osporava i one koje je sam doneo (kao u slučaju sovjetskog ustava iz 1936, da navedemo najizrazitiji primer), ili zakone koje se nije potrudio ni da ukine (kao u slučaju vajmarskog ustava koji nacisti nikada nisu opozvali). Opet, ne može se reći ni da on dela bez ikakvih zakonskih smernica, niti da je proizvoljan, jer pretenduje na strogo i nedvosmisleno poštovanje onih zakona Prirode ili Istorije iz kojih navodno proizilaze svi pozitivni zakoni.

Monstruozna je, ali dosta teško oboriva tvrdnja totalitarne vlasti da ona nikako nije   nezakonita , nego da se vraća izvorima autoriteta iz kojih pozitivni zakoni crpu svoj konačni legitimitet, da, ni izdaleka proizvoljna, ona mnogo više poštuje nadljudske sile nego bilo koja vlast pre nje, i da je, daleko od toga da crpe snagu iz interesa jednog čoveka, sasvim spremna da žrtvuje svačije neposredne vitalne interese da bi ispoštovala ono što ona sama pretpostavlja da je zakon Istorije ili zakon Prirode. Njeno oglušava-

nje o pozitivne zakone pretenduje na viši oblik legitimnosti koji, budući nadahnut samim izvorima, može da se odrekne pravničkog sitničarenja. Totalitarna zakonitost smatra da je pronašla način da na Zemlji uspostavi vladavinu prava nešto što pozitivno pravo istini za volju ne može da postigne. Jaz između prava i pravde nikada nije mogao da se premosti zato što su merila dobra ili zla, u koje pozitivno pravo prevodi sopstveni izvor autoriteta prirodni zakon koji vlada čitavim univerzumom ili božanski zakon objavljen u ljudskoj istoriji, ili, pak, običaji i tradicija koji izražavaju zakon zajednički svim ljudima neminovno uopštena i moraju da važe u bezbrojnim i nepredvidljivim situacijama, tako da im izmiče svaki pojedinačni, konkretni slučaj sa njegovim neponovljivim spletom okolnosti.

Totalitarna zakonitost, koja zanemaruje pravo i pretenduje na ostvarenje direktne vladavine pravde na Zemlji, sprovodi zakon Istorije ili zakon Prirode ne prevevši ga u merila dobra ili zla koja bi se ticala ponašanja pojedinca. Ona zakon primenjuje direktno na ljudsku vrstu, ne vodeći mnogo računa o čovekovoj prirodi. Zakon Prirode ili zakon Istorije, ako se pravilno primenjuje, kao konačan proizvod navodno treba da dâ čovečanstvo ova nada je u pozadini težnje totalitarizma ka globalnoj vlasti. Totalitarizam tvrdi da preobražava ljudski rod u aktivnog, nepogrešivog nosioca zakona koji bi ljudi inače pasivno i s oklevanjem poštovali. Ako je tačno da je veza između totalitarnih zemalja i civilizovanog sveta raskinuta zbog monstruoznih zločina totalitarnih režima, takođe je tačno i da ti zločini nisu posledica puke agresivnosti, bezobzirnosti, rata i izdaje, već svesnog raskida sa onim *consensus iuris* koji, prema Ciceronu, čini narod , i koji je, prema međunarodnom pravu, u moderno doba osnov čitavog civilizovanog sveta utoliko što ostaje kamen-temeljac međunarodnih odnosa čak i u uslovima rata. Ovaj osnovni konsenzus pretpostavka je i moralnog prosuđivanja i pravnog kažnjavanja: kriminalcu se može pravedno suditi samo zato što on učestvuje u *consensus iuris*, a čak i objavljen zakon Božji može da postoji među ljudima samo ako ga oni uvažavaju.

Na ovoj tački na videlo izlazi suštinska razlika između totalitarne i drugih koncepcija prava. Totalitarna politika ne zamenjuje jedan sistem zakona drugim, ona ne uspostavlja sopstveni *consensus iuris*, ne stvara neki nov oblik legalnosti, na primer revolucijom. Njeno oglušavanje o sve, pa čak i o sopstveno pozitivno pravo, pokazuje nam da ona veruje da može da opstane i bez ikakvog *consensus iuris* a da ipak ne završi u tiranskom bezakonju, samovolji i strahu. A bez *consensus iuris* može da opstane zato što obećava da će raskinuti vezu između poštovanja zakonâ i čovekovog delanja i volje; ona obećava pravdu na Zemlji zato što tvrdi da će čovek postati otelovljenje zakonâ.

Ovakvo poistovećivanje čoveka i zakona naizgled ukida jaz između prava i pravde, koji je mučio pravnu misao od antičkih vremena, ali ono nema

nikakve sličnosti sa *lumen naturale* ili sa glasom savesti kojim se Priroda odnosno Božanstvo kao izvori autoriteta za *ius naturale* odnosno za istorijski otkrivene Božje zapovesti navodno objavljuju kroz čoveka. Oni od čoveka nikada nisu činili otelovljenje zakona, već su, naprotiv, i dalje odvojeni od njega kao autoritet koji traži uvažavanje i poslušnost. Smatralo se da su Priroda ili Božanstvo kao izvor autoriteta za pozitivno pravo stalni i večni; zakoni su se menjali prema okolnostima, ali su ipak bili relativno trajni u poređenju sa čovekovim delanjem, koje je podložno mnogo bržim promenama, a tu trajnost crpeli su iz večnog prisustva izvora svog autoriteta. Pozitivno pravo zato pre svega treba da bude faktor stabilnosti u nestalnim prilikama čovekovog sveta.

Prema tumačenju totalitarizma, svi zakoni su postali zakoni kretanja. Kada nacisti govore o zakonu prirode ili kada boljševici govore o zakonu istorije, ni priroda ni istorija više nisu stabilizujući izvor autoriteta za delanje smrtnog čoveka: oni sada sami po sebi predstavljaju kretanje. U pozadini nacističkog verovanja u zakon rase kao izraz zakona prirode u čoveku jeste Darvinova ideja o čoveku kao proizvodu prirodnog razvoja koji ne mora nužno da se zaustavi na sadašnjoj ljudskoj vrsti; isto tako je u pozadini boljševičkog verovanja u klasnu borbu kao izraz zakona istorije Marksova predstava o društvu kao proizvodu gigantskog istorijskog procesa koji po sopstvenom zakonu kretanja hita ka kraju istorijskih vremena, kada će sam sebe ukinuti.

Razlika između Marksovog istorijskog i Darvinovog prirodnjačkog pristupa često je isticana, a uglavnom, i s pravom, u Marksovu korist. To nas je navelo da zaboravimo koliko se živo Marks interesovao za Darvinove teorije; Engels nije mogao da zamisli veći kompliment za Marksova naučna dostignuća nego da ovog nazove Darvinom istorije .[1] Ako pogledamo ne konačne rezultate nego osnovne filozofske pretpostavke ova dva naučnika, ispostavlja se da su u krajnjoj liniji kretanje istorije i kretanje prirode jedno te isto. Darvin uvodi pojam razvoja u prirodu: on tvrdi da, bar na polju biologije, kretanje prirode nije cirkularno, nego je linearno, da se priroda kreće po zakonu beskonačne progresije, što zapravo znači da se priroda nekako utapa u istoriju, da se život prirode posmatra sa stanovišta istorije. Prirodni zakon opstanka najjačeg isto tako je i zakon istorije, pa je mogao da posluži rasizmu koliko i Marksov zakon o opstanku najprogresivnije klase. S druge strane, Marksova klasna borba kao pokretačka sila istorije zapravo je izraz razvoja proizvodnih snaga, čije je poreklo,

[1] U pogrebnom govoru Marksu, Engels je rekao: Kao što je Darvin otkrio zakon razvoja organskog života, tako je Marks otkrio zakon razvoja ljudske istorije. Sličan komentar može se naći u Engelsovom uvodu za izdanje *Komunističkog manifesta* iz 1890, a u uvodu za *Ursprung der Familie* (Poreklo porodice) on opet u jednom dahu spominje Darvinovu teoriju evolucije i Marksovu teoriju viška vrednosti .

opet, u radnoj snazi čovekovoj. Rad, prema Marksu, nije istorijska, nego prirodno-biološka snaga: rad se definiše kao čovekov metabolizam sa prirodom , putem kog on uspeva da i očuva svoj život, život pojedinca, i da produži vrstu.[2] Engels je uvideo sličnost između osnovnih uverenja ova dva čoveka zato što je shvatio presudnu ulogu koju ideja razvoja igra u obe teorije. Ogromna intelektualna promena koja se odigrala polovinom prošlog veka sastojala se u tome što su ljudi prestali da stvari posmatraju ili prihvataju onakvima kakve jesu , već su počeli da ih tumače kao stepenik u nekom budućem razvoju. Da li se pokretačka snaga tog razvoja zove priroda ili istorija bilo je od relativno male važnosti. U ovim ideologijama sam pojam zakona promenio je značenje: od stabilnog okvira u kom može da se odvija ljudsko delanje i kretanje, on je postao izraz kretanja kao takvog.

Totalitarna politika, koja je nastavila da se drži recepta ideologije, otkrila je pravu prirodu ovog kretanja zato što je jasno pokazala da njemu nema kraja. Zakon prirode nalaže da se eliminiše sve što je štetno i nesposobno da živi ali ako se u jednom trenutku ne pronađu nove kategorije štetnih i nesposobnih za život, to će značiti i kraj prirode. Zakon istorije nalaže odumiranje određene klase tokom klasne borbe ali ako se ne jave začeci novih klasa, koje će, opet, i same odumreti u rukama totalitarnih vladara, to će značiti kraj ljudske istorije. Drugim rečima, zakon ubijanja, pomoću kog totalitarni pokreti grabe i sprovode vlast, ostao bi njihov zakon čak i ako bi oni uspeli da pokore celo čovečanstvo.

Pod zakonitom vlašću podrazumevamo političku zajednicu kojoj je potrebno pozitivno pravo da bi se nepromenljivi *ius naturale* ili večne božanske zapovesti preveli u merila dobra i zla i primenjivali. Jedino u ovim normama, u sistemu pozitivnog prava svake zemlje, *ius naturale* ili večne božanske zapovesti postaju politička realnost. U totalitarnim državama mesto pozitivnog prava zauzima totalni teror, koji zakon kretanja istorije ili prirode treba da prevede u stvarnost. Pozitivno pravo definiše šta je prestup, ali ne zavisi od njega: ako u nekom društvu nema zločina, to ne znači da su zakoni suvišni, već, naprotiv, da je njihova vladavina potpuna. Isto tako i totalitarni teror više nije puko sredstvo za gušenje opozicije, mada se i u te svrhe koristi. Teror je totalan ako ne zavisi od postojanja opozicije; on suvereno vlada kada mu više niko ne stoji na putu. Ako je zakonitost suština ne-tiranske vlasti, a bezakonje suština tiranije, onda je teror suština totalitarne dominacije.

Teror je ostvarenje zakona kretanja, i njegov glavni cilj jeste da omogući silama prirode ili istorije da slobodno vršljaju ljudskom vrstom, neometa-

[2] Za Marksovu predstavu o radu kao večnoj nužnosti, nametnutoj od prirode, bez koje ne može biti metabolizma između čoveka i prirode, pa tako ni života v. *Kapital*, tom I, deo I, glava I i V; citirani odeljak je iz glave I, odeljak 2.

ne spontanim ljudskim delanjem. Teror pokušava da stabilizuje ljude kako bi oslobodio sile prirode ili istorije. Zakon kretanja odabira neprijatelje ljudske vrste na koje se teror usmerava; nedopustivo je da ikakva spontana akcija, bilo da ona izražava protivljenje ili podršku, ometa eliminisanje objektivnog neprijatelja Istorije ili Prirode, klase ili rase. Krivica i nevinost postaju besmislene kategorije; kriv je svako ko se nađe na putu prirodnom ili istorijskom procesu koji je presudio nižim rasama , pojedincima nesposobnim za život , izumirućim klasama i dekadentnim narodima . Teror te presude izvršava, a na njegovom sudu svi su subjektivno nevini: ubijeni zato što nisu učinili ništa protiv sistema, a ubice zato što u stvari ne ubijaju, već izvršavaju smrtnu presudu koju je doneo neki viši sud. Vladari, opet, ne tvrde da su pravični ili mudri, već samo da sprovode zakone istorije ili zakone prirode; oni ne primenjuju zakone, nego poštuju kretanje i zakon koji njime upravlja. Ako se kao zakon prihvati zakon kretanja neke nadljudske sile, Prirode ili Istorije, onda teror jeste zakonitost sama.

Teror kao sprovođenje nekog zakona kretanja čiji konačni cilj nije dobrobit ljudi ili interes jednog čoveka nego stvaranje ljudske vrste, eliminiše individuu zarad vrste, žrtvuje delove zarad celine . Nadljudska sila Prirode ili Istorije ima svoj početak i svoj kraj, tako da je mogu ometati samo neki nov početak i individualni kraj, što život svakog čoveka i jeste.

Pozitivno pravo u konstitucionalnim sistemima ima zadatak da odredi granice i da uspostavi kanale komunikacije između ljudi, čije je zajedništvo stalno ugroženo novim ljudima koji se u njemu rađaju. Sa svakim novim rođenjem, svetu je podaren novi početak, novi svet se potencijalno stvara. Stabilnost zakonâ je okvir za stalno kretanje svih ljudskih poslova, kretanje kome nema kraja dok god se ljudi rađaju i umiru. Zakoni ograničavaju svaki novi početak, a u isti mah mu i jemče slobodu kretanja, mogućnost stvaranja nečeg sasvim novog i nepredvidljivog. Granice pozitivnog prava za čovekovo političko postojanje predstavljaju što i sećanje za njegovo istorijsko postojanje: one jemče pre-egzistenciju zajedničkog sveta, određeni kontinuitet koji prevazilazi trajanje svakog pojedinačnog naraštaja, apsorbuje sve nove živote i hrani se njima.

Totalni teror lako se može protumačiti kao simptom tiranije, zato što totalitarna vlast u svojim početnim fazama mora da se ponaša kao tiranija i da poruši granice čovekovog zakona. No, totalni teror za sobom ne ostavlja nikakvo proizvoljno bezakonje, on ne besni zarad samovolje ili despotske moći jednog čoveka protiv svih, a ponajmanje zarad rata svih protiv svih. On granice među pojedinicima i kanale komunikacije zamenjuje gvozdenim obručem koji ljude drži tako tesno zbijene da se ponekad čini kao da se njihovo mnoštvo pretopilo u jedno biće gigantskih razmera. Ukinuti ograde zakonâ među ljudima, kako to tiranija čini, znači oduzeti

čoveku njegove pojedinačne slobode i uništiti Slobodu kao živu političku realnost; jer prostor između ljudi, onako kako ga pravo ocrtava, životni je prostor slobode. Totalni teror koristi ovo staro sredstvo tiranije, ali u isti mah uništava i bezakonitu, neograđenu divljinu straha i sumnje koju tiranija stvara. Ova divljina, istini za volju, više nije životni prostor slobode, ali ona žiteljima tiranske države, ma koliko njih proganjali strah i sumnja, još uvek ostavlja nešto prostora za delanje.

Zbijajući ljude, totalni teror uništava prostor između njih; u poređenju sa prilikama unutar njegovog gvozdenog obruča, čak se i pustinja tiranije, koja je bar neki prostor, čini oličenjem slobode. Ne može se reći da totalitarna vlast prosto ograničava pojedinačne slobode ili ukida suštinske slobode; ona, uzgred, bar prema onom što znamo, ne uspeva da iz čovekovog srca izbriše ljubav prema slobodi. Ona uništava onaj najvažniji preduslov svake slobode, a to je prosto mogućnost kretanja, koja se ne može ostvariti bez prostora.

Totalni teror, suština totalitarne vlasti, ne postoji ni na korist ni na štetu ljudi. Njegov je zadatak da silama prirode ili istorije pomogne da u do sada nepoznatoj meri ubrzaju kretanje. Ovo kretanje, koje se odvija prema sopstvenim zakonima, ne može da se ometa na duže staze; konačno, njegova snaga uvek će biti mnogo veća od najvećeg de la i od najsnažnije volje čovekove. No ono itekako može da se uspori, i gotovo se neminovno usporava čovekovom slobodom, koju čak ni totalitarni vladari ne mogu da iskorene, jer je ova sloboda ma kako beznačajna i proizvoljna ona njima izgledala identična sa činjenicom da se ljudi stalno rađaju i da stoga svaki čovek *jeste* nov početak, da, u izvesnom smislu, započinje svet iznova. Sa stanovišta totalitarizma, činjenica da se ljudi rađaju i umiru samo je nezgodno uplitanje u posao viših sila. Teror zato, kao sluga pokorni kretanja prirode ili istorije, treba da eliminiše ne samo slobodu u nekom specifičnom smislu, nego i izvor slobode, koji je dat sa činjenicom čovekovog rođenja, sa njegovom sposobnošću da počinje iznova. Pomoću gvozdenog obruča terora, koji uništava šarolikost i od mnoštva ljudi čini Jednog koji će nepogrešivo delati u skladu sa zakonima istorije ili prirode, ne samo što mogu da se oslobode sile istorije i prirode, nego mogu i da se ubrzaju u meri u kojoj one same to nikada ne bi postigle. To praktično znači da teror odmah, ne sačekavši sporije i manje efikasne procese prirode ili istorije, izvršava smrtnu kaznu koju je priroda navodno izrekla nad rasama ili pojedincima koji su nesposobni da žive , ili koje, pak, je istorija izrekla nad izumurićim klasama .

Čini se da ova koncepcija, po kojoj je kretanje postalo suština vlasti, rešava jedan veoma stari problem političke misli, nalik već pomenutom jazu između prava i pravde. Ako se suština vlasti definiše kao poštovanje prava, i ako se podrazumeva da su zakoni stabilizacioni faktor u javnim

poslovima (kako je zaista i bilo otkako je Platon u svojim *Zakonima* prizvao Zevsa, boga granica), javlja se problem kretanja političke zajednice i delanja njenih građana. Poštovanje prava ograničava delanje, ali ga ne nadahnjuje; značaj, ali i problematičnost zakonâ u slobodnim društvima sastoji se u tome što oni uvek kazuju šta ne treba činiti, ali ne i šta treba. Definicija političke zajednice nikad nije sadržala pojam kretanja, makar i zato što se suština političke zajednice (opet još od Platona) oduvek definisala preko trajnosti: činilo se da je trajnost jedan od najpouzdanijih aršina za valjanost vlasti. Još za Monteskjea vrhovni dokaz za nevaljanost tiranije jeste to što se samo tiranija može uništiti iznutra, što samo ona može sama od sebe da propadne, dok se svi drugi oblici vlasti uništavaju spoljnim faktorima. Zato je za definisanje oblikâ vladavine uvek potrebno ono što Monteskje naziva načelom delanja , koje, različito u svakom sistemu, treba da inspiriše kako vlast, tako i građane u njihovoj javnoj delatnosti i da, pored čisto negativnog merila zakonitosti, posluži kao merilo za prosuđivanje svih javnih poslova. Takvi vodeći principi i kriteriji ponašanja su, prema Monteskjeu, čast u monarhiji, vrlina u republici, a strah u tiraniji.

Pod savršenom totalitarnom vlašću, u kojoj su svi ljudi postali Jedan Čovek, u kojoj je sve delanje usmereno na to da ubrza kretanje prirode ili istorije, gde svaki pojedinačni čin predstavlja izvršenje smrtne kazne koju su Priroda ili Istorija već izrekle, dakle u uslovima u kojima je potpuno sigurno da će teror održavati stalno kretanje, nije potrebno nikakvo pravo načelo delanja. A ipak, dok god totalitarizam ne pokori čitavu Zemlju i gvozdenim obručem od svakog čoveka načini deo jedinstvenog čovečanstva, ne može se u potpunosti sprovesti teror u svojoj dvostrukoj funkciji suštine vlasti i principa ne delanja, nego kretanja. Kao što je čak i poštovanje prava u konstitucionalnim sistemima nedovoljno da bi motivisalo i usmeravalo čoveka koji dela, tako ni teror u totalitarnima nije dovoljan da bi motivisao i usmeravao.

Dok u sadašnjim uslovima totalitarna vlast sa drugim oblicima vladanja još uvek deli potrebu da usmerava ponašanje svojih građana u javnim poslovima, njoj nije potrebno načelo delanja u strogom smislu, pa čak ne bi ni znala šta s njim, budući da će ona ukinuti upravo čovekovu moć da dela. U uslovima totalnog terora čak ni strah više ne može da usmerava čovekovo ponašanje, zato što teror svoje žrtve bira bez obzira na njihova dela ili misli, nego isključivo u skladu sa objektivnom nužnošću prirodnog ili istorijskog procesa. Strah je u totalitarizmu verovatno rašireniji nego ikada; no, on je izgubio svoju praktičnu korist ako ljudima više ne može da pomogne da izbegnu opasnosti kojih se pribojavaju. Isto to važi i za naklonost prema režimu; jer totalni teror ne samo što svoje žrtve bira prema objektivnim merilima, on i svoje dželate bira uz isto tako potpuno prenebregavanje kandidatovih uverenja i sklonosti. Velike čistke u Sovjetskom

Savezu i satelitskim zemljama jasno su dokazale da se uverenje kao motiv za delanje sistematski ukida. Cilj totalitarnog vaspitanja nikada i nije bio da nameće uverenja nego da uništi i samu čovekovu sposobnost da ih prihvata. Uvođenje čisto objektivnih kriterijuma prilikom izbora potencijalnih pripadnika SS-a bio je Himlerov veliki organizatorski izum; on je kandidate birao sa fotografija, prema čisto rasnim odlikama. Sama priroda je odlučivala ne samo koga treba eliminisati, nego i koga treba obučavati za dželata.

Da bi se pokrenula politička zajednica koja teror više ne koristi kao sredstvo zastrašivanja, nego čija suština *jeste* teror, nije potrebno načelo delanja, i samo uzeto iz domena ljudskog, kakvo je vrlina, čast, strah. Umesto njega, u javne poslove uveden je potpuno nov princip kome nimalo nije potrebna čovekova volja da dela; on udovoljava žarkoj želji za makar kakvim uvidom u zakon kretanja prema kom teror funkcioniše i od koga zato i zavise sve pojedinačne sudbine.

Žitelji totalitarne zemlje zahvaćeni su procesom prirode ili procesom istorije i treba da ga ubrzaju; oni mogu biti ili izvršioci ili žrtve njegovog inherentnog zakona. Taj proces može da odluči da oni koji danas eliminišu rase i pojedince ili pripadnike odumirućih klasa i dekadentne narode sutra i sami treba da postanu žrtve. Da bi mogla da upravlja ponašanjem svojih podanika, totalitarna vlast mora svakog od njih da pripremi kako za ulogu dželata, tako i za ulogu žrtve. U cilju ove dvostrane pripreme, kao zamena za načelo delanja, koristi se ideologija.

Ideologije, izmi koji na zadovoljstvo svojih poklonika svaki događaj mogu da objasne na osnovu jedne premise, sasvim su nova pojava; decenijama su u političkom životu imale zanemarljivu ulogu. Jedino sa vremenske distance možemo u njima da otkrijemo izvesne elemente koji su ih učinili tako zabrinjavajuće korisnima za totalitarizam. Tek su Hitler i Staljin otkrili veliki politički potencijal ideologija.

Ideologije su poznate po svom naučnom karakteru: one kombinuju naučni pristup sa relevantnim saznanjima filozofije i predstavljaju se kao naučni pogled na svet. Reč ideologija naizgled implicira da ideja može da postane predmet nauke kao što su životinje predmet zoologije, a da sufiks *-logija*, kao u zoologiji, ukazuje ni manje ni više nego na *logoi*, na naučne tvrdnje. Kada bi ovo bilo tačno, ideologija bi zaista bila pseudonauka i pseudo-filozofija, koja u isto vreme i prekoračuje ograničenja nauke i ograničenja filozofije. Deizam bi, na primer, bio ideologija koja se bavi idejom boga (mada se njom bavi i filozofija) na naučni način teologije, za koju je bog objavljena stvarnost. (Teologija koja se ne zasniva na objavi kao datoj stvarnosti, nego boga tretira kao ideju, bila bi suluda koliko i zoologija koja nije baš sasvim sigurna u fizičko, konkretno postojanje

životinja.) No, mi znamo da je ovo tek deo istine. Deizam, mada poriče božansku objavu, ne daje samo naučne tvrdnje o bogu koji je samo ideja , već ideju boga koristi kako bi objasnio svet. Ideje izama rasa u rasizmu, bog u deizmu, itd. nikada nisu predmet ideologija, a sufiks *-logija* nikada ne ukazuje prosto na sistem naučnih tvrdnji.

Ideologija je skoro doslovno ono što joj već i ime kazuje: ona je logika ideje. Njen predmet je istorija, na koju se onda ideja primenjuje; rezultat te primene nije korpus iskaza o nečemu što *jeste*, već razotkrivanje procesa, nečega što se stalno menja. Ideologija se bavi pojavama kao da one slede isti zakon prema kom ona logički izlaže svoje ideje . Ideologije tvrde da znaju misterije svekolikog istorijskog procesa tajnu prošlost, zamršenu sadašnjicu, neizvesnu budućnost zahvaljujući logici inherentnoj njihovim idejama.

Ideologije se ne zanimaju za čudo postojanja. One su istorijski orijentisane: obuzete su nastajanjem i nestajanjem, usponom i padom kultura, čak i kada pokušavaju da objasne istoriju nekim zakonom prirode . Reč rasa u rasizmu ne upućuje ni na kakvu istinsku znatiželju o ljudskim rasama kao polju naučnog istraživanja: rasa je tu ideja pomoću koje se kretanje istorije objašnjava kao jedan konzistentan proces.

Ideja ideologije nije ni Platonova večna suština viđena očima uma, niti je ona Kantova regulativna moć razuma; ona je postala sredstvo objašnjavanja. Za ideologiju, istorija se ne pojavljuje u svetlosti ideje (to bi značilo da se istorija posmatra *sub specie* neke idealne večnosti koja je s onu stranu istorijskog kretanja), već kao nešto što se pomoću ideje može predvideti. Ono po čemu se ideja uklapa u svoju novu ulogu jeste njena unutarnja logika , dakle kretanje koje je posledica ideje i kome nije potreban neki spoljni faktor. Rasizam veruje da već i sama ideja rase sadrži u sebi neki zakon kretanja, kao što deizam veruje da i sama predstava o bogu sadrži zakon kretanja.

Kretanje istorije i logički proces navodno odgovaraju jedno drugom, tako da se sve dešava po logici jedne ideje . Pa ipak, jedino moguće kretanje u domenu logike jeste dedukcija, proces izvođenja zaključka iz određene premise. Kada se ideologija dokopa dijalektičke logike, sa njenim kretanjem od teze preko antiteze do sinteze, koja opet postaje teza sledeće dijalektičke etape, ona usvaja isti taj princip: prva teza postaje premisa, a njena prednost u ideološkom objašnjavanju je ta što dijalektika sve stvarne protivurečnosti može jednostavno da objasni kao etape jednog konzistentnog kretanja.

Čim se logika kao princip mišljenja a ne kao neophodna kontrola mišljenja primeni na ideju, ideja se pretvara u premisu. Ideološka objašenjenja sveta služila su se ovom operacijom i mnogo pre no što je ona postala tako plodonosna za totalitarni način razmišljanja. Čisto negativna

prinuda logike, zabrana protivrečenja, postala je produktivna , tako da je, izvođenjem zaključaka u vidu puke argumentacije, mogao da se pokrene i da se umu nametne čitav lanac misli. Ovaj argumentativni proces ne može da prekine ni neka nova ideja (koja bi mogla biti nova premisa sa drugačijim posledicama) niti neko novo iskustvo. Ideologije uvek pretpostavljaju da je jedna ideja dovoljna da bi se sve objasnilo, i da nas nijedno iskustvo ničemu ne može naučiti zato što je sve već obuhvaćeno ovim konzistentnim procesom logičke dedukcije. Kod zamenjivanja neophodne ozbiljnosti filozofske misli totalnim objašnjenjem ideologije i njenim *Weltanschauung*-om opasnost se ne sastoji čak toliko ni u riziku nasedanja na neku često vulgarnu, a svakako nekritičnu pretpostavku, koliko u trampljenju slobode, svojstvene čovekovoj sposobnosti da razmišlja, za ludačku košulju logike, kojom čovek može da vrši nasilje nad sobom gotovo isto onako kako to može i neka spoljna sila.

Svetonazori i ideologije devetnaestog veka sami po sebi nisu totalitarni, i mada su rasizam i komunizam postali ključne ideologije dvadesetog veka, oni u načelu nisu bili ništa totalitarniji od drugih; ispostavilo se, naime, da su elementi iskustva na kojima su se oni prvobitno zasnivali borba između rasa za vladavinu nad celim svetom, odnosno borba između klasa za političku moć politički značajniji nego elementi iskustva drugih ideologija. U tom smislu pobeda razisma i komunizma nad svim drugim izmima bila je rešena i pre nego što su totalitarni pokreti prihvatili ove ideologije. S druge strane, sve ideologije sadrže totalitarne crte, ali one u potpunosti dolaze do izražaja tek u totalitarnim pokretima, što stvara varljiv utisak da su samo rasizam i komunizam totalitarni. Pre se može reći da se prava priroda svih ideologija otkrila tek u ulozi koju ideologija igra u aparatu totalitarne dominacije. Ako ovo imamo u vidu, možemo da razlučimo tri specifično totalitarna elementa svojstvena svoj ideološkoj misli.

Prvo, zbog pretenzije na totalno objašnjavanje sveta, ideologije se trude da objasne ne ono što jeste, već ono što nastaje, što se rađa i nestaje. One se sve bave samo kretanjem, odnosno istorijom u uobičajenom značenju reči. Ideologije su uvek usmerene na istoriju, čak i kada, kao u slučaju rasizma, naizgled polaze od prirode; priroda tu služi jedino da bi se istorijske pojave objasnile i svele na prirodne. Zahtev za totalnim objašnjenjem sveta obećava da će pokriti sve istorijske događaje: totalno objašnjenje prošlosti, totalno poznavanje sadašnjosti i pouzdano predviđanje budućnosti. Drugo, u ovom svojstvu ideološki način mišljenja odvaja se od sveg iskustva, pošto iz njega ne može da nauči ništa, čak i ako su u pitanju stvari koje su se upravo odigrale. Tako se ideološko mišljenje emancipuje u odnosu na stvarnost koju mi primamo s naših pet čula, i insistira na istinitijoj stvarnosti, skrivenoj iza svih saznatljivih stvari, stvarnosti koja

njima upravlja sa tog skrovitog mesta i zahteva posebno, šesto čulo pomoću kog bismo mogli da je percipiramo. To šesto čulo daje ideologija, posebna ideološka obuka koja se stiče u ideološkim institucijama, osnovanim isključivo radi indoktrinisanja političkih vojnika u *Ordensburgen* nacista ili u školama Kominterne i Kominforma. Emancipovanju mišljenja od iskustva i stvarnosti takođe služi i propaganda totalitarnog pokreta; ona se uvek trudi da svakom javnom, realnom događaju prida tajno značenje i da iza svakog javnog političkog čina podozreva tajnu nameru. Kada pokreti dođu na vlast, oni nastavljaju da menjaju stvarnost u skladu sa svojim ideološkim postavkama. Pojam neprijatelja zamenjuje se pojmom zavere, i tako se stvarnost istinsko neprijateljstvo ili istinsko prijateljstvo više ne doživljava i razumeva kao takva, već se automatski pretpostavlja da ona znači nešto drugo.

Treće, kako ideologije nemaju moć da preobraze stvarnost, one ovu emancipaciju mišljenja od iskustva postižu određenim metodama dokazivanja. Ideološki način mišljenja činjenice raspoređuje u apsolutno logičan niz koji počinje sa aksiomatski prihvaćenom premisom, i iz nje izvodi sve ostalo; drugim rečima, on se odlikuje jednom doslednošću koje nema nigde u domenu realnosti. Dedukcija može da bude logička ili dijalektička; u oba slučaja ona predstavlja dosledno argumentovanje koji bi, budući da se koristi kategorijama procesa, trebalo da je kadro da objasni kretanje nadljudskih sila, prirodnih ili istorijskih. Uvid u njih postiže se tako što razum logički ili dijalektički oponaša zakone naučno utvrđenih kretanja i integriše se u njih već samim oponašanjem. Ideološka argumentacija, uvek neka vrsta logičke dedukcije, udovoljava dvama pomenutim elementima ideologija (elementu kretanja i elementu emancipovanja od stvarnosti i iskustva), prvo, zato što njeno navodno kretanje ne proizilazi iz iskustva, nego nastaje samo iz sebe, a drugo, zato što ona to jedno jedino polazište koje bira iz doživljene stvarnosti pretvara u aksiomatsku premisu, a od tada sva dalja argumentacija ne podleže proveri od strane iskustva. Kad se jednom nađe premisa, polazište ideološkog mišljenja, iskustvo više ne utiče na njega i stvarnost ga ničemu ne može naučiti.

Sredstvo koje su oba totalitarna vladara koristila da bi od svoje ideologije načinila oružje kojim bi svaki njihov podanik mogao sebe da natera da ide ukorak sa pokretom, bilo je varljivo jednostavno i neupadljivo. Oni su ga, međutim, shvatili veoma ozbiljno, ponosili se, Hitler svojim nenadmašnim darom ledenog rasuđivanja , a Staljin neumoljivošću svoje dijalektike , i uporno dovodili ideološke implikacije do granica logičke doslednosti, koja, bar sa strane, izgleda groteskno primitivna i apsurdna: odumiruću klasu čine ljudi osuđeni na smrt, a rase koje su nesposobne za život biće istrebljene. Ko god se složi sa tim da postoji nešto kao odumiruće klase a ne izvuče iz toga zaključak da treba ubijati njihove pripad-

nike, ili ko prihvati da pravo na život ima neke veze sa rasom a ne izvuče iz toga zaključak da treba ubijati niže rase , očigledno je ili glup ili kukavica. Stroga logičnost kao smernica za delanje prožima čitavu strukuturu totalitarnih pokreta i vlada, i ona je isključivo dostignuće Hitlerovo i Staljinovo. Oni, doduše, idejama i propagandnim parolama svojih pokreta nisu dodali ni jednu jedinu novu misao, ali ih zato i treba smatrati ideolozima najvišeg ranga.

Nove totalitarne ideologe, za razliku od njihovih prethodnika, u ideologiji nije privlačila prvenstveno ideja borba između klasa i eksploatacija radnika, odnosno borba između rasa i briga za germanske narode već logički proces koji se iz te ideje mogao izvesti. Kako je Staljin rekao, Lenjinovu publiku nije osvojila ni ideja, ni retoričnost, nego neodoljiva snaga logike . Ispostavilo se da moć, za koju je Marks mislio da se rađa kada ideja obuzme mase, ne počiva u ideji, već u njenoj logičnosti koja čoveka obuhvata sa svih strana kao moćni pipci, kao mengele, iz čijeg zagrljaja čovek nije kadar da se otrgne; mora joj se ili predati ili prihvatiti potpun poraz .[3] Tek kada je ostvarenje ideoloških ciljeva, besklasno društvo ili superiorna rasa, bilo u opasnosti, ova snaga mogla je da dođe do izražaja. U procesu ostvarivanja tih ciljeva, prvobitni osnov na kom su ideologije počivale dok god su morale da privlače mase eksploatacija radnika ili nacionalne aspiracije Nemačke lagano se gubi, gotovo da ga sam taj proces proždire: u potpunom skladu sa ledenim rasuđivanjem i neodoljivom snagom logike , radnici su pod boljševičkom vlašću izgubili čak i ona prava koja su imali pod carističkom opresijom, kao što je nemački narod pretrpeo rat koji se ni malo nije obazirao na minimum zahteva za opstanak nemačke nacije. Pravi sadržaj ideologije (radničku klasu ili germanske narode), koji je prvobitno i iznedrio ideju (borbu klasa kao zakon istorije ili borbu rasa kao zakon prirode), proždire logika s kojom se ideja sprovodi, i to je prosto u prirodi politike kojom dominira ideologija ne može se, dakle, objasniti prosto kao izdaja zarad ličnog interesa ili volje za moć.

Pripremu žrtava i dželata, koja je totalitarizmu potrebna umesto Monteskjeovog načela delanja, ne obavlja, znači, sama ideologija rasizam ili dijalektički materijalizam već njena inherentna logičnost. Najubedljiviji argument u tom smislu, argument koji su i Hitler i Staljin veoma voleli, bio je: ko kaže A, mora da kaže i B i C, i tako dalje, do kraja smrtonosne abecede. Čini se da je upravo ovo izvor te ubedljive sile logičnosti: naš strah da protivrečimo sebi. Kada boljševici teraju svoje žrtve da priznaju zločine koje ove nikada nisu počinile, oni se pouzdaju pre svega u taj os-

[3] Staljinov govor 28. januara 1924; citirano prema: Lenin, *Selected Works*, Vol. I, p. 33, Moskva 1947. Zanimljivo je da je Staljinova logika jedna od retkih vrlina koje Hruščov hvali u velikom raskrinkavanju na Dvadesetom kongresu.

novni strah, i argumentuju ovako: svi smo se složili da je istorija klasna borba i da Partija vodi tu borbu. Vi, dakle, znate da je, sa istorijskog stanovišta, Partija uvek u pravu (po rečima Trockog: Mi možemo biti u pravu samo sa Partijom i zahvaljujući Partiji, jer je istorija dokazala da je to jedini način da se bude u pravu). U ovom istorijskom trenutku, a u skladu sa zakonom Istorije, treba počiniti određene zločine, koje Partija, poznajući zakon Istorije, mora da kazni. Za ove zločine Partiji su potrebni zločinci; moguće je da Partija, iako zna za zločine, zločince baš i ne zna; mnogo je važnije da se kazne zločini nego da se poznaju zločinci, jer bez te kazne Istorija ne može da napreduje, usporava joj se tok. Znači, vi ste ili počinili zločine ili vas je Partija odabrala da odigrate ulogu zločinca u svakom slučaju, vi ste objektivno postali neprijatelj Partije. Ako ne priznate, više ne pomažete Istoriji preko Partije, i postali ste stvarni neprijatelj. Uverljivost ovog argumenta sastoji se u sledećem: ako odbijete da priznate, protvrečite sebi i tim protivrečenjem čitav svoj život proglašavate besmislenim; ono A koje ste rekli upravlja čitavim vašim životom preko neminovnih posledica B i C.

Totalitarni vladari se za ograničenu mobilizaciju ljudi koja je čak i njima još uvek potrebna pouzdaju u prinudu koju mi sami sebi možemo da nametnemo; ova unutarnja prinuda je tiranija logičnosti s kojom se možda može meriti jedino još čovekova ogromna sposobnost da otpočne nešto novo. Tiranija logičnosti počinje pokoravanjem uma logici kao beskonačnom procesu, u koji se čovek pouzda kako bi uopšte mogao da misli. Ovim potčinjavanjem on se odriče svoje unutarnje slobode, kao što se odriče i slobode kretanja kada se povinuje spoljnoj tiraniji. Sloboda kao čovekova unutarnja sposobnost isto je što i sposobnost počinjanja; opet, sloboda kao politička realnost isto je što i prostor između ljudi. Nad početkom nikakva logika, nikakva ubedljiva dedukcija ne mogu imati nikakvu moć, zato što je on pretpostavka njenog lanca. Kao što je teror potreban iz straha da će se sa svakim novim čovekom roditi i novi početak i podići nov glas u svetu, tako je i samo-prinuda logičnosti potrebna iz straha da će neko jednom početi da misli a to je, kao najslobodnija i najčistija od svih ljudskih aktivnosti, sušta suprotnost prinudi dedukcije. Totalitarna vlast bezbedna je tačno u onoj u meri u kojoj može da mobilizuje snagu čovekove volje i da ga baci u ono gigantsko kretanje Istorije ili Prirode koje navodno koristi čovečanstvo kao svoj materijal i ne zna ni za rođenje ni za smrt.

S jedne strane prinuda totalnog terora, koji svojim gvozdenim stegama zbija mase izolovanih ljudi, ali ih i podržava u svetu koji je njima postao divljina, a s druge strane unutarnja prinuda logičke dedukcije, koja priprema svakog pojedinca u njegovoj usamljenosti i izolovanosti od ostalih ljudi, odgovaraju jedna drugoj i potrebne su jedna drugoj kako bi se omogu-

ćilo stalno kretanje, vođeno terorom. Kao što teror, čak i u svom pred-totalnom, čisto tiranskom obliku, uništava sve odnose među ljudima, tako i samo-prinuda ideološkog načina mišljenja uništava sve spone sa stvarnošću. Priprema je uspela kada ljudi izgube kontakt sa drugim ljudima isto kao i sa stvarnošću koja ih okružuje; jer zajedno sa ovim sponama, oni gube ne samo otvorenost za nova iskustva, nego i sposobnost da misle. Idealni podanici totalitarne države nisu ubeđeni nacisti ili ubeđeni komunisti, nego ljudi koji između činjenice i fikcije (a nju čini stvarnost iskustva), između istine i neistine (nju, opet, čine norme mišljenja) više ne prave razliku.

Pitanje postavljeno na početku ovih razmatranja, i pitanje kom se sada vraćamo, tiče se elementarnog iskustva u zajedničkom životu ljudi pod vlašću čija je suština teror i čije je načelo delanja logičnost ideološkog načina mišljenja. Očigledno je da takva kombinacija ranije nije korišćena u najrazličitijim oblicima političke dominacije. Pa ipak, elementarno iskustvo na kom taj novi oblik vlasti počiva mora biti ljudsko i ljudima poznato, u meri u kojoj je i najoriginalnija od svih političkih zajednica ipak uvek čovekova tvorevina, i nekako udovoljava njegovim potrebama.

Više puta je primećeno da teror može apsolutno da vlada jedino ljudima koji su međusobno izolovani, te da je stoga jedna od glavnih briga tiranije kako da stvori tu izolaciju. Izolacija je možda početak terora; ona svakako jeste njegovo najplodnije tle; ona je, međutim, uvek i posledica terora. Ta izolacija je zapravo pred-totalitarna, a njen glavni simptom je nemoć, utoliko što moć uvek proističe iz zajedničkog delanja (Berk); izolovani ljudi nemoćni su po prirodi stvari.

Izolacija i nemoć, suštinska nesposobnost da se ikako dela, oduvek su bile odlika tiranija. Politički kontakti između ljudi ugroženi su u tiranijama, čovekova moć da dela i da vlada osujećena je, ali nisu prekinuti svi kontakti među ljudima i nisu uništene sve ljudske moći. Čitava sfera privatnog života, sa mogućnošću sticanja iskustva, stvaranja i mišljenja, ostaje netaknuta. Znamo da gvozdeni obruč totalnog terora ne ostavlja prostora za takav privatan život i da samo-prinuda totalitarne logike uništava čovekovu sposobnost da stiče nova iskustva isto onako sigurno kao i njegovu sposobnost da dela.

Ono što u političkoj sferi zovemo izolacijom, u sferi društvenog ophođenja zove se usamljenost. Izolacija i usamljenost nisu isto. Ja mogu da budem izolovana (to je pozicija u kojoj ne mogu da delam zato što nema nikoga ko bi delao sa mnom) a da nisam usamljena, kao što mogu da budem usamljena (to je pozicija u kojoj ja kao ličnost osećam da su me svi napustili) i kada nisam izolovana. Izolacija je onaj ćorsokak u koji su ljudi saterani kada se uništi politička sfera njihovog života, sfera u kojoj oni de-

laju zajedno i u nekom zajedničkom interesu. Pa ipak, izolacija, mada uništava moć i sposobnost za delanje, ne samo što takozvanu čovekovu kreativnost ostavlja netaknutom, nego je za nju i neophodna. Čovek kao *homo faber* ima potrebu da se izoluje sa onim što radi, dakle da privremeno napusti domen politike. Stvaranje (*poiesis*), za razliku od delanja (*praxis*) s jedne i pukog rada s druge strane, uvek se odvija u nekoj izolovanosti od zajedničkog interesa, bez obzira na to da li je rezultat zanatski proizvod ili umetničko delo. Izolovan, čovek ostaje u kontaktu sa svetom kao ljudskom tvorevinom; tek kad se uništi i najelementarniji oblik ljudske kreativnosti, a to je čovekova sposobnost da nešto svoje doprinese zajedničkom svetu, izolacija postaje nepodnošljiva. Ovo može da se dogodi u svetu čije glavne vrednosti diktira rad, u svetu u kom su sve ljudske delatnosti pretvorene u rad. U takvim uslovima ostaje još puki napor, napor da se ostane u životu, a veza sa svetom kao ljudskom tvorevinom se kida. Izolovanog čoveka, koji je izgubio svoje mesto u domenu političkog delanja, napustio je i svet stvari: on više nije prihvaćen kao *homo faber*, već se tretira kao *animal laborans*, čiji se nužni metabolizam sa prirodom nikoga ne tiče. Tada izolacija postaje usamljenost. Tiranija zasnovana na izolovanosti načelno ne dira čovekovu kreativnost; tiranija nad radnicima, pak, kakva je na primer vladavina nad robovima u antici, automatski bi bila vladavina nad usamljenim, a ne samo nad izolovanim ljudima, i približila bi se totalitarizmu.

Dok se izolovanost odnosi samo na političku sferu života, usamljenost se odnosi na ljudski život u celini. Totalitarna vlast, kao i sve tiranije, svakako ne bi bila ni moguća bez uništavanja čitavog javnog života, odnosno bez uništavanja čovekovih političkih sposobnosti putem izolacije. No, totalitarizam kao oblik vladanja nov je po tome što se ne zadovoljava ovom izolacijom, nego uništava i privatni život. On se zasniva na usamljenosti, na osećanju nepripadanja svetu, jednom od najradikalnijih i najbeznadnijih iskustava čovekovih.

Usamljenost, osnov terora (koji je suština totalitarizma), ali i osnov ideologije odnosno logičnosti (koja priprema dželate i žrtve), tesno je povezana sa iskorenjenošću i suvišnošću koje su kao prokletstvo pratile moderne mase od početka industrijske revolucije, a drastično se zaoštrile s usponom imperijalizma krajem prošlog veka i slomom političkih institucija i društvenih tradicija u naše vreme. Biti iskorenjen znači nemati u svetu mesto koje bi drugi priznavali i jemčili; biti suvišan znači uopšte ne pripadati svetu. Iskorenjenost može biti prvi uslov za suvišnost, kao što izolacija može (ali ne mora) da bude prvi uslov za usamljenost. Ako se ne uzmu u obzir njeni skoriji istorijski uzroci i njena nova uloga u politici, usamljenost kao takva kosi se sa zahtevima *conditio humana*, ali je u isti mah i jedno od osnovnih iskustava u životu svakog čoveka. Čak i iskustvo ma-

terijalno i čulno datog sveta zavisi od dodira sa drugim ljudima, od našeg *zajedničkog* čula (*common* sense)* koje reguliše i kontroliše sva ostala čula i bez kog bi svako od nas bio opkoljen osobenošću svojih čulnih podataka a oni su po svojoj prirodi nepouzdani i varljivi. Samo zato što imamo to zajedničko čulo, odnosno samo zato što ne jedan čovek, nego ljudi, u množini, nastanjuju Zemlju, možemo da se oslonimo na naše neposredno čulno opažanje. Pa ipak, dovoljno je već da se setimo da ćemo jednog dana napustiti ovaj zajednički svet koji će postojati i bez nas, svet čiji kontinuitet ne zavisi od nas, pa da se osetimo usamljeni, napušteni od svega i od svih.

Usamljenost nije samoća. Samoća znači da je čovek fizički sam, dok se usamljenost najbolnije oseća u društvu. Osim nekoliko uzgrednih opaski najčešće u obiku paradoksa, kakva je Katonova tvrdnja (prenosi je Ciceron, *De Re Publica*, I, 17) *numquam minus solum esse quam cum solus esset*, nikad čovek nije manje sam nego kad je sam , ili, možda bolje, nikad čovek nije manje usamljen nego kad je sam čini se da je filozof Epiktet, oslobođeni rob grčkog porekla, prvi povukao razliku između usamljenosti i samoće. Njegovo je otkriće bilo donekle slučajno, budući da se on nije prevashodno zanimao ni za samoću ni za usamljenost, nego za samoću (*monos*) u smislu apsolutne nezavisnosti. Epiktet (*Dissertationes*, knjiga 3, glava 13) smatra da je usamljeni čovek (*eremos*) okružen ljudima sa kojima ne može da uspostavi kontakt ili ljudima koji mu nisu naklonjeni. Čovek, pak, koji je sam, nezavisan, može da bude zajedno sa sobom , jer ljudi imaju sposobnost da razgovaraju sa sobom . Drugim rečima, u samoći ja sam sama sa sobom , zajedno sa sobom, i zato sam dva-u-jednom , dok sam u usamljenosti zapravo jedna, napuštena od svih. Sve mišljenje, u strogom smislu, odvija se u samoći, ono je dijalog između mene i mog ja; no, ovaj dijalog dvoje-u-jednom ne gubi dodir sa svetom drugih ljudi, mojih sa-ljudi, zato što su oni predstavljeni u onom ja s kojim razgovaram u mislima. Problem samoće sastoji se u tome što su ovom dvoma-u-jednom potrebni ostali kako bi ono opet postalo ono celovito jedno, jedna nepromenljiva individua čiji se identitet nikako ne može pomešati sa nekim drugim. Potvrda mog identiteta u potpunosti zavisi od drugih; a upravo ona velika spasiteljska milost društva ljude koji su sami čini ponovo celima , spasava ih od razgovora u mislima, u kom je čovek uvek sklon dvosmislenostima, ponovo uspostavlja identitet koji mu omogućava da govori jednim glasom jedne jedinstvene ličnosti.

Samoća može da se pretvori u usamljenost; to se događa kada sam sasvim sama, kada me je napustilo čak i moje ja. Ljudi koji su sami uvek su

* *Common sense* znači i zdrav razum; Arendt kurzivom ukazuje na značenje reči common kao zajednički *Prim. prev.*

u opasnosti da postanu i usamljeni ako više ne mogu da nađu spasiteljsku milost društva koja bi ih izbavila od podvojenosti i dvosmislenosti i sumnje. Čini se da je ova opasnost tek u devetnaestom veku postala dovoljno velika i upadljiva da bi je i istorija zabeležila. To se jasno pokazalo kada su filozofi, jedini za koje je samoća način življenja i uslov za rad, prestali da se zadovoljavaju uverenjem da filozofija postoji samo za manjinu i počeli da se žale kako ih niko ne razume . Simptomatične su reči koje je Hegel navodno rekao na samrti: Niko me nije razumeo osim jednog čoveka, a i on me je pogrešno razumeo. Ova anegdota nezamisliva je i u jedno vreme pre njegovog. Obrnuto, uvek postoji mogućnost da usamljeni čovek nađe sebe i da u samoći započne razgovor u mislima. Čini se da se to dogodilo Ničeu u Sils Mariji kada je počeo *Zaratustru*. U dvema pesmama (*Sils Maria* i *Aus hohen Bergen*), on govori o jalovoj nadi, o čežnji i iščekivanju usamljenog čoveka, sve dok iznenada *um Mittag war s, da wurde Eins zu Zwei.../ Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss,/ das Fest der Feste;/ Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!* (oko podneva od jednog posta dvoje... Sad slavimo, s verom u zajedničku pobedu, pir nad pirevima, Zaratustra, prijatelj, dođe, gost nad gostima!)

Ono što usamljenost čini tako nepodnošljivom jeste gubitak sopstvenog ja, do kog, doduše, može da dođe i u samoći, ali čiji identitet može potvrditi jedino verno i pouzdano društvo drugih ljudi. U takvoj situaciji čovek gubi veru u sebe kao u sagovornika svojih misli, gubi ono elementarno poverenje u svet koje je neophodno za ma kakvo iskustvo. Gube se i ja i svet, i sposobnost mišljenja i sposobnost sticanja novog iskustva.

Jedina sposobnost ljudskog uma kojoj nisu potrebni ni ja ni drugi ljudi ni svet, i koja ne zavisi ni od iskustva ni od mišljenja, jeste sposobnost logičkog rasuđivanja, čija je premisa ono što je očigledno. Elementarno pravilo ubedljivog dokazivanja, truizam da su dva i dva četiri, ne može da se falsifikuje ni u uslovima apsolutne usamljenosti. Na takve pouzdane istine ljudi mogu da se oslone kada izgube onu dvosmernu garanciju, *common sense*, potrebnu da bi sticali iskustvo i živeli i snalazili se u zajedničkom svetu. No, ova istina je prazna, ili, tačnije rečeno, uopšte i nije istina, zato što ništa ne otkriva. (Definisati konzistentnost kao istinu, kako to čine neki moderni logičari, znači poricati postojanje istine.) Zato u uslovima usamljenosti ono što je očigledno više nije samo sredstvo intelekta, nego postaje produktivno, razvija sopstvene nizove misli . Luter, čije se iskustvo sa samoćom i usamljenošću verovatno ne može meriti ni sa čijim, i koji se čak usudio da kaže da bog mora da postoji zato što je čoveku potreban neko kome može da veruje , znao je da stroga, očigledna logičnost, iz koje naizgled nema bekstva, ima nečeg zajedničkog sa usamljenošću; u jednoj malo poznatoj primedbi na mesto iz Biblije koje kaže da nije dobro da čovek bude sam, Luter piše da usamljeni čovek uvek

jednu stvar izvodi iz druge i uvek misli na najgore .[4] Čuveni ekstremizam totalitarnih pokreta, koji nema veze sa pravom radikalnošću, zaista se sastoji u ovom misliti na najgore , u ovoj dedukciji koja uvek dolazi do najgoreg mogućeg zaključka.

Ono što ljude u netotalitarnom svetu priprema za totalnu dominaciju jeste činjenica da je usamljenost, nekada iskustvo svojstveno određenim graničnim društvenim situacijama kakva je, na primer, starost, postala deo svakodnevice za sve veće mase našeg veka. Nemilosrdan proces u koji totalitarizam vodi i za koji priprema mase izgleda kao samoubilačko bekstvo iz stvarnosti. Ledeno rasuđivanje i moćni pipci dijalektike, koji čoveka obuhvataju kao mengele , izgledaju kao poslednji oslonac u svetu u kom više ništa nije pouzdano. Čini se da ona unutarnja prinuda čiji je jedini cilj strogo izbegavanje protivrečnosti potvrđuje čovekov identitet bez obzira na sve odnose sa drugima. Ona čoveka sabija u gvozdene stege terora čak i kad je sam, a totalitarna dominacija se trudi da on nikada ne bude sam, osim u ekstremnim okolnostima kazne u samici. Uništavanjem prostora između ljudi i zbijanjem ljudi ukidaju se čak i stvaralački potencijali izolacije; indoktrinacijom i glorifikovanjem usamljeničkog logičkog rasuđivanja, u kome je čovek konačno izgubljen ako se odrekne one osnovne premise kojom čitav proces počinje, nestaju i poslednji izgledi da će se usamljenost pretvoriti u samoću, a logika u misao. Ako se ova praksa uporedi sa praksom tiranije, čini se da je pronađen način da se i pustinja oživi, da se pokrene peščana oluja koja bi mogla da zatrpa sve naseljene delove Zemlje.

Savremeni politički život zaista je ugrožen ovim katastrofalnim peščanim olujama. One nisu opasne zato što možda mogu da stvore neki trajniji svet. Totalitarizam, kao i tiranija, nosi u sebi klice sopstvenog uništenja. Kao što su strah i nemoć (iz koje se strah i rađa) antipolitički principi, jer čoveka bacaju u stanje protivno svakom političkom delanju, tako su i usamljenost i logičko-ideološko izvođenje najgorih zaključaka (koje i potiče iz usamljenosti) antisocijalno stanje, jer kriju u sebi princip destruktivan po sav zajednički život. Pa ipak, organizovana usamljenost je znatno opasnija od neorganizovane nemoći svih onih kojima vlada tiranska samovolja jednog jedinog čoveka. Ona je opasna zato što preti da razori svet kakav je nama poznat svet koji je, reklo bi se, svuda stigao do svojih granica pre no što uspemo da makar nazremo novi početak na ruševinama starog.

Nevezano sa ovakvim razmišljanjima koja su kao predskazanja malo korisna i još manje utešna ostaje činjenica da su kriza našeg doba i njeno elementarno iskustvo dali sasvim nov oblik vladanja, koji će nas kao potencijalitet i stalno prisutna opasnost najverovatnije pratiti od sad pa

[4] *Ein solcher (sc. einsamer) Mensch folgert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Ärgsten* , u: *Erbauliche Schriften*, Warum die Einsamkeit zu fliehen? .

nadalje, kao što, bez obzira na privremene poraze, čovečanstvo prate i drugi oblici vladanja (monarhije i republike, tiranije, diktature i despotije), nastali u različitim istorijskim trenucima i na osnovu različitih elementarnih iskustava.

No, isto tako ostaje i istina da svaki kraj sadrži i nov početak; taj početak je obećanje, jedina poruka koju kraj može da zavešta. Zato početak, pre no što postane istorijski događaj, jeste najviša čovekova sposobnost; sa političkog stanovišta, on je isto što i čovekova sloboda. *Initium ut esset homo creatus est* da bi bilo početka, stvoren je čovek , rekao je Avgustin.[5] Svako novo rođenje jemči taj početak; on i jeste čovek sâm.

[5] *De Civitate Dei*, knjiga 12, glava 20.

* NAP. PREV.: Na stručnoj pomoći i strpljenju zahvaljujem dr Vojinu Dimitrijeviću, profesoru Pravnog fakulteta u Beogradu, kao i dr Leonu Koenu, profesoru Filološkog fakulteta u Beogradu.

Bibliografija

I deo: Antisemitizam

ALHAIZA, Adolphe, *Vérité sociologique gouvernementale et religieuse. Succint résumé du Sociétarisme de Fourier comparé au socialisme de Marx*, Paris, 1919.

ANCHEL, Robert, Un Baron Juif au 18e siècle , u: *Souvenir et Science*, vol. I.

ARENDT Hannah, Why the Crémieux Decree Was Abrogated , u: *Contemporary Jewish Record*, april 1943; The Jew as Pariah. A Hidden Tradition , u: *Jewish Social Studies*, vol. 6, no. 2, 1944; Organized Guilt , u: *Jewish Frontier*, januar 1945.

ARLAND, Marcel, Review of F. Céline s *Bagatelle pour un Massacre* , u: *Nouvelle Revue Française*, februar 1938.

ARON, Robert, *The Vichy Regime 1940-1944*, New York, 1958

BAINVILLE, Jacques, *La troisième République*, 1935.

BARON, Salo W., *Die Judenfrage auf dem Wiener Kongreß*, Wien, 1920; *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1937; The Jewish Question in the 19th Century , u: *Journal of Modern History*, vol. X; *Modern Nationalism and Religion*, 1947.

BARRÈS, Maurice, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.

BASNAGE, J., *Histoire des Juifs*, La Haye, 1716.

BATAULT, Georges, *Le Problème juif. La renaissance de l antisémitisme*, Paris, 1921.

BAUER, Bruno, *Die Judenfrage*, 1843.

BEAUREPAIRE, Guesnay de, *Le Panama et la République*, 1899.

BÉCOURT, Renault, *Conspiration universelle du Judaisme, entièrement dévoilée: dédiée à tous les souverains d Europe, à leurs ministres, aux hommes d Etat et généralement à toutes les classes de la société, menacée de ces perfides projets*, 1835.

BÉDARRIDA, Jassuda, *Les Juifs en France, en Italie et en Espagne*, 1859.

BENJAMIN, René, *Clémenceau dans la retraite*, Paris, 1930.

BERNANOS, Georges, *Las grande peur des bien-pensants*, Paris, 1931; *Les grands cimetières sous la lune*, Paris, 1938.

BERNDORFF, H. R., *Diplomatische Unterwelt*, 1930.

BERTHOLET, Alfred, *Die Stellung der Juden zu den Fremden*, 1896; *Kulturgeschichte Israels*, 1919.

BISMARCK, Otto von, *Gedanken und Erinnerungen*, 1909-1921.

BLOOM, R. I., *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the 17th and 18th Centuries*, 1937.

BLOY, Léon, *Le Salut par les Juifs*, 1892.

BOEHLICH, Walter (prir.), *Der Berliner Antisemitismusstreit*, Frankfurt/M., 1965.

BOEHMER, Heinrich, *Les Jésuites. Ouvrage traduit de l allemand avec une introduction et des notes par G. Monod*, Paris, 1910.

BÖRNE, Ludwig, *Über die Judenverfolgung*, 1819; *Für die Juden*, 1819; *Briefe aus Paris*, 1830-1833.

BOH, Felix, *Der Konservativismus und die Judenfrage*, 1892.

BONDY-DWORSKY, *Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Prag, 1906.

BOOM, W. ten, *Entstehung des modernen Rassen-Antisemitismus*, Leipzig, 1928.

BORD, Gustave, *La Franc-Maçonnerie en France dès origines à 1815*, 1908.

BOTZENHART, Erich, Der politische Aufstieg des Judentums von der Emanzipation bis zur Revolution 1848 , u: *Forschungen zur Judenfrage*, Bd. 3, 1938.

BOURGIN, Georges, Le Problème de la fonction économique des Juifs , u: *Souvenir et Science*, vol. 3, nos. 2-4, 1932.

BRENTANO, Clemens v., *Der Philister vor, in und nach der Geschichte*, 1811.

BROGAN, D. W., *The Development of Modern France 1870-1939*, 1941; *The French Nation: From Napoleon to Pétain 1814-1940*, New York, 1958.

BRONNER, Fritz, Georg Ritter v. Schönerer , u: *Volk im Werden*, Bd. 7, Nr. 3, 1939.

BRUGERETTE, Joseph, *Le Comte de Montlosier*, 1931.

BUCH, Willi, *Fünfzig Jahre antisemitische Bewegung*, München, 1937.

BUCHHOLZ, Friedrich, *Untersuchungen über den Geburtsadel*, Berlin, 1807.

BÜLOW, Bernhard von, *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1930-1931.

BÜLOW, Heinrich von, *Geschichte des Adels*, 1903.

BUSCH, Moritz, Israel und die Gojim , u: *Die Grenzboten*, 1879-1881; *Bismarck: Some Secret Pages of his History*, London, 1898.

BYRNES, Robert, *Antisemitism in Modern France*, New Brunswick, 1950.

CAPEFIGUE, Jean, *Histoire des grandes opérations financières*, 1855-1858.

CAPÉRAN, Louis, *L Anticléricalisme et l Affaire Dreyfus*, Touluse, 1948.

CARO, Georg, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit*, 1908-1920.

CARO, Joseph, Benjamin Disraeli, Juden und Judentum u: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1932.

Il Caso di Alfredo Dreyfus , Civiltà Cattolica, 5. februar 1898.

CASSEL, Selig, Geschichte der Juden , u: ERSCH/GRUBER, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, Abt. 2, Bd. 27, 1850.

CÉLINE, Ferdinand, *Bagatelle pour un massacre*, 1938; *L Ecole des cadavres*, 1940.

CHAMBERLAIN, Houston Stewart, *The Foundations of the Nineteenth Century*, 1966, prevod nemačkog izdanja iz 1899.

CHARENSOL, Georges, *L Affaire Dreyfus et la Troisième République*, Paris, 1930.

CHESTERTON, Gilbert K., *The Return of Don Quixote*, 1927.

CHEVRILLON, André, Huit Jours à Rennes , u: *La Grande Revue*, februar 1900.

CLARKE, Edwin, *Benjamin Disraeli*, London, 1926.

CLÉMENCEAU, Georges, *L Iniquit*é, 1899; *Vers la Réparation*, 1899; *Contre la Justice*, 1900; *Des Juges*, 1901.

CORTI, Egon Cesar, Conte, *The Rise of the House of Rothschild*, New York, 1927.

DAIRVAELL, Mathieu, *Histoire édifiante et curieuse de Rothschild, Roi des Juifs, suivi di récit de la catastrophe du 18 Juillet par un témoin oculaire*, 1846; *Guerre aux fripons, cronique secrète de la Bourse et des chemins de fer par l auteur de Rothschild I, Roi des Juifs* , 1846, 3. izdanje.

DAUDET, Léon, *Souvenirs des milieux littéraires, politiques et médicaux*, Paris, 1920; *Panorama de la Troisième Republique*, Paris, 1936.

DAVIDSOHN, Ludwig, *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Berliner Juden vor der Emanzipation*, 1920.

DELITZSCH, Franz, *Sind die Juden wirklich das auserwählte Volk?* Leipzig, 1890.

DELITZSCH, Friedrich, *Die große Täuschung*, 1920-1921.

DEMACHY, Edouard, *Les Rothschilds, une famille de financiers juifs au 19e siècle*, 1896.

DESACHY, Paul, *Répertoire de l Affaire Dreyfus*, 1894; *Bibliographie de l Affaire Dreyfus*, 1905.

DIDEROT, Denis, Juif , u: *Encyclopédie*, vol. 9, 1765.

DIEST DABER, Otto von, *Bismarck und Bleichröder*, München, 1897.

DILTHEY, Wilhelm, *Das Leben Schleiermachers*, 1870.

DIMIER, Louis, *Vingt Ans d Action Française*, Paris, 1926.

DISRAELI, Benjamin, *Alroy*, 1833; *Coningsby*, 1844; *Tancred*, 1847; *Lord George Bentinck. A Political Biography*, 1852; *Lothair*, 1870; *Endymion*, 1881.

DOHM, Christian Wilhelm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, 1781-1783; *Denkwürdigkeiten meiner Zeit*, Lemgo, 1814-1819.

DRUMONT, Edouard, *La France Juive*, 1885; *La dernière Bataille*, 1890; *La Fin d un monde. De l or, de la boue, du sang. Du Panama à l anarchie*, 1896; *Le Testament d un antisémite*, Paris, 1891; *Les Tréteaux du succès: les héros et les pitres*, Paris, 1901.

DUBNOW, S. M., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, 10 tomova, 1929; *History of the Jews in Russia and Poland*, s ruskog preveo I. Friedläender, Philadelphia, 1918.

DÜHRING, Eugen Karl, *Die Judenfrage als Frage der Rassenschändlichkeit für Existenz, Sitte und Cultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort*, 1880.

DUTRAIT-CROZON, Henri (pseudonim), *Précis de l Affaire Dreyfus*, 1909, 2. izdanje 1924.

EHRENBERG, Richard, *Große Vermögen, ihre Entstehung und ihre Bedeutung*, Jena, 1902.

EISEMENGER, J. A., *Entdecktes Judentum*, 1703; novo izdanje priredio Schieferl 1893.

ELBOGEN, Ismar, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin, 1935; Die Messianische Idee in der alten jüdischen Geschichte , u: *Judaica* 1912, *Festschrift Hermann Cohen*.

EMDEN, Paul H., The Story of the Vienna Creditanstalt u: *Menorah Journal*, vol. 28, no. 1, 1940.

EWALD, Joh. Ludwig, *Ideen über die nötige Organisation der Israeliten in christlichen Staaten*, 1816.

FERNANDEZ, Ramon, La Vie sociale dans l oeuvre de Marcel Proust , u: *Les Cahiers Marcel Proust*, no. 2, 1927.

FOUCAULT, André, *Un nouvel Aspect de l Affaire Dreyfus* (Les Oeuvres Libres), 1938.

FOURIER, Charles, *Théorie des quatre mouvements*, 1808; *Nouveau Monde Industriel*, 1829.

FRANK, Walter, *Demokratie und Nationalismus in Frankreich*, Hamburg, 1933; *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung*, 1. izdanje 1928, 2. redigovano 1935; Neue Akten zur Affre Dreyfus , u: *Preussische Jahrbücher*, 1933, Bd. 233; Apostata, Maximilian Harden und das wilhelminische Deutschland , u: *Forschungen zur Judenfrage*, Bd. 3, 1938; Walther Rathenau und die blonde Rasse , *ibid.*, Bd. 4, 1940; Die Erforschung der Judenfrage. Rückblick und Ausblick , *ibid.*, Bd. 5, 1941.

FRANTZ, Constantin, *Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft*, München, 1874.

Freemasonry, the Highway to Hell, London 1761. - *Freumaurerei, Weg zur Hölle*, prevedeno sa engleskog, 1768. - *La Franche Maçonnerie n est que le chemin de l enfer*, prevedeno s nemačkog 1769.

FREUND, Ismar, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*, Berlin, 1912.

FRIES, Jacob Friedrich, *Über die Gefährdung des Wohlstandes und Charakters der Deutschen durch die Juden*, Heidelberg, 1816.

FRITSCH, Theodor E., *Antisemiten-Katechismus*, 1892; (prir.) *Die Zionistischen Protokolle, mit einem Vor- Und Nachwort von Theodor Fritsch*, 1924; *Handbuch der Judenfrage*, redigovarno izdanje 1935.

FROUDE, J. A., *Lord Beaconsfield*, London, 1890.

GENTZ, Friedrich, *Briefwechsel mit Adam Müller*, Stuttgart, 1857.

GIDE, André, Review of F. Céline s *Bagatelle pour un massacre* , u: *Nouvelle Revue Française*, april 1938.

GIRADOUX, Jean, *Pleins Pouvoirs*, 1939.

GLAGAU, Otto, *Der Börsen- und Gründungsschwindel*, Leipzig, 1876; *Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion*, 8. izdanje, Berlin, 1878.

GOETHE, Joh. Wolfgang von, Isachar Falkesohn Behr, Gedichte eines polnischen Juden, 1772, Mietau und Leipzig , u: *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*; *Wilhelm Meister*.

GOLDBERG, Isidor, Finanz- und Bankwesen , u: *Encyclopedia Judaica*, 1930.

GOLDSTEIN, Moritz, Deutsch-Jüdischer Parnass , u: *Kunstwart*, mart 1912.

GRASER, I. B., *Das Judentum und seine Reformen als Vorbedingung der vollständigen Aufnahme der Nation in den Staatsverband*, 1828.

GRATTENAUER, C. W. F., *Über die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden. Stimme eines Kosmopoliten*, 1791; prikaz u: *Allgemeine deutsche Bibliothek*, Bd. 112, 1792; *Wider die Juden*, 1802.

GRAU, Wilhelm, *Die Judenfrage als Aufgabe der neuen deutschen Geschichte*, 1935; *Wilhelm v. Humboldt und das Problem der Juden*, Hamburg, 1935; Geschichte der Judenfrage, *Historische Zeitschrift*, Bd. 153, 1936.

GREENSTONE, Julius H., *The Messiah Idea in Jewish History*, Philadelphia, 1906.

GRESSMANN, Hugo, *Der Messias*, Göttingen, 1929.

GRUEN, Karl, *Die Judenfrage*, 1844.

GRUNWALD, Max, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis*, Wien, 1913; Contributions à l histoire des impôts et des professions des Juifs de Bohème, Moravie et Silésie depuis le 16e siècle , u: *Revue des Etudes Juives*, vol. 82.

GUENEAU, Louis, La Première Voie Ferrée de Bourgogne , u: *Annales de Bourgogne*, 1930, 1931.

GUMPLOWICZ, Ludwig, *Der Rassenkampf*, Innsbruck, 1883.

GURIAN, Waldemar, *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*, Mönchen-Gladbach, 1929; *Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française*, Frankfurt, 1931; Antisemitism in Modern Germany , u: *Essays on Antisemitism*, prir. K. S. Pinson 1946.

HAECKEL, Ernst, *Lebenswunder*, 1904.

HALÉVY, Daniel, Apologie pour notre passé , u: *Cahiers de la Quinzaine*, série 11, no. 10, 1910.

HALPERIN, Rose A., *The American Reaction to the Dreyfus Case*, Master s Essay, Columbia University, 1941.

HARDEN, Maximilian, Händler und Soldaten , u: *Die Zukunft*, 1898; Zum Schutz der Republik , *ibid.*, juli 1922; Tönt die Glocke Grabgesang? , *ibid.*, juli-avgust 1922; *Köpfe*, Berlin, 1910.

HAUSER, Otto, *Die Rasse der Juden*, 1933.

HECKSCHER, Eli F., *Mercantilism*, London, 1935.

HERDER, J. G., *Briefe zur Beförderung der Humanität*, 1793-1797; Über die

politische Bekehrung der Juden , u: J. G. Herder, *Adrastea und das 18. Jahrhundert*, 1801-1803.

HERZOG, Wilhelm, *Der Kampf einer Republik*, Zürich, 1933; HERZOG, Wilhelm/REHFISCH, Hans José (pseudonim: René Kestner), *L Affaire Dreyfus*, drama, 1931.

HOBERG, Clemens August, Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich , u: *Forschungen zur Judenfrage*, Bd. 4, 1940.

HOHENLOHE-SCHILLINGSFÜRST, Chlodwig von, *Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit*, prir. Karl Alexander v. Müller (*Deutsche Geschichtsquellen des 19. Jahrhunderts*, Bd. 28), Stuttgart, 1931.

HOLST, Ludolf, *Das Judentum in allen dessen Teilen. Aus einem staatswissenschaftlichen Standpunkt betrachtet*, Mainz, 1821.

HUMBOLDT, Wilhelm von, Gutachten, 1809, u: J. FREUND, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*, Berlin, 1912; *Tagebücher*, prir. Leitzmann, Berlin, 1916-1918; *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen*, Berlin, 1910.

HYAMSON, A. M., *A History of the Jews in England*, 1928.

JAHN, F. L., *Deutsches Volkstum*, 1810.

JÖHLINGER, Otto, *Bismarck und die Juden*, Berlin, 1921.

JOST, J. M., *Neuere Geschichte der Israeliten. 1815-1845*, Berlin, 1846.

KARBACH, Oscar, The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schönerer , u: *Jewish Social Studies*, vol. 7, no. 1, januar 1945.

KATZ, Jacob, *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, 1961.

Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten, 1847.

KOCH, Ludwig, S. J., Juden , u: *Jesuitenlexikon*, Paderborn, 1934.

KOEHLER, Max, *Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung* (*Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur*, Bd. 3), 1927.

KOHLER, Max J., Some New Light on the Dreyfus Case , u: *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus*, New York, 1929.

KRAKAUER, J., *Geschichte der Juden in Frankfurt/Main. 1150-1824*, 1925-1927.

KRAUS, Karl, *Untergang der Welt durch schwarze Magie*, 1925.

KRUEGER, Hans K., *Berliner Romantik und Berliner Judentum*, disertacija 1939.

KRUG, W. Traugott, Über das Verhältnis verschiedener Religionsparteien zum Staate und über die Emanzipation der Juden , u: *Minerva*, Bd. 148, 1828.

K. V. T., The Dreyfus Case: A Study of French Opinion , u: *The Contemporary Review*, vol. 74, oktobar 1898.

LABORI, Fernand, Le Mal politique et les partis , u: *La Grande Revue*, oktobar-

decembar 1901; Notes de Plaidoiries pour le procès de Rennes , *ibid.*, februar 1900.

LACHAPELLE, Georges, *Les Finances de la Troisième République*, Paris, 1937.

LA SERVE, Felury, Les Juifs à Lyon , u: *Revue du Lyonnais*, vol. 7, 1838.

LAZARE, Bernard, *L Antisémitisme, son histoire et ses causes*, 1894; *Une Erreur judiciaire; la vérité sur l affaire Dreyfus*, 1896; *Contre l Antisémitisme; histoire d une polémique*, Paris, 1896; *Job s Dungheap*, New York, 1948.

LAZARON, Morris S., *Seed of Abraham*, New York, 1930.

LECANUET, Edouard, *Les Signes avant-coureurs de la séparation, 1894-1910*, Paris, 1930.

LEMOINE, Albert, *Napoléon I et les Juifs*, Paris, 1900.

LESTSCHINSKY, Jacob, Die Umwandlung und Umschichtung des jüdischen Volkes im Laufe des letzten Jahrhunderts , u: *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd. 30, Kiel, 1929.

LESUEUR, E., *La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle* (Bibliothèque Révolutionnaire), 1914.

LEUILLOT, Paul, L Usure judaïque en Alsace sous l Empire et la Restauration , u: *Annales Historiques de la Révolution Française*, Bd. 7, 1930.

LEVAILLANT, I., La Genèse de l antisémitisme sous la Troisième République , u: *Revue des Etudes Juives*, vol. 53, 1907.

LEVINAS, E., L Autre dans Proust , u: *Deucalion*, no. 2, 1947.

LEWINSOHN, Richard, *Jüdische Weltfinanz?*, 1925; *Wie sie groß und reich wurden*, Berlin, 1927.

LOMBARD DE LANGRES, Vincent, *Sociétés secrètes en Allemagne... de l assassinat Kotzebue*, Paris, 1819.

LOMBROSO, César, *L Antisémitisme*, 2. izdanje 1899, Paris.

LUCIEN-BRUN, Henry, *La Condition des Juifs en France depuis 1789*, Paris, 1900.

LUXEMBURG, Rosa, Die sozialistische Krise in Frankreich , u: *Die Neue Zeit*, Bd. I, 1901.

MAIER, Hans, Die Antisemiten , u: *Deutsches Parteiwesen*, Nr. 2, München, 1911.

MAISTRE, Comte J. M. de, *Les Soirées de St. Petersburg*, 1821.

MALET, Chevalier de, *Recherches politiques et historiques qui prouvent l existence d une secte révolutionnaire*, 1817.

MARBURG, Fritz, *Der Antisemitismus in der deutschen Republik*, Wien, 1931.

MARCUS, Jacob R., *The Rise and Destiny of the German Jews*, 1934.

MARR, Wilhelm, *Sieg des Judentums über das Germanentum vom nicht konfessionellen Standpunkt aus betrachtet*, 2. izdanje, Berlin, 1879.

MARTIN DU GARD, Roger, *Jean Barois*, 1913.

MARWITZ, Fr. August Ludwig von der, Letzte Vorstellung der Stände des Lebusischen Kreises an den König , 1811, u: *Werke*, prir. Meusel, Berlin, 1908; Über eine Reform des Adels , *ibid.*, 1812; Von den Ursachen des

Verfalls der preusischen Staaten , *ibid.*
MARX, Karl, Zur Judenfrage , u: *Deutsch-französische Jahrbücher*, 1843.
MAURRAS, Charles, *Au Signe de Flore; Souvenirs de la vie politique; L Affaire Dreyfus et la fondation de l Action Française*, Paris, 1931; *Oeuvres Capitales*, Paris, 1954.
MAYER, Sigmund, *Die Wiener Juden; Kommerz, Kultur, Politik, 1700-1900*, 1917.
McDERMOT, George, C. S. P., Mr. Chamberlain s Foreign Policy and the Dreyfus Case , u: *Catholic World*, vol. 67, septembar 1898.
MEHRING, Franz, *Die Lessinglegende*, 1906.
MENDELSSOHN, Moses, Schreiben an Lavater , 1769, u: *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1930, Bd. 7; Vorrede zur Übersetzung von Menasseh ben Israel, *Rettung der Juden* , 1782, u: *Gesammelte Schriften*, Leipzig, 1843-1845, Bd. 3.
MEYER, Rudolf, *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland*, 1877.
MIRABEAU, H. G. R. de, *Sur Moses Mendelssohn*, London, 1788.
MOMMSEN, Theodor, *Reden und Aufsätze*, Berlin, 1905.
MONYPENNY, W. F./BUCKLE, G. E., *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, New York, 1929.
MORLEY, John, *Life of Gladstone*, 1903.
MUCH, Willi, *50 Jahre antisemitischer Bewegung*, München, 1937.
MULERT, Hermann, Antisemitismus , u: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, 1909.
MÜLLER, Adam, *Ausgewählte Abhandlungen*, prir. J. Baxa, Jena, 1921.

NEUSCHÄFER, Fritz Albrecht, *Georg, Ritter von Schönerer*, Hamburg, 1935.
NIPPERDEY, Thomas, *Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918*, Düsseldorf, 1961.

PAALZOW, C. L., *Über das Bürgerrecht der Juden, übersetzt von einem Juden*, Berlin, 1803.
PALÉOLOGUE, Maurice, L Antisémitisme, moyen du gouvernement sous Alexandre II et Alexandre III , u: *Annales Politiques et littéraires*, vol. 112, juli 1938; *Tagebuch der Affäre Dreyfus*, Stuttgart, 1957.
PARKES, James W., *The Emergence of the Jewish Problem, 1878-1939*, 1946.
PAULUS, Heinrich E. G., *Beiträge von jüdischen und christlichen Gelehrten zur Verbesserung der Bekenner des jüdischen Glaubens*, Frankfurt, 1817; *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*, 1831.
PÉGUY, Charles, Notre Jeunesse , u: *Cahiers de la Quinzaine*, 1910; A Portrait of Bernard Lazare , u: Bernard Lazare, *Job s Dungheap*, New York, 1948.
PHILIPP, Alfred, *Die Juden und das Wirtschaftsleben. Eine antikritisch-bibliographische Studie zu W. Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Strasbourg, 1929.

PHILIPPSOHN, Ludwig, Tagescontrolle , u: *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 1839.
PICCIOTTO, James, *Sketches of Anglo-Jewish History*, London, 1875.
PICHL, Eduard (pseudonim Herwig), *Georg Schönerer*, 1938.
PINNER, Felix, *Der Deutsche Wirtschaftsführer*, 1924.
PRAAG, J. E. van, Marcel Proust, Témoin du Judaisme déjudaisé , u: *Revue Juive de Genève*, nos. 48, 49, 50, 1937.
Précis historique sur l Affaire du Panama, 1893.
PRIBRAM, Alfred François, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien*, Wien, 1918.
PRIEBATSCH, Felix, Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert , u: *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915.
PROUST, Marcel, *Remembrance of Things Past* (U traganju za iščezlim vremenom), 1932-1934.

QUILLARD, P., *Le Monument Henry*, Paris, 1899.

RACHEL, Hugo, *Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*, Berlin, 1931; Die Juden im Berliner Wirtschaftsleben zur Zeit des Merkanitlismus , u: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, Bd. 2.
RACHFAHL, Felix, Das Judentum und die Genesis des modernen Kapitalismus , u: *Preussische Jahrbücher*, Bd. 147, 1912.
RAMLOW, Gerhard, *Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen* (Historische Studien, Nr. 185).
RATHENAU, Walter, *Staat und Judentum. Zur Kritik der Zeit*, Berlin, 1912; *Von kommenden Dingen*, 1917.
RAYMOND, E. T., *Disraeli. The Alien Patriot*, New York, 1925.
REEVES, John, *The Rothschilds. The Financial Rulers of Nations*, London, 1887.
REHBERG, August Wilhelm von, *Über den deutschen Adel*, Berlin, 1804.
REINACH, Joseph, *L Affaire Dreyfus*, Paris, 1903-1911; Le rôle d Henri , u: *La Grande Revue*, 1900, vol. 1.
REINACH, Théodore, *Histoire sommaire de l Affaire Dreyfus*, Paris, 1924.
RIESSER, Gabriel, *Über die Stellung der Bekenner des mosaischen Glaubens, an die Deutschen aller Konfessionen*, 1831; *Betrachtungen über die Verhältnisse der jüdischen Untertanen in der Preussischen Monarchie*, 1834.
ROBINSON, John, *Proofs of a Conspiracy against the Religions and Governments of Europe*, London, 1797, američko izdanje 1798, prevod na nemački 1800, prevod na francuski 1798-1799.
ROTH, Cecil, *The Magnificent Rothschild*, 1939.
RUEHS, Christian Friedrich, Über die Ansprüche der Juden auf das deutsche Bürgerrecht , u: *Zeitschrift für die neueste Geschichte der Völker-und Staatenkunde*, Berlin, 1815; *Die Rechte des Christentums und des deutschen*

Volkes verteitigt gegen die Ansprüche der Juden und ihrer Verfechter, 1815.

RUPPIN, Arthut, *Soziologie der Juden*, Berlin, 1930.

SAMTER, N., *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preussens*, 1906.

SAVIGNY, Friedrich Karl von, *Beitrag zur Rechtsgeschichte des Adels im neueren Europa*, 1836.

SAYDU, André, Les Juifs , u: *Revue Economique Internationale*, 1912.

SCHÄFFLE, A. E. Fr., Der große Börsenkrach des Jahres 1873 , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Bd. 30, 1874.

SCHARF-SCHARFFENSTEIN, Hermann von, *Das geheime Treiben, der Einfluß und die Macht des Judentums in Frankreich seit 100 Jahren (1771-1871)*, Stuttgart, 1872.

SCHAY, Rudolf, *Juden in der deutschen Politik*, 1929.

SCHEFFER, Egon, *Der Siegeszug des Leihkapitals*, 1924.

SCHEIDLER, K. H., Judenemanzipation , u: ERSCH/GRUBER, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, 1850, 2. Abt., Bd. 27.

SCHLEGEL, Friedrich, *Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804-1806*, Bonn, 1836.

SCHLEIERMACHER, Friedrich, *Briefe bei Gelegenheit der politischen theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter*, 1799, u: *Werke*, Abt. I, Bd. 5, 1846.

SCHNEE, H., *Die Hoffinanz und der moderne Staat*, 3 toma, Berlin, 1953-1955.

SCHNEIDER, K. H., Judenemanzipation , u: ERSCH/GRUBER, *Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, 1850, 2. Abt., Bd. 27, 1850.

SCHUDT, Johann Jacob, *Jüdische Merkwürdigkeiten*, Frankfurt 1715-1717.

SCHWERTFEGER, Bernhard, *Die Wahrheit über Dreyfus*, 1930.

S. F. S., The Jesuits and the Dreyfus Case , u: *The Month*, vol. 93, februar 1899.

SHOHET, D. M., *The Jewish Court in the Middle Ages*, New York, 1931.

SILBERGLEIT, Heinrich, *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, Berlin, 1930.

SILBERNER, Edmund, Charles Fourier on the Jewish Question , u: *Jewish Social Studies*, oktobar 1946.

SIMON, Yves, *La Grande Crise de la République Française; observations sur la vie politique française de 1918-1938*, Montreal, 1941.

SOMBART, Werner, *Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert*, 1903; *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911; *Die Zukunft der Juden*, 1912; *Der Bourgeois*, 1913; *Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus*, 1913.

SONNENBERG-LIEBERMANN, Max von, *Beiträge zur Geschichte der antisemitischen Bewegung vom Jahre 1880-1885*, Berlin, 1885.

SOREL, Georges, *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908; *La Révolution dreyfusienne*, Paris, 1911.

STAHL, F. S., *Der christliche Staat und sein Verhältnis zu Deismus und Judentum*,

1847.
STEINBERG, A. S., Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung , u: *Dubnov-Festschrift*, 1930.
STERN, Selma, Die Juden in der Handelspolitik Friedrich Wilhelms I von Preußen , u: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, Bd. 5; *Der preußische Staat und die Juden*, 2 toma, Tübingen, 1962; *Jud Süß*, 1929; Die Judenfrage in der Ideologie der Aufklrung und Romantik , u: *Der Morgen*, Bd. 11, 1935; *The Court Jew*, Philadelphia, 1950.
STOECKER, Adolf, *Reden und Aufsätze*, Leipzig, 1913.
STRAUSS, Raphael, The Jews in the Economic Evolution of Central Europe , u: *Jewish Social Studies*, vol. III, no. 1, 1941.
SUAREZ, Georges, *La Vie orgueilleuse de Clémenceau*, Paris, 1930.
SUNDHEIMER, Paul, Die jüdische Hochfinanz und der bayrische Staat im 18. Jahrhundert , u: *Finanzarchiv*, Bd. 41, 1924.

THALHEIMER, Siegfried, *Macht und Gerechtigkeit Ein Beitrag zur Geschichte des Falles Dreyfus*, München, 1958.
THÉO-DAEDALUS (pseudonim), *L Angleterre juive: Israël chez John Bull*, Bruxelles, 1913.
THIBAUDET, Albert, *Les idées de Charles Maurras*, Paris, 1920.
TOUSSENEL, Alphonse, *Les Juifs, rois de l epoque. L histoire de la féodalité financière*, 3. izdanje 1846.
TREITSCHKE, Heinrich von, Unsere Aussichten , u: *Preußische Jahrbücher*, Bd. 44, Nr. 5, 1879; Herr Graetz und sein Judentum , *ibid.*, Nr. 6; Erwidrung an Mommsen , *ibid.*, Bd. 46, Nr. 6, 1881.

UCKO, Siegfried, Geistesgeschichtliche Grundlagen der Wissenschaft des Judentums , u: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, Bd. 5, Nr. 1.

VACHER DE LAPOUGE, George, *L Aryen, son rôle social*, Paris, 1896; *Les Selections sociales*, Paris 1896.
VALLÉE, Oscar de, *Manieurs d argent, 1720-1857*, 1857.
VARIGNY, C. de, Les grands Fortunes en Angleterre , u: *Revue des deux Mondes*, jun 1888.
VARNHAGEN, August, *Tagebücher*, Leipzig, 1861.
VERNUNFT, Walfried, Juden und Katholiken in Frankreich , u: *Nationalsozialistische Monatshefte*, oktobar 1938; Die Hintergründe des französischen Antisemitismus , *ibid.*, juni 1939.
VOLTAIRE, F. M. Arouet de, *Dictionnaire philosophique* (*Oeuvres complètes*, vol. 9, 1878); *Philosophie génerale: métaphysique, morale et Théologie* (*Oeuvres complètes*, vol. 40, 1785); *Essai sur les moeurs et l esprit des nations* (*Oeuvres complètes*, vol. 12, 1878).

WAETJEN, Hermann, Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation , u: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 11.

WAGENER, Hermann, Das Judentum und der Staat , u: *Wagener Staatslexikon*, 1815-1889; Das Judentum in der Fremde , *ibid.*

WAWRZINEK, Kurt, *Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien 1875-1890*, Berlin, 1927.

WEBER, Eugen, *Action française Royalism and Reaction in Twentieth-Century France*, Stanford, 1962.

WEBER, Max, Die Börse u: Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*; *Wirtschaftsgeschichte*, 1923; *Parlament und Regierung*, 1918.

WEIL, Bruno, *L Affaire Dreyfus*, Paris, 1930.

WEILL, Alexandre, *Rothschild und die europäischen Staaten*, 1844.

WEILL, George, Les Juifs et le Saint-Simonisme , u: *Revue des Etudes Juives*, vol. 31.

WEINRYB, S. B., *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Rußland und Polen* (*Historische Untersuchungen*, Bd. 12), Berlin, 1934.

ZACCONE, Pierre, *Histoire des sociétés secrètes politiques et religieuses depuis les temps les plus reculés jusqu à nos jours*, 1847-1849.

ZIELENZIGER, Kurt, *Die Juden in der deutschen Wirtschaft*, 1930.

ZOLA, Emile, J Accuse , u: *L Aurore*, 13. januar 1898; *Correspondance: lettres à Maître Labori*, 1929.

ZWEIG, Stefan, *The World of Yesterday: An Autobiography*, 1943.

II deo: Imperijalizam

American Friends Service Bulletin, General Relief Bulletin, mart 1943.

ANDLER, Charles, *Les Origines du Pangermanisme*, 1915.

ANGUS, H. F. (prir.), Canada and the Doctrine of Peaceful Changes , u: *International Studies Conference. Demographic Questions. Peaceful Changes*, 1937.

ARNDT, Ernst Moritz, *Ein Blick aus der Zeit auf die Zeit*, 1814; *Phantasien zur Berichtigung der Urteile über künftige deutsche Verfassungen*, 1815; *Erinnerungen an Schweden*, 1818.

AZCARATE, Pablo de, Minorities. League of the Nations , u: *Encyclopaedia Britannica*, 1929.

BANGERT, Otto, *Gold oder Blut*, 1927.

BARKER, Ernest, *Political Theory in England from Herbert Spencer to Present*

Day, 1915; *Idea and Ideals of the British Empire*, Cambridge, 1941.
BARNES, Leonard, *Caliban in Africa. An Impression of Colour Madness*, Philadelphia, 1931.
BARRÈS, Maurice, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.
BARZUN, Jacques, *Race. A Study in Modern Superstition*, New York, 1937.
BASSERMANN, Ernst, Nationalliberale , u: *Handbuch der Politik*, Bd.2, 1914.
BAUER, Otto, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*, Wien, 1907.
BEAMISH, Henry Hamilton, *South Africa s Kosher Press*, London, 1937.
BECKER, Paul, *Carl Peters, die Wirkung der deutschen Kolonialpolitik*, 1934.
BELL, Sir Hesketh, *Foreign Colonial Administration in the Far East*, 1928.
BENEDICT, Ruth, *Race, Science and Politics*, 1940.
BENIANS, E. A., The European Colonies , u: *Cambridge Modern History. The Latest Age*, vol. 12, 1934.
BENJAMIN, Walter, *Über den Begrif der Geschichte*, u: *Werke*, Frankfurt, 1955.
BENTWICH, Norman, South Africa. Dominion of Racial Problems , u: *The Political Quarterly*, vol. 10, Nr. 3, 1939.
BÉRARD, Victor, *L Empire russe et le tsarisme*, 1905.
BERGSTRÄSSER, Ludwig, *Geschichte der politischen Parteien*, 1921.
BIBL, Viktor, *Der Zerfall Österreichs*, 1924.
BLUNTSCHLI, Johann Caspar, *Charakter und Geist der Politischen Parteien*, 1869.
BODELSEN, C. A., *Studies in Mid-Victorian Imperialism*, 1924.
BODIN, Jean, *Six Livres de la République*, 1576.
BONHARD, Otto, *Geschichte des alldeutschen Verbandes*, 1920.
BOULAINVILLIERS, Comte Henri de, *Histoire de l Ancien Gouvernement de la France*, 1727.
BRAUN, Robert, Political Parties. Succession States , u: *Encyclopedia of Social Sciences*.
BRIE, Friedrich, *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur*, Halle, 1928; *Der Einfluß der Lehren Darwins auf den britischen Imperialismus*, 1927.
BRONNER, Fritz, Georg, Ritter v. Schönerer , u: *Volk im Werden*, Bd. 7, Nr. 3, 1939.
BRÜCHER, Heinz, Ernst Haeckel. Ein Wegbegleiter biologischen Staatsdenkens , u: *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 69, 1935.
BRUUN, Geoffrey, *Europe and the French Empire*, 1938.
BRYCE, Viscount James, *Studies in History and Jurisprudence*, 1901.
BUBNOFF, Nicolai, *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart* (Osteuropa: Quellen und Studien, Nr. 2), 1927.
BUFFON, Georges-Louis Leclerc, Comte de, *Histoire Naturelle*, 1769-1789.
BURKE, Edmund, *Reflections on the Revolution in France* (1790), Everyman s Library; *Upon Party*, 2. izdanje 1850.
BURNS, Elinor, *British Imperialism in Ireland*, 1931.

Cambridge History of the British Empire, vol. 5: *The Indian Empire 1858-1918*, 1932; vol. 8: *South Africa*, 1936.
CARLYLE, Thomas, Occasional Discourse on the Nigger Question , u: *Critical and Miscellaneous Essays*.
CARR-SAUNDERS, A. M., *World Population*, Oxford, 1936.
CARTHILL, Al. (pseudonim), *The Lost Dominion*, 1924.
CHAMBERLIN, W. H., *The Russian Revolution, 1917-1924*, New York, 1935.
CHERIKOVER, E., New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties , u: *Historische Schriften*, Bd. 2, Vilna, 1937.
CHESTERTON, Cecil/BELLOC, Hilaire, *The Party System*, London, 1911.
CHESTERTON, Gilbert K., *The Crimes of England*, 1915.
CHILDS, Stephen Lawford, Refugees a Permanent Problem in International Organization , u: *War is not Inevitable, Problems of Peace*, 13. serija, objavila International Labor Office, London, 1938.
CLAPHAM, J. H., *The Abbé Siéyès*, London, 1912.
CLASS, Heinrich (pseudonim Einhart), *Deutsche Geschichte*, Leipzig, 1910; *Zwanzig Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe*, Leipzig, 1910; (pseudonim Daniel Fryman), *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, 1912.
CLEINOW, Georg, *Die Zukunft Polens*, Leipzig, 1914.
COMTE, Auguste, *Discours sur l Ensemble du Positivisme*, 1848.
Conditions of India (bez autora, predgovor Bertrand Russell), London, 1934.
CONRAD, Joseph, The Heart of Darkness , u: Joseph Conrad, *The Youth and Other Tales*, 1902; *Victory*, 1915.
COOKE, George W., *The History of Party*, London, 1836.
COQUART, A., *Pisarev et l idéologie du nihilisme russe*, Paris, 1946.
CROMER, Lord Evelyn Baring, The Government of Subject Races , u: *Edinburgh Review*, januar 1908; Disraeli , u: *Spectator*, novembar 1912.
CROZIER, John B., *History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution*, 1897-1901.
CROZIER, W. P., France and her Black Empire , u: *New Republic*, 23. januar 1924.
CURZON, Lord George N., *Problems of the Far East*, 1894.

DAMCE, E. H., *The Victorian Illusion*, London, 1928.
DANILEWSKI, Nikolai Yakovlevich, *Russia and Europe*, 1871.
DARCY, Jean, *France et Angleterre, Cent années de rivalité coloniale*, 1904.
(DAVIDSON, John), *Testament of John Davidson*, 1908.
DECKERT, Emil, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die Weltlage*, Frankfurt, 1914.
DELBRÜCK, Hans, Die Alldeutschen , u: *Preussische Jahrbücher*, Bd. 154, decembar 1913; *Ludendorffs Selbstporträt*, Berlin, 1922.

DELOS, J.-T., *La Nation*, Montreal, 1944.
DETWEILER, E. G., The Rise of modern race antagonism, u: *American Journal of Sociology*, 1932.
DILKE, Charles W., *Problems of Greater Britain*, 4. izdanje, London, 1890.
DORNATH, J. v., Die Herrschaft des Panslawismus, u: *Preussische Jahrbücher*, Bd. 95, Berlin, 1898.
DREYFUS, Robert, La Vie et les prophéties du Comte de Gobineau, u: *Cahiers de la Quinzaine*, ser. 6, cah. 16, 1905.
DUBUAT-NANÇAY, Comte Louis Gabriel, *Les Origines; ou, l Ancien Gouvernement de la France, de l Allemagne et de l Italie*, 1789.
DUESBERG, Jacques, Le Comte de Gobineau, u: *Revue Générale*, 1939.
DUVERGER, Maurice, *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*, New York, 1959.

EHRENBERG, Hans/BUBNOFF, Nicolai, (prir.), *Östliches Christentum. Dokumente*, 1925.
EMDEN, Paul H., *Jews of Britain. A Series of Biographies*, London, 1944.
ERDSTEIN, David, *Le Statut juridique des minorités en Europe*, Paris, 1932.
ESTÈVE, Louis, *Une nouvelle Psychologie de l Impérialisme. Ernest Seillière*, 1913.

FAURE, Elie, Gobineau et le Problème des races, u: *Europe*, 1923.
FIALA, Vaclav, Les Partis politiques polonais, u: *Monde Slave*, februar 1935.
FISCHEL, A., *Der Panslawismus bis zum Weltkriege*, 1919.
The French Colonial Empire (Information Department Papers, no. 25), objavio Royal Institute of International Affairs, London, 1941.
Friedlosigkeit, u: *Schweizer Lexikon*, 1945.
FROUDE, J. A., *Short Studies on Great Subjects*, 1867-1882.

GAGARIN, Ivan S., *La Russie sera-t-elle catholique?*, 1856.
GALTON, Sir Francis, *Hereditary Genius*, 1869.
GEHRKE, Achim, *Die Rasse im Schrifttum*, 1933.
GELBER, N. M., The Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence, u: *Historische Schriften*, Bd. 2, Vilna, 1937.
GEORGE, David Lloyd, *Memoirs of the Peace Conference*, Yale, 1939.
GOBINEAU, Clément Serpeille de, Le Gobinisme et la Pensée moderne, u: *Europe*, 1923.
GOBINEAU, Comte Joseph-Arthur de, *Essai sur l inégalité des races humaines*, 1853; *The Inequality of Human Races*, englesko izdanje, prev. Adrien Collins, 1915; Ce qui est arrivé à la France en 1870, u: *Europe*, 1923.
GÖRRES, Josef, *Politische Schriften*, München, 1854-1874.
GOHIER, Urbain, *La Race a parl*é, 1916.

GRÉGOIRE, Abbé Henri, *De la Littérature des Nègres, ou recherches sur leurs qualités morales*, Paris, 1808; *De la Noblesse de la peau ou du préjugé des blancs contre la couleur des Africains*, Paris, 1826.

GREGORY, Theodore, *Ernst Oppenheimer and the Economic Development of Southern Africa*, New York, 1962.

GRELL, Hugo, *Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, Nr. 8), München, 1898.

GUNENIN, E., *L Épopée coloniale de la France*, 1932.

HADSEL, Winifred N., Can Europe s Refugees find new Homes? , u: *Foreign Policy Reports*, vol. 10, no. 10, 1943.

HALÉVY, Elie, *L Ere des Tyrannies*, Paris, 1938.

HALLGARTEN, W., *Vorkriegsimperialismus*, 1935.

HANCOCK, William K., *Survey of British Commonwealth Affairs*, London, 1937-1942; *Smuts: The Sanguine Years*, New York, 1962.

HONOTAUX, Gabriel, Le Général Mangin , u: *Revue des Deux Mondes*, vol. 27, 1925.

HARLOW, Vincent, *The Character of British Imperialism*, 1939.

HARVEY, Charles H., *The Biology of British Politics*, 1904.

HASSE, Ernst, *Deutsche Weltpolitik* (Flugschriften des Alldeutschen Verbandes, Nr. 5). 1897; *Deutsche Politik*, 1905-1906.

HAZELTINE, H. D., Excommunication , u: *Encyclopedia of Social Sciences*.

HEINBERG, John Gilbert, *Comparative Major European Governments, an Introductory Study*, New York, 1937.

HERRMANN, Louis, *History of the Jews in South Africa*, 1935.

HILFERDING, Rudolf, *Das Finanzkapital*, Wien, 1910.

HOBBES, Thomas, *Leviathan* (1651), Cambridge Edition, 1935.

HOBSON, J. H., Capitalism and Imperialism in South Africa , u: *Contemporary Review*, 1900; *Imperialism* (1905), nepromenjeno izdanje 1938.

HOETZSCH, Otto, *Rußland; eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904-1912*, Berlin, 1913.

HOFFMANN, Karl, *Ölpolitik und angelsächsisches Imperium*, 1927.

HOLBORN, Louise W., The Legal Status of Political Refugees, 1920-1938 , u: *American Journal of International Law*, 1938.

HOLCOMBE, Arthut N., Political Parties , u: *Encyclopedia of Social Sciences*.

HOTMAN, François, *Franco-Gallia*, 1573.

HÜBBE-SCHLEIDEN, *Deutsche Kolonisation*, 1881.

HUXLEY, Thomas, *The Struggle for Existence in Human Society*, 1888.

IPSERI, H. P., Vom Begriff der Partei , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1940.

JAMES, Selwyn, *South of Congo*, New York, 1943.
JANEFF, Janko, Der Untergang des Panslawismus , u: *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 91, 1937.
JANOWSKY, Oscar J., *The Jews and Minority Rights*, New York, 1933; *Nationalities and National Minorities*, New York, 1945.
JERMINGS, R. Yewdall, Some International Aspects of the Refugee Question , u: *British Yearbook of International Law*, 1939.

KABERMANN, Heinz, Das internationale Flüchtlingsproblem , u: *Zeitschrift für Politik*, Bd. 29, Nr. 3, 1939.
KAEHLER, Siegfried (prir.), *Deutscher Staat und deutsche Parteien*, München, 1922.
KARBACH, Oscar, The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schönerer , u: *Jewish Social Studies*, Bd. 7, Nr. 1, januar 1945.
KAT ANGELINO, A. D. A. de, *Colonial Policy*, Chicago, 1931.
KEHR, Eckhart, *Schlachtflottenbau und Parteipolitik*, 1930.
KIDD, Benjamin, *Social Evolution*, 1894.
KIEWIET, C. W. de, *A History of South Africa. Social and Economic*, Oxford, 1941.
KIPLING, Rudyard, The First Sailor , u: R. Kipling, *Humorous Tales*, 1891; The Tomb of His Ancestor , u: R. Kipling, *The Day s Work*, 1898; *Stalky and Company*, 1899; *Kim*, 1900.
KLEMM, Gustav, *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit*, 1843-1852.
KLYUCHEVSKY, V. O., *A History of Russia*, London, 1911-1931.
KOEBNER, Richard/SCHMIDT, Helmut Dan, *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 1840-1860*, New York, 1964.
KOESTLER, Arthur, *Scum of the Earth*, 1941.
KOHN, Hans, *Nationalism*, 1938; *Panslavism: History and Ideology*, Notre Dame, 1953.
KOYRÉ, Alexandre, *Etudes sur l histoire de la pensée philosophique en Russie*, Paris, 1950.
KRUCK, Alfred, *Geschichte des alldeutschen Verbandes 1890-1939*, Wiesbaden, 1954.
KUHLENBECK, L., *Rasse und Volkstum* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, Nr. 23).
KULISCHER, Eugene M., *The Displacement of Population in Europe*, (International Labor Office), Montreal, 1943.
KULISCHER, J., *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, 1928-1929.

LANDSBERG, P. L., Rassenideologie , u: *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1933.
LANGER, William, *The Diplomacy of Imperialism*, 1890-1902.
LARCHER, M., *Traité Elémentaire de Législation Algérienne*, 1903.
LAWRENCE, T. E., France, Britain and the Arabs , u: *The Observer*, 1920;

Seven Pillars of Wisdom, 1926; *Letters*, prir. David Garnett, New York, 1939.

LEHR, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, Nr. 14).

LEMONON, Ernest, *L Europe et la politique britannique. 1882-1911*, 1912.

LEVINE, Louis, *Pan-Slavism and European Politics*, New York, 1914.

LEWIS, Sir George Cornewall, *An Essay on the Government of Dependence*, Oxford, 1844.

LIPPINCOTT, Benjamin E., *Victorian Critics of Democracy*, University of Minnesota, 1938.

LOSSKY, N. O., *Three Chapters from the History of Polish Messianism* (International Philosophical Library, vol. 2, no. 9), Prag, 1936.

LOVELL, Reginald Ivan, *The Struggle for South Africa, 1875-1899*, New York, 1934.

LOW, Sidney, Personal Recollections of Cecil Rhodes , u: *Nineteenth Century*, vol. 51, maj 1902.

LUDENDORFF, Erich, *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges*, Leipzig, 1927; *Die Judenmacht, ihr Wesen und Ende*, München, 1938; *Feldherrnworte*, 1938.

LUXEMBURG, Rosa, *Die Akkumulation des Kapitals* (1913), Berlin, 1923.

MACARTNEY, C. A., *The Social Revolution in Austria*, Cambridge, 1926; *National States and National Minorities*, London, 1934.

MAHAN, Alfred, T., *The Problem of Asia and its Effect upon International Policies*, Boston, 1900.

MAINE, Sir Henry, *Popular Government*, 1886.

MANGIN, Charles Marie Emmanuel, *La Force Noire*, 1910; *Des Hommes et des Faits*, Paris, 1923.

MANGOLD, Ewald K. B., *Frankreich und der Rassegedanke; eine politische Kernfrage Europas*, 1937.

MANSERGH, Nicholas, *Britain and Ireland* (Longman s Pamphlets on the British Commonwealth), London, 1942; *South Africa 1960-1961*, New York, 1962.

MARCKS, Erich (prir.), *Lebensfragen des britischen Weltreichs*, 1921.

MARX, Karl, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852), 1898.

MASARYK, Th. G., *Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie*, 1913.

MAUCO, Georges, L Emigration, problème révolutionnaire , u: *Esprit*, VII god., no. 82, juli 1939.

MAUNIER, René, *Sociologie coloniale*, 1932-1936.

METZER, E., *Imperialismus und Romantik*, Berlin, 1908.

MICHAELIS, Alfred (prir.), *Die Rechtsverhältnisse der Juden in Preußen seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1910.

MICHEL, P. Charles, A Biological View of Our Foreign Policy , u: *Saturday Review*, London, februar 1896.

MICHELL, Lewis, *Rhodes*, London 1910.

MICHELS, Robert, Prolegomena zur Analyse des nationalen Leitgedankens , u: *Jahrbuch für Soziologie*, Bd. 2, 1927; *Political Parties; a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*, Glencoe, 1949.

MILLIN, S. Gertrude, *Rhodes*, London, 1933.

MOLISCH, Paul, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich*, Jena, 1926.

MONTESQUIEU, C. L. de Secondat de, *Esprit des Lois*, 1748.

MORRISON, T., *Imperial Rule in India*, 1899.

MULTATULI (pseudonim Eduarda Douwesa Dekkera), *Max Havelaar*, 1868.

NADOLNY, R., *Germanisierung oder Slawisierung?*, 1928.

NAUMANN, Friedrich, *Central Europe*, London, 1916.

NEAME, L. E., *The History of Apartheid*, London, 1962.

NETTLAU, Max, *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin*, 1927.

NEUMANN, Sigmund, *Die Stufen des preussischen Konservativismus* (Historische Studien, Nr. 190), 1930; *Die deutschen Parteien*, 1932.

NEUSCHÄFER, Fritz Albrecht, *Georg, Ritter von Schönerer*, Hamburg, 1935.

NICOLSON, Harold, *Curzon: The Last Phase 1919-1925*, Boston/New York, 1934.

NIPPOLD, Gottfried, *Der deutsche Chauvinismus*, 1913.

NOVALIS (pseudonim Friedricha Hardenberga), *Neue Fragmentensammlung*, 1798.

OAKESMITH, John, *Race and Nationality, an Inquiry into the Origin and Growth of Patriotism*, 1919.

OERTZEN, A. F. von, *Nationalsozialismus und Kolonialfrage*, Berlin, 1935.

OESTERLEY, W. O. E., *The Evolution of the Messianic Idea*, London, 1908.

Le Panlatinism, Confédération Gallo-Latine et Kelto-Gauloise... ou projet d union fédérative..., Paris, 1860.

PEARSON, Karl, *National Life*, 1901.

PETERS, Carl, Das Deutschtum als Rasse , u: *Deutsche Monatsschrift*, april 1905; *Die Gründung von Deutsch-Ostafrika. Kolonialpolitische Erinnerungen*, 1906.

PICHL, Eduard (pseudonim Herwig), *George Schönerer*, 1938.

PINON, René, *France et Allemagne*, 1912.

PIRENNE, Henri, *A History of Europe from the Invasions to XVI Century*, London, 1939.

PLUCKNETT, Theodore F. T., Outlawry , u: *Encyclopedia of Social Sciences*.

POBYEDONOSTZEV, Constantin, *L Autocratie russe. Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits... 1881-1894*, Paris, 1927; *Reflections of a Russian Statesman*, London, 1898.

PREUSS, Lawrence, La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques , u: *Revue Internationale Française du Droit des Gens*, vol. 4, nos. 1, 2, 5,

1937.

PRISTLEY, H. J., *France Overseas; a study of modern imperialism*, New York, 1938.

Propyläen Weltgeschichte, Bd. 10, *Das Zeitalter des Imperialismus*, 1933.

PUNDT, Alfred, *Arndt and the National Awakening in Germany*, New York, 1935.

REIMER, E., *Pangermanisches Deutschland*, 1905.

REISMANN-GRONE, Th., *Überseepolitik oder Festlandspolitik?* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, Nr. 22), 1905.

RENAN, Ernest, *Histoire générale et système comparé des langues*, 1863; *Qu est-ce qu une nation?* Paris, 1822, prevod na engleski u: *The Poetry of the Celtic Races, and Other Studies*, preveo William G. Hutchison, London, 1896.

RENNER, Karl, *Der Kampf der österreichischen Nationen unter dem Staat*, 1902; *Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatischce Aufsätze*, Wien, 1916; *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, Leipzig, 1918.

RICHARD, Gaston, *Le Conflit de l autonomie nationale et de l impérialisme*, 1916.

RITTER, Paul, *Kolonien im deutschen Schrifttum*, 1936.

ROBERT, Cyprienne, *Les deux Panslavismes*, 1847; *Le monde slave*, 1852.

ROBESPIERRE, Maximilien de, *Oeuvres*, 1840; *Speeches*, 1927.

ROBINSON, Jacob, Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung , u: *Süddeutsche Monatshefte*, juli 1929.

RÖPKE, Wilhelm, Kapitalismus und Imperialismus , u: *Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft*, Bd. 70, 1934.

ROHAN, Henri, Duc de, *De l Intérêt des princes et Etats de la Chrétient*é, 1638.

ROHDEN, Peter R. (prir.), *Demokratie und Partei*, Wien, 1932.

ROHRBACH, Paul, *Der deutsche Gedanke in der Welt*, 1912; *Die alldeutsche Gefahr*, 1918.

ROSCHER, Wilhelm, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 1900.

ROSENKRANZ, Karl, *Über den Begriff der politischen Partei*, 1843.

ROUCEK, Joseph, *The Minority Principle as a Problem of Political Science*, Prag, 1928.

ROZANOV, Vassilij, *Fallen Leaves*, 1929.

RUDLIN, W. A., Political Parties. Great Britain , u: *Encyclopedia of the Social Sciences*.

RUSSEL, Lord John, *On Party*, 1850.

SAMUEL, Horace B., *Modernities*, London, 1914.

SCHNEE, Heinrich, *Nationalismus und Imperialismus*, 1928.

SCHULTZE, Ernest, Die Judenfrage in Südafrika , u: *Der Weltkampf*, Bd. 15, Nr. 178, 1938.

SCHUMPETER, Joseph, Zur Soziologie der Imperialismen , u: *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, Bd. 46, 1918-1919.

SCHUYLER, Robert L., *The Fall of the Old Colonial System. A Study in British*

Free Trade, 1770-1870, New York, 1945.

SEELEY, John Robert, *The Expansion of England*, 1883.

SEILLÈRE, Ernest, *La Philosophie de l impérialisme*, 1903-1906; *Mysticisme et domination. Essais de critique impérialiste*, 1913.

SIEVEKING, H. J., Wirtschaftsgeschichte u: *Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaften*, Bd. 47, 1935.

SIÉYÈS, Abbé E. J., *Qu est-ce que le Tiers Etat?*, 1789.

SIMAR, Théophile, *Etude sur la formation de la doctrine des races au 18e et son expansion au 19e siècle*, Bruxelles, 1922.

SIMPSON, John Hope, *The Refugee Problem* (Institute of International Affairs), Oxford, 1939.

Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas, 1933.

SOLOVYOV, Valdimir, *Judaism and the Christian Question*, 1884.

SOMMERLAND, Theo, *Der deutsche Kolonialgedanke und sein Werden im 19. Jahrhundert*, Halle, 1918.

SPIESS, Camille, *Impérialismes. Gobinisme en France*, Paris, 1917.

SPRIETSMA, Cargill, *We Imperialists. Notes on Ernest Seillière s Philosophy of Imperialism*, New York, 1931.

STÄHLIN, Karl, *Geschichte Rußlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1923-1939; Die Entstehung des Panslawismus , u: *Germano-Slavica*, Nr. 4, 1936.

STEPHEN, Sir James F., *Liberty, Equality, Fraternity*, 1873; Foundations of the Government of India , u: *Nineteenth Century*, vol. 80, 1883.

STODDARD, Th. L., *Rising Tide of Color*, 1920.

STRIEDER, Jakob, Staatliche Finanznot und Genesis des modernen Großunternehmertums , u: *Schmollers Jahrbücher*, Bd. 49, 1920.

STRZYGOWSKI, Josef, *Altai, Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917.

SUARÈS, André, *La Nation contre la race*, Paris, 1916.

SUMNER, B. H., *Russia and the Balkans*, Oxford, 1937; *A Short History of Russia*, New York, 1949.

SYDACOFF, Bresnitz von, *Die panslawistische Agitation und die südslawische Bewegung in Österreich-Ungarn*, Berlin, 1899.

SZPOTAN SKI, Stanislaw, Les Messies au 19e siècle , u: *Revue Mondiale*, 1920.

TALLEYRAND, C. M. de, Essai sur les avantages à retirer des colonies nouvelles dans les circonstances présentes (1799), u: *Academie des Sciences Coloniales*, Annales, vol. 3, 1929.

THIERRY, A., *Lettres sur l histoire de la France*, 1840.

THOMPSON, L. M., Afrikaner Nationalist Historiography and the Policy of Apartheid , u: *The Journal of African History*, vol. III, no. 1, 1962.

THRING, Lord Henry, *Suggestions for Colonial Reform*, 1865.

TIRPITZ, Alfred von, *Erinnerungen*, 1919.

TOCQUEVILLE, Alexis de, Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur

Gobineau , u: *Revue des Deux Mondes*, vol. 199, 1907; *L Ancien Régime et la Révolution*, 1856.
TONSILL, Ch. C., Racial Theories from Herder to Hitler , u: *Thought*, vol. 15, 1940.
TOWNSEND, Mary E., *Origin of Modern German Colonialism, 1871-1885*, New York, 1921; *Rise and Fall of Germany s Colonial Empire*, New York, 1930; *European Colonial Experience since 1871*, New York, 1941.
TRAMPLES, Kurt, Völkerbund und Völkerfreiheit , u: *Süddeutsche Monatshefte*, juli 1929.
TYLER, J. E., *The Struggle for Imperial Unity*, London, Toronto, New York, 1938.

UNWIN, George, *Studies in Economic History*, prir. R. H. Tawney, 1927.

VICHNIAC, Marc, Le Statut international des apatrides , u: *Recueil des Cours de l Académie de Droit International*, vol. 33, 1933.
VOEGLIN, Erich, *Rasse und Staat*, 1933; *Die Rassenidee in der Geistesgeschichte*, Berlin, 1933; The Origins of Scientism , u: *Social Research*, decembar 1948.
VOELKER, K., *Die religiöse Wurzel des englischen Imperialismus*, Tübingen, 1924.
VRBA, Rudolf, *Rußland und der Panslawismus; statistische und sozialpolitische Studien*, 1913.

WAGNER, Adolf, *Vom Territorialstaat zur Weltmacht*, 1900.
WEBER, Ernst, *Volk und Rasse. Gibt es einen deutschen Nationalstaat?*, 1933.
WEBSTER, Charles Kingsley, Minorities. History , u: *Encyclopaedia Britannica*, 1929.
WENCK, Martin, *Alldeutsche Taktik*, 1917.
WERNER, Bartholomus von, *Die deutsche Kolonialfrage*, 1897.
WERNER, Lothar, *Der alldeutche Verband, 1890-1918* (Historische Studien, Nr. 278), Berlin, 1935.
WERTHEIMER, Mildred S., *The Pan-German League, 1890-1914*, 1924.
WESTARP, Graf Kuno F. V. von, *Konservative Politik im letzten Jahrzehnt des Kaiserreiches*, 1935.
WHITE, John, S., Taine on Race and Genius , u: *Social Research*, februar 1943.
WHITESIDE, Andrew G., Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918 , u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, IX Jg. (1961).
WILLIAMS, Basil, *Cecil Rhodes*, London, 1921.
WILLIAMS, Sir John Fischer, Denationalisation , u: *British Year Book of International Law*, vol. 7, 1927.
WINKLER, Wilhelm, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Wien, 1931.
WIRTH, Max, *Geschichte der Handelskrisen*, 1873.

WOLMAR, Wolfram von, Vom Panslawismus zum tschechisch-sowjetischen Bündnis , u: *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 104, 1938.

ZETLAND, Lawrence J., *Lord Cromer*, 1932.
ZIEGLER, H. O., *Die moderne Nation*, Tübingen, 1931.
ZIMMERMANN, Alfred, *Geschichte der deutschen Kolonialpolitik*, 1914.
ZOEPFL, G., Kolonien und Kolonialpolitik u: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3. izdanje.

III deo: Totalitarizam

Zahvaljujem *Hoover Library* u Stanfordu u Kaliforniji, kao i *Centre de Documentation Juive Contemporaine* u Parizu i *Yiddish Scientific Institute*-u u Njujorku na dozvoli da koristim i citiram arhivski materijal. Dokumenti korišćeni u Nirnberškim procesima citirani su sa odgovarajućim brojem dokumenta (Nuremberg File Number), dok je kod drugih dokumenata naznačena njihova trenutna lokacija i arhivski broj.

ABEL, Theodore, *Why Hitler Came into Power; an Answer Based on the Original Life Stories of Six Hundred of His Followers*, 1938.
ADLER, H. G., *Theresienstadt 1941-1945*, Tübingen, 1955.
ALQUEN, Gunter d , *Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP* (Schriften der Hochschule für Politik), 1939.
ANWEILER, Oskar, *Die Räte-Bewegung in Rußland 1905-1921*, Leiden, 1958; Lenin und der friedliche Übergang zum Sozialismus , u: *Osteuropa*, 1956, vol. VI.
ARMSTRONG, John A., *The Soviet Bureaucratic Elite: A Study of the Ukrainian Apparatus*, New York, 1959; *The Politics of Totalitarianism*, New York, 1961.
AVTORKHANOV, A., Social Differentiation and Contradiction in the Party , u: *Bulletin of the Institute for the Study of the USSR*, München, februar 1956; *Stalin and the Soviet Communist Party: A Study in the Technology of Power*, New York, 1959; (pseudonim Uvalov), *The Reign of Stalin*, London, 1953.

BAKUNIN, Michael, *Oeuvres*, Paris, 1907; *Gesammelte Werke*, 1921-24.
BALABANOFF, Angelica, *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, 1964.
BALDWIN, Roger N., Political Police u: *Encyclopedia of Social Sciences*.
BATAILLE, George, Le Secret de Sade , u: *La Critique*, vol. 3, nos. 15, 16, 17, 1947; Review of D. Rousset, *Les Jours de Notre Mort* , u: *La Critique*, januar 1948.

BAUER, R. A./INKELES, A./KLUCKHOHN, C., *How the Soviet System Works*, Cambridge, 1956.

BAYER, Ernest, *Die SA*, Berlin, 1938.

BAYLE, François, *Psychologie et Ethique du National-Socialisme. Etude Anthropologique des Dirigeants SS*, Paris, 1953.

BECK, F./GODIN, W., *Russain Purge and the Extraction of Confession*, London/New York, 1951.

BECKERATH, Erwin von, Fascism , u: *Encyclopedia od Social Sciences*; *Wesen und Werden des faschistischen Staates*, Berlin, 1927.

BENN, Gottfried, *Der neue Staat und die Intellektuellen*, 1933.

BENNECKE, H., *Hitler und die SA*, München, 1962.

BERDYAEV, Nicolas, *The Origin of Russian Communism*, 1937.

BEST, Werner, *Die deutsche Polizei*, 1940.

BETTELHEIM, Bruno, On Dachau und Buchenwald , u: *Nazi Conspiracy, op. cit.*, vol. 7; Behavior in Extreme Situations , u: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 38, no. 4, 1943.

BLACK, C. E. (prir.), *Rewriting Russian History*, New York, 1956.

BLANC, R. M., *Adolf Hitler et les Protocoles des Sages de Sion* , 1938.

BOBERACH, Heins (prir.), *Meldungen aus dem Reich*, Neuwied/Berlin, 1965.

BONHARD, Otto, *Jüdische Geld- und Weltherrschaft?*, Berlin, 1926.

BORKENAU, Franz, *The Totalitarian Enemy*, London, 1940; *The Communist International*, London, 1938; Die neue Komintern , u: *Der Monat*, Nr. 4, 1949.

BORMANN, Martin, Relationship of National Socialism and Christianity , u: *Nazi Conspiracy, op. cit.*, vol. 7; *The Bormann Letters*, prir. H. R. Trevor-Roper, London 1954.

BOUCART, Robert, *Les Dessous de l Intelligence Sevice*, 1937.

BRACHER, Karl Dietrich, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, 1955 (3. izdanje Villingen 1960).

BRACHER, Karl Dietrich/SAUER, Wolfgang/SCHULZ, Gerhard, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Köln/Opladen, 1960.

BRAMSTEDT, Ernest K., *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, Michigan, 1965.

BRECHT, Bertolt, *Stücke*, 10 tomova, Frankfurt, 1953-1959; *Gedichte*, 7 tomova, Frankfurt, 1960-1964.

BROSZAT, Martin, *Der Nationalsozialismus*, Stuttgart, 1960.

BROSZAT, Martin/JACOBSON, Hans-Adolf/KRAUSNICK, Helmut, *Konzentrationslager, Komissarbefehl, Judenverfolgung,* Olten/Freiburg, 1965.

BRZEZINSKI, Zbigniew, *Ideology and Power in Soviet Politics*, New York, 1962; *The Permanent Purge Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, 1956.

BUBER-NEUMANN, Margarete, *Under Two Dictators*, New York, 1951.

BUCHHEIM, Hans, Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches , u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, april 1955; *Das Dritte Reich*, München, 1958; *Die SS und totalitäre Herrschaft*, München, 1962; *Die SS das*

Herrschaftsinstrument Befehl und Gehorsam, Olten/Freiburg, 1965.
BULLOCK, Alan, *Hitler, a Study in Tyranny*, rev. izdanje, New York, 1964.

CAMUS, Albert, The Human Crisis , u: *Twice a Year*, 1946-1947.
CAROCCI, Giampiero, *Storia del fascismo*, Milano, 1959.
CARR, E. H., *History of Soviet Russia*, 7 tomova, New York, 1951-1964; *Studies in Revolution*, New York, 1964.
CÉLINE, Ferdinand, *Bagatelle pour un massacre*, 1938; *L Ecole des cadavres*, 1940.
CHAMBERLIN, W. H., *Blueprint for World Conquest*, 1946; *The Russian Revolution* (1935), 1965.
CHILDS, H. L./DODD, W. E. (prir.) *The Nazi Primer*, New York, 1938.
CILIGA, Anton, *The Russian Enigma*, London, 1940.
CLARK, Evelyn A., Adolf Wagner. From National Economist to National Socialist , u: *Political Science Quarterly*, 1940, vol. 55, no. 3.
COBBAN, Alfred, *National Self-determination*, London/New York, 1945; *Dictatorship; Its History and Theory*, New York 1939.
Communism in Action (United States Government House Documents, no. 754), Washington 1946.
CRANKSHAW, Edward, *Gestapo, Instrument of Tyranny*, London, 1956.
CURTISS, J. S., *An Apprisal of the Protocols of Zion*, New York, 1942.

DALLIN, David J., *From Purge to Coexistence*, Chicago, 1964; Report on Russia , u: *The New Leader*, 8. januar 1949.
DALLIN, David J./NIKOLAEVSKY, Boris I., *Forced Labour in Russia*, 1947.
DANIELS, Robert, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*, Cambridge, 1960.
The Dark Side of the Moon (predgovor T. S. Eliot), New York, 1947.
DEAKIN, F. W., *The Brutal Friendship*, New York, 1963.
DE BEGNAC, Yvon, *Palazzo Venezia Storia di un regime*, Roma, 1950.
DEHILLOTTE, Pierre, *Gestapo*, Paris, 1940.
DELARUE, Jacques, Histoire de la Gestapo, Paris, 1962.
DEUTSCHER, Isaac, *Stalin: A Political Biography*, New York/London, 1949; *Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, 1954; *Prophet Unarmed: Trotsky, 1921-1929*, 1959; *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940*, 1963.
Die nationalsozialistische Revolution , u: *Dokumente der deutschen Politik*, Bd. I.
DOBB, Maurice, Bolshevism , u: *Encyclopedia of Social Sciences*.
Dokumente der deutschen Politik und Geschichte, Bd. IV.
DOMARUS, Max, *Hitler-Reden und Proklamationen 1932-1945*, 2 toma, 1963.
DOOB, Leonard W., Geobbels Principles of Propaganda , u: KATZ, Daniel *et al.*, *Political Opinion and Propaganda*, New York, 1954.
DRUCKER, Peter F., *The End of Economic Man*, New York, 1939.

EBENSTEIN, William, *The Nazi State*, New York, 1943.

EHRENBURG, Ilya, *Memoirs: 1921-1941*, Cleveland, 1964; *The War: 1941-1945*, Cleveland, 1965.

ENGELS, Friedrich, uvod u *Communist Manifesto*, 1890; uvod u *Ursprung der Familie*; posmrtni govor Marksu.

ERICKSON, John, *The Soviet High Command 1918-1941*, New York, 1961.

EYCK, Erich, *A History of the Weimar Republic*, Cambridge, 1962.

FAINSOD, Merle, *How Russia Is Ruled*, 1963; *Smolensk under Soviet Rule*, 1958.

The Fascist Era, objavila Fascist Confederation of Industrials, Roma, 1939.

FEDER, Ernest, Essai sur la Psychologie de la terreur , *Synthèses*, Bruxelles, 1946.

FEDER, Gottfried, *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken* (Nazionalsozialistische Bibliothek, Nr. 1).

FEDOTOW, G. P., Russia and Freedom , u: *The Review of Politics*, vol. 8, nr. 1, januar 1946.

FEST, J. C., *Das Gesicht des Dritten Reiches*, München, 1963.

FINER, Hermann, *Mussolini s Italy*, New York (1935), 1965.

FISCHER, Louis, *The Soviets in World Affairs*, London/New York, 1930; *Life of Lenin*, New York, 1964.

FLAMMERY, Harry W., The Catholic Church and Fascism , u: *Free World*, septembar 1943.

FLORINSKY, M. T., *Fascism and National Socialism. A Study of the Economic and Social Politics of the Totalitarian State*, New York, 1938.

FORSTHOFF, Ernst, *Der totale Staat*, Hamburg, 1933.

FRAENKEL, Ernst, *The Dual State*, New York/London, 1941.

FRANK, Hans, *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht*, Berlin, 1935-1936; *Die Technik des Staates*, München, 1940; (prir.) *Grundfragen der deutschen Polizei* (Akademie für deutsches Recht), Hamburg, 1937; *Recht und Verwaltung*, 1939; *Die Technik des Staates*, München, 1942; *Im Angesicht des Galgens*, München, 1953; (prir.) *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*, München, 1935.

FREYER, Hans, *Pallas Athene, Ethik des politischen Volkes*, 1935.

FRIEDRICH, C. J. (prir.), *Totalitarianism*, New York, 1954.

FRIEDRICH, C. J./BRZEZINSKI, Z. K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956.

GALLIER-BOISSIÈRE, Jean, *Mysteries of the French Secret Police*, 1938.

GAUWEILER, Otto, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939.

GEIGENMÜLLER, Otto, *Die politische Schutzhaft im nationalsozialistischen Deutschland*, 2. izdanje, Würzburg, 1937.

GERTH, Hans, The Nazi Party , u: *American Journal of Sociology*, vol. 45, 1940.

GIDE, André, *Retour de l URSS*, Paris, 1936.

GILES, O. C., *The Gestapo* (Oxford Pamphlets on World Affairs, nr. 36), 1940.

GLOBKE, Hans, *Kommentare zur Deutschen Rassengesetzgebung*, München-Berlin, 1936.

GOEBBELS, Joseph, *Wege ins Dritte Reich*, München, 1927; Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse , u: *Schriften der deutschen Hochschule für Politik*, Bd. I, Berlin 1935; *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, 19. izdanje, München, 1937; Rassenfrage und Weltprogramm , u: *Pädagogisches Magazin*, sveska 139, 1934; *The Goebbels Diaries 1942-1943*, prir. Louis Lochner, New York, 1948; *Wesen und Gestalt des Nationalsozialismus*, Berlin, 1935.

GOSLAR, Hans, *Jüdische Weltherrschaft. Phantasiegebilde oder Wirklichkeit*, Berlin, 1918.

GRAUERT, Wilhelm, Die Entwicklung des Polizeirechts im nationalsozialistischen Staat , u: *Deutsche Juristenzeitung*, 39, 1934.

GRIFFITH, William E. (prir.), *Communism in Europe, Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute*, Cambridge, 1964.

GROSS, Walter, *Der deutsche Rassengedanke und die Welt* (Schriften der Hochschule für Politik, Nr. 42), 1939; Die Rassen- und Bevölkerungspolitik im Kampf um die geschichtliche Selbstbehauptung der Völker , u: *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 115, oktobar 1939.

GÜNTHER, Hans, *Rassenkunde des jüdischen Volkes*, 1930; *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 1. izdanje, München, 1922.

GUL, Roman, *Les Maîtres de la Tcheka*, Paris, 1938.

GURIAN, Waldemar, *Bolshevism: Theory and Practice*, New York, 1932; *Bolshevism. An Introduction to Soviet Communism*, Notre Dame, 1952.

HADAMOVSKY, Eugen, *Propaganda und nationale Macht*, 1933.

HAFKESBRINK, Hanna, *Unknown Germany*, New Haven, 1948.

HALLGARTEN, Georg Wolfgang F., *Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918-1933*, Frankfurt/Main, 1955.

HAMEL, Walter, Die Polizei im neuen Reich , u: *Deutsches Recht*, Bd. 5, 1935.

HAMMER, Hermann, Die deutschen Ausgaben von Hitlers Mein Kampf , u: *Vierteljareshefte für Zeitgeschichte* 4 (1956).

HARTSHORNE, Edward G., *The German Universities and National Socialism*, Cambridge, 1937.

HAYEK, F. A., The Counter-Revolution of Science , u: *Economics*, vol. 8, 1941.

HAYES, Carlton J. H., *Essays on Nationalism*, New York, 1926; Primedbe uz The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization , u: *Symposion on the Totalitarian State*, 1939. *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 82, Philadelphia, 1940; *A Generation of Materialism*, New York, 1941.

HEIDEN, Konrad, *Der Führer. Hitler s Rise to Power*, Boston, 1944; *A History of National Socialism*, New York, 1935; *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie*, Bd. 1, Zürich 1936; *Geschichte des Nationalsozialismus. Die Karriere einer Idee*, Berlin, 1932; *Geburrt des*

Dritten Reiches. Die Geschichte des Nationalsozialismus bis Herbst 1933, 2. izdanje, Zürich, 1934.

HESSE, Fritz, *Das Spiel um Deutschland*, München, 1953.

HEYDRICH, Reinhard, Die Bekämpfung der Staatsfeinde , u: *Deutsches Recht*, vol. 6, 1936.

HILBERG, Raul, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961.

HIMMLER, Heinrich, Männerbund auf rassischer Grundlage , u: *Das Schwarze Korps*, 38. nastavak; *Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation* (Aus dem Schwarzen Korps, br. 3), 1936; Organisation and Obligation of the SS and the Police , objavljeno u: *Nationalpolitischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15.-23. Januar 1937*; delovi prevedeni u: *Nazi Conspiracy, op. cit.*, vol. 4; englesko izdanje: *Secret Speeches by Himmler to the German Army General Staff*, objavio *American Committee for Anti-Nazi Literature*, 1938; *Grundfragen der deutschen Polizei*, Hamburg, 1937; Denkschriften Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten (maj 1940), u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 5. godina (1957); Die Schutzstaffel , u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7b.

HITLER, Adolf, *Mein Kampf*, 1925-1927; necenzurisano izdanje na engleskom, New York, 1939; *Reden*, prir. Ernst Boepple, München, 1933; *Hitler s Speeches 1922-1939*, prir. N. H., Baynes, London 1942; *Ausgewählte Reden des Führers*, 1939; *Die Reden des Führers nach der Machtübernahme*, 1940; *Der großdeutsche Freiheitskampf*, Hitlerovi govori 1.9.1939-10.3.1940; *Hitler s Table Talks*, New York, 1953; *Hitler s Secret Book*, New York, 1962; *Der großdeutsche Freiheitskampf Reden Adolf Hitlers*, Bd. I/II, 3. izdanje, München, 1943.

HOCKE, Werner (prir.), *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler*, Bd. 1, Berlin, 1933.

HOEHN, Reinhard, *Rechtsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*, Hamburg, 1935.

HOETTL, Wilhelm, *The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage*, New York, 1954.

HOLLDACK, Heinz, *Was wirklich geschah*, 1949.

HORNEFFER, Reinhold, Das Problem der Rechtsgeltung und der Restbestand der Weimarer Verfassung , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 99, 1938.

HÖSS, Rudolf, *Commandant of Auschwitz*, New York, 1960.

HOSSBACH, Friedrich, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934-1938*, Wolfenbüttel/Hannover, 1949.

HUBER, Ernst R., Die deutsche Polizei , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Bd. 101, 1940/1.

HUDAL, Bischof Alois, *Die Grundlagen des Nationalsozialismus*, 1937.

INKELES, A./BAUER, R. A., *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge 1959.

JETZINGER, Franz, *Hitlers Jugend*, Wien, 1956.
JÜNGER, Ernst, *The Storm of Steel*, London, 1929.

KEISER, Günther, Der jüngste Konzentrationsprozeß , u: *Die Wirtschaftskurve*, Bd. 18, Nr. 148, 1938.
KENNAN, George F., *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston, 1961.
KHRUSHCHEV, N., The Crimes of the Stalin Era , prir. i komentarisao Boris Nicolaevsky, New York, u: *The New Leader*, 1956.
KLEIN, Fritz, Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Großbourgeoisie 1929-1932 , u: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1. god., 1953.
KLUKE, Paul, Nationalsozialistische Europaideologie , u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 8. god. (1960).
KOCH, Erich, Sind wir Faschisten? , u: *Arbeitertum* 1, H. 9 (1. juli 1931).
KOELLENREUTER, Otto, *Volk und Staat in der Weltanschauung des Nationalsozialismus*, 1935; *Der Deutsche Führerstaat*, Tübingen, 1934.
KOETTGEN, Arnold, Die Gesetzmäßigkeit der Verwaltung im Führerstaat , u: *Reichsverwaltungsblatt*, 1936.
KOGON, Eugen, *The Theory and Practice of Hell*, 1956.
KOHN-BRAMSTEDT, Ernst, *Dictatorship and Political Police; the Technique of Control by Fear*, London, 1945.
KOYRÉ, Alexandre, The Political Function of the Modern Lie , u: *Contemporary Jewish Record*, jun 1945.
KRAVCHENKO, Victor, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York, 1946.
KRIVITSKY, W., *In Stalin s Secret Services*, New York, 1939.
KUHN, Karl G., Die Judenfrage als weltgeschichtliches Problem u: *Forschungen zur Judenfrage*, 1939.

LAPORTE, Maurice, *Histoire de l Okhrana*, Paris, 1935.
LATOUR, Contamine de, Le Maréchal Pétain , u: *Revue de Paris*, vol. 1.
LEBON, Gustave, *La Psychologie des foules*, 1895.
LEDERER, Zdenek, *Ghetto Theresienstadt*, London, 1953.
LENIN, V. I., *What Is to Be Done?*, 1902; *State and Revoution*, 1917; *Imperialism, the Last Stage of Capitalism*, 1917.
LEUTWEIN, Paul (prir.), *Kämpfe um Afrika; Sechs Lebensbilder*, Lübeck, 1936.
LEWY, Günter, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York/Toronto, 1964.
LEY, Robert, *Der Weg zur Ordensburg*, s. a.
LÖSENER, Bernhard, *Die Nürnberger Gesetze*, Berlin, 1936.
LOWENTHAL, Richard, *World Communism. The Disintegration of a Secular Faith*, New York, 1964.
LUEDECKE, Winfred, *Behind the Scenes of Espionage. Tales of the Secret Service*, 1929.

LUXEMBURG, Rosa, *The Russian Revolution*, Ann Arbor, 1962.

MARTIN, Alfred von, Zur Soziologie der Gegenwart u: *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, Bd. 27.

MASSING, Paul W., *Rehearsal for Destruction*, New York, 1949.

MATHIAS, Erich/MORSEY, Rudolph (prir.), *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf, 1960.

MAUNZ, Theodor, *Gestalt und Recht der Polizei*, Hamburg, 1943.

McKENZIE, Kermit E., *Comintern and World Revolution 1928-1934*, New York, 1964.

MICAUD, Charles A., *The French Right and Nazi Germany. 1933-1939*, 1943.

MOELLER VAN DEN BRUCK, Arthur, *Das Dritte Reich*, 1923; englesko izdanje pod naslovom *Germany s Third Empire*, New York, 1934.

MOORE, Barrington, *Terror and Progress USSR; Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*, Cambridge, 1954.

MORSTEIN MARX, Fritz, Totalitarian Politics , u: *Symposion on the Totalitarian State, 1939. Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 82, Philadelphia, 1940.

MOSSE, George J., *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, New York, 1964.

MULLER, H. S., The Soviet Master Race Theory , u: *The New Leader*, 30. juli 1949.

MÜLLER, Josef, *Die Entwicklung des Rassenantisemitismus in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts* (Historische Studien, H. 372), Berlin 1940.

MUSSOLINI, Benito, Relativismo e Fascismo , u: *Diuturna*, Milano, 1924; *Four Speeches on the Corporate State*, Roma, 1935; *Opera Omnia di Benito Mussolini*, vol. IV, Fiorenza 1951.

NANSEN, Odd, *Day after Day*, London, 1949.

Nazi Conspiracy and Aggression, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington 1946.

Nazi-Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, prir. Raymond James SONTAG/James Stuart BEDDIE, Washington, 1948.

NEESSE, Gottfried, *Partei und Staat*, 1936; Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Bd. 98, 1938.

NEUMANN, Franz, *Behemoth*, 1942.

NEUSÜSS-HUNKEL, Ermenhild, *Die SS*, Hannover-Frankfurt a. M., 1956.

NEWMANN, Bernard, *Secret Servant*, New York, 1936.

NICOLAEVSKY, Boris I., *Bolsheviks and Bureaucrats*, New York, 1956; *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965; *Letter of an Old Bolshevik*, New York, 1937.

NICOLAI, Helmut, *Die rassengesetzliche Rechtslehre. Grundzüge einer national-*

sozialistischen Rechtsphilosophie (Nationalsozialistische Bibliothek, H. 39), 3. izdanje, München, 1934.
NOMAD, Max, *Apostles of Revolution*, Boston, 1939.

OLGIN, Moissaye J., *The Soul of the Russian Revolution*, New York, 1917.
Organisationsbuch der NSDAP, više izdanja.
ORLOV, A., *The Secret History of Stalin s Crimes*, New York, 1953.
ORTEGA Y GASSET, José, *The Revolt of the Masses*, New York, 1932.

PAETEL, Karl O., Die SS , u: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, januar 1954; Der schwarze Orden. Zur Literatur über die SS , u: *Neue Politische Literatur 3*, 1958.
PARSONS, Talcott, Some Sociological Aspects of the Fascsist Movement u: *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, 1954.
PASCAL, Pierre, *Avvakum et les débuts du raskol* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque, vol. 18), Paris, 1938.
PAULHAN, Jean, uvod za Marquis de Sade, *Les Infortunes de la Vertu*, Paris, 1946.
PAYNE, Stanley, G., *A History of Spanish Fascism*, Stanford, 1961.
PENCHERLO, Alberto, Antisemitism , u: *Encyclopedia Italiana*.
PETEGROSKI, D. W., Antisemitism, the Strategy of Hatred , u: *Antioch Review*, vol. 1, nr. 3, 1941.
PFENNING, Andreas, Gemeinschaft und Staatswissenschaft , u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Bd. 96.
POLIAKOV, Léon, *Bréviaire de la Haine*, Paris, 1951; The Weapon of Antisemitism , u: *The Third Reich*, London, 1955, UNESCO.
POLIAKOV, Léon/WULF, Josef, *Das Dritte Reich und die Juden*, Berlin, 1955.
PONCINS, Léon de, *Les Forces secrètes de la Révolution; F M - Judaïsme*, pregledano izdanje, 1929 (prevedeno na nemački, engleski, španski i portugalski); *Les Juifs Maîtres de Monde*, 1932; *La Dictature des puissances occultes; La F M* , 1932; *La mystérieuse Internationale juive*, 1936; *La Guerre occulte*, 1936.

RAUSCHING, Hermann, *Hitler Speaks*, 1939; *The Revolt of Nihilism*, 1939.
RECK-MALLECZEWEN, Friedrich Percyval, *Tagebuch eines Verzweifelten*, Stuttgart, 1947.
REITLINGER, Gerald, *The Final Solution*, 1953; *The SS Alibi of a Nation*, London, 1956.
REVEILLE, Thomas, *The Spoil of Europe*, 1941.
REVENTLOW, Graf Ernst zu, *Deutschlands auswärtige Politik 1888-1914*, 1916; *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland*, 1937.
RIESMAN, David, The Politics of Persecution , u: *Public Opinion Quarterly*, vol. 6, 1942; Democracy and Defamation , u: *Columbia Law Review*, 1942.

RIESS, Curt, *Joseph Goebbels: A Biography*, New York, 1948.

RIPKA, Hubert, *Munich: Before and After*, London, 1939.

RITTER, Gerhard, *Carl Goerdeler s Struggle against Tyranny*, New York, 1958.

ROBERTS, Stephen H., *The House that Hitler Built*, London, 1939.

ROBINSON, Jacob/FRIEDMAN, Philip, *Guide to Jewish History under Nazi Impact*, bibliografija koju su objavili YIVO Institute for Jewish Research i Yad Washem, New York/Jerusalem, 1960.

ROCCO, Alfredo, *Scritti e discorsi politici*, 3 toma, Milano, 1938.

RÖHM, Ernst, *Die Geschichte eines Hochverräters*, narodno izdanje, 1933; *Die Memoiren des Stabschefs Röhm*, Saarbrücken, 1934; *Warum SA?*, Berlin, 1933; SA und die deutsche Revolution , u: *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 31, 1933.

ROLLIN, Henri, *L Apocalypse de notre temps*, Paris, 1939.

ROSENBERG, Alfred, *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*, München, 1923; *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts*, 1930.

ROSENBERG, Arthur, *A History of Bolshevism*, London, 1934; *Geschichte der deutschen Republik*, 1936.

ROUSSET, David, *Les Jours de notre mort*, Paris, 1947; *The Other Kingdom*, 1947.

RUSH, Myron, *Political Succession in the USSR*, New York, 1965; *The Rise of Khrushchev*, Washington, 1958.

SA-Geist im Betrieb. Vom Ringen um die Durchsetzung des deutschen Sozialismus, izd. Oberste SA-Führung, München, 1938.

SALISBURY, Harrison E., *Moscow Journal: The End of Stalin*, Chicago, 1961; *American in Russia*, New York, 1955.

SALVEMINI, Gaetano, *La terreur fasciste 1922-1926*, Paris; *The Fascist Dictatorship in Italy* (1927), New York, 1966.

SCHÄFER, Wolfgang, *NSDAP, Entwicklung und Struktur der Staatspartei des Dritten Reiches*, Hannover-Frankfurt a. M., 1956.

SCHAPIRO, L., *The Communist Party of the Soviet Union*, 1960; *The Government and Politics of the Soviet Union*, New York, 1965.

SCHELLENBERG, Walter, *The Schellenberg Memoirs*, London, 1956.

SCHEMANN, Ludwig, *Die Rasse in den Geisteswissenschaften. Studie zur Geschichte des Rassengedankens*, 3 toma, München/Berlin, 1928.

SCHEUNER, Ulrich, Die nationale Revolution. Eine staatsrechtliche Untersuchung , u: *Archiv des öffentlichen Rechts* (1933/34).

SCHMITT, Carl, *Politische Romantik*, München, 1925; *Staat, Bewegung, Volk*, 1934; Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat , u: *Völkerbund und Völkerrecht*, Bd. 4, 1937; *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-54. Materialien zu einer Verfassungslehre*, Berlin, 1958.

SCHNABEL, Raimund, *Macht ohne Moral. Eine Dokumentation über die SS*, Frankfurt/M., 1957.

SCHUMANN, Fr. L., *The Nazi Dictatorship*, 1939.
SCHWARTZ, Dieter, *Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung* (Aus dem Schwarzen Korps, Nr. 2), 1936.
SCHWARTZ-BOSTUNITSCH, Gregor, *Jüdischer Imperialismus*, 5. izdanje, 1939.
SERAPHIM, Hans-Günther, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/5 und 1939/40*, Göttingen/Berlin/Frankfurt/M., 1956; SS-Verfügungstruppe und Wehrmacht , u: *Wehrwissenschaftliche Rundschau 5*, 1955.
SERAPHIM, P. H., *Das Judentum im osteuropäischen Raum*, Essen, 1938; Der Antisemitismus in Osteuropa , u: *Osteuropa*, Bd. 14, Nr. 5, februar 1939.
SETON-WATSON, Hugh, *From Lenin to Khrushchev*, New York, 1960.
SIMMEL, Georg, Sociology of Secrecy and of Secret Societies , u: *The American Journal of Sociology*, vol. 11, nr. 4, 1906; *The Sociology of Georg Simmel*, prev. K. H. Wolff, 1950.
SIX, F. A., *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*, 1936.
SMITH, Bruce, Police , u: *Encyclopedia of Social Sciences*.
SOUVARINE, Boris, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism*, New York, 1939 (prev. sa francuskog *Staline, Aperçu historique du Bolshévisme*, Paris, 1935).
SPENGLER, Oswald, *The Decline of the West*, 1928-1929.
SS-Hauptamt-Schulungsamt, *Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei*; *Der Weg der SS*; *SS-Mann und Blutsfrage. Die biologischen Grundlagen und ihre sinngemäße Anwendung für die Erhaltung und Mehrung des nordischen Blutes*.
STALIN, J. V., *Leninism*, London, 1933; *Mastering Bolshevism*, New York, 1946; *History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course*, New York, 1939.
STARLINGER, Wilhelm, *Grenzen der Sowjetmacht*, Würzburg, 1955.
STARR, Joshua, Italy s Antisemitism , u: *Jewish Social Studies*, 1939.
STEIN, Alexander, *Adolf Hitler, Schüler der Weisen von Zion* , Karlsbad, 1936.
STEIN, George H., *The Waffen-SS: Hitler s Elite Guard at War, 1939-45*, Ithaca, 1966.
STUCKART, Wilhelm/GLOBKE, Hans, *Reichsbürgergesetz, Blutschutzgesetz und Ehegesundheitsgesetz* (*Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung*), Bd. 1, München/Berlin, 1936.

TASCA, Angelo (pseudonim Angela Rossija), *The Rise of Italian Fascism, 1918-1922*, (1938), New York, 1966.
THYSSEN, Fritz, *I Paid Hitler*, London, 1941.
TOBIAS Fritz, *The Reichstag Fire*, New York, 1964.
TREVOR-ROPER, H. R., *The Last Days of Hitler*, 1947.
The Trial of the Major War Criminals, 42 toma, Nürnberg, 1947-48.
Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, 15 toma, Washington, 1949-1953.
TROTSKY, Leon, *The History of Russian Revolution*, New York, 1932.

TUCKER, Robert C., *The Soviet Political Minds*, New York, 1963.
TUCKER, Robert C./COHEN, Stephen F. (prir.), *The Great Purge Trial*, New York, 1965.

ULAM, Adam B., *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, New York, 1965; *The New Face of Soviet Totalitarianism*, Cambridge, 1963.
ULLMANN, A., *La Police, quatrième Pouvoir*, Paris, 1935.

VARDYS, V. Stanley, How the Baltic Republics Fare in the Soviet Union , u: *Foreign Affairs*, april 1966.
VASSILYEV, A. T., *The Ochrana*, 1935.
VENTURI, Franco, *Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, (1952), New York, 1966.
Verfassung, Die, des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern, Strasbourg, 1937.
VOLKMANN, Erich/ELSTER, Alexander/KÜCHENHOFF, Günther (prir.), *Die Rechtsentwicklung der Jahre 1933 bis 1935/6*, u: *Handwörterbuch der Rechtswissenschaft*, Bd. VIII, Berlin/Leipzig, 1937.

WARMBRUNN, Werner, *The Dutch under German Occupation, 1940-1945*, Stanford, 1963.
WEINREICH, Max, *Hitler s Professors*, New York, 1946.
WEISSBERG, Alexander, *The Accused*, New York, 1951.
WEIZMANN, Chaim, *Trial and Error*, New York, 1949.
WIGHTON, Charles, *Heydrich: Hitler s Most Evil Henchman*, Philadelphia, 1962.
WIRSING, Giselher, *Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft*, Jena, 1932.
WOLFE, Bertram D., *Three Men Who Made a Revolution: Lenin Trotsky Stalin*, New York, 1948.
WOLIN, Simon/SLUSSER, Robert M. (prir.), *The Soviet Secret Police*, New York, 1957.

ZIELINSKI, T., L Empereur Clauded et l idée de la domination mondiale des Juifs , u: *Revue Universelle*, Bruxelles, 1926-27.



(Iz predgovora Karla Jaspersa nemačkom izdanju "Izvora totalitarizma")

... Ova knjiga teži istorijskoj spoznaji. Autorkino lično iskustvo, gotovo nepregledna dokumentacija i zadivljujuće bogato konkretno znanje istraženi su sa istorijskog i analizirani sa sociološkog stanovišta. No, ova knjiga se ne zaustavlja na tome. Ona želi da putem spoznaje doprinese stvaranju određenog moralnog političkog načina mišljenja koji bi čoveku omogućio da se potvrdi u ovom vremenu, u haosu koji kida sve korene i u opštoj zasićenosti od svih mišljenja, koji i jesu stvorili kolektiv ničega i aparat terora. Način na koji ova knjiga razmišlja pročišćava ne samo u smislu filozofskog osvešćenja, nego daje i uvid koji je pretpostavka svake relevantne filozofske misli u savremenoj političkoj stvarnosti. Time što dočarava totalitarnu moralnu i političku ogoljenost, koja pomoću fikcija i pomoću logičkog zaključivanja kao efikasnog aparata za zavaravanje čak i svest o laži može da pretvori u utešnu pomisao, knjiga se obraća onom ljudskom u čoveku. Hana Arent ne prihvata floskulu "tako je moralo biti". Konstrukcije smisla, koje u istoriji dobijaju ili mogu da dobiju značenje kauzaliteta, ne moraju biti neminovne. Jer kad se jednom spoznaju, one mogu i da se preispitaju. Od čoveka, a ne od nekakve mračne sudbine zavisi šta će sa njim biti. Ako nas knjiga Hane Arent navede na pomisao da je sve bilo neizbežno, upravo to nije njen stav. Upravo zato što je moglo da bude drugačije, zato što spoznaja pročišćava, pa time i obnavlja našu političku svest, upravo zato je ova knjiga napisana. Ona ne daje ni predloge ni programe, već samo teži istorijskoj spoznaji. Ali, ona želi da prodre do onih dubina čovekove svesti i kojima se, i mimo političke spretnosti i svih vidljivih uslovljenosti, može izmeniti moralnopolitičko stanje čovekovo, dubina svesti koje tu spretnost i mogu da ispune smislom.

Zato smatram da ova knjiga spada u veliku istoriografiju. U njoj postoji duh istinoljubivosti koji teži realnoj spoznaji, ali dobro zna da cela i potpuna spoznaja nije dostupna, duh koji je, međutim, podjednako spreman da oslušne i šta mu činjenice sugerišu. No, taj duh ne stavlja sebe u službu nekakve bezdano objektivne i beskonačne ravnodušnosti, a još manje u službu uskih interesa: on služi čovekovom dostojanstvu. U ovoj knjizi na delu je uzvišeni um jednog čoveka strastveno otvorenog za iskustvo, um koji ne preza od konsekventnih zaključaka, koji ne zatvara oči onda kada je ugodnije ne videti, koji se bespoštedno bori sa samim sobom. Taj se duh ne da sputati resantimanima ili ulagivanjem ma kojoj sili: njega obavezuje samo ljubav prema čoveku i prema svetu, ljubav koja, i pored sveg znanja o užasima, razumom trijumfalno dela na boljitku sveta, pa makar i u sitnim koracima, ljubav kojoj nije potrebno utočište u znanju.

Knjiga je rezultat više decenija razmišljanja. Nekoliko godina pre 1933. Hana Arent je znala da će se u Nemačkoj dogoditi ono što sam ja smatrao nemogućim. Kad je došla 1933, ona je znala koliko će dalekosežna ta promena biti. Odmah je poželela da sagleda i da spozna: zato je između ostalog prikupljala i isečke iz novina, što je bilo povod pretresu njene kuće u Berlinu i hapšenju, posle čega je i pobegla iz Nemačke. Ni u najtežim trenucima njena misao, snaga njene vidovite pribranosti nije zakazivala. U delu se ne može naći ni trag biografije ovog razumnog bića punog ljubavi, osim što je ona uslovila način mišljenja u celini. Sve je razumno i trezveno prikazano, sve je pročišćena spoznaja.